

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі “Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті” КЕ АҚ
Собственник НАО “Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова”

Главный редактор
Дальбергенова Л. Е., Ph.D, ассоц. профессор
Ответственный редактор
Искакова Г.Ж., магистр
Технический секретарь
Туровская Е.И., маг.филол., отв. сек-рь

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Воркачев С. Г. д.ф.н., профессор
Джусупов Н.М. PhD, профессор
Жакупова А.Д. д.ф.н., профессор
Жаркынбекова Ш.К. д.ф.н., профессор
Жахина Б.Б. д.п.н., профессор
Исмагулова А.Е. к.ф.н.
Маслова В.А. д.ф.н., профессор
Пименова М.В.д.ф.н., профессор
Рысалды К.Т. д.ф.н., профессор
Фаткиева Г.Т. к.ф.н.
Шаймерденова Н.Ж. д.ф.н., профессор
Шалабай Б. д.ф.н., профессор
Шапауов А.К. к.ф.н., профессор
Юрина Е.А. д.ф.н., профессор
Jankowski Henryk dr. hab., full professor
Yilmaz Ahmet PhD, professor

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 2788-7979 (online)

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№2/2025
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издаётся с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Сайт журнала:

<https://vestnik.kgu.kz>

Внесен в перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан для публикации основных результатов научной деятельности

Включён в РИНЦ:
<https://elibrary.ru/content.asp?titleid=79564>

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на учет печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

A. Abilkassymova, A. Akzhigitova

Multilingual discourse in digital space: a study of the kazakh-english translanguaging on Youtube podcasts

9

U. Anarbekova

Kazakh orthography: a study on the normative forms of “Kyrkuiek/Kyrguiek”

22

А.Р. Бейсембаев, Ә.Ж. Бахралинова

Мәдени стереотиптер мен кедергі көрсеткіштер мәдениеттердің диалогы үшін

36

B. Gazdiyeva, I. Mikhnevich, M. Tavluy

Family language practices and intergenerational language shift: case study of Akmola region, Kazakhstan

51

К.Б. Дуйсенова, А.Е. Сарбасова, Е.В. Алешинская

Қазақ, ағылшын, қытай паремияларындағы қайын ене мен келін қарым-қатынасының лингвомәдени аспектісі

63

Ш.Қ. Жарқынбекова, Ж.Б. Селиверстова

Қазақстанның аксиологиялық саласындағы қазіргі трендтер: дискурсты талдау

77

А.Қ. Жұмабекова, А.М. Қуркимбаева, Н.Р. Шенгелбаева, А.З. Мухитов

Аударма сапасын бағалау: әлеуметтік лингвистикалық аспектілер

91

Ә.Қ. Жүнісқали, Г.О. Сыздыкова, А.Ш. Юсупова

Қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» этномәдени коннотациясы

105

Б.А. Жүнісова, Ж.М. Баймұрынов, С.А. Кенжеғалиев

Қазақ және түрік тілдеріндегі жалғаулықтар мен функциялық етістіктердің қызметі

119

Г.С. Закиряева, С.А. Жиренов

Сөйлеу жағдаятындағы конфликт пен тілдік агрессия

131

N. Iskakova, A. Islam

Cognitive-discursive analysis of the concept of "pension" in british socio-public media discourse

146

А.Қ. Қараман, О.С. Сапашев

Аймақтық сакральды топонимиядағы номинация жүйесі ұлттық код ретінде

159

Р.Ж. Қияқова, А.М. Қорғау

Ауызекі сөйлеу стиліндегі атаулы сөйлемдердің қызметі

172

Б.Ж. Курманова, Н.Ж. Құрман

Мәдениетаралық коммуникациядағы ұлттық тілдік тактика мен қоғамдық мінез-құлық мәселесі

184

Е.П. Меркулова, А.Р. Сулькарнаева

Ағылшынтілді мәдениеттің этникалық коммуникативті коды: вербалды және бейвербалды маркерлер 198

Г.Ә. Сәрсек, Б.Е. Акмагамбетова, Ж.Қ. Сентірбек

Академиялық корпус және оны қазақ тілінде әзірлеудің өзектілігі мен маңыздылығы 213

Д.А. Худайбердина, Л.С. Байманова, А.Ж. Сарсембаева

Тарихи-мәдени қызметте екі тілді элитатарлық тұлғаның қалыптасу ерекшеліктері 227

Му Юньсяо, П.Ж. Балхимбекова, Л.Ю. Мирзоева, А.А. Братаева

ССТV1: Қытай орталық теледидарындағы медиа дискурс пен мәдени контекстті қалыптастыру 242

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

N. Borgul, L. Dalbergenova

Effective approaches to translating children's literature: preserving cultural and universal values in folk tales 255

С.А. Итегулова

Фольклорлық сюжеттер мен кейіпкерлерді комикстерге бейімдеу 268

Қ.К. Кенжалин, Д.Ә. Балтабай

«Шежіре-и теракима» еңбегінде кездесетін кейбір архаизмдердің семантикасы 282

А.М. Мирзабаева, Д.Д. Шайбакова

П. Санаевтың «Еденкемердің арғы жағында» шығармасындағы сөйлеу манипуляциясының әдістері 294

Р.А. Төреханова, У.Г. Анесова, Ә.Ж. Байелі

Абай Құнанбайұлының «Қара сөздеріндегі» андроцентризм 307

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

G. Iskakova, G. Shakhmanova, T. Zhunussova, A. Tangsyqbai

Cognitive and affective aspects of learning through comics: in the context of "Forty fables" by A. Baitursynov 318

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

Ж.Г. Темирова, О.А. Анищенко

Жаһандану және тілдер саясаты: қазақстан халқының ұлттық тұрғындары мен мәдени құндылықтарына әсері 332

Біздің авторлар

350

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

A. Abilkassymova, A. Akzhigitova

Multilingual discourse in digital space: a study of the kazakh-english translanguaging on Youtube podcasts 9

U. Anarbekova

Kazakh orthography: a study on the normative forms of “Kyrkuiek/Kyrguiek” 22

A.Р. Бейсембаев, А.Ж. Бахралинова

Культурные стереотипы и предрассудки как препятствие для диалога культур 36

B. Gazdiyeva, I. Mikhnevich, M. Tavluy

Family language practices and intergenerational language shift: case study of Akmola region, Kazakhstan 51

К.Б. Дуйсенова, А.Е. Сарбасова, Е.В. Алешинская

Лингвокультурный аспект взаимоотношений свекрови и невестки в казахских, английских и китайских поговорках 63

Ш.К. Жаркынбекова, Ж.Б. Селиверстова

Актуальные тренды и факторы влияния на аксиосферу Казахстана: дискурсивный анализ 77

А.К. Жумабекова, А.М. Куркимбаева, Н.Р. Шенгелбаева, А.З. Мухитов

Оценка качества перевода: социолингвистические аспекты 91

Ә.Қ. Жүнісқали, Г.О. Сыздыкова, А.Ш. Юсупова

Этнокультурная коннотация «волка» в казахских волшебных сказках 105

Б.А. Жунусова, Ж.М. Баймурынов, С.А. Кенжегалиев

Функции союзов и функциональных глаголов в казахском и турецком языках 119

Г.С. Закиряева, С.А. Жиренов

Конфликт и языковая агрессия в речевой ситуации 131

N. Iskakova, A. Islam

Cognitive-discursive analysis of the concept of "pension" in british socio-public media discourse 146

А.К.Караман, О.С.Сапашев

Система номинаций в региональной сакральной топонимии как национальный код 159

Р.Ж. Киякова, А.М. Коргау

Функции назывных предложений в разговорном стиле речи 172

Б.Ж. Курманова, Н.Ж. Курман

Проблема национальной языковой тактики и этнического общественного поведения 184

Е.П. Меркулова, А.Р. Сулькарнаева

Этнический коммуникативный код англоязычной культуры: маркеры вербальности и невербальности 198

Г.А. Сарсеке, Б.Е. Акмагамбетова, Ж.К. Сентирбек

Академический корпус и актуальность и значимость его разработки на казахском языке 213

Д.А. Худайбердина, Л.С. Байманова, А.Ж. Сарсембаева

Особенности формирования билингвальной элитарной личности в историко-культурном контексте Казахстана 227

Му Юньсяо, П.Ж. Балхимбекова, Л.Ю. Мирзоева, А.А. Братаева

ССТV1: формирование медиадискурса и культурного контекста на центральном телевидении Китая 242

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

N. Borgul, L. Dalbergenova

Effective approaches to translating children's literature: preserving cultural and universal values in folk tales 255

С.А. Итегулова

Адаптации фольклорных сюжетов и персонажей в комиксах 268

К.К. Кенжалин, Д.А. Балтабай

Семантика некоторых архаизмов, встречающихся в «Шежире-и теракиме» 282

А.М. Мирзабаева, Д.Д. Шайбакова

Приёмы речевой манипуляции в произведении П. Санаева «Похороните меня за плинтусом» 294

Р.А. Тореханова, У.Г. Анесова, А.Ж. Байели

Андроцентризм в «Словах назидания» Абая Кунанбаева 307

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

G. Iskakova, G. Shakhmanova, T. Zhunussova, A. Tangsyqbai

Cognitive and affective aspects of learning through comics: in the context of "Forty fables" by A. Baitursynov 318

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ж.Г. Темирова, О.А. Анищенко

Глобализация и языковая политика: влияние на национальную идентичность и культурные ценности казахстанцев 332

Наши авторы

354

CONTENTS

PROBLEMS OF LINGUISTICS

A. Abilkassymova, A. Akzhigitova Multilingual discourse in digital space: a study of the kazakh-english translanguaging on Youtube podcasts	9
U. Anarbekova Kazakh orthography: a study on the normative forms of “Kyrkuiek/Kyrguiek”	22
A. Beisembaev, A. Bakhralinova Cultural stereotypes and prejudices as an obstacle for a dialogue of cultures	36
B. Gazdiyeva, I. Mikhnevich, M. Tavluy Family language practices and intergenerational language shift: case study of Akmola region, Kazakhstan	51
K. Duisenova, A. Sarbasova, E. Aleshinskaya Linguocultural aspect of the relationship between mother-in-law and daughter-in-law in Kazakh, English and Chinese proverbs	63
Sh. Zharkynbekova, Zh. Seliverstova Current trends in the axiological sphere of Kazakhstan: discourse analysis	77
A. Zhumabekova, A. Kurkimbayeva, N. Shengelbayeva, A. Mukhitov Translation quality assessment: socio-linguistic aspects	91
A. Zhuniskali, G. Syzdykova, A. Yusupova The ethnocultural connotation of the «wolf» in Kazakh fairy tales	105
B. Zhunussova, Zh. Baimurynov, S. Kenzhegaliev The functions of conjunctions and functional verbs in Kazakh and Turkish	119
G. Zakiryayeva, S. Zhirenov Conflict and Linguistic Aggression in Speech Situations	131
N. Iskakova, A. Islam Cognitive-discursive analysis of the concept of "pension" in british socio-public media discourse	146
A. Karaman, O. Sapashev Nomination system in regional sacral toponymy as national code	159
R. Kiyakova, A. Korgau The functions of Nominal Sentences in Colloquial speech	172
B. Kurmanova, N. Kurman National language tactics and national public behavior problem	184
Ye. Merkulova, A. Sulkarnayeva Ethnic communicative code of english culture: markers of verbality and non-verbality	198

G. Sarseke, B. Akmagambetova, Zh. Sentirbek Academic corpus and the relevance and significance of its development in the Kazakh language	213
D. Khudaiberdina, L. Baymanova, A. Sarsembayeva Specific features of formation of bilingual elite personality in historical and cultural space	227
Mu Yunxiao, P. Balkhimbekova, L. Mirzoyeva, A. Bratayeva CCTV1: Media Discourse and Cultural Context of China Central Television	242

LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

N. Borgul, L. Dalbergenova Effective approaches to translating children's literature: preserving cultural and universal values in folk tales	255
S. Itegulova Adaptation of folklore stories and characters in comics	268
K. Kenzhalin, D. Baltabay Semantics of some archaisms found in “Shezhire-i terakime”	282
A. Mirzabayeva, D. Shaibakova Techniques of speech manipulation in P. Sanayev's work «Bury me behind the baseboard»	294
R. Torekhanova, U. Anesova, A. Baieli Androcentrism in Abai Kunanbayuly's «The book of words»	307

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

G. Iskakova, G. Shakhmanova, T. Zhunussova, A. Tangsyqbai Cognitive and affective aspects of learning through comics: in the context of "Forty fables" by A. Baitursynov	318

REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

Zh. Temirova, O. Anichshenko Globalization and language policy: impact on national identity and cultural values of Kazakhstan citizens	332
Our authors.....	358

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

PROBLEMS OF LINGUISTICS

IRSTI 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp9-22](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp9-22)

A. Abilkassymova¹, A. Akzhigitova¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

MULTILINGUAL DISCOURSE IN DIGITAL SPACE: A STUDY OF THE KAZAKH-ENGLISH TRANSLANGUAGING ON YOUTUBE PODCASTS

In contemporary contexts, the integrated advancement of language and technology is significantly shaping the emergence of new modes of both long-range and short-range communication. Within this framework, social media platforms, notably YouTube, underscore the importance of examining discursive transformations. This article specifically addresses multilingual discourse within the digital space, with a particular focus on analyzing translanguaging practices as evidenced in podcasts on the YouTube platform.

Multilingualism in Kazakhstan is a feature of the culture and society in our country. As a result of the interaction of different languages and cultures, the process of mixing several languages is actively carried out, and manifestations of translanguaging are observed in the digital space. The term translanguaging describes the use of several languages in a single language repertoire and is considered a new direction of research in modern domestic linguistics.

The purpose of this study is to analyze the Kazakh-English translanguaging based in podcasts on America korgender and Dope soz channels on YouTube platform. Based on the theoretical methodology of foreign scientists related to the topic, the research work is aimed at identifying the components of translanguaging, the reasons for its use and the speech functions. Six podcasts on the YouTube platform from the mentioned channels were analyzed in depth during the study, which used a descriptive qualitative method. These podcasts, published over the past two years, serve as prominent examples of translanguaging. During the data collection and analysis phase, the podcasts were fully transcribed, and the manifestations and functions of translanguaging were examined. For each objective, the data is presented in tabular form, and a comprehensive analysis is conducted. This study provides an opportunity to understand the multilingual discourse in the digital space and explore the social and cultural application of translanguaging in depth.

Key words: the Kazakh-English translanguaging, digital space, multilingual discourse, YouTube podcast, speech functions.

MAIN PROVISIONS

Since individuals live within a social environment, they require effective means and methods of communication to maintain contact with society. Language serves as a primary medium of communication among people. The form and usage of language vary across countries based on the needs of its speakers and the social context. Each government designates an official state language. For instance, in Kazakhstan, Kazakh is the state language, Russian functions as the language of interethnic communication, and English serves as a tool for integration into the global economy and international community.

Historical changes in our country have introduced political, economic, and social influences into the linguistic domain, thereby establishing the foundation for a multilingual society. These changes have led to the integration of multiple languages within a single channel, with translanguaging becoming evident in the multilingual discourse of the digital space, as demonstrated by contemporary social networks. Among social media platforms, YouTube stands out as the most popular and widely used. Since the study of translanguaging in digital spaces like YouTube, especially concerning multilingual discourse as a linguistic concept, has emerged relatively recently in domestic linguistics, a theoretical and methodological review of the foundational scientific work of foreign scholars has been conducted (Canagarajah, S.; Rasman, R.; Baker, C.; Tse, L.; Hoffman, C.; Appel, R.; Muysken, P.; Creswell, J. W.). Utilizing this theoretical framework, the podcasts in Kazakh from the YouTube channels *America Korgender* and *Dope soz* have been analyzed through the lens of linguistic translanguaging. The primary purpose of this study is to examine and analyze multilingual discourse within this digital space based on translanguaging.

INTRODUCTION

In connection with multilingualism in Kazakhstan, one of the features of modern society is that many Kazakhstanis are fluent in several languages. Such multilingualism improves integration and communication in society, strengthens intercultural understanding and mutual respect. Multilingualism in Kazakhstan is an expression of the country's multinational and multicultural society and allows the individual abilities and needs of each person to be met.

The reason for the diversity of the language is not only multinationality, but also the emergence of the term super-diversity, developed by Vertovek in 2007 [1]. The concept of super-diversity offers a progressive alternative to the problematic aspects of multiculturalism that require tolerance for all cultural opinions and customs. Super-diversity requires equality not only in terms of ethnicity, but also in terms of age, work experience, language, education, immigrants, politics, and others, as well as in terms of translanguaging.

The term translanguaging is a concept of communication in which more than one language is used. Canagarajah notes, translanguaging makes multilingual communication more diverse, dynamic and independent than monolingual [2]. Rasman stated that the concept of translanguaging reflects some changes in conceptualisation and multilingualism that highlight the importance of using the full linguistic repertoire [3].

In contemporary society, both language and technology serve as crucial means of communication over various distances, exhibiting a harmonious interaction. Translanguaging is emerging as a significant trend within communicative practices. A notable technological advancement influencing this trend is social media. Social media encompass a variety of online platforms, including blogs, social networks, forums, and video-sharing platforms such as YouTube. YouTube, as a digital platform, allows users not only to view and share videos but also to upload their own content [4]. Given its vast array of topics, YouTube provides a diverse range of video formats, including interviews, podcasts, and talks, which represent modern discursive practices. Discourse is the use of spoken or written language in a social context and includes the study of communication beyond the level of individual sentences [5].

Due to the widespread use of translanguaging in social communication practices, the study of multilingual discourse in digital space such as YouTube is particularly relevant. The object of this work is YouTube podcasts from the *America korgender* and *Dope soz* channels. The aim of this research is to analyze the Kazakh-English translanguaging within these YouTube podcasts, considering the context of multilingual discourse in digital environments. To achieve these goals, the following objectives have been established:

- study of the components of translanguaging;
- identification of the reason for the use of translanguaging;

- analysis of the speech function of speakers.

According to Tse, the practice of translanguaging encompasses several key components such as code-switching, translating and interpreting, and language brokering [6]. Hoffman identified seven reasons for employing translanguaging, which include topics such as talking about a particular topic, quoting somebody else, being emphatic about something, interjection, repetition used for clarification, intention of clarifying the speech content for the interlocutor and expressing group identity [7]. Additionally, Appel and Muysken proposed a framework that delineates six primary functions of translanguaging: referential, directive, expressive, phatic, metalinguistic, and poetic [8].

The investigation of the Kazakh-English translanguaging within YouTube podcasts and its manifestation in multilingual discourse in digital space is guided by these objectives.

MATERIALS AND METHODS

This study employed a descriptive qualitative method. According to Creswell, qualitative research involves understanding a social or human problem within its natural context to develop a comprehensive and holistic picture, reporting informants' perspectives, and constructing a complex representation [9]. The descriptive method focuses on explaining phenomena through words, sentences, or gestures rather than numerical data. In this study, the case study approach within the descriptive qualitative framework was utilized. Creswell defines a case study as an in-depth examination of a specific instance, such as an action, event, process, or individual. The study's focus group consisted of six podcasts from the YouTube channels *America korgender* and *Dope soz*, chosen for their extensive use of the Kazakh-English translanguaging. These podcasts were selected based on the diversity of translanguaging examples and the linguistic characteristics of the content over the past two years. The average duration of the selected podcasts is 1 hour and 6 minutes. The data were collected and analysed by watching podcasts on *America korgender* and *Dope soz* YouTube channels with famous young influencers in different spheres. The first speaker is a journalist, who holds a master's degree from Boston University's School of Communication [10]. The second speaker is a journalist and media trainer, also involved in civil activism, who completed an MBA in Media Management at Cardiff University [11]. The third speaker is engaged in research and political science [12]. The fourth speaker is a journalist and a historian with advanced training in communication, having earned a master's degree from a distinguished communication program at Boston University [13]. The fifth focuses on urban anthropology, the study of Islam, intellectual history, and postcolonial studies [14]. The sixth speaker works in the fields of acting and film production [15]. These podcasts were fully transcribed, and instances of translanguaging were identified. The data were analyzed according to the components of translanguaging, the reasons for its use, and the associated speech functions in alignment with the research objectives. The findings were presented in a tabular format for clarity. To enhance the clarity and presentation of linguistic elements in the podcasts, a method of visual differentiation was applied. In the excerpts, Kazakh is highlighted in bold, Russian in italics, and English translations are indicated with bold underlining or italicized underlining, respectively. This formatting approach aims to facilitate a thorough understanding of the multilingual expressions and nuances during the analysis phase.

RESULTS

According to the objectives of the research, the components of translanguaging, the reasons for its use, and the data related to its speech functions were summarized and investigated. The study's data were analyzed using Tse's theory, Hoffman's theory, and Appel and Muysken's theory. Tse outlines three fundamental components of translanguaging: code-switching, translating and interpreting, and language brokering.

Among the 242 sentences derived from the content of six podcasts analyzed on the YouTube channels *America korgender* and *Dope soz*, instances of translanguaging were observed in examples of words or phrases.

The podcasts examined exhibited all three components of translanguaging: code-switching, translating and interpreting, and language brokering. The frequencies of these components are summarized in Table 1.

Table 1 – Frequency of components

Podcast №	Components			Total
	Code-switching	Translating and interpreting	Language brokering	
1.	62	6	16	84
2.	15	2	6	23
3.	35	7	4	46
4.	33	3	7	43
5.	16	2	3	21
6.	18	4	3	25
Total:	179	24	39	242

From Table 1, it is evident that code-switching occurs frequently across all the selected podcasts, being used 179 times. The second most prevalent component is language brokering, which has been used 39 times. In contrast, the component of translating and interpreting is the least utilized, with only 24 occurrences.

Based on the analyzed materials, we study examples of the components that constitute translanguaging. Code-switching is the most frequently used component in terms of its occurrence.

1. Examples of code-switching:

a) **Америкада** first impression **деп қатты айтады ғой**. «**In America, it is said loudly that** first impression».

b) International **орта, тіл үйрене бастадық**. «An international **environment, so, we started learning the language**».

c) **Мен үшін ол too much сияқты болып көрінді**. «**It seemed like too much to me**».

In the given examples, the speaker freely switches between Kazakh and English in general speech. The speaker does not explain or translate the meanings of the translanguaging examples used in English. It is evident that these words are automatically understandable by the interlocutor present. This illustrates a clear example of translanguaging, demonstrating the speaker's effortless use of their language repertoire.

2. The second most common component of translanguaging is language brokering. In language brokering, the speaker continues the conversation, often indirectly, by explaining the meaning of terms used in translanguaging within the context. Examples of language brokering:

a) **Доктордың appointment-тің кездесуін 1 ай күтті**. Appointment деген жазылу, *запись*. Сол арқылы сен жанағы urgent appointment-пен кіре аласың. «**The doctor's appointment was expected for 1 month**. The appointment is a **registration, appointment** (translation). **So you can get in with the urgent appointment**»

b) Артынша fact check жасайды. Дискритация жасау, дискритация болған адамның бүкіл оқиғасын, өмірін, сөздерін fact check жасайды. Сондықтан шындықты айту маңызды. «**Afterward, they do a fact check. They do a fact check of the whole story, life, and words of the person who was the disclaimer. Therefore, it is important to tell the truth**».

c) Бірінші қазақ тілді мектептер ашылды ғой, ең әуелі. Elementary school дейді ғой, одан кейін барып middle school, орта мектептер ашыла бастады. «**Kazakh schools were opened, firstly. As they say, elementary school, then middle school, middle schools** (translation) **began to open**».

d) **Қазақтардан аздап Болливудқа кетейік.** Because this is my expertise. «**Қазақтардан аздап Болливудқа кетейік.** Because this is my expertise».

In the given examples, the speaker further explained each instance of translanguaging to the interlocutor through context and, in some cases, by providing verbal translations.

3. The least component in terms of the use of the translanguaging component is translating and interpreting. Examples of translating and interpreting: The least frequently used component of translanguaging is translating and interpreting. Examples of translating and interpreting include:

a) **Былайша айтқанда black and white, яғни ақ пен қара тұрғысынан әрине бізді тарихтары басқа елдермен салыстырған аздап келіңкіремейтін секілді.** «**In terms of black and white, i.e. black and white, it certainly seems a little strange that we are being compared to other countries that have another history**».

b) **Бізде мысалы прогрессивті жақсы мағынада отцовство. Сондай fatherhood-ты былайша айтқанда алға тартатын, насихаттайтын адамдар аз болғандықтан поле не паханное.** «**We have for example progressive in a good sense of fatherhood. There are few people who promote such fatherhood, that is why it is an open field**».

c) **Волнаның қазақшасын ұмытып қалдым.** Wave, толқын. «**I forgot the wave's Kazakh.** Wave, wave (translation)».

The speaker also uses translation to clarify the meanings of translanguaging terms in English for the interlocutor, particularly when these terms have equivalents in Kazakh or Russian. A noteworthy instance involves one of the speakers on the podcast. To ensure her speech was understood by everyone in the audience, she planned to explain it specifically in Russian during the podcast. However, she unexpectedly switched to Kazakh, prompting the presenter to remind her of her preference for language. The speaker then clarified that she did not control her spoken language. In other words, it appears that multilingual users do not follow a specific plan for employing translanguaging. Moreover, it is evident that English-to-Russian translanguaging occurs even against the speaker's intention, even when translations into Kazakh or Russian are provided. So, the podcasts studied from the YouTube channels utilized the three components of translanguaging. Each component was employed in conversation and reflected in digital discourse; however, the analysis revealed that code-switching was the predominant component.

For the second research task, the reasons for the use of translanguaging were identified. Based on Hoffman's theory, four out of seven reasons were identified from the studied podcasts. Among the 242 sentences, words, and phrases analyzed, translanguaging was used for the following themes: discussing a specific topic, emphasizing certain points, repeating for clarification, and clarifying speech content for the interlocutor. The frequency of these reasons is detailed in Table 2.

Table 2 – Frequency of reasons for using translanguaging

Podcast №	Reasons				Total
	talking about a particular topic	being emphatic about something	repetition used for clarification	intention of clarifying the speech content for the interlocutor	
1.	49	12	9	14	84
2.	6	6	5	6	23
3.	16	8	14	8	46
4.	13	7	12	11	43
5.	6	3	7	5	21
6.	9	5	5	6	25
Total:	99	41	52	50	242

Table 2 indicates that the reason for translanguaging, specifically discussing a particular topic, is prevalent across all podcasts, with this reason being used 99 times. Repetition used for

clarification and the intention of clarifying speech content for the interlocutor were employed 52 and 50 times, respectively. Additionally, among the provided reasons, translanguaging used to emphasize certain points, occurred 41 times.

Based on the identified reasons, it is important to examine specific instances of translanguaging.

1. For instance, an analysis of translanguaging within the context of a particular topic can be conducted:

a) Santa Monica beach-тің айналасына көштік... Өйткені онда 3 bedroom болды. АҚШтың ЖК-лары ол жерде бассейн бар, gym бар, barbecue зонасы бар деген сияқты. «We moved around Santa Monica beach... Because it had 3 bedrooms. Residential complexes in the USA... there is a swimming pool, there is a gym, there is a barbecue zone».

In this context, the speaker considers the topic of housing and implements translanguaging between Kazakh and English.

b) Из за того что background-да жоқ ол, шатасады. Бір role model-дар болуы мүмкін. Бірақ storytelling-тер жоқ. Қалыптасқан storytelling, оларға байланған лица жоқ. «He is confused, because he does not have it in the background. There may be role models. But there is no storytelling. There is no established storytelling, no person connected to them».

The topic has been explored within a historical framework, with translanguaging implemented in Kazakh, English, and Russian languages.

2. Employing translanguaging to emphasize a particular point:

a) Но Thanksgiving-та олар соны істейді. «But that's what they do at Thanksgiving».

b) Жанымда MIT оқитын, сосын Bentley-да оқитын жігіт бар. Олар fullbright-пен келген. «There is a guy next to me who studies at MIT and then at Bentley. They came with full bright».

c) Fading TSE деген парақша бар. «There is a page called Fading TSE».

d) Менің қызым Statue of Liberty бар ғой, соның тарихын біліп айтып жатқан кезде, я судорожно Бәйтеректі айтып бастадым. «When my daughter started talking about Statue of Liberty, I convulsively began to tell about Baiterek».

e) Ruth Benedict деген антрополог болды и ол не жазды жанағы ... The Chrysanthemum and the Sword у него книга. «Ruth Benedict was an anthropologist, and he wrote about... The Chrysanthemum and the Sword is his book».

The examples demonstrate that the speaker emphasizes specific ideas to the interlocutor during the conversation. To illustrate, translanguaging was employed to specify the day of **Thanksgiving**, the institutions where his friends are studying (**MIT, Bentley**), and the program (**Full bright**) he was admitted to.

3. The use of translanguaging through repetition for clarification:

a) Бізде контекст бар, бір күннің agenda-лары бар, не деуші еді...күн тәртібі бар. «We have a context, we have agendas of the day, how to say... There is an agenda».

b) Көп нәрсеге easy қарайтыны, оңай қарайтыны ұнайды. «I like that they look at many things easy, easy (translation)».

c) Нью Йорктың метросында мынадай сөз тұратын: If you see something say something – бір нәрсе көрсең-бірнәр айт деген. «In the subway of New York, there was a word: if you see something say something – if you see something say something (translation)».

d) Insurance ашу керек қой, сақтандыру. «It is necessary to open insurance, insurance (translation)».

In the given examples, the speaker employs repetition or translation into Kazakh to facilitate understanding for the interlocutor while using translanguaging. These instances illustrate the role of translanguaging in defining and explicating concepts.

In the provided examples, the speaker uses translanguaging to elucidate certain words or phrases by repeating or translating them into Kazakh for the interlocutor. These instances highlight how translanguaging serves to define and clarify certain words or phrases.

4. Examples of intentions to clarify speech content for the interlocutor:

a) Біздің ұл енді middle school-ға, орта мектепке келе жатты. «Our son was coming to middle school, to middle school (translation)».

b) Киноларда бір тілден екінші тілге аударғанда қасында отырасың да, актердің... lip thinking, мысалы, ағылшынша hello десе, оны сәлем деп басқа тілде де келетіндей етіп жылжытады. «In the movies, when they translate from one language to another, you sit next to them, and the actor... lip thinking, for example, when he says hello in English, it moves like he says hello in another language too».

c) Ол кісі енді жасы келген ғой, бәрібір shorter memory деген аздап құлдырайды. «He is already old, anyway, he has a shorter memory a bit».

d) Кез келген заттың негізі ғылым ғой. Тура сол сияқты filmmaking-тің негізі деректі фильм сияқты. «There is a science behind everything. In the same way, the basis of filmmaking is similar to a documentary film».

e) Бірінші қазақ тілді мектеп ер ашылды ғой, ең әуелі. Elementary school дейді ғой, одан кейін барып middle school, орта мектептер ашыла бастады. «Kazakh schools were opened, firstly. As they say, elementary school, then middle school, middle schools (translation) began to open».

In the examples illustrating the fourth reason for translanguaging, it is evident that speakers, during the process of translanguaging, convey their thoughts to the listener in an understandable manner by linking certain words to subsequent ideas, context, or thoughts, rather than translating them verbatim.

Thus, the use of translanguaging in the studied digital discourse is conditioned by a certain reason and purpose. We will consider each used translanguaging separately for reasons based on its purpose, context, and the speaker's speech.

The final section of the research involves analyzing translanguaging through the five speech functions as outlined in Appel and Muysken's theory. The podcasts under study were evaluated according to the referential, directive, expressive, phatic, metalinguistic, and poetic functions. The frequency of these speech functions is detailed in Table 3.

Table 3 – Frequency of speech functions

Podcast №	Speech functions						Total
	referential	directive	Expressive	phatic	Metalinguistic	poetic	
1.	51	13	7	8	5	0	84
2.	7	6	2	5	3	0	23
3.	28	6	5	2	5	0	46
4.	24	7	3	5	4	0	43
5.	9	6	1	2	3	0	21
6.	10	4	3	4	4	0	25
Total:	129	42	21	26	24	0	242

Table 3 shows that referential function is the most frequent function in all the podcasts. Among the speech functions of translanguaging, it is used 129 times. Directive function is the second most frequent function, used 42 times. The third frequency function was the phatic function used 26 times and the fourth frequency function was the metalinguistic function used 24 times. The expressive function with the minimum frequency of 21 occurrences.

1. Examining illustrative instances of translanguaging in relation to the identified speech functions, with particular emphasis on the most prevalently utilized referential function:

a) Адамдарда fact checking жоқ, менің байқағаным. «I noticed that people don't have fact checking».

b) Какой shape, какой size? «What is the shape, what is the size?».

c) Ice braking жасау – ол руды сұрай. «Making ice braking is asking for the ru».

d) **Өйткені conventionally үшеуіміз этнос бойынша қазақпыз. «Because conventionally the three of us are Kazakh by ethnicity».**

e) **Мен research, и сөйлеп беру** одним словом и кодировкасын **жасап беру. «I do research, in one word, and I create encoding».**

In the referential function, the speaker does not immediately think of the word or thought he wants to say in a certain language, but since he has the one linguistic repertoire, he uses translanguaging as a convenient option. In the given examples, the speaker used translanguaging between Kazakh and English in his referential function.

2. Directive function of speech:

a) *Tuna* неpo baby, *tuna* брак по расчету деген сияқты айтылған. **«It is said like** неpo baby, **like of marriage of convenience».**

b) **Кез келген ақпаратты басқа адамға жіберердің алдында немесе repost жасап алдында 30 секунд уақыт ойлан,** time out, *потому что fake* ақпарат көбінесе эмоционалды болып келеді. **«Think for 30 seconds before sending or reposting any information to another person,** time out, **because fake information is often emotional».**

f) **Менің қызым Statue of Liberty бар ғой, соның тарихын біліп айтып жатқан кезде, я судорожно Бәйтеректі айтып бастадым. «When my daughter started talking about Statue of Liberty, I convulsively began to tell about Baiterek».**

c) They pay attention to skills. Skills үйретеді. Сол маңызды бастауышта. **«They pay attention to skills. They teach skills. That is important in elementary school».**

The given examples correspond to the description of the directive function. Here the speakers try to explain and reveal the meaning of English translanguaging, although they do not translate it directly into Kazakh.

3. Phatic function of speech:

a) Confirmation vice **па еді, қалай еді? «Is it confirmation vice, how would it be?».**

b) **Бірақ** public school **иә?** Public school. Мемлекеттік. **«But** public school, **yes? Public school. Public school** (translation)».

c) Fact Checking **бойынша сен training-тар жүргізесің иә?** **«You conduct fact checking trainings, yes?».**

d) **«Woke» қазақ да? «Is woke Kazakh, yes?».**

Ice braking **жасау ол руды сұрау. Why not? «Making ice braking is asking a ru. Why not?»**

In the provided examples concerning the phatic function, translanguaging was employed in multiple ways during language switching to maintain communication with interlocutors, verify mutual understanding, or simply continue the conversation. This usage exemplifies the characteristics inherent to the phatic function of speech.

4. The metalinguistic function of translanguaging is concerned with the use of language to explain, clarify or discuss language itself and its use. Here, translanguaging helps to clarify meanings, grammatical rules or cultural context. For example:

a) **Кезек күту мәдениеті АҚШта бұл - art. «A queuing culture in the USA is art».**

b) *Русификация* **кішкене в стиле** explained. **«Russification is a bit in the style of explained».**

5. Within the expressive function, speakers employ translanguaging to articulate their emotions, personal experiences, and internal sentiments (for example, happiness, anger, sadness). An example from the analyzed materials is as follows:

a) **Мен олардың мәдениетін, адамға қарым-қатынасын, small talk-ты жақсы көремін. «I love their culture, their relationship to a person, small talk».**

b) Мендегі сезім Ok. **«My feeling is Ok».**

c) **Мен үшін енді прям lifetime есте қалатын сондай бір әсерлі кез. «This is such a touching time for me that I will now remember straight lifetime».**

d) **Бала кезде айтып отыратын, и менде flashback-тер қалып кеткен. «He told when I was a child and I have flashbacks».**

e) **4-5 сағаттап pressing жасау... «Making pressing for 4-5 hours...».**

In the provided examples, it is evident that the speaker employed translanguaging to precisely articulate their emotions.

6. The last type of speech function is the poetic function. This function is used by speakers to tell jokes and use various amusing phrases and use literary phrases. However, the results of the study show that there were no examples of this function in the analysed podcasts.

To summarize, the dynamic members of contemporary society has acquired proficiency in multiple languages, resulting in the development of a comprehensive linguistic repertoire. Translanguaging, which is extensively employed in everyday communication, also significantly influences multilingual discourse within the digital domain.

DISCUSSION

Translanguaging refers to hybrid language use in which language users negotiate, generate meaning and improvise through different interaction contexts, linguistic knowledge and the content being discussed. This phenomenon is common in regions characterised by multilingualism due to cultural diversity and is also widely used in the digital sphere in today's rapidly evolving global society.

The analysis of multilingual discourse on the YouTube platform reveals several critical insights into the use of translanguaging in the digital space. The identification of three key components of Kazakh-English translanguaging in the selected podcasts from channels such as *America korgender* and *Dope soz* not only enhances our understanding of language dynamics in multilingual and digital contexts but also contributes new perspectives to existing research. Components of translanguaging that were found: code-switching, translating and interpreting and language brokering. The most dominant component of translanguaging applied by the speakers in the six podcasts under review is code-switching. This component involves the use of two or more languages, language types or speech styles as alternatives, without explicit restrictions. The second most important component is language brokering. In translanguaging, the interlocutor does not need to translate the meaning of words spoken in another language; the speaker freely applies his or her linguistic repertoire, clarifying the meaning through context. Less common is the translating and interpreting component. This type of translanguaging is a translation from one language into another with the meaning preserved or the meaning clarified.

Also, four main reasons for the use of translanguaging were identified in the podcasts provided. Firstly, translanguaging was used in the context of discussing a particular topic. Secondly, it was used to emphasise an aspect. Third, repetitions or translations were used for clarification. Fourth, translanguaging was used to clarify the meaning of a word to the interlocutor. The main reason for using translanguaging in these six podcasts is to discuss a specific topic, as the speakers, having expert knowledge in various fields, used translanguaging to practically apply their professional knowledge. In the second place, in terms of frequency of use, repetition is used for clarification. And the last two reasons were used for interpretation in order to clarify the meanings of words and to emphasize something.

Additionally, four primary reasons for the use of translanguaging were identified in the provided podcasts. Firstly, translanguaging was employed in the context of discussing a specific topic. Secondly, it was used to emphasize certain aspects. Thirdly, repetition or translation was utilized for clarification. Lastly, translanguaging was applied to elucidate the meaning of words to the interlocutor. The predominant reason for employing translanguaging in these six podcasts is the discussion of specific topics. Since the speakers possess expert knowledge in various fields, they used translanguaging to effectively apply their professional expertise. The second most frequent use of translanguaging involves repetition for clarification. The final two reasons for its use include interpretation to clarify the meanings of words and to emphasize particular points.

The study revealed that the six podcasts analyzed from the YouTube channels *America korgender* and *Dope soz* encompass five of the six identified speech functions. These functions include referential, directive, expressive, phatic, metalinguistic, and poetic. Among these, the

referential function is the most frequently observed. In each of the six podcasts, where the participants are fluent in English, the incorporation of specific words as elements of translanguaging within their Kazakh speech was noted. This observation suggests that one of the purposes of translanguaging is to demonstrate proficiency in multiple languages. The second common component is the directive function. Although speakers of podcasts mainly used Kazakh, they turned to English or Russian to provide additional information and explain some words through context rather than directly during the conversation. Thus, one of the speech functions of translanguaging is the use of linguistic resources in the speech process. In this sense, the way linguistic resources are used in one language is not understood in most cases, leading to their replacement by another, more mastered language. The phatic function of translanguaging can take various forms, where speakers switch between languages in order to maintain a conversation, to ensure mutual understanding or to establish simple communication.

The fourth, in terms of frequency, is the metalinguistic function. The metalinguistic function of translanguaging is concerned with explaining, clarifying or discussing the language itself and the specifics of its use. In this function, switching between languages contributes to clarifying meanings, grammatical rules or cultural context. The lowest frequency is characterised by the expressive function. This function involves the use of translanguaging to express speakers' emotions and experiences. In such cases, speakers switch between languages to convey their emotions more effectively and accurately.

Thus, an investigation into the Kazakh-English translanguaging within multilingual discourse in digital spaces was conducted from a case study perspective. The components of translanguaging, its reasons, and its speech functions were examined through podcasts from the YouTube channels *America korgender* and *Dope soz*. The materials were extensively compiled and analyzed to provide a comprehensive understanding of these phenomena.

CONCLUSION

The study's results indicate that the Kazakh-English translanguaging is extensively prevalent in the digital space. A thorough analysis of its components, underlying causes, and speech functions was undertaken. The examination, based on podcasts from the YouTube platform, provided deeper insights into how the Kazakh-English translanguaging is manifested in multilingual environments and its role within speech discourse. Specifically, the podcasts from the *America korgender* and *Dope soz* channels elucidate the practical applications of the Kazakh-English translanguaging and underscore its significance in linguistic communication.

Translanguaging describes the combination of several languages in a single linguistic environment and their interaction; this study contributes to the formation of new directions in modern Kazakh social linguistics. The descriptive qualitative method used in the article allowed us to identify the peculiarities of multilingual discourse through podcasts and their translanguaging elements.

Overall, the study contributes to the understanding of the use of the Kazakh-English translanguaging in digital space, its social and cultural aspects, as well as to a deeper study of multilingualism and intercultural relations.

REFERENCES

- 1 Vertovec, Steven (2007). "Super-Diversity and Its Implications» Ethnic and Racial Studies.
- 2 Canagarajah, S. (2011). «Translanguaging in the Classroom: Emerging Issues for Research and Pedagogy». Applied Linguistics Review, 2 (2011), 1-28.
- 3 Rasman, R. (2018). «To Translanguange or Not to Translanguange? The Multilingual Practice in an Indonesian EFL Classroom». Indonesian Journal of Applied Linguistics, 7 (3), 687-694.

- 4 Permadi, M. E. I., Yusra, K., Isnaini, Muh., & Mahyuni, M. (2023). «Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge». JIIP (Jurnal Ilmiah Ilmu Pendidikan), 6 (1), 472–477.
- 5 Oxford English Dictionary – Discourse.
<https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=discourse&tl=true>
- 6 Tse, L. (1996). «Language Brokering in Linguistic Minority Communities: The Case of Chinese-and Vietnamese-American Students." Bilingual Research Journal, 20 (3-4), 485-498. Cited in Miftahush Shalihah. (2024). Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge. DOI:10.47191/ijsshr/v7-i01-103.
- 7 Hoffman, C. (1991). An Introduction to Bilingualism. New York: Longman. Cited in Miftahush Shalihah. (2024). Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge. DOI:10.47191/ijsshr/v7-i01-103.
- 8 Appel, R., & Muysken, P. (1987). Language Contact and Bilingualism. Amsterdam: Amsterdam University Press. Cited in Miftahush Shalihah. (2024). Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge. DOI:10.47191/ijsshr/v7-i01-103.
- 9 Creswell, J. W. (2012). Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research (4th ed.).
- 10 Aliya Ashim: Amerikadagy bala tarbiesi, zheke aqparattyn korgaluy, byurokratiyasy, tarihyin bilmeitin qazaq. https://www.youtube.com/watch?v=n93jXQ_3a-E&list=PL3obZR9_IC6k0IeU8BTjBehzkJeC9suph
- 11 Assem Zhapishева. Zhana Kazakhstan / Parlamentskaya respublika / Nezavisimye SMI (Dope soz 24) <https://www.youtube.com/watch?v=ni5Qk39AReE>
- 12 Kamila Smagulova: Alash, Regional'nye geroi, Intelligenciya (Dope soz 27) <https://www.youtube.com/watch?v=si-e-FEjtk&t=1s>
- 13 Aliya Ashim: Qonaev dauiri, zheltoqsan koterilisi, qazaqy feminizm (Dope soz 87) <https://www.youtube.com/watch?v=NAVOH7qdPOY&t=2s>
- 14 Alima Bisenova. Mambet, uyat, kul'turnye vojny (Dope soz 11) <https://www.youtube.com/watch?v=ACzskcPx4bM>
- 15 Daniyar Alshinov: Zhana zhyl, toksichnost' i rasstrojstvo (Dope soz 46) https://www.youtube.com/watch?v=NZ8_-XaMTAg&t=1s

Received: 04.10.2024

Цифрлы кеңістіктегі мультилингвалды дискурс: YouTube подкасттардағы қазақ-ағылшын транслингвизмін зерттеу

А.К. Абилкасымова¹, А.Ш. Акжигитова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

Қазіргі тіл мен технологияның интеграцияланған дамуы алыс және жақын қашықтықтағы қарым-қатынастың жаңа режимдерінің қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді. Осы тұрғыдан әлеуметтік медиа платформалары, атап айтқанда YouTube, дискурстық өзгерістерді зерттеудің өзектілігі болып табылады. Бұл мақала цифрлы кеңістіктегі мультилингвалды дискурсқа ерекше назар аударып, оның ішінде YouTube платформасындағы подкасттар негізінде қазақ-ағылшын транслингвизмін талдауға бағытталған.

Қазақстандағы көптілділік еліміздің мәдени және қоғамдық ерекшеліктерінің маңызды құрамдас бөлігі. Әртүрлі тілдер мен мәдениеттердің өзара ықпалдасуы нәтижесінде бірнеше тілдің бір-бірімен араласу процесі белсенді түрде жүруде. Бұл – транслингвизмнің жалпы қоғамдағы және цифрлық кеңістіктегі көрінісін айқындайды. Транслингвизм термині бір тілдік репертуарда бірнеше тілдің қолданылуын сипаттайды және қазіргі отандық лингвистикадағы зерттеулердің жаңа бағыты болып саналады.

Бұл зерттеудің мақсаты – YouTube платформасындағы Америка көргендер және Dope Soz каналдарындағы подкасттар негізінде қазақ-ағылшын транслингвизмін талдау. Тақырыпқа қатысты шетелдік ғалымдардың теориялық әдіснамасына сүйене отырып, зерттеу жұмысы транслингвизмнің компоненттерін, қолдану себептерін және сөйлеу функцияларын анықтауға бағытталған. Сипаттамалық сапалық әдіс қолданылған зерттеу барысында, YouTube платформасындағы алты подкаст терең талданды. Бұл подкасттар соңғы екі жылда жарияланған және транслингвизмнің кеңінен қолданылған үлгілері болып табылады. Деректерді жинау мен талдау процесінде подкасттар толық транскрипцияланып, транслингвизмнің көріністері мен функциялары зерттелді. Әрбір міндет бойынша мәліметтер кесте түрінде ұсынылып, толықтай талдау жүргізілді. Бұл зерттеу цифрлы кеңістіктегі мультилингвалды дискурсты түсінуге және транслингвизмнің әлеуметтік және мәдени тұрғыдан қолданылуын тереңірек зерделеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: қазақ-ағылшын транслингвизмі, цифрлы кеңістік, мультилингвалды дискурс, YouTube подкаст, сөйлеу функциялары.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Vertovec Steven "Super-Diversity and Its Implications» Ethnic and Racial Studies, 2007.
- 2 Canagarajah S. «Translanguaging in the Classroom: Emerging Issues for Research and Pedagogy» // Applied Linguistics Review, 2 (2011), 1-28.
- 3 Rasman R. «To Translanguange or Not to Translanguange? The Multilingual Practice in an Indonesian EFL Classroom» // Indonesian Journal of Applied Linguistics, 2018. – 7 (3). – 687-694.
- 4 Permadi M. E.I., Yusra K., Isnaini Muh., Mahyuni M. «Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge» // JIIP (Jurnal Ilmiah Ilmu Pendidikan), 2023. – 6 (1). – 472-477.
- 5 Oxford English Dictionary - Discourse.
<https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=discourse&tl=true>
- 6 Tse L. «Language Brokering in Linguistic Minority Communities: The Case of Chinese-and Vietnamese-American Students // " Bilingual Research Journal, 1996. – 20 (3-4). – 485-498. Cited in Miftahush Shalihah. (2024). Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge. DOI:10.47191/ijsshr/v7-i01-103.
- 7 Hoffman C. (1991). An Introduction to Bilingualism. New York: Longman. Cited in Miftahush Shalihah, 2024 / Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge. DOI:10.47191/ijsshr/v7-i01-103.
- 8 Appel R., Muysken P. (1987). Language Contact and Bilingualism. Amsterdam: Amsterdam University Press. Cited in Miftahush Shalihah, 2024 / Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge. DOI:10.47191/ijsshr/v7-i01-103.
- 9 Creswell J. W. Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research, 2012 (4th ed.).
- 10 Әлия Әшім: Америкадағы бала тәрбиесі, жеке ақпараттың қорғалуы, бюрократиясы, тарихын білмейтін қазақ. https://www.youtube.com/watch?v=n93jXQ_3a-E&list=PL3obZR9_IC6k0IeU8BTjBehzkJeC9suph .
- 11 Асем Жапишева. Жаңа Қазақстан / Парламенттік республика / Тәуелсіз БАҚ (Dope Soz 24) <https://www.youtube.com/watch?v=ni5Qk39AReE>
- 12 Камила Смагулова: Алаш, Аймақтық батырлар, Интеллигенция (Dope Soz 27) <https://www.youtube.com/watch?v=si-e-FEjtk&t=1s>
- 13 Әлия Әшім: Қонаев дәуірі, Желтоқсан көтерілісі, Қазақы феминизм (Dope soz 87) <https://www.youtube.com/watch?v=NAVOH7qdPOY&t=2s>
- 14 Алима Бисенова. Мамбет, ұят, мәдени соғыс (Dope Soz 11) <https://www.youtube.com/watch?v=ACzskcPx4bM>

15 Данияр Алшинов: Жаңа жыл, токсик адам и тұлғаның бұзылуы (Dore soz 46)
https://www.youtube.com/watch?v=NZ8_-XaMTAg&t=1s

Материал 04.10.2024 баспаға түсті

Мультилингвальный дискурс в цифровом пространстве: исследование казахско-английского транслингвизма в YouTube подкастах

А.К. Абилкасымова¹, А.Ш. Акжигитова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

В современных условиях комплексное развитие языка и технологий в значительной степени влияет на появление новых способов как дальних, так и ближних форм коммуникации. В этом контексте платформы социальных сетей, в частности YouTube, подчеркивают важность изучения дискурсивных изменений. В статье рассматривается многоязычный дискурс в цифровом пространстве с акцентом на анализ казахско-английского транслингвизма, что подтверждается подкастами на платформе YouTube.

Многоязычие в Казахстане представляет собой характерную черту культуры и общества страны. В результате взаимодействия различных языков и культур активно происходит процесс смешения нескольких языков, а в цифровом пространстве наблюдаются проявления транслингвизма. Термин «транслингвизм» обозначает использование нескольких языков в рамках одного языкового репертуара и рассматривается как новое направление исследований в современной отечественной лингвистике.

Цель данного исследования — анализ казахско-английского транслингвизма на основе подкастов с каналов Америка коргендер и Dore soz на платформе YouTube. Исследование, основанное на теоретической методологии зарубежных ученых, относящихся к данной теме, направлено на выявление компонентов транслингвизма, причин её использования и речевых функций. В ходе исследования было проведено детальное изучение шести подкастов с указанных каналов, опубликованных за последние два года, с применением описательного качественного метода. Эти подкасты служат яркими примерами транслингвизма. На этапе сбора и анализа данных подкасты были полностью расшифрованы, а также проанализированы проявления и функции транслингвизма. Данные представлены в табличной форме, и проведён всесторонний анализ. Исследование позволяет глубже понять мультилингвальный дискурс в цифровом пространстве и детально изучить социальное и культурное применение транслингвизма.

Ключевые слова: казахско-английский транслингвизм, цифровое пространство, мультилингвальный дискурс, YouTube подкаст, речевые функции.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Vertovec Steven "Super-Diversity and Its Implications» Ethnic and Racial Studies, 2007.
- 2 Canagarajah S. «Translanguaging in the Classroom: Emerging Issues for Research and Pedagogy» // Applied Linguistics Review, 2 (2011), 1-28.
- 3 Rasman R. «To Translanguange or Not to Translanguange? The Multilingual Practice in an Indonesian EFL Classroom» // Indonesian Journal of Applied Linguistics, 2018. – 7 (3). – 687-694.
- 4 Permadi M. E.I., Yusra K., Isnaini Muh., Mahyuni M. «Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge» // JIIP (Jurnal Ilmiah Ilmu Pendidikan), 2023. – 6 (1). – 472-477.
- 5 Oxford English Dictionary - Discourse.
<https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=discourse&tl=true>
- 6 Tse L. «Language Brokering in Linguistic Minority Communities: The Case of Chinese-and Vietnamese-American Students // " Bilingual Research Journal, 1996. – 20 (3-4). – 485-498. Cited

in Miftahush Shalihah. (2024). Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge. DOI:10.47191/ijsshr/v7-i01-103.

7 Hoffman C. (1991). An Introduction to Bilingualism. New York: Longman. Cited in Miftahush Shalihah, 2024 / Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge. DOI:10.47191/ijsshr/v7-i01-103.

8 Appel R., Muysken P. (1987). Language Contact and Bilingualism. Amsterdam: Amsterdam University Press. Cited in Miftahush Shalihah, 2024 / Translanguaging in YouTube Channel: A Case Study of Nessie Judge. DOI:10.47191/ijsshr/v7-i01-103.

9 Creswell J. W. Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research, 2012 (4th ed.).

10 Алия Ашим: воспитание детей в Америке, защита личной информации, бюрократия, казахи, не знающие истории https://www.youtube.com/watch?v=n93jXQ_3a-E&list=PL3obZR9_IC6k0IeU8BTjBehzkJeC9suph

11 Асем Жапишева. Новый Қазақстан / Парламентская республика / Независимые СМИ (Dope Soz 24) <https://www.youtube.com/watch?v=ni5Qk39AReE>

12 Камила Смагулова: Алаш, Региональные герои, Интеллигенция (Dope Soz 27) <https://www.youtube.com/watch?v=si-e-FEjtk&t=1s>

13 Алия Ашим: эпоха Кунаева, декабрьское восстание, Казахский феминизм (Dope soz 87) <https://www.youtube.com/watch?v=NAVOH7qdPOY&t=2s>

14 Алима Бисенова. Мамбет, стыд, культурные войны (Dope Soz 11) <https://www.youtube.com/watch?v=ACzskcPx4bM>

15 Данияр Алшинов: Новый год, токсичность и расстройство личности (Dope soz 46) https://www.youtube.com/watch?v=NZ8_-XaMTAg&t=1s

Материал поступил в редакцию журнала 04.10.2024

IRSTI 16.21.31

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp22-35](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp22-35)

U. Anarbekova

University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, 130000, Kazakhstan

KAZAKH ORTHOGRAPHY: A STUDY ON THE NORMATIVE FORMS OF “KYRKUIEK/KYRGUIEK”

This study examines the orthographic variation of the Kazakh word Kyrkuiek/Kyrguiek (“September”), a subject of ongoing public debate regarding its correct spelling. The issue is significant for maintaining orthographic consistency and preserving cultural identity within the Kazakh language.

The aim of the research is to determine the normative spelling of the term through an analysis of orthographic dictionaries published between 1941 and 2013, and a sociolinguistic survey involving 367 participants from 17 regions of Kazakhstan, as well as from Turkey and Russia. The study also explores the historical and etymological development of the word and reviews its representation in explanatory dictionaries and online linguistic resources such as soztekser.kz and qazcorpus.kz.

A mixed-methods approach was adopted, combining historical-linguistic analysis with quantitative and qualitative survey methods. The survey assessed participants’ reliance on orthographic dictionaries, attitudes toward Kazakh spelling norms, and preferences between the variants Kyrkuiek and Kyrguiek. The findings indicate a strong preference for the Kyrkuiek spelling, despite inconsistencies in official sources over time.

The article advocates for the standardization of Kyrkuiek as the correct form and recommends including phonetic transcriptions in dictionaries to reconcile pronunciation with orthography. This research contributes to addressing orthographic ambiguity in the Kazakh language and offers practical recommendations relevant to language policy, education, and public linguistic awareness.

Key words: Kazakh orthography, orthographic dictionaries, orthographic norms, spelling standardization, Kazakh linguistics.

MAIN PROVISIONS

Orthography, the conventional spelling system of a language, plays a critical role in literacy and communication. It involves the norms and rules for writing words, including the use of letters, diacritics, and punctuation. Understanding orthographic norms is essential for linguists, educators, and language learners.

Orthographic systems represent spoken language consistently. Coulmas (2003) [1] notes that orthography is not just about spelling but includes punctuation, capitalization, and word breaks. Sebba (2007) [2] highlights that orthographic standardization often follows the development of print technology, while Crystal (2012) [3] observes that orthographic norms adapt to changes in language use and technology.

Orthographic norms facilitate clear communication and help preserve the historical and etymological roots of words (Venezky, 1999) [4]. In education, consistent orthographic rules assist learners in decoding and spelling words (Ehri, 2000) [5], especially in complex orthographies like English.

Orthographic dictionaries provide standardized spellings and serve as critical tools for maintaining orthographic norms. Scragg (1974) [6] emphasizes their role in language standardization, while Ziegler and Goswami (2005) [7] note their value in teaching spelling skills. In the digital age, online dictionaries offer additional features like audio pronunciations and interactive exercises.

The study of Kazakh orthography has become a significant focus in linguistics. This article builds on the work of notable Kazakh linguists who have contributed significantly to the field of orthography, including Akhmet Baitursynuly, Rabiga Syzdykova, Nurgeldy Uali, and others. Recent studies by Sarsenbay et al. (2023) explore the dynamic relationship between established orthographic norms and actual language usage, providing a contemporary context for understanding the challenges of standardizing Kazakh orthography. Sarsenbay et al. (2023) [8] highlight the interplay between established norms and actual language use (usus), reflecting both historical and modern linguistic practices.

The word "Kyrkuiek/Kyrquiek" illustrates the challenges of standardizing orthography. While the 2001 Kazakh Orthographic Dictionary [9] listed it as "kyrkuiek," Rabiga Syzdykova suggested using "kyrquiek" and advised against considering either spelling incorrect for a transitional period. The word "kyrquiek," however, has not gained widespread acceptance, highlighting that for a word to become an orthographic norm, it must be widely used and recognized.

Public and scholarly debate about orthographic norms in the 1990s led to the principle of aligning spelling with pronunciation. While some progress was made, words like "kyrquiek," "shegara," and "kogonis" remain inconsistent in spelling practice. Despite being included in dictionaries, these forms have not been widely adopted due to concerns over losing the etymological identity of the words.

The ongoing tension between spelling and pronunciation continues to challenge the standardization of certain words in Kazakh, as seen in the case of "September" (kyrkuiek/kyrquiek). Writing it with a "k" preserves its structure, while using "g" aligns with pronunciation but risks losing the word's roots.

INTRODUCTION

Kazakh orthography plays a crucial role in the literacy and cultural identity of the Kazakh people. The first national alphabet, "tote jazı" (direct writing), was created by Akhmet Baitursynuly in the early 20th century, which accurately represented the sounds of the Kazakh language. However, subsequent transitions – such as the adoption of the Latin alphabet in 1929 and the Cyrillic alphabet in 1940 – led to numerous revisions in Kazakh orthographic norms. Key updates to the "Basic Rules of the Orthography of the Kazakh Language" were made in 1957 and 1983, with further revisions in publications like the "Guide to Kazakh Orthography and Punctuation" from 1959 to 2018. These resources have been pivotal in shaping and standardizing Kazakh writing.

The choice of this topic is justified by the ongoing debates surrounding the standardization of certain words in Kazakh orthography, especially the word "Kyrkuiek/Kyrguiek" (September). This issue, which resurfaces each autumn, remains unresolved despite repeated attempts at standardization. The persistent public and scholarly debates over this word's spelling underscore its importance in Kazakh language practices and its influence on language education and cultural preservation.

The relevance of this problem lies in its impact on the development of Kazakh orthography and the broader challenges of language reforms in Kazakhstan. The controversy surrounding the spelling of "Kyrkuiek/Kyrguiek" is particularly significant in the context of the ongoing transition to the Latin alphabet and the need for orthographic standardization.

The purpose of this research is to analyze the evolution of the spelling of "Kyrkuiek/Kyrguiek" and examine the sociolinguistic factors influencing its usage. The study aims to propose a normative spelling based on historical, linguistic, and sociolinguistic analysis.

The object of this study is the word "Kyrkuiek/Kyrguiek" and its variations in Kazakh orthographic dictionaries. The subject is the debate surrounding its spelling and the implications this debate has for the standardization of Kazakh orthography. The hypothesis of this research is that the spelling "Kyrkuiek" should be standardized due to its greater historical and practical usage, although "Kyrguiek" has been suggested for phonetic alignment.

The significance of this research lies in its potential contribution to the standardization of Kazakh orthography, and its broader implications for linguistic identity in Kazakhstan. This study will help clarify the debate around the spelling of "Kyrkuiek/Kyrguiek" and offer recommendations for adopting a consistent orthographic standard.

The scientific novelty of this work stems from its empirical approach to the orthographic controversy surrounding "Kyrkuiek/Kyrguiek." It integrates historical and sociolinguistic methodologies, filling a gap in the literature by providing new insights into this ongoing debate.

Prominent Kazakh linguists who have significantly contributed to this field include D. Sultangazin, A. Baitursynuly, E. Omarov, K. Kemengeruly, T. Shonanov, K. Basymov, K. Zhubanov, S. Amanzholov, M. Balakaev, N. Sauranbaev, N. Oralbaeva, S. Myrzabekov, A. Kaidar, R. Syzdyk, N. Uali, A. Junisbek, A. Aldash, A. Salkynbay, K. Kuderinova, G. Mamyrbek, and N. Amirzhanova, etc.

MATERIALS AND METHODS

This study utilized a combination of orthographic dictionaries, Kazakh language definitions, scientific works, and online linguistic resources to ensure a comprehensive understanding of the spelling norms of the word "Kyrkuiek/Kyrguiek" and its usage among the general population.

The study is guided by the following central research questions:

- *What are the historical and linguistic factors influencing the variation in the spelling of the word "Kyrkuiek/Kyrguiek" in Kazakh orthographic dictionaries?*

- *What is the public's preference for the spelling of "Kyrkuiek/Kyrguiek," and how does this relate to their attitudes toward Kazakh orthographic norms?*
- *Which version of the word "Kyrkuiek/Kyrguiek" should be standardized based on historical usage, linguistic analysis, and public preference?*

The hypothesis of this study is that "Kyrkuiek" should be standardized due to its greater historical usage and alignment with Kazakh linguistic norms. Although "Kyrguiek" is phonetically plausible, the historical and societal factors surrounding the use of "Kyrkuiek" suggest that it is the more appropriate form for standardization.

The research is divided into the following stages:

Literature Review: A thorough review of the historical development of Kazakh orthographic norms, focusing on key linguistic publications and dictionaries. This stage involves examining how the spelling of the word "Kyrkuiek/Kyrguiek" has evolved over time, particularly in significant orthographic dictionaries from 1988, 2001, 2005, and 2013.

Historical-Linguistic Analysis: In this stage, a comparative analysis of the orthographic dictionaries is conducted. The word "Kyrkuiek/Kyrguiek" is analyzed within the context of these dictionaries to identify the factors behind the spelling variations and the influence of socio-political and historical events on orthographic norms.

Sociolinguistic Survey: A sociolinguistic survey is administered to 367 participants from various regions in Kazakhstan, Turkey, and Russia. The survey collects both qualitative and quantitative data regarding their preferences for the spelling of "Kyrkuiek/Kyrguiek" and their general attitudes toward orthographic reforms in Kazakh. The results of the survey are then analyzed to gauge public opinion on the spelling issue.

The collected survey data is analyzed using statistical methods to identify patterns and preferences. Based on the results of the historical-linguistic analysis and sociolinguistic survey, conclusions are drawn about the most widely accepted spelling of "Kyrkuiek/Kyrguiek." Practical recommendations for orthographic standardization are then proposed.

The quantitative survey results were processed using basic statistical techniques to determine the percentage of respondents who prefer "Kyrkuiek" vs. "Kyrguiek." The qualitative data was analyzed thematically to identify the reasons behind respondents' preferences, focusing on aspects such as linguistic habit, historical knowledge, and perceived cultural significance.

Eleven orthographic dictionaries were analyzed to study the variation in the spelling of the word "Kyrkuiek/Kyrguiek." These dictionaries span several editions from 1988 to 2013, each reflecting different orthographic norms in Kazakh over time. The dictionaries used are:

The 1988 Kazakh Orthographic Dictionary (third edition) based on the Basic Rules of Kazakh Orthography from 1983.

The 2007 Orthographic Dictionary based on the 2006 revision of the 1983 rules, marking a key moment in standardization.

The 2013 edition, the latest update, available online at Emle.kz, reflects the most recent orthographic norms.

In addition to the dictionaries, Kazakh language definitions from prominent linguistic sources were referenced, including websites like soztekser.kz, emle.kz, sozdik.kz, sozdikqor.kz, and qazcorpus.kz, which offer tools for verifying correct spelling and linguistic usage. These resources provide insight into the frequency and nature of spelling issues in contemporary Kazakh language use.

More than 10 scientific works of Kazakh linguists and about 10 works by foreign scholars were used to support the study. Key works from Kazakh linguists like Akhmet Baitursynuly, Rabiga Syzdykova, and Nurgeldy Uali provided a theoretical and historical context for the analysis of orthographic norms in Kazakh.

Participants

The study aimed to assess the influence of spelling norms and orthographic dictionaries on the general population's language usage. A total of 367 respondents participated in the sociolinguistic survey, representing a broad demographic from Kazakhstan and beyond.

Demographic Characteristics:

Gender: 82% women, 18% men.

Age: 35.4% were aged 18-29, 28.3% were schoolchildren aged 11-17, 20.2% were aged 30-39, and 9% were aged 40-49, with 5-6% over 50 years old.

Education: 33.2% were students, 24% were graduate students, 16.6% were high school students, and other participants included those with secondary professional education, master's degrees, and doctoral degrees.

Geographical Distribution: The majority of respondents were from Shymkent (22.9%), Almaty (21.5%), Aktau (7.9%), and other cities such as Nursultan, Atyrau, Aktobe, Taraz, Mangistau, and Kyzylorda. The survey also included responses from Kazakh expatriates in Turkey and Russia.

Nationality: 95.9% of respondents were Kazakh nationals, with small numbers of Uzbek, Turkmen, German, Tatar, Karakalpak, and Kurdish communities who are fluent in Kazakh.

To ensure the reliability of the research, a diverse and representative sample was selected from different regions of Kazakhstan, as well as from the Kazakh diaspora in Turkey and Russia. The study used well-established orthographic dictionaries, linguistic resources, and rigorous survey methods to ensure the validity of the results. The use of multiple data sources and methods further enhanced the credibility of the findings.

The study's findings from both the historical-linguistic analysis and sociolinguistic survey suggest that:

The word "Kyrkuiek" has been consistently used in Kazakh orthographic dictionaries since 1988 and remains the most widely recognized form. This form has historical precedence and is more consistent with established orthographic norms.

Survey results indicate a preference for "Kyrkuiek," with 72% of respondents from Kazakhstan, Turkey, and Russia favoring this spelling. The survey also revealed that a significant portion of the population views the spelling "Kyrguiek" as a recent and unnecessary change, aligning with phonetic trends but lacking historical and linguistic justification.

Respondents from rural areas showed a stronger preference for "Kyrkuiek," while younger, urban respondents were more likely to accept "Kyrguiek" due to its phonetic appeal. This reflects broader sociolinguistic trends in Kazakhstan, where language reforms are often met with varying levels of acceptance across demographic groups.

This research is novel in its combined approach, integrating both historical-linguistic analysis and sociolinguistic survey methods to address a specific orthographic issue. By combining empirical data with historical documentation, this study offers new insights into how spelling conventions evolve in Kazakhstan and provides a comprehensive analysis of the public's role in shaping orthographic norms.

The novelty also lies in the interdisciplinary approach, drawing from both linguistic theory and sociolinguistic research to resolve a contemporary issue in Kazakh orthography. The results and conclusions of this study will contribute to the ongoing debate about the standardization of Kazakh orthography and inform future language reforms.

RESULTS

This study examined the variations in the spelling of the word "Kyrkuiek/Kyrguiek" in Kazakh orthographic dictionaries and its usage among the general population. The results of both the historical analysis and the sociolinguistic survey are presented below, followed by an analysis of the main findings and their implications for orthographic standardization.

Table 1. The progression of the word "Kyrkuiek/Kyrguiek" in the orthographic dictionaries:

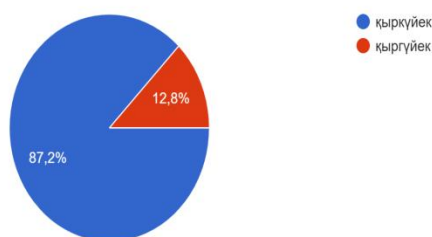
Year of publication	The word "September", "Kyrkuiek/Kyrguiek"
1941	Сентябрь (sentyabr) (p. 84)
1948	Сентябрь (sentyabr) p. 83
1963	Сентябрь (sentyabr) (p. 348)
1978	Сентябрь (sentyabr) (p. 337)
1988	Қыркүйек (<i>ескіше ай аты</i>) (Kyrkuiek) <i>an old name for the month</i> , (p. 228)
2001	Қыргүйек (kyrguiek) (p. 261)
2005	Қыргүйек (kyrguiek) (p.356)
2007	Қыркүйек (kyrkuiek) (p. 283)
2013	Қыргүйек (Kyrguiek) (p. 459)

The historical analysis of Kazakh orthographic dictionaries revealed that the spelling of the word "Kyrkuiek/Kyrguiek" has undergone significant changes over time. The word was initially represented as "Sentyabr" (the Russian loanword for September) from 1941 to 1978. In 1988, the spelling "Kyrkuiek" was introduced, reflecting the traditional Kazakh form. In subsequent editions (2001 and 2005), the spelling changed to "Kyrguiek," and by 2007, it reverted to "Kyrkuiek." However, in the most recent dictionary (2013), the spelling reverted to "Kyrguiek," highlighting the ongoing shifts in spelling conventions.

The sociolinguistic survey provided valuable insights into public attitudes toward the two spellings. Of the 367 respondents, 79.3% indicated they use spelling dictionaries for study, work, or personal interests. Among these, 61.3% use them specifically to check the correct spelling of Kazakh words. When asked which orthographic dictionary they rely on, 46.9% of respondents preferred the 2013 dictionary, followed by 22.9% who selected the 2007 edition and 18.8% who chose the 1988 edition. Despite the latest dictionary being favored for its perceived reliability, the results indicate a fairly balanced use of all editions.

Figure 1: The Percentage of the Use of the Words "Kyrkuiek" and "Kyrguiek" According to the Survey Results.

Сіз төмендегі нұсқалардың қайсысын дұрыс деп қабылдайсыз?
367 ответов

(Translation: Question: Which of the following options do you consider to be correct?
Options: blue - Kyrkuiek, red - Kyrguiek)

In assessing the correct spelling of various words, the respondents overwhelmingly favored the spelling "Kyrkuiek" for September. The survey question regarding the correct spelling of "Kyrkuiek/Kyrguiek" showed that 320 respondents (87.2%) chose "Kyrkuiek," while only 47 respondents (12.8%) selected "Kyrguiek," indicating that "Kyrkuiek" is seven times more common in practical use.

The comparison of spelling in different dictionaries revealed that while "Kyrguiek" is presented in both the 2001 and 2013 editions, it is significantly less popular among the general public. The results suggest that the formal orthographic norms, which prefer "Kyrguiek," are not fully aligned with common usage, where "Kyrkuiek" remains the preferred form.

The results highlight the complexity of orthographic standardization in the Kazakh language. While the formal spelling "Kyrguiek" is recognized in recent orthographic dictionaries, "Kyrkuiek" is by far the more widely used form among the public, suggesting that linguistic practices are more

resistant to change than official standards. This discrepancy illustrates the challenges in achieving uniformity between normative orthography and actual language use, particularly when public preference diverges from institutional recommendations.

Based on the findings, it is recommended that efforts be made to standardize the spelling of "Kyrkuiek" in official orthographic dictionaries, as it is the preferred form among the majority of the population. However, it is essential to recognize that language is dynamic, and public consensus may evolve over time. Educational campaigns, especially in light of the transition to the Latin alphabet, could help clarify orthographic norms and bridge the gap between formal standards and everyday usage.

Summary of Key Findings:

- "Kyrkuiek" is overwhelmingly preferred by the public, with 87.2% of respondents choosing this spelling over "Kyrguiek."
- The word "Kyrkuiek/Kyrguiek" has alternated in Kazakh dictionaries, reflecting the evolving nature of orthographic standardization.
- Despite official standards, actual usage favors "Kyrkuiek," indicating a gap between formal orthography and public language practice.

This study contributes to the ongoing efforts to standardize Kazakh orthography and provides valuable insights into the role of spelling dictionaries in shaping language use. Understanding the relationship between formal orthography and public preference is crucial for policymakers, linguists, and educators involved in language reform.

Given the continued use of "Kyrkuiek" in practical settings and the ongoing debates surrounding the word, it is likely that the spelling controversy will persist in the coming years. As Kazakhstan continues to navigate language reforms, including the shift to the Latin alphabet, further research on public perceptions of orthographic norms will be necessary to guide future decisions.

DISCUSSION

The spelling controversy surrounding the word "Kyrkuiek/Kyrguiek" has been a recurring issue in Kazakh orthography, especially since 2018. This debate reflects broader tensions in orthographic reforms and the challenges of balancing linguistic tradition with phonetic adaptation. Our findings align with the historical discourse on this issue, highlighting its persistence and significance in the Kazakh language community.

The public debate over the spelling of "Kyrkuiek/Kyrguiek" gained widespread attention in September 2018, when the issue was highlighted in the media. Informburo Channel 31 broadcasted a report titled *"Kyrkuiek or Kyrguiek?"*, which criticized the use of the letter "g" in textbooks for words like "kyrguiek," "shegara," and "kogonis." Parents voiced concerns that teaching these spellings contradicted established norms, and the report suggested that with the transition to the Latin alphabet, the spelling would revert to "k."

The controversy continued with coverage on websites such as *kaz.nur.kz* and *bugin.kz*, where public figures like Bakhtiyar Maken questioned the legitimacy of the "g" spelling. Linguists, including Professor Rabiga Syzdykova, defended "Kyrguiek" based on phonetic harmony, while emphasizing that both spellings were correct during a transitional period. These discussions underscored the complexities of reconciling spelling and pronunciation in the Kazakh language.

From 2018 to 2023, similar debates resurfaced annually, often prompted by media reports, online discussions, and scholarly critiques. For example, in 2020, linguist professor *Anar Salkynbay* and linguist professor *Kuralai Kuderinova* revisited the issue, each offering insights into the historical rationale for the "g" spelling. While some linguists supported "Kyrguiek" as a phonetic reflection of spoken Kazakh, others emphasized the cultural and historical integrity of "Kyrkuiek."

These recurring debates illustrate a broader societal resistance to orthographic changes that deviate from traditional spellings. The strong public preference for "Kyrkuiek," despite its phonetic

challenges, reflects this resistance and highlights the importance of aligning orthographic reforms with public perceptions and linguistic heritage.

Our sociolinguistic survey revealed that **87.2%** of respondents preferred the spelling "**Kyrkuiek**" over "**Kyrguiek**," aligning with the dominant public sentiment observed in media discussions. Similarly, online resources, such as *sozdikqor.kz* and *soztekser.kz*, showed a clear prevalence of "Kyrkuiek" in usage and flagged "Kyrguiek" as incorrect. These findings reinforce the idea that "Kyrkuiek" is more widely accepted and used, despite periodic endorsements of "Kyrguiek" in recent orthographic dictionaries.

Historically, the spelling of "Kyrkuiek/Kyrguiek" has fluctuated, as documented in orthographic dictionaries from 1988 to 2013. This inconsistency reflects the challenges of establishing a uniform orthographic standard in a language undergoing significant reforms. Notably, the alternation between the two spellings since the 2001 dictionary has created confusion, further exacerbated by divergent views among linguists, educators, and policymakers.

The debate also sheds light on the **cultural significance** of orthographic norms in preserving Kazakh linguistic identity. Linguists such as *Rabiga Syzdykova* and *Nurgeldy Uali* have emphasized the importance of respecting the historical and etymological roots of words like "Kyrkuiek," while acknowledging the need for phonetic alignment. The dual association of "Kyrkuiek" with seasonal and agricultural traditions underscores its cultural relevance, which many Kazakh speakers are reluctant to lose.

However, the phonetic adaptation to "Kyrguiek," particularly in spoken language, highlights the natural evolution of linguistic practices. This creates a **paradox**: should orthography prioritize historical and cultural preservation or adapt to phonetic realities? As seen in other languages, such as English, resolving such tensions often involves integrating **phonetic transcriptions** into dictionaries to bridge the gap between spelling and pronunciation.

Media coverage has played a pivotal role in keeping this debate alive. Reports like those from *Informburo Channel 31*, *kaz.nur.kz*, and *tilalemi.kz* have amplified public awareness and facilitated discussions among linguists, educators, and the general public. However, despite this heightened visibility, the issue remains unresolved, with no clear consensus on which spelling should be standardized. The persistent attention from both scholars and the public suggests that this debate is far from over and will likely resurface as Kazakhstan continues its transition to the Latin alphabet.

The findings of this study, coupled with the recurring debates in media and academic circles, underscore the need for a more inclusive approach to orthographic reform. Efforts to standardize Kazakh orthography should prioritize public engagement, ensuring that proposed changes align with both historical conventions and contemporary usage. Incorporating **phonetic transcriptions** in dictionaries, as suggested in this study, could provide a practical solution, allowing for accurate pronunciation while preserving traditional spellings.

The findings of this study on the spelling of "Kyrkuiek/Kyrguiek" are consistent with the broader trends in Kazakh orthography and language usage, revealing a clear preference for the spelling "Kyrkuiek" over "Kyrguiek". Both the survey results and online dictionary data provide substantial evidence for this preference, demonstrating the prevalence of the "Kyrkuiek" form in both everyday use and authoritative linguistic resources. This discussion will examine the implications of these findings, compare them with previous studies, and explore potential solutions to the issues surrounding Kazakh orthography.

The sociolinguistic survey of 367 participants, alongside the findings from online dictionaries, supports the conclusion that "Kyrkuiek" is the dominant form. The survey showed that 87.2% of respondents preferred "Kyrkuiek," aligning with the findings from several major online platforms. For example, *sozdikqor.kz* reported 1,263 instances of "Kyrkuiek" compared to only 13 for "Kyrguiek," and *qazcorpus.kz* also showed a stark contrast, with "Kyrkuiek" appearing far more frequently than "Kyrguiek." On *sozdik.kz*, "Kyrkuiek" was present, while "Kyrguiek" was absent. These data highlight a significant discrepancy in the usage of the two spellings in widely accessible online dictionaries, reinforcing the popularity of "Kyrkuiek."

Moreover, *soztekser.kz* marked "Kyrguiek" as incorrect in a sentence example, suggesting that "Kyrkuiek" is the preferred and correct spelling. This observation further supports the survey results, which indicate that "Kyrkuiek" is not only more widely accepted but also considered the standard spelling in the majority of linguistic contexts, including online platforms.

Beyond the question of spelling, it is essential to explore the lexical and etymological significance of the word "Kyrkuiek." The 2008 Explanatory Dictionary of the Kazakh Language defines "Kyrkuiek" as September, specifically the first month of autumn, a meaning that connects the word to Kazakh cultural and agricultural practices. The Fifteen-Volume Dictionary of the Kazakh Literary Language provides an additional ethnographic layer, suggesting that "Kyrkuiek" also refers to a period linked to animal husbandry, further deepening its cultural and historical relevance.

In contrast, the 2013 Kazakh Dictionary introduces the spelling "Kyrguiek" and adds an additional meaning, associating the word with winter headgear for rams and goats, and the lambing period. While these additional definitions are significant, the historical and agricultural roots of "Kyrkuiek" should be considered in maintaining the integrity of the word's original form. N. Uali's etymological analysis links "Kyrkuiek" to the term "Kyr kuegi," referring to the period before rut for certain animals, suggesting a connection between the word and the timing of seasonal changes in Kazakh pastoral life.

The central issue in this debate lies in the paradox between correct pronunciation and spelling. While the official orthographic standard favors the spelling "Kyrkuiek," pronunciation tends to align more closely with "Kyrguiek." This tension between the written and spoken forms of the word creates challenges for both language users and language authorities. The phonetic adaptation of "Kyrkuiek" to "Kyrguiek" is widespread, especially in spoken language, yet the spelling convention has remained largely unchanged in official documents and dictionaries.

The discrepancy between spelling and pronunciation is not unique to Kazakh and is not often addressed by including phonetic transcription in dictionaries. This method could allow both the etymologically accurate spelling and the phonetic form to coexist. As seen in English dictionaries, where words like "mother" are presented with their phonetic transcription (e.g., mother ['mʌðə]), Kazakh dictionaries could adopt a similar approach. Presenting the word "Kyrkuiek" with a phonetic transcription like "Kyrkuiek [Kyrguiek]" would provide clarity, especially for learners, and preserve the integrity of the spelling while facilitating correct pronunciation.

Integration of Phonetic Transcription in Kazakh Orthography

Incorporating both the standard spelling and phonetic transcription in dictionaries would provide a practical solution to the spelling-pronunciation issue. This approach would be particularly beneficial for words like "Kyrkuiek," which are pronounced differently from their written form. It would help to:

- *Bridge the gap between written and spoken language, ensuring consistency in pronunciation while maintaining the traditional spelling.*
- *Enhance linguistic education by making it easier for learners to understand how to pronounce words accurately, particularly those with significant spelling-pronunciation differences.*
- *Preserve the historical and cultural integrity of the language by retaining traditional spellings, while acknowledging the modern pronunciation shifts that occur in everyday use.*

The findings from this study are consistent with previous research on Kazakh orthography, including the work of Syzdykova (2005), who advocated for a flexible approach to spelling, allowing for both historical forms and phonetic adaptations during periods of transition. The results also align with Tasimov (2010), who discussed the challenges of enforcing orthographic norms when public usage diverges from formal standards. This study confirms that while "Kyrguiek" is gaining some acceptance in modern media and official discourse, the spelling "Kyrkuiek" remains the preferred form in everyday use.

Given the findings of this study, it is recommended that Kazakh orthographic dictionaries adopt a dual approach: standardizing the spelling "Kyrkuiek" while providing phonetic transcriptions for words that experience significant pronunciation shifts. This could help resolve the

tension between orthographic rules and pronunciation practices, improving both language teaching and public understanding of orthographic norms.

Additionally, linguistic authorities should consider expanding public education campaigns to clarify the rationale behind orthographic reforms and the use of phonetic transcription, ensuring that both the standard spelling and correct pronunciation are understood and accepted by the broader population.

As Kazakhstan continues its linguistic reforms and transitions to the Latin alphabet, further studies should explore the evolving relationship between orthographic norms and public usage. Longitudinal studies could track changes in spelling preferences over time, particularly in response to shifts in education, media, and online platforms. Additionally, the role of digital tools and online resources in shaping orthographic practices will become increasingly important, and future research should examine their impact on language standardization.

CONCLUSION

This study aimed to explore the variation in the spelling of the word "Kyrkuiek/Kyrquiek" in Kazakh orthography, examine public attitudes toward these spellings, and assess the historical and etymological factors that have influenced their usage. The research methods employed in this study included *historical-linguistic analysis*, *sociolinguistic surveys*, and the review of *online dictionaries* and *Kazakh language resources*. These methods allowed for a comprehensive examination of both the formal orthographic norms and actual language practices surrounding the spelling of this word.

The findings of this study indicate that "**Kyrkuiek**" is the preferred spelling among the Kazakh-speaking public, with **87.2%** of survey respondents favoring it over "**Kyrquiek**". This preference is reflected in *online dictionaries* and resources, where "**Kyrkuiek**" appears far more frequently than "**Kyrquiek**". Despite the official orthographic norms, which have fluctuated between the two spellings, "**Kyrkuiek**" continues to be widely used in practice. The survey and dictionary data suggest that "**Kyrkuiek**" remains more closely aligned with traditional Kazakh linguistic forms, while "**Kyrquiek**" is viewed as a more recent phonetic adaptation that has not yet gained significant traction.

The *etymology* of the word "Kyrkuiek" is tied to cultural and historical roots, particularly in relation to the timing of animal husbandry activities in Kazakhstan, which lends further importance to preserving the traditional form. Although "**Kyrquiek**" is phonetically plausible and is included in more recent orthographic publications, it is not widely accepted by the general public, reflecting a resistance to spelling reforms that diverge from established norms.

The study also identified a *paradox* between the correct pronunciation and official spelling, with "**Kyrkuiek**" being pronounced as "**Kyrquiek**" in spoken language. This discrepancy highlights the need for greater flexibility in the approach to Kazakh orthography, particularly in cases where phonetic pronunciation conflicts with traditional spelling.

The results of this study suggest several directions for future research in the field of Kazakh orthography. First, further studies could investigate the impact of *phonetic transcription* in Kazakh dictionaries, providing both the standard spelling and its phonetic representation. This dual approach could help resolve the tension between pronunciation and spelling, benefiting both language learners and everyday users of the language.

Additionally, *longitudinal studies* could track changes in public attitudes toward orthographic reforms as Kazakhstan continues to transition to the **Latin alphabet**. The findings from such studies could provide valuable insights into the challenges of standardizing Kazakh orthography while balancing tradition and modernity. Moreover, future research could focus on the role of *digital platforms* and *online resources* like *soztekser.kz*, *emle.kz*, and *qazcorpus.kz* in shaping public perceptions of orthographic norms and facilitating their acceptance.

The implementation of phonetic transcription in Kazakh dictionaries, as well as continued efforts to educate the public about orthographic norms, could lead to a more consistent and accepted

approach to Kazakh orthography. By bridging the gap between formal spelling rules and actual pronunciation, this initiative would help enhance both the **clarity** and **accuracy** of Kazakh language instruction.

Furthermore, the findings of this study underscore the importance of **public engagement** in language reform processes. In future language policy initiatives, **public opinion** should be considered more systematically to ensure that orthographic changes align with the linguistic habits and preferences of the population.

In conclusion, while the standardization of Kazakh orthography remains a complex and ongoing process, this study contributes valuable insights into the dynamics between **institutional spelling norms** and **public usage**. The preference for "Kyrkuiek" over "Kyrguiek" highlights the challenges of orthographic reforms in languages undergoing significant transitions, and the findings provide a foundation for further investigation into how Kazakh orthography can be standardized while respecting the linguistic traditions of the Kazakh people.

REFERENCES

- 1 Coulmas, F. (2003). Writing Systems: An Introduction to their Linguistic Analysis. Cambridge University Press.
- 2 Sebba, M. (2007). Spelling and Society: The Culture and Politics of Orthography around the World. Cambridge University Press.
- 3 Crystal, D. (2012). Spell It Out: The Curious, Enthralling and Extraordinary Story of English Spelling. Profile Books.
- 4 Venezky, R. L. (1999). The American Way of Spelling: The Structure and Origins of American English Orthography. Guilford Press., Developmental Dyslexia, and Skilled Reading across Languages: A Psycholinguistic Grain Size Theory. Psychological Bulletin, 131(1), 3-29.
- 5 Ehri, L. C. (2000). Learning to Read and Learning to Spell: Two Sides of a Coin. Topics in Language Disorders, 20(3), 19-36.
- 6 Scragg, D. G. (1974). A History of English Spelling. Manchester University Press.
- 7 Ziegler, J. C., & Goswami, U. (2005). Reading Acquisition
- 8 Sarsenbay, Zh., Salkynbay, A., Ramazanov, Sh., Ashirova, A., Igilikoba, S., Alimtayeva, L., Kaspikhan, B. (2023) Modern Kazakh Language Trends: Norms and Usus Features. International Journal of Society, Culture and Language, 11(3), 188-201. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2023.2006970.3096>
- 9 Aldasheva, A., Abdirakhmanov, A., Kaliyev, B., Kalybaeva, A., Netaliyeva, K., Saliyeva, U., Ualiev, N. Kazakh tilinin orfografiyalık sozdigi [Orthographic dictionary of the Kazakh language] (Kazakhstan, 1988) [In Kazakh].
- 10 Syzdyk, R. Kazakh tilinin anyktagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy)[Dictionary of the Kazakh language (spelling, punctuation, vocabulary)] (Elorda, 2000). [In Kazakh].
- 11 Kuderinova, K. (2024). Kazakh public speaking: language norm, speech ethics, speech structure. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 193(1), 65–76. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v193.i1.ph6> [In Kazakh].
- 12 Beremkul, Z. Kyrkuiek ili Kyrguiek? Roditelei smutilo napisane slova “sentyabr” v uchebnike [Kyrkuiek or Kyrguiek? Parents Confused by the Spelling of the Word "September" in the Textbook] (Infroomburo31, 2018). Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=506wPDVvIAQ> [In Russian].(accessed 12.04.2024)
- 13 Syzdyk, R., Ualiuli, N., Kuderinova, Isaeva Zh., Amirzhanova, N. (2007). Kazakh tilinin orfografiyalık sozdigi [Orthographic dictionary of the Kazakh language]. Dyke-Press. [In Kazakh].
- 14 Ualiuli, N., Kuderinova, Isaeva Zh., Amirzhanova, N., Amirbekova, A. (2013). Orfografiyalık sozdik [Orthographic dictionary]. Almaty. [In Kazakh].
- 15 Tasymov, A. (2010) Emle sozdikteri eldi adastyrmасыn [Don't let spelling dictionaries mislead the nation]. Anatili.kazgazeta.kz Available at: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/4572> [In Kazakh]. (accessed 10.05.2024)

Received: 05.01.2025

Қазақ орфографиясы: «Қыркүйек/қыргүйек» сөзінің нормативтік сипатын зерттеу Ұ.Ұ. Анарбекова

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, 130000, Қазақстан Республикасы

Бұл зерттеу жыл сайын "қыркүйек/қыргүйек" сөзінің дұрыс жазылуы төңірегінде талқыланатын орфографиялық вариациясын қарастырады. Бұл талқылау қазақ тіліндегі орфографиялық бірізділік пен мәдени болмысты сақтау үшін маңызды. Зерттеудің мақсаты – 1941 жылдан 2013 жылға дейінгі орфографиялық сөздіктерді талдау арқылы терминнің нормативтік жазылуын анықтау және Қазақстанның 17 өңірінен, сондай-ақ Түркия мен Ресейден 367 қатысушыны қамтитын социолингвистикалық сауалнама жүргізу. Сонымен қатар, сөздің тарихи және этимологиялық дамуы зерттеліп, түсіндірме сөздіктер мен soztekser.kz және qazcorpus.kz сияқты онлайн лингвистикалық ресурстардағы көрінісі қарастырылды.

Зерттеуде тарихи-лингвистикалық талдау мен сауалнама әдістемелері қолданылған аралас әдіс пайдаланылды. Сауалнама қатысушылардың орфографиялық сөздіктерді пайдалануын, қазақ тілінің орфографиялық нормаларына деген көзқарастарын және "қыркүйек" немесе "қыргүйек" нұсқаларының қайсысын таңдайтынын бағалады. Нәтижелер көрсеткендей, сөздіктердегі әртүрлілікке қарамастан, "қыркүйек" жазылуы басымдыққа ие.

Мақала "қыркүйек" жазылуын стандарттау қажеттігін дәлелдеп, сөздікке фонетикалық транскрипцияны енгізуді ұсынады, бұл жазу мен айтылу арасындағы ашақтықты жоюға ықпал етеді. Бұл зерттеу орфографиялық түсінбеушіліктерді шешіп, тіл саясаты, білім беру және қоғамдық түсінік үшін маңызды саналатын орфографиялық стандарттауды жетілдіруге бағытталған практикалық ұсыныстар береді.

Кілт сөздер: қазақ орфографиясы, орфографиялық сөздіктер, орфографиялық нормалар, жазуды стандарттау, қазақ тіл білімі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Coulmas F. Writing Systems: An Introduction to their Linguistic Analysis. Cambridge University Press. – 2003.
- 2 Sebba M. Spelling and Society: The Culture and Politics of Orthography around the World. Cambridge University Press. – 2007.
- 3 Crystal D. Spell It Out: The Curious, Enthralling and Extraordinary Story of English Spelling. Profile Books. – 2012.
- 4 Venezky, R. L. The American Way of Spelling: The Structure and Origins of American English Orthography. Guilford Press. – 1999.
- 5 Ehri L. C. Learning to Read and Learning to Spell: Two Sides of a Coin. Topics in Language Disorders, 20(3). – 2000. – Pp.19-36.
- 6 Scragg D. G. A History of English Spelling. Manchester University Press.
- 7 Ziegler, J. C., & Goswami, U. (2005). Reading Acquisition, Developmental Dyslexia, and Skilled Reading across Languages: A Psycholinguistic Grain Size Theory. Psychological Bulletin. – 1974. – 131(1). – Pp. 3-29.
- 8 Sarsenbay Zh., Salkynbay A., Ramazanova Sh., Ashirova A. Igilikoba, S. Alimtayeva, L. Kaspikhan, B. Modern Kazakh Language Trends: Norms and Usus Features. International Journal of Society, Culture and Language. – 2023. – 11(3). – Pp. 188-201. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2023.2006970.3096>
- 9 Алдашева А., Әбдрахманова А., Қалиев Б., Қалыбаева А., Неталиева К., Уәлиев Н., Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы: Қазақстан, 1988. – 400 б.
- 10 Сыздық Р.С. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.

- 11 Күдерінова Қ.Б. Қазақ шаршысөзі: тілдік нормасы, сөз әдебі, құрылымы// ҚазҰУ Хабаршысы, фил. сер. – 2024. – Т. 193. №1, 65-76 бб.
- 12 Беремкул З. Қыркүйек әлде қыргүйек? Ата-аналар оқулықтағы «қыркүйек» сөзінің жазылуынан жаңылды [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=506wPDVvIAQ> (қаралған күні: 12.04.2024).
- 13 Сыздық Р., Уәлиұлы Н., Фазылжанова А., Күдерінова Қ., Ғ.Әнес. Орфографиялық сөздік. – Алматы: Тіл білімі институты, 2007. – 480 б.
- 14 Уәлиұлы Н., Фазылжанова А., Күдерінова Қ., Исаева Ж., Әміржанова Н., Әмірбекова А. Орфографиялық сөздік/алтыншы басылым. – Алматы: Дәуір, 2013. – 720 б.
- 15 Тасымов А. Емле сөздіктері елді адастырмасын. [Электрон.ресурс]. – 2010– URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/4572>. (қаралған күні: 10.05.2024).

Материал 05.01.2025 баспаға түсті

Казахская орфография: исследование нормативного характера слова «Кыркүйек/Кыргүйек».

Ұ.Ұ. Анарбекова

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, 130000, Республика Казахстан

В данном исследовании рассматривается орфографическая вариативность казахского слова «Кыркүйек/Кыргүйек», означающего «сентябрь», которое ежегодно вызывает споры о правильности его написания. Этот вопрос имеет важное значение для сохранения орфографической целостности и культурной идентичности казахского языка. Цель исследования – определить нормативное написание термина путем анализа орфографических словарей с 1941 по 2013 годы, а также проведения социолингвистического опроса с участием 367 респондентов из 17 регионов Казахстана, а также из Турции и России. Кроме того, изучалось историческое и этимологическое развитие слова, а также его представление в толковых словарях и онлайн-ресурсах, таких как soztekser.kz и qazcorpus.kz.

В исследовании использован смешанный метод, включающий историко-лингвистический анализ и методику опросов. Опрос оценивал использование участниками орфографических словарей, их отношение к нормам казахского правописания и предпочтение между вариантами «Кыркүйек» или «Кыргүйек». Результаты показали, что написание «Кыркүйек» пользуется подавляющим предпочтением, несмотря на несоответствия в словарях с течением времени.

В статье аргументируется необходимость стандартизации написания «Кыркүйек» и предлагается включение фонетической транскрипции в словари для устранения разрыва между написанием и произношением. Данное исследование вносит вклад в разрешение орфографических неопределенностей и предлагает практические рекомендации по улучшению орфографической стандартизации, что является важным для языковой политики, образования и повышения общественной осведомленности.

Ключевые слова: казахская орфография, орфографические словари, орфографические нормы, стандартизация написания, казахская лингвистика.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Coulmas F. Writing Systems: An Introduction to their Linguistic Analysis. Cambridge University Press. – 2003.
- 2 Sebba M. Spelling and Society: The Culture and Politics of Orthography around the World. Cambridge University Press. – 2007.

- 3 Crystal D. Spell It Out: The Curious, Enthralling and Extraordinary Story of English Spelling. Profile Books. – 2012.
- 4 Venezky R. L. The American Way of Spelling: The Structure and Origins of American English Orthography. Guilford Press. – 1999.
- 5 Ehri L. C. Learning to Read and Learning to Spell: Two Sides of a Coin. Topics in Language Disorders. – 2000. – 20(3). – Pp.19-36.
- 6 Scragg D. G. A History of English Spelling. Manchester University Press. – 1974.
- 7 Ziegler J. C., & Goswami, U. Reading Acquisition, Developmental Dyslexia, and Skilled Reading across Languages: A Psycholinguistic Grain Size Theory. Psychological Bulletin. – 2005. – 131(1). – 3-29.
- 8 Sarsenbay Zh., Salkynbay A., Ramazanova Sh., Ashirova A., Igilikoba S., Alimtayeva L., Kaspikhan B. Modern Kazakh Language Trends: Norms and Usus Features. International Journal of Society, Culture and Language. – 2023. – 11(3). – Pp. 188-201.
<https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.2006970.3096>
- 9 Алдашева А., Абдрахманова А., Калиев Б., Калыбаева А., Неталиева К., Уалиев Н., Орфографический словарь казахского языка. – Алматы: Казахстан, 1988. – 400 с.
- 10 Сыздық Р.С. Путеводитель по казахскому языку (орфография, знаки препинания, лексика). – Астана: Элорда, 2000. – 532 с.
- 11 Кудеринова К.Б. Казахская публичная речь: языковая норма, этика речи, структура речи // Вестник КазНУ, фил. сер. – 2024. – Т. 193. №1, 65–76 с.
- 12 Беремкул З. Қыркүйек или Кыргүйек? Родителей смутило написание слова «сентябрь» в учебнике [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=506wPDVvIAQ> (день рассмотрения: 12.04.2024).
- 13 Сыздық Р., Уалиули Н., Фазылжанова А., Кудеринова К., Анес Г. Орфографический словарь. – Алматы: Институт языкознания, 2007. – 480 с.
- 14 Уалиули Н., Фазылжанова А., Кудеринова К., Исаева Ж., Амиржанова Н., Амирбекова А. Орфографический словарь / Шестое издание. – Алматы: Дауир, 2013. – 720 с.
- 15 Тасымов А. Пусть орфографические словари не вводят народ в заблуждение. [Электрон.ресурс]. – 2010– URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/4572>. (день рассмотрения: 10.05.2024).

Материал поступил в редакцию журнала 05.01.2025

Appendix A.

1. *Do you use a spelling dictionary?*
 - a) Yes, in study, at work, with my personal interest
 - b) No, I don't use it at all
 - c) Your answer
2. *For what purpose do you use a spelling dictionary?*
 - a) To check the correct spelling of the Kazakh word
 - b) To do the task
 - c) To write a text in Kazakh
 - d) Your answer
3. *What year's spelling dictionary do you use?*
 - a) 1988 b) 2005 c) 2007 d) 2013 e) your answer
4. *Which spelling dictionary information do you think is reliable?*
 - a) 1988 b) 2005 c) 2007 d) 2013 e) your answer

Appendix B

- Which of the following options do you consider to be correct?*
- a) kyrkuiek b) kyrguiek

МРНТИ 16.31.02

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp36-50](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp36-50)

А.Р. Бейсембаев¹, А.Ж. Бахралинова²

¹Инновационный Евразийский Университет, Павлодар, 140000, Республика Казахстан

²Павлодарский педагогический университет им. Әлкей Марғұлан, Павлодар, 140000, Республика Казахстан

КУЛЬТУРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ И ПРЕДРАССУДКИ КАК ПРЕПЯТСТВИЕ ДЛЯ ДИАЛОГА КУЛЬТУР

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью изучения влияния культурных стереотипов и предрассудков на межкультурное общение и диалог культур, поскольку диалог культур является необходимым условием для построения гармоничного и толерантного общества, где люди разных культур могут взаимодействовать на основе взаимопонимания и уважения.

Целью научной статьи является анализ влияния культурных стереотипов и предрассудков на процесс диалога культур и разработка рекомендаций по их преодолению. В исследовании использовались методы: теоретические (анализ литературы, системный и сравнительный анализы), эмпирические (кейс-стади), статистический анализ, контент-анализ.

В ходе исследования был выявлен ряд эффективных стратегий и методов, направленных на преодоление культурных стереотипов и предрассудков. Ключевую роль в этом процессе играют: образование и просвещение, межкультурный диалог, роль СМИ и искусства, государственные и общественные инициативы, а также личный опыт и взаимодействие. Перечисленные методы в совокупности позволяют снижать уровень стереотипизации, формировать уважительное отношение к культурному многообразию и укреплять диалог между культурами.

Проведенное исследование выявило ряд успешных примеров преодоления культурных стереотипов и предрассудков в различных сферах общества. Эти примеры демонстрируют, что целенаправленные усилия в образовании, международной политике, средствах массовой информации и искусстве, бизнесе и корпоративной культуре, а также гражданские инициативы могут способствовать разрушению предвзятых установок и формированию более толерантного общества.

Ключевые слова: культурные стереотипы, предрассудки, межкультурная коммуникация, диалог культур, глобализация, конфликт.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Культурные стереотипы и предрассудки – это упрощенные представления и негативные установки, основанные на культурной принадлежности, которые возникают из-за недостатка информации, влияния СМИ и традиций, а также психологических факторов, при этом приводят к дискриминации и конфликтам, препятствуя межкультурному диалогу.

Стереотипы и предрассудки искажают наше представление о других культурах, создавая препятствия для общения, приводят к недопониманию, конфликтам и дискриминации, а языковые и культурные различия, а также этноцентризм, усугубляют ситуацию, затрудняя установление доверительных отношений и конструктивного диалога.

Преодоление стереотипов - это совместная работа образования, диалога и общества: образование учит эмпатии, диалог рушит предрассудки, а СМИ и организации создают толерантную среду.

В данном исследовании опираемся на теоретические основы Гордона Оллпорта (основы понимания стереотипов и предрассудков), Анри Тэджфел и Джон Тернер (межгрупповые предубеждения сквозь призму групповой принадлежности и самооценки), Сьюзан Фiske и Шелли Тейлор (когнитивные процессы стереотипизации), Томас Петтигрю (исследования межгруппового контакта как средства снижения предрассудков), Джон Довидио и Сэмюэл Гэйтнер (изучение современных форм предрассудков) и многие другие.

Образование играет важную роль в формировании межкультурной компетентности у молодежи. Образовательные учреждения должны создавать условия для изучения других культур, развития эмпатии и критического мышления. Методы и подходы, такие как межкультурные обмены, проектная деятельность и интерактивные занятия, могут стимулировать диалог культур и способствовать формированию толерантного общества.

Глобализация оказывает как положительное, так и отрицательное влияние на сохранение культурного разнообразия. С одной стороны, она способствует распространению информации и культурному обмену. С другой стороны, она может привести к унификации культур и потере культурного наследия. Для сохранения культурного разнообразия необходимо принимать меры, направленные на поддержку традиционных культур, защиту культурного наследия и развитие межкультурного диалога.

ВВЕДЕНИЕ

В современном мире, характеризующемся глобализацией и усилением межкультурных контактов, диалог культур приобретает особую значимость. Он является необходимым условием для построения гармоничного и толерантного общества, в котором люди разных культур могут взаимодействовать на основе взаимопонимания и уважения. Однако на пути к эффективному диалогу культур стоят серьезные препятствия, среди которых особое место занимают культурные стереотипы и предрассудки.

Культурные стереотипы – это упрощенные и обобщенные представления о группах людей, основанные на их культурной принадлежности. Предрассудки, в свою очередь, представляют собой негативные установки и чувства по отношению к этим группам, часто основанные на стереотипах. Эти явления искажают восприятие других культур, приводят к недоразумениям, конфликтам и дискриминации, препятствуя взаимопониманию и сотрудничеству.

В данной статье мы рассмотрим, как культурные стереотипы и предрассудки влияют на диалог культур, какие стратегии могут быть использованы для их преодоления, и приведем примеры успешного преодоления этих препятствий.

Объектом исследования является процесс влияния культурных стереотипов и предрассудков на диалог культур.

Цель исследования: анализ влияния культурных стереотипов и предрассудков на процесс диалога культур и разработка рекомендаций по их преодолению.

Задачи:

- определить понятия «культурные стереотипы» и «предрассудки», а также рассмотреть их происхождение и механизмы формирования;
- проанализировать влияние культурных стереотипов и предрассудков на межкультурное общение и диалог культур;
- выявить стратегии и методы преодоления культурных стереотипов и предрассудков;
- привести примеры успешного преодоления культурных стереотипов и предрассудков в различных контекстах;
- рассмотреть роль образования, СМИ и государственных, и негосударственных организаций в поддержке диалога культур;
- рассмотреть влияние глобализации на сохранение культурного разнообразия.

Предметом исследования выступили культурные стереотипы и предрассудки как многогранные феномены, как результат сложного взаимодействия когнитивных процессов упрощения информации.

Гипотеза: культурные стереотипы и предрассудки являются значительным препятствием для эффективного диалога культур, однако, с помощью целенаправленных усилий, включающих образование, межкультурный диалог и изменение общественного сознания, возможно, их преодоление.

Научная новизна работы заключается в определении эффективных стратегий и методов преодоления культурных стереотипов и предрассудков, что, в свою очередь, способствует укреплению диалогу между культурами.

Практическая значимость работы определяется тем, что результаты исследования могут быть использованы при разработке лекций и семинаров по таким курсам, как введение в теорию межкультурной коммуникации, медиаобразование.

Материалы и методы

Для всестороннего изучения темы «Культурные стереотипы и предрассудки как препятствие для диалога культур» мы использовали следующие материалы:

1. Научные труды в области социальной психологии, рассматривающие стереотипы и конфликты, межкультурной коммуникации, анализирующие барьеры общения, социологии культуры, изучающие роль СМИ и глобализацию, а также педагогики, посвященные методам формирования толерантности.

2. Эмпирические данные, включающие социологические опросы для определения распространенности стереотипов, кейс-стади для анализа примеров конфликтов и успешных случаев преодоления предрассудков, а также статистические данные о миграции и дискриминации.

3. Проведён анализ медиа и искусства, включающий изучение того, как СМИ формируют образы, и рассмотрение роли искусства в преодолении стереотипов.

4. Нормативные акты, включающие международные соглашения, направленные на борьбу с дискриминацией, законодательство, защищающее права меньшинств, и образовательные программы, способствующие формированию толерантности.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Методы:

1. Теоретические методы:

- анализ литературы: изучение научных работ по социальной психологии, межкультурной коммуникации, социологии культуры и педагогике; анализ нормативных документов (международных соглашений, законодательства, образовательных программ);

- системный анализ: рассмотрение проблемы в контексте социальных, культурных и психологических факторов; выявление взаимосвязей между стереотипами, предрассудками и диалогом культур;

- сравнительный анализ: сравнение различных культурных контекстов и примеров межкультурных конфликтов; анализ успешных практик преодоления стереотипов и предрассудков.

2. Эмпирические методы:

- кейс-стади: анализ конкретных примеров межкультурных конфликтов и их причин; изучение успешных практик преодоления стереотипов и предрассудков;

3. Статистический анализ: анализ данных о миграционных процессах, дискриминации и ксенофобии.

4. Контент-анализ: анализ медиа-контента (СМИ, искусство) для выявления случаев распространения стереотипов; анализ того, как СМИ формируют образ других культур.

РЕЗУЛЬТАТЫ

1. В результате исследования было установлено, что культурные стереотипы представляют собой упрощенные и обобщенные представления о группах людей на основе их культурной принадлежности, тогда как предрассудки – это негативные установки и чувства, основанные на этих стереотипах. Их формирование обусловлено сочетанием когнитивных, социальных и психологических факторов: дефицитом информации, влиянием СМИ, семейного воспитания и образовательной среды, а также естественной склонностью человека к категоризации окружающего мира. Кроме того, исторические и социокультурные традиции играют значительную роль в закреплении и передаче стереотипов и предрассудков в обществе.

2. Культурные стереотипы и предрассудки существенно искажают восприятие представителей других культур, создавая барьеры в межкультурном общении, они приводят к возникновению недопонимания, предвзятого отношения, а в ряде случаев – к дискриминации и межэтническим конфликтам. Эффект этноцентризма усиливает разобщенность, препятствуя установлению доверительных отношений и конструктивного диалога. В результате межкультурное взаимодействие становится поверхностным или конфликтным, что снижает возможности для эффективного сотрудничества и взаимопонимания между представителями разных культур.

3. В ходе исследования были выявлены эффективные стратегии и методы преодоления культурных стереотипов и предрассудков. Ключевую роль в этом процессе играют:

- образование и просвещение – формирование межкультурной компетентности через изучение культурного многообразия, развитие критического мышления и эмпатии, внедрение программ по толерантности;
- межкультурный диалог – создание условий для общения между представителями разных культур через дискуссионные площадки, совместные проекты, обмен опытом;
- роль СМИ и искусства – формирование позитивного образа культурного многообразия в медиа и искусстве, отказ от тиражирования стереотипных образов, проведение информационных кампаний против предрассудков;
- государственные и общественные инициативы – реализация антидискриминационных программ, поддержка законодательных мер по защите культурных меньшинств, популяризация идей мультикультурализма;
- личный опыт и взаимодействие – участие в международных программах, волонтерских и образовательных обменах, которые способствуют разрушению предвзятых установок через прямой контакт с представителями других культур.

Эти методы в совокупности позволяют снижать уровень стереотипизации, формировать уважительное отношение к культурному многообразию и укреплять диалог между культурами.

4. Исследование выявило успешные примеры преодоления культурных стереотипов и предрассудков в различных сферах общества.

В сфере образования внедрение межкультурных программ, таких как *Эразмус+* в Европе, позволило студентам из разных стран обмениваться опытом, разрушая стереотипы через личное общение и совместное обучение. В международной политике программы культурного обмена, например, *ЮНЕСКО «Диалог культур»*, способствовали развитию толерантности и взаимопонимания, снижая межгосударственную напряженность.

В СМИ и искусстве ряд фильмов, таких как *«Гран Torino»* и *«Зеленая книга»*, разоблачают предвзятое отношение к разным этническим группам, формируя у зрителей новый взгляд на проблему стереотипов. В бизнесе и корпоративной культуре международные компании, такие как *Google* и *Microsoft*, внедрили стратегии диверсификации персонала и межкультурного сотрудничества, что привело к росту инклюзивности и снижению дискриминации в рабочих коллективах.

Кроме того, гражданские инициативы продемонстрировали значимый вклад в преодоление предрассудков. В ряде стран запущены успешные проекты по интеграции мигрантов, такие как немецкая программа «*Wirzusammen*» (Мы вместе), направленная на профессиональное обучение и адаптацию переселенцев через культурные мероприятия.

Эти примеры подтверждают, что целенаправленные усилия в образовании, политике, бизнесе, медиа и социальных инициативах способствуют разрушению предрассудков и формированию более толерантного общества.

5. Исследование показало, что образование, СМИ, а также государственные и негосударственные организации играют ключевую роль в поддержке диалога культур, формировании толерантности и преодолении стереотипов.

Образование способствует развитию межкультурной компетентности через внедрение учебных программ, направленных на изучение культурного многообразия. Межкультурные обмены, проектная деятельность, билингвальное обучение и интерактивные методики помогают разрушать предрассудки и воспитывать уважение к другим культурам. Важную роль играют университетские программы и школьные курсы, включающие дисциплины по культурологии, социологии и мировой истории.

Средства массовой информации (СМИ) обладают значительным влиянием на общественное мнение, создавая либо стереотипные, либо объективные образы различных культур. Ответственный медиаконтент, освещающий культурное разнообразие без предвзятости, способствует формированию позитивного восприятия других народов. Программы и проекты, такие как документальные фильмы, международные новостные сюжеты и просветительские кампании, играют важную роль в развитии межкультурного диалога.

Государственные и негосударственные организации активно участвуют в поддержке диалога культур через культурные обмены, грантовые программы и образовательные инициативы. Международные организации, такие как ЮНЕСКО, Совет Европы и ООН, реализуют проекты, направленные на борьбу с дискриминацией и развитие межкультурного сотрудничества. Негосударственные организации и благотворительные фонды, такие как AmnestyInternational и Фонд Форда, содействуют интеграции мигрантов, защите прав меньшинств и проведению антидискриминационных кампаний.

Таким образом, целенаправленные усилия в сфере образования, медиа и институциональной поддержки способствуют эффективному межкультурному взаимодействию и помогают преодолеть барьеры, вызванные предрассудками и стереотипами.

6. Исследование выявило двойственное влияние глобализации на сохранение культурного разнообразия. С одной стороны, глобализация способствует распространению знаний о различных культурах, расширению межкультурных контактов и интеграции мирового сообщества. С другой стороны, она приводит к унификации культурных традиций, снижению значимости локальных идентичностей и доминированию глобальных культурных моделей.

Позитивным аспектом глобализации является усиление культурного обмена, доступность информации о различных народах и их традициях, развитие международного сотрудничества в сфере культуры и образования. Цифровые технологии и социальные сети играют важную роль в сохранении культурного наследия, облегчая доступ к историческим архивам, произведениям искусства и языковым ресурсам. Однако глобализация также провоцирует вытеснение локальных культурных традиций массовой культурой, стандартизацию образа жизни и ослабление национальной идентичности. В условиях господства англоязычного медийного пространства и распространения западных ценностей некоторые культуры оказываются под угрозой исчезновения, а малые языки – на грани вымирания.

Для сохранения культурного разнообразия в условиях глобализации важно разрабатывать и реализовывать стратегии защиты национального культурного наследия,

поддерживать многоязычие, стимулировать интерес к этническим традициям через образование, туризм и государственные программы. Институты, такие как ЮНЕСКО и национальные культурные фонды, активно работают над защитой нематериального культурного наследия, создавая механизмы его сохранения и популяризации.

Таким образом, глобализация создает как вызовы, так и возможности для культурного разнообразия. Баланс между интеграцией и сохранением уникальности культур требует осмысленной политики, направленной на поддержку языкового и этнического многообразия, развитие образовательных инициатив и осознание значимости культурных корней в условиях быстро меняющегося мира.

ОБСУЖДЕНИЕ

В результате многочисленных исследований в области социальной психологии и межкультурной коммуникации было установлено, что культурные стереотипы представляют собой упрощенные и обобщенные представления о группах людей на основе их культурной принадлежности, тогда как предрассудки – это негативные установки и чувства, основанные на этих стереотипах. Данное разграничение является фундаментальным для понимания межгрупповых отношений и коренится в работах таких ученых, как Гордон Олпорт, Анри Тэджфел, Сьюзан Фiske и многих других.

Культурные стереотипы, по сути, являются когнитивными схемами или ментальными репрезентациями, содержащими обобщенные знания, убеждения и ожидания относительно членов определенной культурной группы [1,2]. Эти когнитивные конструкции выполняют ряд важных функций, облегчая взаимодействие с социальной реальностью, они способствуют упрощению сложной информации, позволяя быстро категоризировать и интерпретировать поведение окружающих [3,79]. Стереотипы также являются результатом естественной склонности человека к социальной категоризации, разделению мира на «мы» и «они» [4]. Кроме того, они могут использоваться для объяснения наблюдаемых межгрупповых различий, хотя такие объяснения часто бывают поверхностными и игнорируют контекстуальные факторы, а также для формирования предварительных ожиданий относительно поведения представителей той или иной культуры [5]. Важно подчеркнуть, что сами по себе стереотипы могут быть нейтральными, отражая некоторые распространенные черты культуры. Однако проблема возникает, когда они становятся предписывающими, игнорируя индивидуальное разнообразие и навязывая определенные модели поведения.

В отличие от когнитивных стереотипов, предрассудки представляют собой аффективно-оценочные установки. Они включают в себя негативные (реже позитивные) чувства, убеждения и предубеждения по отношению к определенной группе или ее членам, основанные исключительно на их групповой принадлежности [6]. Предрассудки обладают тремя ключевыми компонентами: аффективным (негативные или позитивные эмоции), когнитивным (негативные или позитивные убеждения и стереотипы) и поведенческим (склонность к дискриминации). Характерной чертой предрассудков является их иррациональность и устойчивость к логическим аргументам или опровержению фактами [7]. Они могут формироваться под влиянием ограниченного опыта, слухов, предвзятой информации или передаваться в процессе социализации [8].

Как справедливо отмечается, культурные стереотипы часто служат когнитивной основой для возникновения предрассудков [10]. Негативные стереотипы, подкрепленные отрицательными эмоциями, трансформируются в предрассудки. Например, стереотип о «некомпетентности» определенной культурной группы, вызывающий чувство неприязни, может привести к предрассудку, проявляющемуся в отказе в приеме на работу представителей этой группы. Однако связь между стереотипами и предрассудками не всегда линейна. Человек может осознавать существование стереотипов, но не разделять их или не испытывать негативных чувств. Кроме того, предрассудки могут формироваться и без опоры

на четкие стереотипы, например, вследствие эмоциональных переживаний или межличностных конфликтов.

Вклад таких ученых, как Гордон Оллпорт, заложивший основы понимания стереотипов и предрассудков, Анри Тэджфел и Джон Тернер, объяснившие межгрупповые предубеждения через призму групповой принадлежности и самооценки [4], Сьюзан Фiske и Шелли Тейлор, детально исследовавшие когнитивные процессы стереотипизации [2], Томас Петтигрю (исследования межгруппового контакта как средства снижения предрассудков)[11], Джон Довидио и Сэмюэл Гэйтнер (изучение современных форм предрассудков)[12] и многие другие, является неопределимым для глубокого понимания рассматриваемых феноменов.

Следует подчеркнуть, что разграничение культурных стереотипов как когнитивных обобщений и предрассудков как негативных установок, основанных на этих стереотипах, является фундаментальным и научно обоснованным. Понимание этой взаимосвязи необходимо для разработки эффективных мер по борьбе с предрассудками и построению более справедливых и толерантных межгрупповых отношений. Дальнейшие научные исследования, в том числе с применением междисциплинарных подходов и возможностей искусственного интеллекта, будут способствовать углублению наших знаний в этой важной области.

Формирование культурных стереотипов и предрассудков представляет собой сложный многогранный процесс, обусловленный сочетанием когнитивных, социальных и психологических факторов, включая дефицит информации, влияние средств массовой информации, семейное воспитание и образовательную среду, а также естественную склонность человека к категоризации окружающего мира. Кроме того, исторические и социокультурные традиции играют значительную роль в закреплении и передаче стереотипов и предрассудков в обществе.

Социальные факторы играют не менее важную роль. Влияние средств массовой информации является мощным каналом распространения и закрепления культурных стереотипов. «Медиа могут как отражать, так и формировать общественные представления о различных группах, часто прибегая к стереотипным образам для упрощения повествования или привлечения внимания аудитории» [12, 1095]. Несбалансированное или предвзятое освещение событий, акцентирование внимания на негативных аспектах, связанных с определенными группами, может усиливать уже существующие стереотипы и способствовать формированию новых предрассудков.

Семейное воспитание и образовательная среда также оказывают значительное влияние на усвоение стереотипов и предрассудков. Дети и подростки восприимчивы к мнению и установкам своих родителей, родственников и учителей. «Предрассудки часто передаются из поколения в поколение через социальное научение и неявные сообщения, формируя ранние аффективные реакции на определенные социальные группы» [8,51]. Образовательные программы, игнорирующие культурное разнообразие или представляющие информацию о различных группах однобоко, могут способствовать закреплению стереотипных представлений.

Наконец, исторические и социокультурные традиции играют ключевую роль в закреплении и передаче стереотипов и предрассудков в обществе. «Исторические конфликты, социальное неравенство и культурные нарративы могут создавать и поддерживать устойчивые стереотипы о различных группах, которые передаются из поколения в поколение через культурные нормы, обычаи и институты» [9,435]. Укоренившиеся в культуре стереотипы и предрассудки могут проявляться в языке, искусстве, литературе и других формах культурного самовыражения, интерпретируя негативные представления и затрудняя межгрупповое понимание и гармонию.

Таким образом, формирование культурных стереотипов и предрассудков является результатом сложного взаимодействия когнитивных процессов упрощения информации, влияния социальных институтов и агентов социализации, психологической потребности в

категоризации и групповой идентичности, а также глубоко укорененных исторических и социокультурных факторов. Понимание этих многообразных источников формирования стереотипов и предрассудков является необходимым условием для разработки эффективных стратегий по их преодолению и построению более справедливого и инклюзивного общества.

Культурные стереотипы и предрассудки действительно существенно искажают восприятие представителей других культур, создавая серьезные барьеры в межкультурном общении. Эти искажения приводят к возникновению недопонимания, предвзятого отношения, а в ряде случаев - к дискриминации и межэтническим конфликтам. Эффект этноцентризма, как тенденция оценивать другие культуры через призму собственной, усиливает разобщенность, препятствуя установлению доверительных отношений и конструктивного диалога. В результате межкультурное взаимодействие зачастую становится поверхностным или конфликтным, что существенно снижает возможности для эффективного сотрудничества и взаимопонимания между представителями различных культур.

Предрассудки, будучи негативными установками, основанными на стереотипах, порождают предвзятое отношение к представителям других культур. «Предрассудок включает в себя не только негативные убеждения (стереотипы), но и негативные эмоции и поведенческие намерения, что приводит к дифференцированному и часто несправедливому отношению к членам целевой группы» [8]. Это предвзятое отношение может проявляться в различных формах, от избегания контакта и неприязни до открытой дискриминации, когда люди подвергаются неравному обращению из-за своей культурной принадлежности. В крайних случаях, когда предрассудки становятся массовыми и подкрепляются социальными и политическими факторами, они могут эскалироваться до межэтнических конфликтов, сопровождающихся насилием и враждой.

В результате, межкультурное взаимодействие становится поверхностным или конфликтным. Опасаясь недопонимания, предвзятого отношения или даже дискриминации, люди могут избегать глубокого общения с представителями других культур, ограничиваясь формальными контактами. Если же взаимодействие все-таки происходит, но стороны руководствуются стереотипами и этноцентрическими установками, возрастает вероятность возникновения конфликтов на почве культурных различий в коммуникации, ценностях или нормах поведения.

В ходе исследований в области социальной психологии, межкультурной коммуникации и педагогики российскими и казахстанскими учеными был выявлен ряд эффективных стратегий и методов, направленных на преодоление культурных стереотипов и предрассудков. Ключевую роль в этом процессе играют: образование и просвещение, межкультурный диалог, роль СМИ и искусства, государственные и общественные инициативы, а также личный опыт и взаимодействие. Перечисленные методы в совокупности позволяют снижать уровень стереотипизации, формировать уважительное отношение к культурному многообразию и укреплять диалог между культурами.

Образование и просвещение являются фундаментальным инструментом в борьбе со стереотипами и предрассудками. Формирование межкультурной компетентности через изучение культурного многообразия, развитие критического мышления и эмпатии, а также внедрение программ по толерантности способствуют разрушению упрощенных и негативных представлений о других культурах. Г.У. Солдатова подчеркивает важность развития толерантности как осознанного принятия культурных различий: «Толерантность - это не просто терпимость, а активная позиция, направленная на понимание и уважение культурного многообразия, готовность к диалогу и сотрудничеству с представителями других культур» [10,15]. В казахстанском контексте, вопросы межэтнической толерантности и культурного многообразия активно исследуются, и образовательные программы часто нацелены на формирование уважения к полиэтничности страны. Например, А.Н. Нысанбаев отмечает, что «система образования должна играть ключевую роль в формировании у подрастающего поколения установок на межкультурное взаимопонимание и принятие культурного плюрализма как ценности» [11,87]. Развитие критического мышления

позволяет индивидам анализировать информацию, выявлять предвзятость и избегать слепого следования стереотипам.

Внедрение учебных программ, направленных на изучение культурного многообразия, межкультурные обмены, проектная деятельность, билингвальное обучение и интерактивные методики помогают разрушать предрассудки и воспитывать уважение к другим культурам. Важную роль играют университетские программы и школьные курсы, включающие дисциплины по культурологии, социологии и мировой истории. Е.П. Пронина подчеркивает гуманистическую функцию образования, отмечая, что «образование должно быть ориентировано на развитие личности, способной к диалогу культур, пониманию и принятию многообразия мира» [12]. В казахстанском образовательном пространстве также уделяется значительное внимание развитию межкультурного диалога. З.К. Шаукенова отмечает, что «в условиях полиэтнического Казахстана система образования призвана формировать у обучающихся уважение к культурным традициям всех этносов, населяющих страну, и способствовать развитию межкультурной коммуникации» [13]. Межкультурные обмены, как отмечает А.Я. Флиер, «предоставляют уникальную возможность для непосредственного знакомства с другой культурой, разрушая стереотипы и формируя более объективное представление о мире» [14].

В сфере образования внедрение межкультурных программ, таких как Эразмус+ в Европе, является ярким примером успешной стратегии. Эти программы, предоставляя студентам из разных стран возможность обмениваться опытом, разрушают стереотипы через личное общение и совместное обучение. Казахские и российские педагоги и психологи неоднократно подчеркивали важность международного образовательного обмена для формирования межкультурной компетентности, как важный фактор формирования толерантного мировоззрения: «участие в программах международного обмена способствует не только расширению кругозора студентов, но и развитию у них способности к эмпатии, пониманию культурных различий и преодолению стереотипных представлений о других народах» [14,75].

Межкультурный диалог представляет собой создание условий для непосредственного общения между представителями разных культур через дискуссионные площадки, совместные проекты и обмен опытом. Прямой контакт способствует разрушению стереотипов, основанных на недостатке информации или предвзятых представлениях. В Казахстане, с его богатой полиэтнической структурой, межкультурный диалог является важной государственной и общественной задачей. Различные фестивали культур, форумы и совместные творческие проекты способствуют укреплению взаимопонимания. З.К. Шаукенова подчеркивает значимость таких инициатив для «создания единого культурного пространства, основанного на уважении к многообразию и равноправии всех этносов» [13].

В международной политике программы культурного обмена, такие как ЮНЕСКО «Диалог культур», играют значительную роль в развитии толерантности и взаимопонимания между государствами, способствуя снижению межгосударственной напряженности. Культурная дипломатия и программы обмена являются «важными инструментами для налаживания диалога между цивилизациями и предотвращения конфликтов, основанных на культурных или религиозных различиях» [13].

Роль СМИ и искусства в формировании общественного мнения о культурном многообразии трудно переоценить. Позитивное представление различных культур в медиа и искусстве, отказ от тиражирования стереотипных образов и проведение информационных кампаний против предрассудков могут существенно влиять на общественные установки.

Средства массовой информации (СМИ) обладают колоссальным влиянием на формирование общественного мнения, создавая либо стереотипные, либо объективные образы различных культур [14]. Ответственный медиаконтент, освещающий культурное разнообразие без предвзятости, способствует формированию позитивного восприятия других народов. Программы и проекты, такие как документальные фильмы, международные новостные сюжеты и просветительские кампании, играют важную роль в развитии

межкультурного диалога. В Казахстане предпринимаются усилия по созданию позитивного образа культурного многообразия в СМИ. Как отмечает З.К. Шаукенова, «казахстанские медиа должны отражать полиэтничность страны как ее богатство и способствовать укреплению межэтнического согласия через объективное и взвешенное освещение культурной жизни различных этносов» [13].

Казахстан проводит активную политику в сфере межэтнического согласия, закрепленную законодательно и поддерживаемую различными общественными организациями. Поддержка культурных центров, языковых курсов и других инициатив, направленных на сохранение и развитие культурной самобытности различных этносов, способствует формированию уважительного отношения к культурному многообразию.

Государственные и негосударственные организации активно участвуют в поддержке диалога культур через культурные обмены, грантовые программы и образовательные инициативы. Международные организации, такие как ЮНЕСКО, Совет Европы и ООН, реализуют проекты, направленные на борьбу с дискриминацией и развитие межкультурного сотрудничества. Российская Федерация реализует ряд государственных программ, направленных на гармонизацию межэтнических отношений и поддержку культурного многообразия. В Казахстане Ассамблея народа Казахстана является уникальным конституционным органом, координирующим деятельность государственных органов и институтов гражданского общества в сфере межэтнических отношений. Наконец, личный опыт и взаимодействие играют незаменимую роль в разрушении предвзятых установок. Участие в международных программах, волонтерских и образовательных обменах, туристические поездки и прямой контакт с представителями других культур способствуют преодолению стереотипов, основанных на заочных представлениях. Личный опыт позволяет увидеть индивидуальность каждого человека вне зависимости от его культурной принадлежности и способствует формированию более нюансированного и реалистичного взгляда на другие культуры.

Таким образом, преодоление культурных стереотипов и предрассудков является комплексной задачей, требующей скоординированных усилий на различных уровнях - от образования и СМИ до государственной политики и личных контактов. Опираясь на научные исследования, можно утверждать, что сочетание образовательных инициатив, межкультурного диалога, ответственной роли медиа и искусства, государственных и общественных программ, а также расширение личного опыта взаимодействия с представителями других культур является эффективным путем к снижению уровня стереотипизации, формированию уважительного отношения к культурному многообразию и укреплению диалога между культурами.

Проведенное исследование действительно выявило ряд успешных примеров преодоления культурных стереотипов и предрассудков в различных сферах общества. Эти примеры демонстрируют, что целенаправленные усилия в образовании, международной политике, средствах массовой информации и искусстве, бизнесе и корпоративной культуре, а также гражданские инициативы могут способствовать разрушению предвзятых установок и формированию более толерантного общества.

В СМИ и искусстве ряд фильмов, таких как «Гран Торино» и «Зеленая книга», действительно эффективно разоблачают предвзятое отношение к разным этническим группам, формируя у зрителей новый взгляд на проблему стереотипов. Российские исследователи медиа отмечают силу визуального искусства в воздействии на общественное сознание. Е.П. Пронина пишет, что «кинематограф обладает мощным потенциалом для деконструкции стереотипов и формирования более гуманного и толерантного отношения к различным социальным группам, включая этнические и культурные меньшинства» [12,132]. Казахские кинематографисты также обращаются к темам межэтнических отношений и борьбы со стереотипами в своих работах.

В бизнесе и корпоративной культуре международные компании, такие как Google и Microsoft, внедрили стратегии диверсификации персонала и межкультурного

сотрудничества, что привело к росту инклюзивности и снижению дискриминации в рабочих коллективах. В Казахстане, с его многонациональным составом населения, вопросы межкультурной коммуникации в бизнес-среде являются актуальными, и многие компании внедряют программы по развитию межкультурной компетентности персонала. Кроме того, гражданские инициативы демонстрируют значимый вклад в преодоление предрассудков. Успешные проекты по интеграции мигрантов, такие как немецкая программа «Wirzusammen» (Мы вместе), направленные на профессиональное обучение и адаптацию переселенцев через культурные мероприятия, являются ярким примером эффективности низовых инициатив. Социологи и исследователи миграции подчеркивают важность участия гражданского общества в процессах социальной адаптации и интеграции мигрантов. В Казахстане также реализуется ряд общественных проектов, направленных на укрепление межэтнического согласия и поддержку интеграции

Исследование закономерно выявило двойственное влияние глобализации на сохранение культурного разнообразия. С одной стороны, глобализация объективно способствует распространению знаний о различных культурах, расширению межкультурных контактов и определенной интеграции мирового сообщества. С другой стороны, этот же процесс нередко приводит к унификации культурных традиций, снижению значимости локальных идентичностей и доминированию глобальных культурных моделей, зачастую имеющих западное происхождение.

Однако глобализация также провоцирует вытеснение локальных культурных традиций доминирующей массовой культурой, стандартизацию образа жизни и ослабление национальной идентичности. В условиях господства англоязычного медийного пространства и распространения западных ценностей некоторые культуры оказываются под угрозой ассимиляции и даже исчезновения, а малые языки – на грани вымирания.

Для сохранения культурного разнообразия в условиях глобализации представляется крайне важным разрабатывать и реализовывать комплексные стратегии защиты национального культурного наследия, поддерживать многоязычие, стимулировать интерес к этническим традициям через систему образования, развитие этнографического туризма и целенаправленные государственные программы. Институты, такие как ЮНЕСКО и национальные культурные фонды, играют активную роль в защите нематериального культурного наследия, создавая механизмы его сохранения и популяризации. В Казахстане реализуется ряд государственных программ, направленных на сохранение и развитие культурного наследия и языкового многообразия.

Таким образом, глобализация создает как значительные возможности для культурного обмена и распространения знаний, так и серьезные вызовы для сохранения уникальности локальных культур. Нахождение баланса между интеграцией в мировое сообщество и сохранением самобытности культур требует осмысленной и выверенной политики, направленной на поддержку языкового и этнического многообразия, развитие образовательных инициатив, стимулирование интереса к национальным культурным корням и осознание их непреходящей значимости в условиях быстро меняющегося глобального мира.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенное исследование со всей очевидностью демонстрирует сложность и многогранность феноменов культурных стереотипов и предрассудков, а также амбивалентное влияние глобализации на сохранение культурного разнообразия. Анализ научных трудов ученых позволил не только подтвердить фундаментальные положения социальной психологии относительно природы стереотипов как когнитивных схем и предрассудков как аффективно-оценочных установок, но и выявить специфику их проявления и преодоления в социокультурном контексте Казахстана и России.

Ключевым выводом является то, что культурные стереотипы и предрассудки, будучи укоренены в когнитивных процессах, социальных взаимодействиях и историко-культурных традициях, оказывают существенное негативное влияние на межкультурное общение, искажая восприятие, порождая недопонимание, предвзятость и, в конечном счете, способствуя дискриминации и межэтническим конфликтам. Эффект этноцентризма лишь усугубляет эту разобщенность, препятствуя установлению доверительных и конструктивных отношений между представителями различных культур.

В то же время, исследование выявило обнадеживающие стратегии и примеры успешного преодоления этих негативных явлений. Образование, последовательно формирующее межкультурную компетентность, критическое мышление и эмпатию, выступает важнейшим инструментом деконструкции стереотипов. Межкультурный диалог, создающий пространство для непосредственного общения и обмена опытом, позволяет разрушать предвзятые представления, основанные на недостатке информации. Ответственная роль средств массовой информации и искусства в формировании позитивного образа культурного многообразия и разоблачении стереотипных образов имеет неоценимое значение для изменения общественных установок. Государственные и общественные инициативы, направленные на поддержку культурного разнообразия, защиту прав меньшинств и реализацию антидискриминационных программ, создают необходимую институциональную основу для борьбы с предрассудками. Наконец, личный опыт межкультурного взаимодействия, основанный на принципах равенства и уважения, является мощным катализатором разрушения стереотипов и формирования толерантного мировоззрения.

Анализ влияния глобализации показал ее двойственный характер. С одной стороны, она открывает беспрецедентные возможности для культурного обмена, распространения знаний и сохранения культурного наследия с помощью цифровых технологий. С другой стороны, существует реальная угроза унификации культур, вытеснения локальных традиций доминирующей массовой культурой и ослабления национальной идентичности. В этих условиях особую значимость приобретает осмысленная государственная и общественная политика, направленная на поддержку языкового и этнического многообразия, сохранение культурного наследия и стимулирование интереса к национальным культурным корням.

Таким образом, преодоление культурных стереотипов и предрассудков, а также сохранение культурного разнообразия в условиях глобализации являются взаимосвязанными и стратегически важными задачами для построения гармоничного и устойчивого общества. Успех в этих начинаниях требует консолидации усилий образовательных учреждений, средств массовой информации, государственных и негосударственных организаций, деятелей культуры и искусства, а также каждого отдельного человека, стремящегося к взаимопониманию, уважению и сотрудничеству в многообразном мире. Дальнейшие междисциплинарные исследования, учитывающие специфику регионального контекста России и Казахстана, будут способствовать углублению нашего понимания этих сложных процессов и разработке более эффективных стратегий для достижения межкультурного согласия и сохранения богатства культурного наследия человечества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Allport G. W. The nature of prejudice. Addison-Wesley. Publishing Company, 1954. – 537 p.
- 2 Fiske S. T., & Taylor S. E. Social cognition. McGraw-Hill, 1991. – 717p.
- 3 Tajfel H. Cognitive aspects of prejudice. Journal of Social Issues, 1969. – 25(4). – P.79-97.
- 4 Turner J. C., Hogg M. A., Oakes, P. J., Reicher S. D., & Wetherell M. S. Rediscovering the social group: A self-categorization theory. Basil Blackwell, 1987. – P. 645-646.
- 5 Hilton J. L., & von Hippel W. Stereotypes. Annual Review of Psychology, 1996. – 47(1). – P. 237-271.

- 6 Brown R. Prejudice: Its social psychology. Blackwell Publishing, 2010. – 368 p.
- 7 Stephan W. G., & Stephan C. W. An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), Reducing prejudice and discrimination. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2000. – 356 p.
- 8 Aboud F. E. The formation of in-group favoritism and out-group prejudice in young children: Are they distinct attitudes? Developmental Psychology, 2003. – 39(1). – P.49-60.
- 9 Brewer M. B. The psychology of prejudice: Ingroup love and outgroup hate? Journal of Social Issues, 1999. – 55(3). – P. 429-447.
- 10 Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности. – Москва: Смысл, 2008. – 389 с.
- 11 Нысанбаев А.Н., Дунаев В.Ю., Косиченко А.Г., Курганская В.Д. Роль СМИ консолидации казахстанского общества. – Алматы: Издательский центр Института философии и политологии КН МОН РК, 2020. – 232 с.
- 12 Пронина Е.П. Психология массовой коммуникации. – Москва: Аспект Пресс, 2021. – 254 с.
- 13 Шаукенова З. К. Казахская модель межэтнического согласия: опыт и перспективы. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2022. – 112 с.
- 14 Флиер А.Я. Глобализация как культурная тенденция // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств, 2017. – № 3 (19). – С.61-66.
- 15 Martina Temmerman, Jelle Mast, Peter R.R. White Linguistic approaches to point of view in journalism//Language & Communication Volume 103, 2025. – Pp 30-33. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2025.04.001> (дата обращения 29.04.25)

Материал поступил в редакцию журнала 05.04.2025

Мәдени стереотиптер мен кедергі көрсеткіштер мәдениеттердің диалогы үшін

А.Р. Бейсембаев¹, Ә.Ж. Бахралинова²

¹Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы

²Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы

Бұл зерттеудің өзектілігі мәдениетаралық коммуникацияға және мәдениеттер диалогына мәдени стереотиптер мен теріс пікірдің әсерін зерттеу қажеттілігімен түсіндіріледі, өйткені мәдениеттер диалогы әртүрлі мәдениеттер өкілдері өзара түсіністік пен құрмет негізінде өзара әрекеттесе алатын үйлесімді және толерантты қоғамды құрудың қажетті шарты болып табылады.

Ғылыми мақаланың мақсаты – мәдениеттер арасындағы диалог процесіне мәдени стереотиптер мен теріс пікірлердің әсерін талдау және оларды еңсеру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеуде келесі әдістер қолданылды: теориялық (әдебиеттік талдау, жүйелік және салыстырмалы талдаулар), эмпирикалық (жағдайлық зерттеулер), статистикалық талдау, мазмұнды талдау.

Зерттеу барысында мәдени стереотиптер мен алалаушылықтарды жеңуге бағытталған бірқатар тиімді стратегиялар мен әдістер анықталды. Бұл процесте шешуші рөл атқарады: білім беру және білім беру, мәдениетаралық диалог, БАҚ пен өнердің рөлі, мемлекеттік және қоғамдық бастамалар, жеке тәжірибе мен өзара әрекеттесу. Аталған әдістер стереотиптеу деңгейін төмендетуге, мәдени әртүрлілікке құрметпен қарауды қалыптастыруға және мәдениеттер арасындағы диалогты нығайтуға мүмкіндік береді.

Зерттеу қоғамның әртүрлі салаларындағы мәдени стереотиптер мен алалаушылықтарды жеңудің бірқатар сәтті мысалдарын анықтады. Бұл мысалдар білім берудегі, халықаралық саясаттағы, бұқаралық ақпарат құралдарындағы және өнердегі,

бизнестегі және корпоративтік мәдениеттегі мақсатты күш-жігер мен Азаматтық бастамалар біржақты көзқарастардың бұзылуына және толерантты қоғамның қалыптасуына ықпал етуі мүмкін екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: мәдени стереотиптер, алалаушылық, мәдениетаралық қарым-қатынас, мәдениеттер диалогы, жаһандану, қақтығыс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Allport G. W. The nature of prejudice. Addison-Wesley. Publishing Company, 1954. – 537 p.
- 2 Fiske S. T., & Taylor S. E. Social cognition. McGraw-Hill, 1991. – 717 p.
- 3 Tajfel H. Cognitive aspects of prejudice. Journal of Social Issues, 1969. – 25(4). – P.79-97.
- 4 Turner J. C., Hogg M. A., Oakes, P. J., Reicher S. D., & Wetherell M. S. Rediscovering the social group: A self-categorization theory. Basil Blackwell, 1987. – P. 645-646.
- 5 Hilton J. L., & von Hippel W. Stereotypes. Annual Review of Psychology, 1996. – 47(1). – P. 237-271.
- 6 Brown R. Prejudice: Its social psychology. Blackwell Publishing, 2010. – 368 p.
- 7 Stephan W. G. & Stephan C. W. An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), Reducing prejudice and discrimination. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2000. – 356p.
- 8 Aboud F. E. The formation of in-group favoritism and out-group prejudice in young children: Are they distinct attitudes? Developmental Psychology, 2003. – 39(1). – P.49-60.
- 9 Brewer M. B. The psychology of prejudice: Ingroup love and outgroup hate? Journal of Social Issues, 55(3), 1999. – P. 429-447.
- 10 Солдатова Г. У. Этносаралық шиеленіс психологиясы. – Мәскеу: Мағынасы, 2008. – 389 б.
- 11 Нысанбаев А.Н., Дунаев В.Ю., Косиченко А.Г., Курганская В.Д. Қазақстандық қоғамды шоғырландыру БАҚ рөлі. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия және саясаттану институтының баспа орталығы, 2020. – 232 Б.
- 12 Пронина Е. П. Бұқаралық коммуникация психологиясы. – Мәскеу: БаспасөзАспектiсi, 2021. – 254 б.
- 13 Шаукенова З.К. Этносаралықкелісімніңқазақстандықмоделі: тәжірибесі мен болашағы. Алматы: ҚР Президентіжанындағы ҚСЗИ, 2022. – 112б.
- 14 Флиер А. Я. Жаһандану мәдени үрдіс ретінде // Мәскеу мемлекеттік мәдениет және өнер университетінің хабаршысы. – 2017. – № 3 (19). – Б. 61-66.
- 15 Martina Temmerman, Jelle Mast, Peter R.R. White Linguistic approaches to point of view in journalism//Language &CommunicationVolume, 2025. – 103. – Pp. 30-33. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2025.04.001> (қол жеткізу күні29.04.25).

Материал 05.04.2025 баспаға түсті

Cultural stereotypes and prejudices as an obstacle for a dialogue of cultures

A. Beisembaev¹, A. Bakhralinova²

¹Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan

²Pavlodar Pedagogical University named after Akey Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan

The relevance of this research stems from the growing need to examine the impact of cultural stereotypes and prejudices on intercultural communication and cultural dialogue. Cultural dialogue is a fundamental prerequisite for building a harmonious and tolerant society in which individuals from diverse cultural backgrounds can interact based on mutual understanding and respect.

The aim of this article is to analyze the influence of cultural stereotypes and prejudices on the process of cultural dialogue and to propose practical recommendations for overcoming them. The study employs a combination of theoretical methods (literature review, systematic and comparative analyses), empirical methods (case studies), statistical analysis, and content analysis.

The research identifies several effective strategies for countering cultural stereotypes and prejudices. Key factors include education and enlightenment, promotion of intercultural dialogue, the influential role of media and art, governmental and civil society initiatives, as well as personal experiences and interpersonal interactions. Collectively, these approaches contribute to reducing stereotyping, fostering respect for cultural diversity, and enhancing intercultural understanding.

The study also highlights successful real-world examples of efforts to overcome cultural prejudices across various sectors, including education, international relations, media, arts, business, and civic engagement. These cases demonstrate the potential of targeted interventions to challenge biased attitudes and support the development of a more inclusive and tolerant society.

Key words: cultural stereotypes, prejudices, intercultural communication, dialogue of cultures, globalization, conflict.

REFERENCES

- 1 Allport, G. W. (1954) The nature of prejudice. Addison-Wesley. Publishing Company.
- 2 Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1991) Social cognition. McGraw-Hill.
- 3 Tajfel, H. (1969) Cognitive aspects of prejudice. Journal of Social Issues, 25(4).
- 4 Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987) Rediscovering the social group: A self-categorization theory. Basil Blackwell.
- 5 Hilton, J. L., & von Hippel, W. (1996) Stereotypes. Annual Review of Psychology, 47(1).
- 6 Brown, R. (2010) Prejudice: Its social psychology. Blackwell Publishing.
- 7 Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000) An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), Reducing prejudice and discrimination. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- 8 Aboud, F. E. (2003) The formation of in-group favoritism and out-group prejudice in young children: Are they distinct attitudes? Developmental Psychology, 39(1).
- 9 Brewer, M. B. (1999) The psychology of prejudice: Ingroup love and outgroup hate? Journal of Social Issues, 55(3).
- 10 Soldatova, G. U. (2008) Psihologiyamezhetnicheskoinapryazhennosti. Moskva: Smysl.
- 11 Nysanbaev, A. N., Dunaev, V.Yu., Kosichenko, A.G., Kurganskaya, V.D. (2020) Rol' SMI konsolidacii kazahstanskogo obshchestva. Almaty: Izdatel'skij centr Instituta filosofii i politologii KN MON RK.
- 12 Pronina, E. P. (2021) Psihologiyamassovoj kommunikacii. Moskva: Aspekt Press.
- 13 Shaukenova, Z. K. (2022) Kazahstanskaya model' mezhetnicheskogosoglasii: opytiperspektivy. Almaty: KISI priPrezidente RK.
- 14 Flier, A. YA. (2017) Globalizaciya kak kul'turnaya tendenciya // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kul'turyiiskusstv. № 3 (19).
- 15 Martina Temmerman, Jelle Mast, Peter, R.R. (2025) White Linguistic approaches to point of view in journalism//Language &Communication Volume 103. URL: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2025.04.001> (accessed 29.04.25).

Received: 05.04.2025

IRSTI 16.21.07

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp51-63](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp51-63)

B. Gazdiyeva¹, I. Mikhnevich¹, M. Tavluy¹

¹Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

FAMILY LANGUAGE PRACTICES AND INTERGENERATIONAL LANGUAGE SHIFT: CASE STUDY OF AKMOLA REGION, KAZAKHSTAN

Language socialization in multi-ethnic societies plays a crucial role, particularly during the early stages of speech development. This case study investigates family language practices (FLP) and patterns of language shift among Ingush and Tatar children living in the Akmola Region of Kazakhstan. The research assesses children's proficiency in their mother tongue, Russian, Kazakh, and foreign languages at the preschool and primary school levels, while also examining intergenerational language transmission in a multilingual context.

Data were collected through a structured 28-question survey completed by 43 parents, focusing on language use patterns, exposure levels, and the age of speech onset. The findings indicate a dominant presence of the Russian language in all domains of children's communication – within the family, educational environments, and peer interactions. In contrast, the transmission of the mother tongue across generations is limited, and both Kazakh and foreign languages remain peripheral in children's everyday language use.

The study is grounded in the theoretical frameworks of language socialization (Ochs & Schieffelin) and language shift (Fishman). While the scope is geographically limited and based on a small sample, the research highlights significant trends relevant to broader discussions on language policy and multilingual development. The findings underscore the urgent need to strengthen the roles of both mother tongues and the Kazakh language within families and educational institutions to counteract further language shift in minority communities.

Key words: multilingualism, language socialization, children's speech, mother tongue, intergenerational transmission, family language practice (FLP), language shift, dominant language.

MAIN PROVISIONS

Multilingualism, bilingualism, multiple linguistic experiences are phenomena that are indispensable attributes of a multi-ethnic, multicultural state, which is undoubtedly the Republic of Kazakhstan. Historical prerequisites have influenced the ethno-linguistic landscape of Kazakhstan, characterizing it as multilingual and multicultural. According to Yeskeldiyeva and Tazhibayeva, multilingualism in Kazakhstan as a strategic state initiative intended encouragement of the population's fluency in English, Russian, and Kazakh, through transformation of educational system and cultural integration [1]. Where did that come from? The reason for that was government's ambitious goals to meet OECD criteria and implement a multilingual strategy and language skills to enable global presence and competitiveness. A key focus of modern linguistics, among others, is studying and understanding of language interaction, bilingualism and multilingualism. The socio-political and socio-economic transformations of modern society have precipitated a crisis encompassing identity, worldview, and axiological frameworks, with language choice – particularly the marginalization of native languages – emerging as a central concern [2, 3]. In this regard, the family's role in defining bi/multilingualism of children seemed to be extremely important [3], [4].

INTRODUCTION

Modern multilingual societies require language behavior flexibility from an early age. In a multi-ethnic environment, especially in post-Soviet countries, the issues of mastering mother tongue, state and foreign languages are of particular importance both in the educational and family spheres. At the same time, childhood is a critical age for the formation of language skills, as well as for laying the foundations of cultural identity [5]. Family plays an important role not only in the formation of personality, but also family language practices play a key role in shaping a child's linguistic competence [6]. Language choices within the household are driven by parental ideologies, language capital, and perceived utility of each language. These decisions are embedded in broader social expectations and policies, as families navigate their children's bilingual or multilingual futures [7], [8].

The Theory of Language Socialization by Ochs and Schieffelin highlights how learning and using languages help people to develop their feeling of belonging, cultural practices, and social identities. Although the field of language socialization was primarily developed to investigate young children's first language acquisition, nowadays it has broadened to look at other language learning environments [7].

Some scholars highlight the role of input in child's speech development, for instance, Festman et al, states "the child's skillfulness will depend on the amount of input they receive. Regular input is crucial to keep the language system developing" [9, 2].

Parents, as the primary agents of language socialization, determine the languages in which everyday communication will take place, which languages will be perceived as priorities, and how linguistic and cultural heritage will be transmitted. In the Kazakhstani context, the interplay between Russian, Kazakh, and minority languages presents unique challenges. While the state actively promotes Kazakh as the national language, the Russian language continues to dominate educational and urban spheres in specifically in northern regions, and English is gaining influence as a global lingua franca [10]. This adds pressure to families attempting to preserve ethnic languages such as Tatar or Ingush, which risk marginalization in the absence of robust intergenerational transmission strategies.

This study also aligns with current research on language endangerment and intergenerational transmission, including the Kazakh-speaking diaspora in China. Zharkynbekova et al. highlight the decline of the Kazakh language among ethnic Kazakhs in China under pressures of bilingual education and assimilation, underscoring the need for documentation and revitalization efforts [11]. Their analysis reveals the persistence of archaic linguistic features among repatriates, which contrasts with the functional narrowing of Kazakh language use in China due to Mandarin dominance and education policy reforms. Zharkynbekova et al examined the complexity of language choice within bilingual Kazakh families, noting that family language policies are deeply intertwined with cultural values and social prestige, echoing the findings of our study in the Akmola Region.

Similarly, Suleimenova et al. examined the complexity of language choice within bilingual Kazakh families, noting that family language policies are deeply intertwined with cultural values and social prestige [12], echoing the findings of our study in the Akmola Region.

The problem of intergenerational transmission of mother tongue and language shift, is well described in the works of Fishman [3], and other linguists, [13], [14], remains relevant for study in the context of post-Soviet republics. The preservation of minority languages depends heavily on family and social efforts, according to Joshua Fishman's theory of language maintenance and shift described in his seminal work "Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages. Multilingual Matters" [3]. In order to reverse language change, Fishman highlights the importance of intergenerational transmission, community initiatives, and education.

Despite multilingualism, there is a trend for displacing mother tongues in favour of more prestigious and widely spread languages, which requires a deeper empirical diagnosis. While multilingualism is generally encouraged at the policy level, the actual language practices observed in families may diverge significantly, depending on regional, ethnic, and socio-economic factors [15].

The study focus is to identify the real family language practices with preschool and primary school-age children, taking into consideration multi-ethnic environment. Moreover, the investigation of the level of proficiency in different languages, the nature of language socialization, the frequency of use of mother tongue and other languages, as well as the determination of the degree of intergenerational transmission of languages, become an important point of the research. The intention to investigate the way families raising bilingual or multilingual children navigate daily language use is underway through empirical analysis. As well as the exploration of the strategies, that parents consciously or unconsciously support or potentially limit children's ability to develop and sustain multiple languages during the critical early years of language acquisition.

It is important to note that this study focuses specifically on the Ingush and Tatar ethnic groups residing in the northern region of Kazakhstan, particularly the Akmola region. Therefore, the conclusions regarding language use and language shift should be interpreted within the context of this geographical and sociocultural setting and not be generalized to the entire territory of Kazakhstan without further research.

MATERIAL AND METHODS

This research focuses on the families' language practices of Ingush and Tatar ethnic groups living in the north of Kazakhstan, at Akmola Region, more specifically on preschool and primary school children multilingualism. The main method of data collection is the survey of parents, as parents play a key role in the child's language socialization at early stages of development.

The study involves 43 respondents – parents of children aged 3 to 10 years old. They are selected in a combined way: some of the participants are recruited randomly through social networks and communities, and the other part is recruited through a snowball sampling method, when already interviewed participants recommended other potential ones. The implementation of this approach enables to reach both active members and families less involved in ethnic communities. The data has been obtained by using Google Forms platform. The survey consists of 28 closed type questions, that clusters into three main groups. Firstly, demographic group contains questions regarding age and gender of a child, what is his/her order in the family, parents' education level. The second group assessed children's language skills through questions about acquisition order, speaking onset age, and self-rated proficiency (4-point scale). Third group evaluates linguistic environments through questions about: household language use, daily language patterns, school languages, and peer communication languages.

Every participant was given a consent form to fill out, confirming that they understand the aim of the study. They were aware of the right to stop participating at any time, and the way the responses would be utilized. Additionally, the participants were explained all obtained data was anonymized and any identifiable information eliminated in order to preserve anonymity.

The quantitative method was applied to process the collected data. The closed questions were processed using descriptive statistics, such as frequency and percentage counts. This approach enabled classification of language practices according to prevalence rates, age of speech onset, and proficiency levels across languages. The findings are presented in tables and diagrams, followed by interpretive analysis in the Results section.

The theoretical framework of the study combines two approaches. The Theory of language socialization by Ochs and Schieffelin [7] provides a toolkit for analyzing how children acquire language norms through everyday communicative practices. While the concept of language shift helps to interpret the identified trends in the context of intergenerational language transmission.

The application of the described methodology allowed not only to record the current state of language practices in Ingush and Tatar families in Akmola region of Kazakhstan, but also to identify the key factors influencing the preservation or loss of multilingualism in children.

Several methodological limitations should be acknowledged. First, the survey method relied on parental assessments of language proficiency, which introduces subjective bias. Second, the study lacked objective measurements of children's actual language skills. Third, the relatively small sample size limits the generalizability of the findings. Nevertheless, the methodology employed yielded reliable quantitative data on the group's language practices and revealed statistically significant patterns of child language development in multilingual settings.

The authors acknowledge several methodological limitations. First, the study is geographically limited to one region of Kazakhstan, which restricts the representativeness of the results. Second, the number of participants (n=43) limits statistical generalization. Third, the reliance on parental self-assessment may introduce subjectivity. Future research will aim to expand the sample to include more ethnic groups and regions of Kazakhstan and introduce additional methods such as standardized language proficiency tests, qualitative interviews, and speech sample analysis to enhance the depth and validity of findings.

RESULTS

Based on the conducted analysis aimed at examining how families raising bilingual or multilingual children, manage their everyday language interactions, the following results were obtained.

According to the survey results, male children accounted for 60.5% of participants, while female children represented 39.5%.

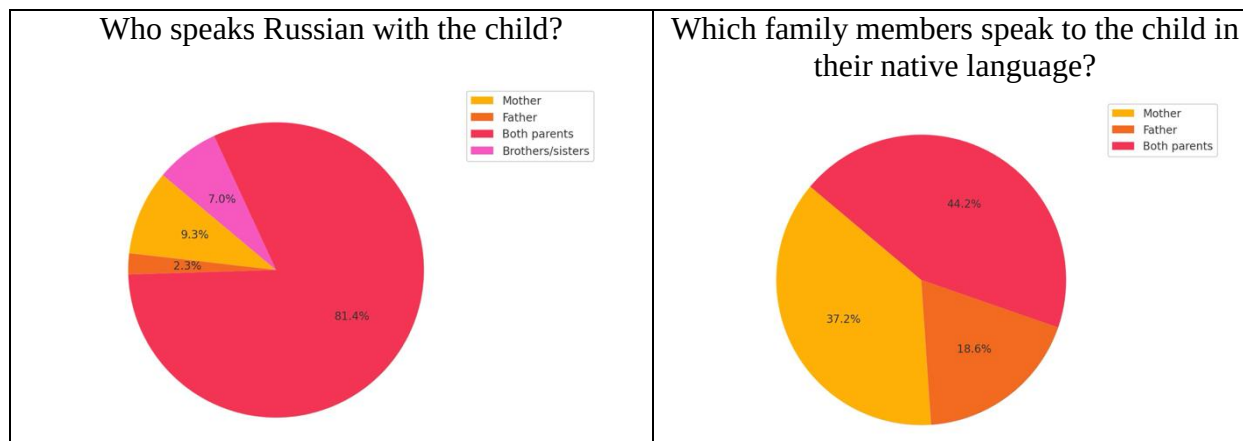
Table 1. Respondents' gender

Gender	Number of participants	Percentage
Male	26	60,5%
Female	17	39,5%

Through the analysis of the research data, it was possible to categorize it into several key themes: (1) linguistic socialization and the home linguistic context; (2) Mother tongue: competence level and transmission between generations; (3) The Russian language as a dominant language in children's communication; (4) The role of Kazakh and other languages in day-to-day activities.

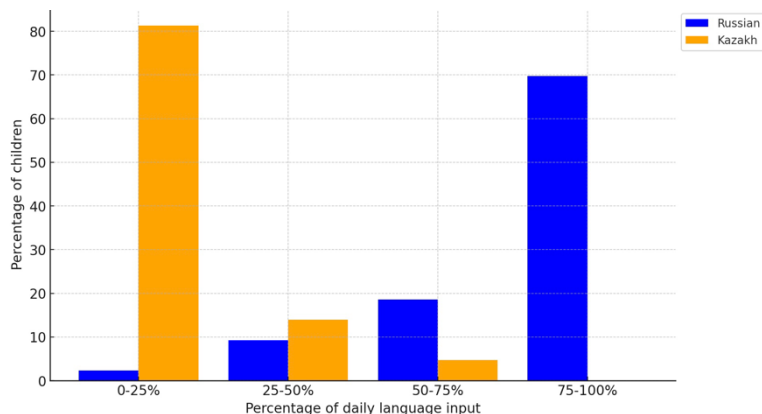
1. Linguistic socialization and the home linguistic context.

It is obvious, that the data analysis of survey demonstrates the key role in children's language socialization is played by the language spoken by parents. The majority of respondents (81.4%) indicated that both parents speak Russian with their children. The mother (37.2%) or both parents (44.2%) most often speak with children in their native language. At the same time, the Kazakh language is used by parents very rarely: 74.4% reported that none of the family members speak this language with their child.

The Russian language is also predominant in children's language environment: 69.8% of parents indicated that children hear Russian 75-100% of the time during the day. In comparison, only 4.7% disclosed the same level of exposure to their mother tongue, and 0% to the Kazakh language. This illustrates a high degree of dominance of the Russian language as the main means of socialization in the family and beyond.

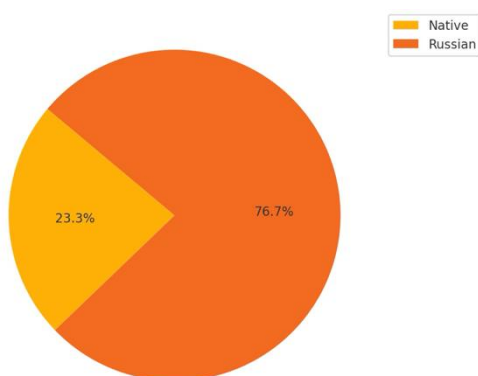
What percentage of the child's daily language input is in Russian and Kazakh?

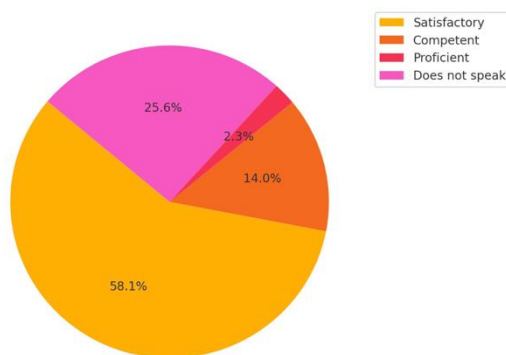
2. Mother tongue: competence level and transmission between generations.

Even though 68% of respondents said that Ingush, Tatar, Bashkir, and other languages were their mother tongue, not all families actively transmit their children these languages. Only 23.3% of children have a mother tongue as their first language, and 25.6% have no command of their mother tongue at all.

What language did the child acquire first?

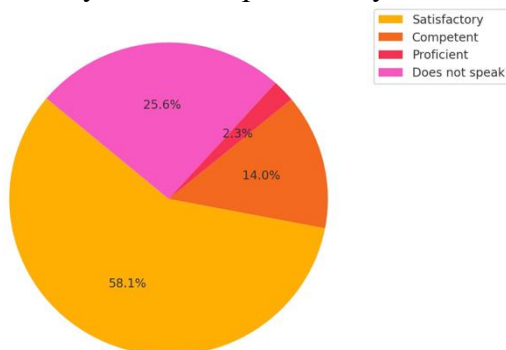
Please rate how well your child speaks

mother tongue.

Besides, while assessing of children mother tongue proficiency, the majority of parents (58.1%) marked it as "satisfactory".

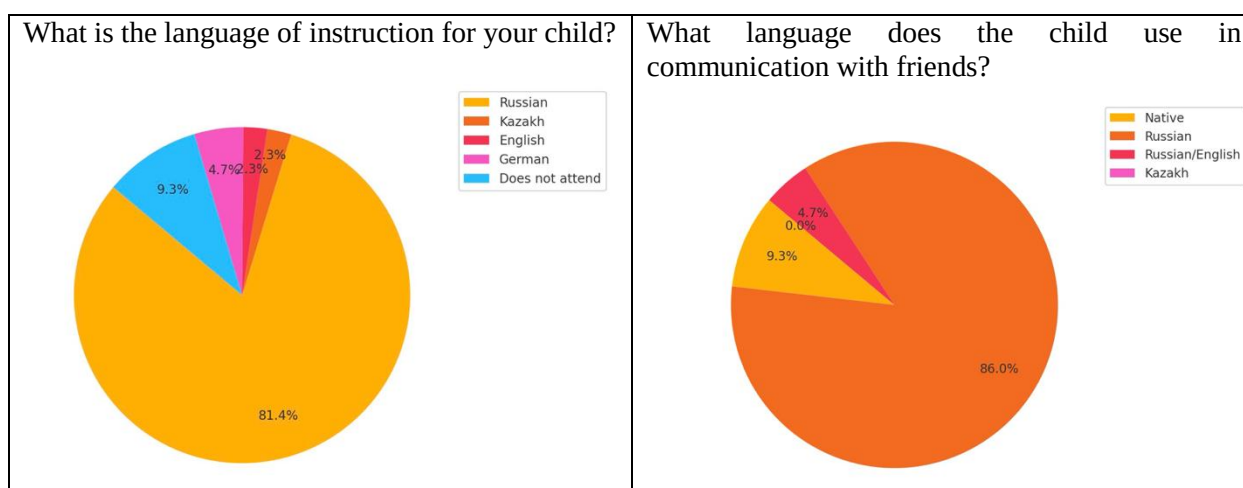
How would you rate your child's proficiency in their mother tongue?

It is worth to be noted, that the age of speech onset in the mother tongue varies, however, most frequently falls between 2-5 years of child's age, which may argue irregular or incomplete language exposure at an early age. These findings show that language shift mechanisms exist, when a more respected or commonly spoken language – in this case, the Russian language – displaces the mother tongue and become the dominant language.

3. The Russian language as a dominant language in children's communication.

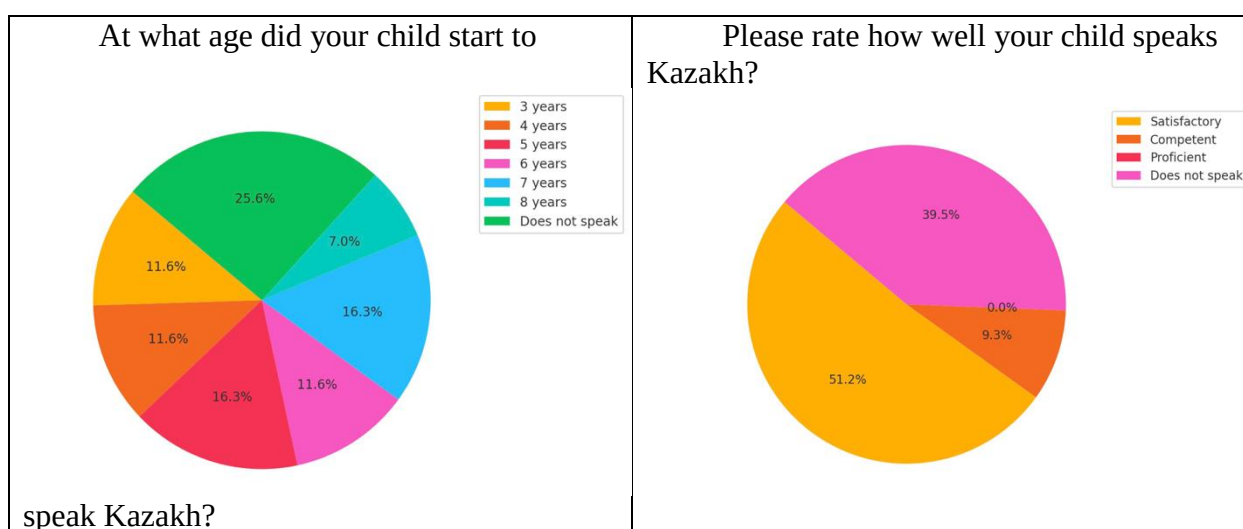
The dominance of the Russian language extends beyond the home, as seen in conversation between acquaintances and in educational institutions. 81.4% of children attend groups with the Russian language of instruction, and 86% use Russian in communication with friends. It is the first language of 76.7% of children, and the level of proficiency is assessed as “good” (58.1%) or “very good” (37.2%) in most cases.

The age of beginning to speak Russian also indicates high accessibility and active use: 44.2% of children started speaking from two years old, and another 20.9% from the age of one. This confirms the role of the Russian language as a key means of socialization starting from the earliest age.

4. The role of Kazakh and other languages in day-to-day activities.

Kazakh, despite its status as the state language, has a limited presence in respondents' day-to-day life. Only 11.3% of children speak Kazakh from an early age (3 years), while 25.6% do not speak it at all. Even in assessing language proficiency, 39.5% of parents reported a complete lack of skills, while 51.2% reported only “satisfactory” proficiency.

Similarly, proficiency in foreign languages (English, German, Arabic) remains fragmented. More than a half of children (55.8%) do not master any foreign language. The rest demonstrate a low level of proficiency: only 4.7% are assessed as speaking “very well”. The beginning of foreign language acquisition mainly falls on the age of 5-7 years and, as a rule, is not connected with regular practice in the family.

The findings determine how children’s linguistic development of the Ingush and the Tatar ethnic groups in Akmola region of Kazakhstan is continuously formed by language socialization processes. The Russian language appears to be not only a dominant, yet the major way children learn to understand their social environment. Definitely, it happens through everyday interactions in the family, home and in preschool and school. Unfortunately, linguistic systems are daily marginalized by this socialization pattern, where Russian is the primary language and has been used for peer bonding, emotional expressiveness, and knowledge transfer.

Following the data, this materializes through three major mechanisms:

- Parents, that apply Russian for 75-100% of day-to-day communication (69.8% of cases) accidentally bolster the language’s dominance.
- By practicing Russian as the essential language of instruction (81.4% of children), educational institutions validate this trend.
- The cycle is accomplished by peer networks; 86% of children only speak Russian with their friends.

This three-level socialization dynamic, shaped by family communication, educational settings, and peer interactions contributes to a pattern where the use of mother tongues and the Kazakh language becomes limited in children's everyday lives, potentially reducing their functional roles in social communication over time.

DISCUSSION

Current research reveals a clear disproportion in language acquisition among children growing up in multi-ethnic societies in Akmola region of Kazakhstan. While families participating in the research maintain close links to their heritage languages (mother tongues), including Ingush, Tatar, Bashkir and others, the Russian language has become the primary language for most of the children. The dominance of the Russian language appears not only in formal assessments of language proficiency. Moreover, in the natural flow of everyday routine, from casual family conversations, family language practices to educational environment.

From the Theory of Language Socialization [7], child’s language skills develop through interaction with the close acquisition. Children acquire linguistic skills, cultural and behavioral norms mainly through the Russian language – medium exchanges with parents, educators, and peers. Conversely, the mother tongue and the Kazakh language occupy more peripheral roles, frequently limited to ceremonial use or specific contexts rather than languages of daily communication.

Such language distribution can be interpreted through the lens of Fishman’s concept of language shift that explains the first generation of immigrants who relocate to a foreign nation continue to speak their mother tongue to the second generation, who are typically bilingual, whereas the third generation only speaks the host nation’s lingua franca [3].

Though parents identify the value of the mother tongue, systematic transmission is limited, revealing a concerning gap between attitudes and practices. Approximately one quarter of children do not demonstrate functional ability in their family’s mother tongue. Meanwhile only about thirty percent of hear it regularly, that could be defined as more than half of their daily interactions. Thus may indicate a continuing language shift towards the dominant Russian language. Lack of sustainable strategies for preserving the mother tongue within the family allow dominant language to overshadow it.

Meantime, the Kazakh language presents a particularly interesting case. Despite of the fact of being an official state language, we could observe its breakdown in taking root in family language

practices. Quite a few causes contribute to this: it represents neither a mother tongue for the most of participants, nor a perceived necessity in Russian-dominated educational and social spheres.

These findings point to several important recommendations. There is an obvious demand and importance in preserving mother tongue within Ingush and Tatar ethnic groups in Akmola region of Kazakhstan. Educational institutions along with the family language practices play significant role in that. Therefore, educational institutions need to create meaningful spaces for the Kazakh language and mother tongue in early childhood programmes. Moreover, parents require practical guidance and support to maintain multilingual practices at home. Noteworthy, that community initiatives could help bridge the gap between official language policies and family language choices.

It must be emphasized that the data presented reflect the linguistic practices specific to a limited number of Ingush and Tatar families in the Akmola Region of Kazakhstan. The patterns observed, while indicative of broader trends, require further validation across different regions and ethnic communities. The current findings should not be overgeneralized without acknowledging local variation in language attitudes, educational policies, and community support for heritage languages. For instance, in southern and western regions of Kazakhstan, where Kazakh often functions as the dominant language across family, educational, and social domains, the dynamics of language acquisition and use among ethnic minorities may differ significantly from those described in this study.

According to the research findings, unless deliberate efforts are done to promote multilingual development during the critical early years of language acquisition, the existing trend points to a continuous loss in linguistic diversity. Whether these languages continue to exist as dynamic communication systems or are reduced to symbolic roles in future generations may depend on the trends seen now.

CONCLUSION

The obtained data testify to the pronounced dominance of the Russian language in all key spheres of a child's life. The Russian language performs the main socializing function, providing communicative cohesion both within the family and outside it – in educational institutions and among peers. It is the first language of the majority of children, is actively used by both parents, and also prevails in the language environment, which is confirmed by a high degree of speech exposure and a high level of proficiency.

Against this background, mother tongue of the Ingush and Tatar ethnic groups appear in a vulnerable position. Although most parents identify one of the ethnic languages as their mother tongue, children's actual command of it remains at a low level. In some cases, children do not speak their mother tongue at all. This indicates the lack of sustainable inter-generational transmission strategies and the risk of losing the mother tongue. Thus, we can speak of a trend of language shift in which the mother tongue is gradually being replaced by the more prestigious and socially dominant the Russian language.

The Kazakh language, despite its official status and presence in state institutions, is not rooted in everyday family communication. The use of the Kazakh language in the families of the study sample is fragmentary and does not form a stable language environment. Children demonstrate poor command of the Kazakh language, and exposure to it in the family and home context is limited.

The study emphasizes the need to develop comprehensive strategies to support heritage language maintenance and Kazakh language acquisition in multi-ethnic families, particularly in the Akmola region of Kazakhstan. Policy makers and educators should take into account real-life language practices in families and communities rather than relying solely on formal language policy goals. Future efforts should aim to integrate the Kazakh language and heritage languages into early childhood programmes, strengthen the availability of multilingual educational resources, and encourage intergenerational language transmission through culturally sensitive interventions. Further longitudinal and mixed-method studies are essential to track the dynamics of language shift and to evaluate the impact of policy and community initiatives.

REFERENCES

- 1 Yeskeldiyeva, B. and Tazhibayeva, S. (2015) “Multilingualism in Modern Kazakhstan: New Challenges”, *Asian Social Science*, vol. 11, no. 6, pp. 56-64. Available at: <https://www.ccsenet.org/journal/index.php/ass/article/view/45373> (accessed 05.03.2025).
- 2 Gazdiyeva, B. (2012) *Ingushskiy yazyk v Kazakhstane: funktsionirovanie v usloviyakh diaspory* [The Ingush language in Kazakhstan: Functioning in diaspora conditions], Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 176 p. ISBN 978-3-659-41374-2.
- 3 Fishman, J.A. (1991) *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*, Clevedon: Multilingual Matters, 412 p. Available at: <https://libros.kichwa.net/wp-content/uploads/2020/07/reversing-language-shift-Josua-Fishman.pdf> (accessed 05.03.2025).
- 4 Spolsky, B. (2012) “Family language policy – the critical domain”, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol. 33, no. 1, pp. 3-11. <https://doi.org/10.1080/01434632.2011.638072>.
- 5 Finders, J., Wilson, E. and Duncan, R. (2023) “Early childhood education language environments: Considerations for research and practice”, *Frontiers in Psychology*, vol. 14, article no. 1202819. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1202819>.
- 6 Nikunlassi, A. and Protasova, E. (2018) “Kak svyazany mnogoyazychiye i semya?”, in Nikunlassi, A. and Protasova, E. (eds) *Mnogoyazychiye i semya*, Berlin: Retorika GmbH, pp. 4–6. Available at: https://kpfu.ru/staff_files/F1257950101/Pr2_001_071_a.pdf (accessed 05.03.2025).
- 7 Ochs, E. and Schieffelin, B. (2001) “Language acquisition and socialization: Three developmental stories and their implications”, *ResearchGate*. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/284342576> (accessed 20.03.2025).
- 8 Wong, S. and Hatoss, A. (2024) “Intergenerational transmission and family language policy: A comparative perspective”, *Journal of Language and Intercultural Communication*, vol. 24, no. 2, pp. 112-129. <https://doi.org/10.1080/14664208.2024.2341203>.
- 9 Festman, J., Poarch, G.J. and Dewaele, J.-M. (2017) *Raising Multilingual Children*, Bristol: Multilingual Matters, 160 p. (Parents’ and Teachers’ Guides; vol. 23). ISBN 978-1-78309-756-2.
- 10 Utegenova, A., Kassenova, D. and Bekturova, Z. (2024) “English as a global language and identity negotiation in Kazakhstan”, *Asian Englishes*, vol. 26, no. 1, pp. 65-78. <https://doi.org/10.17507/tpls.1402.10>.
- 11 Zharkynbekova, Sh.K., Tazhibayeva, S.Zh. and Filchenko, A.U. (2025) “Problems of Preserving the Kazakh Language in China: Threats of Extinction and Ways of Solution”, *Journal of Siberian Federal University – Humanities and Social Sciences*, vol. 18, no. 3, pp. 502-515. EDN: DOAOGQ.
- 12 Suleimenova, E.D., Tuimebayev, Zh.K. and Aimagambetova, M.M. (2024) “Fenomen ‘gadkogo utyonka’: vybor yazyka v bilingval'noy kazakhskoy sem'e”, *Zhurnal Sibirskogo federal'nogo universiteta. Gumanitarnye nauki*, vol. 17, no. 1, pp. 197-208. EDN: UVOGNW.
- 13 Roy, M. (2023) “Language shift and heritage language maintenance among immigrant families: Evidence from bilingual households in Canada”, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol.44, no.1, pp.45-61. <https://doi.org/10.1080/01434632.2022.2050800>
- 14 Wu, X. and Li, J. (2020) “Family language policies and the shift from dialect to Mandarin in urban China”, *Applied Linguistics*, vol. 41, no. 5, pp. 678-699. <https://doi.org/10.1093/applin/amz046>.
- 15 Baimyrza, G., Tuleuova, A. and Zhaksylykova, G. (2024) “Linguistic identity and language shift among youth in Kazakhstan”, *Eurasian Linguistic Journal*, vol. 5, no. 1, pp. 19-35. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6878>.

Received: 01.04.2025

Отбасылық тілдік тәжірибе және ұрпақаралық тіл ауысымы: Қазақстанның Ақмола облысының мысалы

Б. Газдиева¹, И. Михневич¹, М. Тавлуй¹

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Көпэтносты қоғамдарда балалардың тілдік әлеуметтенуі ерекше маңызды, әсіресе сөйлеудің бастапқы даму кезеңдерінде. Бұл жағдайлық зерттеу Ақмола облысында тұратын ингуш және татар балаларының отбасылық тілдік тәжірибелері (FLP) мен тіл ауысу үдерістерін талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты – мектепке дейінгі және бастауыш сынып оқушыларының ана тілі, орыс, қазақ және шет тілдеріндегі меңгеру деңгейін бағалау, сондай-ақ көптілді ортадағы ұрпақаралық тілдік трансмиссияның динамикасын анықтау. 28 сұрақтан тұратын құрылымдалған сауалнама 43 ата-анаға жүргізілді. Сауалнама тілдік мінез-құлық, тілдік ортаға әсер ету дәрежесі және сөйлеудің басталу жасына бағытталған.

Зерттеу нәтижелері балалардың барлық қарым-қатынас салаларында – отбасында, білім беру мекемелерінде және құрдастарымен қарым-қатынаста – орыс тілінің үстемдігін көрсетеді. Ал ана тілінің ұрпақтан-ұрпаққа берілуі шектеулі, қазақ және шет тілдері балалардың күнделікті тілдік тәжірибесінде шеткері орын алады. Зерттеу тілдік әлеуметтену (Ochs & Schieffelin) және тіл ауысу (Fishman) теориялық негіздеріне сүйенеді. Зерттеудің географиялық ауқымының шектеулілігі мен іріктеме көлемінің салыстырмалы аздығына қарамастан, ол тіл саясаты мен көптілділікті дамыту мәселелеріне қатысты маңызды үрдістерді көрсетеді. Нәтижелер азшылық этникалық топтарда тілдік ауысудың алдын алу үшін ана тілі мен қазақ тілін отбасылық және институционалдық деңгейде қолдаудың қажеттілігін айқындайды.

Кілт сөздер: көптілділік, тілдік әлеуметтену, балалардың сөзі, ана тілі, ұрпақаралық жалғасым, отбасылық тілдік практика (ОТП), тілдік ығысу, басым тіл.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Yeskeldiyeva B., Tazhibayeva S. “Multilingualism in Modern Kazakhstan: New Challenges” // *Asian Social Science*, 2015. – vol. 11. – no. 6. – pp. 56-64. Available at: <https://www.ccsenet.org/journal/index.php/ass/article/view/45373> (accessed 05.03.2025).
- 2 Gazdiyeva B. Қазақстандағы ингуш тілі: диаспора жағдайында қызмет етуі. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2012. – 176 б. ISBN 978-3-659-41374-2.
- 3 Fishman J.A. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. – Clevedon: Multilingual Matters, 1991. – 412 p. Available at: <https://libros.kichwa.net/wp-content/uploads/2020/07/reversing-language-shift-Josua-Fishman.pdf> (accessed 05.03.2025).
- 4 Spolsky B. “Family language policy – the critical domain” // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2012. – vol. 33, no. 1. – pp. 3-11. <https://doi.org/10.1080/01434632.2011.638072>
- 5 Finders J., Wilson E. and Duncan R. “Early childhood education language environments: Considerations for research and practice”. / *Frontiers in Psychology*, 2023. – vol. 14. – article no. 1202819. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1202819>.
- 6 Nikunlassi A., Protasova E. “Kak svyazany mnogoyazychiye i semya?” / Nikunlassi A., Protasova E. (eds) *Mnogoyazychiye i semya*, Berlin: Retorika GmbH, 2018. – pp. 4-6. Available at: https://kpfu.ru/staff_files/F1257950101/Pr2_001_071_a.pdf (accessed 05.03.2025).
- 7 Ochs E., Schieffelin B. “Language acquisition and socialization: Three developmental stories and their implications” / *ResearchGate*, 2001. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/284342576> (accessed 20.03.2025).

- 8 Wong S., Hatoss A. “Intergenerational transmission and family language policy: A comparative perspective” // Journal of Language and Intercultural Communication, 2024. – vol. 24. – no. 2. – pp. 112-129. <https://doi.org/10.1080/14664208.2024.2341203>.
- 9 Festman J., Poarch G.J., Dewaele J.-M. Raising multilingual children / J. Festman, G.J. Poarch, J.-M. Dewaele. – Bristol: Multilingual Matters, 2017. – 160 p (Parents’ and Teachers’ Guides; vol. 23). ISBN 978-1-78309-756-2.
- 10 Utegenova A., Kassenova D., Bekturova Z. “English as a global language and identity negotiation in Kazakhstan” // Asian Englishes, 2024. – vol. 26. – no. 1. – pp. 65-78. <https://doi.org/10.17507/tpls.1402.10>
- 11 Zharkynbekova Sh.K., Tazhibayeva S.Zh., Filchenko, A.U. “Problems of Preserving the Kazakh Language in China: Threats of Extinction and Ways of Solution” // Journal of Siberian Federal University – Humanities and Social Sciences, 2025. – vol. 18. – no. 3. – pp. 502-515. EDN: DOAOGQ.
- 12 Сулейменова Э.Д., Туймебаев Ж.К., Аймағамбетова М.М. «Сұрықсыз үйрек балапаны» феномені: қазақ отбасындағы билингвизм жағдайында тіл таңдауы» // Сібір федералды университетінің гуманитарлық ғылымдар журналы, 17 т. – №1. – б. 197-208. EDN: UVOGNW.
- 13 Roy M. “Language shift and heritage language maintenance among immigrant families: Evidence from bilingual households in Canada” // Journal of Multilingual and Multicultural Development, 2023. – vol.44. – no.1. – pp.45-61. <https://doi.org/10.1080/01434632.2022.2050800>.
- 14 Wu X., Li J. “Family language policies and the shift from dialect to Mandarin in urban China” // Applied Linguistics, 2020. – vol. 41. – no. 5. – pp. 678-699. <https://doi.org/10.1093/applin/amz046>.
- 15 Baimyrza G., Tuleuova, A., Zhaksylykova G. “Linguistic identity and language shift among youth in Kazakhstan” // Eurasian Linguistic Journal, 2024. – vol. 5. – no. 1. – pp. 19-35. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6878>.

Материал 01.04.2025 баспаға түсті

Семейные языковые практики и межпоколенческий языковой сдвиг: кейс Акмолинской области Казахстана

Б. Газдиева¹, И. Михневич¹, М. Тавлуй¹

¹Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Языковая социализация детей в многоэтнических обществах имеет особую значимость, особенно на ранних этапах речевого развития. Данное кейс-исследование посвящено анализу семейных языковых практик (FLP) и закономерностей языкового сдвига среди ингушских и татарских детей, проживающих в Акмолинской области Казахстана. Целью исследования является оценка уровня владения родным языком, русским, казахским и иностранными языками у детей дошкольного и младшего школьного возраста, а также выявление динамики межпоколенческой языковой трансмиссии в условиях многоязычной среды. В рамках исследования был проведён структурированный опрос, включающий 28 вопросов, среди 43 родителей. Опрос охватывал аспекты языкового поведения, степени языкового воздействия и возраста начала речевой активности.

Результаты показывают доминирование русского языка во всех сферах общения детей – в семье, образовательных учреждениях и в среде сверстников. В то же время межпоколенческая передача родного языка ограничена, а казахский и иностранные языки занимают маргинальное положение в повседневной языковой практике детей. Исследование опирается на теоретические рамки теории языковой социализации (О. Окс и Б. Шиффелин) и теории языкового сдвига (Д. Фишман). Несмотря на региональные ограничения и сравнительно небольшой объем выборки, исследование выявляет важные тенденции, имеющие значение для более широких дискуссий о языковой политике и развитии

многоязычия. Полученные данные подчеркивают необходимость поддержки как родного языка, так и казахского языка на уровне семьи и образовательных учреждений, чтобы предотвратить дальнейший языковой сдвиг в сообществах этнических меньшинств.

Ключевые слова: многоязычие, языковая социализация, детская речь, родной язык, межпоколенческая передача, семейная языковая практика (СЯП), языковой сдвиг, доминирующий язык.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Yeskeldiyeva B., Tazhibayeva S. “Multilingualism in Modern Kazakhstan: New Challenges” // *Asian Social Science*, 2015. – vol. 11. – no. 6. – pp. 56-64. Available at: <https://www.ccsenet.org/journal/index.php/ass/article/view/45373> (accessed 05.03.2025).
- 2 Газдиева Б. Ингушский язык в Казахстане: функционирование в условиях диаспоры. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2012. – 176 с. ISBN 978-3-659-41374-2.
- 3 Fishman J.A. *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. – Clevedon: Multilingual Matters, 1991. – 412 p. Available at: <https://libros.kichwa.net/wp-content/uploads/2020/07/reversing-language-shift-Josua-Fishman.pdf> (accessed 05.03.2025).
- 4 Spolsky B. “Family language policy – the critical domain” // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2012. – vol. 33, no. 1. – pp. 3-11. <https://doi.org/10.1080/01434632.2011.638072>
- 5 Finders J., Wilson E. and Duncan R. “Early childhood education language environments: Considerations for research and practice”. / *Frontiers in Psychology*, 2023. – vol. 14. – article no. 1202819. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1202819>.
- 6 Nikunlassi A., Protasova E. “Kak svyazany mnogoyazychiye i semya?” / Nikunlassi A., Protasova E. (eds) *Mnogoyazychiye i semya*, Berlin: Retorika GmbH, 2018. – pp. 4-6. Available at: https://kpfu.ru/staff_files/F1257950101/Pr2_001_071_a.pdf (accessed 05.03.2025).
- 7 Ochs E., Schieffelin B. “Language acquisition and socialization: Three developmental stories and their implications” / *ResearchGate*, 2001. Available at: <https://www.researchgate.net/publication/284342576> (accessed 20.03.2025).
- 8 Wong S., Hatoss A. “Intergenerational transmission and family language policy: A comparative perspective” // *Journal of Language and Intercultural Communication*, 2024. – vol. 24. – no. 2. – pp. 112-129. <https://doi.org/10.1080/14664208.2024.2341203>.
- 9 Festman J., Poarch G.J., Dewaele J.-M. *Raising multilingual children* / J. Festman, G.J. Poarch, J.-M. Dewaele. – Bristol: Multilingual Matters, 2017. – 160 p (Parents’ and Teachers’ Guides; vol. 23). ISBN 978-1-78309-756-2.
- 10 Utegenova A., Kassenova D., Bekturova Z. “English as a global language and identity negotiation in Kazakhstan” // *Asian Englishes*, 2024. – vol. 26. – no. 1. – pp. 65-78. <https://doi.org/10.17507/tpls.1402.10>
- 11 Zharkynbekova Sh.K., Tazhibayeva S.Zh., Filchenko, A.U. “Problems of Preserving the Kazakh Language in China: Threats of Extinction and Ways of Solution” // *Journal of Siberian Federal University – Humanities and Social Sciences*, 2025. – vol. 18. – no. 3. – pp. 502-515. EDN: DOAOGQ.
- 12 Сулейменова Э.Д., Туймебаев Ж.К., Аймагамбетова М.М. «Сұрықсыз үйрек балапаны» феномені: қазақ отбасындағы билингвизм жағдайында тіл таңдауы // *Сібір федералды университетінің гуманитарлық ғылымдар журналы*, 17 т. – №1. – б. 197-208. EDN: UVOGNW.
- 13 Roy M. “Language shift and heritage language maintenance among immigrant families: Evidence from bilingual households in Canada” // *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2023. – vol.44. – no.1. – pp.45-61. <https://doi.org/10.1080/01434632.2022.2050800>.

- 14 Wu X., Li J. "Family language policies and the shift from dialect to Mandarin in urban China" // Applied Linguistics, 2020. – vol. 41. – no. 5. – pp. 678-699.
<https://doi.org/10.1093/applin/amz046>.
- 15 Baimyrza G., Tuleuova, A., Zhaksylykova G. "Linguistic identity and language shift among youth in Kazakhstan" // Eurasian Linguistic Journal, 2024. – vol. 5. – no. 1. – pp. 19-35.
<https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6878>.

Материал поступил в редакцию журнала 01.04.2025

МҒТАР 16.01.09

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp63-76](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp63-76)

К.Б. Дуйсенова¹, А.Е. Сарбасова¹, Е.В. Алешинская²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан

²Ұлттық зерттеу ядролық университеті, Мәскеу, 115409, Ресей Федерациясы

ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН, ҚЫТАЙ ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ ҚАЙЫН ЕНЕ МЕН КЕЛІН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТІСІ

Қазіргі әлемде әртүрлі халықтардың тілдері мен мәдениетін зерттеу ерекше маңызға ие. Мәдениеттің маңызды аспектілерінің бірі - отбасы мен қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктерін көрсететін отбасы концептісі. Мақалада туыс емес тілдер, яғни қазақ, ағылшын, қытай паремияларының лингвомәдени қыры, оның ішінде қазіргі қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі қайын ене мен келін арасындағы қарым-қатынасы зерделенді. Мақаланың өзектілігі бірнеше тілдегі отбасылық қатынас тақырыбындағы мақал-мәтелдерді салғастыра зерттеу болып табылады. Тіл білімінің этимологиялық әдісі арқылы үш тілдегі «ене», «келін» ұғымдарының мәні ашылды. Автор ағылшын және қытай лингвистикалық дәстүрін қазақ мәдениетімен отбасылық қатынастар аясында салғастырмалы, семантикалық талдау арқылы бірқатар ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтады. Лингвомәдениеттанымдық талдау үш тілдегі паремияларда ене мен келін қарым-қатынасының жағымды, жағымсыз компоненттерін айқындады. Зерттеудің жаңашылдығы қазақ тіл біліміндегі лингвомәдениеттану аясында қазақ, ағылшын, қытай паремиологиясы бойынша тың тақырыптың қозғалуында. Зерттеу нәтижелері лингвистер, мәдениет зерттеушілері және мәдениетаралық қатысым саласындағы мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: паремия, отбасылық қатынастар, қайын ене, келін, лингвомәдениет.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Тіл жүйесінің ең бай экспрессивті қабаты мақал-мәтелдерде ғасырлар бойы дүние жүзі халықтарының өмір салты, әдет-ғұрыптары туралы халық тұжырымдары сақталған. Паремиологияны кешенді көзқарасты қамтитын объектінің ерекше сипатына байланысты қазіргі тіл білімінің бірқатар филологиялық пәндерінің (фольклористика, фразеология, мәтін теориясы, тұжырым синтаксисі, лингвистикалық прагматика, лингвомәдениеттану, лингвокогнитология) түйіскен жері деп атауға болады. Қазіргі уақытта бұл ғылыми салада көптеген зерттеулер жүргізілуде, бірақ «паремия» ұғымының нақты анықтамасы жоқ. Оның мәнін дәлірек түсіну үшін ұғымның этимологиясын қарастырайық. «Паремия» гректің «пароемия» сөзінен шыққан, «астарлы әңгіме» (притча) дегенді білдіреді. Сөздің шығу тегінің библиологиялық нұсқасына сәйкес, ол бастапқыда христиандық діни мәтіндерден астарлы әңгіменің үзіндісін білдірген. Бұл астарлы әңгіме тұспалданған сипатта беріліп,

адамгершілік пен моральдық нұсқауларды қамтиды. Өткен ғасырдың басында паремия сөзі бастапқы мағынасын жоғалтып, қазір филологиялық, дәлірек айтсақ фразеологиялық терминге айналды [1, 3560]. Бірқатар заманауи зерттеулерде паремия термині халық афоризмдерінің әртүрлі класстарын, ең алдымен мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді, жұмбақтарды ырымдарды және тағыда басқа формаларды білдіретін жалпы атау ретінде қолданылады. Бүкіл паремиологиялық бірліктердің ішінде әртүрлі дискурс түрлерінде ең көп қолданылатыны, сонымен қатар ең көп зерттелетіні мақал-мәтел болып табылғандықтан бұл мақала материалы ретінде саны жағынан да, сапасы, көркемдігі, тапқырлығы жағынан да ғажайып құбылыс - мақал-мәтелдер келтірілді. Жұмыр жерді мекендеген халықтардың, ел-жұрттардың, қай-қайсысының да ғасырлар бойы сұрыпталып, астарлы, ұлағатты даналық сөздері болатыны хақ. Тіл байлығының алтын қорынан саналатын мақал-мәтелдер өмір шындығын, халықтың тұрмыс-салты мен тіршілігін, психологиясын дәл де шебер, мәнді етіп бейнелеуімен құнды. Мақаламызда қазақ, ағылшын, қытай халықтарының рухани мұрасының бір бөлшегі - мақал-мәтелдері ақтарылып, сараға салынды.

Қазақ паремиологиялық жүйесінің зерттелу тарихының тамыры терең, Орхон-Енисей жазбалары, «Құтты білік», М. Қашқаридың орта ғасырда жазылған «Диуани лұғат ат түрік» шығармасындағы түркі халықтарына ортақ мақал-мәтелдерінен бастау алады, XIX-XX ғасырларда мақал-мәтелдерді халық аузынан жинақтап, этнолингвистикалық, құрылымдық, семантикалық зерттеулер қалдырған Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынұлы, Ә. Диваев, В. Радлов, М. Әуезов, М. Ғабдуллин, Б. Шалабаев, Б. Адамбаев, Ә. Қайдар, т.б. ғалымдарды атауға болады.

Паремиология ғылымының теориясының дамуына әлемдік деңгейге үлес қосқан ғалым Г.Л.Пермяков тілтанушылар, фольклоршы, философтардың мақал-мәтелге ерекше назар аударуын былайша түсіндіреді: бір жағынан тілдің бұл құбылысы фразеологизмдерге ұқсас, екінші жағынан пайымдаудың логикалық бірліктері, ал үшінші жағынан ақиқатты бейнелейтін жарқын, нақышты формадағы көркем миниатюра. 200-ден аса халықтың мақал-мәтелін зерттеген паремиолог Г.Л.Пермяков әртүрлі халықтардың паремияларының ұқсастығын оның логикалық мазмұнымен, шын өмірдегі құбылыстарға қатынасты көрсету сипатымен байланыстырды, ал айырмашылық мақал-мәтелдердің бейнелік құрылымында, жергілікті реалия мен ұғымдарда болатынын көрсетті. Паремиологтар әртүрлі халықтың мақал-мәтелдерінің ұқсастығын жөнінде әртүрлі жауап береді. Олардың кейбіреулері мақал-мәтелдердің ұқсастығын халықтардың этникалық және тілдік туысқандығымен, басқалары экономикалық және мәдени байланыстар есебінен енген кірме паремиялармен, қоғамдық дамудың сол кезеңдеріндегі тарихи тәжірибенің ұқсастығы мен «идеологияның біртектілігімен» түсіндіреді. Бір-біріне жақын халықтарда әртүрлі тіл семьясынан шыққан халықтарға қарағанда ұқсас мақал-мәтелдер көбірек болады, ал ғасырлар бойғы байланыстары бар көршілес халықтарда тікелей байланысы болмаған халықтарға қарағанда сөзбе-сөз сәйкес келетін мақал-мәтелдер көбірек. Және, әрине, таптық сараланған қоғамы болған халықтарда мүліктік теңсіздікті білмейтін кейбір артта қалған тайпаларға қарағанда ұқсас мақал-мәтелдер (кем дегенде бай мен кедей туралы) жиірек кездеседі [2, 20]. Сонымен Г.Л.Пермяковтың тұжырымдарын зерделей келе әлем тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ұқсастық себептерін былайша тізбектеуге болады:

- Олардың логикалық мазмұны мен шын өмірдегі құбылыстарға қатынасы біркелкі болуы мүмкін.
- Ұқсастықтар халықтардың этникалық және тілдік туысқандығымен, экономикалық және мәдени байланыстарымен, тарихи тәжірибенің ортақтығымен түсіндіріледі.
- Бір-біріне жақын халықтарда (тіпті әртүрлі тіл семьяларынан шықса да) ұқсас мақал-мәтелдер жиі кездеседі.
- Кірме паремиялар: Көршілес халықтар арасындағы ұзақ тарихи байланыстар нәтижесінде сөзбе-сөз сәйкес келетін мақал-мәтелдер пайда болады.

Мақал-мәтелдердің ұқсастығын оның таралу ауқымы мен жылдамдығымен түсіндіруге болады. Бұл туралы әйгілі паремиолог Мидер: «мақал-мәтелдер, сол сияқты жұмбақтар,

анекдоттар, ертегілер, аспаннан түспейді, және ол халықтың мифтік жан дүниесінің туындысы емес. Керісінше оларды белгілі-бір адам арнайы немесе кездейсоқ ойлап шығарды. Бұл лорд Джон Расселдің атақты бір жолды мақал-мәтелге берген анықтамасында айтылғандай: Мақал-мәтел бір адамның ойының ұшқырлығы, көп адамның даналығы (1850). Егер бір пікірде ақиқат немесе даналық элементі болса және онда бір немесе бірнеше мақал-мәтелдік белгілер болса, оны «қағып алады» да, алдымен кішігірім отбасында, содан кейін ауылда, қалада, ауданда, елде, континентте, сайып келгенде, бүкіл әлемде қолданылуы мүмкін.. Мақал-мәтелдердің дүние жүзіне таралуы арман емес, өйткені кейбір көне мақал-мәтелдер шын мәнінде әлемнің көптеген жерлеріне тараған» [3, 9].

Қазақ паремиологы Ә.Қайдар мақал-мәтелдерді барлық тілдерде кездесетін, халық даналығы саналатын әмбебап құбылыс ретінде сипаттай келе, мақал-мәтелдердің пайда болу жолдары мен тәсілдерінде де барлық тілдерге ортақ ұқсастықтарды анықтады. Олар екі түрлі ішкі және тысқы - арна бойынша жасалып, өзара тоғысуы арқылы белгілі этностың біртұтас рухани байлығына айналған даналық сөздер. Олар ұлттық менталитеттің танымдық-тағылымдық мәні зор негіздерін құраушы күрделі құбылыс болып саналады.

Мақал-мәтелдер қорының «ішкі арнасы» деп отырғанымыз әрбір халықтың өзіне ғана тән рухани-мәдени өмір-тіршілігі мен өзіндік дүниетаным тәжірибесінен туындап, ұзақ тарихи даму барысында тұрақтанып, қалыптасқан даналық сөз қоры (яғни мақал-мәтелдер) болса, онын сыртқы арнасына ұзақ дәуірлер бойы аралас-құралас бірге жасап, біте қайнасып келе жатқан туыс, көрші халықтардың рухани өмірінен туындап, тілімізге енген ауыс-түйістер жатады. Сонымен қатар, әрбір халықтың өз меншігіне жататын, рухани мүмкіншілігіне қарай логикалық ойлау жүйесінен туындаған, өз тілінің болмысына сәйкес айтылып, қалыптасқан байырғы да төл даналық сөздерінің қоры болуы да заңды құбылыс. Сондықтан да әрбір тілдің осы ішкі мүмкіншілігі бойынша қалыптасқан тұрақты тіркес, мақал-мәтел, ақыл-нақыл түріндегі даналық сөз қорын, оның табиғатын танып-білудің де өзіндік белгілері болуы да заңды. Оған, мәселен, мақал-мәтелдердің аталмыш тілдік-логикалық жүйесі мен бейнелі негізінен басқа, ұлттық менталитеттің салт-дәстүрге, әдет-ғұрып, наным-сенімге, құндылықты анықтау мен дүниетанымға байланысты көптеген ерекшеліктері жататыны белгілі [4, 389].

КІРІСПЕ

Мақал-мәтелдер тақырыбы әр заманда да өз маңыздылығы және өзектілігін жоғалтқан емес, өйткені мақал-мәтелдер біртұтас мәдениетпен біріктірілген халықтың көзқарасын, дүниенің бейнесін, оның әртүрлі құбылыстар мен мәселелерге көзқарасын көрсетеді, әртүрлі мәселелер бойынша халықтың танымын бейнелі түрде тұжырымдап, бір тұтастыққа біріктіреді. Сондықтан мақал-мәтелдерді зерттеу халықтың мәдениетін, тарихын, дүниесінің тілдік бейнесін зерттеумен тікелей байланысты. Мақал-мәтелдер – халық даналығының айнасы, мақал өте ықшам болғанмен талай ғасырлардың тәжірибесіне тұнып тұр. Әлем халықтарының әрқайсысында мақал-мәтелдің мол қазынасы бары шүбәсіз. Адамзат тарихы бойына байланысқа ұшырамаған ұлттардың мақал-мәтелдері мағыналас келіп, кейде бірдей мақалдар да кездесіп жатады. Мағыналық жақындық көбіне тұрмыста көп қолданылатын адами қатынасты білдіретін мақал-мақалдарда кездеседі. Адами қатынастың бір тармағы туысқандық қатынас болса, қандас емес туысқандық қатынасқа қатысты паремиялар мақаламыздың зерттеу нысаны ретінде алынып отыр.

Паремиологияда ең көп таралған және ең көп зерттелген бірлік – мақал-мәтелдер. Қытай паремиологиясындағы зерттеулерге тоқталатын болсақ, 1950 жылдары бастау алып, 1980 жылдары қытай ғалымдары мақал-мәтелдердегі әйел концептісін зерттеумен айналыса бастады. Әйелдердің мәртебесі көтерілген сайын әйелге туралы мақал-мәтелдерге қызығушылық танытқан ғалымдар көбейе бастады. Қытайдың ұлттық білім инфрақұрылымы (CNKI) мәліметі бойынша 1987–2021 жылдар аралығында 71 әйел тақырыбына арналған лингвистикалық зерттеулер жарияланған. Қытай ғалымдарының зерттеулері негізінен қытай

және ағылшын мақал-мәтелдеріндегі әйел концептісін салыстыруға бағытталған, бұл тақырыпта жалпы санның 19,7% құрайтын 14 мақала жарық көрген [5].

Ағылшын паремиологиясын зерттеу көне ғасырлардан басталып, байыпты зерттеулер Н.Барли, А. Дундэс, М.Кууси, У. Мидер, А.Тэйлер есімдерімен белгілі. У. Мидер 50-ден астам мақалға берілген анықтамаларды жинақтап, негізгі анықтаманы берді: «A proverb is a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals, and traditional views in a metaphorical, fixed and memorable form and which is handed down from generation to generation» (Мақал-даналық, шындық, адамгершілік және дәстүрлі көзқарастар метафоралық, тұрақты және есте қаларлық түрде көрінетін және ұрпақтан-ұрпаққа берілетін қысқа, жалпыға белгілі халықтық сөйлем). Ағылшын мақал-мәтелдерін қазақ тілі мақал-мәтелдерімен салыстыра зерттеу, аударма мәселелері сөздіктер құрастыру бойынша жұмыстар жүргізілуде (Ү.Кеңесбаева «Ағылшын халқының мақал-мәтелдері» 2004).

Қазақ тіл білімінде мақал-мәтелдерді зерттеу мына бағыттар бойынша жүргізіліп келеді: 1) тілішілік, бір тіл аясындағы зерттеулер; 2) туыс тілдерді салыстыра талдау; 3) туыс емес тіл бірліктерін салыстыра қарастыру 4) мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық қырын зерттеу; 5) қолданбалы мақсаттағы зерттеулер.

Отандық тіл білімінде паремиология төңірегіндегі зерттеулер жеткілікті болғанымен қазақ және қытай тілдері мақал-мәтелдерін лингвомәдени тұрғыда зерттеу жұмыстарының аздығы байқалады. Қытай тіл білімінде қазақ-қытай мақал-мәтелдерін салыстырмалы лингвистика аясында зерттеп жүрген Қытай ғалымы Чэн Шисюньді ерекше атауға болады, ғалым 汉语谚语对比研究 (Қытай-қазақ мақал-мәтелдерін салыстыра зерттеу, 2016) [6] еңбегінде бұл саладағы зерттеулердің маңыздылығына тоқталған: «Қазақ-қытай паремияларын зерттеу тек тіл құрылымындағы ғана емес, тіл, ойлау, мәдениетпен байланысты кешенді зерттеулерді қамтиды, бұл тіл оқыту, мәдениетаралық қатысым, лингвистикалық зерттеулер салаларында үлкен маңызға ие. Сонымен қатар, қазақ-қытай мақал-мәтелдерін зерттеу барысында екі тілдің ұқсастықтары мен айырмашылықтары ажыратылады, нәтижесі салыстырмалы лингвистика, паремиология ғылымдарының дамуына ықпал етіп, терең зерттеулерге жол ашады» [6, 7]. Отандық тіл білімінде тіл-тілдегі паремиологиялық жүйені салыстыра-салғастыра зерттеуге арналған жұмыстар қатарының толығып келетінін байқауға болады, оның ішінде қазақ-қытай лингвомәдениеті (Дәулет Ф., Оразақынқызы Ф), қазақ, ағылшын фразеологиясы (М.А. Сыздықова, Ж.К.Өмірәлиева, М.Р.Есімжанова) аясында құнды зерттеулер жүргізіліп келеді. Дегенмен, мақал-мәтелдердегі ене мен келін қарым-қатынасы тақырыбы қазақ тіл білімінде бөлек концепті немесе фрейм ретінде қозғалмай, тек ішанара «әйел» концептісі аясында ғана қарастырылды.

Екі немесе одан көп тілдерді салғастыра зерттеу қолданылатын дәстүрлі контрасттық талдаудың мақсаты тіл құрылымының барлық деңгейіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау болатын. Алайда мақсаты әлем халықтары тілдерін олардың мәдениеті призмасы арқылы ұлттық тілдік сананың әмбебап сипатын зерттеу болып табылатын салғастырмалы лингвомәдениеттанудың пайда болуымен байланысты ғалымдардың мүддесі өзгере бастады. Тілдің фразеологиялық қорларына салыстырмалы лингвомәдени талдау әлем бейнесінің белгілі бір бөлігінің дүниетанымының ерекшеліктері мен мағынасын анықтаудан тұрады. Сондықтан зерттеушілер бірнеше тілдің паремияларын зерттеу нәтижесінде белгілі-бір тілдің бірегейлігін ғана емес, семантикалық ортақтықты, тіл мен мәдениеттің жанасқан нүктесін анықтауға тырысады [7]. Осы орайда мақаланың мақсаты әртүрлі жүйелі қазақ, ағылшын қытай тілдеріндегі қайын ене мен келінге қатысты паремияларының ортақ тұстарын, ерекшеліктерін анықтау, мәдени аспектілерін ашу болып табылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мақал-мәтелдер әр ұлттың мәдениетінде кездесетін әр заманның құндылықтарын сипаттайтын қысқа, әрі мағынасы терең құбылыс ретінде тіл білімінің салаларында әр тұрғыдан зерттеліп келеді. Оның ішінде мақал-мәтелдердегі «әйел» концептісі төңіріндегі когнитивтік, гендерлік лингвистика саласында зерттеулер жүргізілуде. Зерттеу жұмысында туыс емес, мәдениеті ұқсамайтын қазақ, ағылшын және қытай тілдеріндегі ене мен келінге қатысты мақал-мәтелдерге этнолингвистикалық талдау жасалынды. Мақаланың ғылыми жаңалығы қайын ене мен келін қарым-қатынасының бір-біріне ұқсамайтын қазақ, ағылшын, қытай лингвомәдениеттеріндегі көрінісін зерттеудің алғашқы тәжірибесі болуында. Бұл орайда қытай ғалымдарының қытай-қазақ, қытай-ағылшын мақал-мәтелдерін салыстырмалы тіл білімі аясындағы зерттеулерін, оның ішінде Іле педагогикалық институтының ғылым кандидаты Чэн Шисюньнің 汉语谚语对比研究 (Қытай-қазақ мақал-мәтелдерін салыстыра зерттеу)(2016) [6] еңбегін атап өтуге болады. Мақала материалы ретінде қазақ, ағылшын, қытай мақал-мәтелдер жинақтары қолданылды. Жоғарыда көрсетілген мақсатқа қол жеткізу үшін бірқатар зерттеу тәсілдері таңдалды. Зерттеу барысында паремиялар алдымен тарихи-этимологиялық талдау тәсілі арқылы зерделенді. Тарихи-этимологиялық талдау қарастырылып отырған мақал-мәтелдің ұлттық ерекшелігін көрсетіп, оның сол тілдегі өзіндік ерекшелігі туралы мәлімет беруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар паремияларды сипаттауда салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдениеттанымдық талдау жасалды. Салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдениеттанымдық талдау арқылы паремиялардың тек тілдік ерекшеліктері ғана емес, сонымен қатар олардың мәдениеттегі орны, тарихи контексті және қоғамдағы рөлі анықталады. Бұл әдіс әртүрлі мәдениеттердің өзара түсіністігін арттыруға және олардың ортақ құндылықтарын ашуға мүмкіндік береді.

НӘТИЖЕЛЕР

Белгілі ғалым Маслова В. бойынша лингвомәдениеттану тірі коммуникативті процестерді – оларда қолданылатын тілдік өрнектердің халықтың мәдениеті мен менталитеті арасындағы байланысты, яғни олардың бұқаралық санасы, дәстүрі, әдет-ғұрпы, т.б. зерттейді. Құндылықтар мәдениеттегі ең жоғарғы бағдар бола отырып, тілдік тұлға құрылымында маңызды орын алады. Құндылықтар тілдік тұлғаның әлемді сипаттайтын тандауларының негізінде жатыр. Материалдық, әлеуметтік-саяси және рухани құндылықтарды ажыратуға болады. Әрбір халық үшін басқа мәдениеттерде ішінара қайталанатын, бірақ басқа конфигурацияда болатын иерархиялық ұйымдастырылған құндылықтар жиынтығы бар. Олардың көпшілігі тілде – сөздерде, фразеологиялық бірліктерде, мақал-мәтелдерде т.б. сақталған [8, 100].

Мындаған мақал-мәтелдерді құндылықтар бойынша мағыналы жүйеге келтіру маңызды лексикографиялық мәселе. Матти Кууси (1914-1998) және кейіннен оның қызы Оути Лаухакангас адам өмірінің негізгі аспектілерін қамтитын 13 негізгі тақырыптан тұратын мақал-мәтелдерді жіктеудің халықаралық жүйесін құрды:

1. Табиғат туралы практикалық білім
2. Сенім және негізгі көзқарас
3. Негізгі әлеуметтік-логикалық бақылаулар
4. Әлем және адам өмірі
5. Өлшем сезімі
6. Мораль түсінігі
7. Әлеуметтік өмір
8. Әлеуметтік өзара іс-қимыл
9. Коммуникация

10. Келісімдер және нормалар
11. Әлеуметтік ұстаным
12. Қабілет және үйрену
13. Уақыт

Бұл 13 тақырып 52 классқа бөлінді, оның ішінде әлеуметтік өмір тақырыбына туыстық қатынас, даму-адамның шығу тегі, бала, ер және әйел, неке, жастық және кәрілік, денсаулық, өлім деп аталатын 8 классқа бөлінді. 52 класс 325 субтопшаға бөлінді, бұл адам ойлауының әмбебаптығын немесе архетиптерін анықтауға бағытталған өте күрделі жіктеу жүйесі. Өзінің зерттеулерін әлем мақал-мәтелдердің үлкен салыстырмалы дерекқорына сүйене отырып, Кууси әртүрлі халықтардың ұқсас мақал-мәтелдерін зерделеп, оларды ортақ идеясы бар жаһандық әмбебап мақал-мәтелдер идеясын алға тартады [3, 17]. Мақаламызда Куусидің классификациясы бойынша «әлеуметтік өмір» тақырыбының туыстық қатынас классына жататын ене мен келін қарым-қатынасын көрсететін мақал-мәтелдердің әмбебап және ерекше тұстарын қарастырдық.

Қай халықта болмасын ене мен келіннің қарым-қатынасы ерте заманнан бері отбасыдағы ең ерекше күрделі қатынас. Ал паремиялар отбасылық өмір салты, дәстүрі мен әдет-ғұрпы туралы халықтық түсініктерді бейнелеп, когнитивтік әлеуеті жоғары, мәдени тәжірибе мен білімді жеткізуші фольклордың саласы болғандықтан, зерттеуімізде әртүрлі халықтардың ене мен келін арақатынасының ұлттық сипатын көрсетуге тырыстық. Лингвомәдени талдау мақал-мәтелдердің ішкі формасына үңілуді меңзеді, ішкі форма мақал-мәтелдің тікелей сөзбе-сөз мағынасы, оның құрамдас бөліктерінің мәндерінен және олардың байланыстан шығады. Қазақ, ағылшын, қытай тілдеріндегі ене мен келінге қатысты мақал-мәтелдерді салғастырмалы-семантикалық және лингвомәдениеттанымдық талдау арқылы тілдік санадағы ортақ элементтер шығарылды, сонымен қатар айырмашылықтар да анықталды. Үш лингвомәдениеттегі ене мен келін дәстүрлі қарым-қатынастарының ортақ белгілері: 1) ене мен келін арасындағы шиеленіскен қарым-қатынас; 2) жақсы ене бейнесі. Яғни паремияларды зерттей келе, ене мен келін арасындағы күрделі қатынас тек қазақ халқына ғана тән емес, ағылшын, қытай лингвомәдениетіне де тән құбылыс екенін байқауға болады. Үш тілдің мақал-мәтелдерінде де жағымды ене бейнесі кездеседі, сондықтан әр лингвомәдениетке тән ене бейнесінің әмбебап және ерекше белгілерін айқындауға тырыстық.

Генеалогиялық тұрғысынан алғанда бір-бірімен туыс емес халықтар арасындағы этникалық ұқсастықтар мен айырмашылықтар әр халыққа ғана тән дүниелердің тілдік бейнелерінен көрінеді. Әртүрлі мәдени ортада қалыптасқан әр түрлі ұлттар қоршаған ортаға, табиғат құбылыстарына, болмыс ақиқаттарына, ойлау, пайымдау, әдет-ғұрып, ырымдар мен тыйымдар сияқты жалпы адамзатқа тән кейбір ортақ ұғымдар мен құндылықтарды біріктіреді [9, 59].

Ағылшын паремияларына қарағанда қазақ және қытай паремияларының ұқсас тұстары көбірек айқындалды: 1) келін тәрбиелеудегі ененің рөлі; 2) келіннің енеге деген сыйластығы; 3) жақсы келін, жаман келін бейнелері. Айталық қазақ мақал-мәтелдеріндегі ене тәрбиесі тақырыбы қытай мақал-мәтелдеріне де тән. Қазақ және қытай паремияларында ене мен келін сыйластығының мәні ерекше, екі халықта да отбасыдағы береке-бірліктің тұтқасы ене мен келіннің қолында.

Зерттеу барысында ағылшын паремияларында мақаламызға арқау болған ене мен келін тақырыбының сол халықтың өзіне тән мәдениетіне, отбасылық дәстүрлеріне, тарихи-әлеуметтік факторларға байланысты аз кездесетінін байқалды. Ал туыс емес қазақ және қытай тілдеріндегі ене мен келін тақырыбындағы паремияларының көбірек болуын, және ортақ тұстарының анықталуын, Г.Л.Пермяков бойынша саяси, географиялық, мәдени байланыстардың ықпалы ретінде түсіндіруге болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Қандай да бір тілдің паремиологиялық қоры сол халықтың мәдениеті, ұлттық танымы ерекшеліктерін анықтауда лингвомәдени құнды материал болғандықтан, әртүрлі халықтардың мақал-мәтелдерін зертеу ұлттық құндылықтар жүйесін, этикалық қағидалары мен психологиясын түсінуге жол ашады. Лингвомәдени зерттеу нәтижесінде универсалды және ерекше ұлттық құбылыстар байқалады.

А.Е.Карлинскийдің «мақал-мәтелдер басқа тілдік бірліктерге қарағанда этностың тілдік суретін, тарихы мен ұлттық- мәдени құндылықтарын толық бейнелейді және бекітеді» – деген тұжырымына сәйкес қазақ, ағылшын және қытай паремияларындағы ене-келін қарым-қатынасын зерделеп көрейік [10]. Алдымен қазақ тіліндегі «ене» сөзінің түсіндірмесін анықтауда әртүрлі салалық сөздіктер мен энциклопедиялардағы сөздер мен тұрақты сөз тіркестерін, қазақ тіліндегі көне сөздерді, кірме сөздерді, аймақтық және ақпараттық технологиялардың даму кезеңіндегі жаңа технологиялық сөздердің мағынасын көруге мүмкіндік беретін платформа - Sozdikqor.kz порталына сүйендік: 1. этн. Ерлі-зайыптылардың шешелерін білдіретін туыскандық атау. Бұл кісі мына Шолпанның мамасы, менің е н е м деп таныстырды (Ө.Нұршайықов, Алтын.). Қынай е н е с і м е н бірге тұрады (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Е н е н болмаса да, инең болсын [Мақал]. Орынсызға сөз қатып, Күнәға батпа, келіншек! Байыңнан бұрын төсекке Өзің жатпа, келіншек! Үй басына қидырып, Өсек айтпа, келіншек! Рас сөзді өзгертіп, Жалғанға сатпа, келіншек! Атаң, е н е н жұмсаса, Бола көрме еріншек! (Ө.Найманбаев, Шығ.). -Сауыр етіктің табаны талда болса, Қырық кісінің ақылы ханда болса. Сірә, еркіңе қоймаймын, жан е н е к е, Қайнымның тұрысын айт, әлде болса (Қозы Көрпеш.). 2. Аң, мал төлінің аналығы. Е н е с і н жақсы азықтандырған меринос қозылар есейгенде жүнді де көп береді (Шопан кітабы). Мүмкіндігінше е н е с і жарытпаған қозыларға қой сүтінің орнына сиырдың уызын қолданса да болады («Лен. жас»). Е н е с і тепкен құлынның еті ауырмас (Мақал). 3. көне. Баланың анасы, шеше. Алып туар е н е д е н, Ат туады биеден, Сұрағаның дұрыс қой, Сынағаның мақұл ғой. Сіз деген сөзден, Меңлібай, Сен деген сөзім жақын ғой. Ежелден сенің ақынға Құрдастығың батыл ғой (Бақтыбай ақын, Жел қобыз.). Е н е д е н екеуміз. Бірақ екеуміз екі түстіміз. Заты жат жаралған дегенің болмаса, менен Қамар артық (Д.Әбілев, Ақын.). Тілеміс е н е д е н қағына туып, он үш жасынан ұрлыққа араласады (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). 4. ауыс. Асыраушы, өсіртіп-өндірген жеткізуші, өмір, азық көзі. Ертіс даңқы елге аян. Ертіс -ен даланың ежелгі е н е с і (І.Жансүгіров, Әңгім.) [11]. Аталмыш порталдағы «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясында қайын ененің маңызды рөлі көрсетілген: «Қайын ене неке-отбасылық қатынаста әйелдің күйеуінің анасына және күйеудің әйелінің анасына қатысты айтылатын туыстық атау. Қайын атаның беделі қандай болса, қайын ененің де рөлі соншалықты болған. Қалыптасқан әдет бойынша, келін ешуақытта қайын енесінің атын атамай апа немесе ене деген. Қайын ене жаңа түскен келінді үйдің тұрмыс-тіршілігінің қыр-сырымен таныстырып, жаңа ортаның өзіндік қағидасына бейімдеп тәрбиеледі. Осыған байланысты халық арасында келін қайын ененің топырағынан жаралған деген мақал қалыптасты. Күйеудің де қайын енеге деген ізеті құдалықтан бастау алып, қайын енесіне қызын тәрбиелеп өсіргені үшін арнайы сыйлық сұтақы беруден басталды. Күйеу қайын енесіне өз анасындай құрмет көрсеткен» [11]. «Қайын» сөзі араб тілінің «қайым» сөзінен шыққан біреудің орнына тұрған, біреудің орнын басқан деген мағынаны білдіреді. Демек, ене қыздың өз анасының орнын басқан, оның екінші анасы дегенге саяды.

«Келін» лексемасының түсіндірмесі: 1. Ұлдың әйелі, келіншегі. 2. Інісінің, сондай-ақ жасы кіші басқа ағайын-туғандардың әйелі. Э.В. Севертянның этимологиялық сөздігінде «келін» түрік тілінің «gelin» сөзінен бастау алады, яғни «тұрмысқа жаңа шыққан» немесе «жас келіншек» деген ұғым беретінін айтады [12,17].

Ағылшын тіліндегі қайын ене сөзі этимологиялық сөздікте: *mother-in-law* (n.) late 14c., «*moder-in-laue*», *mother of one's spouse, from mother* (n.1) + *in-law*. Also in early use, «*stepmother*». Бұрын *mother-in-law* сөзінің орнына *stepmother* яғни өгей шеше лексемасы қолданылған. Бұл жерде өгей шеше *stepmother* сөзінің этимологиясына үңілетін болсақ, протогермандық *steupa-* (ұру, соғу дегенді білдіретін) сөзінен шыққан, өгей шеше лексемасының негативті реңі *mother-in-law* сөзінің жағымсыз коннотациясына ұласқан болу керек. Ал *in-law* құрамдық бөлігіне келетін болсақ, өткен ғасырлардағы канондық құқық негізінде некелесуге тыйым салынған туыстық атаулар құрамында кездесетін болған.

Ағылшын тіліндегі келін сөзі этимологиялық сөздікте: *Daughter-in-law* is attested from late 14 c. Earlier was *sonnes wif* (early 14 c.), earlier still *snore*, from Old English *snoru*, cognate with Old Norse *snör*, archaic German *Schnur*, from PIE root *snuso-* (source also of Sanskrit *snuṣa-*, Greek *nyos*, Latin *nurus* (itself the source of Old French *nuere*, Spanish *nuera*), Old Church Slavonic *snŭcha*, Russian *snocha*), which is of uncertain origin [13]. *Daughter-in-law* сөзінің шығу-тегі белгісіз, бірнеше нұсқалары бар: көне ағылшын тілінің *snoru*, Санскрит тілінің *snuṣa-*, орыс тілінің *snocha* сөздерімен түп-төркіні бір болуы мүмкін.

Қытай тілінде ене сөзі 婆婆 *pópo*, 婆母 *pómǔ* туыстық атаулары әйел адамның күйеуінің анасына қатысты, 岳母 *yuèmǔ* ер адамның әйелінің анасына қатысты қолданылады. Қытай тіліндегі келін сөзі 媳妇 *xífù* немесе 儿媳 *érxifu*.

Қазақ паремиологиялық қорындағы келінге қатысты мақал-мәтелдерді семантикалық талдау арқылы келесі компоненттер анықталды

Мақал мәтелдердегі келін бейнесі амбивалентті түрде көрсетілген, жақсы келін-жаман келін образы әмбебап халықаралық мәнге ие. Қазақ паремияларында үй іші берекесін келінмен байланыстырып, үлкен жауапкершілік артады:

«Жақсы келін — келін, жаман келін — өлім».

«Келін жақсы болса үйіңе көп кісі келеді.

Келін жаман болса, келген кісі кеткісі келеді.

Ас құй десең төккісі келеді,

Төкпей құй» десең сөккісі келеді» (Шал ақын).

«Қайын енесі ас ішпес қабағын түйген келіннен».

Сонымен келін дүниенің паремиологиялық бейнесінде әртүрлі келбетте көрінеді, жақсы да, жаман болуы мүмкін, бірақ келінге енені құрметтеп, кішіпейіл болу талап етіледі.

Дүниенің паремиологиялық бейнесінен қандас емес туыстар – ене мен келін қарым-қатынасының басым түрде жағымсыз маркерлеген компоненттер алынды. Әсіресе ағылшын тіліндегі паремияларда енесі жоқ келін бақытты келін ретінде сипатталады:

Mother-in-law and a daughter-in-law are a tempest and hailstorm (Ене мен келін – дауыл мен бұршақ)

«*She is well married who has neither mother-in-law nor sister-in-law by her*» (енесі мен қайынсіңлісі жоқ келін бақытты);

Happy is she who marries the son of dead mother (Шешесі өлген жігітке шыққан қыз бақытты).

Mother-in-law and daughter-in-law can be cooked together but they will never be tender. (Ене мен келінді бірге пісіруге болады, бірақ жұмсақ болып піспейді).

No house was ever big enough for two women (Бір үйге екі әйел сыймайды)

Ал қазақ паремияларында ененің анадай болмайтыны, келіннің жақсы болуы келген жерінің жақсы болуына байланыстылығы айтылады:

«Қанша жақсы болса да, ата әкемдей болмас, ене шешемдей болмас».

«Қазымыр ененің қарақұсында көзі бар».

«Келін жаман емес, келген жері жаман».

«Жақсы ауылға келген келін — келін, Жаман ауылға келген келін — келсап».

«Ұлттың жауы диуана, Келіннің жауы кейуана».

Ене мен келін арасындағы қарым-қатынас ерлі-зайыптылар, ағайындар және басқа туыстар арасындағы қарым-қатынасты реттейді. Дұрыс қарым-қатынасты құру отбасылық келісімге ықпал етеді, керісінше болған жағдайда отбасыда жанжал тудыруы мүмкін. Бүкіл отбасының тұрақтылығы мен өркендеуі ене мен келін арасындағы жарасымдылыққа тікелей байланысты. Қытай паремияларында да отбасыдағы үйлесімділіктің, сыйластықтың тек қана келінге емес, енеге де байланыстылығы бейнеленеді.

孝顺公婆自有福, 勤种田头自有谷 xiào shùn gōng pó zì yǒu fú, qín zhòng tián tóu zì yǒu gǔ
(Ата-енеңді сыйласаң, бақыт келер, тынбай еңбек етсең, егін мол болар)

要得家庭和, 媳妇敬婆婆 yàodé jiāting hé, xífù jìng pópo (Отбасың тыныш болсын десең, енеңді құрметте).

好女两头遮, 遮了娘家遮郎家 hǎo nǚ liǎng tóu zhē, zhē le niáng jiā zhē láng jiā
(Келін қайын жұрт пен төркіннің жамандығын жасырып, жақсылығын асырады).

家庭和不和, 要好婆婆jiāting hé bùhé, yào gè hǎo pópo (Отбасыдағы берекет жақсы енеге байланысты).

小要贤, 老要爱, 媳妇要当女儿待 xiǎo yāo xián, lǎo yào ài, xífù yào dāng nǚ'ér dāi (Кішіге ізет, үлкенге құрмет, келінге өз қызыңдай қарау керек).

自古婆媳和谐少 zì gǔ pó xí hé xié shǎo (Ерте заманнан бері ене мен келін арасында жарасымдылық болмайды).

Жоғарыда келтірілген қытай мақал-мәтелдерінен отбасыдағы үйлесімділік пен тыныштық енеге байланыстылығы айтылса, қазақ халқында келінге үлкен үміт артып, бүкіл әулеттің ырысы, құтына балайды.

«Балаң жаман болса да, келінің жақсы болсын».

«Келіні жақсы үйдің керегесі алтын».

«Әдепті келін — ауылдың көркі».

Қазақ және қытай паремияларының арасынан семантикалық тұрғыда бірдей, балама мақалдар да кездеседі. Шығыс халықтарында келінге айтылатын мін болса, оған тура айтылмай, жұмсақ, жанама түрде жеткізілген. Қызым саған айтам, келінім сен тыңда деп ата-енесі өз қыздарын тәрбиелеу арқылы, келінге де тәлім-тәрбие беріп отырған.

对着女儿讲, 是让媳妇听 duì zhēnǚ'ér jiǎng, shì ràng xífù tīng (Қызым саған айтам келінім сен тыңда).

«Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады» деген қазақ паремиясына логикалық жақын 好媳妇不怕恶公婆 hǎo xífù bù pà è gōng pó [14](Жақсы келін жаман ененен қорықпайды) паремиясы екі ұлттың тілдік санасындағы ұқсастықтың көрінісі.

Жағымды ене бейнесі үш тілдегі паремияларда кездеседі, ағылшын паремиологиялық әлем бейнесінде жақсы ене ол жомарт ене.

There is nothing better than a rich wife and a generous mother-in-law (Бай әйел мен жомарт ененен артық ештеңе жоқ).

Қазақ және қытай паремиологиялық қорында келін тәрбиелеудегі ененің рөліне айрықша көңіл бөледі, келіннің ененен үйренері көп, бүгінгі келін ертең ене атанып, келін тәрбиелейтіні өмір заңдылығы:

«Баланы жастан,

Келінді бастан тәрбиеле!»

«Жақсы ененің келіні жақсы».

«Келін қайын ененің топырағынан жаралады».

«Ене көрген тон пішер».

严多年的媳妇熬成了婆 Yán duōnián de xífù áo chéngle pó (Көп жыл келін болған келін қайнап, пісіп ене болар) деген қытай мақалында бұрынғы уақыттарда келін көп жыл келіндік қызметтен кейін ғана, әбден пісіп (熬áo пісіру), ширап, өз билігі өзінде болатындай дәрежеге жететіндігі айтылады. Демек, мақал-мәтелдердің халық тәжірибесі бейнелеген шаруашылық,

рухани-адамгершілік құндылықтардың, адамдардың отбасындағы қарым-қатынастарының әдеп нормалары сақталғандығын байқауға болады.

Ененің келінге көңілі толмау шағымдануы, немесе келіннің енеден жамандық көріп шағымдануы қытай паремияларынан көрініс табады:

河埠头讲婆母, 念佛堂讲媳妇 *hé bù tóu jiǎng pó mǔ, niàn fú táng jiǎng xī fù* (Су жағасына кір жууға келген келін енесін айыптайды, жибадат жасауға келген ене келінін айыптайды).

没媳妇东托西托, 有媳妇东哭西哭 *Méi xīfù dōng tuō xī tuō, yǒu xīfù dōng kū xī kū* (Келінді түсіргенше батыстан, шығыстан келін іздейді, келінді түсіргеннен кейін батысқа, шығысқа арыз айтады).

Қытай паремияларында ене мен келіннің бір-бірін даттауға құмар екендігін көруге болады. Ал қазақ паремияларында тек қана келіннің жат қылықтары сөзге тиек болады:

«Ұрысқақ болса, ұлың жау,

Керіскек болса, келін жау».

«Отқа келген келіннің

Отыз ауыз сөзі бар».

«Келін – келін, келін – бақ,

Келмей жатып, сөзін бақ».

Индивидуализм мен коллективизм белгілері халықтың дүниетанымында, мінез-құлқында, тіпті халық мақал-мәтелдерінде де көрініс табады. Халық ауыз әдебиетінің бір бөлшегі болған мақал-мәтелдер ата-бабаның өнегелі ой-пікірлерін, дәстүрлі даналығын, танымын жеткізуші құрал ретінде қарастырылады. Бұрын жеке санада пайда болған мақал-мәтелдер уақыт өте келе қоғамдық сананың бір бөлігіне айналды. Халықтық сананы білдіре отырып, олар халық пен оның тәжірибесінің, дүниетанымының, мәдени-рухани құндылықтарының айна бейнесі ретінде қалды. Демек, олар арқылы ұлттық сипатты анықтау орынды [15]. Қазақ және қытай паремияларында ене мен келін фреймі көп кездесетіндігін, ағылшын паремияларында аз кездесуін әр ұлттың дүниетанымына сай, ене мен келіннің бірге тұру-тұрмау мүмкіндігіне байланысты түсіндіруге болады. Қазақ және қытай мақал-мәтелдеріне коллективизм белгілері басым келіп, ұқсас болғанымен, әл елдің мәдениетіне байланысты ерекше ұлттық сипатқа ие. Төмендегі кестеден қазақ, ағылшын, қытай халықтарының танымындағы ене мен келін бейнесі және олардың әлеуметтік рөліне байланысты үш халыққа ортақ құндылықтары анықталып, әр халықтың паремияларында өзгеше құбылыстар көрсетілген.

1-кесте. Қазақ, ағылшын, қытай паремияларындағы ене мен келін қарым-қатынасының көрінісі

№	Мақал-мәтелге тірек болған негізгі ойлар	Қазақ мақал-мәтелдері	Қытай мақал-мәтелі	Ағылшын мақал-мәтелі
1	Жақсы келін	+	+	+
2	Жаман келін	+	+	+
3	Жақсы ене	+	+	+
4	Жаман ене	+	+	+
5	Ене келінді тәрбилейді	+	+	
6	Келін енені сыйлау керек	+	+	
7	Ене келінге шағымданады		+	
8	Келін енеге шағымданады	+	+	
9	Қызым саған айтам, келінім сен тыңда	+	+	
10	Келін де ене болар	+	+	
11	Келінді қызындай көру	+	+	
12	Отбасының берекеті келінге байланысты	+	+	
13	Отбасының берекеті енеге байланысты		+	
14	Ене мен келін арасындағы шиеленісті қатынас	+	+	+
15	Жомарт ене			+

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада қолданылған лингвомәдениеттанымдық тәсіл қазақ, ағылшын және қытай паремиологиялық қорындағы отбасылық қатынастарға байланысты ортақ тұстар және ұлттық ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Қай халық болмасын, адамзат үшін отбасының, отбасылық қатынастардың алатын орны ерекше. Отбасылық қатынастарға қатысты мақал-мәтелдер тарихи, этнографиялық, мәдени мәнмәтінмен ұштасып, халық менталитетінің ерекше тұстарын айқындайды. Мақалада мақал-мәтелдер ұлттық болмыстың ерекшелігін көрсететін лингвомәдени бірлік тұрғысында қарастырылды. Қазақ, ағылшын, қытай тілдері әртүрлі генеалогиялық топқа кіргендіктен әртүрлі әлемнің тілдік бейнесін көрсетеді. Алайда үш лингвомәдениеттегі паремиологиялық қордың мәдени маркерлеген аспектілерін зерттеу арқылы ортақ белгілер анықталды. Ағылшын паремияларынан батыс мәдениетіне тән индивидуализм басым болса, қазақ және қытай мақалдарында шығыс мәдениетіне тән коллективизм байқалады. Атап айтқанда, ене мен келін арасындағы шиеленісті қатынас үш мәдениетке де тән құбылыс екендігі көрсетілді. Түркі халықтарына ортақ «Қызым, саған айтам, келінім сен тыңда» мақалының қытай паремиологиялық қорында да орын алуы туыс емес тілдер паремияларының ұқсастықтарының айқын көрінісі. Зерттеу нәтижелері лингвистер, мәдениет зерттеушілері және мәдениетаралық қатысым саласындағы мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін. Мақалада паремиялардағы туыстық қатынастың бір тармағы ғана қарастырылды, әлі де аз зерттелген адами қатынастардың паремиялардағы көрінісін тіл білімінің заманауи әдістерін қолдана отырып тереңірек зерттеу болашақтың еншісінде.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Захарова Л. Б., Захарова Е. В. Дефиниция и классификация паремий в русском и испанском языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики 2021. Том 14. Выпуск 11. С. 3560-3564.
- 2 Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. М.: Наука, 1988. – 236 с.
- 3 Mieder W. Proverbs : a handbook. Greenwood Press, 2004. – 304 p.
- 4 Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы. -Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.
- 5 Huang B., Kamensky M. Stereotypes of female family roles in chinese and english proverbs // Synergy of Languages & Cultures 2022: Interdisciplinary Studies; St Petersburg State University, 2023, P. 240-255.
- 6 成世勋., 汉哈谚语对比研究。北京:知识产权出版社, - 288 页Cheng Shixun [A comparative study of Chinese and Kazakh proverbs], [Beijing: Intellectual Property], – 288 p.
- 7 Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В. Паремии в современной лингвистике: подходы к изучению, текстообразующий и лингвокультурологический потенциал // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2020. – Т. 11. № 2. – С. 265-284. doi: 10.22363/2313-2299-2020-11-2-265-284
- 8 Маслова, В. А. Основы современной лингвистики. – Витебск, 2018. – 221 с.
- 9 Mussa-Akhunov A., Essenova K., Suambekova G., Imatayeva A., & Osmanova Z. Linguistic and cultural expression of the macro concept of “family” in Kazakh-Dungan proverbs // International Journal of Society, Culture & Language – 2024. -12(1), – P. 56–70. doi: 10.22034/ijscsl.2023.2011596.3170.
- 10 Карлинский А.Е. Место паремиологии в науке о языке // Избранные труды по теории языка и лингводидактике. Алматы, 2007. – 308 с.

- 11 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК "Слон" DPS, 2012. – 736 б.
<https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=89>
- 12 Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (В,Г,Д). Москва. – Издательство Наука, 1978. – 392 с.
- 13 Online Etymology Dictionary. https://www.etymonline.com/word/mother-in-law#etymonline_v_18413
- 14 张璐. 俄汉谚语中女性形象的对比研究. 哈尔滨工业大学硕士论文. 哈尔滨, 2018. 87 页.
Zhang Lu, [A comparative study of female images in Russian and Chinese proverbs]. [Master's thesis of Harbin Institute of Technology], Harbin, 2018, – 87 p.
- 15 Makhsudova N.A. Uzbek Proverbs and National Character // EPRA International Journal of Research and Development, – 2023. – 8(12).

Материал 31.08.2024 баспаға түсті

Лингвокультурный аспект взаимоотношений свекрови и невестки в казахских, английских и китайских паремиях

К.Б. Дуйсенова¹, А.Е. Сарбасова¹, Е.В. Алешинская²

¹Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, 030000, Республика Казахстан

²Национальный исследовательский ядерный университет МИФИ, Москва, 115409, Российская Федерация

В современном мире изучение языков и культур разных народов приобретает особое значение. Одним из важнейших аспектов культуры является концепт семьи, которая отражает особенности взаимоотношений семьи и людей в обществе. Актуальность статьи заключается в сравнительном исследовании пословиц на тему семейных отношений в нескольких языках. В статье рассматривается лингвокультурологический аспект паремий неродственных языков, казахского, английского, китайского, в том числе взаимоотношения свекрови и невестки, одного из наиболее актуальных вопросов в современном обществе. Этимологическим методом лингвистики раскрыто значение понятий «свекровь», «невестка» в трех языках. Путем сравнительного, семантического анализа автор выявил ряд сходств и различий между английской и китайской языковыми традициями в рамках семейных связей с казахской культурой. Лингвокультурологический анализ выявил положительные и отрицательные компоненты взаимоотношения свекрови и невестки в паремиях трех языков. Новизна исследования заключается в рассмотрении нового аспекта в области лингвокультурологии казахского языкознания, связанного с анализом паремиологии казахского, английского и китайского языков. Результаты исследования могут быть полезны лингвистам, культурологам и специалистам в области межкультурных коммуникации.

Ключевые слова: паремия, семейные отношения, свекровь, невестка, лингвокультура.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Захарова Л. Б., Захарова Е. В. Дефиниция и классификация паремий в русском и испанском языках// Филологические науки. Вопросы теории и практики 2021. Том 14. Выпуск 11. С. 3560-3564
- 2 Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. М.: Наука, 1988. – 236 с.
- 3 Mieder W. Proverbs : a handbook. Greenwood Press, 2004. – 304 p.
- 4 Кайдар Ә. Жизнь в науке. Сборник статей и докладов -Алматы: дом печати «Сардар», 2014, – 520 с.

- 5 Huang B., Kamensky M. Stereotypes of female family roles in chinese and english proverbs // Synergy of Languages & Cultures 2022: Interdisciplinary Studies; St Petersburg State University, 2023, P 240-255.
- 6 成世勋., 汉哈谚语对比研究。北京:知识产权出版社, – 288 页. Cheng Shixun [A comparative study of Chinese and Kazakh proverbs], [Beijing: Intellectual Property], – 288 p.
- 7 Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В. Паремии в современной лингвистике: подходы к изучению, текстообразующий и лингвокультурологический потенциал // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2020. Т. 11. № 2. – С. 265-284. doi: 10.22363/2313-2299-2020-11-2-265-284
- 8 Маслова, В. А. Основы современной лингвистики. – Витебск, 2018. – 221 с.
- 9 Mussa-Akhunov A., Essenova K., Suambekova G., Imatayeva A., & Osmanova Z. Linguistic and cultural expression of the macro concept of “family” in Kazakh-Dungan proverbs // International Journal of Society, Culture & Language – 2024. -12(1), 56–70. doi: 10.22034/ijsc.2023.2011596.3170.
- 10 Карлинский А.Е. Место паремиологии в науке о языке // Избранные труды по теории языка и лингводидактике. Алматы, 2007. – 308 с.
- 11 Казахская традиционная система этнографических категорий, понятий и названий. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК "Слон" DPS, 2012. – 736 с. <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=89>
- 12 Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (В,Г,Д). Москва. – Издательство Наука, 1978. –392 с.
- 13 Online Etymology Dictionary. https://www.etymonline.com/word/mother-in-law#etymonline_v_18413
- 14 张璐. 俄汉谚语中女性形象的对比研究. 哈尔滨工业大学硕士论文. 哈尔滨, 2018. 87 页. Zhang Lu, [A comparative study of female images in Russian and Chinese proverbs]. [Master's thesis of Harbin Institute of Technology], Harbin, 2018, – 87 p.
- 15 Makhstudova N.A. Uzbek Proverbs and National Character // EPRA International Journal of Research and Development, – 2023. – 8(12). <https://doi.org/10.36713/epra2016>

Материал поступил в редакцию журнала 31.08.2024

Linguocultural aspect of the relationship between mother-in-law and daughter-in-law in Kazakh, English and Chinese proverbs

K. Duisenova¹, A. Sarbasova¹, E. Aleshinskaya²

¹Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan

²National Research Nuclear University MRPhI, Moscow, 115409, Russian Federation

In the modern world, the study of languages and cultures across different nations holds growing significance. Among the core elements of any culture is the concept of family, which reflects societal norms and interpersonal relationships. This article explores family-related proverbs through a comparative linguocultural analysis of three unrelated languages: Kazakh, English, and Chinese. Special attention is given to the culturally sensitive and socially relevant relationship between mother-in-law and daughter-in-law.

Using the etymological method, the study uncovers the meanings and cultural connotations of the terms “mother-in-law” and “daughter-in-law” in each language. Through comparative and semantic analysis, the research identifies both similarities and differences in how family relationships are conceptualized across these cultures. The analysis reveals both positive and negative representations of the mother-in-law–daughter-in-law relationship in the proverbs of the three languages, shedding light on shared values as well as culturally specific attitudes.

The novelty of this research lies in its focus on a relatively unexplored topic within Kazakh linguocultural studies, offering new insights into the intersection of language, culture, and family

traditions. The findings are valuable for linguists, cultural researchers, and professionals in the field of intercultural communication.

Key words: paremia, family relations, mother-in-law, daughter-in-law, linguoculture.

REFERENCES

- 1 Zakharova, L.B. Zakharova Ye.V. (2021) *Definitsiya i klassifikatsiya paremiy v russkom i ispanskoy yazykakh* [Definition and classification of proverbs in Russian and Spanish]. // *Filologicheskiye nauki. Voprosy teorii i praktiki*, – vol. 14, no. 11, – P. 3560-3564. (in Russian)
- 2 Permyakov, G.L. (1988) *Osnovy strukturnoy paremiologii* [Fundamentals of structural paremiology], Moscow. (in Russian)
- 3 Mieder, W. (2004) *Proverbs : a handbook*, Greenwood Press, London, UK.
- 4 Kaidar, A. (2014) *Gylymdagy gumyr* [Life in science], Almaty. (In Kazakh)
- 5 Huang, B., Kamensky, M. (2022), Stereotypes of female family roles in chinese and english proverbs // *Synergy of Languages & Cultures 2022: Interdisciplinary Studies*; St Petersburg State University, – 2023, – P. 240-255.
- 6 成世勋, (2016) 汉哈谚语对比研究, 北京:知识产权出版社. Cheng Shixun (2016) [A comparative study of Chinese and Kazakh proverbs], Beijing. (In Chinese)
- 7 Bredis, M.A., Dimoglo, M.S., Lomakina, O.V. (2020) *Paremiy v sovremennoy lingvistike: podkhody k izucheniyu, tekstoobrazuyushchiy i lingvokul'turologicheskiy potentsial* [Proverbs in modern linguistics: approaches to study, text-forming and linguacultural potential] // *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika*. – 2020. – Vol.11, no 2. – P. 265–284. (in Russian)
- 8 Maslova, V. A. (2018) *Osnovy sovremennoy lingvistiki* [Fundamentals of modern linguistics] Vitebsk. (In Russian)
- 9 Mussa-Akhunov, A., Essenova, K., Suambekova, G., Imatayeva, A., Osmanova, Z. (2024). Linguistic and cultural expression of the macro concept of “family” in Kazakh-Dungan proverbs // *International Journal of Society, Culture & Language*, – 2024. – 12(1), – P. 56–70. <https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.2011596.3170>
- 10 Karlinsky, A.E. (2007) *Mesto paremiologii v nauke o yazyke* [The Place of Paremiology in the Science of Language], Almaty. (In Russian)
- 11 *Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi* (2012) [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names]. Encyclopedia. Almaty, 2012. Available at: <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=89> (In kazakh)
12. Sevortyan, E.V. (1978) *Etimologicheskij slovar' tyurkskih yazykov (V,G,D)* [Etymological dictionary of Turkic languages (V, G, D)], Moscow. (In Russian)
- 13 Online Etymology Dictionary. https://www.etymonline.com/word/mother-in-law#etymonline_v_18413
- 14 张璐.(2018) 俄汉谚语中女性形象的对比研究. 哈尔滨工业大学硕士论文. – 哈尔滨. Zhang Lu, (2018) [A comparative study of female images in Russian and Chinese proverbs]. [Master's thesis of Harbin Institute of Technology], Harbin. (In Chinese)
- 15 Makhsudova, N. A. (2023). Uzbek Proverbs and National Character // *EPRA International Journal of Research and Development*, – 2023. – Vol.8(12).

Материал поступил в редакцию журнала 31.08.2024

Ш.К. Жаркынбекова¹, Ж.Б. Селиверстова¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ И ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ НА АКСИОСФЕРУ КАЗАХСТАНА: ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ

Статья посвящена проблеме трансформации ценностных ориентиров в социуме Казахстана. Авторы исходят из того, что взаимосвязь между процессами глобализационного характера и аксиологическими процессами ведет к необходимости осмысления факторов влияния на аксиосферу Казахстана. Цель исследования – лингвоаксиологическое измерение публицистического дискурса отечественных СМИ на предмет выявления и анализа актуальных трендов аксиологической сферы Казахстана за последние пять лет. В методологическом плане работа опирается на комплексную систему дискурсивных аналитических практик, обеспечивающую репрезентативную организацию исследования. В статье проанализирован ряд факторов влияния, таких как массовая цифровизация, пандемия COVID-19, внутривнутриполитические процессы. На основании выполненного лингвоаксиологического мониторинга отмечаются как позитивные, так и негативные изменения в ценностных установках казахстанцев. Лингвокультурный анализ исследуемого дискурса выявил ценностно маркированные национальные особенности казахстанцев. Сопоставительный анализ отечественной публицистики с текстами программных документов Главы государства К.К. Токаева позволяет отметить успешную реализацию механизма конструктивного диалога между властью и обществом и констатировать позитивное влияние государственной политики на формирование обновленного аксиологического каркаса народа Казахстана.

Ключевые слова: аксиологическая сфера, Казахстан, ценности, трансформация, публицистический дискурс, СМИ, дискурсивный анализ.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Стремительная активизация глобализационных процессов последних лет, трансформирующих привычную реальность, заставляет задуматься о цивилизационных векторах развития планетарного и национально-локального масштаба. Вместе с тем осмысление фактов современной действительности неизбежно сопровождается ценностными изменениями в обществе.

Сегодня исследователи говорят об аксиологическом повороте в научном дискурсе и обращают внимание на корреляционную зависимость между социокультурными ценностными установками и исторически значимыми процессами, происходящими в обществе. Осмысление ценностей как важных национальных консолидаторов в настоящее время является важной научной задачей в различных областях гуманитарного знания [1; 2; 3]. Интерес лингвистики к аксиологической проблематике обусловлен тем, что язык, выполняя мыслеформирующую функцию, неизменно присутствует в восприятии, осмыслении и отражении ценностного компонента в языковом сознании человека.

Вместе с тем одной из самых обсуждаемых тем в широких кругах общественности является влияние глобализационного и инновационного развития последних лет на социокультурные процессы в обществе. Поэтому выявление динамики выражения ценностей в языке позволяет проследить реальные трансформации в ценностных иерархиях и выявить перспективные тенденции. Это имеет особое значение для развития современного государства и социума в контексте национальных задач, глобальных и социокультурных трендов.

ВВЕДЕНИЕ

Президент Республики Казахстан К.К. Токаев в своих программных обращениях определяет непреложные ценностные ориентиры Казахстана: *независимость и патриотизм, единство и солидарность, закон и порядок, трудолюбие и профессионализм* и др. [4]. Отмечается, что глобальные вызовы современности в условиях сложных геополитических реалий могут оказать негативное и разрушительное влияние на национальные духовно-нравственные ценности народа Казахстана.

За годы независимости аксиосфера казахстанского общества не раз подвергалась влиянию глобальных изменений историко-политического и социально-экономического характера. И сегодня глобальные перемены во всех сферах жизнедеятельности социума Казахстана требуют обратить внимание научного сообщества на проблему исследования трансформаций социокультурных ценностных ориентаций как значимых духовно-нравственных констант, обеспечивающих разумное функционирование общества и нации, в целом.

Известно, что центральное место в информатизации общества принадлежит СМИ. Язык СМИ, являясь индикатором социальных перемен, способствует оценке объективной реальности и прямому отражению всех процессов, происходящих в обществе.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В связи с вышеизложенным целью настоящего исследования является лингвоаксиологический мониторинг публицистического дискурса отечественных средств массовой информации (далее – СМИ) на предмет выявления и анализа актуальных факторов трансформации ценностных ориентиров казахстанского общества.

Для достижения поставленной цели были проанализированы публикации, размещенные в центральных и коммерческих СМИ Казахстана («Казахстанская правда», «Комсомольская правда Казахстан», «Время», «Аргументы и факты Казахстан», «Вечерний Алматы», «Деловой Казахстан», «Новое поколение»). Хронологические рамки исследования охватывают последнее пятилетие (2020–2025 гг.) как фиксирующее наиболее актуальную динамику политических, социально-экономических и технологических изменений в современном мире. Общую эмпирическую базу мониторинга составили 160 публицистических статей, отобранных на основе хронологического распределения (ориентировочно 30 статей в год). В ходе исследования эмпирическая база была дифференцирована по актуальной тематической направленности. Также были проанализированы ключевые программные выступления Главы государства К.К. Токаева, актуализирующие аксиологические доминанты современного Казахстана.

Для изучения аксиологически маркированного публицистического дискурса используется системно-деятельностный подход в рамках изучения семантики дискурса. Представляя собой мощный властный ресурс, посредством которого осуществляется конструирование и продвижение тех или иных ценностных установок в национальном и социокультурном пространствах, дискурс в то же время является знаковой системой, подлежащей лингвистическому анализу.

В методологическом плане выполненный лингвоаксиологический мониторинг опирается на комплексную систему следующих дискурсивных исследовательских практик: дискурсивный, лингвокультурный, сопоставительный, синтаксический анализ, а также семантическая интерпретация.

Данная методологическая конфигурация выступает эффективным способом репрезентативной организации и структурирования полученных данных, а также исследовательской интерпретации аксиологических формаций, конструирующих ценностно маркированный публицистический дискурс Казахстана.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В результате проведенного лингвоаксиологического мониторинга был выявлен ряд наиболее актуальных трендов и факторов, влияющих на эволюцию аксиологической сферы Казахстана.

Значимое влияние на эволюцию ценностных приоритетов на современном этапе оказывает фактор массовой цифровизации. Как подчеркнул Президент Республики Казахстан К.К. Токаев в марте 2024 г. на заседании Национального курултая: «Мы шаг за шагом приближаемся к постиндустриальной модели общества, главной движущей силой которой являются идеи и инновации. Нам предстоит построить экономику знаний, основанную на передовых технологиях. Казахстан должен стать территорией тотальной цифровизации». Цифровизация всех общественных процессов обозначена Президентом как одна из стратегических задач Казахстана. «Данная технология уже в ближайшем будущем кардинально преобразит мир. Мы должны во всем соответствовать прогрессивным стандартам современной цивилизации цифровых номадов», – отметил президент [4].

Актуальные проекты цифрового развития Казахстана направлены на повышение доступности и справедливости. Однако становятся очевидными и негативные последствия цифровизации. Сегодня уже можно говорить о цифровой зависимости, манипулировании человеческим сознанием, угрозе персональной информационной безопасности

Следующим фактором влияния на аксиосферу Казахстана и всего мирового сообщества стала пандемия коронавирусной инфекции, объявленная ВОЗ в марте 2020 г. Пандемия повлекла за собой ряд негативных явлений в различных сферах жизнедеятельности и оказала влияние на динамику ценностей. Зарубежные исследования в период пандемии показали, что «чем сильнее угроза, тем люди более склонны поддерживать *ценности стабильности и порядка*», вплоть до ограничительных правительственных мер. Было зафиксировано повышение значимости таких ценностей, как *самостоятельность мысли, безопасность, конформизм, смирение, забота*. И снизилась важность таких индивидуально-личностных ценностей как *гедонизм, приятное времяпровождение и удовольствие* [5]. Становится ясно, что глобальная угроза здоровью ведет к переоценке того, что люди до этого считали важным в жизни [6].

Исследование отечественного публицистического материала, тематически связанного с COVID-19, показало, что во время пандемии на первый план выступают *коллективные ценности*, связанные с *ценностями общественного блага и безопасности*. Индивидуальные ценностные приоритеты отходят на второй план.

Проблема формирования аксиологической системы также связана с событиями, происходящими во внутривнутриполитическом пространстве. Импульсы, исходящие от государства, являются ключевым ориентиром и проводником социальных ценностных установок. Так, на укрепление ценностных ориентиров в казахстанском социуме существенное влияние оказали президентские выборы 2022 г., которые подтвердили, что у действующего Президента К.К. Токаева имеется полномочный мандат доверия народа. С тех пор Глава государства проводит продуманную, стратегически выверенную политику, включающую, в том числе, современное прочтение общенациональных ценностей.

ОБСУЖДЕНИЕ

Рассмотрим подробнее факторы влияния на аксиосферу Казахстана с приведением публицистического иллюстративного материала.

1. Массовая цифровизация

Прорыв в области информационных технологий в конце XX – начале XXI века обеспечил практически неограниченный доступ населения к информации и предоставил возможность мгновенного обмена данными между различными сообществами и отдельными

индивидами. Массовое применение цифровых технологий привело к различным позитивным социально-экономическим последствиям: от изменения характера производственной деятельности многих отраслей промышленности до появления новых видов интеллектуальной деятельности и переоценки ценностей: *Общий эффект от цифровизации финансовой сферы увеличился вдвое. Введенная три года назад государственная программа «Цифровой Казахстан» приносит свои плоды. Именно этот проект стал главным драйвером масштабной трансформации государства [7]; Важнейшее значение в работе по дебюрократизации имеют цифровая трансформация и системный реинжиниринг всех сфер госуправления [7]; Перед нами стоят амбициозные задачи сделать Казахстан крупнейшим цифровым хабом Евразии [8]; Цифровизация продолжает менять облик Алматы, делая его удобным, безопасным и технологически развитым городом [9]; Мы лидируем среди стран СНГ по цифровизации, опережая Россию, Армению, Узбекистан и Азербайджан [10]; По данным ООН, Казахстан вошёл в топ-10 стран по индексу онлайн-услуг и занял 24-е место среди 193 стран по уровню цифровизации [10].*

Сегодня цифровые технологии внедрены и активно используются в различных сферах жизнедеятельности Казахстана:

- государственного управления и предоставления госуслуг: *На цифровой платформе e-Qazyna.kz появился сервис Talapker, который автоматизирует отбор руководителей государственных предприятий [8]; Премьер-министр подчеркнул значимость упрощения бюрократических процедур и внедрения цифровых решений в систему юстиции [9]; Цифровая трансформация в Казахстане направлена на то, чтобы сделать государственные услуги более удобными, доступными и эффективными [10];*

- промышленности и экологии: *Начата полная цифровизация автодорожной отрасли. В целях обеспечения прозрачности, оценки эффективности применяемых дорожно-строительных материалов и новых технологий создана Единая цифровая база [9]; Для изучения потенциала всех месторождений, находящихся в архиве, необходимо оцифровать бумажные носители. «Алтыналмас» планирует оцифровать всю информацию [8];*

- финансово-правового сектора и бизнес-среды: *Автоматизация исполнительного производства исключила участие частных судебных исполнителей, снизив финансовую нагрузку на граждан [10]; С момента запуска системы видеонаблюдения «Сергек» количество дорожно-транспортных происшествий в городе снизилось на 17% [9]; Одним из ключевых инструментов цифровой трансформации стал реинжиниринг бизнес-процессов [10]; Опыта по цифровому контролю над движением капитала и выявлению серых доходов достаточно [11].*

- образования и здравоохранения: *В этом году были внедрены цифровые рецепты, которые позволяют отслеживать путь лекарства [9]; Грамотное внедрение цифровых решений позволяет оптимизировать до 32% от общего объема финансирования отрасли [11]; Цифровизация упростила поступление в детские сады, школы, вузы и общежития, а также оптимизировала процессы в здравоохранении, социальной защите и регистрационных услугах [10]; Цифровизация образования открывает новые горизонты, позволяя создавать адаптивные учебные программы, способные учитывать индивидуальные потребности учащихся [11];*

- культурного и исторического наследия: *В современном мире цифровые технологии играют ключевую роль в сохранении исторического наследия. Оцифровка архивных материалов значительно упрощает их хранение и поиск. Оцифровка не только делает информацию доступнее, но и продлевает срок хранения оригинальных документов, снижая необходимость их физического использования [9].*

Каждый проект цифрового развития Казахстана направлен на повышение удобства, доступности, прозрачности, а значит, справедливости. Результаты цифровой трансформации уже сегодня дают ощутимые результаты миллионам казахстанцев. Вместе с тем при очевидных плюсах цифровизации незаметно для общества накапливаются и проявляются ее отрицательные последствия, влияющие на природу человека и функционирование социума и

государства, в целом. Сегодня уже можно говорить о цифровой зависимости, манипулировании человеческим сознанием, угрозе персональной информационной безопасности и т.д.: *В Казахстане количество случаев интернет-мошенничества за последние пять лет выросло в 10 раз. Мобильные приложения и сайты банков страны позволяют получить информацию о налогах и штрафах для любого гражданина по ИИН и номеру удостоверения личности* [7]. Предоставление по необходимости банкам и государственным органам персональных данных для казахстанца может обернуться неправомерным использованием его личных данных в преступных целях.

Если исторически многие столетия формирование первоначальных ценностных, в том числе моральных установок личности происходило внутри семьи, то в условиях инфосферы роль старшего поколения и семьи «ослабевает». Более того, ценностные установки, уже ранее полученные от старшего поколения, могут трансформироваться и ослабевать под влиянием цифровых процессов современности. Стремительная цифровизация всех сфер жизнедеятельности общества заставляет каждого его члена все глубже погружаться в цифровую зависимость. При этом, бесспорно, инфосфера и виртуализация процессов коммуникации способствуют увеличению производительности и эффективности рабочих процессов. Однако, с точки зрения человеческого фактора, в обществе можно наблюдать рост социального разобщения и социальной изоляции индивидов, что приводит к распаду общественных связей – атомизации общества. И в этом процессе человек ощущает себя все более зависимым, одиноким и незащищенным.

Цифровые технологии сегодня стали неотъемлемой частью социальной жизни. Однако негативные последствия цифровой трансформации окружающей социальной действительности придают особую актуальность проблеме сохранения здоровой личности казахстанца и традиционных ценностных установок в современном цифровом обществе.

2. Пандемия COVID-19 и ее последствия

COVID-19 кардинально изменил жизнь казахстанского общества. Общий локдаун, принудительные ограничения и чрезвычайные меры изменили привычную реальность. Негативные процессы в экономике, вызванные условиями пандемии, привели к массовым увольнениям и сокращениям. Обучение в учебных заведениях было переориентировано на онлайн-формат. Закрылись или ограничили свою деятельность объекты сферы услуг и бизнеса. Отечественные СМИ фиксируют влияние пандемии на все сферы жизнедеятельности социума Казахстана: *Многие казахстанские предприятия находятся на грани банкротства* [11]; *Учитывая, что основными очагами заражения являются трудовые коллективы, приняли решение, что не менее 60 процентов сотрудников местного исполнительного органа и квазигоссектора перейдут на удаленный режим работы. Это рекомендуют сделать и частным организациям* [11]; *За время локдауна, вызванного распространением COVID-19, резко возрос спрос на услуги экспресс-доставки* [11]; *Пандемия повлияла на увеличение объема интернет-продаж и снижение продаж в традиционных магазинах* [11]; *Сокращают время работы объектов общественного питания, бутиков по реализации непродовольственных товаров и вещей и многих организаций. Работу общественного транспорта в воскресенье приостановят – автобусы будут проходить дезинфекцию* [11].

Время кардинальных перемен заставляет человека по-новому взглянуть на, казалось бы, привычные вещи. Проживание кризисных моментов жизни приводит к переоценке ценностей. Когда-то первостепенные вещи теряют свою актуальность, уступая место другим ценностям. Лингвоаксиологический мониторинг выявил постепенное переосмысление базовых принципов человеческого существования. Очевидно, что ухудшение социально-экономической обстановки в стране в условиях пандемии, рост цен, падение доходов: *Коронакризис всерьез ударил по денежным запасам населения. Граждан, имеющих сбережения, становится все меньше, но зато кредитов – все больше* [11], – не могли не сказаться на эмоциональном фоне казахстанцев. Поэтому спусковым крючком для ценностной трансформации становится фактор повышенного уровня тревоги казахстанцев,

фактор страха и растерянности. Анализируемый материал демонстрирует на первом пандемийном этапе признаки смятения казахстанцев, проявившиеся в условиях неопределенности и непредсказуемости развития событий: *После первого продления режима самоизоляции мы ощутили, что повестка стала меняться. Звонки стали поступать чаще, и к традиционным проблемам добавились жалобы на тревогу, усталость от карантина, апатию, опасения за будущее, растерянность и страх заболеть, панические атаки, депрессивные состояния* [9]; *Нейробиологи утверждают, что отсутствие социальных контактов ухудшает мышление и память, гормональный гомеостаз и даже устойчивость к физическим и психическим заболеваниям* [9]; *Социальная изоляция, которая претит нашей природе, негативная информационная нагрузка, финансовые проблемы – все это спровоцировало у людей огромный стресс, усталость, эмоциональное выгорание* [8].

Вместе с тем необходимо отметить, что, помимо объективных изменений социально-экономических условий, на самочувствие казахстанцев оказывал влияние и характер информации, тиражируемой СМИ. Лавинообразный рост публикаций о коронавирусе часто способствовал обострению негативных социально-психологических последствий COVID-19, акцентируя внимание на угрозах и рисках и возбуждая чувство страха и тревоги. При этом даже не обязательно было вникать в содержание публикации, сами заголовки уже внушали панику: *Коронавирус начал протекать в более агрессивной форме – ВОЗ Алматы* [9]; *В ВОЗ заявили о 100-процентном росте смертности от COVID-19 в Европе* [9]; *Ужесточат ли карантин в Нур-Султане?* [10]; *Полигон для эпидемии* [11].

Ежедневные сводки по распространению COVID-19 с прогрессирующими данными по общему количеству заболевших и текущей смертности также не способствовали нормализации эмоционального фона населения. Информация такого рода могла носить травмирующий характер и способствовать увеличению панических настроений: *Даже слова «пандемия», «ковид» вызывают у людей страх. Жалуются: устали от этого вируса, пугает неопределенность. Вот сейчас звонила женщина, боится, что ее дочь умрет* [8]; *Изменился регистр пограничных расстройств, которые связаны непосредственно с внешними факторами. Это стрессы и последующие за ними дистрессы и невротические расстройства. Мы открыли соответствующий сайт и в первые дни пандемии увидели целый всплеск посещений, вопросов и просьб о помощи* [12].

Во время пандемии, в момент переживания столь сильной угрозы жизни и здоровью человека и его близких, тревожное состояние явилось триггером для пересмотра персональной системы ценностей, смещая приоритеты в сторону ценностей выживания не только отдельной личности, но и всего общества в целом. Период самоизоляции актуализировал ценности безопасности общественного характера и сделал их более значимыми по сравнению с допандемийным периодом. Деятельность во имя общественного блага вышла на первый план: *Только за один день волонтерами АНК Алматы было роздано населению порядка 5000 медицинских масок. И такие акции проходили не разово* [10]; *В этот период огромную работу проделали казахстанские волонтеры, которые фактически находились на передовой борьбы с вирусом* [10]; *Была отмечена и добротная работа центра «Сыр волонтерлары», который объединил активных граждан в борьбе с опасной инфекцией* [12]; *Школьник из Казахстана запустил во время пандемии образовательную платформу. Он придумал проект, позволяющий детям медиков изучать английский язык с его носителями, не выходя из дома и совершенно бесплатно* [8].

При пандемии ценности индивидуального характера, ориентированные на приоритет интересов отдельного человека, отходят на второй план. Ведущие позиции занимают интересы общества. Возрастает значимость ценности безопасность, непосредственно связанной с такими человеческими ценностями как жизнь и здоровье. Первостепенная значимость этих ценностей в период пандемии подчеркивается включением ценностных номинаций в сильные текстовые позиции – заголовки статей.

Помимо лексического наполнения, обращает на себя внимание синтаксическое оформление заголовков. Так, публикации, имеющие цель обратить внимание на особую

значимость здоровья в период пандемии, оформляются односоставными или лаконичными двусоставными синтаксическими конструкциями. Подобное оформление указывает на исключительную семантическую значимость таких заголовков, поскольку главный член односоставных предложений, одновременно оформляя предикативность и модальность предложения, является их единственным организующим центром. Вместе с немногочисленным контекстуальным окружением получается короткое, но ёмкое обращение, аккумулирующее в себе концептуальный смысл публикации и фокусирующее внимание читателя на ключевом тезисе: *Здоровье в приоритете* [12]; *Здоровье нации, безопасность государства* [12]; *Солидарная ответственность за здоровье* [12]; *Здоровье не купишь!* [12].

Слабо распространенное двусоставное предложение с отсутствующей глагольной связкой в составе именного сказуемого также подчеркивает семантические доминанты сообщения. Употребление имени существительного в именной части предиката указывает на постоянный, устойчивый признак подлежащего: *Здоровье человека – наивысшая ценность* [12]; *Здоровье – ценный капитал* [12]; *Здоровье – ключевой фактор* [12]; *Приоритеты КПО – здоровье и безопасность* [12]; *Здоровье граждан – основная забота* [12]; *Здоровье – это ответственность* [12].

При анализе текста обращают на себя внимание и лингвокультурные особенности ценностных ориентаций казахстанцев. Так, актуализация *ценностей общественного благополучия* проявилась в концептуальной связке с *мусульманскими ценностями*. Во время пандемии алматинский стоматолог организовала благотворительную акцию по оказанию медицинских услуг казахстанцам, лишившимся дохода и работы, и пенсионерам: *Я выделила для благотворительности один день в неделю, и это пятница, священный день у мусульман. Надо помнить, что когда твой ближний попадает в тяжелую ситуацию, это испытание не только для него, но и для окружающих, как они проявят себя* [9]. Как известно, в Исламе пятница считается благословенным днем, в который мусульманин, помимо других религиозных обязательств, должен стараться делать праведные дела и оказывать поддержку нуждающимся.

Другой характерной национальной особенностью, зафиксированной в ходе лингвокультурного анализа, явилась приверженность к тоям. Несмотря на объявленные ограничения и запреты, казахстанцы продолжали с размахом отмечать свои памятные даты. Иллюстративный материал СМИ широко представляет географию Казахстана. Представляется, что ни один регион не избежал празднично-карантинной статистики: *Шымкент с каждым днем обновляет рекорд по заболеваемости коронавирусной инфекцией. В городе продолжают проводить тои с большим количеством людей. Устраивают тои с таким размахом, словно нет никакой “красной” зоны в городе* [8]; *Причинами роста заболеваемости КВИ в Алматы являются снижение бдительности и проведение тоев* [8]; *В ресторанах Мангистауской области, несмотря на ужесточение карантина, продолжают проводить тои* [8]; *Более чем на 42 миллиона тенге пополнилась казна Актюбинской области за счет устроителей свадеб в карантинное время* [8]; *Только за один день в Атырауской области официально зарегистрировано 81 нарушение карантина. Люди продолжают бесстрашно устраивать тои* [8]; *Жители Туркестанской области продолжают устраивать тои и прочие массовые мероприятия. В минувшие выходные в 15 банкетных залах проверяющие остановили свадьбы и кудалыки* [8] и т.д.

Вместе с тем в глазах общественности информация о запрете на проведение тоев вызвала неоднозначные реакции. С одной стороны, проведение тоев связывалось с традиционными ценностями, связанными с национальной идентичностью казахского народа: *Если тои прекратятся, то это будет означать, что вымерли все казахи!* [8]; *Для казаха мероприятия, на которых он встречается с родными, друзьями, – неотъемлемая часть культуры и смысл жизни. Надо все это возвращать, пока не потеряна наша идентичность* [8]. Другие высказывались о неуместности проведения тоев в то время, когда весь мир борется за социальное дистанцирование и отрицали связь между аутентичными и современными формами устройства празднований: *Неужели тои важнее ценности жизни,*

здоровья и нужд детей-инвалидов?! [8]; *Не надо мне рассказывать о каких-то там традициях. Я специально спрашивал у старшего поколения казахов и выяснил: те грандиозные и помпезные тои, что проходили у нас в последние годы, ничего общего не имеют с традициями. Раньше наши тои проходили на открытом воздухе, сопровождались состязаниями, раздачей пищи бедным людям, и это была совсем не нынешняя показуха [8].*

3. Внутриполитические процессы:

актуальные ценностные ориентиры и уроки января 2022 г.

Наряду с мирными и эволюционными политическими процессами, на формирование социокультурных ценностей оказывают влияние внешне- и внутриполитические конфликтные ситуации. Так, поворотным моментом в новейшей истории Казахстана стали январские события 2022 года, когда недовольство населения, начавшееся на западе страны, было скоординировано и профессионально трансформировано в многотысячные антиправительственные протесты, погромы и вооруженные противостояния в различных регионах Казахстана. В результате проведения антитеррористической операции с участием миротворческих сил стран ОДКБ беспорядки были пресечены, попытка госпереворота нейтрализована и порядок восстановлен. Однако события трагического января 2022 года стали серьезным уроком и суровым предупреждением для Казахстана и позволили позитивно переосмыслить и актуализировать общенациональные, гражданские ценности согласия и единства, законности и порядка, мира и стабильности: *Уходящий год Тигра показал нам зубы и едва не сожрал уже в самом своем начале все наши надежды на лучшее [7]; Если в целом говорить о выводах, которые мы вынесли после трагического января... Во-первых, это был толчок для переоценки системы госуправления, выявлены тонкие места в работе полиции, КНБ и других силовых структур, которые нужно реформировать. Также возник повод для ротации и смены политических кадров, усиления контроля коррупции. И самое главное – мы смогли не на словах, а на деле продемонстрировать единство нашего народа. Наш народ един – это наша ценность. И сейчас перед нами задача дальнейшего единения и продвижения вперед по пути, намеченному президентом [7].*

В декабре 2022 года, открывая мемориал «Тағзым» на площади Республики в Алматы, Президент Республики Казахстан К.К. Токаев назвал январь 2022 г. временем испытаний, когда «под угрозой оказались основы государственности», и подчеркнул, что залогом благополучия и процветания Казахстана является стабильность, а в качестве ценностных приоритетов выделил согласие и единство.

Системно базовые ценностные ориентиры Казахстана были сформулированы Президентом в марте 2024 года на заседании Национального курултая в городе Атырау [4]. Регулярно и планомерно ценностная политика проводится и в других программных документах страны.

Проводимая государством информационная политика неизменно сказывается на тематике материалов центральных СМИ. Выполненный лингвоаксиологический мониторинг выявил ряд соответствий между программными выступлениями Главы государства, обозначающими векторы государственной внутренней политики по формированию обновленной аксиосферы народа Казахстана, и тематическими публикациями отечественных газет в разрезе актуальных фундаментальных ценностных ориентиров, определяющих аксиологию народа Казахстана (см. таблицу 1).

Таблица 1

Тексты программных выступлений Президента РК К.К. Токаева	Тексты материалов СМИ РК
1. Независимость и патриотизм	
<i>Сохранить и приумножить достижения нашей священной независимости – а это самая важная задача – можно только</i>	<i>Коснувшись третьего приоритета – воспитания патриотизма, Касым-Жомарт Токаев отметил, что любовь к родной земле начинается не с красивых слов, а с реальных дел [7]; Благодаря сотрудничеству молодежной организации «Ассамблея жастары» и движения «Жас Сарбаз» в Уйгурском</i>

<i>посредством гармоничного сочетания усилий справедливого государства и ответственных, патриотичных граждан [4]</i>	<i>районе Алматинской области открылись 12 военно-патриотических клубов [7]; Будущее любой страны принадлежит подрастающему поколению. Поэтому на вас возлагается большая ответственность. Вы должны быть честными и трудолюбивыми, умными и смелыми, достойными гражданами и настоящими патриотами своей Родины [8]</i>
2. Единство и согласие	
<i>Отличительными чертами нашего национального характера всегда были открытость и толерантность. Во многом именно эти качества лежат в основе единства и согласия – главных ценностей нашего народа [13]; Принципиальное значение имеют задачи формирования правильных ценностей, взглядов и убеждений граждан, а также укрепления взаимопонимания и согласия в обществе [14]</i>	<i>Основное наше правило: единство – в многообразии! Мы разные, но мы равные, и это должно отражаться в сердце каждого гражданина [8]; Этническое разнообразие дает нам силу, в том числе и в творчестве. У нас на родине разнообразие культур, и они постоянно подпитывают друг друга, подогревают взаимный интерес. Это прекрасно! Все это дает такую богатую палитру, которую мы имеем на сегодняшний день [8]; Если мы посмотрим на взаимоотношения этносов в Казахстане, то увидим, что всегда представитель любого этноса к другому относится с большим уважением и почтением [8]; Сегодня мы должны воспитывать те ценности, которыми обладает старшее поколение. Необходимо передавать это молодежи, чтобы сохранить наше главное богатство – межэтническое единство. Мы должны объединяться вокруг таких ценностей, чтобы каждый гражданин чувствовал себя неотделимой частичкой единого народа [8]</i>
3. Солидарность	
<i>Наша сила в солидарности, в добрых поступках всех неравнодушных граждан [4]; Единство и Солидарность всегда были и будут нашими главными ценностями и неизменным ориентиром всей государственной политики [14]</i>	<i>В Астане более 70 волонтерских организаций, участниками которых являются более шести тысяч человек. Столичные волонтеры активно участвуют в поиске пропавших людей, в оказании первой медицинской помощи, в помощи людям с ограниченными возможностями [8]; Алматинская солидарность помогла обуздать пандемию КВИ [7]; Открытие мемориала «Алтын Жүрек» символизирует солидарность и сплоченность казахстанцев перед лицом смертоносной инфекции [7]; Наши волонтеры, а их число выросло за последние годы в несколько раз и составляет более 200 тысяч, умеют ощущать чужую беду как свою и действовать без промедления [10]</i>
4. Справедливость и ответственность	
<i>Глубокие социально-экономические преобразования, комплексные меры в сфере защиты прав человека направлены прежде всего на построение справедливого общества [14]; Главное, чтобы каждый гражданин выполнял свои обязанности добросовестно, с глубоким чувством ответственности [13]</i>	<i>Состояние окружающей среды во многом зависит от степени социальной ответственности крупных компаний [10]; В целях обеспечения законных прав лиц с инвалидностью и формирования для них доступной среды в г. Шымкент проведена полная адаптация 967 объектов социальной инфраструктуры [15]; В Алматы разрабатывают концепцию «Инклюзивный Алматы 2025–2030». Цель – создать систему поддержки для людей с особыми потребностями и обеспечить равные возможности во всех сферах городской жизни [15]; Создавая скворечники, дети осознают, что забота об экологии начинается с простых, но значимых действий. Такие инициативы должны стать системными, чтобы воспитать поколение, для которого экологическая ответственность – это не разовая акция, а образ жизни [9]</i>
5. Закон и порядок	
<i>Порядок в стране начинается с каждого из нас. Порядок есть там, где есть дисциплина [4]; Одна из моих основных задач – сделать Казахстан территорией комфортной и безопасной жизни. Перед правоохранительными и профильными государственными органами поставлена задача – обеспечить всестороннюю безопасность граждан [13]</i>	<i>Токаев выступил с жестким заявлением о важности соблюдения закона. Он четко дал понять, что будет стоять на страже правопорядка [8]; Права и свободы граждан для нас – высшая ценность [8]; Закон для того и нужен, чтобы защищать права и свободы граждан, обеспечивать порядок в обществе. Государство продолжит принимать меры для реализации принципа «нулевой терпимости» к правонарушениям, будет жестко бороться с хулиганством и организованной преступностью [8]; С начала текущего года во всех шести районах Астаны продолжаются рейды по выявлению незаконного распространения и применения вейпов и насвая [15]; 26 февраля текущего года Агентством по финансовому мониторингу проведена широкомасштабная операция, в результате которой пресечена деятельность финансовой пирамиды «Buyers Union» [15]</i>
6. Трудолюбие и профессионализм	
<i>Необходимо, чтобы люди, добившиеся успеха честным, усердным трудом, всегда</i>	<i>Аким Алатауского района поздравил лучших сотрудников коммунального хозяйства, демонстрирующих ответственность, добросовестность и порядочность [9]; Талгат Мусабаев – известный</i>

<i>пользовались уважением и почетом. Ценности трудолюбия и профессионализма в нашем обществе должны быть всегда на первом месте [13]</i>	<i>певец с большим профессиональным опытом, талант которого признан крупнейшими сценами мира [11]; Трудолюбие, ответственность и верность своему делу – залог успеха во всем [10]; Теперь у него мечта стать профессионалом и вдохновлять других своим примером [11]; Включение Ботагоз Омаровой в Discover List 2025 является ярким примером того, как казахстанские переподдатели могут получить признание на мировом уровне [11]</i>
7. Созидание и новаторство	
<i>Граждане должны воплощать стремление к созиданию и инновационное мышление [4]</i>	<i>Президент называет «всестороннее раскрытие созидательного потенциала граждан» в числе главных задач государства [8]; В 2025 году Госкорпорация намерена увеличить долю электронных услуг до 60% и внедрить консультанта с элементами искусственного интеллекта в зонах самообслуживания [15]; На сегодняшний день 92% всех государственных услуг доступны в онлайн-формате, а уровень смартфонизации населения достиг 90% [15]</i>
8. Культ знаний	
<i>Нам предстоит построить экономику знаний, основанную на передовых технологиях [4]</i>	<i>Говоря о стремлении к знаниям, президент подчеркнул, что будущее за цифровыми технологиями и инновациями. И только образованная и квалифицированная молодежь сможет достичь поставленных задач [7]; По результатам PISA-2022 Казахстан вошел в ТОП-50 стран по математике и естествознанию [15]; В Астане стартовал республиканский интенсив для сельских педагогов [11]; Важный момент, который волнует почти все казахстанские компании, – это качество образования [11]</i>

Рассмотренные ценности казахстанского общества являются не каноном, а «ориентиром для формирования нового качества нации». В целом эти ценностные идеалы емко выражает концепция «Адал азамат», неразрывно связанная с идеей Справедливого Казахстана. По убеждению К.К. Токаева, чтобы стать прогрессивной нацией, необходимо «изменить мировоззрение всех граждан и укоренить в общественном сознании новые ценности». И если каждый гражданин будет следовать идеалам концепции «Адал азамат», тогда и будет построено справедливое общество. Поэтому особенно важно «укоренить эти основополагающие ценности в сознании подрастающего поколения» [4]. Лингвоаксиологический мониторинг показал, что казахстанские СМИ, распространяя и поддерживая ценностные ориентиры, обозначенные государством, демонстрируют успешную реализацию механизма конструктивного диалога между властью и обществом.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Глобальные техногенные изменения, кризисные ситуации и переломные периоды, закрепляясь во всех сферах общественной жизни, становятся вызовом и испытанием для всего мира. И Казахстан не стал исключением. Пройденные страной испытания свидетельствуют о том, что без обновленных ценностных ориентиров, очерчивающих значимые духовно-нравственные принципы и нормы, направляющих национальное самосознание в созидательное русло, консолидация казахстанского общества находится под угрозой.

Проживание кризисных моментов, несмотря на некоторые потери, приводит сильное общество к усвоению нового опыта. Не закликаясь на трудностях, Казахстан принял конструктивное решение воспринимать переломные этапы как возможности для позитивных изменений в жизни страны. Отказ от старых принципов управления, не учитывающих новейшие цивилизационные изменения, приводит к развитию новых форм и способов общественного существования, пригодных для жизни в новых условиях. Именно это и приводит к переоценке ценностей и становится причиной социокультурных аксиологических трансформаций.

В настоящей работе через призму отечественного публицистического текста рассмотрен ряд актуальных трендов и факторов современной действительности, оказывающих существенное влияние на трансформацию аксиосферы казахстанского

общества. Лингвоаксиологический мониторинг показал, что ценностные влияния, вызванные массовой цифровизацией, носят долгосрочный характер. Информационные технологии прочно закрепились во всех сферах общественной жизни, став неотъемлемым фактом современной реальности. В отличие от них, аксиологические коррективы, внесенные пандемией COVID-19, в целом, оказались временными и обратимыми при возвращении жизни общества к нормальным, допандемийным условиям. Наконец, во внутривластной сфере властные структуры, извлекая конструктивные уроки из кризисных ситуаций, прикладывают существенные усилия для формирования зрелой государственной стратегии и здорового аксиологического каркаса народа Казахстана, что в свою очередь ведет к позитивным и устойчивым изменениям в жизни нашего Отечества.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИНАНСИРОВАНИИ

Исследование выполнено в рамках проекта, финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2024–2026 гг. (ИРН AP23488481).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Okumus O. History Courses and Values Education: History Teachers' Evaluation of History Education Processes in Turkey in Terms of Values Education // *Educational Policy Analysis and Strategic Research*. – 2021. – 16(1). – P. 172-193. DOI: <https://doi.org/10.29329/epasr.2020.334.10>
- 2 Gamage K.A.A., Dehideniya D.M.S.C.P.K., Ekanayake S.Y. The Role of Personal Values in Learning Approaches and Student Achievements // *Behavioral Sciences*. – 2021. – 11. – 102. DOI: <https://doi.org/10.3390/bs11070102>
- 3 Polak R. Values: A Contested Concept. Problem Outline and Interdisciplinary Approaches / Polak R., Rohs P. (eds) *Values – Politics – Religion: The European Values Study. Philosophy and Politics – Critical Explorations*. – 2023. – Vol. 26. – P. 33-93. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-31364-6_2
- 4 Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» [Электрон.ресурс]. – 2024. – URL: <https://akorda.kz/> [дата обращения: 30.03.2025].
- 5 van de Poel I., de Wildt T., van Kooten Pássaro D. COVID-19 and Changing Values / Dennis M.J., Ishmaev G., Umbrello S., van den Hoven J. (eds) *Values for a Post-Pandemic Future. Philosophy of Engineering and Technology*. – 2022. – Vol. 40. – P. 23-58. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-08424-9_2.
- 6 Bojanowska A., Kaczmarek Ł.D., Koscielniak M., Urbańska B. Changes in values and well-being amidst the COVID-19 pandemic in Poland // *PLoS ONE*. – 2021. – Vol. 16. – № 9. – P. e0255491. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0255491>
- 7 Комсомольская правда Казахстан [Электрон.ресурс]. – URL: <https://www.kp.kz/> [дата обращения: 2.04.2025].
- 8 Время [Электрон.ресурс]. – URL: <https://time.kz/> [дата обращения: 2.04.2025].
- 9 Вечерний Алматы [Электрон.ресурс]. – URL: <https://vecher.kz/> [дата обращения: 2.04.2025].
- 10 Аргументы и факты Казахстан [Электрон.ресурс]. – URL: <https://kzaif.kz/> [дата обращения: 2.04.2025].
- 11 Новое поколение [Электрон.ресурс]. – URL: <https://www.np.kz/> [дата обращения: 2.04.2025].
- 12 Казахстанская правда [Электрон.ресурс]. – URL: <https://kazpravda.kz/> [дата обращения: 2.04.2025].

- 13 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» [Электрон.ресурс]. – 2024. – URL: <https://www.akorda.kz/> [дата обращения: 30.03.2025].
- 14 Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на XXXIII сессии Ассамблеи народа Казахстана «Единство. Созидание. Прогресс» [Электрон.ресурс]. – 2024. – URL: <https://www.akorda.kz/> [дата обращения: 30.03.2025].
- 15 Деловой Казахстан [Электрон.ресурс]. – URL: <https://dknews.kz/> [дата обращения: 2.04.2025].

Материал поступил в редакцию журнала 04.04.2025

Қазақстанның аксиологиялық саласындағы қазіргі трендтер: дискурсты талдау

Ш.Қ. Жарқынбекова¹, Ж.Б. Селиверстова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

Мақала Қазақстан қоғамындағы құндылық бағдарларын трансформация мәселесіне арналған. Авторлар жаһандану процестері мен аксиологиялық процестердің байланысын түсінеді және Қазақстанның аксиосферасына әсер ететін факторларды түсіну қажеттілігі туралы айтады. Зерттеудің мақсаты – соңғы бес жылдағы Қазақстанның аксиологиялық саласындағы ағымдағы тенденцияларды анықтау және талдау мақсатында отандық БАҚ журналистік дискурсының лингвоаксиологиялық өлшемі. Әдістемелік тұрғыдан жұмыс зерттеудің репрезентативті ұйымдастырылуын қамтамасыз ететін дискурсивті аналитикалық тәжірибелердің күрделі жүйесіне негізделген. Мақалада жаппай цифрландыру, COVID-19 пандемиясы және ішкі саяси процестер сияқты бірқатар әсер ететін факторлар талданады. Аяқталған лингвоаксиологиялық мониторинг негізінде қазақстандықтардың құндылықтар жүйесіндегі оң және теріс өзгерістер атап өтілді. Зерттеліп отырған дискурсқа лингвомәдени талдау жасау қазақстандықтардың ұлттық құндылық ерекшеліктерін ашты. Отандық публицистиканың Мемлекет басшысының бағдарламалық құжаттарының мәтіндерімен салыстырмалы талдауы Қ.Қ. Тоқаев үкімет пен қоғам арасындағы сындарлы диалог тетігінің сәтті жүзеге асырылуын атап өтуге және Қазақстан халқының жаңартылған аксиологиялық негізін қалыптастыруға мемлекеттік саясаттың оң әсерін айтуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: аксиологиялық сала, Қазақстан, құндылықтар, трансформация, публицистикалық дискурс, БАҚ, дискурс талдау.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Okumus O. History Courses and Values Education: History Teachers' Evaluation of History Education Processes in Turkey in Terms of Values Education // Educational Policy Analysis and Strategic Research. – 2021. – 16(1). – P. 172-193. DOI: <https://doi.org/10.29329/epasr.2020.334.10>
- 2 Gamage K.A.A., Dehideniya D.M.S.C.P.K., Ekanayake S.Y. The Role of Personal Values in Learning Approaches and Student Achievements // Behavioral Sciences. – 2021. – 11. – 102. DOI: <https://doi.org/10.3390/bs11070102>
- 3 Polak R. Values: A Contested Concept. Problem Outline and Interdisciplinary Approaches / Polak R., Rohs P. (eds) Values – Politics – Religion: The European Values Study. Philosophy and Politics – Critical Explorations. – 2023. – Vol. 26. – P. 33-93. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-31364-6_2
- 4 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» Ұлттық Құрылтайының үшінші отырысында сөйлеген сөзі [Электрондық ресурс]. – 2024. – URL: <https://akorda.kz/> [сайтқа жүгінген күні: 30.03.2025].

- 5 van de Poel I., de Wildt T., van Kooten Pássaro D. COVID-19 and Changing Values / Dennis M.J., Ishmaev G., Umbrello S., van den Hoven J. (eds) Values for a Post-Pandemic Future. Philosophy of Engineering and Technology. – 2022. – Vol. 40. – P. 23-58. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-08424-9_2.
- 6 Bojanowska A., Kaczmarek Ł.D., Koscielniak M., Urbańska B. Changes in values and well-being amidst the COVID-19 pandemic in Poland // PLoS ONE. – 2021. – Vol. 16. – № 9. – P. e0255491. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0255491>
- 7 Комсомольская правда Казахстан [Электрондық ресурс]. – URL: <https://www.kp.kz/> [сайтқа жүгінген күні: 2.04.2025].
- 8 Уақыт [Электрондық ресурс]. – URL: <https://time.kz/> [сайтқа жүгінген күні: 2.04.2025].
- 9 Кеш Алматы [Электрондық ресурс]. – URL: <https://vecher.kz/> [сайтқа жүгінген күні: 2.04.2025].
- 10 Аргументтер мен фактілер Қазақстан [Электрондық ресурс]. – URL: <https://kzaif.kz/> [сайтқа жүгінген күні: 2.04.2025].
- 11 Жаңа буын [Электрондық ресурс]. – URL: <https://www.np.kz/> [сайтқа жүгінген күні: 2.04.2025].
- 12 Казахстанская правда [Электрондық ресурс]. – URL: <https://kazpravda.kz/> [сайтқа жүгінген күні: 2.04.2025].
- 13 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстан: құқықтық тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс]. – 2024. – URL: <https://www.akorda.kz/> [сайтқа жүгінген күні: 30.03.2025].
- 14 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Бірлік. Жасампаздық. Прогресс» Қазақстан халқы Ассамблеясының XXXIII сессиясында сөйлеген сөзі [Электрондық ресурс]. – 2024. – URL: <https://www.akorda.kz/> [сайтқа жүгінген күні: 30.03.2025].
- 15 Іскерлік Қазақстан [Электрондық ресурс]. – URL: <https://dknews.kz/> [сайтқа жүгінген күні: 2.04.2025].

Материал 04.04.2025 баспаға түсті

Current trends in the axiological sphere of Kazakhstan: discourse analysis

Sh. Zharkynbekova¹, Zh. Seliverstova¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

This article addresses the transformation of value orientations in contemporary Kazakhstani society. The authors explore the relationship between globalization and axiological processes, emphasizing the need to understand the factors influencing Kazakhstan's axiosphere. The primary aim of the study is to conduct a linguo-axiological analysis of publicistic discourse in domestic media to identify and interpret current trends in the nation's value system over the past five years.

Methodologically, the research employs a comprehensive system of discursive-analytical practices to ensure a representative and systematic examination. The study considers several influential factors, including mass digitalization, the COVID-19 pandemic, and domestic political developments. Through linguo-axiological monitoring, the authors observe both positive and negative shifts in the value orientations of the Kazakhstani population.

Linguocultural analysis reveals nationally specific value markers embedded in the public discourse. A comparative analysis between domestic journalistic texts and the programmatic speeches and documents of the Head of State, K.K. Tokayev, highlights the effective implementation of a constructive dialogue between government and society. This also affirms the positive impact of state policy on the evolving axiological framework of the Kazakhstani people.

Key words: axiological sphere, Kazakhstan, values, transformation, publicistic discourse, mass media, discourse analysis.

REFERENCES

- 1 Okumus O. History Courses and Values Education: History Teachers' Evaluation of History Education Processes in Turkey in Terms of Values Education, Educational Policy Analysis and Strategic Research, 16(1), 172-193 (2021). DOI: <https://doi.org/10.29329/epasr.2020.334.10>
- 2 Gamage K.A.A., Dehideniya D.M.S.C.P.K., Ekanayake S.Y. The Role of Personal Values in Learning Approaches and Student Achievements, Behavioral Sciences, 11, 102 (2021). DOI: <https://doi.org/10.3390/bs11070102>
- 3 Polak R. Values: A Contested Concept. Problem Outline and Interdisciplinary Approaches. In: Polak, R., Rohs, P. (eds) Values – Politics – Religion: The European Values Study. Philosophy and Politics – Critical Explorations, Vol. 26, P. 33-93 (2023). DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-31364-6_2
- 4 Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na tret'em zasedanii Nacional'nogo kurultaja «Adal adam – Adal eñbek – Adal tabys» [Speech of the Head of State Kasym-Jomart Tokayev at the third meeting of the National Kurultai “Adal adam – Adal eenbek – Adal tabys”]. Available at: <https://akorda.kz/> (accessed 30.03.2025).
- 5 van de Poel I., de Wildt T., van Kooten Pássaro D. COVID-19 and Changing Values. In: Dennis, M.J., Ishmaev, G., Umbrello, S., van den Hoven, J. (eds) Values for a Post-Pandemic Future. Philosophy of Engineering and Technology, Vol. 40, 23-58 (2022). DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-08424-9_2
- 6 Bojanowska A., Kaczmarek Ł.D., Koscielniak M., Urbańska B. Changes in values and well-being amidst the COVID-19 pandemic in Poland, PLoS ONE, 16, 9, e0255491 (2021). DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0255491>
- 7 Komsomol'skaja pravda Kazakhstan [Komsomolskaya Pravda Kazakhstan]. Available at: <https://www.kp.kz/> (accessed 2.04.2025).
- 8 Vremja [Vremya]. Available at: <https://time.kz/> (accessed 2.04.2025).
- 9 Vechernij Almaty [Vecherniy Almaty]. Available at: <https://vecher.kz/> (accessed 2.04.2025).
- 10 Argumenty i fakty Kazakhstan [Argumenty i Fakty Kazakhstan]. Available at: <https://kzaif.kz/> (accessed 2.04.2025).
- 11 Novoe pokolenie [Novoye pokoleniye]. Available at: <https://www.np.kz/> (accessed 2.04.2025).
- 12 Kazhastanskaja Pravda [Kazakhstanskaya Pravda]. Available at: <https://kazpravda.kz/> (accessed 2.04.2025).
- 13 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Spravedlivyj Kazahstan: zakon i porjadok, jekonomicheskij rost, obshhestvennyj optimizm» [Message of the Head of State Kasym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan “Fair Kazakhstan: law and order, economic growth, social optimism”]. Available at: <https://www.akorda.kz/> (accessed 30.03.2025).
- 14 Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na HHHIII sessii Assamblei naroda Kazahstana «Edinstvo. Sozidanie. Progress» [Speech of the Head of State Kasym-Jomart Tokayev at the XXXIII session of the Assembly of the People of Kazakhstan “Unity. Creation. Progress”]. Available at: <https://www.akorda.kz/> (accessed 2.04.2025).
- 15 Delovoj Kazakhstan [Delovoy Kazakhstan]. Available at: <https://dknews.kz/> (accessed 2.04.2025).

Received: 04.04.2025

МҒТАР 16.31.41

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp91-105](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp91-105)

А.Қ. Жұмабекова¹, А.М. Куркимбаева², Н.Р. Шенгелбаева¹, А.З. Мухитов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы

²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

АУДАРМА САПАСЫН БАҒАЛАУ: ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Кез келген қызметтің сапасын бағалау сол қызметтің негізгі көрсеткіші болып табылады. Ал Қазақстандағы ғылыми және оқу саласында аударма сапасын бағалауды (бұдан әрі – АСБ) жетілдіру бойынша ұсынымдарды шетел ғалымдарының тұжырымдарына сүйене отырып зерттеу жұмыстарын жүргізу, АСБ-дың нақты критерийлерін қалыптастыру, тарату және енгізуге дайындау бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып отыр.

Қазақстанда бұдан бұрын жасалған аудармаларға тұтынушылардың қанағаттануы бойынша ресми түрде әлеуметтік зерттеу жұмыстары жүргізілмеген, сондықтан «сыртқы сапаны бағалау» ұғымын енгізу еліміздегі аударма ғылымы мен дидактикасы үшін жаңалық болмақ.

Ғылыми жобаның мақсаты – аударма тұтынушыларының көзқарасы бойынша ғылыми аударма сапасын сыртқы бағалау процедурасын әзірлеу және жүзеге асыру. Ұлттық аударма бюросы қоры басып шығарған, қазақ тіліне аударылған 5 филология оқулығын пайдаланушылардың сыртқы АСБ ретіндегі реакциясына талдау жүргізу.

Ғылыми және білім беру аудармасының сапасына сыртқы бағалау жүргізу үшін әлеуметтік лингвистикалық ретроспективті әдістер қолданылды (филология, аударматану пәндерінің оқытушыларымен сұхбаттасу және қазақстандық жоғары оқу орындарының студенттерімен мазмұнды талдау түріндегі сауалнама жүргізу).

Сауалнама нәтижелері жалпыланған топтық объективті пікір алу және оның жүйелілік дәрежесін бағалау үшін статистикалық әдістерді қолдану арқылы өңделді.

Кілт сөздер: аударма сапасын бағалау, аударматану, аударма талдауы, қазақ тілі, ағылшын тілі, әлеуметтік лингвистикалық сауалнама.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Зерттеу жұмысымыздың негізі болып отырған аударма сапасын бағалау (бұдан әрі – АСБ) қазіргі уақытта қазақ аударматану саласында енді қолға алынып жатқан күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Әрине көршілес Ресей мемлекеті мен өзге де шетелдерде аударма сапасын бағалауға қатысты біраз ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізіліп, нәтижелері аударма тәжірибесінде қолданылып келеді. Әйтсе де аударманың сапасын бағалауға қойылатын критерийлерге қатысты талас турдыратын мәселелер де баршылық. Оның бірден бір себебі аударма сапасын бағалауға қатысты аударматанушы ғалымдар өз тарабынан әртүрлі жіктемелер ұсынады.

Аударма сапасын бағалауға қатысты ғылыми еңбектерді зерделеу барысында, аталмыш сала бойынша зерттеу жұмыстары батыс ғалымдарының еңбектерінде терең қарастырылған. Аударма сапасын бағалауға алғаш ден қойған белгілі ғалым – Юджин Найда. Аударматану ғылымында Юджин Найда — функционалдық аударма теориясының негізін қалаушылардың бірі [1]. Оның көзқарасы бойынша, аударма процесінің түпкі мақсаты – түпнұсқа мәтін мен оның аудармасының қабылдаушы аудиторияда бірдей немесе ұқсас әсер тудыруы. Бұл қағида аударма сапасын бағалаудың басты критерийі ретінде қарастырылады.

1980-жылдары аударматану ғылымында маңызды теориялық бетбұрыс ретінде Ганс Вермеер (Hans J. Vermeer) ұсынған скопос теориясының дамуы аударма сапасын бағалаудың дәстүрлі тәсілдерінен өзгеше бағытты қалыптастырды [2]. Бұл теория аударманы тек лингвистикалық эквиваленттік тұрғысынан емес, прагматикалық және мақсатқа бағдарланған әрекет ретінде қарастырады. Г.Вермеердің пайымдауынша, аударманың сапасы оның түпнұсқа мәтінге сәйкестігімен емес, белгіленген мақсатқа қаншалықты тиімді қызмет ететінімен анықталады. Аударма процесі барысында аудармашы алдымен аударма әрекетінің контекстін, мақсатты аудиторияны, мәтіннің қолдану саласын және коммуникативтік жағдайды ескеруі қажет. Осылайша, аударма мәтіні толықтай оның прагматикалық міндетіне, яғни скопосқа бағынады.

1990-жылдардан бастап аударматануда аударма сапасын бағалаудың жаңа парадигмалары пайда бола бастады. Katharina Reiss өз еңбектерінде аударма сапасын бағалаудың функционалдық критерийлерін әртүрлі мәтін типтеріне қатысты анықтайды (ақпараттық, экспрессивті, апеллятивті), және осы типтердің әрқайсысы үшін сапа көрсеткіштері де өзгеше болуы тиіс екенін алға тартады. Мысалы, апеллятивті мәтіндерде (жарнама, үндеу) стиль мен прагматикалық әсер шешуші рөл атқарса, ақпараттық мәтіндерде дәлдік пен анықтық басым болады [3].

Осылайша, функционализм қағидаттарына негізделген бағалау тәсілдері аударма сапасын көпөлшемді, контекстуалды және мақсатқа бағдарланған процесс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл қазіргі кәсіби аударма тәжірибесінде де кеңінен қолданылады, себебі ол тапсырыс берушінің және соңғы пайдаланушының қажеттіліктеріне икемделген сапа критерийлерін орнатуға жағдай жасайды.

Ғылыми және оқу саласы бойынша шет тілінен ана тілімізге аударылған оқулықтар осы уақытқа дейін зерттеу нысаны болмады. Бұл сала бойынша тың жұмыс. Аударылып адресаттарға жол тартқан оқулықтардың сапасын бағалау бойынша алғаш рет әлеуметтік лингвистикалық талдау жүргізу, отандық аударма сапасын бағалау ісіне өз үлесін қосатыны анық.

КІРІСПЕ

«Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры 2018 жылдан бастап гуманитарлық пәндер бойынша жоғары оқу орындарына арналған 100 оқулықты [4] тікелей шетел тілдерінен (негізінен ағылшын тілінен) қазақ тіліне аударылуы осы саладағы нақты серпіліс деп санауға болады. Жарияланған өнімнің сапасын анықтау, мақсатты аудиторияның мүддесі үшін болашақта оны жақсарту бағыттарын анықтау, әртүрлі реципиенттердің аударма сапасын бағалау критерийлерін анықтау, сондай-ақ болашақ аудармашыларды дайындау үшін дидактикалық материалдарды құрастыру мақсатында жүйелі лингвистикалық талдауды қажет ететін аударма мәтіндерінің үлкен корпусы пайда болды.

Қазақстанда бұрын-соңды адресаттардың аударма сапасына қанағаттану дәрежесі бойынша ресми ресімделген әлеуметтік сауалнамалар жүргізілген жоқ, сондықтан «сыртқы сапаны бағалау» ұғымын енгізу біздің еліміздегі аударма ғылымы мен дидактикасы үшін жаңа нәрсе деуге болады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – зерттеу нысаны болып табылатын филология оқулықтарының аударма нұсқасының аударма сапасына сырттай бағалау процедурасын әзірлеу және жүргізу.

Зерттеу жұмысының міндеті – филология саласы бойынша қазақ тіліне аударылған бес оқулыққа («Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры баспасында жарық көрген) білім алушылар мен оқытушылардың аударма сапасын сырттай бағалауға қатысты көзқарастары мен пікірлеріне талдау жүргізу.

Зерттеу жұмысының нысаны – аударылған оқулықтардың аударма сапасына қатысты сауалнама нәтижелері.

Батыс аударма теоретиктері 70-ші жылдардың басынан бастап АСБ мәселесін белсенді түрде дамытып, осы сапаны анықтайтын нормалар, стандарттар мен критерийлер

мәселелерін қарастырды. Juliane House [5], Anthony Pym [6], Gideon Toury [7], Mona Baker [8], Christiane Nord [9], секілді ғалымдар аударма сапасын бағалауға арнаған біріз еңбектер жазды.

Juliane House аударма сапасын бағалауға арналған модель ұсынды. Аталмыш модель аударма сапасын бағалау үшін қолдануға болатын әртүрлі аспектілерді қамтиды. АСБ моделі мәтіндік және прагматикалық компоненттерден тұрады. Аударма кезінде мағына үш деңгейде сақтауды талап етеді-семантикалық, прагматикалық және мәтіндік. Juliane House АСБ моделін жаңа көзқараспен қайтадан қарады. Бұл модельде Холлидэй ұсынған регистрінің «Өріс» (Field), «Режим» (Mode) және «Тенор» (Tenor) классикалық тұжырымдамаларын қолданады [5].

Кирембе Рашид Абдул Хамид бастаған авторлар тобы аударма сапасын бағалау үшін аударма сапасының шкалаларын әзірледі [10]. Бұл шкалалар белгілі аударма үлгілерінен алынған аударма сапасын бағалауға арналған бес гипотетикалық құрылымнан тұрды. Оларға аудармашының мінездемесі, бастапқы мәтін материалының инициаторы, бастапқы мәтіннің сипаттамасы, аударма процесінің ерекшеліктері, тілдік сипаттама

Отандық зерттеушілер «Құдай тарихы: 4000 жылдық иудаизм, христиан және ислам іздеуі» дінтану оқулығының ағылшын тіліндегі түпнұсқасы және қазақша аудармасына функционалдық және прагматикалық аспектілерде талдау жүргізді [11, 114-124 б.].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Негізгі кезең жобаға қатысушылардың филология бойынша басылып шыққан бес оқулықтың аударма сапасының сыртқы және ішкі бағалауын жүргізуімен байланысты. Осы мақсатта аударма сапасын сыртқы бағалау рәсімі әзірленді және жүргізілді.

Ғылым және оқу саласы аудармасының сапасына сырттай бағалау жүргізу үшін әлеуметтік лингвистикалық ретроспективті әдістер: информанттармен сұхбаттасу және сауалнама түріндегі сұрау және контент-талдау пайдаланылды. Бұл әлеуметтік лингвистикалық сауалнамаға филология пәндерінің оқытушылары және отандық жоғары оқу орындарының студенттері қатысты. Сауалнама нәтижелері жалпыланған топтық объективті пікір алу және оның сәйкестік дәрежесін бағалау үшін статистикалық әдістерді қолдану арқылы өңделді.

Сауалнамаға материал ретінде нақты материалдан (дереккөздерден) үзінділер пайдаланылды – бұл тіл білімі және әдебиеттану бойынша бес оқулық мәтіндерінің түпнұсқалары және олардың қазақ тіліне аудармалары. Филология бойынша бес оқулықтың аудармалары ашық қолжетімді. Қазақстандық жоғары оқу орындарының студенттері аударылған оқулықтарды семинар сабақтарына, емтихандарға дайындық үшін пайдаланады. Тіл білімі және әдебиеттану пәндері еліміздегі университеттерде өздерінің оқу бағдарламаларына сай әр түрлі семестрде жоспарланғандықтан, мақсатты аудиторияға сауалнама жүргізу үшін 2023-2024 оқу жылының кезеңі белгіленді. Сыртқы аударма сапасын бағалау процедурасынан алынған нәтижелерінің сенімділігі үлкен сандар заңымен анықталады.

Бұл ретте әлеуметтанулық сауалнамалардың этикалық нормалары (деректерді жинау кезеңі және нәтижелерді өңдеу сатысында алынған ақпаратты тек зерттеу мақсатында пайдалану; құпиялылық және жеке тұлғаны құрметтеу ережелерін сақтау; зерттеу кезінде моральдық немесе өзге де зиян келтірмеу және т.б. сақталды).

НӘТИЖЕЛЕР

Аударма сапасын бағалауды талдау барысында Д.М. Бузаджи моделі бойынша ішінара топтар мен категорияларға бөлінетін логикалық, синтаксистік, лексикалық және стилистикалық қателерді анықтау арқылы құрылымдық талдау жүргізіледі.

Өз кезегінде Е.А. Княжева оқу аудармасын бағалау кезінде қателердің өзіндік типологиясын ұсынады:

1. Семантикалық мазмұн деңгейіндегі қателер;
2. Мәлімдемені тілдік рәсімдеу деңгейіндегі қателер;
3. Аударма мәтінінің техникалық дизайны деңгейіндегі қателер [12].

Мұндай жіктеу педагогикалық зерттеу үшін ең оңтайлы болып табылады, алайда біздің жағдайда аударма сапасын бағалау үшін аударылған мәтіннің түпнұсқасына функционалды сәйкестік принципін бірінші орынға қоятын қателіктердің күрделірек жіктелуі туралы айту орынды болып табылады.

Жоба мүшелері студенттерден сұхбат алу үшін сауалнамалар құрастырды. Студенттер 2 топқа бөлінді:

- 1) Ағылшын тілі мамандық тілі болып табылатын ағылшын тілін («Аударма ісі», «Екі шет тілі», «Шетел филологиясы» мамандықтары) меңгерген студенттер;
- 2) Ағылшын тілі мамандық тілі болып табылмайтын «Қазақ тілі», «Лингвистика», «Филология» мамандықтары студенттері.

Сауалнама мен сұхбаттасу барысында келесі оқулықтар қарастырылды: С.Пинкер «Тіл – инстинкт», М.Райан, Д.Ривкин «Әдебиет теориясы: Кіріспе», С.Г.Тер-Минасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация», В. Фромкин, Р. Родман, Н. Хайамс «Тіл біліміне кіріспе», Е. Торе Янсон «Тіл тарихы: Кіріспе»

Сауалнамаға ҚР жоғары оқу орындарының студенттері (Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Е.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, «Астана-Тұран» университеті, А.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық университеті, Оңтүстік Қазақстан университеттерінен «Аударма ісі» және «Филология» білім беру бағдарламасы бойынша білім алатын қазақ тобының студенттері қатысты.

Сауалнамаларға осы зерттеу жобасының мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетін сұрақтар енгізілді.

Сауалнама барысында студенттер Ұлттық аударма бюросы аудармашыларының аудармасы мен түпнұсқа мәтінді салыстырды. А нұсқасы – ұлттық аударма бюросының аудармасы және В нұсқасы – жоба қатысушыларының аудармасы. Сауалнама барысында студенттер қай нұсқаны таңдағанын атап өтті және неге бұл аударма нұсқасын таңдағанын түсіндіруге тырысты. Негізгі мақсат студенттер аударма процесінде жіберілген қателіктерді көре ала ма және олар аударманың денотативті мағынасын түсінеді ме деген сұрақтарға жауап алу болды.

ҚР Ұлттық аударма бюросында «Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» бағдарламасы аясында филология саласы бойынша басылып шыққан 5 оқулықтың аударма сапасын бағалау мақсатында Қазақстанның ЖОО-ның білім алушыларынан сауалнама алынып, сондай-ақ аталған оқулықтарды оқу процесінде пайдаланатын оқытушылармен сұхбат жүргізілді.

ТАЛҚЫЛАУ

Д.Бузаджи аударма сапасын бағалау бойынша аударма қателіктерін басты төрт топқа жіктелген:

1. Мәтіннің денотативті мағынасына байланысты мазмұндық қателер;
2. Түпнұсқаның стилистикалық ерекшеліктерін аударуға байланысты қателер;
3. Автордың бағасын беруге байланысты қателер. Бұл топ түпнұсқаның экспрессиясын бейтараптаумен байланысты;
4. Аударма тілі нормалары мен узусының қате берілуі [13].

Респонденттер туралы жалпы ақпарат.

Сауалнамаға 183 болашақ аудармашы мен 74 қазақ бөлімінің студенттері қатысты. Студенттердің негізгі бөлігі жоғары курста оқиды (87%). «Аударма ісі» бөлімінде оқитын

студенттердің ағылшын тілі деңгейі, негізінен, орташа болып анықталды (50% - ортадан жоғары және жоғары). Дегенмен, ағылшын тілін мүлде білмейтін не өте бастапқы деңгейде білетіндер респонденттер 15% құрады.

Оқулықтарды қолдану бойынша мәліметтер.

Сауалнамаға қатысқан студенттердің айтарлықтай бөлігі аталған оқулықтарды пайдаланбайтынын көрсеткен. Мәселен, аудармашылардың 31%, ал қазақ тілі студенттерінің 57% оқулықтардың ешқайсысын пайдаланбайтынын атап көрсеткен. Аудармашылар арасында ең жиі пайдаланылатын оқулық С.Г. Тер-Минасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» болса, қазақ бөлімінің студенттері М. Райан, Д. Ривкиннің «Әдебиет теориясы: Кіріспе» оқулығын жиірек пайдаланады. Екі мақсатты топ үшін де сирек қолданылатын оқулық - С. Пинкердің «Тіл – инстинкті» (1-кесте).

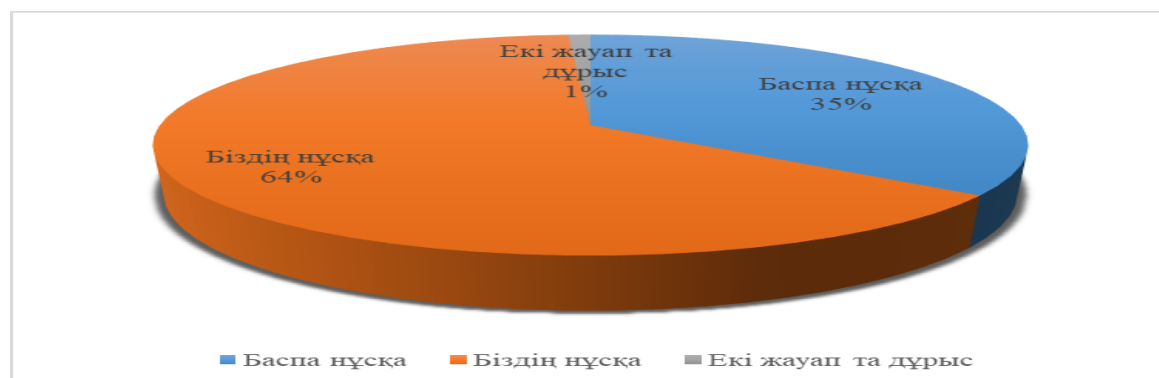
1-кесте – Студенттердің оқулықтарды қолдану көрсеткіші

Оқулық атауы	Аудармашы студенттер	Қазақ бөлімінің студенттері
1. С. Пинкер «Тіл – инстинкт»	8%	0%
2. М. Райан, Д. Ривкин «Әдебиет теориясы: Кіріспе»	5%	16%
3. С.Г. Тер-Минасова «Тіл және мәдениетаралық коммуникация»	24%	4%
4. В. Фромкин, Р. Родман, Н. Хайамс «Тіл біліміне кіріспе»	16%	13%
5. Т. Янсон «Тіл тарихы: Кіріспе»	14%	5%
Ешқайсысын қолданбаймыз	31%	57%
Жауап жоқ	2%	4%

1. Мәтіннің денотативті мағынасына байланысты мазмұндық қателер.

Бұл категорияға қатысты студенттерге 3 сұрақ берілді.

Аудармашыларға берілген №5 сұрақта түпнұсқадағы ақпаратты аудармада бұрмалау қатесі меңзелген. Бұл қатені түпнұсқаны көріп тұрған аудармашы студенттердің 64% байқаған (1-сурет), ал қазақ бөлімінің студенттері үшін бұл қатенің денотативтік маңызы жоқ (студенттердің тек 42% ғана біздің нұсқаны таңдаған). Бір студент екі сөйлеммен де келіспейтінін, мағыналық байланысы жоқ екенін атап көрсеткен. Басылған аударма нұсқасын таңдаған қазақ бөлімінің студенттері сол нұсқада конкретизация бар екенін, яғни сөйлемнің нақты жазылғанын атап өтеді:

Сурет 1 – «Аударма ісі» білім беру бағдарламасы бойынша оқитын студенттердің мазмұндық қателіктер бойынша №5 сұраққа берген жауаптары

Аудармашыларға берілген №7 сұрақ пен қазақ бөліміне берілген №5 сұрақта түпнұсқадағы денотативті ақпараттың бұрмалануы беріледі. Аударма қатесі ағылшын тілінің дыбыстау жүйесіне байланысты болғандықтан, аудармашы студенттер қатені

бірден байқаған, барлығы дерлік түзетілген нұсқаны таңдаған. Қазақ бөлімінің студенттері түпнұсқадан бейхабар болғандықтан, бұл қатені байқай алмаған. Дегенмен, түзетілген нұсқаның жүйелі, бір ізге түсірілгенін, «мәтін толық оқылғаннан кейін» жазылғанын, басылған нұсқаның анағұрлым «шашыраңқы» екенін атап өткен.

Сурет 2 – Қазақ бөлімі студенттерінің мазмұндық қателіктер бойынша №5 сұраққа берген жауаптары

2. Түпнұсқаның стилистикалық ерекшеліктерін аударуға байланысты қателер.

Зерттеушілер бұл бұрмалаушылықтарға қатысты болатын қателердің үш түрін көрсетеді: түпнұсқа мәтіннің функционалдық стилін немесе жанрлық ерекшеліктерін беруде жіберілетін қателік, түпнұсқаны калькалау, аударылатын тіл узусын бұзу [13].

Зерттеушілер атап көрсеткендей, аударма қателіктердің басқа түрлеріне қарағанда түпнұсқаның стилистикалық ерекшеліктерінің берілуіне байланысты туындайтын қателіктердің «үлес салмағы» айтарлықтай жоғары емес, бірақ бұндай қателіктер жиі орын алып жатса аударма бөліктерінің прагматикалық баламалылығы күмән тудырып, аударма мәтінінің тұтастай сәйкестігіне нұқсан келуі мүмкін. Сапасы жоғары болып саналатын, әрі оқырманды қанағаттандыра алатын аудармада қателіктердің екінші тобы: түпнұсқаның стилистикалық сипаттамасын беруге байланысты бұрмалаушылықтардың мейлінше аз кездесуі немесе болмағаны жөн деп есептеледі.

Сауалнама нәтижелері.

Сауалнама нәтижесі бойынша «Аударма ісі» білім беру бағдарламасы студенттерінің ағылшын тілін меңгеру деңгейі жалпы алғанда Intermediate (орта) & Upper Intermediate (ортадан жоғары) 81 % құрады. Қазақ бөлімінде білім алатын студенттерге қарағанда аудармашылар сауалнама сұрақтарына жауап беруде белсенділік көрсетті.

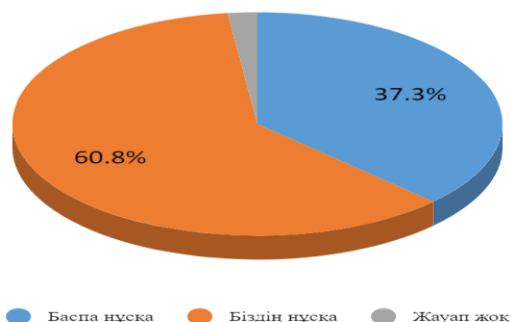
Қателіктердің 2-тобына байланысты берілген аудармалардың қайсысында стильдік бұрмалаушылықтар бар? Жауабыңызды түсіндіріңіз.

If my personal synthesis seems to embrace both sides of debates like «formalism versus functionalism» or «syntax versus semantics versus pragmatics», perhaps it is because there was never an issue there to begin with. (С. Пинкер).

А. Егер мен ұсынған «формализм мен функционализм» немесе «синтаксис, семантика және прагматика» сияқты синтездік кешенді тұжырымдамалар, қалыптасқан ұғым-түсініктер төңірегінде пікірталас туатын болса әрі *оқшау-оқшау үйектерді біріктіру үдерісіне оң әсер етсе*, онда аталған құбылыстардың өз арнасын тапқаны деп білемін.

В. Мен ұсынған синтез «формализм-функционализм», «синтаксис-семантика-прагматика» арасындағы пікірталаста екі тарапты да жақтайтын болып көрінсе, онда мұндай пікірталасқа себептің болмағаны да шығар.

Студенттердің 37.3% баспа ұсынған нұсқаны дұрыс деп белгілесе, 60.8% біздің ұсынған аударма нұсқасымен келісетіндіктерін көрсеткен. Тек 2% студент бұл сұрақты жауапсыз қалдырған.

Сурет 3 – «Аударма ісі» білім беру бағдарламасы бойынша білім алушы студенттердің мазмұндық қателіктер бойынша №10 сұраққа берген жауаптары

Тапсырма стильдік бұрмалаушылықтарға байланысты болғандықтан аудармашы студенттер А нұсқасындағы мәтіннің қабылдауға қиындау екенін көрсетіп, нұсқадағы «оқшау-оқшау үйектерді біріктіру үдерісіне оң әсер етсе» сөз тіркесінің түпнұсқаға сәйкес емес деп көрсетеді. Біздің ойымызша, бұндай тілдің көріктеу құралдары көркем әдеби стильіне тән болғандықтан, оқулықта қолдану түпнұсқаның стильдік бұрмалануына ықпалын тигізеді, әрі БТ мен АТ арасындағы сәйкессіздікті туғызады.

Сондай-ақ аудармашы студенттер А нұсқасында *егер, немесе, әрі, онда* деген қыстырма сөздердің жиі қолдану да стильдік қателіктер деп орынды көрсеткен. В нұсқасын түпнұсқаға сәйкес, стильдік бұрмалаушылық жоқ, түсінуге жеңіл деп көрсеткен.

Осы сауалнама қазақ бөлімінің студенттеріне де берілген болатын. Айырмашылығы - оларға ағылшын тіліндегі түпнұсқа берілмей, тек А және В нұсқалары берілді. Қазақ бөлімінің студенттері бұл тапсырмаға төмендегідей жауаптарын берген, яғни дәлме-дәл мысал келтірмей, жалпылама айтып өткен.

- Стильдік жағынан түсінікті болды.
- В нұсқасының мағынасы бірден түсінікті;
- Қиын сөйлемдер, екінші сөйлем дұрыс деп ойлаймын;
- «В» Себебі құрамы дұрыс, ретімен жазылған;
- В жауабының мағынасы дұрыс, әрі түсінікті деп ойлаймын.

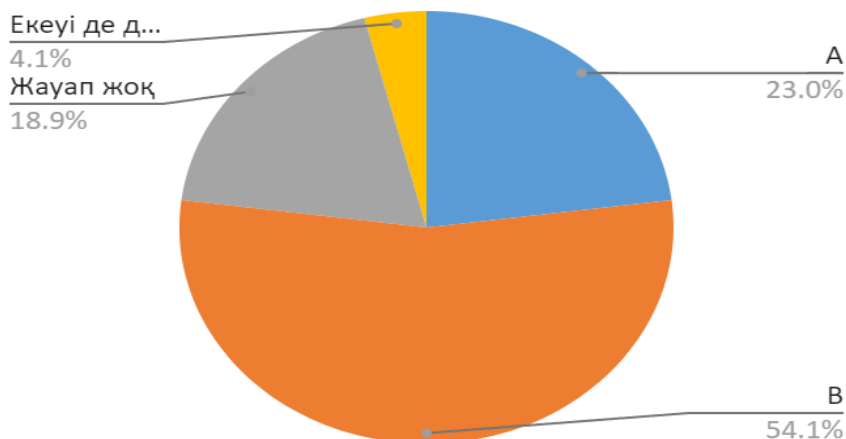
Қорытындылай келсек, аудармашы студенттер де, қазақ бөлімінде білім алушылар да біздің тарапымыздар берілген В нұсқасын дұрыс деп көрсеткен.

Қазақ бөлімінің студенттеріне арналған сауалнаманың 20-сұрағы:

Берілген сөйлемдердің қайсысында қазақ тілі нормалары, стилі дұрыс сақталған? Жауабыңызды түсіндіріңіз.

А. Антуан Сент-Экзюперидің («Кішкентай ханзада» шығармасының авторы) «Сөз мағынасы оның ішінде емес, біздің сол сөзге деген қатысымызда» деген сөзін талқылаңыз. Бұны дұрыс деп ойлайсыз ба, жартылай дұрыс па, әлде дұрыс емес пе? Көзқарасыңызды дәлелдеп, қажет болса, мысалдар ұсыныңыз.

В. «Кішкентай ханзада» повестінің авторы Антуан де Сент-Экзюперидің «Сөздің мағынасы сөздің өзінде емес, оның ішіндегі сол сөзге деген көзқарасымызда» деген сөзін талқылап көріңізші. Қалай ойлайсыз, сіздің ойыңызша, бұл шындық па, ішінара шындық па әлде жалған ба? Қажет болса мысалдар келтіре отырып, өз көзқарасыңызды дәлелдеңіз.

Сурет 4 – Қазақ бөлімі студенттерінің мазмұндық қателіктер бойынша №20 сұраққа берген жауаптары

Сауалнамаға қатысқан студенттердің 54,1 % В нұсқасын белгілесе, 23,0 % А нұсқасын, ал 4,1 % екі нұсқасы да дұрыс деп, 18,9 % қалыс қалған. В нұсқасын белгілеген студенттер А нұсқасындағы «жартылай дұрыс па, әлде дұрыс емес пе» деген сөз тіркестерінің көбінесе ауыз екі сөйлеу стильіне тән деп көрсеткен (3 курс).

А нұсқасындағы «Сөз мағынасы оның ішінде емес, біздің сол сөзге деген қатысымызда» деген сөйлемді көпшілік студенттер бір контексте бір сөздің немесе түбірлес сөздердің себепсіз қайталануы деп дұрыс көрсеткен деген пікірдеміз. Стильдік қателіктердің туындауына әкелетін себептердің бірі - тавтологиялық сөз қолданысының салдары. Қазақ бөлімінің студенттері бұндай қателікті таба алған. Дегенмен екі нұсқаны да дұрыс деп көрсеткен студенттер де кездеседі. Олар «оғаш қателіктер көріп тұрған жоқпын», «мен үшін екі нұсқа да түсінікті», «екінші рет оқығаннан соң екі нұсқа да түсінікті болды» деген сияқты жауаптарымен түсіндірген. Біздің ойымызша, бұндай тапсырмаларға талдау жасауда түпнұсқамен таныс емес қазақ бөлімінің студенттердің қазақ тілінің стилистикасын дұрыс меңгеруі де айтарлықтай рөл атқарған.

Ал аудармашы студенттер берілген түпнұсқа мен аударылған нұсқаларды салыстыра отырып талдау жасағандықтан олардың көпшілігі түпнұсқаға сәйкес келуіне және оқырманға түсінікті болуы жағына назар аударған.

Жалпы айтар болсақ, сауалнамаға қатысқан екі мамандықтың студенттері де түпнұсқаның стилистикалық ерекшеліктерін аударуға байланысты қателіктерді дұрыс көрсете білген.

3. Автордың бағасын беруге байланысты қателер. Бұл топ түпнұсқаның экспрессиясын бейтараптаумен байланысты.

«Аударма ісі» білім беру бағдарламасы бойынша оқып жатқан студенттерге арналған сауалнамада сонымен қатар аударманың қай нұсқасының экспрессивті реңкі дұрыс берілгендігін анықтап, жауаптарын түсіндіру ұсынылды. Бұл жердегі негізгі мақсат студенттер жалпы аударма түсінікті ме, түсінбейтін лексемалар, терминдер кездеседі ма деген сауалға жауап алу болатын. Студенттерге түпнұсқадағы сөйлем және оның екі аудармасы ұсынылды. А-нұсқасы Ұлттық аударма бюросының аудармасы болса, Б-нұсқасы жоба мүшелерінің ұсынған аудармасы.

Мысалы, *Nineteenth-century linguists generally thought that languages in societies where the material culture is not very advanced were simpler and somehow less highly developed than the languages we speak in Western societies (Т. Янсон).*

А.ХІХ ғасыр лингвистері материалдық байлық аса дамымаған қоғамда тілдер қарабайыр, қарадүрсін деген пікірде болған.

Б. XIX ғасыр тіл мамандары өркениетті батыс елдерінің қоғамындағы сөйлеу ерекшеліктеріне қарағанда, материалды және мәдени тұрғыда айтарлықтай дамымаған қоғамның тілі қарапайым, жеңіл деп есептеген.

Аталмыш аударма бойынша, студенттердің басым бөлігі аудармадағы «қарабайыр», «қарадүрсін» сөздерінің мағынасын түсінбегендігі белгілі болды. Студенттердің көпшілігі Б-нұсқасын таңдаған. Студенттер жауаптарын келесідей түсіндірген:

-Бірінші сөйлемде қарадүрсін және қарабайыр деген сөздер түсініксіз, оны оқырманға қарапайым сөзбен жеткізген жөн;

-Екінші нұсқа анық, толық аударма, экспрессивті реңкі дұрыс тасымалданған деп ойлаймын;

-Бұл нұсқаны таңдаған себебім, ол лексиканың түсініктілігінде, яғни оқырмандардың басым бөлігі текстті түсінеді. А-нұсқасында экспрессия мол;

-қарабайыр, қарадүрсін сөздері тым әдеби стиль түсініксіз;

- қарабайыр, қарадүрсін сөздері ғылыми стильге сай емес қолданылған.

Бұл жерде адресаттар - ЖОО-ның студенттері мен оқытушылары. Студенттердің басым бөлігі *қарабайыр, қарадүрсін* сөздерінің мағынасын түсіне алмады. Біріншіден, студенттердің әдеби шығармаларды аз оқитындығын көрсетсе, екіншіден, студенттерге таныс сөзoramдарын қолдану оларға әлдеқайда түсінікті екендігін көрсетеді.

4. Аударма тілі нормалары мен узусының қате берілуі

Сауалнама нәтижесін талдай келе, ағылшын тілі деңгейі жоғары студенттер сұрақтардың қателіктердің қай тобына жататынына қарамастан, үзінділерді талдап, сұрақтарға жақсы әрі толық жауап бергені анықталды. Студенттердің басым көпшілігі 1 және 4 топқа жататын қателіктер: мәтіндердің денотативтік мазмұнына байланысты мағынасын жеткізудегі қателіктер мен аударма тілінің нормасы мен қолданылуының бұзылуына байланысты қателіктер тобын бірден тапқан.

Алайда, 2 және 3-топқа жататын түпнұсқаның стильдік белгілерін беруге байланысты қателіктер тобы мен авторлық бағалауды жеткізуге байланысты қателер кейбір қиындықтар мен пікірлердің қайшылықтарын тудырды. Мүмкін мұны студенттердің басым көпшілігі үзінділер алынған жоғарыда аталған оқулықтармен таныс емес екендігімен, оқулықтарды дәрістер мен практикалық сабақтарда қолданбауымен түсіндіруге болатын шығар.

Д.М.Бузаджи және т.б. анықтамасы бойынша аударма қателіктерінің 4-тобы, яғни аударма тілінің нормасы мен қолданылуының бұзылуына (аударма тілінің орфографиялық және пунктуациялық нормаларын бұзу; жалқы есімдерді дұрыс аудармау; транскрипцияланған шетелдік сөздердің дұрыс берілмеуі; аударма тілінің стилистикалық нормаларының айқын бұзылуына байланысты қателер, сандық деректердің нақты түрлерін (ондық белгілер мен бөлгіштер, күндер мен уақыт бірліктері, салмақ пен өлшемдер және т.б.) берудегі бұзушылықтарға байланысты қателер, мәтіннің осы түріне қатысты аударма тіліне қойылған дизайн талаптарының бұзылуы) [13, 34-75 бб.] байланысты қателерге толығырақ тоқталайық..

Сауалнама нәтижесін талдай келе, ағылшын тілі деңгейі жоғары студенттер сұрақтардың қателіктердің қай тобына жататынына қарамастан, үзінділерді талдап, сұрақтарға жақсы әрі толық жауап бергені анықталды. Студенттердің басым көпшілігі 1 және 4 топқа жататын қателіктер тобын бірден тапқан. Оның ішінде 4-топқа (5, 13, 14, 17 сұрақтар) жататын, транскрипцияланған шетелдік сөздердің дұрыс берілмеуіне байланысты қателерде (5) «heteroglossic» сөзінде *o* әрпінің орнына *e* әрпін жазып, «гетереглоссия» деп аударған. Аудармашы мамандығы бойынша оқитын респонденттердің 70% бұл қатені бірден анықтаған.

Аударма тілінің орфографиялық және пунктуациялық нормаларын бұзу; жалқы есімдердің дұрыс аударылмауына байланысты қателерді анықтау барысында (13, 14 сұрақтарда) «*құпия* сөзі дұрыс жазылмаған, орфографиялық қате бар, *ү* емес, *у* әрпі болуы тиіс», «қазақша аудармада түпнұсқадағы тыныс белгілері сақталмаған», «аудармада

түпнұсқадағы жақшаның ішіндегі қысқарған сөз аударылмай кеткен», «сыртқы істер министрлігі емес министрі болуы керек» деген пікірлер қалдырған.

Осы қателіктер тобына жататын келесі мысалда аударма тіліне қойылған дизайн талаптарының бұзылуы анық байқалып (14) респонденттер «мұғалім сөзі дұрыс жазылмаған, дұрысы мұғалім», «орысша нұсқадан аударылғандай көрінеді», «бірнеше орфографикалық қателер бар», «-ов дегенді орысшадан алған ғой, ағылшынша түпнұсқасында -s деп тұр, қазақша көпше түрінің жалғауы болуы керек», «тыныс белгілері сақталмаған» деген сияқты пікірлерімен бөліскен.

Осы топтағы сандық деректердің дұрыс берілмеуіне байланысты сұрақта (17) «сандар түпнұсқада берілмеген», «336-337 беттер деген сөз түпнұсқада мүлдем жоқ», «аудармада түпнұсқада кездеспейтін ақпарат бар», «мистер емес мырза деп аударған дұрыс деп ойлаймын» деген пікірлер бар.

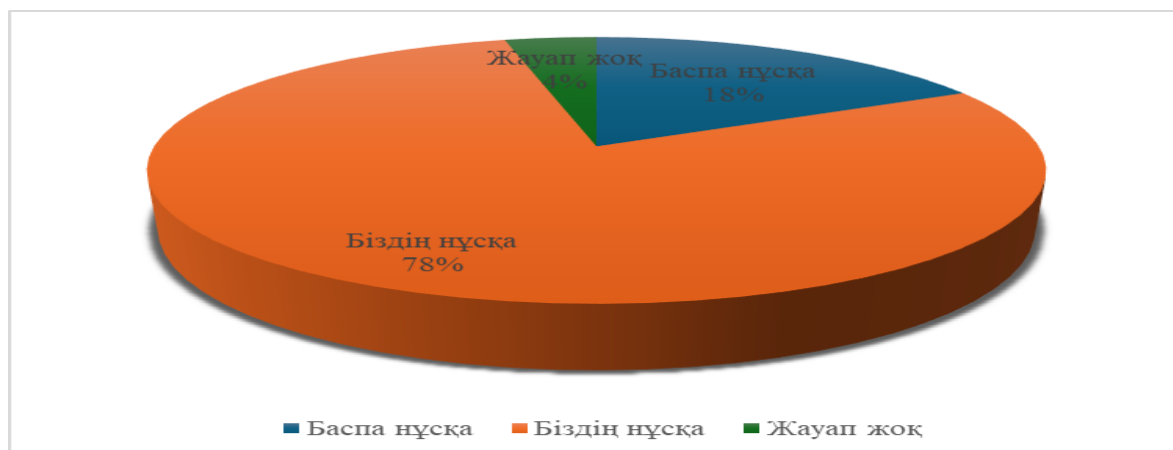
Мысалы:

(17) Beryl and Mr. Florence bring a new perspective to the narrator's family, and sometimes that new perspective is disturbing of what the family considers customary and normal. What are some ways in which this occurs? And what is Munro after by drawing your attention to them? Note especially the cow milking episode (М. Райан, Д. Ривкин).

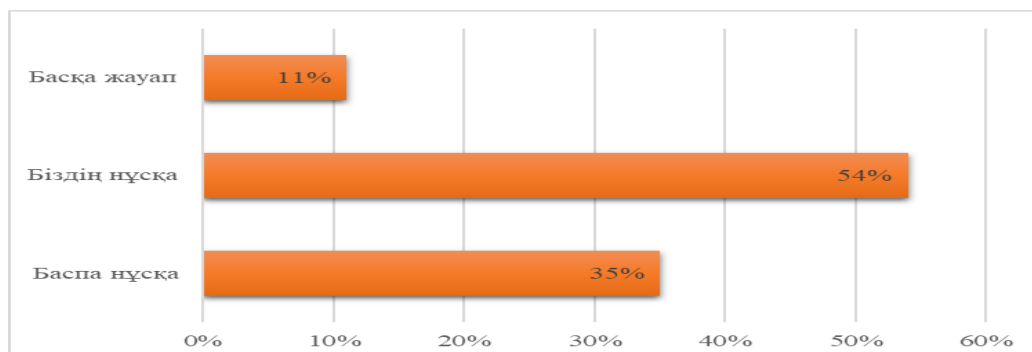
А. Бэрил мен мистер Флоренс Никтің отбасын жаңа қырынан ашады. Осындай жағдайлар романның тағы қай жерлерінде кездеседі? Оқырман назарын аударғаннан кейінгі Манро отбасын қалай бейнелейді? Әсіресе 336–337-беттердегі сиыр сауу эпизодына назар аударыңыз.

В. Бэрил мен Флоренс мырза баяндаушы адамның отбасын жаңа қырынан көрсетті. Кейде бұл жаңа көзқарас отбасы әдеттегі және қалыпты деп санайтын нәрселері жайлы алаңдатушылық туғызады. Бұл қандай жерлерден байқалады? Ал Манро оларға сіздің назарыңызды не үшін аудартты? Әсіресе сиыр сауу эпизодына назар аударыңыз.

Сауалнама нәтижелерін саралай келе Д.М.Бузаджи және т.б. анықтамасы бойынша аударма қателіктерінің 4-тобына жататын 17-сұрақтың жауаптарын толығырақ талдайтын болсақ, респонденттердің 18% баспа аудармасымен келісіп, «А нұсқасында автор ниеті, стиль секілді аспектілер сақталған», «В нұсқасында түпнұсқаны тікелей аударған, сырт көзге қарағанда екінші нұсқа сәйкес келетіндей, ақпараттар нақты әрі түсінікті» десе, респонденттердің 78% жоба мүшелері ұсынған аударма нұсқасымен, яғни В нұсқасымен келісетіндігін айтып, «В нұсқасында сандық деректер дұрыс аударылған», «жалқы есімдер де дұрыс берілген», «А нұсқасында түпнұсқада кездеспейтін ақпарат бар, сандар түпнұсқада жоқ, 336-337 бет деген сөз түпнұсқада мүлдем берілмеген, «мистер емес» мырза деп аударған дұрыс деп ойлаймын», «Флоренс мырза» деп жазылғаны дұрыс», «В нұсқасы нақты, терең аударылған» деген пікірлерімен бөліскен. Ал респонденттердің 4% мүлдем ешбір нұсқаны таңдамаған. Осы сұрақтың талдауын диаграмма күйінде пайыздық көрсеткіштермен бейнелейтін болсақ келесідей көрініс шығады.

Сурет 5 – «Аударма ісі» білім беру бағдарламасы бойынша оқитын студенттердің аударма қателіктерінің 4-тобы, яғни аударма тілінің нормасы мен қолданылуының бұзылуына байланысты қателер тобына жататын №17 сұраққа берген жауаптары

Сурет 6 – Жалпы көрсеткіштер.

Жалпы алғанда, барлық респонденттердің (257) 54% біз ұсынған жауапты таңдаған. 11% жуық студенттер басқа жауаптар берген (мүлде жауап бермеген не екі нұсканы да таңдаған, т.б.). Аудармашы студенттердің 54% біздің нұсқамызды қолдаған, бұл олардың жоғарыда аталған тілдік дайындық деңгейімен барабар (ағылшын тілі деңгейі 50% құраған болатын) болуы мүмкін, себебі аударманы талдау машығы, ең алдымен, екі тілді де жетік білуді талап етеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, әлеуметтік және лингвистикалық аспектіде аударманың сапасын бағалау, белгілі бір нәтижеге қол жеткізу дегеніміз – отандық аударма сапасын көтерудің бірден бір жолы болып табылады. Аударма сапасын көтеру арқылы аударма сапасының мәдениетін қалыптастыра аламыз. Филология саласындағы көпшілігі тікелей қазақ тіліне аударылған 5 оқулық бойынша еліміздің ЖОО студенттерінен алынған сауалнама нәтижелеріне қорытынды жасай келе мынадай тұжырым жасадық:

- түпнұсқа мазмұны мен аударманың баламалылығы қарым-қатынастық тұрғысынан алғанда олардың тепе-теңдігінің көрсеткіші болып табылады. Сондықтан да бұл мәселені тереңірек зерттеу алдағы уақыттың еншісінде;

- сауалнама нәтижесі бойынша аудармашы мамандығындағы студенттер мәтіннің стильдік ерекшеліктерін, экспрессивті реңкін нақты ажырата алмаған, ал түпнұсқа мен аударылған мәтінді салыстыруда аудармашылық талдау жасай білген;

- қазақ бөлімінің студенттері стильдік ерекшеліктің берілуіне дұрыс баға бере білген, экспрессивті реңктің сақталуына экспрессиясы жоғары лексикалық бірліктері бар сөйлемдерді дұрыс деп таныған;

- ең жиі, әрі толық танылған қателіктердің түрі – орфографиялық қателіктер. Алайда, пунктуациялық қателіктерге студенттер аса назар аудармаған. Ескеретін жайт, түпнұсқамен таныс емес, аудармасының екі нұсқасымен танысып, сауалнамаға жауап берген қазақ бөлімінің студенттері аудармадағы қате калькаларды дұрыс деп қабылдаған.

«Аударма ісі» мамандығында білім алушы студенттер түпнұсқадағы мәтіннің толық, дәлме-дәл, кей жағдайда сөзбе-сөз аударылуына баса назар аударса, қазақ бөлімінің студенттері аударма нұсқаның түсінікті, бейімделген, нақтыланған болуын құптаған. Түпнұсқамен таныс емес оқырман түпнұсқаның денотативті мазмұнының толық сақталуын емес, аударманың рецепиентке ұғымды болуын негізге алады.

Жүргізілген зерттеудің құндылығы осы жұмыстың тиісті білім саласына қосқан үлесі болып табылады. Сонымен қатар алынған мәліметтер негізінде аудармашыларды оқытудың сыртқы және ішкі АСБ процедурасының әдістемесі әзірленеді.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті 2023-2025 жылдарға арналған ғылыми жобасы бойынша ЖТН АР19680449 «Аударма сапасын бағалау: ғылым және оқу салалары» тақырыбы бойынша гранттық қаржыландыру шеңберінде жарияланды.

Сауалнамаға қатысушылар құрамында жоғарыда көрсетілген авторлардан басқа, 2023 жылғы жобаға қатысушылар А.А. Алдабергенова мен Ж.Ж. Манапбаева да болды (алайда аталған авторлар 2024 жылы жобаға қатыспады). Журнал талабы бойынша мақала авторларының саны 4 адамнан аспауына байланысты авторлар қатарында олардың аты-жөні көрсетілмеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Nida E. Toward a science of translating. Brill academic Pub, 2003. – 331 p.
- 2 Vermeer H. J. Skopos and Commission in Translational Action. In A. Chesterman (Ed.), Readings in Translation Theory. Routledge, 2021. – pp.1-12.
- 3 Reiss K. Translation Criticism – The Potentials and Limitations: Categories and Criteria for Translation Quality Assessment. Routledge, 2014. – 140 p.
- 4 Ұлттық аударма бюросы. 100 кітап. – 2018. <https://100kitap.kz/kz/books> (қаралған күні: 20.07.2023).
- 5 House J. Translation Quality Assessment: Past and Present. Routledge, 2015. – 170 p.
- 6 Pym A. Active Translation Literacy in the Literature Class. Cambridge university press, 2023. PMLA. – Vol. 138, Issue 3. – pp. 819-823.
- 7 Gideon T. A handful paragraphs on “Translation” and “Norms”. Current issues in Language and Society // Taylor & Francis Group, 1998. – Vol. 5, no.1. – pp. 10-32.
- 8 Baker M. In other words, a coursebook on translation. Routledge, 2001. – 317 p.
- 9 Nord C. Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis. Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1991. – 250 p.
- 10 Kirembwe R. et.al. Translation Quality Scales: A Comprehensive Pilot Analysis for Translation Quality Assessment Constructs Extracted from Translation Models. Faculty of Major Language Studies (FPBU). Universiti Sains Islam Malaysia, 2020. – pp. 1-8.
- 11 Жұмабекова А.Қ., Ауелбекова А.Е. Ғылыми дискурстың баламалылығына жету аспектілері // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық сериясы. – 2021 – №1. – 114-124 б.
- 12 Княжева Е.А. «Аударма сапасын бағалау» курсының құрылымы мен мазмұны // Таңдау пәні бойынша аудармашылар дайындау: ұжымдық монография / жалпы ред. Н.Н. Гавриленко. – Москва.: Флинта баспасы, 2022. – 166-196 б.
- 13 Бузаджи Д.М., Гусев В.В., Ланчиков, В.К., Псурцев Д.В. Аударма қателіктерінің жіктелуіне жаңа көзқарас – М.: Всерос. Аударма орталығы, 2009. – 120 б.

Материал 28.02.2025 баспаға түсті

Оценка качества перевода: социолингвистические аспекты

А.К. Жумабекова¹, А.М. Куркимбаева², Н.Р. Шенгелбаева¹, А.З. Мухитов¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, 050010, Республика Казахстан

²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Аблай хана, Алматы, 050000, Республика Казахстан

Оценка качества услуги является важнейшим показателем исследовательской работы. В научно-образовательной сфере Казахстана проведение исследований по совершенствованию оценки качества перевода (далее – ОКП), формулирование конкретных предложений, основанных на выводах зарубежных ученых, подготовка к созданию, распространению и внедрению четких критериев ОКП является одним из наиболее актуальных вопросов на сегодняшний день.

В Казахстане ранее не проводилось официальное социологическое исследование степени удовлетворенности потребителей качеством переводов. Поэтому введение понятия "Внешняя оценка качества" станет новизной в области переводоведения и дидактики в нашей стране.

Цель исследовательского проекта - разработать и внедрить процедуру внешней оценки качества научного перевода с точки зрения потребителей перевода. Для достижения данной цели необходимо проведение тщательного анализа реакции пользователей на внешнюю оценку качества перевода (ВОКП) пяти учебников по филологии, переведенных и изданных Фондом "Национальное бюро переводов" на казахском языке.

Для проведения внешней оценки качества научного и учебного перевода использовались социолингвистические ретроспективные методы, включающие проведение интервью с преподавателями филологии и переводоведения, а также анкетирование в форме контент-анализа студентов казахстанских вузов.

Результаты опроса были обработаны с помощью статистических методов.

Ключевые слова: оценка качества перевода, переводоведение, анализ перевода, казахский язык, английский язык, социолингвистический опрос.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Nida E. Toward a science of translating. Brill academic Pub, 2003. – 331 p.
- 2 Vermeer H. J. *Skopos and Commission in Translational Action*. In A. Chesterman (Ed.), *Readings in Translation Theory*. Routledge, 2021. – pp.1-12.
- 3 Reiss K. *Translation Criticism – The Potentials and Limitations: Categories and Criteria for Translation Quality Assessment*. Routledge, 2014. – 140 p.
- 4 Национальное бюро переводов. 100 книг. – 2018. <https://100kitap.kz/kz/books> (дата обращения: 20.07.2023).
- 5 House J. *Translation Quality Assessment: Past and Present*. Routledge, 2015. – 170 p.
- 6 Pym A. *Active Translation Literacy in the Literature Class*. Cambridge university press, 2023. PMLA. – Vol. 138, Issue 3. – P. 819-823.
- 7 Gideon T. A. handful paragraphs on “Translation” and “Norms”. *Current issues in Language and Society* // Taylor & Francis Group, 1998. – Vol. 5, no.1. – P. 10-32.
- 8 Baker M. *In other words, a coursebook on translation*. Routledge, 2001. – 317 p.
- 9 Nord C. *Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*. Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1991. – 250 p.
- 10 Kirembwe R. et.al. *Translation Quality Scales: A Comprehensive Pilot Analysis for Translation Quality Assessment Constructs Extracted from Translation Models*. Faculty of Major Language Studies (FPBU). Universiti Sains Islam Malaysia, 2020. – P.1-8.
- 11 Жумабекова, А.К., Ауелбекова, А.Е. Аспекты достижения эквивалентности научного дискурса // Вестник Торайгыров университета. Филологическая серия. – 2021 – №1. – С. 114-124.

12 Княжева Е.А. Структура и содержание курса «Оценка качества перевода» // Подготовка переводчиков дисциплины по выбору: коллективная монография / под общ. Ред. Н.Н. Гавриленко. – Москва.: Флинта, 2022. – С.166-196.

13 Бузаджи, Д.М., Гусев, В.В., Ланчиков, В.К., Псурцев, Д.В. Новый взгляд на классификацию переводческих ошибок – М.: Всерос. центр перевода, 2009. – 120 с.

Материал поступил в редакцию журнала 28.02.2025

Translation quality assessment: socio-linguistic aspects

A. Zhumabekova¹, A. Kurkimbayeva², N. Shengelbayeva¹, A. Mukhitov¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

²Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

Assessing the quality of any service is a key indicator of its effectiveness. In Kazakhstan's scientific and educational landscape, the enhancement of Translation Quality Assessment (TQA) is a critical issue, requiring the formulation of practical proposals based on international research and the development of standardized evaluation criteria. Despite the growing demand for high-quality translations, Kazakhstan has not previously conducted an official sociological study to measure consumer satisfaction with translation services. Therefore, the introduction of the concept of External Quality Assessment represents a novel contribution to the fields of Translation Studies and translation didactics in the country.

The objective of this research project is to develop and implement a procedure for the external assessment of scientific translation quality from the perspective of translation consumers. The study focuses on evaluating user responses to the TQA of five philology textbooks translated into Kazakh by the National Translation Bureau Foundation.

To conduct the external quality assessment, the study employed socio-linguistic and retrospective methods, including interviews with university instructors in Philology and Translation Studies, as well as content analysis-based surveys administered to students from various Kazakhstani universities. The collected data were processed using statistical methods to generate a collective, objective assessment and measure the level of agreement among participants.

Key words: translation quality assessment, Translation Studies, translation analysis, Kazakh language, English language, sociolinguistic survey.

REFERENCES

- 1 Nida, E. (2003). *Toward a science of translating*. Brill academic Pub. – 331 p. [in English].
- 2 Vermeer, H.J. (2021). *Skopos and Commission in Translational Action*. In A. Chesterman (Ed.), *Readings in Translation Theory*. Routledge. – pp.1-12. [in English].
- 3 Reiss, K. (2014). *Translation Criticism – The Potentials and Limitations: Categories and Criteria for Translation Quality Assessment*. Routledge. – 140 p. [in English].
- 4 National bureau of translators. (2018). “100 books”, available at: <https://100kitap.kz/kz/books> (Accessed 20 July 2023) [in Kazakh].
- 5 House, J. (2015). *Translation Quality Assessment: Past and Present*. Routledge. [in English].
- 6 Pym, A. (2023). *Active Translation Literacy in the Literature Class*. Cambridge university press. PMLA, Vol. 138, issue 3, pp. 819-823. [in English].
- 7 Gideon, T. (1998). A handful paragraphs on “Translation” and “Norms”. *Current issues in Language and Society*, Vol. 5, no.1, pp. 10-32. [in English].
- 8 Baker, M. (2001). *In other words, a coursebook on translation*. Routledge. – 317 p. [in English].

- 9 Nord, C. (1991). *Text Analysis in Translation: Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*. Amsterdam-Atlanta: Rodopi. – 250 p. [in English].
- 10 Kirembwe R. et.al (2020). *Translation Quality Scales: A Comprehensive Pilot Analysis for Translation Quality Assessment Constructs Extracted from Translation Models*. Faculty of Major Language Studies (FPBU). Universiti Sains Islam Malaysia (USIM), pp.1-8. [in English].
- 11 Zhumabekova, A.K., Auyelbekova, A.Y. (2021). *Ėilimi diskurs balamalılıđına jeti aspektileri* [Aspects of achieving the equivalence of scientific discourse]. // Bulletin of Toraigyrov university. Philology series. – №1, pp. 114-124. [in Kazakh].
- 12 Knyazheva, E.A. (2022). *Struktura i sodержanie kursa Ocenka kachestva perevoda* // (Podgotovka perevodchikov: discipliny po vyboru: kollektivnaja monografija [Structure and content of the course “Translation Quality Assessment” / Training of translators of an elective discipline: collective monograph / edited by. Ed. N.N. Gavrilenko.]. – M.: Flinta, pp. 166-196. [in Russian].
- 13 Buzadzhi, D.M., Gusev, V.V., Lanchikov, V.K. and Psurcev, D.V. (2009). *Novyj vzgljad na klassifikaciju perevodcheskih oshibok* [A new look at the classification of translation errors]. – M.: Vseros. Centr. perevodov. – 120 p. [in Russian].

Received: 28.02.2025

МҒТАР 16.21.51

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp105-118](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp105-118)

Ә.Қ. Жүнісқали¹, Г.О. Сыздыкова¹, А.Ш. Юсупова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²Қазан федералдық университеті, Қазан, 420008, Ресей Федерациясы

ҚАЗАҚ ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ «ҚАСҚЫР» ЭТНОМӘДЕНИ КОННОТАЦИЯСЫ

Мақалада қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» зоонимінің этномәдени коннотациясы қарастырылады.

Ғылыми зерттеудің мақсаты – «қасқыр» зоонимінің қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі этномәдени коннотациясына тілдік тұрғыда жан-жақты талдау жүргізу.

Зерттеудің өзектілігі қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» этномәдени коннотациясының ерекшеліктерін анықтау қажеттілігіне байланысты түсіндіріледі. Мақалада «коннотация» терминінің зерттелу тарихы, анықтамасы берілді, қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» зоонимінің этномәдени ерекшеліктері мен тарихи-тілдік контексті ашылды, ертегілерден нақты мысалдар негізінде сараланды.

Тақырыпты зерттеу барысында тілдік деректерді жинақтау, жүйелеу, баяндау, талдау, салыстыру әдістері қолданылды, нәтижесінде «қасқыр» зоонимінің жағымды және жағымсыз коннотаттық мағыналары анықталды.

Зерттеудің нәтижесі «қасқыр» этномәдени коннотациясының фольклор тілі тұрғысынан зерттелуі қазақ тіл білімінің лингвофольклортануы, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика т.б. жаңа бағыттарының теориялық мәселелерін тереңдете қарастыруға көмектеседі.

Кілт сөздер: коннотация, қасқыр, қиял-ғажайып ертегілер, этномәдени коннотация, зооним.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Эмоция мен бағадан тұратын сөз мағынасын зерттеу ғалымдардың назарын көптен аударып келеді. Зерттеушілер оны эмоциялық, коннотаттық, прагматикалық мағына деп атап жүр.

Коннотаттық мағынаны шетелдік лингвистер В.В. Виноградов, В.Н. Телия, Е.М. Вольф, И.А. Стернин, В.И. Говердовский, Л.С. Войтик, Т.В. Матвеева және т.б. жүйелік-құрылымдық бағытта, В.И. Шаховский, Е.А. Гутман, Ф.А. Литвин, М.И. Черемисина, Т.А. Графова және т.б. функционалдық-семантикалық бағытта, Ш. Балли, И.В. Арнольд, Д.Н. Шмелев, К.А. Долинин және т.б. семантикалық-стистикалық бағытта, Н.Б. Лаврентьева, Ю.Д. Апресян, Н.А. Лукьянова, Г.Н. Скляревская және т.б. лексикографиялық бағытта, Р.М. Харе, Ч. Стивенсон, Е.С. Азнаурова, Н.Д. Арутюнова және т.б. семантикалық-прагматикалық бағытта зерттеген.

Тілдің ерекшеліктері халықтың дүниетанымымен тығыз байланысты, тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланыс көптеген ғалымдардың мәдени коннотация мен оның құрамдас бөліктері туралы зерттеулерінде айқын көрініс табады. Мәселен, В.И. Говердовский еңбектерінде «коннотативтік ұғымның» психологиялық, лингвистикалық, экстралингвистикалық деңгейлерін анықтап, экспрессивті-бағалау, тарихи және мәдени коннотацияларды бөліп, зерттейді. Мәдени коннотацияны арнайы зерттеген В.Н. Телия коннотацияларды әлемнің ұлттық-мәдени бейнесіне қатысты қарастырады, коннотацияның «ұлттық-мәдени ерекшелігі атаудың ішкі формасында шоғырланғандығын» айтады. Оның ойынша, мәдени коннотацияның қалыптасуы «тілден тыс» жағдайларда – мәдениетте, құндылықтар жүйесінде, әдет-ғұрыптарда, дәстүрлерде және т.б. жүзеге асырылады [1; 13].

Қазақ тіл білімінде коннотация теориялық тұрғыдан арнайы зерттелмеген. Бұл коннотацияны зертеудің өзектілігін және маңыздылығын айқындайды. Дей тұрғанымен, бұл мәселе зерттеулерде лексикалық мағына, екіншілік номинация, лингвопоэтика, лингвостилистика аспектілеріне сәйкес сөз етілген. Мысалы, Б. Әбілқасымов, Э. Сүлейменова, Р. Сыздық, С. Исаев, Д. Әлкебаева, Н. Уәли, М. Оразов, Е. Абақан, Р. Авакова, О. Бүркітов, Б. Момынова, А. Салқынбай, Ғ. Қалиев, Ж. Манкеева, Ғ. Хасанов т.б. еңбектерін атауға болады.

Коннотаттық мағына эмоция мен бағадан тұрады. Денотаттық, сигнификаттық компоненттер кез келген сөздің мағынасында болса, коннотаттық компонент ондай қасиетке ие емес, ол тек жекелеген сөздердің мағынасында болады. Біз өз зерттеуімізде «қасқыр» этномәдени коннотациясын қазақ қиял-ғажайып ертегілері негізінде талдап, зерттеуге талпынамыз.

КІРІСПЕ

Адам айналасындағы заттар мен құбылыстарды қабылдағанда оның санасында сол зат не құбылыстан эмоция туады және сол зат не құбылысқа деген баға қалыптасады. Адам қоршаған ортаға, айналадағы құбылыстарға деген субъективті көзқарасын, сезімін, бағасын, ұстанымын тіл арқылы жеткізеді. Сезім мен бағасыз мағына не тіл ешқандай толықтық сипатқа ие болмайды. Бұл орайда тіл бірліктерінің адам эмоциясын жеткізудегі экспрессивтік-бағалаушылық қызметінің маңызы зор.

Бұл бағытта этномәдени коннотацияның фольклор тілінің семантикалық кеңістігіндегі құрылымы мен түрлерін анықтау, жүйелеу мәселелері де ғылыми қызығушылық тудырады.

Зерттеудің өзектілігі қазақтың мәдени дүниетанымында ерекше орны бар «қасқыр» зоонимінің этномәдени коннотациясын қазақ қиял-ғажайып ертегілері аясында зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығын анықтау қажеттілігіне байланысты түсіндіріледі. Осыған орай зерттеу тақырыбы қазақ тіл білімінің лингвофольклортану, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика т.б.

жаңа бағыттарының теориялық мәселелерін тереңдете қарастыруда өзектілігі жоғары деп санаймыз.

Мақаланың мақсаты – «қасқыр» зоонимінің қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі этномәдени коннотациясының ерекшеліктерін анықтап, тілдік тұрғыда жан-жақты талдау жүргізу.

Мақаланың мақсатына жету үшін келесі міндеттерді шешу көзделді:

– эмоция мен бағадан тұратын коннотацияның теориялық негіздерін қарастырып, зерттелу тарихын зерделеу;

– қазақ халқының дүниетанымындағы, этникалық мәдениетіндегі, тарихындағы «қасқыр» зоонимінің орнын, ерекшелігін анықтау;

– «қасқыр» зоонимінің қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі этномәдени коннотациясын тілдік мысалдар арқылы саралап, лексикологиялық, этимологиялық, этнографиялық талдаулар жүргізу.

Зерттеу нысаны ретінде «қасқыр» этномәдени коннотациясы бар қазақ қиял-ғажайып ертегілері алынды.

Зерттеу нәтижесінде қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» этномәдени коннотациясы тілдік тұрғыдан жан-жақты талданып, ерекшелігі анықталады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» этномәдени коннотациясын зерттеу барысында Уильям Оккама, Джон Стюарт Милль, Леонард Блумфилд, О. Быкова және т.б. шетелдік ғалымдардың коннотация терминінің зерттелу тарихы мен дамуына қатысты еңбектеріне шолу жасалынды, сондай-ақ «Пор-Рояль грамматикасы», Ғ. Қалиев, А. Салқынбай, Е. Абақан және т.б. зерттеушілердің еңбектеріндегі коннотация туралы тұжырымдар сараланды.

«Қасқыр» сөзінің шығу тегі, мағынасы, этимологиясы туралы құнды пікірлер жазған П. Будберг, Л.Н. Гумилев, А.М. Щербак, Р.Г. Ахметьянов, О. Сүлейменов және т.б. еңбектері зерделенді.

Қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» этномәдени коннотациясын зерттеу үшін лингвистика, этнография, мәдениеттану, әдебиеттану, когнитология, тарих салаларының деректері қолданылып, «қасқыр» сөзінің коннотативті мағынасының тұжырымдамасы тереңірек зерттеліп, толықтырылды.

«Қасқыр» зоонимінің семантикасы мен коннотациясын зерттеу үшін лингвистикалық түсіндірме, этимологиялық, этнографиялық сөздіктер пайдаланылды.

Қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» зоонимінің этномәдени коннотациясын зерттеу барысында тілдік деректерді жинақтау, сипаттау, жүйелеу, талдау, баяндау, салыстыру әдістері қолданылды.

Зерттеу материалы ретінде «Сырттандар», «Қасқыр мен жігіт», «Қасқырдың қамқорлығы», «Сырттанның ажалы», «Қасқыр мен егінші», «Қасқыр неге ұлиды?», «Түлкі мен қасқыр», «Достық», «Керқұла атты Кендебай», «Бұқа мінген көкжал», «Қасқыр және жегі лақ» және т.б. қиял-ғажайып ертегілеріндегі тілдік деректер пайдаланылып, жан-жақты талданды.

НӘТИЖЕЛЕР

Тарихқа көз жүгіртсек, «коннотация» ұғымы (*лат. connotare*) шамамен XII ғасырда схоластикалық логикада пайда болған. «Коннотация» ұғымын философтар сөздердің мағынасы туралы философиялық-теологиялық, логикалық талқылауларда жиі қолданған.

«Коннотация» термині XIV ғасырда Парижде жарық көрген ағылшын философы Уильям Оккаманың «Сумма логики» / «*Somma logicae*» (1323 ж.) трактатында кездеседі. У. Оккама «абсолютті» және «коннотативті» атаулардың ара жігін ашады. Оның пікірінше,

«абсолютті атаулар» – бастапқы мағына және ол басқа мағыналардан тәуелсіз болады, яғни абсолютті атау заттың өзін білдіреді. Философ абсолютті атауға мысал ретінде «адам, тірі ағза, ешкі, тас, тәттілік, қараңғылық» сөздерін алады.

У. Оккама «коннотативті атаулар» термині әртүрлі немесе бірдей мағынаны білдіреді деп, оған жалқы есімдерді, түрлі қарым-қатынастарды сипаттайтын атауларды, жанның қабілеттерін көрсететін сөздерді жатқызады. «Коннотативті атаулар» терминін түсіндіру үшін ол «әке = ұлы немесе қызы бар адам» деген мысалды келтіреді [2, 25].

«Коннотация» туралы XVII ғасырдың екінші жартысында Францияда жарық көрген «Пор-Рояль грамматикасында» (*фр. Grammaire generale et raisonnee de Port-Royal*) (1660 ж.) жазылған. Еңбекте «коннотация» термині арнайы жеке зерттелмеген, алайда сөздің мағынасы, оған белгілі бір контексте қосымша эмоционалдық реңк үстемеленуі, эмоционалдық және контекст арасындағы күрделі өзара қарым-қатынас арқылы түсіндіріледі, дәлірек айтқанда, атауды «субстанция» (күй) мен «акциденция» (қасиет) арасындағы айырмашылықты көрсету үшін қолданады [3, 236].

XIX ғасырда ағылшын философы Джон Стюарт Милль «Система логики силлогистической и индуктивной: изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования» (1843 ж.) еңбегінде коннотацияға қатысты маңызды тұжырымдар жасайды. Философтың пікірінше, денотат – белгінің экстенционалдық мағынасы (нақты нысандар жиынтығы), коннотация – белгінің интенционалдық мағынасы (нысанның сипаттамалары мен қасиеттері). Мұндағы белгі – нысан, референт, мән.

Джон Стюарт Милль егер атау коннотацияланбаса, онда ол тек затты немесе тек қана белгіні білдіреді, ал егер атау коннотацияланса, онда ол бір уақытта затты және жанама түрде сол заттың белгісін көрсетеді деп есептейді. «Лондон, Джон, Англия» атаулары тек заттарды, «ақтық, ұзындық, ізгілік» тек белгілерді білдіреді деп, ол бұл сөздердің ешқайсысында коннотация жоқ екендігін жазады. Философ «ақ, ұзын, ізгілікті» деген сөздерді коннотациялық атауларға жатқызып, «ақ» сөзі барлық ақ заттарды: қар, қағаз, теңіз көбігі және т.б. білдіретіндігін және жанама түрде ақ түстің белгісін көрсететіндігін алға тартады [4, 37].

XIX ғасырдың аяғында америкалық лингвист Леонард Блумфилд «коннотация» терминін тіл білімінде сөйлеудің прагматикалық аспектісімен байланыстырып, оны нысанның маңызды қасиеттері мен белгілері туралы қосымша ақпарат беретін элемент дейді. Л. Блумфилд – санаға тікелей қатысты таза семантикалық коннотацияларды анықтаған алғашқы ғалым. Ол коннотация сөйлеушінің санасы, әлеуметтік, аймақтық, мәдени факторлармен байланысты және белгілі бір қарым-қатынас жағдайында пайда болады деп есептейді [5, 161].

Ғ. Қалиевтың «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде»: «Коннотация (лат. *connotatio, connato* – қосымша мағынаға ие) – тіл бірлігінің эмоциялық, стилистикалық реңі. Кең мағынада коннотация – тіл бірлігінің грамматикалық және заттық-ұғымдық (денотативті) мағынасын толықтыратын, оған экспрессивті рең беретін кез келген түрі. Тар мағынада коннотация – тіл бірлігі мағынасының бір бөлігі, сол мағынаның ассоциативті-бейнелік ішкі тұлғасын түсінуден туындайтын қосымша мағына, яғни троп не сөйлеу фигурасына тән мағына. Мысалы, *азамат* сөзінің *кәмелетке жеткен ер адам* мағынасы денотативтік (негізгі) мағына болса, *адамгершілік қасиеті жоғары, саналы адам* деген мағынасы коннотативтік көтеріңкі мағынасы болып табылады» [6, 197].

А. Салқынбай мен Е. Абақан «Лингвистикалық түсіндірме сөздігінде» коннотация терминіне келесі анықтама береді: «Коннотация (лат. *connotatio, connoto* – қосымша мағына бар) – тіл бірлігінің эмоциялық, бағамды немесе стилистикалық реңі. Кең мағынада, коннотация – тіл бірлігінің грамматикалық және заттық-ұғымдық (денотативті) мағынасын толықтыратын, оған экспрессивті сапа беретін кез келген бөлігі. Коннотация – сөйлеушінің эмпирикалық (тәжірибелік) тарихи-мәдени, танымдық біліміне, олардың сөз болып отырған нәрсені ұнатуы не ұнатпауына (бағалауына), стильдік деңгейге, тіл қызметінің саласына, олардың әлеуметтік қатынасына және т.б. байланысты болатын құбылыс. Тар мағынада – тіл

бірлігі мағынасының бөлігі, сол мағынаның ассоциативті-образдық ішкі тұлғасын түсінуден туындайтын қосымша мағынасы, яғни троп не сөйлеу фигурасы. Коннотацияның субъективтілігін бір сөздің қарама-қарсы мағынада қолдануынан байқауға болады. XIX ғ. аяғынан бастап коннотация термині эмоциялық бояуы бар сөздерге байланысты қолданылады (О. Эрдман, Л. Блумфилд)» [7, 109].

Белгілі бір этникалық топтың немесе халықтың дүниетанымына, тарихына, мәдениетіне, салтына, құндылықтарына, дәстүрлеріне негізделген коннотацияның түрі – этноконнотация.

О. Быкованың пікірінше, этноконнотация мәдени коннотацияның ерекше түрі, ол коммуниканттың санасында тіл бірлігінің белгілі бір этномәдени кеңістікке қатыстылығын білдіретін этноконнотаттың гетерохронды және гетерофункционалды белгілерін қамтиды [1, 14]. Яғни сөздердің этномәдени коннотациясы арқылы ұлттың мәдениеті мен бірегейлігі, халықтың дүниетанымы, салты, тарихы көрініс табады.

Қазіргі ғылыми парадигма лингвомәдениеттану, лингвофольклористика, этнолингвистика және когнитивтік лингвистика сияқты салаларға баса назар аударуда. Лингвофольклористика – фольклорды, оның тілдік ерекшеліктерін зерттейтін тіл білімінің саласы, ол фольклорлық шығармалардың тілдік ерекшеліктерін талдап, халықтың мәдениеті, тарихы, өмір салты, дүниетанымымен тығыз байланысты ашады. Сонымен қатар тіл мен фольклордың өзара қарым-қатынасын зерттеуге және халық ауыз әдебиеті үлгілерін талдауға мүмкіндік береді.

Қазақ халқының дүниетанымында, мәдениетінде, фольклорында, тұрмыс-тіршілігінде қасқыр зоонимі ерекше орын алады.

«Қасқыр» сөзінің шығу тегі туралы ғалымдардың бірнеше пікірі бар. Р.Г. Ахметьяновтың пікірінше, «қашқар» (қасқыр) «қарыш» (тараша – ашулы) сөзі мен «құрт» (көне түркі тіліндегі – қасқыр) сөзінің бірігіп, «ашулы қасқыр» мағынасын береді [8, 96].

А.М. Щербак «қашқыр» сөзіне этимологиялық талдау жасай отырып, *қарыш* + *-қыр* = *қарышқыр* / *қашқыр*, мұндағы «қарыш» сөзі «азу тісті көрсету» деген мағынаны беретін ұйғыр сөзі (карши), *-қыр*, *-ғур*, *-ғыр* есімшенің көне жұрнақтары деген қорытындыға келеді. Сонымен қатар «қасқыр» сөзінің негізі «қаскөй» етістігі деген пікірді де ұсынады.

Зерттеу нысанына алынған «қасқыр» зоонимінің шығу тегі туралы О. Сүлейменовтың «Атамзаманғы түркілер» (ежелгі түркі тілдері мен жазуының пайда болуы хақында) кітабының «Көкбөрілер ғасыры (этюдтер)» бөлімінде түркілер қасқырды қалай дәріптегенін, кейбір түркілер өздерін иттен, басқалары қасқырдан тарататындығын жазады.

О. Сүлейменов: «... ең алғашқы атаулардың бірі жалпы түркі *ul* – «вой» деген етістік-есімнен шыққан тәрізді. Оғыз-қарлұқ нұсқасы: *ulyk* – 1) «воющий», 2) «великий» (албан тілінде *ulk* – «волк» сақталған). Бұл сөзді түркілер термин ретінде қазір тек екінші мағынасында және жағдайға қарай бірінші мағынасында қолданады. Қыпшақ тілдерінде *uly* – «великий» (қазақша) түрінде қабылданған. Қыпшақ тілінде жасалған сөз *ulha*, *ulpa*, *ulma* болуға тиіс», – деп, славян тілдеріндегі «*волк*», латын тіліндегі «*wulpa*», германдық «*wolp* (*wolf*)» сөздерінің шығу түбі бір, яғни қыпшақ тілінен екендігін дәлелдейді [9, 81].

Қазақ халқы қасқырды «бөрі», «көк бөрі», «көкжал» дейді, кейде «ұлыма», «ит-құс», «арлан», «серек құлақ», «қасқа бас», «абадан», «теріс азу», «қанды ауыз», «абалақ», «сырттан», «түз тағысы» деген эвфемистік атаулармен атаған.

Қасқырды жүнінің түсіне қарай сұр қасқыр, ақ қасқыр, қызыл қасқыр, көк қасқыр, қара қасқыр, сары қасқыр деп ажыратады.

Қасқыр түркілер дүниетанымында, мәдениетінде ерекше сакралды сипатқа ие, оны жартастардағы кескіндемелер, петроглифтер мен тарихи жәдігерлер дәлелдей алады. Қазақ жеріндегі Таңбалы, Құлжабасы, Сауыскандық, Аққайнар жартастарында «қасқыр адам» бейнелері кездеседі.

Түркі халықтары Көкбөріні өзінің ата-тегі деп санайды, ежелгі түркілердің байрағында қасқырдың басы бейнеленген. Тіпті еліміздің түкпір-түкпірінен табылған ерте замандарда жасалған қасқыр басты қамшы, пышақ, қанжар, найза, қылыш, қасқыр бейнесі суреттелген

киім-кешектер мен қыш ыдыстардағы суреттер, ат әбзелдері, әшекейлік бұйымдар жетерлік. Бұл сол замандағы адамдардың қасқырды ерекше құрмет тұтқанын, оған тотемдік рөл беріп, діни наным-сенімін, дүниетанымын, мәдениетін көрсетеді.

«Қазақтарда осы хайуанның киелі саналуы ғұндар мен ежелгі түркілерден бастау алады. Ежелгі түркілердің этногониялық генеологиясы бойынша бөрінің қаншығы алғашқы түркілердің анасы болған. Сондықтан да олар бөрі бейнесін байрағына рәміз етіп, алтын бөрі басты ту көтеріп, *көкбөрі* деп ұран шақырған.

571-582 жылдар аралығында билік құрған, алғашқы түрік қағандарының бірі – Таспар қаған (Құтлық) жасатқан ғұрыптық кешендегі бітіктаста «бөрі» (ашина, ашиде) бейнесі бедерленген. Зерттеушілер осы бітіктастың жоғары тұсындағы қасқыр бейнесін «Ашина (қасқыр)» туралы аңызбен байланыстырады. Қағанды, оның ордасын, қағандық биліктің жоғары лауазымды билік иелерін: йабғұ, шад, тархан, бұйрық, тегіндерді күні-түні қорғаушы, күзетуші әскери жасақтарды да «бөрі» деп атаған. Көк бөрі «Тәңірдің қасқыры» деген ұғымды білдіреді. Осы дәстүр кейінгі кезге дейін жалғасып, халық ауыз әдебиеті үлгілерінде, жазба деректерде, жыраулар поэзиясында молынан көрініс тапқан. Ертегі, аңыз-әпсаналарда қиналған, қысылып дағдарған негізгі кейіпкерге тосыннан ұшырасқан бөрі көмекке келіп, жол көрсетіп, бастап алып жүреді. Қапыда атынан айырылған басты қаһарманды барар жеріне жеткізеді. Туғандарынан жапа көрген немесе қаза тапқан батырды тірілтіп, кек алуына көмек береді. Батыр туар әйел қасқырдың жүрегіне жерік болады. ... Қоралы қойға қасқыр шапса, «көк бөрінің аузы тиді, көк Тәңірі қолдайды, мал басы өседі» деп ырым етеді» [10, 535].

Л.Н. Гумилев Ашина атауы моңғол тілінен «шоно, чино», яғни «қасқыр» деп аударылатын сөзіне Қытай тілінде жоғары мәртебені білдіретін «а-» префиксінің жалғануы нәтижесінде пайда болғанын, ал П. Будберг моңғол тіліндегі «ар чинао (чинга)» —«он қасқыр» деп аударылатынын жазады.

Көк бөрі бейнесі түркі халықтарында маңызды орын алады. Анадолы түріктері ержүрек, батыр адамды «бөрі тектес» дейді, ал әзірбайжандар «қасқырдың жүрегін жұтқан», «бөрі баласы бөрі болады» деп дәріптейді.

«Қасқыр итке ұқсас жыртқыш түз аңы. Далалы аймақтарда, орманды жерлерде, таулы өңірлерде де мекендейді. Топтасып, үйірімен тіршілік етеді... Дәстүрлі ортада қасқыр бөрі деп аталып, тотем болып аңыздарға арқау болған. Бөрі – қасқырдың эвфемистік атауы. Бұл көк тәңіріне табынған түркі халықтарының барлығында дерлік кездеседі. Өйткені түркі халықтары өздерін Көк бөрінің ұрпағы санаған. Аңыздардың барлығының дерлік мазмұны қасқырдың адамға қамқор болғандығын көрсетеді. Үйсін тайпасы мен қасқырдың арасындағы қатынасты баяндайтын аңыз қытай жазбаларында сақталған. Сондай-ақ, қазақ фольклорында, әсіресе қазақтың ертегілерінде басқа хайуанаттарға қарағанда қасқыр көбірек кездесіп, жан-жақты сипатталады. Ертеңкілерде қасқырды көбіне жауыздық пен қатыгездіктің образы ретінде береді. Ал кейбір ертегілерде қасқырды ақымақ, ашқарақ етіп көрсетеді» [11, 503].

ТАЛҚЫЛАУ

Қиял-ғажайып ертегілерінде қасқыр бейнесі жиі кездеседі. Қасқырдың ертегілерде екі бейнесі бар: бірі – адамға дос, қамқор жағымды бейне, екіншісі – адамға қас жағымсыз бейне. Осыған байланысты «қасқыр» сөзінің оң және теріс коннотациясы қатар жүреді.

Қиял-ғажайып ертегілерінің ең көне түрлерінде қасқыр бейнесін суреттеуде мифтік, тотемдік, діни-наным түсінігі басым. Бұл қазақ халқының әр жануардың киесі, құдіреті, сиқырлы сыры бар деген дүниетанымынан туындайды. Бұндай ертегілерге «Қасқыр мен жігіт», «Қасқырдың қамқорлығы», «Сырттандар», «Сырттанның ажалы» және т.б. жатқызуға болады.

«Сырттандар» ертегісінде қасқырды: «Бір уақытта бала артына бұрылып қараса, айтқандай, түсінде көрген қара қасқыр тілі сала құлаш шығып кеткен, сілекейі шұбырып,

аузын арандай ашып, құлаштап ұрып келеді екен. Мұны көргенде, жан алатын әзірейіл артынан қуып жеткендей сезілді», «Екі көзі қып-қызыл от сияқты, үлкендігі тайыншадай қара қасқыр екен, арс-арс етіп өршеленіп, аузын салғалы ұмтылып қояды», «Қара қасқыр жалын тікірейтіп, тұмсығын созып, көзін қадап, ырылдағанда, ешбір жүрек тоқтатып, шыдап тұрар емес», «Сені қуған қара қасқыр адамға жерік еді. Ол қасқырдың сырттаны еді», – деп сипаттайды. Үзінділерден қасқырдың адамға өш, қаскөй, қорқыныш пен зұлымдықтың жағымсыз бейнесі екенін байқауға болады.

Сонымен қатар ертегідегі: «Қара ауыз ит қасқырды өлтірген болса, ит атаулы қасқырға қожа болатын еді. Енді иттің ілуде біреуі-ақ қасқыр алатын болады. Әрине, қасқырдың да итті алатыны санаулы болды. Егер қара қасқыр сені жеген күнде, қасқыр атаулы адамға қожа болатын еді. Оны енді мен өлтірдім, енді адам қасқырға қожа болады», – деген сырттан жігіттің сөзі қасқырдың ерекше қасиеті, тағылығы бар екенін көрсетеді. Мұны қазақ тіліндегі «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар» деген тілдік бірлік дәлелдейді.

Ертегідегі сырттан сөзінің мағынасын түсіндірме сөздіктерде: «Сырттан – зат. 1. Тегі жақсы, қырағы, алғыр ит, қасқыр. 2. Ауыс. Күшті, мықты, қайратты адам», – деп түсіндіреді [12, 556]. Алайда «Сырттандар» ертегісінде «сырттан» сөзі тек қасқырға, итке, адамға ғана емес, сонымен қатар жылқыға қатысты да қолданылған: «Саған жерік болған қара қасқыр әлі кеткен жоқ, мына төбенің басында сені күтіп жатыр. Ол сені жемей тоқтамайды, сенің осында екеніңді біледі, бірақ кербестінің, қара ауыздың, менің осында екенімді біліп, үш сырттанның үстіне батып келе алмайды». Мұндағы кербесті деген – жылқы, қара ауыз деген – ит. Бір ертегіде қасқырдың сырттаны, иттің сырттаны, жылқының сырттаны, жігіттің сырттаны кездесуі – өте сирек құбылыс. «Сырттан» сөзі қазақ қоғамында, мәдениетінде жағымды коннотацияға ие.

«Қасқыр мен жігіт» қиял-ғажайып ертегісінде қасқыр адамша сөйлейді, ақыл айтады, тамақ дайындап жейді, төсек салып ұйықтайды. Ол – күндіз қасқыр, түнде сұлу қызға айналатын тылсым күші бар пері: «... ақ қаншық қасқыр кебінін шешіп тастап, бір сұлу қыз болды», «Күндіз – қасқыр, түнде – қараңғы үйді жарық қылатын сұлу келіншек болады», «Жігіттің әуелгі алғаны қасқырдың қызы емес, перінің қызы екен».

Қазақ халқының қиял-ғажайып ертегілерінде әртүрлі жануарлардың, оның ішінде қасқыр кейпіне ене алатын мифтік бейне пері жиі кездеседі.

Пері бейнесі тәжік, ауған, иран, парсылардың мифологиясында да бар, онда жақсы ниетті перілер құс, уы жоқ ақ немесе сары жылан кейпінде, ал жаман ниетті перілер улы сұр немесе қара жылан, жолбарыс, қасқыр сияқты жыртқыш аң бейнесінде болады. Алайда қазақ қиял-ғажайып ертегілерінде қасқыр кейпіндегі пері – адамға көмектесетін қамқор, жағымды коннотацияға ие кейіпкер, бұл қазақ халқының қасқырды киелі, тотемдік аң санауымен байланысты.

Сөздердің этномәдени коннотациясы арқылы ұлттың мәдениеті мен бірегейлігі, халықтың өмір салты, дүниетанымы, дәстүрлері мен тарихы көрініс табады. «Қасқыр мен жігіт» қиял-ғажайып ертегісінде қасқыр жігітті үңгіріне шақырып, ерекше құрметпен қарсы алуы қазақ халқының қонақ күту салтын, ас ұсынуы қазақ этномәдениетін, рухани байлығын көрсетеді: «Үйден бір қаншық қасқыр шығып, баланың шылбырына жабысып, атын байлайды. Атын байлап, үңгірге алып кіреді», «Қасындағы қаншық қасқыр баланы ертіп алып келіп, арсалақтап бір оңаша бөлмеге әкеп кіргізді. Түрлі тамақ дайын болды», «Күн батысымен әлгі қаншық қасқыр төсек салып, жігітке шымылдық құрып, оңаша тастайды». Бұл үзінділердегі келген қонақтың алдынан шығып, атының шылбырын байлау, түрлі тамақтар беру, төсек салып, шымылдық құру – қазақ этномәдениетінің коннотациясы жағымды көріністері.

«Қасқырдың қамқорлығы» ертегісінде қасқыр Сақты есімді жігіттің жылқысын жеп қояды, кейін өз қателігін түсініп, оған көмектесуге бел буады: «... Сақтыға манағы қасқыр қайтып келіп, адамша сөйлеп, жөн сұрайды. Сонда Қасқыр тұрып: – Мен саған обал қылдым, алыс сапарға бара жатқаныңды білмедім. Енді сен менің арқама мін, адастырмай керегіңді тауып берейін», – дейді. Мұндағы обал сөзі: «араб. зат. 1. Қоршаған ортаға келтірілген зиян,

жанды-жансызға жасалған жамандық, жәбір-жапа қиянат. 2. діни. Мұсылман дініндегі Алла тағаланың жаратқан жанды-жансыз дүниесіне жасалған қиянатты білдіретін сауап категориясының қарама-қарсы ұғымдар жиынтығы» [13, 601].

Қазақ тілінде этномәдени коннотациясы бар, мағынасы терең, басқа тілге тікелей аударылмайтын, контекске байланысты түсіндірілетін сөздердің бірі – обал сөзі. Нан жерге түссе, сүт төгілсе, жақсы адамға қастандық жасалса, қарт адамға немесе балаға қамқорлық көрсетілмесе, табиғатқа зиян келтірсе, обал болады. Бұл – дала философиясы, қазақ халқының мәдениеті, дүниетанымы.

Обалына қалу – қарғысқа парапар өте ауыр әрекеттердің бірі, оған жетімге қиянат жасау, жазықсыз жала жабу, арамдық жасау, біреудің мүлкін тартып алу, ұрлық, үй жануарларына су-азық бермеу сияқты іс-әрекеттер жатады. Осы түсінік «Қасқырдың қамқорлығы» қиял-ғажайып ертегісіне арқау болады, жігіттің обалына қалмау үшін қасқыр бар ақылын, күш-жігерін салып көмектеседі.

Бұл ертегіде де қасқыр кез келген жанды затқа айнала алатын тылсым күшке ие: «Қасқыр Сақтыға: – Сен мені қыз етіп алып бар, мен қазір қыз болайын», – деп қызға, «Сонан Сақты ат болған Қасқырды апарып тапсырып, өзі құсты алып, ғашығының жанына келдеді», – деген үзінділер қасқырдың атқа айнала алатынын дәлелдейді. «Қасқырдың қамқорлығы» ертегісіндегі қасқыр бейнесі сөйлеу қабілеті бар, өте ақылды, жігітке бағыт-бағдар беруші, қамқор аң ретінде суреттеліп, жағымды коннотацияға ие.

«Астындағы аты болдырып, не істерін білмей тұрғанда, қасына таныс Қасқыры жетіп келеді. Сақты қасқырға иіліп сәлемін береді», – деген үзіндідегі Сақтының қасқырға иіліп сәлем беруі – қазақ халқының қасқырды аса құрметтеуі, этномәдениеті мен әдебі, қасқырдың қадір-қасиетін мойындау белгісі.

Ертегіде *бәйтерек*, *алтын қанатты құс*, *жалы күміс*, *құйрығы алтын ат*, *сандық*, *алтын құстың ұясы* сияқты этномәдени коннотациялар бар. Мысалы, «бәйтерек» сөзі қазақ этномәдениетінде терең мағынаға ие. Бәйтерек – өмір мен өлім, аспан мен жер, әлемнің өткені мен болашағы символы.

«Бәйтерек – ежелгі таным бойынша тылсым қасиетке ие алып ағаш. Бәйтерек байырғы орта түсінігінде жердің дәл кіндігінде өсетін, тамыры жерасты, діңі адам әлемі, басы рухтар мекені болып табылатын көк тіреген алып ағаш. Мұндай ағаш үлгісі дәстүрлі қауымда мықан ағашы, мырзатерек, әулие ағаш, сетер тал делініп, пішіні мен мәніне қарай әртүрлі аталған. Бәйтерек ежелгі түркі сөзі, бәй «үлкен» деген сөз, «бай» сөзінің дыбыстық өзгеріске түскен түрі (бәйбіше, бәйшешек), үлкен, алғашқы деген ұғымдарды, ал терек (парсы тілінде – дарак) «ағаш» деген ұғымды білдіреді. Демек, бәйтерек екі сөздің бірігуінен жасалып «зәулім ағаш» дегенді танытады. Бәйтерек туралы ұғым-түсініктер халық мифологиясында ерте заманнан бар. ... Көнеден келе жатқан қазақ мифологиясында бәйтерек – күллі ғалам бейнесі, ол жерастынан өрлеп, жер үстін көктей өтіп, аспанға тіреледі. ... «бәйтерек» сөзі қосымша астарлы мағынаға ие. Бәйтерек атауына байланысты тілімізде қолданылатын сөз орамдарынан оның бірнеше мәнде: кәдімгі зәулім ағаш; әлем ағашы; үшіншісі – мықты, зор, күшті мағынасында; төртіншісі, тірек, сүйеніш, қорған, пана мәнінде ұғынылатынын байқаймыз» [10, 452].

Қиял-ғажайып ертегілерінде кездесетін «бәйтерек» сөзінің этномәдени коннотациясы адамның табиғатпен үйлесімділігі, өмір мен өлім айналымдары, жоғарғы және төменгі әлем, аспан мен жердің байланысын білдіреді.

Қиял-ғажайып ертегілерінде қасқыр «бөрі», «көкжал» атауларымен де кездеседі. Мысалы, «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде: «Күндерде бір күн Кендебай аң аулап жүрсе, Қаратаудың ойында, терең құздың бойында арыстандай *көкжал бөрі* бір буаз биені жаңа ғана жарып, жегелі жатыр екен», «Бұқа мінген көкжал» ертегісінде: «Бір күні, таң алдында, апаннан бұқпантайлана шыққан *көкжал* кісі бойы өскен қамыс пен қалың тоғайды жамыла, қара ойды бойлай жортып, бір ауылдың маңына келіпті».

Көкжал, бөрі – қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында айрықша этномәдени коннотацияға ие қасқырдың эвфемистік атаулары. Көкжал, бөрі деп қазақ дүниетанымында

өзгелерден ерекше ірі денелі, үйір бастайтын, ешкімнен қорықпайтын өжет қасқырды атаған. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясында: «Ел арасында «мықты да айбарлы қасқырдың желкесінен жонына дейін созылған жалы болады, сондықтан оны көкжал қасқыр деп атайды» деген түсінік бар. Сонымен қатар жылқыны жығып жеп, қойды арқалап әкететін әккі мықты бөріні қазақта «көк жалды бөрі» деп айтудан көкжал бөрі және көкжал деген атау қалыптасқан деген пікірлер де кездеседі. Өйткені қазақта жал, жалдылық мықтылықтың, күштіліктің, белділіктің белгісі болып саналады (жалды айғыр, жалбас ат).

Көкжал айбындылық, батылдық, өжеттік, өктемдік және кейде озбырлық сияқты қасиеттерді білдіретін ұғым ретінде қалыптасқан. Осыған сәйкес қазақта батырлардың ішіндегі өзгеше бітімді, белдісін көкжал деп атау кездеседі. Дәстүрлі түсінікте әрі айлакерлік пен қайраттылықтың символына айналған бөрінің арланына теңеу ер азаматтарға да қатысты айтылған. Батырлардың ерені тотемге айналған бөріден қуат алады және оның белгісі ретінде арланның жалы тәрізді белгі болады деген сеніммен байланысты. Ертеде қол бастаған батырлардың арасынан асқан айлакер, айбарлы, әрі ерен жүректісіне көкжал деген лақап ат қосарланып айтылды. Мәселен, XVIII ғ. қалмақтарға қарсы күресте аты шыққан Барақ сұлтанды ел арасында «көкжал Барақ» деп атаған. Ел арасында Бөгенбай батырдың «желкесінен төмен созылған қара жалы болыпты» деген аңыз да сақталып қалған. Ондай жалды бөгдеге көрсетсе, күші қайтатындықтан ешкімге көрсетпеген екен деседі. Бұл, әрине, аңыз. Бірақ аңыздың өзі Бөгенбай батырдың жаугершілік замандағы ерен ерліктерін, жаужүрек батырлығын, алапат қайратын бүкіл ел-жұрт болып мойындағанын, һәм шексіз құрметтегенінің белгісі болып табылады. Сол сияқты жауға атойлап шабатын ерлерді көкжалдың ерені, абадан деп атағандығы жыраулар поэзиясында кездеседі», – деген анықтама берілген [11, 174].

Көкжал сөзінің этномәдени коннотациясы қасқырға да, адамға да байланысты күштілікті, батырлықты, ержүректілікті, топ бастай алатын қайсар мінезді білдіреді.

Алайда кейбір ертегілерде «көкжал» сөзі контекстке қарай қаталдық, қатігездік, өктемдік, озбырлық сияқты жағымсыз коннотацияларды да иеленеді. Мысалы, «Достық» қиял-ғажайып ертегісінде: «Көк құс: – Сені жейтұғын көкжал бөрі менің ағам еді, ол баяғыда менің қанат, құйрығымды жұлып, өлсін деп, елсіз құла түзге тастап кетіп еді. Сен мені тауып алып, он бес күн бағып күшіме келтіріп, қанат-құйрығымды жетілдірдің, достық еттің. Бірақ әзәзіл ағам арамызға қыстырылып, сені жейтін болғанын білдім. Сондықтан сені жегізбей алып қаштым. Бағанағы мылтық атқан мен едім, онда сені жейтін ағамды аттым. Сендей досым үшін ағамды өлтірдім», – деген үзіндіде көкжал бөріні әзәзілге теңеп, оның жауыздығын айтады.

Қазақ фольклорында қасқыр бейнесінің теріс коннотациясы да жиі кездеседі: аш, ақымақ, аңқау, қатігез, жауыз, зұлым күш иесі.

Аш қасқыр ертегілердің сюжетінде жиі кездеседі. Мысалы, «Сырттанның ажалы» қиял-ғажайып ертегісінде: «Бұрында бір жолаушы жол жүріп келе жатып, бір үлкен далаға түсіп келе жатса, күн ауып бесін шамасы болғанда қасқырдың сырттаны ере бастайды. Күн кеш болып намаздыгер болғанда әлгі қасқырдың сырттаны бір ұлып жіберген екен елу шақты қасқыр жиылып қалады. Әлгі жерде ашуына шыдай алмай келген қасқырлар қуып келісімен жолаушының атын жеп қояды», «Аш қасқырдың дәмесі» ертегісінде: «Неше күннен бері қанды аузына қара шыбын да ілінбеген бір қасқыр ауылды торып, қораға жақын келіпті», «Аш қасқырдың арманы» ертегісінде: «Қасқырдың қарны шұрылдайды. Тағы да жортуылға шығады», «Бұл кезде қасқырдың іші бұрынғыдан бетер ұлып сала береді. Аш бөрі бетегеден биік, жусаннан аласа болып, жер бауырлап қойға жақындай береді, жақындай береді», – деген жолдар бар.

Жануарлар әлеміндегі басқа аңдарға қарағанда қасқыр өзінің жауларына, қарсыластарына аса қатігездігімен ерекшеленеді.

«Қасқыр неге ұлиды?» ертегісінде қасқыр туралы: «Күндердің бір күнінде ақсиған тісі бар, адам қорқар түсі бар аң келіп, кедейдің екі ешкісін алып кетеді. – Өзі барып тұрған

қаскүнем екен, қырды да кетті, – дейді Халық күйініп кемпірі мен баласына. – Ол бізге қас, ешкілерді қырды, демек, ол қасқыр ғой, – деп қалады сонда бала. Содан бастап қасқыр қасқыр атанған екен», – деп қорқынышты, қаскүнем, қас деген сөздермен суреттейді. Ертегіде қасқырға байланысты «ақсиган тісі бар», «адам қорқар түсі бар», «қаскүнем», «қас», «жауыз», «дұшпан», «қомағай» деген жағымсыз коннотацияға ие тілдік бірліктер қолданылған. Сонымен қатар ертегіде қасқыр атауының шығу тегі көрсетілген: қас – жау, дұшпан дегенді білдіретін зат есімге қыру, яғни жою, құрту дегенді білдіретін етістіктің жалғануы арқылы қасқыр атауы пайда болды.

Кейбір ертегілерде қасқыр аңқау, ақымақ, айла-кулықтың құрбаны болып суреттеледі. Мысалы, «Қасқыр мен егінші», «Түлкі мен қасқыр» ертегілерінде қасқыр түлкіге алданып қалады. Бұл ертегілер көне замандарда емес, бертін келе пайда болғандығымен байланыстыруға болады. Оған дәлел – «Түлкі мен қасқыр» ертегісінде *қақпан, ораза, «Қасқыр мен егінші»* ертегісінде *мылтық, егін, егінші, орақ* сөздерінің кездесуі.

Қасқыр бейнесі көне ертегілерде мифтік, тотемдік, тағылық, діни сипаты бар, оны қайсар, ержүрек, өжет, ақылды, адамға қамқор дос етіп суреттеп, еркіндік, күштілік символы ретінде бейнелейді. Ал кейінгі замандардың ертегілерінде қасқырды аңғал, ақымақ, ашкөз, жауыз етіп суреттеу басым, бұл көрші елдер мәдениетінің, шетел фольклорының элементтерінің алмасуы әсерінен болуы мүмкін.

Шетел ертегілеріндегі «қасқыр» сөзінде ұры, қорқақ, ақымақ, айлакер («Қасқыр және жеті лақ», «Қызыл телпек», «Түлкі мен қасқыр» ертегісі) коннотациялары бар. Мысалы, «Қасқыр және жеті лақ» ертегісінде: «Волку делать нечего. Пошел он в кузнецу и велел себе горло перековать, чтоб петь тоненьким голосом. Кузнец ему горло перековал. Волк опять побежал к избушке и спрятался в куст», – деген үзіндіден қасқырды қу, қорқақ, ұры екендігін байқауға болады. Қасқырдың осы бейнесі қазақ ертегілерінде де кеңінен кездеседі.

Қасқыр бейнесі кез келген халықтың әлемінің тілдік бейнесінде ерекше орын алады. Түрік, татар тілдеріндегі мақал-мәтелдерде адамның іс-әрекетінің жағымсыз сипаты «қасқыр» зоонимі арқылы беріледі. Мысалы татар тілінде: *Burenen uyлагani – burlik* (Қасқыр ойы тек ұрлық); *Bure tuyi kan belen* (Қасқырдың үйлену тойы қансыз өтпейді); *Iyese yukni bure asar* (Кімнің иесі жоқ болса, оны қасқыр жейді); түрік тілінде: *Kurttan korkan ormana girmez* (Қасқырдан қорыққан адам орманға кірмейді) деген мақал-мәтелдер «қасқыр» зоонимінің теріс коннотациясын білдіреді [14, 903].

Көріп отырғанымыздай, әр түрлі халықтардың фольклорында «қасқыр» этномәдени коннотациясы адам бойындағы белгілі бір қасиеттерді сипаттайды. Адамның психологиялық белгілерін қасқырға теңеу арқылы мәтіннің экспрессивтілігі күшейе түседі.

Сонымен, қазақ қиял-ғажайып ертегілерінде «қасқыр» этномәдени коннотациясының орны ерекше екендігі, жағымды және жағымсыз реңі қатар жүретіндігі анықталды. Қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» зоонимінің коннотациясы кең ауқымды, әрі көпқырлы: миф / шындық, дос / қас, жыртқыш / қамқор, ержүрек / қорқақ, адал / қу, мейірімді / қатігез, ақылды / ақымақ және т.б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тіл біліміндегі қазіргі зерттеу бағыты антропоэлектік парадигма бойынша тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол адамның танымын, мәдениетін, өмірлік тәжірибесін, әлемді қабылдауын білдіреді. Осы тұрғыда тіл мен мәдениетті терең қарастыру үшін фольклорды, оның ішінде қиял-ғажайып ертегілерін тілдік тұрғыда талдап, зерттеу маңызды.

Зерттеу нысанына алынған қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» этномәдени коннотациясы көпқырлы, әрі кең ауқымды екендігі анықталды. Сөздердің этномәдени коннотациясы арқылы ұлттың мәдениеті, халықтың өмір салты, дүниетанымы, дәстүрлері мен тарихы көрініс табады.

Мақалада «қасқыр» зоонимінің қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі жағымды және жағымсыз этномәдени коннотациясы нақты мысалдармен сараланды, тілдік тұрғыда жан-жақты талдау жүргізілді.

Тақырыпты зерттеу барысында қазақ халқының «Сырттандар», «Қасқыр мен жігіт», «Қасқырдың қамқорлығы», «Сырттанның ажалы», «Қасқыр мен егінші», «Қасқыр неге ұлиды?», «Түлкі мен қасқыр», «Достық», «Керқұла атты Кендебай», «Бұқа мінген көкжал» және т.б. қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» этномәдени коннотациясы қарастырылып, талданды.

Мақалада талқыланған мәселелер бойынша келесі қорытындылар жасалды:

– эмоция мен бағадан тұратын коннотацияның теориялық негіздері қарастырылып, зерттелу тарихы зерделенді;

– қазақ халқының дүниетанымындағы, этникалық мәдениетіндегі, тарихындағы «қасқыр» зоонимінің орны ерекше екендігі анықталды;

– «қасқыр» зоонимінің қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі этномәдени коннотациясы тілдік мысалдар арқылы сараланып, лексикологиялық, этимологиялық, этнографиялық талдаулар жүргізілді;

– қазақ қиял-ғажайып ертегілерінде «қасқыр» этномәдени коннотациясының жағымды, жағымсыз реңі қатар жүретіндігі айқындалды.

– көне қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» этномәдени коннотациясын мифтік, тотемдік, тағылық, діни сипатқа ие болады. Оны қайсар, ержүрек, өжет, ақылды, адамға қамқор дос етіп суреттеп, еркіндік, күштілік сияқты коннотациялар қосымша мағына үстемелейді. Ал кейінгі замандардың ертегілерінде қасқырды аңғал, ақымақ, ашкөз, жауыз деген жағымсыз коннотациясы жиірек кездеседі.

Фольклордың семантикалық кеңістігіндегі этномәдени коннотацияның құрылымы мен түрлерін анықтау, жүйелеу, талдау мәселелері ғылыми қызығушылық тудырады. Қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі «қасқыр» этномәдени коннотациясын зерттеу нәтижелерін қазақ тіл білімінің лингвофольклортану, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика т.б. жаңа бағыттарының теориялық мәселелерін тереңдете қарастыруда пайдалануға болады.

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілеріндегі этномәдени коннотациялар қазақ мәдениетінің, фольклорының, дүниетанымының, рухани құндылықтарының ерекшеліктері мен бірегейлігін көрсетеді. Коннотацияларды зерттеу қазақ халқының қоршаған әлемге деген көзқарасын, танымын, әлемнің тілдік бейнесін терең түсінуге жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Быкова О.И. Этноконнотация мәдени коннотацияның бір түрі ретінде (неміс тілінің номинативті бірліктерінің материалында) // 10.02.19 – Тіл теориясы мамандығы бойынша филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертацияның авторефераты. – Воронеж, 2005. – 42 б.
- 2 Ockham, W. Summa Logicae. – Text Series №2. New York: The Franciscan Institute St. Bonaventure, 1957. – 242 p.
- 3 Тіл білімі. Үлкен энциклопедиялық сөздік / Бас ред. В.Н. Ярцева. – 2-басылым. – М.: Үлкен Ресей энциклопедиясы, 1998. – 685 б.
- 4 Mill, J.S. A System of Logic, Ratiocinative and Inductive: being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. Vol. 1. Third Edition. London, 2008. – 558 p.
- 5 Bloomfield, L. Language. Second Edition. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1984. – 580 p.
- 6 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 548 б.

- 7 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік, Алматы: Сөздік-словарь, 2002. – 301 б.
- 8 Ахметьянов Р.Г. Татар тілінің қысқаша тарихи-этимологиялық сөздігі. – Қазан: Татар кітап баспасы, 2001. – 272 б.
- 9 Сүлейменов О.О. Атамзаманғы түркілер (Тарихқа дейінгі түркілер) / Ауд. М. Қазыбек. – Алматы: «Олжас кітапханасы» баспа үйі, 2011. – 359 б.
- 10 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 б.
- 11 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК «Слон» DPS, 2012. – 736 б.
- 12 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст. А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
- 13 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. / Құраст.: Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
- 14 Galimova, G.N., Yusupova, A.S., Mugasimova, G.R., Oner M. Cultural connotations of zoonyms in Tatar and Turkish proverbs // Journal of Research in applied linguistics. – 2019. Vol.10 (Special Issue). – P. 903-910. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85084754041&partnerID=MN8TOARS>
- 15 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2011. Т. 74: Қиял–ғажайып ертегілер. – 432 б.

Материал 10.03.2025 баспаға түсті

Этнокультурная коннотация «волка» в казахских волшебных сказках

Ә.Қ. Жүнісқали¹, Г.О. Сыздыкова¹, А.Ш. Юсупова²

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

² Казанский федеральный университет, Казань, 420008, Российская Федерация

В статье рассматривается этнокультурная коннотация зоонима «волк» в казахских волшебных сказках.

Цель научного исследования – провести всесторонний языковой анализ этнокультурной коннотации зоонима «волк» в казахских волшебных сказках. Актуальность исследования объясняется необходимостью выявления особенностей этнокультурной коннотации «волк» в казахских волшебных сказках. В статье рассмотрена история изучения и определения термина «коннотация», а также раскрыты этнокультурные особенности и историко-языковой контекст зоонима «волк» в волшебных сказках на основе конкретных примеров из сказок.

При изучении темы использовались методы сбора, систематизации, изложения, анализа, сравнения языковых данных, в результате чего были выявлены положительные и отрицательные коннотативные значения зоонима «волк». Результатом исследования является изучение этнокультурной коннотации «волк» с точки зрения языка фольклора, что способствует углубленному рассмотрению теоретических проблем новых направлений казахского языкознания: лингвофольклористики, лингвокультурологии, этнолингвистики, когнитивной лингвистики, социолингвистики и др.

Ключевые слова: коннотация, волк, фантастические сказки, этнокультурная коннотация, зооним.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Быкова О.И. Этноконнотация как вид культурной коннотации (на материале номинативных единиц немецкого языка) // автореферат диссертации на соискание ученой

- степени доктора филологических наук по специальности 10.02.19 – теория языка. – Воронеж, 2005. – 42 с.
- 2 Ockham, W. Summa Logicae. – Text Series №2. New York: The Franciscan Institute St. Bonaventure, 1957. – 242 p.
- 3 Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
- 4 Mill, J.S. A System of Logic, Ratiocinative and Inductive: being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. Vol. 1. Third Edition. London, 2008. – 558 p.
- 5 Bloomfield, L. Language. Second Edition. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1984. – 580 p.
- 6 Қалиев Ғ. Толковый словарь терминов языкознания. – Павлодар: Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, 2010. – 548 с.
- 7 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистический толковый словарь, Алматы: Сөздік-словарь, 2002. – 301 с.
- 8 Ахметьянов Р.Г. Краткий историко-этимологический словарь татарского языка. – Казань: Татарское книжное издание, 2001. – 272 с.
- 9 Сүлейменов О.О. Древние тюрки (Тюрки в доистории) / Перевод М. Қазыбек. – Алматы: Издательство «Олжас кітапханасы», 2011. – 359 с.
- 10 Традиционная система казахских этнографических категорий, понятий и названий. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 с.
- 11 Традиционная система казахских этнографических категорий, понятий и названий. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК «Слон» DPS, 2012. – 736 с.
- 12 Словарь казахского литературного языка. В пятнадцати томах. 13-том / Сост. А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы и др. – Алматы, 2011. – 752 с.
- 13 Словарь казахского литературного языка. В пятнадцати томах. 11-том. / Сост.: Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек и др. – Алматы, 2011. – 752 с.
- 14 Galimova, G.N., Yusupova, A.S., Mugasimova, G.R., Oner M. Cultural connotations of zoonyms in Tatar and Turkish proverbs // Journal of Research in applied linguistics. – 2019. Vol.10 (Special Issue). – P. 903-910. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85084754041&partnerID=MN8TOARS>
- 15 Слово предков: Стотомный. – Астана: Фолиант, 2011. Т. 74: Волшебные сказки. – 432 с.

Материал поступил в редакцию журнала 10.03.2025

The ethnocultural connotation of the «wolf» in Kazakh fairy tales

A. Zhuniskali¹, G. Syzdykova¹, A. Yusupova²

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

² Kazan Federal University, Kazan, 420008, Russian Federation

This article explores the ethnocultural connotation of the zoonym “wolf” in Kazakh fairy tales. The primary aim of the research is to conduct a comprehensive linguistic analysis of how the image of the wolf functions within the ethnocultural framework of Kazakh folklore. The relevance of the study lies in the need to uncover culturally specific features embedded in the connotative meanings of the wolf as reflected in traditional narratives.

The article begins with an overview of the historical development and definitions of the term “connotation”, followed by an analysis of the ethnocultural and historical-linguistic dimensions of the wolf’s representation in Kazakh fairy tales. Drawing on specific textual examples, the study reveals both positive and negative connotative meanings attributed to the wolf in folk narratives.

The research employs methods of data collection, systematization, comparative analysis, and interpretation of linguistic material. The findings contribute to a deeper understanding of the symbolic and cultural significance of the wolf in Kazakh folklore and enrich the theoretical

foundations of emerging fields in Kazakh linguistics such as linguofolkloristics, linguoculturology, ethnolinguistics, cognitive linguistics, and sociolinguistics.

Key words: connotation, wolf, fantastic tales, ethnocultural connotation, zoonym.

REFERENCES

- 1 Bykova O. Etnokonnotatsiya kak vid kul'turnoy konnotatsii (na materiale nominativnykh yedinit nemetskogo yazyka) Doc. diss. [Ethnoconnotation as a type of cultural connotation (based on the material of nominative units of the German language). Doc. thesis]. Voronezh, 2005. 42 p.
- 2 Ockham, W. Summa Logicae. – Text Series №2. New York: The Franciscan Institute St. Bonaventure, 1957. – 242 p.
- 3 Yazykoznanie. Bol'shoy entsiklopedicheskiy slovar' [Linguistics. The Great Encyclopedic Dictionary] (Moscow, 1998). [in Russian]
- 4 Mill, J.S. A System of Logic, Ratiocinative and Inductive: being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. Vol. 1. Third Edition. London, 2008. – 558 p.
- 5 Bloomfield, L. Language. Second Edition. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1984. – 580 p.
- 6 Kaliyev G. Til bilimi teriminderinin sozdigi [Explanatory Dictionary of Linguistics terms] (Pavlodar, 2010). [in Kazakh]
- 7 Salkynbay A., Abakan E. Лингвистикалық түсіндірме сөздік [Linguistic Explanatory Dictionary] (Almaty, 2002). [in Kazakh]
- 8 Akhmetyanov R.G. Kratkiy istorico-etimologicheskiy slovar' tatarskogo yazyka [A short historical and etymological dictionary of the Tatar language] (Kazan, 2001). [in Russian]
- 9 Suleimenov O.O. Atamzamangy turkiler (Tarihqa deyingi turkiler) [Ancient Turks (Prehistoric Turks)] (Almaty, 2011). [in Kazakh]
- 10 Qazaqtyn etnografialyq kategoriyalar, ugimdar men ataularynyn dasturli juyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] Encyclopedia. Vol. 1. (Almaty, 2011). [in Kazakh]
- 11 Qazaqtyn etnografialyq kategoriyalar, ugimdar men ataularynyn dasturli juyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] Encyclopedia. Vol. 3. (Almaty, 2012). [in Kazakh]
- 12 Qazaq adebiy tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes]. Vol. 13. (Almaty, 2011). [in Kazakh]
- 13 Qazaq adebiy tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes]. Vol. 11. (Almaty, 2011). [in Kazakh]
- 14 Galimova, G.N., Yusupova, A.S., Mugtasimova, G.R., Oner M. Cultural connotations of zoonyms in Tatar and Turkish proverbs // Journal of Research in applied linguistics. – 2019. Vol.10 (Special Issue). – P. 903-910. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85084754041&partnerID=MN8TOARS>
- 15 Babalar sozi: Juztomdyq [Word of ancestors: Hundredthome] (Astana, 2011). Vol. 74. [in Kazakh]

Received: 10.03.2025

Б.А. Жүнісова¹, Ж.М. Баймұрынов², С.А. Кенжеғалиев¹

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, 100028, Қазақстан

²Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, 100028, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҒАУЛЫҚТАР МЕН ФУНКЦИЯЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ

Синтаксистік күрделі конструкциялардың грамматикалық компоненттерін байланыстыруда жалғаулық шылаулардың қызметі ерекше, сонымен бір қатарда есімше, көсемше және шартты рай тұлғаларының да аталатыны мәлім. Алайда мұның алғашқысы салалас құрмаластардың, кейінгілері сабақтас құрмаластардың грамматикалық сыңарларын байланыстырады. Бұл – қазіргі грамматиканың мәліметі. Ал тарихи грамматика мәліметі біраз жалғаулықтың етістік категорияларынан қалыптасқанын көрсетеді. Осыдан барып мақалада түрік грамматикасында функциялық етістік ретінде танылып жүрген көсемше тұлғаларының (-а, -са) байланыстырғыштық қызметін қазіргі қазақ және түрік тілдеріндегі жалғаулықтардың грамматикалық функциясымен салыстыру мақсат етіліп, аталған тілдердегі жалғаулықтар мен функциялық етістіктердің ұқсастықтарын анықтау міндеті қойылды. Осы арқылы бүгінгі жалғаулықтардың бірқатары қос тілде де етістік қосымшалары арқылы қалыптасқаны, яғни функциялық етістіктерден орныққаны мәлім болып отыр. Авторлар түркілік тілдерде жалғаулықтардың ертеректе тым аз болғаны, сонымен қоса дені араб, парсы тілдерінен ауысқан кірме тұлғалар арқылы дамығаны жайлы лингвистикалық ұстанымның негізсіз емес екенін зерттеуден алынған осындай нәтиже арқылы бекітуге талпынады. Анығында, функциялық етістіктердің байланыстырғыштық қызметі қазіргі грамматикада да белсенді әрі өзекті. Мақалада бұл тұжырым қазақ және түрік тілдеріндегі қазіргі жалғаулықтарды диахрониялық әрі синхрониялық талдау, контекстуалды талдау және функциялық етістік қызметімен салыстыру әдістері арқылы дәлелденеді. Шағын зерттеуде қозғалған осы жайттар қазіргі түркілік тілдердегі грамматикалық мәселелердің басым бөлігін түркологиялық аспектіде қарау арқылы шешуге болатынын айғақтайды және осы бағыттағы зерттеушілер үшін теориялық құнды мәлімет болады.

Кілт сөздер: шылаудың қызметі, функциялық етістіктер, түрік тілі, қазақ тілі, түркология, жалғаулықтар, қазақ грамматикасының теориясы.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Жалғаулықтардың тіліміздің грамматикалық құрылымында алатын орны ерекше. Олардың сөздерді, әсіресе салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыруда атқаратын қызметі айқын көрінеді. Әрбір жалғаулықтың өзіне ғана тән мағынасы, қызметі және қолданылу ерекшеліктері болады. Жалғаулықтардың қызметі мен мағынасын зерттеп зерделеу құрмалас сөйлемнің құрылымы мен семантикалық түрлерін танып білуге жол ашады.

Жалғаулықтар жайлы А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, М.Балақаев, А.Ысқақов, Т.Қордабаев, Р.Әміров, А.Есенғалиева, Ф.Кенжебекова, Қ.Қадашева сынды ғалымдардың еңбектерінен танып білеміз. Ғалымдар көмекші сөздердің нақты мағыналарын, шығу тегін және күрделі сөз тіркестерінің құрамындағы сипатын, сөз таптарының ішіндегі орны мен синтаксистік қызметі жайлы сөз еткен болатын.

Түркология ғылымындағы синтаксистік зерттеулерде, салалас құрмалас сөйлемдерді қоса алғанда, жалпы құрмалас сөйлемдердің грамматикалық түрлері толық танылды дей алмаймыз. Мақала барысында құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдерді

байланыстыруда жалғаулықтар мен функциялық етістіктердің қызметі жан-жақты қарастырылып, нақты мысалдар арқылы дәлелденеді.

KІРІСПЕ

Түркі тілдерінде сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді жалғаулық шылаулар ғана емес, функциялық етістіктер байланыстыра береді. Басқаша айтқанда, жалғаулықтардың қызметін функциялық етістіктер де атқарады. Функциялық етістіктер өзінен бұрын немесе кейін келген сөздермен, қосымшалармен, сондай-ақ шылаулармен қарым-қатынасы жағынан маңызды орын алады. Ғ.Әбуханов педагогикалық училищелердің студенттеріне арнап жазған «Қазақ тілі» оқулығында етістіктерді лексика-семантикалық категориялары мен грамматикалық категорияларына қарай екі топқа бөліп қарастырады. Алғашқысында болымды және болымсыз етістіктерді, есімшелер мен көсемшелерді, салт және сабақты етістіктер мен етістерді, екіншісінде рай және шақ категорияларын бөліп қарастырады [1, 175-188].

Қазақ тіліндегі етістіктерді арнайы зерттеген ғалым Ы.Маманов етістіктерді категорияларына қарай әуелі негізгі етістіктер және функциялық етістіктер деп үлкен екі топқа бөледі [2, 13].

Негізгі етістіктерді іштей түбір етістіктер мен модификациялы етістіктер дейді де, түбір етістіктерге толық лексикалық мағынасы бар етістік сөздерді жатқызады. Оларды тұлғасына қарай бірнеше түрге бөледі. Модификациялы етістіктерге етіс, дүркінді етістіктер, күрделі етістік формаларын жатқызады және бұлардың әрқайсысы іштей бірнеше топқа бөлінуі мүмкін екенін ескертеді.

Түбір етістіктер мен модификациялы етістіктердің айырмасы туралы ғалым былай дейді: «...түбір етістіктерге сөздің лексикалық мағынасын білдіретін бөлігі жатса, модификациялы етістіктерге белгілі қосымшалар немесе көмекші етістіктер арқылы үстеме грамматикалық мағына білдіретін етістік формалары жатады» [2, 13].

Түркологиялық еңбектерде түбір етістіктер мен модификациялы етістіктің ара-жігі толық ажыратылмай, көп жағдайда бірыңғай аралас қолданылып жүр.

Түсінікті болу үшін туынды етістіктер мен етістерді ғалымның көрсеткеніндей салыстырып қарайық. Туынды етістіктер мен етіс формалары – екі бөлек категория. Сөз тудырушы (*ойын-а, ой-ла, қан-ық, көн-ік*) жұрнақтары арқылы жасалған туынды етістіктер түбір сөз ретінде жаңа бір лексикалық мағынаға ие болады да, жаңадан бір сөз жасайды. Етіс жұрнақтары болса негізгі және туынды етістіктерге жалғанып, жалғанған сөздердің лексикалық мағынасын өзгертпей, оларға грамматикалық мағына үстейді, яғни грамматикалық бір модель жасайды [2, 14].

Түркі тілдері генеалогиялық жағынан туыс тілдер болғанымен, қазіргі таңда грамматикалық құрылымы жағынан әрбірі өзінше дамып келеді. Осыған орай кей мәселе бір тілдің өз ішінде шешіліп жататын болса, көп мәселе тіларалық талдау барысында ғана нәтиже береді. Сонымен, функциялық етістіктер мен жалғаулықтар қызметінің ұқсастықтары жөніндегі мәселелерді жалпылама түрде былайша қарастыруға болады:

1) Сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді жалғаулық шылаулар ғана байланыстыра ма?

2) Тілде жалғаулық шылаулардың қызметін басқа қандай грамматикалық тұлғалар атқарады?

Тілдегі осындай мәселелерді анықтау – әлбетте, грамматика саласындағы біраз жайды аңғартатыны сөзсіз.

Тіл білімінде жалғаулық шылаулар жайлы түйткілді мәселе бар екені даусыз. Сондықтан бұл мақаланың мақсаты – жалғаулық шылаулардың қызметін диахрониялық және синхрониялық талдау арқылы нақтылау. Осыған орай мынадай міндеттер қойылды:

– жалғаулық шылаулардың негізгі қызметін анықтау;

– жалғаулық шылаулардың қызметін грамматикалық өзге тұлғалардың қызметімен салыстыру;

- функциялық етістіктердің қызметін саралау;
- функциялық етістіктердің стилистикалық қызметін көрсету;
- жалғаулық шылаулар мен функциялық етістіктер қызметіндегі ұқсастықтарды сипаттап көрсету.

Түркі тілдерінің арасында қазақ тілі солтүстік батыс, яғни қыпшақ тобына жатса, түрік тілі оңтүстік батыс, яғни оғыз тілдері тобына жатады. Осы тілдердің табиғатына қатысты зерттеулерді басшылыққа ала отырып салыстырмалы әдіс арқылы қазақ және түрік тілдеріндегі функциялық етістіктер мен жалғаулықтардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстырып қараймыз. Бұлайша талдау түркі халықтарының грамматикасын зерттеудегі басты критерийлердің бірі саналады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазақ және түрік тілдеріндегі жалғаулықтар мен функциялық етістіктердің қызметін саралауда қазақ ғалымдарынан Р.Әміровтің «Қазақ тіліндегі жалғаулықтар», Ғ.Әбухановтың «Қазақ тілі. Лексика, фонетика және морфология мен синтаксис», Ы.Мамановтың «Қазақ тіл білімінің мәселелері», А.Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі. Морфология», түрік ғалымдарынан Х.Едискунның «Yeni Türk Dilbilgisi», М.Хенгирменнің «Türkçe Dilbilgisi» сияқты грамматикалық еңбектері және Е.Ейенің «Türkçede Filimsiler İle Bağlanan Birleşik Yapılı Cümleler Üzerine», О.Балжының «Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Örnekleriyle Zarf-Fiil Eklerinin Edat Türetme İşlevi», Л.Қараханның «-sa/-se Eki Hakkında», Г.Гүлсевиннің «Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine», сонымен қатар Scopus базасындағы рецензияланатын халықаралық ғылыми журналда жарық көрген «The Nature and Function of the Ancient Turkic Functional Word “Birlan” in Modern Turkic Languages (Using the Example of the Kazakh Language)» сынды зерттеу еңбектері негізге алынды.

Мақаланы жазуда диахрониялық және синхрониялық талдау әдістеріне басымдық берілді. Туыстас тілдерді салыстыра зерттеу үшін көбіне-көп салыстырмалы әдіске ден қойылып отырылды. Себебі бұл әдіс қазақ және түрік тілдеріндегі функциялық етістіктердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау кезіндегі грамматикалық құрылымдарды талдау барысында маңызды рөл атқарады. Осындай салыстыру әдісі арқылы қазақ және түрік тілдері грамматикалық құрылымының ерекшеліктері параллель сипатталады. Сонымен қатар тілдегі жалғаулықтар мен функциялық етістіктердің қызметін контекст арқылы нақтылау үшін контекстуалды талдау әдісі де басшылыққа алынды. Қарастырылып отырған теориялық мәселелер бүтіннен бөлшекке немесе бөлшектен бүтінге қарай жылжу арқылы түсіндіріліп, қос тілдегі лингвистикалық деректер біршама жүйеленіп ұсынылып отыр.

НӘТИЖЕЛЕРІ

Қазақ тілінде етістік пен есімдердің негізгі айырмашылығы олардың жіктелуіне қатысты. Яғни тәуелдік және жіктік жалғаулары зат есім түбіріне тікелей жалғанады да (*мен мұғалім-мін, сен дәрігер-сің*), етістік түбіріне тікелей жалғанбайды. Етістіктерден жіктік жалғауын тікелей қабылдайтыны – қалып етістік: *отырмын, тұрмын, жүрмін* т.б.

Түрік тілінде функциялық етістіктер «fiilimsiler» (мағынасы «етістік тәрізділер» дегенмен барабар) немесе «eylemsiler» (мағынасы «қимыл тәрізділер» дегенмен барабар) деп аталады. Функциялық етістіктер – етістік негіздеріне арнайы қосымшалар жалғану арқылы жасалған категориялар. Функциялық етістіктер қазақ және түрік тілдерінде төмендегідей белгілермен ерекшеленеді.

Біріншіден, қазақ тіліндегі негізгі етістіктер есім сөздер сияқты жіктелмейді. Ал функциялық етістіктерге жіктік (есімше мен көсемшеге, шартты рай тұлғасына) және тәуелдік жалғаулары (есімшеге) жалғана береді. Жіктелуі: *бар-ған-мын, бар-ған-сың; бар-а-мын, бар-а-сың, бар-а-ды; бар-ып-пын, бар-ып-сың, бар-ып-ты, бар-са-м, бар-са-ң* т.б. Тәуелденуі: *барған-ым, барған-ың, барған-ы* т.б.

Функциялық етістіктердің екінші ерекшелігі – олар қимыл-әрекетке қатысты бола отырып басқа сөз таптарының грамматикалық қызметін атқарады, яғни басқа сөз таптарымен мәндес болып келеді. Осындай белгілеріне қарай оларды үш топқа бөліп қарастырамыз. Ғалым Ы.Маманов оларды былайша жіктейді: «Бірінші тобы зат есімге бейім болады (тұйық етістік, -ғы формантты етістік, -с формантты етістік). Екінші топқа жататындары мағынасы, қызметі жағынан сын есімге бейім болады (есімше формалар). үшінші топқа жататын функциялық етістік тұлғалары үстеуге бейім болады да, «қимыл үстеу» деп аталады. Бұған көсемше формалары, шартты рай формасы жатады. Осы функциялық етістіктердің жіктелуі арқылы етістіктің рай, шақ формалары пайда болады» [2, 14].

Негізгі етістіктердің етістік жөніндегі грамматикалық категориялардың барлығына қатысты екені белгілі. Яғни есімше, көсемше, рай және шақ формалары осы негізгі етістіктерге арнайы морфемалардың жалғануы арқылы жасалады. Функциялық етістіктерді негізгі етістіктерден ажыратудағы басты критерийлердің бірі ретінде болымсыз мағына үстейтін **-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе** жұрнақтары аталып жүр. Бұл жұрнақтар негізгі етістіктерге тікелей жалғанса, функциялық етістіктердің морфемалары осы жұрнақтардан кейін ғана жалғанады. Сонда **-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе** жұрнақтары – негізгі және функциялық етістіктердің шекарасын айыратын белгі.

Екіншіден, негізгі етістік бұйрық райдың 2-жақ жекеше, анайы түріне сәйкес келеді. Негізгі етістіктер басқа етістік категорияларынан осындай белгілері арқылы ерекшеленеді.

Ал түрік тіліндегі функциялық етістіктердің ажыратылымы төменде ұсынылып отыр.

Түрік тілінде функциялық етістіктер «fiilimsiler» жайлы етістіктен (іс-әрекеттен) жасалған сөздер болғанымен, етістіктерге жалғанатын жіктік, ашық, қалау райлардың тұлғалары бұл сөздерге келмейді, тек етістіктерге тән қосымшалардан **-ma, -me, -maz, -mez** болымсыз етістік формалары ғана жалғана алатын ерекше сөздер деп түсіндіріледі. Мағынасында қимыл мәні болғанымен, рай тұлғасында қолданылмайды.

– fiilimsiler – нақты етістік емес, бірақ етістікке ұқсас сөздер;

– fiilimsiler етістік сияқты жіктелмейді, бірақ оларға болымсыз етістіктің жұрағы жалғанады;

– олар İsim fiil (атауыш ет.), sıfat fiil (сын-бейне ет.) және zarf fiil (сын-қимыл ет.) болып үш түрге бөлінеді;

– әрқайсысының өздеріне тән қосымшалары (жұрнақтары) бар;

– ол қосымшалар міндетті түрде етістік түбіріне немесе етістік негізіне жалғанады;

– бұл қосымшалар сөйлемде етістіктерді зат есім, сын есім немесе үстеу сияқты формаларға түрлендіреді;

– fiilimsiler сөйлемде тікелей баяндауыш бола алмайды, тек көмекші етістіктің тіркесуі арқылы баяндауыш бола алады.

Сонымен, түрік тілінде функциялық етістіктер төменде көрсетілген формалар арқылы жасалады:

1. İsim Fiil (Mastar) /тұйық етістік/.

Етістіктерге **-ma, -ış, -mak** жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Бұл жұрнақтар үндесім заңына қарай сөз ішінде **-ma, -me, -ış, -iş, -uış, -üüş, -mak, -mek** формасында келуі де мүмкін. Бастысы, **-ma, -ış, -mak** жұрнақтары арқылы жасалатынын білсек жеткілікті. Бұл жұрнақтар етістіктерге жалғану арқылы қимылдың атауын білдіреді. Қазақ тіліндегідей сөйлемнің соңында тұрып баяндауыш мүше бола алмайды.

Мысалы:

а) **Görmekten** sonra **görülmek**, aşkın ikinci kademesiydi /*Көруден кейін көріну – гашықтықтың екінші кезеңі*/.

Gör (түбір етістік) + **-mek** (тұйық етістіктің жұрнағы).

ә) Mektup **yazmak** onun için huzur verici bir şeydi /*Хат жазу – ол үшін жан тыныштығын сыйлайтын зат*/.

б) Ben de sizinle tatile **gelmeyi** düşünüyordum /*Мен де сіздермен бірге демалысқа баруды ойлап жүрмін*/.

в) Bağlama **çalmayı** bu kadar çok seveni hiç görmemiştim /Бағалама аспабында ойнауды осынышалық ұнатқанды ешқашан көрмеппін/.

г) Programın **başlayışı** herkesi heyecanlandırdı /Бағдарламаның басталуы барлығын толғандырды/.

ғ) Onun **gelişiyle** oda bir anda sessizliğe büründü /Оның келуімен бөлме іші кенет тыныштыққа айналды/.

2. Sıfat Fiil (Ortaç) /есімше/.

Етістіктерге *-an, -ası, -mez, -ar, -dik, -ecek, -miş* жұрнақтары жалғануы арқылы жасалады. Бұл жұрнақтар да буын үндестігіне қарай түрленіп отырады. Бастысы, *-an, -en, -ası, -esi, -maz, -mez, -ar, -er, -dik, -dik, -duk, -dük, -acak, -ecek, -miş, -miş, -miş, -müş* формаларын білуіміз керек. Сөйлемде етістіктерге сындық мағына үстейді (оқылған кітап, көрген адамым т.б.). Бұлар да қазақ тіліндегідей сөйлем соңында тұрып баяндауыш қызметін атқара алмайды.

Мысалы:

а) **Çalışan** adamı herkes sever /Жұмыс істеген (еңбекқор) адамды барлығы жақсы көреді/.

ә) Gelen, gideni aratır /Келген (адам) кеткенді (адамды) іздейді/.

б) Bu çocuğun **sevilesi** bir yanı kalmamış /Бұл балада жақсы көретін ештеңе қалмапты/.

в) **Görünmez** kazaya da davetiye çıkarmayalım /Көрінбейтін нәрседен апат шығармайық/.

г) Gelecek sezonda en başarılı futbolcular bizim olacak /Ең табысты футболшылар келесі маусымда біздікі болады/.

ғ) Böyle bir kazadan sağlam çıkabildiyse verilmiş sadakası var demek /Мұндай апаттан аман қалса, берілген сақасының болғаны/.

3. Zarf Fiil / Bağ Fiil (Ulaç) /көсемше/.

Етістікке *-ken, -alı, -madan, -ince, -ip, -arak, -dıkça, -a, -e, -r, -maz, -casına, -meksizin, -dığında* сияқты жұрнақтар жалғануы арқылы жасалады. Бұл жұрнақтар етістікті үстеулер сияқты түрлендіреді. Бұлар да тұйық етістік пен есімшенің жұрнақтары сияқты үндесім заңына қарай түрленіп отырады.

Мысалы:

а) **Yatarken** ışıkları söndürmeyi unutma /Жатарда шамдарды сөндіруді ұмытпа/.

ә) **Bu dünyaya geleli** yüzü bir kez olsun gülmedi /Осы өмірге келгелі, жүзі бір күлмеді/.

б) Masadaki tabaklar **kırılınca** ne yarasığını bilemedi /Үстел үстіндегі табақтар сынғанда, не істерімді білмедім/.

в) Bütün her şeyi **unutup** yeni bir hayata başlamak istiyordu /Оның бәрін ұмытып, жаңа өмір бастағысы келді/.

г) **Gelir gelmez** yatağa uzandı /Келген бойда төсекке жатты/.

ғ) **Ölürcesine** sevdiği için her dediğini yapıyordu /Өлгенше жақсы көргені үшін айтқанының бәрін істеді/.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ тілінде етістік негіздерінің болымды және болымсыз формаларына арнайы қосымшалар жалғану арқылы етістікке тән грамматикалық формалар жасалады. Етістіктің мұндай формаларына есімше, көсемше, тұйық етістік, шартты рай мен **-ғы** формалы етістік және ортақ етіс жұрнақтарын жатқызуға болады.

Бұл формалар морфологиялық және синтаксистік қызметіне қарай үш түрлі қызмет атқарады. Олардың бірқатары мағынасы мен синтаксистік қызметі жағынан, жоғарыда келтірілгендей, зат есімдерге жақын. Бұл топқа тұйық етістік, сонымен қатар **-ғы** формалары мен ортақ етіс формаларын жатқызамыз. Бұл үш форма қимыл есімдері деп аталады. Қимыл есімдерінен зат есімге айналған сөздер көп. Мысалы: *оқ-у, жаз-у, айт-ыс, таб-ыс* т.б.

Келесі топқа көсемшелерді (түрік тілінде көсемшелер «zarf-fiiller», «ulaçlar» немесе «gerundiumlar» деп аталады) жатқызамыз. Олар – өткен шақты білдіретін **-ып, -іп, -п**, келер шақты білдіретін **-а, -е, -й**, мақсат мәнді білдіретін **-ғалы, -гелі, -қалы, -келі** қосымшалары мен шартты райдың **-са, -се** формалары.

Қазіргі түркі тілдеріндегі жалғаулықтар тарихы жайлы зерттеулерде олардың (жалғаулықтардың) әдетте түркі тілдерінде болмағанын, бұл тілге кейіннен келгенін айтады. Қазіргі түрік тілінде жалғаулықтардың дені араб және парсы тілдерінен орныққан. Жалғаулықтардың функциясын ертеректе көсемшелердің атқарғаны жайлы мәлімет баршылық. Алайда біз түркілік негізді жалғаулықтардың болғанын да жоққа шығармаймыз, дегенмен көсемше формаларының байланыстырғыштық қызметінің ерте замандарда қалыптасқанын және күні бүгінге дейін сақталып келе жатқанын да мойындауымыз керек. Және бір ден қоярлығы – мұндай байланыстырғыштық функция есімше қызметінде де бар.

«А.Байтұрсынұлы еңбектерінен бастап Н.Сауранбаев еңбектеріне шейін (елуінші жылдар) көсемше жұрнақтары ретінде **-а, -е, -й; -ып, -іп, -п; -ғалы, -гелі, -қалы, -келі** қосымшалары аталған. Кейінгі зерттеушілер көсемшенің жұрнақтарына **-ғандай, -ғанша, -мастан, -май, -майынша, -ысымен** (әрқайсысының дыбыстық варианттары бар) жұрнақтарын да қосады. Бұлардың көсемшелік сипаты қаншалықты басым болғанмен де, **-ғалы** тұлғасынан өзгесінің морфологиялық құрамы анық көрініп тұр.

-ғанша (есімше + қызметтік (функциялық) жұрнақ);

-мастан (болымсыз етістік + есімше + шығыс септік);

-ысымен (қимыл есімі + тәу. III жағы + көмектес септік);

-майынша (болымсыз етістік + көсемше + дәнекер қызметтік жұрнақ)» [3, 530].

Бұл формалар морфологиялық белгілері мен синтаксистік қызметі жағынан үстеу қызметін атқарады. Сондықтан бұл формаларды қимыл үстеулері деп атайды. «Көсемше» терминін алғаш қолданған Ахмет Байтұрсынұлы болды. 1915 жылы Орынборда басылып шыққан «Тіл – құрал» атты оқулығында «қос етістіктің алдыңғы көсемі» деген мағынада түсіндіреді [4, 245].

Көсемшенің есімше мен тұйық етістіктен айырмашылығы – көсемшелер тәуелдік, септік, көптік формаларын қабылдамайды. Ол тек жіктік жалғаулары арқылы түрленіп, сөйлемде предикат қызметін атқарады (*мектепке бар-а-мын / бар-ып-пын*). Қимыл үстеудің көсемше формасы ешқандай қосымша қабылдамайды. Сондықтан бұлардың барлығын «функциялық етістіктер» деп атайды, өйткені олардың формалары белгілі бір сөз таптарының қызметін атқарады.

Түрік тілінде функциялық етістіктердің «fiilimsiler» немесе «eylemsiler» деп аталатынын жоғарыда айтқан едік. Енді анықтамасына назар аударсақ.

«Сөйлемде іс-әрекет, қимыл атауын білдіру арқылы зат есім; зат есімнің сипатын анықтау арқылы сын есім, предикатты немесе етістікті сипаттау арқылы үстеу, екі сөйлемді бір-біріне байланыстыру арқылы жалғаулық болатын, сонымен қатар сөйлемде субъектіні де, объектіні де, толықтауышты да қабылдап көмекші предикат, қысқасы, «бағыныңқылық» қызметте жұмсалатын сөздер функциялық етістік («fiilimsi» немесе «eylemsi») деп аталады.

Функциялық етістіктерге тән белгілер:

а) Бұл сөздердің бойында етістік мағынасы сақталған.

а) Олар әдетте болымсыздық жұрнағын есептемегенде шақ, жақ сияқты етістікке тән қосымшаларды қабылдамайды;

ә) Етістікті сөйлемдерде предикат бола алмайды, сондықтан сөйлемнің соңында жұмсалмайды. Алайда есімді сөйлемдерде «ет» көмекші етістігімен тіркесіп сөйлемнің баяндауышы бола алады және сөйлемнің соңында келе береді. Мысалы: *Bizim ödevimiz çalışmaktır...* (*Біздің міндетіміз – еңбек ету...*) т.б.;

б) Құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сөйлемдерін жасайды.

Функциялық етістіктер мағынасы мен қызметі жағынан үшке бөлінеді:

а) атауыштық (тұйық етістіктер (mastarlar),

ә) сындық (есімшелер (ortaçlar, partisipler),

б) жалғағыштық (көсемшелер (ulaçlar, gerundiumlar))» [5, 246-247].

Осыдан аңғарылғандай, қазақ және түрік тіліндегі функциялық етістіктердің негізгі белгілері ортақ, дегенмен өзіндік айырмашылықтары да бар. Мысалы, түрік тілінде функциялық етістіктер тікелей жіктелмейді, қазақ тілінде есімше мен көсемшенің жіктелетіні белгілі. Сонымен қатар функциялық етістіктердің жалғаулық қызметінде жұмсалуда да өзіндік ерекшеліктер бар.

Түркі тілдерінде сөйлемдер жай және құрмалас болып бөлінеді. Екі сөйлемнің құрылымындағы айырмашылық – сөйлемде пайымдаудың біреу немесе біреуден көп болуы. Жай сөйлемде пайымдау біреу болса, құрмалас сөйлемде кемі екеу болады. Құрмалас сөйлемді құрайтын элементтер: жағдай, сапа, мезгіл, себеп, шарт, түсіндіру, мақсат т.б. Ерекшелігі тұйық етістік, есімше немесе көсемше, яғни осы функциялық етістіктердің бірі бағыныңқы сөйлемді басыңқы сөйлеммен байланыстырып тұрады. Мұндағы тұйық етістік, есімше, көсемше құрмалас сөйлемнің бағыныңқы компонентін жасайды, бағыныңқы сөйлем мен басыңқы сөйлемнің арасын байланыстырады [6, 66-76].

Түрік ғалымы Тахир Нежат Генжан функциялық етістіктер туралы былай дейді: «Функциялық етістіктердің көп болуы сөйлемді (түрікше) кеңінен түсінуге, яғни мазмұндық маңызын ұғынуда жеңілдік туғызады. Әрбір функциялық етістік өзі қатысқан сөйлеммен бірге әр түрлі аспектіде негізгі сөйлемнің толықтырушысына айналады, сөйтіп сөйлемде бірнеше сезімді, бірнеше тілекті, бірнеше ойды білдіреді. Сөйлем құрылысындағы осындай функциялық етістіктердің біреуі немесе бір-екеуі сол сөйлемді түсінуге жеңілдік туғызады» [7, 411].

Мехмет Хенгирмен: «Функциялық етістіктер бағыныңқы сөйлем құрылысында тұрып сабақтас құрмалас сөйлем жасайды. Бұл түрік тіліндегі сөйлемдерді түсінуге айтарлықтай жеңілдік туғызады. Өйткені көп жағдайда функциялық етістіктер арқылы жалғаулық шылаусыз қысқа сөйлемдер жасалады. Жалпы көсемшенің қызметі арқылы құрылған мұндай сөйлемдер басқа тілдерде тек жалғаулық шылаулар арқылы жасалады», – дейді де, төмендегідей мысалдарды келтіреді:

1. *Dün evi kiralayan adam parayı ödedi (adam ev kiralamış ve parayı ödemiş).*

Аудармасы: *Кеше үйді жалға алған адам ақшасын төледі (адам үйді жалға алды және ақшасын төледі).*

2. *Adam gazatesini okuyup uyudu (adam gazete okumuş ve uyumuş).*

Аудармасы: *Адам газетін оқып, ұйықтады (адам газет оқыды және ұйықтады).*

3. *Manava giderek üzüm aldı (manava gidilmiş ve oradan üzüm alınmış).*

Аудармасы: *Көкөніс дүкеніне барып жүзім алды (көкөніс дүкеніне барды және сол жерден жүзім сатып алды)* [8, 248].

Бұл мысалдардан көріп отырғанымыздай, алғашқы сөйлемде есімшенің **-an** жұрнағы екі түрлі ой айтылған сөйлемдерді байланыстыру арқылы жалғаулықтық қызмет атқарып тұр. Бірінші ой адамның үйді жалға алуы болса, екіншісі – ақша төлеуі.

Екінші сөйлемде де *gazatesini okuyup (gazetін оқып)* тіркесі бірінші ойды субъектінің ұйықтағаны жөнінде айтылған келесі оймен байланыстырған.

Үшінші сөйлемде қос ақпараттағы бастауыш пен толықтауыш (түрік тілінде пысықтауыш мүше жоқ) элементтері ортақ. Мұнда алғашқы ойдағы **-erek** (көсемше) жұрнағы іс-қимыл толықтауышы (қазақ тілінде пысықтауыш мүше) ретінде келесі оймен байланыстырып тұр.

Жалпы, түрік тілінің грамматикасында функциялық етістіктер арқылы жасалған сөйлемдер құрмалас сөйлем деп саналады, себебі олардың құрамында бір емес, бірнеше пайымдау бар деп есептеледі. Мұны грамматистердің зерттеулерінде кеткен қателік емес, кемшілік деуге келеді. Бұл кемшілік функциялық етістіктерді предикаттық элементтер тәрізді бағалаудан туындаған. Яғни функциялық етістік нақты предикат (етістік + рай + тұлғалық жақ) формасындағыдай басты пайымдауды емес, көмекші пайымдауды білдіреді. Бұл жерде маңыздысы – бір сөйлемде бірнеше пайымдаудың (ойдың) болуы. Сонда

функциялық етістіктің басты міндеті – екі немесе одан да көп құрылымды негізгі сөйлеммен байланыстыру.

Түрік тілінде бұл мәселе грамматикалық кей еңбекте «Функциялық етістік арқылы жасалған/жасалатын құрмалас сөйлемдер» деген тақырыппен беріледі. Біздіңше, «Функциялық етістік арқылы байланысқан құрмалас сөйлемдер» деген тақырыппен берілгені дұрысырақ. Өйткені құрмаластың құрылымында функциялық етістіктер болады, бірақ олар басты пайымдауды білдірмейді. Функциялық етістіктер сөйлемде негізгі предикат жасамайды, олар тек бағыныңқы сөйлемді (көмекші пайымдауды) бастауыш немесе толықтауыш (қаз. т. пысықтауыш) қызметінде тұрып басыңқы сөйлеммен немесе жақын маңдағы басқа бір пайымдаумен байланыстырады [6, 68]. Қалай дегенде де, бұл жайт функциялық етістіктердің бағыныңқы сөйлемді басыңқы сөйлеммен немесе бағыныңқы сөйлемді басқа бір бағыныңқы сөйлеммен жалғаулықтар сияқты байланыстыру мүмкіндігі белсенді екенін көрсетеді. Ғалым Онур Балжы мақаласында қазақ, қырғыз және түрік тілдеріндегі көсемше жұрнақтарынан жасалған кейбір шылауларға тоқталып өтеді [9, 229-244]. Біз де осы негізге сүйене отырып көсемше жұрнақтарынан жасалған жалғаулықтарға тоқталамыз.

Көсемше тұлғаларынан жасалған жалғаулықтар

1. -а / -е

Бұл қосымша екі тілде де жалғаулық шылау жасайтын жұрнақтардың қатарында. Түрік тілінде тек қос сөздер құрамында жұмсалатын болса, қазақ тілінде қос сөздер құрамында да, жеке-дара да жұмсала береді.

Қазіргі қазақ тіліндегі **және** тұлғасының (түрік тілінде *ve, ile*) түркілік өзге халықтардағы нұсқасы – *йана* (көбіне), *жана*, *йәнә*, *ене*, *гене*, *уонна*, *эмиэ* (соңғы үшеуі сирек). Ал **йана** тұлғасы *қайту*, *оралу* мағыналы **йан** етістігіне көсемшенің **-а** қосымшасы жалғануынан қалыптасқан [10]. Мысалы: *Мен, Шәкір және басқа балалар* (Б.С.).

Түрік тілінде әрі шылау, әрі септік жалғауы ретінде қолданылатын **ile** тұлғасы қазақ тілінде *мен*, *менен* (*бен*, *бенен*, *пен*, *пенен*) үлгісінде жұмсалады. Бұл тұлға көне түркі тіліндегі *бирле* / *бирлен* шылауынан қалыптасқан. Түрік тіліндегі қалыптасу үлгісі: *birlen* → *birle* → *ile*; қазақ тіліндегі қалыптасу үлгісі: *бирлен* → *билен* → *бенен* → *бен* (*мен*).

Қазақ тіліндегі шылау қызметіне мысал: *Танабай мен Гүлсары алғаш рет соғыстан соң кездесіп еді* (Ш.А.).

2. -са

Түрік тілінің грамматикасында бұл жұрнақ шартты раймен бірге тілек мағынасын білдіретін қалау рай қосымшасы ретінде белгілі. Көсемше формасы ретінде қарастырылмайды. Бұл жұрнақ жіктік жалғауын қабылдайтын болған соң, сондай-ақ қалау рай формасын жасауына орай рай қосымшасы ретінде мәлім. Алайда бұл форманы көсемше жұрнағы ретінде қарастыратын ғалымдар да бар. Талат Текин «Орхон түрікшесінің грамматикасы» атты еңбегінде **-сар** қосымшасын қимыл-сын үстеуінің категориясы ретінде қарастырады [11, 177].

Түрік тілінде Гүрер Гүлсевин мен Лейла Караханның жазбаларында мұның күн тәртібіндегі мәселелердің бірі екеніне назар аудартылады. Гүрер Гүлсевин «Түрік тіліндегі -са тілек-шарт көсемшесі туралы» деп аталатын еңбегінде бұл жұрнақтың тілек, қалау мағынасын білдірумен қатар көсемшелік қасиетінің де бар екенін айтады [12, 279].

Лейла Карахан «-са/-се жұрнағы туралы» атты мақаласында Гүлсевиннің пікірімен келісетінін, бұл жұрнақтың көсемше тобында болуы керек екенін атап өтеді [13, 471-474].

Қазақ тілінің грамматикасында бұл форма неғайбыл райды білдіретін жұрнақ ретінде қарастырылады. Біздіңше, **-са** формасы тілек, қалау мәнін білдіретін рай категориясын тудырмаса, көсемше жұрнағы ретінде қарастырылуы керек. Осы тұрғыдан алғанда, бұл жұрнақ екі тілде де шылау тудыратын жұрнақ ретінде бағаланады. О.Балжы бұл жұрнақ арқылы жасалған үлгілерді шылаудан гөрі шылау орнына жүретін есім сөздер деп қарастыру дұрысырақ деп санайды [9, 237].

а) болмаса (түрік тілінде *yoksa, veya*). Бұл тұлға – қарсылық немесе таңдау мәнін білдіретін жалғаулық. Мысалы: *Айтсаң осылай айт, болмаса үндемегенің жөн* (Желіден).

ә) не болмаса (түрік тілінде *veya, ya da*). Көсемшенің **-са** жұрнағы арқылы жасалған бұл күрделі жалғаулық көбіне өзара тең түсетін ұғымдарды байланыстырады. Қараңыз: *Мұрат келесі жылы «Дарын» мектебіне ауысады, не болмаса «Мұрагер» мектебіне сынақ тапсырады* (Желіден).

б) әйтпесе (түрік тілінде *yoksa*). Қарсылық мәнді білдіретін жалғаулықтардың бірі. Мысалы: *Ұшарға қанаты жоқ, әйтпесе қазір жетпек* (Ш.А.).

в) олай болса (түрік тілінде *öyleyse*). Ұштастырғыш жалғаулық, мағынасы **ендеше** дегенмен барабар. Қараңыз: *Олай болса біздің есігіміз саған қайтадан, сірә, ашыла қоймас!* (Ш.А.).

г) әйтсе де (түрік тілінде *buna rağmen, yine de*). Қарсылықты мән үстейтін жалғаулық. Мысалы: *Әйтсе де қарсыласынан өзінің келмеске кеткен жастығын көріп, екі шықшыты қан қақсап, көзін қайта жұмды* (О.Б.).

Біз көсемше ретінде қарастырып отырған **-са** тұлғалы жалғаулықтар және олардың грамматикалық қызметі жайлы жоғарыда қазақ тілінен мысалдар келтірілді. Енді осы **-са** тұлғасы арқылы түрік тілінде қалыптасқан жалғаулықтарды қарап көрейік.

а) neyse (қазақ тілінде *әйтеуір*). Сөйлемдерді байланыстыратын жалғаулықтардың бірі. Құрылымы: *ne+i-se*. Мысалы: *Kaygısız balalık mı, yoksa yarımlik mı, her neyse, o yılın usandırıcı kış hatırımında kalmamış* (Q.Is.).

ә) oysa (қазақ тілінде *алайда, әйтсе де, дегенмен*). Сөйлемдер арасындағы себеп-салдарлық қатынасты білдіретін жалғаулық. *Oysaki* тұлғасында да қолданылады. Мысал: *Evet, habersizlikten kırılıyordu bütün gazeteler... Oysa isyan vardı memlekette... İki aydır Ağrı dağında vuruşuluyordu* (YA, 1).

б) yoksa (қазақ тілінде *әйтпесе*). Сөйлемдерді болжалды қарама-қарсы мәнде байланыстыратын жалғаулық. Қараңыз: *Parti görevine girme vakti çoktan geldi, yoksa savcılık makamında çok oturdu...*

б) öyleyse (қазақ тілінде *онда*). Сөйлемдер арасындағы шартқа қатысты қорытынды қатынасты білдіреді. Мысалы: *İyi öyleyse. Sen kendini başkasıyla kıyaslama.*

3. -ы

Екі тілде де шылау жасайтын жұрнақ. Түрік тілінде көсемшенің ең көне нұсқаларының бірі деп қаралады. Қазақ тілінен мысал келтірейік.

Тағы (түрік тілінде *daha, bunun üzerine*). Бұл шылау **тақ** етістігіне көсемшенің көне **-ы** жұрнағы жалғану арқылы жасалған. Көне түрік тілінен бастап бүгінгі жазба тілге дейін қолданылып келе жатқан *тақы / дақы / дағы* шылауы әрі күшейткіш, әрі жалғаулық шылау ретінде жұмсалады [14].

Қазіргі қазақ тілі грамматикасында бұл сөздің ыңғайлас жалғаулық екені жөнінде мәлімет бар. Сондай-ақ *тағы* тұлғасының түркілік тілдерде ешқашан ыңғайлас мәнді жалғаулық болмағаны, қазірге дейін ыңғайластық мәнде емес, тек үстеу және демеулік мағынасында жұмсалып жүргені жайлы да мәлімет бар [10, 117-120]. Дегенмен бұл – бөлек тақырып, ден қоярлығы – бұл сөздің о баста етістік болғаны және етістіктен көне **-ы** көсемшесі арқылы қалыптасқаны. Мысалы: *Қомша таңертеңнен бері қазған жерін өріп шықты да, тізеден су кешіп жүріп тағы да жарты құлаштай тереңдетті* (Д.И.).

Қазіргі түрік тілінде көсемшенің бұл жұрнағы (**-ы**) етістіктен ажыратылмайды, жалғаулық қызметін етістікпен тұтасқан сипатта ғана атқарады [15].

Ötürü (қазақ тілінде *сол себепті*). Түрік тілінде «өт» (қазір мұндай етістік жоқ) көне етістігінен жасалған бұл жалғаулықтың құрылымы *öt-ür-ü* үлгісінде. Есімдерге шығыс септігінің тұлғасы жалғануы арқылы себеп-салдарлық қатынасты білдіреді. Қараңыз: *Bundan ötürü de yasaların yeniden ele alınarak güvenlikle ilgili organlar tarafından denetimin artırılması ve bir kurul kurularak bu denetimi devlet organlarının yapası doğru olur.*

Ғалымдардың көпшілігі түркі тілдерінде жалғаулықтардың көп емесін айтады. Кей ғалым тіпті бұл тілдерде жалғаулық шылау жоқ деген көзқараста. Мұның басты себебі түркілік тілдердің табиғаты жағынан жалғамалы тіл екеніне байланысты екені көпшілігімізге мәлім және мұндай пікірлер ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы түркологиялық зерттеулердің біразында бар.

Түркологиялық тіл білімінде жалғаулықтарды арнайы зерттеген ғалымдар түркі тілдерінде жалғаулық шылаулардың болмауын бұл тілдерінің табиғатына тән құбылыс деп есептейді, яғни агглютинативті тілдерде сөйлемдер етістік сөздердің грамматикалық тұлғалары арқылы байланысады, сол себепті сөйлемдерді байланыстыратын арнаулы сөздердің қажеті де бола қоймаған.

Мақала көлемінде жасалған зерттеу нәтижесінен байқалып отырғандай, қазақ тілі мен түрік тіліндегі кей жалғаулықтың тарихы көсемше тұлғаларына меңзейді, анығында, етістіктің көсемше категориясынан, яғни функциялық етістіктерден басталады. Жоғарыда келтіргеніміздей, жалғаулық атаулының этимологиясы функциялық етістікке қатысты демейміз, бірқатары араб және парсы тілдерінен ауысу арқылы да орныққан. Дегенмен қазіргі грамматикадағы кей жалғаулықтың о бастағы функциялық етістіктерден қалыптасуы жалғамалы тілдердің грамматикалық табиғатына тән құбылыс екеніне ғылыми критерий ретінде назар аударылуы қажет деп санаймыз. Екіншіден, қазіргі түркілік тілдердің грамматикасындағы түйткілді көптеген мәселені диахрониялық зерттеу барысында ғана шешуге болатынын да қаперде ұстаған абзал. Мұның төркіні түркілік қазіргі ұлт тілдерінің грамматикасын зерттеуде қыруар мол нәтижеге жеткізері сөзсіз.

Қорыта келгенде, тілімізде жалғаулық шылаулардың болмауы немесе олардың кеш пайда болуы жалпы түркі тілдерінің табиғатына жат құбылыс емес екенін көрдік. Бұл шағын зерттеуде агглютинативті тілдерде сөйлемдердің арасын байланыстыру етістіктің, онда да көбіне көсемше тұлғасының (функциялық етістік) грамматикалық әлеуетіне жүктелгенін байқадық. Бір қарағанда, көсемшенің байланыстырғыштық қызметі көнеленген тұлғалар арқылы ғана көрінетіндей, алайда түркілік қазіргі тілдерде де көсемшелердің бұл қызметінің аса белсенді екенін аңғару қиын емес. Бұл – алдағы күндердегі зерттеудің еншісіндегі мәселе.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. Лексика, фонетика және морфология мен синтаксис. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1960. – 328 б.
- 2 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құрастырған: ф.ғ.д. Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.
- 3 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
- 4 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 5 Ediskun H. Yeni Türk Dilbilgisi. – İstanbul: Remzi Kitabevi, 2017. – 408 s.
- 6 Eyi E. Türkçede Filimsiler İle Bağlanan Birleşik Yapılı Cümleler Üzerine // Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi. – 2016. – S.66-75.
- 7 Gencan T.N. Dil Bilgisi. – Ankara: Ayraç Yayınevi, 2001. – 638 s.
- 8 Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi. – Ankara: Engin Yayınevi, 2002. – 619 s.
- 9 Balcı O. Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Örnekleriyle Zarf-Fiil Eklerinin Edat Türetme İşlevi // SUTAD. – 2016. – №39. – S.229-244.
- 10 Zhunussova, B.; Baimurynov, Z. The Nature and Function of the Ancient Turkic Functional Word “Birlan” in Modern Turkic Languages (Using the Example of the Kazakh Language) // Forum for Linguistic. – 2024. – 6(6). – P.162-171.
- 11 Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. 2. Baskı. – İstanbul: Sanat Kitabevi, 2003. – 273 s.
- 12 Gülsevin G. Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine // Türk Dili. – №467(2). – Ankara: TDK Yayınları, 1990. – S.276-279.

- 13 Karahan, L. -sa/-se Eki Hakkında // Türk Dili. –№ 516. – Ankara: TDK Yayınları, 1994. – S.471-474.
- 14 Shabaev G. Verb Nomination in the English Language: Analytical Lexemes // Journal of Siberian Federal University // Humanities & Social Sciences. – 2016. – №10. – P.2490-2495.
- 15 Khassenov B. Sound symbolism in the Proto-Turkic language // 3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies. – 2021. – T.27 (1). – P.102-114.

Материал 11.05.2025 баспаға түсті

Функции союзов и функциональных глаголов в казахском и турецком языках

Б.А. Жунусова¹, Ж.М. Баймурынов², С.А. Кенжеғалиев¹

¹Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, 100028, Казахстан

²Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, 100028, Казахстан

Как известно, в связывании грамматических компонентов синтаксически сложных конструкций функция союзных служебных слов, в том числе причастий, деепричастий и условных наклонений занимает особое место. Однако первое из них связывает грамматические склонения сложносочиненных образований, а другие – сложноподчиненных. Это – сведения современной грамматики. А из истории грамматики мы видим, что некоторые союзы образованы глагольными категориями. Исходя из этого, в статье ставится цель – сравнить сочинительную функцию форм деепричастий (-а, -са), которые в турецкой грамматике рассматриваются как функциональные глаголы, с грамматической функцией союзов в современном казахском и турецком языках, а также определить сходства между союзами и функциональными глаголами в этих языках. Таким образом, становится очевидным, что ряд современных союзов в обоих языках сформировались посредством глагольных аффиксов, то есть произошли от функциональных глаголов. Авторы статьи стремятся подтвердить лингвистическую точку зрения о том, что в тюркских языках ранее существовало крайне малое количество союзов, и большинство из них развилось через заимствованные формы из арабского и персидского языков, что не является беспочвенным утверждением. На самом деле, сочинительная функция функциональных глаголов остаётся активной и актуальной и в современной грамматике. В статье данный вывод доказывается с помощью диахронического и синхронического анализа современных союзов в казахском и турецком языках, контекстуального анализа и сопоставления с функцией функциональных глаголов. Эти моменты, затронутые в статье, свидетельствуют о том, что большую часть грамматических проблем в современных тюркских языках можно решить, рассмотрев их в тюркологическом аспекте, и представляют теоретическую ценность для исследователей в этом направлении.

Ключевые слова: функции служебных слов, функциональные глаголы, турецкий язык, казахский язык, тюркология, союзы, теория казахской грамматики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Абуханов Г. Казахский язык. Лексика, фонетика, морфология и синтаксис. – Алматы: Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, 1960. – 328 с.
- 2 Маманов И. Проблемы казахского языкознания /Сост.: д.ф.н. Г.Анес. – Алматы: Изд-во «Абзал-Ай», 2014. – 640 с.
- 3 Казахская грамматика. Фонетика, словообразование, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 с.
- 4 Байтурсынов А. Вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 с.
- 5 Ediskun H. Yeni Türk Dilbilgisi. – İstanbul: Remzi Kitapevi, 2017. – 408 s.

- 6 Eyi E. Türkçede Filimsiler İle Bağlanan Birleşik Yapılı Cümleler Üzerine. // Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi. – 2016. – S.66-75.
- 7 Gencan T.N. Dil Bilgisi. – Ankara: Ayraç Yayınevi, 2001. – 638 s.
- 8 Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi. – Ankara: Engin Yayınevi, 2002. – 619 s.
- 9 Balcı O. Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Örnekleriyle Zarf-Fiil Eklerinin Edat Türetme İşlevi // SUTAD. – 2016. – №39. – S.229-244.
- 10 Zhunussova, B.; Baimurynov, Z. The Nature and Function of the Ancient Turkic Functional Word “Birlan” in Modern Turkic Languages (Using the Example of the Kazakh Language) // Forum for Linguistic. – 2024. – 6(6). – P.162-171.
- 11 Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. 2. Baskı. – İstanbul: Sanat Kitabevi, 2003. – 273 s.
- 12 Gülsevin G. Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine // Türk Dili. – №467 (2). – Ankara: TDK Yayınları, 1990. – S.276-279.
- 13 Karahan, L. -sa/-se Eki Hakkında // Türk Dili. – №516. – Ankara: TDK Yayınları, 1994. – S.471-474.
- 14 Shabaev G. Verb Nomination in the English Language: Analytical Lexemes // Journal of Siberian Federal University // Humanities & Social Sciences. – 2016. – №10. – P.2490-2495.
- 15 Khassenov B. Sound symbolism in the Proto-Turkic language // 3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies. – 2021. – T.27(1). – P.102-114.

Материал поступил в редакцию журнала 11.05.2025

The functions of conjunctions and functional verbs in Kazakh and Turkish

B. Zhunussova¹, Zh. Baimurynov², S. Kenzhegaliev¹

¹Karaganda University named after E. Buketov, Karagandy, 100028, Kazakhstan

²Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karagandy, 100028, Kazakhstan

The function of conjunctive functional words – including participles, adverbs, and conditional forms – plays a crucial role in linking grammatical elements within syntactically complex constructions. In modern grammar, these categories are distinguished by their connective roles: participles typically link grammatical forms within compound structures, while adverbs and conditionals connect larger syntactic units. From a historical grammatical perspective, it is evident that many conjunctions originated from verbal categories.

This article compares the coordinating function of converb forms (-a, -sa) – recognized in Turkish grammar as functional verbs – with the grammatical role of conjunctions in modern Kazakh and Turkish. The primary aim is to identify structural and functional parallels between conjunctions and functional verbs in both languages. The analysis reveals that several modern conjunctions evolved from verbal affixes, demonstrating their origin in functional verbs.

The study supports the linguistic hypothesis that conjunctions were historically limited in Turkic languages, with many modern forms entering the languages through Arabic and Persian influence. However, the coordinating function of functional verbs has persisted and remains significant in contemporary grammar.

The article employs diachronic and synchronic approaches, including contextual and comparative analysis, to explore the development and usage of conjunctions and functional verbs. The findings suggest that many grammatical issues in modern Turkic languages can be better understood – and potentially resolved – when examined through a Turkological lens. This research contributes to the theoretical foundation for future studies in comparative grammar and Turkic linguistics.

Key words: functions of functional words, functional verbs, Turkish, Kazakh language, turkology, conjunctions, theory of Kazakh grammar.

REFERENCES

- 1 Abukhanov, G. (1960) Kazakh language. Vocabulary, phonetics and morphology and syntax. – Almaty: Kazakh state educational and pedagogical publishing house [Ábýhanov Ğ. Qazaq tili. Leksika, fonetika jáne morfologia men sintaksis. – Almaty: Qazaqtyń memlekettik oqý-pedagogika baspasy.
- 2 Mamanov, Y. (2014) Problems of Kazakh linguistics / Compiled by: Doctor of philology Anes G. – Almaty: Abzal-Ai publishing house [Mamanov Y. Qazaq til biliminiń máseleleri / Qurastyrgan: f.ğ.d. Ğ.Anes. – Almaty: “Abzal-Ai” baspasy.
- 3 Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax. – Astana, 2002. – 784 p. [Qazaq gramatikasy. Fonetika, sózjasam, morfologia, sintaksis. – Astana, 2002. – 784 b.]
- 4 Baitursynov, A. (1992) Questions of Kazakh language. – Almaty: Ana tili [Baitursynov A. Til taǵylymy. – Almaty: Ana tili.
- 5 Ediskun, H. (2017) Yeni Türk Dilbilgisi. – İstanbul: Remzi Kitapevi.
- 6 Eyi, E. (2016) Türkçede Filimsiler İle Bağlanan Birleşik Yapılı Cümleler Üzerine // Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi.
- 7 Gencan, T.N. (2001) Dil Bilgisi. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- 8 Hengirmen, M. (2002) Türkçe Dilbilgisi. Ankara: Engin Yayınevi.
- 9 Balcı, O. (2016) Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Örnekleriyle Zarf-Fiil Eklerinin Edat Türetme İşlevi // SUTAD. № 39.
- 10 Zhunussova, B.; Baimurynov, Z. (2024) The Nature and Function of the Ancient Turkic Functional Word “Birlan” in Modern Turkic Languages (Using the Example of the Kazakh Language) // Forum for Linguistic. 6(6).
- 11 Tekin, T. (2003) Orhon Türkçesi Grameri. 2. Baskı. – İstanbul: Sanat Kitabevi.
- 12 Gülsevin, G. (1990) Türkçede Şart Gerundiumu Üzerine // Türk Dili. №467(2). Ankara: TDK Yayınları.
- 13 Karahan, L. (1994) -sa/-se Eki Hakkında // Türk Dili. – №516. – Ankara: TDK Yayınları.
- 14 Shabaev, G. (2016) Verb Nomination in the English Language: Analytical Lexemes // Journal of Siberian Federal University // Humanities & Social Sciences. №10.
- 15 Khassenov, B. (2021) Sound symbolism in the Proto-Turkic language // 3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies. T.27 (1).

Received: 11.05.2025

MFTAP 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp131-146](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp131-146)

Г.С. Закиряева¹, С.А. Жиренов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы

СӨЙЛЕУ ЖАҒДАЯТЫНДАҒЫ КОНФЛИКТ ПЕН ТІЛДІК АГРЕССИЯ

Тіл болмысы – көптеген құзыреттіліктер мен артықшылықтарға ие. Тілге тән құзыреттіліктер мен қызметтердің қатарына эмоционалды-экспрессивтік функциясын жатқызуға болады. Тіл арқылы адамның ішкі сезім-күйі мен эмоциясы сыртқа шығады. Ал сезім мен эмоция жағымды (қуану, таңдану, шаттану, риза болу, т.б.) болуы да мүмкін, жағымсыз (ұнатпау, ренжу, ашулану, налу, т.б.) болуы да мүмкін. Тіл арқылы жарыққа шыққан ойды біреулер құп көрсе, енді біреулер терістеп, конфликтіге келуі мүмкін. Мұндай жағдайда этнос даналығындағы «он пәленің тоғызы тілден» деген тәмсілмен астасып, тілдік конфликт пен агрессия пайда болады. Тілдік агрессия көптеген ғылым салаларының зерттеу объектісі болған сан қырлы құбылыс. Конфликт және тілдік агрессия – коммуникация барысында туындайтын, сонымен бірге әлеуметтік топтар мен

тұлғааралық қарым-қатынасқа әсер ететін өзара байланысты құбылыстар. Әртүрлі формадағы тілдік агрессия әлеуметтік топтар мен жеке тұлғалардың эмоциясын білдіретін, өз мақсат-мүддесін көрсететін құрал ретінде қолданылады. Мақалада сөйлеу жағдаятындағы конфликт пен тілдік агрессияның пайда болуы, әлеуметтік ортаға әсері, тілдік ортадағы жағдаяттық сипаты, қоғамдық қатынастардағы ықпалдастық мазмұны лингвистикалық аспектіде ғылыми теориялық және практикалық тұрғыдан қарастырылады.

Кілт сөздер: тіл, тілдік агрессия, конфликт, коммуникация, тілдік тұлға, виртуалды кеңістік, галамтор желісі, дискурс, стратегия.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Тіл біліміндегі антропоэктілік қағидатына негізделген функционалды лингвистика мәселелері тіл қызметінің түрлерін арттыра түсуде. Осы бағытта дамыған лингвистикалық зерттеулер «*homo loquens*», яғни «сөйлеуші адам», оның коммуникативтік әрекеттері, интенциясы, коммуникативтік ортасы және коммуникациялық принциптері деген мәселелер күн тәртібіне шығуда. Бұл мәселелерді зерттеу кезінде тұрмыстық, іскери, кәсіби коммуникация барысындағы жағымды қарым-қатынас (сыпайылық, әдептілік стратегиялары) ғана емес, бейәдеп сөйлеу әрекеттері де зерттеу нысанына айнала бастады. Тіл қоғамдық ортадағы әрекеттестікке негізделген жанды құбылыс болғандықтан, әлеуметтік ортадағы сөйлеу процестерінің (жағымды/жағымсыз, әдепті/әдепсіз, көңілді/көңілсіз, т.б.) қандай түрі болмасын лингвистикалық аспектіде зерттелуі заңды құбылыс саналады.

Тілдік коммуникация барысындағы тұлғааралық қарым-қатынастар өзара диалогқа құрылып, коммуниканттардың бір-біріне айтқан кез келген сөзі алдыңғы айтылған сөзге жауабы, вербалды/бейвербалды реакциясы өзіндік коммуникативтік актіге енеді. Қоғамдық өмірде адамдардың өзара коммуникациясы стандартты, бірқалыпты бола бермейді. Осыған сәйкес әлеуметтік ортадағы тұрмыстық қатынастар бірде жағымды, бірде жағымсыз сипат алып отырады. Коммуникация барысында бір адамның екінші адамға (адамдар тобына) эмоционалды, әлеуметтік немесе интеллектуалды зиян келтіруі, үстемдік етуі немесе қорлау сынды әрекеттері тіл арқылы көрініс табады. Мұндай әрекеттер психологиялық жайсыздық тудырады, адамның өзіне деген сенімін жоғалтады, жағымсыз салдарға әкеледі. Осы тұрғыдан алғанда, тіл білімінде конфликтілі (қақтығысты) жағдайлардағы тілдік агрессияны, оның түрлерін, қызметін, салдарын және коммуникация барысындағы динамикасын лингвистикалық тұрғыдан зерттеу маңызды. Тілдік ортадағы конфликтілі жағдаяттар тікелей тілдің қатысуы арқылы жүзеге асады. Қоғамдық ортадағы жанжалдасқан адамдар бір-біріне тілдік тұрғыдан өктемдік жасауы, тілдік агрессияны қару ретінде жұмсауы, эмоционалдық тұрғыдан қысым жасауы тілдің әмбебаптық сипатын көрсетеді. Этнос дүниетанымында «тіл тас жарады немесе бас жарады» дейтін даналықта тілге тән қызметтердің ерекшелігін көрсетеді. Тіл табиғатына тән осындай конфликт тудырушы сипаты мен агрессиялық қуаты лингвистикалық зерттеулерді қажет етеді.

КІРІСПЕ

Қоғамдық қатынастар барысында коммуникацияға түсуші тараптардың көзқарасы, мақсаты, мүддесі өзара сәйкес келмеген кезде орын алатын кез келген қақтығыс сөйлеу барысында пайда болады. Қазіргі уақытта тілдік коммуникацияның түрлері арта түсуде. Лингвистикалық тұрғыдан тіл ауызша және жазбаша түрде дамиды. Ауызша қатынас субъектілердің тікелей қатысуы арқылы жүзеге асса, жазбаша қатынас субъектілер тікелей емес жанама түрде жазба материалдар арқылы қатынасады. Қазіргі заман адамдары бір-бірімен жүзбе-жүз тілдескеннен гөрі мессенджерлер, әлеуметтік желілер арқылы сөйлескенді жөн көретіндіктен, қақтығыстың да басым көп бөлігі виртуалды әлемде болып жатады.

Цифрлық кеңістікте өмір сүріп жатқан адамзат үшін ғаламтор жеке тұлғалар пікір алысатын, өз ойларын бүкпесіз ортаға салып, ашық жазатын алаң қызметін атқарып отыр. Демек, тілдік конфликт – реалды коммуникация кеңістігінде де, виртуалды коммуникация кеңістігінде де кездеседі.

Коммуникацияның қай түрі болса да, оны жүзеге асыратын – тілдік тұлғалар. Тілдік тұлғалардың жасы, жынысы, интеллектуалды әлеуеті, мәдени, психоэмоционалды көрсеткіштері әртүрлі болғандықтан белгілі бір мәселе төңірегіндегі көзқарастары қайшы болуы мүмкін. Пікір қайшылығы түсініспеушілік, кикілжің, қақтығыс тудырады. Қоғамдық ортадағы қақтығыстар ең алдымен тілдік конфликт пен тілдік агрессиядан басталады. Әлеуметтік ортадағы адамдардың өзара келісе алмауы тілдік тұрғыдан екі тараптың түсінісе алмауынан ортақ мәмілеге келе алмауынан туындайды. Бұл жерде екі тараптың тілдік тактиканы дұрыс қолданбауы, коммуникация барысында тілдік тұрғыдан бір-біріне қысым жасауы тілдік конфликт пен тілдік агрессияның туындауына түрткі болады. Әлеуметтік өмірдегі жанжалдарды «тіл көтергенімен» адам көтере алмайтыны белгілі. Сондықтан сөйлеу жағдаятындағы тілдік конфликттер мен тілдік агрессия әлеуметтік институттардың бәрінде кездескенімен ондағы тілдік агрессияға негізделген тілдік бірліктерді (сөз қағысу, өткір диалог, азаматтық дискуссия, т.б.) лингвистикалық тұрғыдан зерттеу тілдің әмбебаптық мүмкіндіктерін көрсетеді. Зерттеушілердің пікірінше, «қақтығыс / конфликт (лат. conflictus) — мүдделердің, пікірлердің қарама-қайшылығы» [1, 248]. Дегенмен кейбір ғалымдар «қақтығыс коммуниканттар арасындағы қарым-қатынас мүлдем үзіліп қалады дегенді білдірмейді, әрі қарай қарым-қатынас не дұрыс бағытта, не теріс бағытта өрбитінін» алға тартады [2, 198]. Теріс бағытта дамитын коммуникация барысында тілдік агрессияның айқын көрініс табары анық.

Сөйлеу жағдаятындағы қақтығыс пен тілдік агрессия қазіргі лингвистикалық зерттеулердің негізгі нысандарының қатарына жатады. Жалпы тіл білімінде мұндай құбылыстарды тілдік қырынан зерттеген бірқатар еңбектер бар. Осы тақырыпта жазылған алғашқы еңбектердің бірі Г.Х. Әженованың «Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы» оқу құралында мұндай жағдайдың орын алуының бірден-бір себептері ретінде төмендегідей мәселелер көрсетіледі:

- сөз еркіндігін пайдалануда бұрмалаушылықтың болуы;
- сөйлеу, сөз қызметін, сондай-ақ тілдік құралдарды пайдалануда шектен шығу салдарынан қоғам арасында көптеген түсінбеушіліктердің, келіспеушіліктердің болуы;
- кейде баспасөзде шындыққа жанаспайтын деректердің жариялануы;
- тілді қолданудағы білім шалағайлығы;
- субъектілердің – адресант (автор) пен адресаттың аялық білімдерінің сәйкес келмеуі [3, 5].

Тілдік агрессия – тілдік қырынан ғана емес, психологиялық, прагматикалық, әлеуметтік, саяси қырларынан қаралатын күрделі құбылыс. Осыған байланысты тіл білімінде тілдік агрессияға берілген анықтамалар әртүрлі мазмұндық сипат алады. Мәселен:

<i>Г.Х.Әженова</i>	Тілдік агрессия – бұл «ренішті сөз айту, жағымсыз көңіл-күй, сезім немесе ниеттің сол сөйлеу жағдаятында ерсі, дөрекі, анайы тілдік қалыпта білдірілуі» [3, 34];
<i>Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник</i>	«Тілдік (сөйлеу, вербалды) агрессия – адамға, адамдар тобына, ұйымға немесе жалпы қоғамға тіл тигізуге немесе қасақана зиян келтіруге бағытталған сөйлеу түрі» [4, 27];
<i>Т.А. Воронцова</i>	«Қарым-қатынастың субъективті-объективті түріне және адресатқа теріс әсер етуге негізделген жанжалды сөйлеу түрі» [4,27];

<i>Е.И. Коряковцева</i>	«Агрессивті сөйлеу барысында екі интенция көзделеді: 1) әлдебіреуге немесе әлдебір нәрсеге деген теріс көзқарасты білдіру (агрессияның аффективті векторы); 2) антидиалогқа бағытталу (прагматикалық вектор)» [4, 27].

Коммуникация барысындағы тілдік агрессияға қатысты теориялық анықтамаларды негізге ала отырып, бұл мақалада «тілдік агрессия – адамның (адамдар тобының) көңіліне келетін сөздер мен сөз тіркестері, өктем сөйлеу, қақтығыс жағдаятында ерсі, дөрекі, анайы сөйлеу» деген мағынада қолданылады. Тілдік агрессия масс-медиа дискурсындағы *өшпенділік тілі, конфликт (жанжал) тілі* сияқты кеңінен таралған құбылыстармен өзара сабақтас болғанымен, бұл ұғымдар бір-біріне сәйкес келе бермейді.

Өшпенділік тіліне әлі күнге дейін нақты анықтама берілмеген. Шетелдік зерттеушілер өшпенділік тілінің үш сипаттамасын атап көрсетеді:

1. Өшпенділік тудыратын сөздер мен сөз тіркестері белгілі немесе тиісті адамдар мен адамдар тобына бағытталады;
2. Белгілі бір топтың жағымсыз қасиеттерін негізге ала отырып, сол топқа жағымсыз деген таңба таңылады;
3. Таңба таңылған топтар өшпенділік объектісіне айналады [5, 96].

Тілдік ортадағы жанжалдасулар мен қақтығыстар қоғамның әр саласына қатысты саналады. Лингвистикалық тұрғыдан конфликт терминіне берілген анықтамалар жиі кездеседі. Бұл терминнің тіл біліміндегі анықтамасы: қайшылық жағдайында өз мүдделерін іске асыруды көздеген екі немесе одан да көп адамдардың (адамдар тобының) қақтығысы. Конфликт – коммуниканттардың мақсаттарынан, ниеттері мен мүдделерінен байқалатын шынайы немесе қиялдағы, объективті немесе субъективті қарама-қайшылықтарға негізделген қарым-қатынастың ерекше түрі саналады [6, 17]. Коммуникативтік ортадағы сөйлеу агрессиясымен байланысты конфликттің жанрларына жататын мынадай түрлерінің бар екендігі белгілі. Олар: жанжал, ұрыс-керіс, дау-дамай, жала жабу, өктем сөйлеу, дауыс тонын көтеру, айғай және т.б. Бірақ конфликтті мен агрессивті мінез-құлықтың мұндай түрлері өзара тең дәрежеде қарастырылмайды. Конфликт – белгілі бір жағдайларда жеке тұлғаның және социумның адамгершілік тұрғысынан жетілуіне ықпал ететін эмоционалды категория. Конфликт тілдік агрессиямен байланысты, өйткені жоғарыда айтылғандай, конфликт кезінде адам жағымсыз эмоционалды күйге түседі. Сондықтан тілдік агрессия конфликт кезінде эмоцияны «сыртқа шығару» тәсілі ретінде көрінеді [4, 25].

Ғылыми әдебиеттерде сөйлеу жағдаятындағы тілдік агрессияның қауіпті тұстарына төмендегідей мәселелер түрткі болады деп саналады. Олар:

- өзара сөйлесу әрекетіне кедергі келтіреді;
- қарым-қатынасқа қатысушылардың санасына деструктивті әсер етеді;
- толыққанды ақпарат алмасуды қиындатады;
- коммуниканттардың бір-бірін түсінуін едәуір төмендетеді;
- өзара әрекеттесудің жалпы стратегиясын қалыптастыруға тосқауыл қояды.

Тілдік агрессия – тілдің қақтығыс кезіндегі қызметінің көрінісі болғандықтан, бұл құбылысты теориялық тұрғыдан зерттеу «тілдік агрессияның тілдік тетіктерін анықтау», «тілдік агрессия тіл эволюциясына қалай әсер етеді», «цифрлық ортаның тілге әсері», «сөйлеу әдебін қалыптастыру» деген мәселелердің шешімін табуға көмектеседі. Сондықтан сөйлеу жағдаятындағы конфликт пен тілдік агрессия мәселесі қарастырылған бұл зерттеудің мақсаты қоғамдық ортадағы қақтығыстардың туындауындағы тілдің ықпалы мен тілдік агрессияның коммуникацияны күрделендірудегі мазмұнын ашуға бағытталады. Ал осы мақсатты орындау үшін төмендегідей міндеттерді шешу көзделеді:

- коммуникация барысындағы тілдік ахуалды орнықтыру мен тілдік конфликтілердің туындауын анықтау;
- сөйлеу жағдаятындағы тілдік агрессияның эмоционалды мазмұнының коммуникацияға тигізетін әсерін көрсету.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қоғамды цифрландыру, виртуалдандыру қарқынды жүріп жатқан қазіргі жаһандану дәуірінде конфликт және тілдік агрессия – зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе. Бұл құбылыстар көбіне конфликтология аясында кеңінен зерттелген. Ал БАҚ жарияланымдарындағы тілдік агрессия, өшпенділік тілі этникалық, діни араздықтарға әсер етуші фактор ретінде Р.Д.Қарымсақова, А.Э. Сванкулов, А.К. Алтаева сияқты отандық зерттеушілердің еңбектерінде және бірқатар зерттеу мақалаларында (А.Қ. Таусоғарова, Л.О. Жолдасбек, Ф.Е. Сабырбаева) қарастырылады.

Сөйлеу жағдаятындағы конфликт мәселелері мен тілдік агрессияны зерттеудің материалы ретінде интернет желілерінде жарияланған қоғамдық резонанс тудырған кейстер мен эмоционалды сөз қолданыстар пайдаланылды. Жалпы зерттеу материалында әлеуметтік желілердегі қақтығысты сөзқолданыстар мен жағдаяттық мәтіндер пайдаланылды. Зерттеу материалындағы қақтығысты сөйлесім мәтіндері вербалды және бейвербалды тілдік агрессияның ерекшеліктері ретінде көрсетілді. Мұндай зерттеу материалдары ретінде:

- Конфликт дискурсының ауызша және жазбаша мәтіндердегі картотекалық материалдар (диалогтардан алынған үзінділер, әлеуметтік желілердегі қайшылықты пікірлер, БАҚ материалдары);
- интернет-коммуникациядан алынған тілдік агрессия мысалдары лингвистикалық аспектіде қарастырылып, статистикалық көрсеткіштер негізінде талданады.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында зерттеудің бағыт-бағдарына сәйкес индуктивті әдіс, бақылау, талдау; арнайы лингвистикалық әдістер, яғни дискурс анализ – қақтығысты қарым-қатынас ерекшеліктері, сөйлеу агрессиясының стратегиялары мен тактикасы мәтіндер негізінде талданады. Сондай-ақ лингвопрагматикалық әдіс-тәсілдер негізінде әртүрлі жағдаяттағы тілдік агрессияның интенциясы мен коммуникациялық әсерлері коммуникативтік актіні көрсету үшін компоненттік, функционалды-прагматикалық, статистикалық әдістер кеңінен қолданылады.

НӘТИЖЕЛЕР

Сөйлеу жағдаяты кезіндегі тілдік конфликт пен тілдік агрессия ауызша және жазбаша, диалогты және монологты, көзбе-көз немесе сырттай, тікелей немесе жанама түрде жүзеге асады. Ал соңғы уақыттарда тілдік қақтығыстар мен агрессиялар интернет кеңістігінде орын алуы жиілеп кеткендігі белгілі. Бұған бірден-бір себеп ғаламтор желісінің дамығандығы мен пікір айтудың ең оңай ашық алаңға айналуынан байқауға болады. Сөйлеу кезіндегі жағдаяттар «жанды тілдің» бәріне тән процесс. Себебі тілдік қолданыстар қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтитын әрі белсене қатысатындықтан, коммуникативтік ортаның шынайы сипатын көрсетеді. Тілдік қарым-қатынастың барлық түрлері арқылы жүзеге асса, тілдік конфликт пен тілдік агрессия эмоциялық көңіл-күй сезімдері мен ақиқат өмір туралы ақпарат беретін процеске жатады. Сөйлеу жағдаятындағы конфликт пен тілдік агрессия коммуникация барысында қалай өрбиді, олардың түрлері, коммуникативтік акт кезіндегі жіктелімі мен ғаламтор желісіндегі қолданысы туралы төмендегідей талдау түрлері жүргізіледі.

Ақпараттық кеңістік тілдік бірліктердің қолданысынан тұрады. Ақпараттық кеңістіктің белсенді ортасы ғаламтор желісі саналады. Қазіргі уақытта дискурстың жаңа түрі *интернет дискурсының* пайда болуына ықпал етті. Соңғы зерттеулерге сәйкес, интернет тілін бір функционалды стильдің аясында қарастыру мүмкін емес, ол бірнеше стильдің элементтерін қамтитын гибридік сипатқа ие. Расында да, жүзбе-жүз сөйлесіп отырғандай әсер беретін онлайн диалог, орфографиялық ережелердің сақталмауы, әртүрлі жаргондар мен сленгтерді қолдану секілді белгілеріне қарап *ауызекі сөйлеу стилінің* белгілері байқалады. Ал әріптер

мен символдарды қолдану мүмкіндігі, тыныс белгілерін қою, визуалды қабылдау *жазбаша стильдің* белгілерінен көрініс береді [7, 109-111].

Ғаламтор кеңістігіндегі тұлғааралық қарым-қатынас әртүрлі тақырыпты арқау етеді. «Номо loquens», яғни «сөйлеуші адам» жағдаятқа қарай өзін әртүрлі қырынан көрсетеді. Тұлғааралық қарым-қатынас барысында тілдік тұлға (тұлғалар тобы) өзінің діттеген мақсатына қол жеткізе алмаған кезде коммуникативтік конфликт пайда болады. Мұндай конфликт барысында тілдік құралдардың соңғы қаруы саналатын тілдік агрессия көрініс табады. Конфликт кезінде сөйлеу стратегияларын К.Ф. Седов 3 түрге бөліп қарастырады:

1. *Инвективті стратегия* – коммуникация барысында эмоционалды-биологиялық реакция сыртқа шығып, қызбалыққа салынған тілдік тұлға айғайға басып, былапыт сөздер айтады.

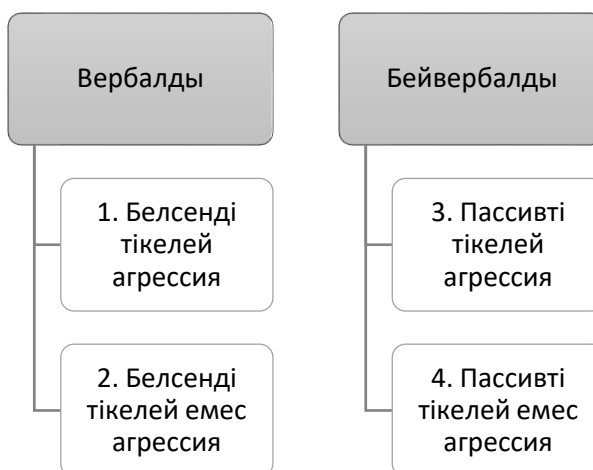
2. *Куртуазды стратегия*, мұндай стратегия кезінде тілдік тұлға әлеуметтік қарым-қатынастың әдеп ережелерін сақтайды. Алайда қатты ашуланған кезде жылау сияқты психикалық күйге түсуі мүмкін.

3. *Ұтымды эвристикалық стратегия* сабырлылыққа, парасаттылыққа, дұрыс ойлауға негізделеді. Қатты ашуланған кезде мұндай стратегияны ұстанған тұлғалар қарқылдап күлуі мүмкін. Демек, мұндай жағдайда жағымсыз эмоция тікелей емес, жанама түрде беріледі [8].

Тілдік тұлға конфликтілі қарым-қатынасқа түскен кезде «мен мына стратегияны таңдаймын» деп алдын ала болжам жасамайды, жағдайға байланысты тосыннан әрекет етеді. Мұндай әрекет нәтижесінде тілдік агрессияның вербалды және бейвербалды түрлері тұлғаның еркінен тыс көрініс табады.

ТАЛҚЫЛАУ

Тілдік агрессияны топтастыру кезінде тілшілер көбіне А. Басстың классификациясын негізге алады. Ғалым тілдік агрессияның төмендегідей түрлерін көрсетеді (1-сурет):

1-сурет. Тілдік агрессияның түрлері

Бір адамның екінші адамға (адамдар тобына) тіл тигізуі, мысқылдап сөйлеуі, мазақ етуі *белсенді тікелей агрессияға* жатады [9]. Бұл агрессия түрі киберкеңістікте кеңінен таралған құбылыс. Қазіргі өзекті тақырыптардың бірі саналатын Ресей-Украина соғысына, Америкадағы Президент сайлауының осы соғысқа, барша елге тигізетін әсеріне қатысты abai.kz сайтындағы пікір білдірушілердің бір-біріне бағытталған мынадай пікірлерінен белсенді тікелей агрессияға тән белгілерді байқауға болады:

ҚОЛДАЙМЫН! 2024-04-24 17:53:20

Борат лохтарға 2024-04-24 16:36:18 *Сендер ешқашан нағыз ұлт мен мемлекет бола алмайсындар. Сатқындық, көре алмаушылық, ұрлық, алдаушылық және оңбағандық –*

сендердің басты қасиеттерің. Өле қалыңдар, отстой мен топастар (пікірлер қарінтік түзетулер арқылы берілді)

Мұнда «ҚОЛДАЙМЫН!» деген лақап аты бар пікір білдіруші «Борат» деген лақап аты бар пікір білдірушінің пікіріне тікелей агрессиясын білдіреді. «ҚОЛДАЙМЫН!» лақап аты бар пікір білдіруші Ресейді қолдаған пікір білдірушіге «Өле қал» деп ауыр, қарғыс мәнді сөз айтып қолданады. С.Бизақовтың пікірінше, «қарғыс тек қорлық көрген, азапталған кезде ғана емес, көңіл-күйі болмай, қатты кейігенде, керегінен айырылып, өкінгенде т.б. жағдайларда да айтылып қалады» [10, 23]. «Отстой» сленгі кез келген құбылыстың терістігін, жағымсыздығын білдіретін, жастар мен жасөспірімдер арасында жиі қолданылатын сленг. «Топас» сөзі «ой-өрісі нашар, надан, ақымақ, кеше» мағынасында қолданылып тұр.

Келесі мысалда DANA QAZAQ және Бандерашыл & укро-қазақ лақап аттарымен белгілі желі қолданушыларының текетіресі көрсетілген:

DANA QAZAQ 2022-10-15 11:29:50

Бандерашыл & укро-қазақ 2022-10-15 08:52:00.....Ақылды бола қалуы 1, Путин ақыл айтады, 2, Путин ақша береді, 3, Путин қорқытады. 4, Новичок қолданады. Мұны мұқым әдемедегі ИТ ЕКЕШ ИТЕРІДЕ біледі. Сен шал НИК ті жалаптар сияқты өзгерте бергенен сен ақылды бола қалмайсың. Был алкашом и останешься (пікірлер қарінтік түзетулер арқылы берілді).

Бандерашыл & укро-қазақ 2022-10-15 12:29:30

*☹ Кеше — «шала казах» нигімен жүрген наркоман салафит, бүгін — «дана қазақ» болыпты? Қазақтың данасы сендей тупой нарик болса, — жетіскен екен? Гәп жоқ! *** Сенің орнында тауықтың миындай миы бар адам болғанда, ондай ник сайлауға ұялған болар еді. Ал, тупой нарикке — б ә р і б і р!...))) ☹*

Бұл мысалдарда желі қолданушылары бір-бірінің интеллектісін төмен бағалап, бетіне басу, жоққа шығару, бірін-бірі терістеу сияқты белсенді тікелей агрессияны көрсетіп тұр. Бірде бір-бірін *салафит* деп діни көзқарасы үшін жазғырса, бірде *алкаш*, *нарик* деген пейоратив сөздер арқылы тілдейді. Адамның бойындағы адамгершілік кемшіліктерін сипаттауда қолданылатын пейоративтер – психологиялық манипуляцияның тиімді құралы саналады.

Сондай-ақ пікір алаңында «Әй, дүмие ақымақ, орыстың одақтасына ["ЕАЭС", "ОДКБ", "ШОС"] НIMARS беретіндей "пндостар" сендей ақымақ *qo*@qb@s емес қой!*», «*Оишым, тупой ваххабит, ПНХ!*», «*Тұнып тұрған Ёобр екен го*», «*<<Мен қыздарды жанымдай көремін, олар мені а*****й көреді>>,деген сөз бар, сайлаушы інім!*» секілді жағымсыз эмоцияны көрсететін нигилистік сипаттағы бір-біріне жауап ретінде берілген пікірлер де бар. Әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың қолданысындағы мұндай бейнормативті сөздерді ғалымдар «тілдің жұтандығын көрсететін жұпыны балағат сөздер сөйлеу кезінде сөз протездерінің рөлін атқарады» деп көрсетеді [11, 125].

Тілдік тұлғаның имплицитті интенциясын көрсететін сарказмды (мысқылды) да тілдік агрессияға жатқызуға болады. Соңғы кездері БАҚ құралдарында «құлақтан кіріп бойды алып», қызыл тілімен ауадан ақша жасайтын, халыққа ақыл-кеңес беретін, өмір сүруді үйрететін коучтар мысқылдап «инфосыған/дар» деп аталып жүр. Бұл «инфобизнес» деген біріккен сөздің екінші сыңарына «сыған» деген жағымсыз мәнді лексеманы қосу арқылы жасалған жаңа қолданыс. Сыған сөзінің «үйі-күйі жоқ, көшіп-қонып жүретін адам» деген ауыспалы мағынада қолданылатыны белгілі. Бірақ бұдан бөлек, халық арасында сығандардың сиқырын іске асырып, адамды алдап, тақырға отырғызып кететіндігіне мән беріліп, «инфо+сыған» атауы қалыптасқан. Бұл неологизмнің пайда болуына сыған ұлтының осы бір келеңсіз қасиеті арқау болды.

3. Агрессия объектісіне қатысты жалған ақпарат тарату, жала жабу немесе өсек тарату *белсенді жанама агрессия* болып саналады. Демек, тілдік агрессияның бұл түріне анық-қанығы белгісіз, анықталмаған ақпарат, жорамал, сыбыс әңгіме түріндегі пікірлер жатады [9]. Әлеуметтік желіде өзін блогермін деп таныстырып жүрген жас жігіт: «— *Мұқағали*

Мақатаев жалпы “жаловаться” ете беретін сорлы еркек болады ғой – вот сондай. “Бүгін менің туған күнім ой пәлі-ай, мына адамдар неге жатыр тойламай” – дейді. “Ей, сен бл... (былапыт сөз) бірінші жасасаңшы туған күніңді – сосын барамыз ғой. “Банкет жасап берер едім өзім-ақ, тәңірдің бір жарытпай-ақ қойғаны-ай” – дейді. Причем тут, Құдай? Сенің туған күніңде үстеліңнің жайылып тұрғаны Құдайға байланысты ма? Өзің жаса! Еркексің ғой, не үшін отырсың мына жерде? Отаныңды қорғайсың – еркексің, әулетіңді қорғайсың – еркексің. Әйеліңді қорғайсың – еркексің. Үкіметтен “үйді қашан береді” деп күтіп отырсаң, онда сен еркек емессің», – деп қазақтың ақиық ақынын балағаттап, тіл тигізеді. Агрессия құбылысын жан-жақты қарастырған А. Бандураның пікірінше, агрессияның өте маңызды аспектісі – оның белгілі бір агрессивті стратегияларының болуы. Мәселен, агрессордың өзін-өзі ақтау стратегиялары:

- өз агрессиясын басқа адамның жағымсыз әрекеттерімен салыстыру, блогер мұнда ақын «неге туған күнінде өзі банкет жасамады, неге «үй береді» деп күтіп жүр, өзі әрекеттенбей ме» – деген мазмұндағы сұрақтар қою арқылы оны бүгінгі заман адамымен (бәлкім, өзімен) салыстырады;

- агрессия жоғары құндылықтарға қызмет етеді, демек, блогердің мұндай әрекетке баруының бірден-бір себебі – өзін таныту, ақпараттық танымалдылықты көздейді. Сөз соңында осындай рилстерді түсіретін сабақтар үйретемін, «провакацияның, пропаганданың көкесін жасап берем» деп өзін жарнамалайды, осылайша өзі үшін құндылықтың ақша табу екенін білдіреді;

- өз құрбанының бойындағы адамгершілік қасиеттерді жоққа шығару, оны азғын етіп көрсету [12, 576]. Блогер бұл мақсатына жету үшін ақынды балағаттап, қорлайды;

Белсенді жанама агрессияның бір ерекшелігі – агрессор өзінің теріс пікірін объектісіне тікелей бетпе-бет немесе көзбе-көз тұрып айтпайды, оның сыртынан балағаттап, тіл тигізеді. Еліміздің бір топ дизайнерлері отандық бағдарламаға берген сұхбаттарында атакты әншіні «талғамы жоқ әнші» деп бағалайды. Ал әнші сәнқойдың «артық салмағы бар екенін» бетіне басып, оны «шошқаға» теңейді. Әлеуметтік желідегі жазбасында тілдік агрессияның арты жанжалға ұласып, коммуникацияның сәтсіздігіне алып келеді. Зерттеушілердің пікірінше, «коммуникацияны сәтсіздікке ұшыратуға деген ұмтылыс та коммуникациялық мақсат». Мұндай жағдайда коммуникацияның сәтсіздікке ұшырауы – коммуникациялық интенцияның іске асуы, коммуникациялық тұрғыдан жеткен жетістік болып саналады [13]. Өзіне тіл тигізген әнші сәнқойдың шамына тию үшін агрессивті сөздерді қолданған, осылайша әнші өзінің коммуникациялық интенциясын іске асырады.

3. Қарсыласпен диалог жүргізуден, сөйлесуден, оның сұрақтарына жауап беруден және онымен кез келген тәсілмен байланыс орнатудан бас тарту *пассивті тікелей агрессияға* жатады [9].

Пассивті тікелей агрессия «агрессордың» вербалды әрекеттерінен емес, бейвербалды әрекеттерінен байқалады. Адам (адамдар тобы) екінші адамның (адамдар тобының) әңгімеге тарту әрекеттеріне жауап беруден бас тартады. Ливан мен Израиль қақтығысына байланысты Нью-Йоркте өткен БҰҰ Бас ассамблеясының сессиясы барысында трибунаға Израиль мемлекетінің премьер-министрі Нетаньяху шақырылады. Сол сәтте араб елдерінің делегациясы өздерінің агрессиясын білдіріп дереу залдан шығып кетеді. Қалай болса да, бұл жағдай агрессия болып саналады, өйткені агрессор өзінің мінез-құлқы, өзін-өзі ұстау әрекеті арқылы агрессия объектісіне теріс эмоционалды әсерін білдірді. Араб елдерінің бұл әрекеті трибунада тұрған объектінің өзін-өзі кінәлі сезінуі үшін жасалып тұр. Араб елдері делегациясының бұл пассивті тікелей агрессия әрекетін «Ливанға бомба тастап, мыңдаған адамды жазықсыз өлтірдіңдер. Біз неге сендерді тыңдауымыз керек?» деп декодтауға болады.

4. Нақты ауызша түсініктеме немесе жалпы түсініктеме беруден бас тарту *пассивті жанама агрессияға* жатады [9].

Агрессияның бұл түріне көбіне-көп қоғам қайраткерлерінің әртүрлі мәселелерге байланысты журналистерге жауап бермей, сұрақтан жалтарғанын жатқызуға болады. Елімізде енді ғана мандатын алған жас депутат журналистердің сұрағын елемей, Қаңтар оқиғасы жайлы сұраққа «Алла баршаңызды аман етсін!» - деп жауап берген. Осы депутат парламент палаталарының бірлескен отырысында да журналистердің ешбір сұрағына жауап қатпай кеткен. Бұл келтірілген мысалдарда жауаптан жалтарудың бірден-бір себебі – ыңғайсыз сұрақтан қашу немесе жалтару саналады. Демек, бұл жағдайда пассивті жанама агрессия үнсіздік арқылы көрініс табады.

Франция клубының формасын киіп жүрген қазақстандық журналист Б.С. баспасөз мәслихатында футболдан ұлттық құраманың бас бапкеріне (С.Ч.) қазақ тілінде сұрақ қояды. Бас бапкер «Сен французша сөйлеп тұрсың ба?», – деп журналистің сөзін бөледі. Бұл жағдайда қазақ тілін білмейтін, «білуге міндетті емеспін» деген ойдағы бас бапкер орынсыз әзілімен пассивті жанама агрессиясын көрсетіп тұр.

Сөйлеу субъектісі лексикалық, грамматикалық, стилистикалық және интонациялық тілдік құралдарды пайдалану арқылы коммуникация объектісіне деген тілдік агрессиясын вербалды түрде көрсетеді. Ал үнсіздік, жауаптан жалтару сияқты әрекеттері арқылы агрессиясын бейвербалды түрде көрсетеді. Қақтығысты жағдаяттардағы тілдік агрессия қоғам өмірінің барлық саласын қамтиды. Тілдік агрессияның «артық кеткен» түрлері заңнамалық деңгейде, халықаралық, сондай-ақ жекелеген мемлекеттердің заңы аясында реттеледі. Қазіргі уақытта сөйлеу агрессиясы өте жиі байқалатын кеңістік – бұқаралық ақпарат құралдары (теледидар, басылымдар, интернет-коммуникациялар және т.б.) саналады.

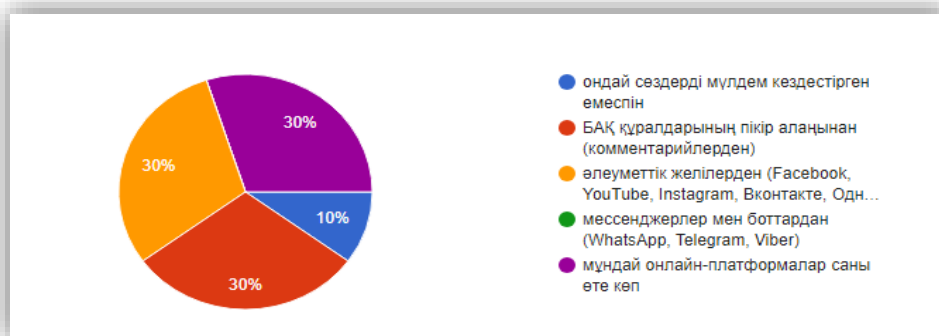
Қазіргі уақыттағы тілдік коммуникация жаңа бір формаға енгендігі белгілі. Ол форма тілдік коммуникацияның ғаламтор желісіндегі белсенділік сипат алуынан көрінеді. Осыған сәйкес тілдік коммуникацияны онлайн/оффлайн деп бөлу үрдісі де қалыптасты. Оффлайн коммуникацияға қарағанда онлайн коммуникацияның белсенділігі де арта түскендігін байқауға болады. Ғаламтор желісіндегі онлайн коммуникация барысында тілдік агрессияның да жиілігі артып, желі қолданушыларының арасындағы тілдік агрессия да жаңаша мазмұнға ие болуда. Осы зерттеудің нәтижесінде сөйлеу жағдаятындағы конфликт пен тілдік агрессияның лингвистикалық сипатын көрсету үшін төмендегідей бірнеше әлеуметтік сауалнамалар мен статистикалық талдау жұмыстары жүргізілді.

Мәселен, «жеке тұлғалар виртуалды кеңістікте агрессияны қаншалықты жиі байқайды, өздерінің агрессиясын қалай көрсетеді, тілдік агрессияға байланысты тілдік тұлғаларды қалай топтастыруға болады» деген мәселелерді анықтау мақсатында «Виртуалды және реалды кеңістіктегі белсенділігіңіз» деген тақырыпта зерттеу жүргізілді. Сандық сауалнама түріндегі эмпирикалық зерттеуге 43 адам қатысты. Сауалнама қатысушыларға Google Form нысаны арқылы жіберілді. Зерттеуге қатысушылар туралы деректер:

Қатысушылар саны	Жынысы			Жасы		
	ер адам	әй ел	15-25	25-35	35-45	45-60
43	20	23	3	9	23	8

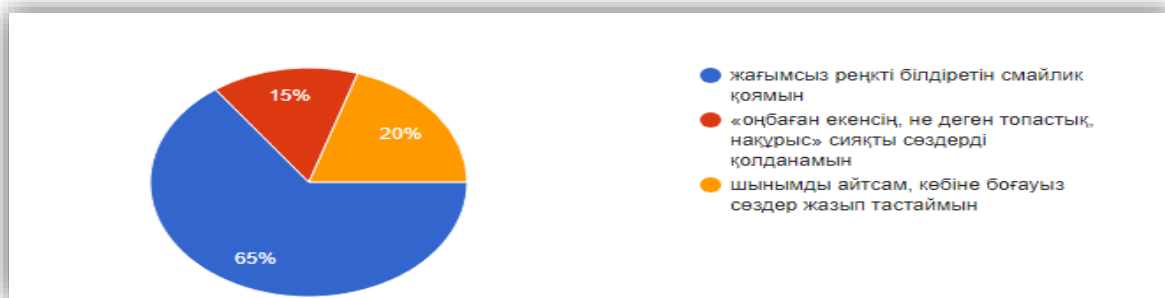
1-кесте.

«Жағымсыз реңкте жазылған бейнормативті лексиканы қай жерден жиі көресіз?» деген сұраққа респонденттердің 30%-ы БАҚ құралдарының пікір аландарын, 30%-ы әлеуметтік желілерді, 30%-ы мессенджерлер мен боттарды белгілеген, респонденттердің небәрі 10%-ы ғана бейнормативті лексиканы мүлдем кездестірмегенін көрсетті (2-сурет).

2-сурет. Жағымсыз реңкте жазылған бейнормативті лексиканы қай жерден жиі көресіз?

«Ғаламтор желісіндегі әлдебіреудің іс-әрекеті, сөзі ұнамаған кезде пікіріңізді қалай білдіресіз?» деген сұраққа респонденттердің 65%-ы жағымсыз реңкті білдіретін смайлик қоямын, 20%-ы бейнормативті лексиканы қолданамын, 15%-ы ауызекі тілдегі нормативті лексиканы қолданамын деп көрсетті (3-сурет).

3-сурет. Ғаламтор желісіндегі әлдебіреудің іс-әрекеті, сөзі ұнамаған кезде пікіріңізді қалай білдіресіз?

Тілдік коммуникациялық кеңістік саналатын ғаламтор желісі тілді қолданатын жай ғана кеңістік емес, өзіндік тілі бар жүйе деуге болады. Жас ғалым Ж.А. Сарсенбай әлеуметтік желі дискурсының өзіне тән белгілерін былайша санамалап көрсетеді:

1. Виртуалды коммуникацияға бейтаныс коммуниканттар қатысады.
2. Әлеуметтік желі дискурсында бір ғана функционалды стиль емес, аралас стиль қолданылады.
3. Бейвербалды құралдар мен эмоционалды-экспрессивті лексика көп қолданылады.
4. Виртуалды коммуникация еркін сипатта өтеді.
5. Хабарламаларда әріп жазулардан бөлек, сурет, бейне және дыбыс жазбалары да болады.
6. Әрі жазбаша, әрі ауызша дискурс орын алады.
7. Әлеуметтік желіде агрессивті сипаттағы қолданыстар көп: дөрекілік, тәрбиесіздік, моральдық құлдырау және т.б.
8. Тілді үнемдеу қағидатына негізделеді [7, 112].

Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, «Жағымсыз реңкте жазылған бейнормативті лексиканы қай жерден жиі көресіз?» деген сұрақ әлеуметтік желіде агрессивті сипаттағы қолданыстардың көп екенін дәлелдеп тұр (респонденттердің 90%-ы растады). Ал «Ғаламтор желісіндегі әлдебіреудің іс-әрекеті, сөзі ұнамаған кезде пікіріңізді қалай білдіресіз?» деген сұраққа респонденттердің 65%-ы ішкі жағымды/жағымсыз сезімді білдіру үшін смайлик секілді паралингвистикалық құралды қолданатынын көрсетті. Демек, бұл сұрақтар Ж.А.

Сарсенбайдың «виртуалды коммуникация барысында бейвербалды құралдар мен эмоционалды-экспрессивті лексика көп қолданылады» деген пікірімен өзара сәйкес келеді.

Ю.Н. Караулов тілдік қолданыс пен сөйлеу жағдаятындағы әр мәтіннің артында тілдік жүйені жетік меңгерген тілдік тұлға тұратынын айтады [14, 27]. Тілдік тұлғаға тән сөйлеу түрлерін егжей-тегжейлі сипаттаған К.Ф. Седов тілдік тұлғаны келесідей топтарға бөлуді ұсынады:

- конфликті іздеп тұратын тұлға, қарым-қатынас барысында серіктесіне қарсы көзқараста болады және әңгімелесушінің есебінен өзін-өзі көрсетуге ұмтылады;
- өзіне басымдық беретін тұлға, мұндай тұлғалар әңгімелесіп жатқан серіктесін елемейді, тек өзіне бағдарланады;
- ынтымақты тұлға, серіктесінің көзқарасына басымдық береді [8].

Агрессиясын көрсету түріне қарай респонденттерді К.Ф. Седов ұсынған жіктемеге байланысты топтастыру мақсатында келесідей 2 сұрақ қойылды: *«Азық-түлік дүкенінде кезекте тұрсыз. Кенет сіздің алдыңызға жастардың легі ескертусіз, сұраусыз тұрып алды, не істейсіз?»* және *«Тойда сізді танымайтын және елдегі соңғы оқиғаларға байланысты тақырыпта әңгімелесіп отырған қонақтардың қасына отырғызды. Ол кісілердің пікірлері сіздің ойыңызға түбегейлі қарама-қарсы болып жатыр. Сіздің әрекетіңіз?»*.

Бірінші сұрақ жеке тұлғаның күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі көңіл-күйінің әртүрлі болатынын ескере отырып қойылды. Респонденттердің 20%-ы ашуға беріліп, жанжалдасатынын көрсетті, ал 80%-ы бейтарап көзқарасты ұстанамын деп белгіледі (4-сурет).

4-сурет.

Екінші сұрақ жеке тұлғаның тойға барған кезде көтеріңкі көңіл-күйде болатынын ескере отырып қойылды. Респонденттердің 70%-ынан бейвербалды агрессияның белгілері байқалды, 20%-ы дастарқандастарының ықпалына беріліп кететінін көрсетсе, 10%-ынан пассив әрекет белгілері байқалды (5-сурет).

5-сурет.

Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, 1-мысалда респонденттердің 20%-ын конфликті іздеп тұратын тұлғалар тобына, ал 80%-ын өзіне басымдық беретін тұлғалар тобына жатқызуға болады. Ал ынтымақты тұлғалар тобына жататын көрсеткіш респонденттер арасында анықталған жоқ. 2-мысалға сәйкес, респонденттердің 70%-ын конфликті іздеп тұратын тұлғалар тобына, 20%-ын ынтымақты тұлғалар тобына, 10%-ын өзіне басымдық беретін тұлғалар тобына жатқызуға болады деп қорытындылауға болады.

Қорыта келгенде, тілдік агрессияны коммуникация тұрғысынан қарағанда вербалды және бейвербалды, берілу форматына қарай оффлайн және онлайн деп жіктеуге болады. Вербалды агрессияда адамның қарсылығы тілдік бірліктер арқылы беріледі. Бейвербалды агрессия адамның немесе адамдар тобының мимикасы және іс-қимылдары арқылы көрініс табады. Тұлғалардың агрессиясы тек тілдік құралдар арқылы ғана емес, сонымен бірге адамның қимыл-қозғалысынан, мимикасынан да білініп жататын кездері болады. Әлеуметтік желінің адам тұрмысында кеңінен қолданылуына сәйкес, адамдар өз қарсылықтарын бір-біріне әлеуметтік желіде де байқатып жатады. Мақалада олар шартты түрде онлайн форматтағы агрессия деп белгіленді. Сондай-ақ қазіргі уақытта саясат, дін, мәдениет, жеке өмір және т.б. тақырып шеңберіндегі пікірлерге бейтаныс адамдардың бір-біріне өз агрессиясын көрсетіп жататын фактілерін жиі кездестіруге болады. Бұл өз деңгейінде коммуникативтік ортаға психикалық тұрғыдан кері әсерін тигізіп жатады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тілдік агрессия конфликтіні өршітіп, шарықтау шегіне жеткізетін тілдік құралдың бірі болып табылады. Тілдік агрессия кезінде коммуниканттар бірін-бірі тілдейді, қорлайды, намысын таптайды, ішкі жан-дүниесіне жара салады. Сонымен қатар агрессивті коммуникация алаңында мысқылдау, әжуалау, айыптау, біреудің кемшілігін бетіне басып сын айту сынды әрекеттер басым болады. Соның салдарынан коммуникация барысындағы қарама-қайшылықтар үдеп, екі тарапты диалогқа келтіру қиындай түседі.

Сондай-ақ тілдік агрессия тілдік текетірес құралы ғана емес, конфликтіге қатысушылардың коммуникативтік мәдениет деңгейінің көрсеткіші саналады. Жағдаятқа байланысты тілдік агрессия құбылысы саналы түрде қысым көрсету құралы болуы да мүмкін. Сонымен қатар эмоционалды шиеленіс жағдайында екінші тараптың күтпеген жерден туған реакциясы да тілдік агрессия саналады. Мұны мақала аясында тілдік агрессия құбылысына, оның түрлеріне жасалған талдаулар растап отыр [15].

Тілдік агрессия конфликт барысында шешуші рөл атқарады. Орын алған конфликтіні оңынан шешу үшін тілдік агрессияның табиғатын, дұрыс диалог орнату үшін коммуникациялық стратегиялар мен дағдыларды дамыту керек.

Коммуникативтік акт барысында уақытылы әрекет етпеген онлайн форматтағы агрессиялар адамның жеке басына қауіп төндіретін жағдаяттарға жеткізетін оқиғалар орын алып жатады. Сол себептен де тілді тұтынушыларға тілдік агрессияның берілу мәдениетін, тілдік агрессияның болмысын ғылыми практикалық тұрғыдан да сипаттаудың маңызы зор. Коммуникация барысындағы тілдік агрессияны білдіру кезінде екінші тараптың көңіліне ауыр тиетін тілдік құралдарды, іс-қимылдарды қолдануда психоэмоционалды жағдаятты бақылауға екі тараптың да мүдделі екендігі тұрмыстық өмірде маңызды саналады. Осы тұрғыдан алғанда коммуникация барысындағы конфликт пен тілдік агрессия мәселесін лингвистикалық аспектіде зерттеудің маңыздылығы уақыт өткен сайын арта түсетін, жаңашыл зерттеулер санатына жатады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Oxford English Dictionary, available at: <https://www.oed.com/> (accessed 2 December 2024)

- 2 Садохин А.П. Мәдениетаралық коммуникация. – М.: Альфа-М: Инфра-М, 2013. – 288 б.
- 3 Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы. / Жауапты ред. Г.Х. Әженова. – Алматы: «Әділ сөз», 2013. – 152 б.
- 4 Петрова Н.Е. Қазіргі БАҚ тілі. Сөйлеу агрессиясының құралдары. – М.: Флинта: Ғылым, 2017. – 160 б.
- 5 Jeffrey W. Howard. Free Speech and Hate Speech. Annual Review of Political Science, 2019. P. 93-109 <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051517-012343>
- 6 Сөйлеу қақтығысы және оны үйлестірудің коммуникативті сценарийлері: оқу-әдістемелік құрал / Михайлова О.А., Михайлова Ю.Н., Шалина И.В.; жалпы редакциясын басқарған: Михайлова О.А. – Екатеринбург: Урал университетінің баспасы, 2022. – 136 б.
- 7 Сарсенбай Ж.А. Қазіргі қазақ тіліндегі коммуникативті тәжірибе: норма және узус. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Алматы, 2023. – 204 б.
- 8 Седов К.Ф. Психоллингвистикалық конфликтология аспектісіндегі тілдік тұлға // Компьютерлік лингвистика және зияткерлік технологиялар: халықаралық конференция материалдары, Мәскеу, 2002. – М.: Диалог-2002, 2002. <https://www.dialog-21.ru/digest/2002/articles/sedov/>
- 9 Кондратьева С.А., Чернова И.С. Сөйлеу агрессиясының түрлері // Заманауи ғылыми зерттеулер мен инновациялар – 2021. № 5 [Электрондық ресурс]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2021/05/95344> (жүгінген күн: 21.11.2024).
- 10 Бизақов С. Көңіл-күй лебіздерін білдіретін сөз орамдары. – Алматы: Самара-Принт, 2007. – 308 б.
- 11 Антропова В.В. Әлеуметтік желі мәтіндеріндегі сөйлеу агрессиясы: коммуникативтік аспект // Воронеж мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология. Журналистика сериясы – 2015. №3. – 123-127 бб.
- 12 Bandura A., Ross D., Ross S. A. Transmission of Aggression through Imitation of Aggressive Models // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1961. – № 63. – P. 575–582.
- 13 Peter D. MacIntyre, Jesslyn Doucette. Willingness to communicate and action control. // Elsevier. Syst. 38 (2010) 161-171. <https://doi.org/10.1016/j.system.2009.12.013> (accessed 13 December 2024).
- 14 Караулов Ю.Н. Орыс тілі және тілдік тұлға. – М.: Ғылым, 1987. – 261 б.
- 15 Elliott A., Urry J. (2010). Mobile lives: self, excess and nature. London and New York: Routledge Taylor&Francis Group.

Материал 13.032025 баспаға түсті

Конфликт и языковая агрессия в речевой ситуации

Г.С. Закиряева¹, С.А. Жиренов¹

¹НАО «Казахский национальный педагогический университет им. Абая», Алматы, 050010, Республика Казахстан

Природа любого языка полна различных компетенций и особенностей. К ряду функций, выполняемых языком, можно отнести и эмоционально-экспрессивную функцию. С помощью языка человек выражает свои внутренние чувства, настроения и эмоции. Эмоции, в свою очередь, могут быть как приятными (радость, удивление, удовлетворение и др.), так и неприятными (неприязнь, злость, обида и др.). Если одни люди положительно воспринимают возникшую мысль, впоследствии выраженную посредством языка, то другие могут отвергнуть её, в результате чего прийти к конфликту. В связи с этим уместно выражение: «из десяти бед девять приходят от языка». Так возникает конфликт и агрессия. Языковая агрессия – это многогранное явление, ставшее объектом исследования многих отраслей науки. Конфликт и языковая агрессия – взаимосвязанные явления, возникающие в процессе общения и одновременно затрагивающие социальные группы и

межличностные отношения. Языковая агрессия в различных формах используется как инструмент выражения эмоций, проявления целей и интересов социальных групп и индивидов.

В статье с научно-теоретической и практической точки зрения в лингвистическом аспекте рассматриваются возникновение конфликта и языковой агрессии в речевой ситуации, ее влияние на социальную среду, характер ситуации в языковой среде, а также содержание взаимодействия общественных отношений.

Ключевые слова: язык, языковая агрессия, конфликт, общение, языковая личность, виртуальное пространство, Интернет, дискурс, стратегия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Oxford English Dictionary, available at: <https://www.oed.com/> (accessed 2 December 2024)
- 2 Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. – М.: Альфа-М: Инфра-М, 2013. – 288 с.
- 3 Оскорбления и клевета: взгляд эксперта. / Отв. ред. Г.Х. Аженова. – Алматы: «Честное слово», 2013. – 152 с.
- 4 Петрова Н.Е. Язык современных СМИ. Средства речевой агрессии. – М.: Флинта: Наука, 2017. – 160 с.
- 5 Jeffrey W. Howard. Free Speech and Hate Speech. Annual Review of Political Science, 2019. – P. 93-109 <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051517-012343>
- 6 Речевой конфликт и коммуникативные сценарии его гармонизации: учебно-методическое пособие / Михайлова О.А., Михайлова Ю.Н., Шалина И.В.; под общ. ред. Михайловой О.А.. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2022. – 136 с.
- 7 Сарсенбай Ж.А. Коммуникативная практика в современном казахском языке: норма и узус. Диссертация подготовленная для получения степени доктора философии (PhD). Алматы, 2023. – 204 с.
- 8 Седов К.Ф. Языковая личность в аспекте психолингвистической конфликтологии // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: труды междунар. конф., Москва, 2002. – М.: Диалог-2002, 2002. <https://www.dialog-21.ru/digest/2002/articles/sedov/>
- 9 Кондратьева С.А., Чернова И.С. Виды речевой агрессии // Современные научные исследования и инновации. – 2021. № 5 [Электронный ресурс]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2021/05/95344> (дата обращения: 21.11.2024).
- 10 Бизаков С. Слова, выражающие настроение. – Алматы: Самара-Принт, 2007. – 308 б.
- 11 Антропова В.В. Речевая агрессия в текстах социальных сетей: коммуникативный аспект // Вестник ВГУ. Серия: филология. Журналистика – 2015. – №3. – С. 123-127.
- 12 Bandura A., Ross D., Ross S. A. Transmission of Aggression through Imitation of Aggressive Models // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1961. – № 63. – P. 575-582.
- 13 Peter D. MacIntyre, Jesslyn Doucette. Willingness to communicate and action control. // Elsevier. Syst. 38 (2010) 161-171. <https://doi.org/10.1016/j.system.2009.12.013> (accessed 13 December 2024).
- 14 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – С. 261.
- 15 Elliott A., Urry J. (2010). Mobile lives: self, excess and nature. London and New York: Routledge Taylor&Francis Group.

Материал поступил в редакцию журнала 13.03.2025

Conflict and Linguistic Aggression in Speech Situations

G. Zakiryayeva¹, S. Zhirenov¹

¹«Kazakh National Pedagogical University named after Abai» NCJSC, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan

Language, as a complex and multifaceted system, performs numerous functions—among them, the emotional-expressive function holds a significant place. Through language, individuals express their inner emotions, moods, and psychological states. These emotions may be positive (e.g., joy, surprise, contentment) or negative (e.g., anger, resentment, frustration). However, emotional expression through language is not always received uniformly; while some may interpret a statement positively, others may react negatively, potentially leading to misunderstanding or conflict. This aligns with the well-known proverb: “Of ten troubles, nine come from the tongue.”

In this context, conflict and linguistic aggression emerge as interconnected phenomena within communication. Linguistic aggression, as a complex and multidimensional concept, has attracted the attention of researchers across various disciplines. It serves not only as a vehicle for emotional expression but also as a tool for asserting the goals, frustrations, and identities of individuals and social groups.

This paper explores the emergence of conflict and linguistic aggression in speech, its impact on social dynamics, and the nature of the linguistic environment. Drawing on theoretical, scientific, and practical perspectives, the study analyzes the role of linguistic aggression in shaping social interactions and communicative behavior within different linguistic and cultural contexts.

Key words: language, linguistic aggression, conflict, communication, linguistic personality, virtual space, Internet, discourse, strategy.

REFERENCES

- 1 Oxford English Dictionary, available at: <https://www.oed.com/> (accessed 2 December 2024)
- 2 Sadohin, A.P. Mezhhkul'turnaya kommunikaciya [Intercultural communication] (Moscow, 2013).
- 3 Äjenova, G.H. Qorlau jäne jala jabu: sarapşynyñ közqarasy [Insult and slander: an expert's point of view] (Almaty, 2013).
- 4 Petrova, N.E. Yazyk sovremennyh SMI [The language of modern media] (Moscow, 2017).
- 5 Jeffrey W. Howard. Free Speech and Hate Speech. Annual Review of Political Science, 2019. P. 93-109 <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051517-012343>
- 6 Mihajlova, O.A., Mihajlova, YU.N. and Shalina, I.V. Rechevoj konflikt i kommunikativnye scenarii ego garmonizacii: uchebno-metodicheskoe posobie [Speech conflict and communicative scenarios for its harmonization: teaching aid], in Mihajlova, O.A. (ed.) (Ekaterinburg, 2022).
- 7 Sarsenbai, J.A. Qazırgı qazaq tılındegı kommunikativtı täjiribe: norma jäne uzus. PhD diss. [Communicative practice in the modern Kazakh language: norm and usage. PhD thesis]. Almaty, 2023. 204 p.
- 8 Sedov, K.F. YAzykovaya lichnost' v aspekte psiholingvisticheskoy konfliktologii [Language personality in the aspect of psycholinguistic conflictology] «Komp'yuternaya lingvistika i intellektual'nye tekhnologii: trudy mezhdunar. konf.» [Computer linguistics and intellectual technologies: works of the international. conf.] (2015). Available at: <https://www.dialog-21.ru/digest/2002/articles/sedov/> [in Russian]. (accessed 18 December 2024).
- 9 Kondrat'eva, S.A. and Chernova, I.S. Vidy rechevoj agressii [Types of speech aggression] Sovremennye nauchnye issledovaniya i innovacii [Modern scientific research and innovation] 5 (2021). Available at: <https://web.snauka.ru/issues/2021/05/95344> [in Russian]. (accessed 21 November 2024).
- 10 Bizaqov, S. Köñıl-küi lebizderın bildiretin söz oramdary. [Phrases expressing moods] (Almaty, 2007).
- 11 Antropova, V.V. Rehevaya agressiya v tekstah social'nyh setej: kommunikativnyj aspekt [Speech aggression in social network texts: communicative aspect] Vestnik VGU [VSU Bulletin] 3 (2015). Available at: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/philolog/2015/03/2015-03-30.pdf> [in Russian]. (accessed 29 November 2024).
- 12 Bandura A., Ross D. and Ross S.A. Transmission of Aggression through Imitation of Aggressive Models // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1961. – № 63. – P. 575–582.

13 Peter D. MacIntyre and Jesslyn Doucette. Willingness to communicate and action control. // Elsevier. Syst. 38 (2010) 161-171. <https://doi.org/10.1016/j.system.2009.12.013> (accessed 13 December 2024).

14 Karaulov, Yu.N. Russkij yazyk i yazykovaya lichnost' [Russian language and linguistic personality] (Moscow, 1987).

15 Elliott A. and Urry J. (2010). Mobile lives: self, excess and nature. London and New York: Routledge Taylor&Francis Group.

Received: 13.03.2025

ISRTI 16.21.51

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp146-159](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp146-159)

N. Iskakova¹, A. Islam¹

¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Kazakhstan

COGNITIVE-DISCURSIVE ANALYSIS OF THE CONCEPT OF "PENSION" IN BRITISH SOCIO-PUBLIC MEDIA DISCOURSE

In the context of evolving social policies and pension reforms, the concept of "pension" has gained increasing significance within British culture. As a social institution, it reflects the intersection of economic, cultural, and societal factors that shape public perceptions of aging and social justice. This study applies a cognitive-discursive and cultural analysis to examine the structure and evaluative characteristics of the concept of "pension" in contemporary British media discourse. Drawing on articles from British online publications over the past five years, the research explores how financial, social, and cultural components influence public understanding of pensions. The findings reveal a multifaceted and often contradictory perception: pensions are associated with both positive dimensions—such as personal freedom and self-realization—and negative ones, including financial insecurity and social isolation. These perceptions are shaped not only by socioeconomic realities but also by cultural narratives and stereotypes. The study highlights the complex and evolving social role of pensions in British society and contributes to a deeper understanding of how cultural discourse mediates public attitudes toward aging and welfare systems.

Key words: concept of "Pension", cognitive-discursive analysis, British culture, social perception, pension system, socio-public media discourse, aging, social justice.

MAIN PROVISIONS

The modern rapid development of social interactions, in which socio-public media discourse is viewed as an essential sphere of public communication, is linked to changes in the socio-cultural environment, the growth of social and information-communication technologies, as well as the emergence of new types of media texts and discourses. This makes socio-public media discourse a topic of study in a relatively small number of works (N. S. Iskakova), and at present, it is one of the most relevant topics across various fields of science, including philosophy, logic, psychology, sociolinguistics, cognitive science, and others.

Notably, researchers such as N. Fairclough, Teun A. van Dijk, M. Foucault, prominent figures in the study of discourse analysis, and media, have contributed to understanding the role of discourse in shaping social realities. Consequently, the study of socio-public media discourse is particularly important, as it allows us to examine how language functions in mass communication contexts, where processes of both linguistic adaptation and the formation of new language norms occur.

At first glance, this type of media discourse might seem like just a tool for transmitting information, but the interaction between various participants in the discourse (from official sources to ordinary users of social media) opens up vast opportunities to explore both semantic and cognitive mechanisms through which public ideas and values are expressed and perceived in language [1]. Furthermore, socio-public media discourse plays a crucial role in shaping public opinion, especially in the context of globalization and the increasing dependence of society on media platforms such as social networks, news websites, and other digital resources. As Manuel Castells argues in his work on the rise of the network society, these platforms have become the primary means of communication and interaction between government structures, media, and citizens, making the study of media discourse especially relevant in understanding social reality and relationships [2].

One particularly relevant area of study, for example, is the pension system and issues related to retirement age, social protection for the elderly, and the various reforms in this area. These issues are actively discussed in the media, where different ideologies, political forces, and civil groups use media discourse to convey their views and positions to a wide audience. The process of reforming pension systems in most countries inevitably becomes the subject of heated debates, with media playing a central role in shaping public opinion. For example, discussions about raising the retirement age or changes to social protection for the elderly often represent a battleground for conflicting interests—between the government, workers, retirees, business representatives, and so on. Media platforms, in turn, become arenas for the legitimization of these changes, with each participant in the discourse attempting to use language and conceptual structures to convince the audience of their position.

In this context, media discourse does not simply inform the public about upcoming or implemented changes; it actively shapes public perception of these changes. For instance, the media may use various metaphors and concepts to describe the anticipated consequences of the reforms: the pension system might be presented either as a “heavy burden” on the national budget or as “a necessary reform for economic sustainability,” creating different emotional reactions in the public consciousness. In response, social movements, protests, or other forms of civil activism also actively use media platforms to either oppose or support these reforms, creating alternative conceptual frameworks that influence the overall perception of social policies.

Thus, studying socio-public media discourse in the context of pressing issues such as the pension system, retirement age, and social protection for the elderly is crucial for understanding how social and economic processes are perceived in the age of globalization and digitalization. This area of research not only contributes to identifying the cognitive and semantic mechanisms through which public ideas and values are expressed and perceived, but also helps us understand how media discourse can influence social relationships and contribute to the formation of new social norms and practices.

INTRODUCTION

Pension is an important social institution that plays a significant role in the lives of individuals. Being as a social phenomenon the concept of "Pension" is closely connected with the emergence and development of society. And it is understood as an integral, complementary part of the social system of any society. It serves not only as a means of financial support for citizens in their old age but also as an indicator of social welfare, stability, and fairness in society. The concept of "Pension" may be perceived differently in various countries, and each society has its own set of ideas about aging and retirement as a social category. In British culture, the concept of "Pension" is multifaceted, closely intertwined with the country's historical, social, and economic aspects.

The UK, one of the oldest democracies with well-developed social institutions, has long been at the forefront of developing pension systems. The evolution of the concept of "Pension" in British culture reflects changes in approaches to social justice, issues of equality, as well as attitudes toward aging and the role of elderly people in society. From the perspectives of linguistics and

cultural studies, the concept of pension can be seen as a complex category, encompassing not only financial but also social, psychological, cultural, and ideological components.

The relevance of studying the concept of "Pension" in British culture lies in the need to understand how various social and cultural factors shape the perception of pensions and the evaluative characteristics associated with this concept in socio-public media discourse. It is important to note that pension, as a concept, does not exist in a vacuum; it is inevitably linked to the political and economic realities of society, as well as to current issues in social policy.

The aim of this research is to analyze the structure of the "Pension" concept in British culture, as well as the evaluative characteristics associated with this concept in socio-public media discourse. The study will address both historical aspects and contemporary approaches to understanding pensions within the context of the UK's socio-economic system. To achieve this aim, the following tasks have been addressed: to analyze the structure of the concept of "Pension" in British culture; to identify evaluative characteristics, which can range from positive to negative, and explore how these perceptions influence the understanding of pension as an institution in British society.

The object of the study is the concept of "Pension" in British culture, including its perception within the socio-economic context. The subject of the study is the evaluative characteristics of the concept of "Pension" in British culture and how these characteristics are represented in various spheres of socio-public media discourse.

Thus, this paper will attempt to gain a deeper understanding of how the concept of "Pension" is formed in British culture, the social, economic, and cultural factors that influence these perceptions, and how the evaluative characteristics of pensions are represented in socio-public media discourse.

As it was mentioned before, the concept of "Pension" is an important and multifaceted category in social, cultural, and economic research. Analyzing it reveals not only the mechanisms of social security but also the cultural and ideological aspects that shape perceptions of aging, the value of work, and intergenerational relationships. In the context of British culture, the concept of "Pension" encompasses a broad range of ideas, from financial and political to psychological and cultural, making it a subject of interdisciplinary study that spans linguistics, sociology, cultural studies, economics, and politics.

The historical aspect of the concept of "Pension" in British culture is crucial for understanding its modern-day perception. As many scholars note, pension systems in the UK began to take shape at the end of the 19th century. One of the first steps was the introduction of a state pension system in 1908 with the passing of the Old Age Pensions Act, which marked an important milestone in the development of the British welfare state [3]. This law provided state pensions to citizens over the age of 70, but under limited conditions, reflecting the cautious approach of the British government toward social welfare.

Later, in the 20th century, the UK introduced various pension programs as part of its social security system, including the National Insurance system in 1948. The social security reform was a significant step toward improving the financial well-being of elderly citizens, but issues such as insufficient pension payments and retirees' dependence on state assistance remained pressing concerns. Scholars like W. Jackson. [4] and L. Foster [5] emphasize that changes in UK pension policy, such as the expansion of pension funds and reforms to private pensions, contributed to the formation of more complex views on pensions in the public consciousness.

Contemporary research on the concept of "Pension" in British culture increasingly focuses on its social and economic dimensions. For instance, the works of scholars like P. Johnson [6] and J. Ginn [7] highlight that the pension system in the UK continues to be a subject of public and political debate, especially in the context of economic crises and cuts to public spending. Many studies explore how economic conditions and changes in pension policy impact the public perception of pensions as a social institution. For example, P. Johnson points out that in recent decades, there has been a shift from universal state pensions to models based on private pensions,

which has deepened social inequality, as people with lower incomes often find themselves in a less favorable position when they retire [6].

Special attention is given, within the economic aspects of the "Pension" concept, to the issue of the pension gap between different social groups, including gender inequality. Studies like J. Ginn's [5] show that women in the UK generally receive smaller pension payouts compared to men, which is linked to the gender pay gap, career breaks, and differences in life expectancy. This raises important questions about social justice and inequality, which influence the perception of pensions as an institution in British culture.

In addition to economic and social factors, the concept of "Pension" has a distinct cultural dimension, reflecting society's attitudes toward aging and the role of older people in public life. In British culture, the concept of "Pension" is often associated with the idea of independence, well-deserved rest, and the end of active working life. However, researchers such as Featherstone and Wernick [8] argue that in recent decades, there has been a shift in how aging and pensions are perceived. In the past, pensions were seen as a well-earned reward for years of work, but in contemporary society, aging and pensions have become subjects of cultural debates surrounding the quality of life for older people and their role in society.

According to cultural studies, such as the work by S. Fenton and H. Draper [9], public stereotypes about old age and retirees in the UK continue to challenge the ideological constructs tied to this stage of life. In recent decades, British culture has actively discussed the idea of active aging and the concept of a "Second youth," where older individuals continue to work, travel, and engage in self-development. This shift in the perception of aging not only helps improve the position of retirees in society but also presents new challenges for them, particularly in maintaining their activity and independence amid limited financial resources.

Linguistic studies of the "Pension" concept in British culture also play a key role in understanding its structure and evaluative characteristics. The concept of "Pension" not only reflects economic and social realities but also expresses society's attitudes toward aging, work, and social justice through language. Linguists like Stubbs [10] emphasize that in media and political discourse, specific rhetoric is often used that affects public perception of pensions. For example, terms like "retirement age" or "pension benefits" can evoke different emotional reactions from the audience, creating associations such as the negative perception of aging as a "burden" on society or, conversely, a positive view of it as "well-deserved rest".

In media discourse studies, such as those by Lincoln L. and Phelan S. [11], it is noted that the British press frequently uses language that highlights social issues faced by retirees, such as poverty, loneliness, and dependence on state aid. This is linked to a particular ideological framework that outlines the concept of "Pension" in the context of elderly people's problems in modern society. At the same time, in political rhetoric—especially within liberal and conservative approaches—pension is often presented as a measure of the state's social responsibility.

Thus, the concept of "Pension" in British culture is a multilayered category that encompasses economic, social, and cultural dimensions. Its perception and structure change over time, influenced by both historical processes and contemporary economic and social realities.

Several works in Russian linguistic studies have been dedicated to the analysis of the concept of "Pension". For instance, V.N. Denisenko, L.A. Safaraliev, and O.N. Kolysheva [12], in their work, examine the concept of "Pension" from the perspective of the experiential approach, highlighting key stages in the analysis of this concept. The experiment, conducted at the Peoples' Friendship University of Russia, allowed the authors to establish connections between the concepts of "Pension" and "Old age," which indicates their close interrelation in the minds of Russian speakers. This approach provides an opportunity to gain a deeper understanding of the mental structures and cultural representations related to the pension topic within the Russian-speaking community.

The next research by S. A. Faronskaya [13] is devoted to the study of the concept of "Pension" through the lens of cognitive linguistics, focusing on its verbalization by elderly users of the social network "VKontakte". She analyzes how the mental perception of this social phenomenon

is reflected in the comments on pension-related posts. Special attention was given to the semantic-cognitive analysis, which allowed the author to explore how the "Pension" concept is verbalized through emotions and expressions of the users' social reality. The study also examined the opposition of "past - present," which helps understand how the perception of pensions changes depending on the social and historical context.

The literature review reveals that the pension system not only reflects the state of the social system but also serves as a significant cultural element that shapes society's attitudes toward aging, work, and social justice. This concept is actively discussed across political, cultural, and social studies, underlining its significance in understanding the complexities of contemporary social structures. Overall, the scientific novelty of this research lies in the comprehensive analysis of the concept of "Pension" with regard to both its historical and contemporary characteristics in British culture as far as the study of the concept of "Pension" represents a new area of research in contemporary linguistic studies. The analysis of linguistic structures related to the concept of "Pension" opens up new directions for exploring metaphors, images, and rhetorical techniques used to influence public perception of social norms and phenomena related to social security.

MATERIALS AND METHODS

To study the concept of "Pension" in British culture and analyze its structure and evaluative characteristics, the research used data from online articles and reports published by British newspapers on online platforms such as *The Guardian*, *The Independent*, *BBC News*, and *The Telegraph* over the past five years. These materials provide insights into current changes in the pension system, debates around pension reforms, and the public perception of pensions.

The main method used in the study is cognitive-discursive analysis, which focuses on understanding how the concept of "Pension" is perceived and interpreted within British socio-public media discourse. This approach helps uncover the meaning structures that shape the concept in public consciousness, as well as the evaluative characteristics associated with pensions.

To explore the cultural aspects of the "Pension" concept, a cultural analysis method was applied, which involves examining how pensions are portrayed in different cultural and social contexts. Additionally, qualitative content analysis was used to study the key themes and concepts related to pensions in British socio-public media discourse.

The research was conducted in several key stages:

1. In the initial stage, materials for analysis were gathered, specifically online articles related to the concept of "Pension" within British socio-public media discourse. In total, approximately 250 articles were analyzed. The selection of articles was conducted using keyword-based searches both on the official websites of the newspapers and through Google News. Specific search terms included "pension reform UK," "state pension," "private pension," "retirement age," "pension crisis," and "pension policy Britain." These terms were chosen to capture relevant discussions around pensions in the UK, ensuring coverage of both state and private systems, as well as current debates and policy reforms. To ensure balanced representation across media sources, approximately 60–70 articles were selected from each outlet, depending on the volume and relevance of content found using the chosen keywords.

2. Based on the selected materials, cognitive-discursive, cultural, and qualitative content analyses were carried out. Cognitive-discursive analysis focused on identifying the meaning structures and evaluative characteristics embedded in media discourse, while cultural analysis examined how socio-political and cultural contexts shaped representations of the "Pension" concept. The qualitative content analysis was conducted using a primarily inductive approach, allowing key themes to emerge naturally from the data rather than applying predefined categories. The data was coded and categorized manually into thematic groups such as *pension security*, *reform debates*, *public perceptions*, *age discrimination* and *inequality*.

3. In the final stage, the collected data was interpreted, identifying key patterns and drawing conclusions about how the concept of "Pension" is perceived in modern British society.

Thus, the methodology combines cognitive-discursive analysis, qualitative content analysis, and cultural analysis allowing for a comprehensive study of the concept of "Pension" and its evaluative characteristics within the context of British culture.

RESULTS

In this study, we analyzed the concept of "Pension" in British socio-public media discourse using materials from popular online sources such as *The Guardian*, *The Independent*, *BBC News*, and *The Telegraph* from 2019 to 2024. This analysis helped to identify how public perceptions of pensions are developed and transmitted in British socio-public media discourse, as well as the evaluative characteristics associated with this concept. The results show that in the context of socio-public media discourse, several key themes related to pensions emerge, which can be divided into positive and negative evaluations, as well as pragmatic and emotional aspects.

The Concept of "Pension" as Financial Security

One of the central themes associated with the concept of "Pension" in British socio-public media discourse is the issue of financial security in retirement. At least 25% of the analyzed media texts, particularly from *The Guardian* and *The Telegraph*, emphasize the importance of preparing for retirement, especially against the backdrop of the uncertainty and instability facing the UK's pension system. For example, an article in *The Guardian* discusses the problem of insufficient financial preparation for retirees. It highlights that a significant portion of Britons do not have enough savings to ensure a comfortable old age, leading to poverty among the elderly. The given examples below convey the common negative evaluation exists in the contemporary British society:

"Many workers are failing to save enough for retirement, putting them at risk of poverty in later life", or another example."

The UK's pension savings crisis is deepening, with millions of people facing a future without enough money to retire comfortably" (The Guardian).

An article in *"UK's pension savings crisis threatens the future of retirement"* in *The Guardian* discusses how the rising life expectancy and uncertainty around pension provisions are forcing people to work longer than they had planned, undermining financial stability. The evaluation of this issue through the concept of pension is presented negatively, as it is emphasized that the UK's pension savings system does not provide adequate security for older citizens, e.g.:

"With life expectancy rising, the lack of pension savings will leave many older people struggling to make ends meet in their retirement years."

"Without significant changes to the pension system, many workers will face a future of financial insecurity as they reach retirement" (The Guardian).

"Two in five pension savers face a 'miserable' retirement as rising living costs outstrip incomes in old age, a report has found" (The Telegraph).

Such evaluations are linked to the concept of "Pension" as a means to ensure a decent standard of living in old age. Approximately 20% of the analyzed articles, particularly from *The Guardian* and *The Telegraph*, point out the importance of pension system reform to provide broader coverage and improve financial conditions. However, the portrayal of pensions in this context is often accompanied by criticism of the existing savings mechanisms and pension funds, adding a negative evaluative element to the media discourse, e.g.:

"The state pension is not enough to live on, and private pensions are often inadequate or nonexistent" (The Guardian).

The Concept of "Pension" as Social Dependence on the State

Another aspect of the concept of "Pension" in British socio-public media discourse is the emphasis on retirees' dependence on the state and its role in providing social protection. Articles in *BBC News* and *The Independent* highlight how pensions are viewed as an integral part of the state's social responsibility, which influences public debates about the fairness of the pension system. For example, in an article in *The Independent* (*"How the UK's pension system fails to meet the needs of older generations"*), several issues related to the pension system are discussed, including the

insufficiency of state pension payments, which leads retirees to rely on additional social benefits. The article expresses frustration with the pension system, where pensions are seen as something that cannot fully support retirees. In this context, the concept of "Pension" takes on the meaning not only of a financial resource for old age but also as a social injustice issue, with the government being responsible for creating a more effective and sustainable system. The evaluation of this situation in socio-public media discourse is often critical, reflecting dissatisfaction from both citizens and experts regarding the current state of affairs, e.g.:

"For many, retirement is not the golden years they were promised, but a time of financial worry and dependence on state benefits."

"Older generations are being let down by a system that fails to deliver the financial security they were promised during their working years."

"Many pensioners find themselves in poverty because the state pension alone cannot cover even the basics of living" (The Independent).

The Concept of "Pension" as Age Discrimination

Another important aspect is how the concept of "Pension" is linked to age-based social discrimination. Articles in *The Guardian* and *The Telegraph* also address issues of discrimination against older people, which can arise in the context of employment, healthcare, and social life in general. For example, *The Telegraph* published an article with a clear evaluative stance on age discrimination in the workplace (*"Age discrimination: Older workers still face prejudice in the workplace"*). The article discusses examples of retirees who struggle to find work because employers prefer younger candidates. Here, the pension is described as a symbol of aging and social isolation, triggering negative associations within British culture, e.g.:

"Employers often prefer younger candidates, leaving older workers facing the harsh reality of age-related unemployment, with pensions seen as their only source of income."

"Many older workers are being pushed out of the workforce due to age prejudice, leaving them financially vulnerable and relying on pensions that are not enough to support them in retirement" (The Telegraph).

This theme highlights the pension as an inseparable part of aging, which leads to age discrimination and social isolation. In this context, the pension becomes not just a financial issue but also a social problem, where the struggle for the rights of older people plays a key role. The article emphasizes the need for a shift in attitudes toward older people in the labor market and society as a whole.

The Concept of "Pension" as the Dream of a Fulfilling Old Age

Emotional aspects, such as the dream of a "worthy old age," also play an important role in discussions about pensions. Articles in *BBC News* and *The Independent* often feature pieces where retirement is viewed as a time for rest and travel. This aspect highlights the positive emotional associations tied to the concept of pension.

For example, in an article in *BBC News* (*"Retirement Dreams: Planning for Your Golden Years"*), the focus is on how many Britons dream of traveling and pursuing personal projects in old age. Here, retirement is portrayed as an opportunity for self-fulfillment and relaxation, creating a positive image of this life stage, e.g.:

"For many Britons, retirement is seen as the opportunity to finally pursue passions and hobbies they had put on hold during their working years."

"With proper planning, retirement can be a time of freedom, where individuals can focus on their well-being and explore new passions, they never had the time for before" (BBC News).

In these articles, the concept of "Pension" is related to positive evaluations, associated with the fulfillment of long-held dreams and the achievement of stability. At the same time, these materials stress the importance of proper planning, placing pension in the context of personal financial strategies, e.g.:

"Many retirees dream of spending their golden years traveling the world, ticking off items from their bucket list, and living life to the fullest."

"For some, retirement offers the chance to start a new business, volunteer, or take up a new sport, marking the golden years as a time of reinvention and excitement" (BBC News).

The Concept of "Pension" as Social Inequality

When analyzing the concept of "Pension," it's important to address the issue of social inequality that runs through the British pension system. Views on pensions often vary depending on an individual's social standing, income, and professional status. The disparity between lower-income workers and higher-paid professionals, with the former often receiving insufficient pensions and the latter enjoying larger retirement savings, is a prominent theme in socio-public media discourse.

For instance, articles in *"The Independent"* (2022) and *"The Guardian"* (2023) discuss how the gap between wealthy and poor retirees is widening, contributing to social polarization on issues related to aging. Pensions for highly skilled professionals, whose savings exceed the minimum requirements, provide them with a comfortable retirement. In contrast, those working in low-paid jobs, often with little to no savings, find themselves living in poverty and dependent on minimal state support, e.g.:

"As the gap between the wealthy and the poor continues to widen, the inequality among retirees becomes starkly evident. Highly skilled professionals, whose pension savings exceed the minimum requirements, are enjoying a comfortable retirement, whereas those in low-paid jobs, who often have little to no savings, find themselves living in poverty, dependent on meager state support" (The Independent).

As a result, a financial and social divide emerges between different segments of the population, which in turn affects perceptions of the pension system and its reforms. The growing inequalities within pension systems need to be addressed through policy changes that ensure fairer access to retirement savings and support for all workers, regardless of income level.

The analysis of socio-public media discourse also reveals a contrast in how the concept of "Pension" is evaluated: on one hand, it is seen as a system ensuring financial stability, and on the other, as a source of social tension.

In articles from sources like *The Guardian* and *The Telegraph*, binary oppositions often appear, such as *"decent pension – pension poverty"*, *"worthy old age – poverty in old age"*, *"financial stability – dependence"*, *"work – rest"*, *"youth – old age."* These oppositions highlight two contrasting strategies of evaluation: approval of the pension system as a necessary form of social support, and criticism of existing mechanisms that fail to ensure a decent standard of living for retirees, e.g.:

"While some enjoy a comfortable retirement due to well-funded pension savings, others are left to struggle with inadequate state pensions, facing a future of financial hardship." (The Guardian). "For many older workers, the hope of enjoying a comfortable retirement is dashed by the reality of inadequate pensions and age discrimination in the workplace."

"While some retirees are able to enjoy their golden years without financial worry, for many others, a lack of savings and low pension benefits means they are left struggling to make ends meet" (The Telegraph).

To intensify negative evaluations, emotionally charged expressions are often used in the articles, such as *"terrifying prospect"*, *"poverty in old age"*, and *"hopelessness"* aimed at creating a sense of concern in readers about the existing pension system. For example, in *"The Guardian"*:

"For many, the thought of retirement is accompanied by fear and anxiety, as they worry about their ability to support themselves in old age." This example conveys a strong emotional tone, emphasizing fear and anxiety about the future, which deepens the negative perception of the pension issue.

To intensify negative evaluations, emotionally charged expressions are often used in the articles. A qualitative content analysis of 250 media articles revealed that 94 articles (approximately 38%) included emotionally charged expressions such as *"fear and anxiety," "misery and poverty," "terrifying prospect," "poverty in old age,"* and *"hopelessness,"* aimed at creating a sense of concern in readers about the existing pension system. These terms were most frequently found in opinion

pieces and socio-political commentary. This frequency indicates that emotionally expressive language is a common feature of socio-public media discourse surrounding pensions in the UK, particularly in *The Guardian* and *The Telegraph*.

For example, in *The Guardian*:

"For many, the thought of retirement is accompanied by fear and anxiety, as they worry about their ability to support themselves in old age." This statement conveys a strong emotional tone, emphasizing fear and anxiety about the future, which deepens the negative perception of the pension issue. A similar tone can be observed in *The Telegraph*:

"Britain is barrelling towards penury in retirement as Generation X faces a shortfall in savings due to the collapse of defined benefit pensions." (*The Telegraph*)

Another emotionally charged evaluation appears in the same outlet:

"Raising the state pension age would be a kick in the teeth for millions and risks plunging older people into misery and poverty." (*The Telegraph*)

Likewise, in *BBC News*, the language used conveys a strong emotional appeal:

"One in five pensioners are now living in relative poverty, which is simply unacceptable in a modern welfare state." (*BBC News*)

These examples demonstrate how emotionally expressive language is used across respected media outlets to highlight public concern and dissatisfaction with the pension system. The analysis shows that emotionally charged language is not only present but relatively common, with 38% of the analyzed articles utilizing such expressions. This supports the notion that emotionally expressive language plays a significant role in shaping public perception of pensions in UK media.

DISCUSSION

The analysis reveals that the concept of "Pension" in British socio-public media discourse is closely tied to both positive and negative evaluations, shaped by various linguistic factors. By identifying key themes, it becomes clear that the concept of "Pension" is seen as a critical social institution closely linked to individual financial stability, the state's social responsibility, and broader issues like ageism and social inequality. These multifaceted themes shape public perceptions, which are reflected in the language used in media discourse.

A significant linguistic aspect of this discourse is how the concept of "Pension" is framed in relation to financial security. The portrayal of pensions as a reliable financial resource is often undermined by concerns over the inadequacy of the UK's pension system. Increasing life expectancy, combined with insufficient savings, highlights the uncertain financial future many retirees face. This negative evaluation, expressed through terms like "insufficient pension" or "financial burden," reflects a widespread belief that the pension system is an unreliable source of security. This finding aligns with P. Johnson's work on the shift from universal state pensions to private pension models, which has deepened social inequality [6]. However, this study goes beyond economic factors to examine the broader social consequences, including age discrimination and social justice issues, which are frequently discussed in the media and reflected in the language used.

The concept of "Pension" is also portrayed as a symbol of social dependency, with retirees often seen as relying on state benefits to survive. This linguistic description highlights concerns about the fairness of the system, as media discourse often focuses on government failures to provide adequate financial protection. The language surrounding pension reform, particularly phrases like "state dependency" or "welfare recipients," reinforces this negative perception. This view resonates with J. Ginn's [7] findings on gender inequality in the pension system, where women receive lower pension payouts due to factors such as the gender pay gap, career breaks, and differences in life expectancy. However, this study emphasizes the cultural and societal perceptions of aging and pensions, showing how these linguistic representations affect broader notions of social justice.

While negative evaluations of pensions dominate the socio-public media discourse surrounding financial security for retirees, a positive aspect also emerges. In some media discussions, retirement is presented as a time for personal growth and self-fulfillment, framing

pensions as a "reward" for years of hard work. This more positive evaluation aligns with the ideas of Featherstone and Wernick [8], who argue that aging and pensions have been redefined as transitions into a phase of life where individuals can realize personal ambitions. The phrases used here, such as "opportunity for growth" or "new beginnings," contrasts sharply with the negative depictions of financial instability. However, this study also highlights the socio-economic context, emphasizing that personal growth in retirement is not always feasible, especially when financial instability prevails.

A key aspect of this research is the analysis of how language is used to shape public perceptions of pensions. Studies by Stubbs [10] have demonstrated how specific rhetorical strategies in media and political discourse create emotional responses. Terms like "retirement age," "pension benefits," or "welfare state" carry specific connotations and evoke different emotions. They either reinforce negative views of aging as a burden or positive associations with pensions as a well-earned rest. This study conducts a more in-depth cognitive and emotional analysis of how such language influences public perception. For example, the frequent use of terms like "retirement crisis" or "unsustainable system" elicits concern and anxiety, while more positive language frames pensions as a well-deserved reward.

When comparing these findings to studies in Russian linguistics, such as the work of Faronskaya, S. A. [13], differences in cultural perceptions emerge. This research focuses on the emotional and lexical verbalization of "Pension" in Russian culture, particularly the contrast between "past" and "present," and how this opposition shapes the public understanding of pensions. In contrast, this study employs cognitive-discursive, qualitative content, and cultural analysis to uncover not only the meaning structures but also the evaluative characteristics embedded in the language.

Thus, this research stands out for its comprehensive approach. It not only explores the economic and social dimensions of pensions but also highlights the crucial role of language in shaping public perceptions and societal attitudes. By analyzing how media rhetoric, linguistic choices, and evaluative language reinforce societal stereotypes and influence the public discourse on pensions, this study contributes to a deeper understanding of the cultural and social issues at play. The findings confirm that the perception of pensions in the UK is deeply intertwined with age discrimination, social injustice, and broader socio-cultural concerns, all of which will continue to shape future debates on pension reforms and the evolving role of retirement.

CONCLUSION

The study of the concept of "Pension" in British socio-public media discourse revealed that the perception of pensions in society is multifaceted and depends on various factors, including political issues, economic conditions, social changes, and cultural stereotypes. The concept of "Pension" in British culture represents not only financial support in old age but also a social phenomenon that influences social relationships, identity, and the social status of older people in the society.

The research established that pensions are perceived in British society through two main opposing paradigms: as a symbol of social security and as an indicator of vulnerability and social isolation. On one hand, pensions are seen as an essential element of the social safety net, enabling individuals to meet their basic needs in old age. On the other hand, in the context of economic instability and inadequate state pensions, this concept can be associated with poverty, dependence on social assistance, and age-related discrimination.

Many of the negative evaluations of the "Pension" concept is supported by significant issues, such as the inadequacy of state payouts, the increasing retirement age, and problems related to financial planning for retirement. At the same time, the concept of "Pension" in British culture also includes positive aspects, such as the opportunity for rest, self-realization, and achieving personal goals in later life, which contributes to the idealized image of old age as a time for travel and pursuing personal projects.

Analyzing the concept of "Pension" through a cognitive-discursive analysis revealed key binary oppositions, such as "youth age – old age", "work – rest", and "financial stability – dependence." These oppositions highlight different views on aging and the role of pensions in the lives of individuals and society as a whole.

Through cultural analysis, it was found that perceptions of pensions in the UK are influenced by economic conditions and political decisions. The psychological aspect of the concept of "Pension" includes both the positive view of old age as a time for personal freedom and the anxieties associated with financial instability and social isolation. Indeed, these above mentioned factors are peculiar to any society.

The prospects for further research on the concept of "Pension" in British socio-public media discourse open up new avenues for deeper analysis. The reflection of the concept of "Pension" in mass media could be studied also from perspectives of leaning to left- or right-wing policy of a newspaper. Given global changes, such as population aging, rising unemployment among older people, migration policy and the development of private pension funds, it will be necessary to further explore the impact of these factors on the perception of the concept of "Pension."

REFERENCES

- 1 Iskakova, N.S. and Islam A. (2020), "Evaluation Strategies and Tactics of Immigration Issues in Social Media Discourse", *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, vol. 12, no. 6, pp. 1-10. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n6.29>
- 2 Castells, M. (2007), *The rise of the network society, media in the digital age*, Wiley-Blackwell, 625 p.
- 3 Disney, R., Emmerson, C. and Wakefield, M. (2001), "Pension Reform and saving in Britain", *Oxford Review of Economic Policy*, vol. 17, issue 1, pp. 70-94.
- 4 Jackson, W. (2009), *Retirement policies and the life cycle: current trends and future prospects*, University of York, York. DOI:10.1093/oxrep/17.1.70
- 5 Foster, L. (2017), "Active aging, Pensions and Retirement in the UK", *Journal of Population Aging*, vol. 11, pp. 117-132. DOI: 10.1007/s12062-017-9181-7
- 6 Johnson, P. (2013), *The Economics of Pension Systems in the UK*, Oxford University Press.
- 7 Ginn, J. *Gender, Pension and the Lifecourse*, Policy Press and Bristol University Press, 152 p.
- 8 Featherstone, M. and Wernick, A. (2003), *Images of Ageing: Cultural Representations of Old Age in British Society*, SAGE Publications. DOI:10.4324/9780203397442
- 9 Fenton, S-J. and Draper, H. (2014), *Cultural differences in ageing in the UK - A significant knowledge gap*, Birmingham Policy Commission.
- 10 Stubbs, M. (1996), *Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*, Blackwell.
- 11 Lincoln, L. and Phelan, S. (2013), "Discourse theory and critical media politics", *European Journal of Communication*, vol. 28, 33 p.
- 12 Denisenko, V.N., Safaralieva, L.A., Kolysheva, O.N. Modelirovanie koncepta PENSIYA: eksperiencial'nyj podhod [Modeling the concept of PENSION: the experiential approach], *Voprosy kognitivnoj lingvistiki [Issues of Cognitive Linguistics]*, 3, 116-124, (2022). DOI:10.20916/1812-3228-2022-2-116-124 [In Russian]
- 13 Faronskaya, S. A. Verbalizaciya koncepta «pensiya» pozhilymi pol'zovatelayami social'noj seti «VKontakte» [Verbalization of the concept "pension" by elderly users of the social network "VKontakte"], *Vestnik Marijskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of the Mari State University]*, 17 (4), 562-568, (2023). DOI 10.30914/2072-6783-2023-17-4-562-568 [In Russian]

Received: 01.04.2025

«Пенсия» концептінің британдық әлеуметтік-қоғамдық медиадискурста когнитивті-дискурсивті талдау

Н.С. Искакова¹, А. Ислам¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан

Әлеуметтік саясат пен зейнетақы жүйелеріндегі өзгерістер жағдайында британдық мәдениетте «зейнетақы» концептінің зерттеу өзектілігі артуда. Зейнетақы әлеуметтік институт ретінде қарттық пен әлеуметтік әділеттілікке қатысты қоғамдық ұғымдарды қалыптастыруға әсер ететін экономикалық, әлеуметтік және мәдени факторлардың өзара байланысын көрсетеді. Бұл зерттеу британдық мәдениетте «зейнетақы» концептіне когнитивті-дискурсивті талдау жүргізіп, оның құрылымы мен бағалаушы сипаттамаларын анықтауды мақсат етеді. Зерттеу зейнетақы туралы түсініктерді қалыптастырудағы әртүрлі әлеуметтік және мәдени аспектілердің рөлін түсінуге бағытталған. Зерттеудің мақсаты «зейнетақы» концептінің қаржылық, әлеуметтік және мәдени компоненттерді қамтитын көп қырлы категория ретінде талдап, осы концептпен байланысты бағалаушы сипаттамаларды британдық әлеуметтік-қоғамдық медиадискурста анықтау болып табылады. Зерттеу Ұлыбританиядағы зейнетақы туралы түсініктің тарихи контекстін және қазіргі көзқарастарын қамтиды. Зерттеу әдістемесі когнитивті-дискурсивті талдауды және мәдени талдауды қамтиды, ол зейнетақының әртүрлі мәдени және әлеуметтік контекстердегі бейнесін зерттеуге бағытталған. Зерттеуде соңғы бес жылдағы британдық онлайн басылымдардан алынған мақалалар пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері британдық мәдениетте зейнетақының қабылдануы көп қырлы әрі қайшылықта екенін көрсетеді, мұнда жеке бостандық пен өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі сияқты жағымды аспектілер және қаржылық қиындықтар мен әлеуметтік оқшаулану сияқты теріс қырлары бар. Бұндай қабылдау тек экономикалық және әлеуметтік факторларға ғана емес, сонымен қатар мәдени стереотиптерге де байланысты, бұл зейнетақының қоғамдағы әлеуметтік рөлінің күрделілігін көрсетеді.

Кілт сөздер: «зейнетақы» концептісі, когнитивті-дискурсивті талдау, британ мәдениеті, әлеуметтік қабылдау, зейнетақы жүйесі, әлеуметтік-қоғамдық медиадискурс, қарттық, әлеуметтік әділеттілік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Iskakova N.S., Islam A. Evaluation Strategies and Tactics of Immigration Issues in Social Media Discourse // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2020. – Vol. 12. – № 6. – pp. 1-10. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n6.29>
- 2 Castells M. The rise of the network society, media in the digital age. Wiley-Blackwell, 2007. – 625 p.
- 3 Disney R., Emmerson C., Wakefield M. Pension Reform and saving in Britain // Oxford Review of Economic Policy. –2001. – Vol. 17, issue 1. – 70-94. DOI:10.1093/oxrep/17.1.70
- 4 Jackson W. Retirement policies and the life cycle: current trends and future prospects. University of York, York, 2009.
- 5 Foster L. Active aging, Pensions and Retirement in the UK // Journal of Population Aging. – 2017. – Vol. 11. – pp. 117-132. DOI: 10.1007/s12062-017-9181-7
- 6 Johnson P. The Economics of Pension Systems in the UK. Oxford University Press, 2013.
- 7 Ginn J. Gender, Pension and the Lifecourse. Policy Press and Bristol University Press. – 2003. – 152 p.
- 8 Featherstone M., Wernick A. Images of Ageing: Cultural Representations of Old Age in British Society. SAGE Publications. – 2003. DOI:10.4324/9780203397442
- 9 Fenton S-J., Draper H. Cultural differences in ageing in the UK A significant knowledge gap. Birmingham Policy Commission. – 2014.

- 10 Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. – Blackwell, 1996.
- 11 Lincoln L., Phelan S. Discourse theory and critical media politics // European Journal of Communication. – 2013. – Vol. 28. – 33 p.
- 12 Денисенко В.Н., Сафаралиева Л.А., Колышева О.Н. Пенсия концептін модельдеу: экспериментальдық тәсіл // Когнитивті лингвистика мәселелері. – 2022. – № 3. – Б. 116-124. DOI:10.20916/1812-3228-2022-2-116-124
- 13 Фаронская С. А. «Пенсия» концептін қарттар «ВКонтакте» әлеуметтік желісінде вербализациялау // Марий мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2023. – Т. 17. № 4. – Б. 562-568. DOI 10.30914/2072-6783-2023-17-4-562-568

Материал 01.04.2025 баспаға түсті

Когнитивно-дискурсивный анализ концепта «пенсия» в британском социально-общественном медиадискурсе

Н.С. Искакова¹, А. Ислам¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай Хана, Алматы, 050022, Казахстан

В условиях изменений социальной политики и пенсионных систем актуальность темы исследования концепта «пенсия» в британской культуре возрастает. Пенсия как социальный институт отражает соотношение экономических, социальных и культурных факторов, влияющих на общественные представления о старости и социальной справедливости. В рамках данного исследования осуществляется когнитивно-дискурсивный анализ концепта «пенсия» в британской культуре с целью выявления его структуры и оценочных характеристик. Исследование направлено на понимание того, как различные социальные и культурные аспекты формируют восприятие пенсии в обществе. Цель исследования заключается в анализе концепта «пенсия» как многогранной категории, включающей финансовые, социальные и культурные компоненты, а также выявлении оценочных характеристик, связанных с этим понятием в Британском социально-общественном медиадискурсе. Исследование охватывает как исторический контекст, так и современные подходы к пониманию пенсии в Великобритании. Методология исследования включает когнитивно-дискурсивный анализ, который позволяет выявить структуры значений, а также культурный анализ, фокусирующийся на изображении пенсии в разных культурных и социальных контекстах. В качестве источников использовались статьи из британских онлайн-изданий за последние пять лет. Результаты работы показывают, что восприятие пенсии в британской культуре многозначно и противоречиво, сочетая как положительные аспекты, такие как личная свобода и возможность самореализации, так и негативные, связанные с финансовыми трудностями и социальной изоляцией. Это восприятие определяется не только экономическими и социальными факторами, но и культурными стереотипами, что отражает сложность социальной роли пенсии в обществе.

Ключевые слова: концепт «пенсия», когнитивно-дискурсивный анализ, британская культура, социальное восприятие, пенсионная система, социально-общественный медиадискурс, старость, социальная справедливость.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Iskakova N.S., Islam A. Evaluation Strategies and Tactics of Immigration Issues in Social Media Discourse // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – 2020. – Vol. 12. – № 6. –pp. 1-10. DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n6.29>

- 2 Castells M. The rise of the network society, media in the digital age. Wiley-Blackwell, 2007. – 625 p.
- 3 Disney R., Emmerson C., Wakefield M. Pension Reform and saving in Britain // Oxford Review of Economic Policy. – 2001. – Vol. 17, issue 1. – pp. 70-94. DOI:10.1093/oxrep/17.1.70
- 4 Jackson W. Retirement policies and the life cycle: current trends and future prospects. – NY: University of York, York, 2009.
- 5 Foster L. Active aging, Pensions and Retirement in the UK // Journal of Population Aging. – 2017. – Vol. 11. – pp. 117-132. DOI: 10.1007/s12062-017-9181-7
- 6 Johnson P. The Economics of Pension Systems in the UK. Oxford University Press, 2013.
- 7 Ginn, J. Gender, Pension and the Lifecourse. – Policy Press and Bristol University Press, 2003. – 152 p.
- 8 Featherstone M., Wernick, A. Images of Ageing: Cultural Representations of Old Age in British Society. – SAGE Publications, 2003. DOI:10.4324/9780203397442
- 9 Fenton S-J., Draper, H. Cultural differences in ageing in the UK A significant knowledge gap. – Birmingham Policy Commission, 2014.
- 10 Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. – Blackwell, 1996.
- 11 Lincoln L., Phelan S. Discourse theory and critical media politics // European Journal of Communication. – 2013. – Vol. 28. – 33 p.
- 12 Денисенко В.Н., Сафаралиева Л.А., Колышева О.Н. Моделирование концепта ПЕНСИЯ: экспериенциальный подход // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2022. – № 3. – С. 116-124. DOI:10.20916/1812-3228-2022-2-116-124
- 13 Фаронская С. А. Вербализация концепта «пенсия» пожилыми пользователями социальной сети «ВКонтакте» // Вестник Марийского государственного университета. – 2023. – Т. 17. № 4. – С. 562-568. DOI 10.30914/2072-6783-2023-17-4-562-568

Материал поступил в редакцию журнала 01.04.2025

MFTAP 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp159-171](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp159-171)

А.Қ. Қараман¹, О.С. Сапашев¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы

АЙМАҚТЫҚ САКРАЛЬДЫ ТОПОНИМИЯДАҒЫ НОМИНАЦИЯ ЖҮЙЕСІ ҰЛТТЫҚ КОД РЕТІНДЕ

Қандай да бір елдің, өңірдің ерекшелігін сипаттайтын киелі орындар өзінің рухани құндылығы негізінде мемлекет пен халықтың мәдени байлығы болып табылады. Әрбір халықтың санасындағы, ұлттық кодындағы киелі атаулар тіл тарихы қойнауындағы қазына ретінде бағаланады. Киелі жер-су атаулардың астарындағы гажайып сырларды танып, этимологиясына, мән-мағынасына, тарихына ерекше көңіл бөлу арқылы халық мәдениетінен көп ақпарат аламыз. Ертедегі түркілерден бастап, олардың заңды жалғасы қазақ халқына дейін елді мекендердің, жер-су, тау, өзен, көл атауларына ат қоюда үлкен мән берілген. Негізі әр географиялық атауда халық тарихының, ұғым-нанымның дерегі үзілмей сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Топонимикалық жүйеде жер-су атауларын қоршаған ортаның өзіндік бедер-белгісіне ұқсастыра атау бар, сондай-ақ белгілі бір тарихи оқиғаларға, өмірдегі себептерге, тылсым құбылыстарға байланысты атаулар да көп беріледі. Қазақ халқы сан ғасырлар бойғы өмір тәжірибесінің негізінде өзінің

ұғымына сіңген географиялық терминдерді қолданған және олардың сын-сапа, қадір-қасиетті белгілеріне сәйкес атаулар жасай білген.

Өзінің генезисі бойынша географиялық терминдердің негізінде географиялық объектілердің қасиеттері, яғни, көп жағдайда культ объектілерінің пайда болуы жатады. Алайда ислам діні негізінде пайда болған атаулар дәстүрлі топонимияда сирек кездесетін жағдай, дегенмен олардың топонимдік атаулардың қасиетті, киелі мәніне орай қалыптасқандығын түсіндіруге болады.

Тақырып аясы мен көлеміне сәйкес, мақаламызда тек қана киелі және діни мағынасы бар топонимдер, ондағы ұлттық код көріністері қарастырылды. Зерттеу барысында, сондай-ақ, олардың жасалу жолдарына, семантикасына, апеллятивтік қызметтеріне, олардың жекелеген типтерге бөлінуіне ерекше назар аударылды.

Кілт сөздер: топонимика, агиотопоним, семантика, этимология, сакральды ономастика, киелі сөздер, әлемнің діни-нанымдық бейнесі, ұлттық код.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ тілінің ономастикалық кеңістігінде дінге қатысты сөздер мен терминдерді қамтитын географиялық атаулардың тұтас бір тобы орын алған. Орыс топонимистері агиотопонимдердің елді мекен атауларына қатыстылығына баса назар аударса, қазақ тіліндегі агиотопонимдер ретінде мазарлар орналасқан киелі жерлер, яғни әулиелер жерленген орындармен байланыстырады. Қазақ жерінде мұндай киелі жерлер бұрыннан зиярат ететін және тілек қабыл болатын қасиетті орындар саналған. Қазақ зерттеушілері агиотопонимдер діни көзқарастар негізінде пайда болған деген пікірді ұстанады. Қасиетті мекендер мен орындар Қазақстан топонимикасында маңызды орын алады және қазақ халқының рухани мәдениетінде кодталған ұлттық болмысты көрсетеді.

Жалпы ұлттың менталитеті дінге негізделгенмен тарих, климат, географиялық кеңістік, тілдің ерекшелігі де маңызды рөл атқарады. Топонимика қоғамда болып жатқан барлық оқиғалардың куәгері және олардың анық болмысы. Топонимика әрбір елдің саяси, экономикалық өмірінің, дінінің, әдет-ғұрпының, мәдениетінің, салт-дәстүрінің, ұлттық тілінің дамуының және географиялық атаулардың мәдени көрсеткішінің көрінісі болып табылады.

КІРІСПЕ

Қазақ тіл білімінде қасиетті ономастиконды зерттеу халықтың діні, тарихы мен мәдениеті туралы бай және әр түрлі ақпарат алуға мүмкіндік береді. Лингвистика саласында қасиетті ономастикон күні бүгінге дейін кешенді түрде зерттелген жоқ. Дегенмен орыс тіл білімінде қасиетті топонимикаға арналған көптеген зерттеулердің авторларын атауға болады. Олар: М. В. Горбаневский¹, В.Я. Дерягин², А.А. Минкин³, И. И. Муллонен⁴, Н. М. Теребихин⁵ және т. б.

Сонымен қатар әулиелердің есімдерін В. И. Супрун⁶, Б.А.Успенский, Ф.Б. Успенский⁷, А. В. Юдин⁸ қарастырған. Бұл зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде сакральды

¹ Улицы Старой Руссы. История в названиях. М., Мельгир, 2002. 128 с. (Совместно с Р.А.Агеевой и В.Л.Васильевым);

² Из истории географии финно-угорских заимствований в северно-русских говорах. Диалектная лексика. Л., 1971 (в соавт. с Л. П. Комягиной);

³ Из Истории Мурмана. Мурманск, 1976, с.209;

⁴ Топонимия Заонежья: словарь с историко-культурными комментариями. Петрозаводск, 2008

⁵ Теребихин М.Н. Метафизика Севера: Монография. — Архангельск: Поморский университет, 2004. — 272

⁶ Православия святые имена : Учеб. пособие по истории религии / Под ред. А. Агеева. - Волгоград : Книга: МЦП "Вайланд-Волгоград", 1996. - 173 с.

ономастиконның теоним – Құдайдың есімі, агиоантропонимдер – әйгілі әулиелердің есімдері, агиотопонимдер – географиялық атауларды білдіретін жалқы есімдер, агиотопонимдер – агионимдерден – әулиелердің есімдерінен пайда болған географиялық атаулар жан-жақты сараланған, жіктелген, топтастырылған, мағыналары ашылған және сөздіктер құрастырылған.

Американдық топонимист Дж. Р. Стюарт XX ғасырдың 70-жылдарында мынадай жіктеуді және географиялық атауларды ұсынды: сипаттамалық; ассоциативті; оқиғаларға байланысты; иелік; мемориалдық; халықтық-этимологиялық; жасанды; ұсыныс; қате; ауыстырылған.

Киелі (латын тілінде – sacer (sacri)) сөзі кейде қасиетті деген мағынаны да білдіргенімен, екеуі екі түрлі ұғым. Халқымыз табиғатта әлдебір тылсым күш өзінен басым болған кезде, оның иесі бар әрі киелі деп санаған және оған сенген. Киелі әртүрлі түрде көрініс табатын, ежелгі діни көзқарас пен аңыздарда бүкіл әлемдік діндерді білдіру үшін қолданылады. Басқаша айтқанда, киелі сөзі – адамзатты дүниетанымдық деңгейде ата-бабалардың әлемімен байланыстырған және байланыстырушы нәрселер болып есептеледі [1, б. 7].

Лингвистикалық сөздіктерде «агиотопоним» дегеніміз (грек тілінен агио – қасиетті, топос – орын) мағынаны білдіреді. Яғни, әулие ретінде танылған тұлғаларға байланысты мекендер (қоныс орны, әулиенің өмір сүрген немесе жерленген жері және т.б.) және соған байланысты қалыптасқан киелі жер-су атауларын атаған.

Сонымен қандай бір елді мекен, жер атаулары болсын, ол алдымен халық тарапынан қойылатын географиялық жер атауларына жатады. Қазақ даласындағы тау, өзен-көл, елді-мекендердің атаулары халықтың болмысымен, дүниетанымымен тікелей байланысты [2]. З.Құлманованың айтуынша ғылыми зерттеулер Қазақстанда ислам діні таралмастан бұрын түркі халықтары ай, күн, аспан, жер, Құдай, әруақтар, ата-бабаларға табынғандығын көрсеткен [3].

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазақ тіл білімі топонимика саласының сакральды және агиотопонимдік ерекшелігін зерттеудің өзектілігі қазіргі кезде өз маңыздылығын жойған жоқ. Жер-су атауларының семантикалық мәнін ашу, этимологиялық сипатын айқындау, ұлттық маңызын ашып көрсету қазіргі қазақ тіл білімі үшін маңызы зор. Тілдің тарихи тұрғыда қалыптасып дамуы үшін, ұлттық идеология жағынан да ерекше маңызға ие.

Мақалада қолданылған зерттеу әдістері мынадай: 1) дескриптивті (сипаттамалық) әдіс: сакральды топонимика мен агиотопонимдердің белгілері мен сипаттарын анықтау; 2) концептуалды талдау: агиотопонимдер арқылы білдірілген ұғымдарды зерттеу; 3) тарихи-семантикалық салыстырмалы талдау.

Қазақстанның жер көлемі 2724,9 мың км² құрайды. Қазақстан Республикасы аумағының көп мөлшерін биіктігі 400-500 м болатын жазықтар, үстірттер, шоқылар, қыраттар, жоталар алып жатыр. Ал, абсолютті биіктігі 5000 метрге дейін жететін аспанмен таласқан асқар таулар Алтай, Жоңғар Алатауы, Тянь-Шань табиғаттың ерекше көрінісі. Қазақ топонимистері Қазақстанның 17 облысындағы ата-бабалардың мекен еткен көне қоныстар атауларын, елді-мекендер, гидронимдер, ойконимдер, оронимдерді жинақтап, теріп, тізімдеп әр жыл сайын сөздіктер, этимологиялық анықтамалық, энциклопедиялық анықтамалықтарды жарыққа шығарды.

Зерттеу барысында тілдік деректер төмендегі материалдардан алынды:

- «Сакральный ландшафт Сарыарки: Коллективная монография» (2020);
- «Жер-су атауларының анықтамалығы (2009);

⁷ Иноческие имена на Руси. М.; СПб.: Нестор-История, 2017. 344 с.

⁸ Твое святое имя. М., 2007

- «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы (2017);
- «Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізілімі» (2017). Аталған басылымның тізіліміне киелілік қасиетімен танылған өзіндік маңыздылығы бар табиғи жерлер, көрнекті және көпшілікке таныла қоймаған ескерткіштерді қамтитын тарихи-мәдени мұра нысандары енген. Ескерткіштердің хронологиясы ежелгі дәуірден қазіргі заманның этнографиясына дейінгі кезеңді қамтиды.

Қазақ топонимиясының даму тарихын зерттеген, әрбір топонимнің этимологиясын сипаттаған ғалымдар еңбектерінің маңыздылығы жоғары. Қазақстан облыстары бойынша жер-су атауларының энциклопедиялық анықтамалықтары тілдік деректерге бай. Зерттеушілер тарапынан құрастырылған сөздіктерге сол аймақтың барлық географиялық атаулары енген.

НӘТИЖЕЛЕР

И.В. Бугаева алғаш рет қасиетті (қасиеттілікпен байланысты) онимдердің классификациясын жасады және «әйгілі христиан әулиелері номинациясына қызмет ететін апелляциялық антропонимдік кешен» ретінде анықталған «агиоантропоним» ұғымын анықтады [4].

Агионимдер лингвомәдениеттің маңызды ақпарат берушісі болып табылады. Олар ең алдымен дінтану, сондай-ақ мәдени және тарихи ақпараттың көп мөлшерін сақтайды. Әлемнің діни бейнесінде киелілікпен байланысты ономастикалық кеңістік барлық халықтар үшін құнды дүние болып саналады.

Топонимдерді географиялық терминдер ретінде қарастыру бір жақты құбылыс болып қалары сөзсіз. Кез келген топонимнің семантикасында мәдени және тарихи ақпарат бар. Бұл туралы ономастика, этнолингвистика, лингвистикалық елтану, лингвомәдениеттану салаларының белгілі мамандары Н.И. Толстой, В.Н. Топоров, М.В. Горбаневский, В.И. Супрун, Р.А. Агеева, Е.М. Верещагин, А.Ф. Журавлев, Е.Н. Березович, Г.М. Керт, В.П. Нерознак және басқалар пікірлерін білдірді және көптеген еңбектер жазды.

Қазақ топонимдерінің шығу тәркісіне қатысты бірқатар зерттеу жұмыстары мен сан түрлі пікірлер бар. Қазақ тіл білімінде ономаст-ғалымдар әр топонимнің әр компонентін барынша талдап, қай тілден енгенін, қазіргі кезде қай тілде осы нұсқаның сақталғанын зерттеп, еңбектерінде мысалдар негізінде дәйектеген. Ә.Әбдірахманов (1975) қазақ топонимдерінің этимологиясын ашуға көңіл бөлген [5], Е. Қойшыбаев (1974) Қазақстан топонимдерінің қысқаша түсіндірмелі сөздігін жасаған [6], Ғ. Қоңқашбаев (1963) Қазақ географиялық атаулардың сөздігін құрастырған [7]. Бұл ғалымдардың қазақ ономастикасының, соның ішінде топонимиканың дамуына қосқан үлестері ұшан теңіз. Қазақ ономастикасының негізін қалаушылардың бірі – ғалым Т. Жанұзақовтың (2019) бірнеше еңбектерін айрықша атап өтуге болады. Ғалым өзінің еңбектерінде жер-су атауларының түптөркінін ашқан.

Қазақ тіл білімінде сакральді топонимдер ұзақ уақыт бойы зерттеліп келеді, ал соңғы жылдары бұл тақырыпқа деген қызығушылық арта түсті. Қазақ тіліндегі киелі топонимдер көбінесе жергілікті діни және рухани сенімдермен тығыз байланысты және халықтың мәдениетінің, дүниетанымының айқын көрінісі болып табылады. Сондай-ақ, қазақ халқының көшпелі өмір салты жер-су атауларына ықпалын тигізген. Мысалы, Қаратау, Жалаңашкөл секілді топонимдер қазақ халқының табиғатпен тығыз байланысы мен оған деген құрметін көрсетеді. Бұл топонимдер арқылы ұлттың киелі мәдениеті мен ұлттық бірегейлігі сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазіргі таңда қазақ топонимдерінің шығу, даму кезеңдері және жасалу жолдары жан-жақты зерттелу үстінде. Топонимдік атаулардың қалыптасуы халықтың, оның сөзінің тарихымен байланысты, тілдің әр дәуірдегі дамуы мен өзгерумен, қала берді қоғамдық құрылымдардың трансформациялану үдерісімен тікелей байланысты.

Әрине, жер-су аттары ғасырлар бойы жасалып, лингвомәдени сипатта болатындықтан, оған жүргізілген зерттеу еңбектер де саны қырлы. Жер-су атауларының этимологиясын ашу ерекше зер салатын мәселелердің негізінен саналады. «Әлемнің мифологиялық және теологиялық бейнелерінің құрамдас бөліктерін зерттеу қазіргі таңда этнолингвистика, лингвомәдениеттану, лингвокогнитивтік, когнитивтік-дискурсивті бағыттар аясында қарқынды жүргізілуде» [8]. Мақалада агиоантропонимдердің қатарын құрайтын киелі жер-су аттарының тізімін беруді жөн көрдік. Төмендегі тізімге Қазақстанның барлық облыстарындағы киелі географиялық нысандардың атаулары, жалпы киелі топонимикалық атауларды қамтуға тырыстық.

Әулие (өзен, Ақтөбе обл), Әулиеағаш (қорым, Ақтөбе обл), Әулие мола (тау, Ақтөбе обл), Иманкөл (көл, Ақтөбе обл), Мешіт (қыстау, Ақтөбе обл), Намазбұлақ (бұлақ, Ақтөбе обл), Намазтау (тау, Ақтөбе обл), Шайтаниағыл (қыстау, Ақтөбе обл), Әулиеағаш (қоныс, ауыл Алматы обл.), Әулиебастау (бұлақ, Алматы обл.), Әулиекұм (қоныс, Алматы обл.), Әулиесексеуіл қоныс, Алматы обл.), Әулиетас жағасы (қоныс, Алматы обл), Әулетөрекүл (қоныс, Алматы обл), Әулиешоқы (шоқы, Алматы обл), Бейіттібұлақ (өзен, Алматы обл.), Жұмақ (жота, Алматы обл.), Жынды (қоныс, Алматы обл.), Шайтанарал (арал, Алматы обл.), Шайтанжота (тау, Алматы обл.), Баба (қыстау, Атырау обл.), Намазтақыр (қоныс, Атырау обл.), Баба (жайлау, Батыс. Қаз. обл.), Дәуіріш (қыстау, Батыс. Қаз. обл.), Мешіт (құмды алқап, қыстау Батыс. Қаз. обл), Әулие аңғары (Жамбыл обл.), Әулиебастау (көне қала орны, Жамбыл обл.), Молалы (өзен, құдық, Жамбыл обл.), Шайтансеміз (бұлақ, Жамбыл обл.), Әулетөбе (тау, Қарағанды обл.), Әулиешабыра (Қарағанды обл.), Әулиешоқы (тау, Қарағанды обл.), Бектауата (тау, үңгір, Қарағанды обл.), Исламқұдық (құдық, Қарағанды обл.), Ишансай (өзен, Қарағанды обл.), Мешіт (қыстау, Қарағанды обл.), Молалыжал (жота, Қарағанды обл.), Молаадыр (бейіт, Қарағанды обл.), Молабұлақ (бұлақ, Қарағанды обл.), Молалыбұлақ (бұлақ, Қарағанды обл.), Әуликөл (көл, ауыл, Қостанай обл.), Мешітті (ауыл, Қостанай обл.), Әулие (қыстау, Қызылорда обл.), Әулиекұдық (құдық, Қызылорда обл.), Базар Қожас кесенесі (Қызылорда обл.), Ақмешіт әулие үңгірі (Оңт. Қаз. Обл.), Ақмола кесенесі (Оңт. Қаз. Обл.), Әулие көлшік ата қылуы (Оңт. Қаз. Обл.), Ишанбазар мешіті (Оңт. Қаз. Обл.), Қарабура әулие кесенесі (Оңт. Қаз. Обл.), Әулие (тау, Павлодар обл.), Әулиебұлақ (өзен, Павлодар обл.), Әуликөл (көл, Павлодар обл.), Әулиетас (жартас, Павлодар обл.), Бабалы (таулар, Павлодар обл.), Құдайкөл (көл, ауыл, Павлодар обл.), Құдайшоқы (тау, Павлодар обл.), Шайтан (көл, Павлодар обл.), Шайтанды (таулар, Павлодар обл.), Шайтанкөл (көл, Павлодар обл.), Әулиешоқы (Солт. Қаз. обл.), Әулиеоба (батпақ, Солт. Қаз. обл.), Иманбурлық (өзен, Солт. Қаз. обл.), Имантау (тау, көл, Солт. Қаз. обл.), Молалы (көл, Солт. Қаз. обл.), Шайтан (көл, орман, Солт. Қаз. обл.), Әулиебұлақ/Әулие қыз бұлағы (Шығыс Қаз. Обл.), Әулиешоқы (тау, Шығыс Қаз. Обл.), Жұмақ (тау, Шығыс Қаз. Обл.), Ханышғыс (тау, Шығыс Қаз. Обл.), Богословка (ауыл, Ақмола обл), Қарамола (қоныс, Ақмола обл), Шайтанды (тау, өзен, жота, Ақмола обл), Шайтанқарасу (өзен, Ақмола обл), Шайтанкөл (қоныс, Ақмола обл), Шайтантөбе (тау, төбе, Ақмола обл).

Жоғарыдағы берілген киелі топонимдерді шартты түрде бірнеше тақырыптық топқа бөліп қарастырдық: 1) Теонимдік топонимдер; 2) Киелі, қасиетті әулиелердің есімдерінен бастау алатын агиотопонимдер; 3) діни наным-сеніммен байланысты қойылған атаулар; 4) киелі жер-су аттары; 5) қазақ жеріне әр кезеңдегі қоныстанушылардың өзгертуінен пайда болған атаулар; 6) тарихи аңыз-оқиғаларға қатысты қалыптасқан атаулар. Төменде әрбір жоғарыда берілген топтарды тілдік деректер және мысалдармен ұсынып отырмыз.

Теонимдік топонимдер: *Тәңірі* – көне заманнан бастап қазақ ұғымында «көк аспан, Алла тағала, Құдырет, Жаратушы» мағынасын береді. Топонимжасамда жердің ең биік шыңын географиялық нысанды атауға қатысады. Олар: абсолютті биіктігі 6995 метрді құрайтын Алматы облысы Райымбек ауданындағы *Хантәңірі* шыңы және *Тәңіртау* оронимі. Павлодар облысында Жаратушының қазақтар арасына парсы тілі арқылы енген Құдай атауына байланысты *Құдайшоқы* тауы мен *Құдайкөл* көлі бар. Тау халық ұғымында биіктікті, киелілікті, құдыреттілікті білдіреді. Қасиетті Құран Кітабында Алла тағаланың сүйікті Пайғамбары Мұхаммед ғ.с. да тауға барып тілдескен деген дерек бар. Дүние жүзіндегі қай халықты алып қарасаңыз да, тауды құдыретті, қасиетті, киелі деп санап сыйынған, табынған, сонымен қатар тау басында өзіне тән әдет-ғұрыптарын өткізген. Бұны біз қазір сақтардың тау басындағы табыну жерлері, ондағы ғұрыптарға байланысты қашап қалдырған киелі таңбалары да дәлелдейді. Мәселен Алматы облысындағы Таңбалытас кешені, Шығыс Қазақстандағы Ақбауыр үңгірі осыған дәлел.

Бұрынғы замандардағы адамдардың дүниетанымы мен қоршаған ортаны танып білудегі алғашқы түсінігі туралы зерттеуші былай дейді: «Қоршаған ортаның әрбір бөлігі сакрализация процесіне (Құдай, Жаратқан, қасиетті) ұшырай бастады.

Киелі географиялық нысандарда тау, жота, өзен, көл, қорғандар, сыйыну орындары атауларының негізінде жасалған топонимдік атаулар мол кездеседі. Мәселен, қазақ ономастикасында «әулие» сөзіне қатысты агиотопонимдердің қатарынан таулардың, төбелердің, шатқалдардың, үңгірлердің, көлдердің, өзендердің, ауыл атауларын кездестіруге болады. Тараз қаласының ескі атауы – Әулие Ата да осыған дәлел.

Көшпелі қазақ үшін географиялық нысандардың ішінде тауға сыйыну, тәубе ету, тағзым ету ерекше орын алады. Түркі халықтарының ономастикалық жүйесін зерттеуші Э. Мурзаев тау, жота, төбеге байланысты түркі халықтарында табу ұғымы жайлы мынадай түсінік қалыптасқанына тоқталып өтеді: «Тау, шыңдардың иелері болған. Адамдар олардың атын тікелей атамаған. Табу бұзылған жағдайда жамандыққа, сәтсіздікке ұшырайды деп түсінген. Тау басында әр түрлі ғибадаттар жасалған. Құрбандық шалып, тауға тағзым ету салты да орындалған» [9].

Әулие компонентімен келген топонимдер: тау, бұлақ, құдық, өзен, қорым, қоныс. *Әулиетау* (Ақмешіт) – Ұлытаудың ең биік шыңы. Әулие сөзінің мағынасын Б. Тохан былай ашып көрсетеді: «Әулие – 1. Құдай жолын қуып, дін уағыздаушы адам. 2. Айтқаны келетін сәуегей адам. Ауысп: қадірлі, қасиетті» [10].

Әулие көл – Қостанай облысындағы көл: елді мекен. Халық аңызында «Көл бір күнде аяқ астынан құрғап, астына жоқ болып кетіпті де түнде қайтадан пайда болыпты. Содан соң Әулиекөл атап кетіпті. Көлдің бұлайша аталуы – оның басқа да қасиетіне, емдік, шипалық ерекшеліктеріне байланысты болуы мүмкін» деп пікір білдіреді топонимист Т. Жанұзақ [11].

Әулиетас – бұлақ. Әулие + тас компоненттерінен құралған атау. Әулиетас деп аталуында үлкен мән-мағына жатыр. Әулиелердің қарапайым адамдарға қарағанда қасиеттері басым. Аңыз-әңгімелерден олардың табиғаттан тыс керемет қабілетке ие екенін көруге болады. Географиялық нысандардың атауларындағы әулиелердің есімдері қазақ жерінде ислам дінінің орныққан кезеңінде пайда болған болуы мүмкін. Қазақстанның басқа облыстарымен салыстырғанда Оңтүстік Қазақстанда «Әулиелі жер» қасиетті орындарының саны едәуір көп, олардың көпшілігі әулиелердің есімімен аталады. Сондай-ақ, Батыс Қазақстанда Маңғыстау өңірін киелі өлке екенін ерекше атап өтуге болады, себебі 362 әулиеге мекен болған қасиетті мекен. «Маңғыстаудағы топонимикалық кеңістігінің біртұтас бейнесін жаңғыртуда діни-танымдық ұғымдарға, оның ішінде сопылыққа негізделген сакральді топонимдер ерекше орын алады» [12].

Топонимдердің жасалу, пайда болу, шығу тарихында ерекше орын алатын маңызды мәселенің бірі – діни ұғым-түсініктермен, халықтың ескі наным-сенімінен туындаған атаулар. Халықтың жүріп өткен тарихындағы діни оқиғалар, тылсым құбылыстар, перілер әлемі, жын-шайтандар олардың тіршілік өміріне айтарлықтай әсер етті.

Қазығұрт тауы, Қазығұрт атауы қазақ тілі ономастикалық кеңістігіндегі түркі халқы мәдениетінде айрықша мәнге ие феномендік атау. Қазығұрт атауының шығу тегіне қатысты толық мағлұматты Қ. Өмірәлиевтің еңбектерінен кездестіруге болады.

«Қазығұрттың басында кеме қалған,

Ол әулие болмаса, неге қалған!» деген қазақ арасында кеңінен таралған аңыз әңгіме бар. Оның себебін – Нұх пайғамбар (ғ.с.) заманында жердің бетін топан су қаптап, Нұх пайғамбардың (ғ.с.) кемесі тоқтайтын таудың бірі – осы Қазығұрт деп аңыз сыр шертеді. Әр аңыздың түбінде шындық жататыны мәлім. Қазығұрт тауының басында кеменің қалған не қалмағаны туралы теолог Б.Сағындықұлы мынадай дәлел келтіреді: «Топан су азайғанда «Нұхтың кемесі менің төбеме қайырылады» деп биік таулар өзара таласқан. Нұх аласа тауға тоқтау жөнінде бұйрық алады. «Аласа тау дегені осы болуы мүмкін» деп Нұхпайғамбар арабтардың Жудысына келсе, періштелер «бұл емес» дейді. Армяндардың Араратына келсе, тағы да «бұл емес» дейді. Қазақтардың Қазығұртына келеді. «Бұл да емес» деген соң қазіргі Бұқар облысы, Тамды ауданы маңайындағы Нұрата тауына жылжиды. Нұх пайғамбардың кемесін қабыл алған киелі тау осы еді (*Нұрата атануында да сыр бар шығар*). Аласа таулар Нұхтың кемесі тоқтайды деп үміттенгендіктен, балбырап балқып кеткен. Сондықтан жоғарыда аталған таулардың бәрінде де кемеге ұқсас белгі қалған» [13]. Ғаламның ғажайып сырларын түсіндіруші теолог ғалым бұл пікірін арнайы экспедиция жасақталып, ғылыми жұмыстар жүргізілген жағдайда, Нұратаның басындағы таза ағаштан жасалған кемені анықтауға болады деп жүз пайыз сенімділік білдіреді.

Қасиетті жерлер, мекендер мен орындар адамның тіршілік ету ортасын қасиетті етіп қана қоймайды, сонымен қатар әр түрлі географиялық объектілерді, материалдық және өндірістік тіршілік пен мәдениеттің объектілерін атау біртұтас қасиетті кеңістікті құруға ықпал етеді. Қазақтың кең-байтақ жер аумағында *Хан Тәңірі*, *Бектау ата*, *Қазығұрт* топонимдерді мифтік жер-су аттары ретінде қабылданғаны белгілі. Себебі, тілімізде аталмыш топонимдерге қатысты мифологиялық ұғымдар мифтер, тарихи мәтіндер, аңыз-әңгімелер көп.

Киелі антропонимдер – *Бабаата күмбезі* (Оңт. Қаз. Обл.), *Баба түкті Шашты Әзіз мазары* (Оңт. Қаз. Обл.), *Ибрагим ата күмбезі* (Оңт. Қаз. Обл.), *Баба* (бейіт, Ақтөбе обл.), Қазақ киелі антропонимдерінің құрамында *ата*, *баба*, *бап* (*баб*) сияқты сыйыну сөздері қалыптасқан. Халық ұғымындағы киелі бейнелердің жалпы көрінісінде ата-бабаға деген құрмет байқалады. Ата-баба тірі кезінде де, о дүниелік болса да адамдарды Жаратушымен байланыстырушы, екеуінің арасындағы алтын көпір қызметін атқарушы.

Бектауата – тарихи тау, биіктігі 1215 м., село, Қарағанды обл. Халық аңызы бойынша: Бектау ата және Бегазы деген екі әулие болған. Бұл әулиелер тауды мекендеген. Солардың құрметіне географиялық нысан Бектауата тауы аталған.

Бабаата – Шымкент облысындағы ұзындығы 44 км созылып ағып жатқан өзен атауы. Баба арғы тек дегенді білдіреді. Қазақтар қасиетті әулие санаған кісілерді баба деп немесе қысқартып баб деп атаған. Мысалы, Баба түкті Шашты Әзиз, Арыстан баб, Қамбар баб.

Қасиеттілік пен қасиетті ұғымдар әрқашан сенуші адамның санасы үшін маңызды болды. Сондықтан, халық өз өмірін ұйымдастыру процесінде ономастикалық номинациямен адамдар саналы түрде, рухани-адамгершілік идеяларын қосады. Ал көптеген кейбір жекеленген тұлғалар белгілі бір жақсы қасиеттері арқылы халық санасында қасиетті, киелі ұғымын қалыптастырған. Осылайша қарапайым халық тарапынан қасиетті ономастикон агионимдермен ұсынылған.

Жұмақ – тау. ШҚО Шыңғыстау тау жүйесі. Бұл сөз араб тілінен енген «о дүниеде болатын ғажайып өмір, мекен».

Намаз – мұсылмандардан талап етілетін бес парыздың бірі. Топонимжасамда «елді мекеннің құбыла жағында орналасқан табиғи нысанды атауы мүмкін, өйткені намаз тек құбылаға қарап оқылады». *Намазбұлақ* (бұлақ, Ақтөбе обл., Байғанин ауд.), *Намазтау* (тау, Ақтөбе обл., Байғанин ауд.), *Намазшағыл* (төбе, Маңғыстау обл., Бейнеу ауд.) [14].

Бейіт – мола. Ерте заманда бейіт, молалар «жақын жерде ел бар» деген мағынада қолданылған. Сонымен қатар жолаушыға бағыт-бағдар қызметін атқарған. Ұзақ сапарға шыққан жолаушылар ауылдарға жете алмаған жағдайда осы мазар, мола мен бейітке түнеп шығатын болған. Қазақ халқының мәдениетінде өмірден озған адамдардың бейітіне барып, құран бағыштап отырған. Әулиелер жерленген мазарларды тілек қабылданатын киелі орын деп санап, балалы болуға байланысты тілек тілеген. Яғни, қазақ ұғымында әулие Жаратушы мен жаралғанның арасын байланыстырушы қасиетті тұлға. Өзінің тілегінен гөрі тақуа адамның тілегі тез қабыл болады деп түсінген.

Мола. Көшпенді қазақ өмірден озған ата-бабаларының жатқан зиратын, қорымын, моласын, бейітін ерекше құрметтеген. Бұл дәстүр қазақтың арғы тегі сақтардан жалғасып келе жатыр десе де болады. Бұрынғы адамдар обаларға жерленген. Қазақстанның түпкір-түпкірінде Қараоба, Сарыоба, Шағаноба атаулары кең таралған. Сондай-ақ Астана қаласының тарихи атауы – Ақмола да осындай топонимикалық принциптің негізінде жасалынғаны белгілі.

Демондық атаулармен келген топонимдер: тау, көл, төбе.

Шайтанкөл – Бұл көл алғашқы кезде «Әулие көл» аталған. Жағасына тастан қашалған крест қойылған. Бір кезде әлгі крест суға құлап кеткен. Содан кейін «Шайтанкөл» аталыпты.

Шайтантас – биіктігі 572,9 м. құрайтын тау. Топонимдік мағынасы: «жын-шайтанды жартас, тау». Атау «Шайтантас маңы албастыға, сайтанға, жынға толы» деген діни, соқыр сенімге байланысты қойылған дейді Т.Жанұзақ [11].

Шайтан, жын пендені тура жолдан тайдыру үшін әрекет ететін көзге көрінбейтін магиялық рухтар. Адамға қарсы қастандық жасайтындықтан адамзаттың қас жауы. Шайтандардың да өмір сүретін өз әлемі бар. Жын-пері алыс, елсіз жерлерге иелік етеді. Адам үшін олар жұмбақ құбылыс. Белгілі бір дәрежеде олар адамдардың өмір тіршілігіне әсер ете алатын күшке ие. Оның дәлелі ретінде тіліміздегі *жын тиді, жын ұрды, пері соқты, жыны бар*, деген тіркестерді келтіруге болады.

Қазақстанның әрбір аймағында экзоним топонимдер де кездеседі. Экзоним топонимдерді бір кездері қазақ жерін отарлаушылар немесе сырттан келген қоныстанушылар атауды орысшаға аудару арқылы берген. Мысалы, Святогоровка – село. Әулиетау атынан аудару арқылы берілген.

Богословка – басында Үшқұдық атауы болған. Зерттеушілер бұл ойконимнің мифологиялық астары зор маңызға ие екенін, көшпенділер үшін су – өмірдің символы және оның қорғандық күші бар екенін айтады. Үшқұдықтың «Богословка» атауына ие болуы да құдық суының православ христиандарының діни ғұрпындағы белгілі бір аралықта суды киелендіру ритауалына байланысты шығуы әбден мүмкін.

Бұрынғы топонимдер орнына жаңа топонимдердің орнығуы жер-су атауларын қолдануда жарыспа варианттылықты тудырған. Қазақ ұлттық кодынан жоғалмаған ескі жер-су атаулары кейіннен келімсектер берген жаңа атауларымен жарыса, қатар қолданылуы Қазақстан топонимінде молынан кездесетін құбылыс.

Топонимдер құрамындағы ислам діні келгеннен бері қолданылып жүрген сөздер барлық өңірлерде орын алады. Ол сөздердің топонимикалық атауларда кездесуі бізге ортақ діни наным-сенімнен мол мағлұмат береді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы бойынша төбе, су, шоқы геоморфологиялық, гидронимдік аппелятивтердің, ойконимдердің ортақ қолданысы, яғни әрбір облыстардағы жер-су атаулары құрамында өз мағынасында немесе ауыспалы мағынасында көрініс табуы ортақ мәдени көрсеткіш. Қазақстанның түпкір-түпкірінде орналасқан тау, өзен-көл атауларында әулие сөзі қасиетті, киелі мәнінде көп қолданылады. Әулие ұғымымен әр түрлі әпсаналық мазмұндар орын алған. Ал, гидронимдерде кездесетін әулие компоненті «құдыретті, қасиетті, киелі» мағыналарын білдірсе, кейде «шипалы, емдік қасиеті бар» деген мағынаны да жүктейді. «Ата, баба, бап» (мыс. Әулиеата, Арыстан баб) сөздері топонимдік атаулар жасауда жиі қолданылып, әулие есімдері мен киелі жерлердің қызметтік мағынасын ашады. *Бейіт, мола, мазар, зират*,

содай-ақ исламға дейінгі *қорым*, *оба* сөздері топоним жасауда біршама белсенділік танытады.

Мифтік және де беймифтік топонимдердің актив және пассив қоры тілді пайдаланушы жеке адамның, жеке тілдік тұлғаның сөздік қорына, яғни білім аясының кеңдігіне, тарлығына байланысты болып келетіндігін есте сақтауымыз қажет.

Осылайша, тек кейбір этномәдени типтерді салыстыру типологиялық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды табуға болатындығын дәлелдеуге мүмкіндік береді. Типтер мен атаулардың ұқсастығы тіл-дереккөздердің ұқсастығына негізделмейді. Ономастикалық номинацияның киелі атаулары мән-мағыналары олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерімен байланысты, өйткені «атау – бұл ұлттық мәдениеттің өнімі және көрінісі».

Бағалау-сипаттау функциясы агиоантропоним семантикасында көрінеді, бұл адамдарда белгілі бір эмоционалды қатынасты тудырады, олар экспрессивті салыстыруларда жиі қолданылады. Символдық функцияның арқасында әулиенің есімі немесе оған қатысты атау қандай да бір сапаның, адамның қандай да бір қасиетінің анықтамасын білдіруге қабілетті және белгілі бір идеалды бейненің көрінісі бола алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сакральды топономика және агиоонимдер – лингвомәдениеттің маңызды тасымалдаушысы болып табылады. Олар ең алдымен діни-танымдық, сондай-ақ мәдени және тарихи ақпараттың көп мөлшерін сақтайды. Қасиетті (сакральды) ономастикон және агиоантропонимдер ономастикалық кеңістіктің элементі болып табылады және қазақтың сайын даласында тіршілік еткен әйгілі әулиелердің аттарын білдіретін тіл бірліктері ретінде анықталады.

Сакральды ономастикада шындық, ақиқат туралы ақпарат көрініс табады және сақталады, олар халықтың мәдениеті туралы ақпараттың үлкен қабатын тасымалдаушылар болып табылады. Агиоантропонимдерде біз дінтарихының кейбір құбылыстарына сенушілердің жалпы қатынасын көреміз, бұл қасиетті, киелі елді-мекендердің атауындағы халықтың діни наным-сенімінен байланысты қолданылады.

Қазақ тілінің ономастикалық кеңістігінде дінге қатысты сөздер мен терминдер бар географиялық атаулардың жүйесін қарастырғанымызда киелі сөздермен байланыстырып қойылған елді мекендердің атаулары ғана емес, әулие-әмбиелер мен қасиетті адамдар жерленген мазарлар, кесенелер, яғни құтсал орындардың атаулары көп кездесетіні байқалады. Мұндай жерлер халықтың тілек тілеуі мен дұға етуі үшін баратын зиярат орындарына айналған.

Қазақстанның барлық облыстарында кездесетін мифологиялық-сакральды мазмұны бар бейнелі атаулар: *Қоңырәулие*, *Баба түкті Шашты Әзіз мазары*, *Марал Ишан мазары*, *Ибрагим ата күмбезі*, *Қарашаш ана күмбезі*, *Домалақ ана күмбезі*, *Бататау* (тау), *Қаражұмақ*, *Мешіт* (құмды алқап), *Қарақожа мешіті*, *Ақмешіт әулие үңгірі*, *Ақбейіт*, *Бейіттібұлақ*, *Моалы*, *Мазар*, *Иманқара* (тау), *Иманқұлбастау* (тау), *Иманқұл* (өзен), *Қажыауыл*, *Қарамола*, *Қазығұрт* (тау), *Киелі Қаратау*, *Шайтанарал* (арал), *Шайтанжота* (тау), *Шайтантас* (тау), *Шайтансеміз* (бұлақ), *Шайтансай* (сай), *Жынтөбе* және т.б. Қазақ халқының әдет-ғұрпы мен діни көзқарасын білдіретін топонимдердің әрқайсысының өзіне тән мағынасы мен ерекшелігі бар. Қазақстан аумағында, әсіресе Оңтүстік Қазақстанда әулиелер мен қасиетті адамдардың есімдерімен байланысты агиотопонимдер мол кездеседі. Исламның алғашқы тарихындағы әулиелердің есімдері бар агиотопонимдер, сондай-ақ бейнелері исламға дейінгі табиғат культінің ерекшеліктерін сақтайтын әулиелер сандық жағынан аз екені байқалады.

Әулие (тау), *Әулиетөбе* (тау), *Әулиешоқы* (тау), *Әулие* (тау, қыстау), *Әулиеқора* (тау), *Әулиебұлақ*, *Әулиебастау*, *Әулие аңғары*, *Әулиешоқы* (жота), *Әуликөл* (көл, ауыл), *Әулие көлшік ата қылуеті*, *Әулиеқұдық* (құдық), *Әулиеағаш* (қоныс, ауыл), *Әулиеқұм* (қоныс), *Әулиесексеуіл* (қоныс), *Әулиетас жағасы* (қоныс), сияқты топономикалық атаулар негізінен

жеке агионимдерге (әулиелердің есімдеріне) қатысты да болуы мүмкін. Уақыт өте келе әулие есімдері халық жадында толық сақталмай, ұмыт қалса керек. Сакральды ономастикон мен агиоантропонимде әлемнің көзқарасы, құндылықтар жүйесі, қандай да бір дін өкілдерінің жалпы діни идеялары көрініс тапқан.

Қорыта айтсақ, географиялық нысандардың негізгі атауларының нақтылы сыр-сипат, себеп-салдары нысандардың түр-түс, көркін бейнелейтін киелі сөздерден, сол елді мекенде тұратын халықтың әдет-ғұрып, салт-санасын және діни, идеологиялық жағдайларын сипаттайтын сөздерден қойылып отыруы қазақтан басқа да көптеген халықтарға тән құбылыс екені белгілі. Атау жасауда халықтың рухани және материалды мәдениеті оның дереккөздерін қолданғанын, оны өздері қалыптастырғанын, дамытқанына белгілі бір ұлттық код деп қарауға әбден болады. Сондай-ақ, кейбір топонимикалық атаулар әртүрлі жағдайлардың ықпалының әсерінен өзгеріске ұшыраған, жойылған, сақталмаған және де мүлдем ұмытылған.

Аталмыш мақаладағы айтпақ ойымыз да бұл, яғни, қазақ жеріндегі киелі топонимдердің қойылу себебін неғұрлым жіті және жан-жан-жақты анықтай білсек, ата-бабаларымыз ғасырлар бойы пайдаланып келген жер-судың атауларының бізге айғақтайтын ақпараты айқындала түседі. «Жер-судың аты – тарихтың хаты» деген аталы сөзді басшылыққа ала отырып, біз мәдени мұраларымызды сақтап қана қоймай, ондағы код ретінде қатталған ұлттық болмысымызды да нақтылауымыз кезек күттірмейтін іс, қазақ топонимдерін ұлттық код принциптерінде зерттеу, ономастикадағы жаңа белестер екеніне сеніміміз мол.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстанның киелі орындарының географиясы: Табиғат, археология, этнография және діни сәулет өнері нысандарының тізілімі / Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ә. – Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. – 2017. – 1-шығарылым. – 904 б.
- 2 Boranbay B.E., Kamisheva G.A., Oralova G.S., Tulebayeva A.T. THE SACRAL CONCEPT AND ITS INTERPRETATION. *Tiltanym*. 2023; 89(1): 73-79. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-73-79>
- 3 Kulmanova, Z. Bekbulatovna , Zhirenov, S. Amanzholuly , Mashinbayeva, G. Abenovna , Orynbayeva, D. Gabitovna , Abitova, Z. Sabetkhanovna and Babaeva, K. Sabetovna. Reflection of the Religious Worldview in Language. *International Journal of Society, Culture & Language*, 10(3), 2022. – Pp.31-43. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.544382.2484>
- 4 Бугаева И. В. Агионимы в православной среде: структурно-семантический анализ: монография. – М., 2007. – 258с.
- 5 Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 240 б.
- 6 Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп. – 1985, 256 б.
- 7 Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. – Алма-Ата: Издательство Академии наук КазССР, 1963. – 185с.
- 8 Bakytkazyevna, T. Gulden , Kurmashkyzy, R. Kyzdarkhan and Abdildaevna, Z. Aiman. Representativeness of Mythonyms and Theonyms in Language Corpora. *International Journal of Society, Culture & Language*, 12(1), 2024. – 374-395. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2024.2017262.3288>
- 9 Мурзаев Э. М. Тюркские географические названия. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – 254 с.
- 10 Тохан Б. Қазақ тіліндегі көне және сирек қолданыстағы сөздер сөздігі. – Алматы. ЖШС РПБК. Дәуір. – 2021. – 464 б.
- 11 Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. 3. Топонимика. Алматы: 2019. – 390 бет.

12 Nurdauletova B. RELIGIOUS TOPONYMS IN THE MANGISTAU TOPOAREAL. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, Philology Series. – 2024. – Pp. 59-68. 10.55808/1999-4214.2024-2.06.

13 Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. Алматы: Ғылым, 1997. – 296 б.

14 Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.

Материал 28.07.2024 баспаға түсті

Система номинаций в региональной сакральной топонимии как национальный код

А.К.Караман¹, О.С.Сапашев¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан

Сакральные места, характеризующие специфику той или иной страны, региона, на основе своей духовной ценности являются культурным богатством государства и народа. Священные имена в сознании каждого народа, в национальном коде ценятся как сокровища в недрах истории языка. Мы получаем много информации из народной культуры, узнавая удивительные секреты сакрально-водных имен и уделяя особое внимание этимологии, смыслу, истории. От древних тюрков и их законного продолжения до казахского народа большое значение придавалось наименованиям населенных пунктов, гор, рек, озер. В каждом географическом названии не прерываются факты истории народа, представления, передаваемые из поколения в поколение. Топонимическая система имеет названия, которые напоминают названия мест и вод своего рода тиснение окружающей среды, а также названия, связанные с определенными историческими событиями, жизненными причинами, загадочными явлениями. Казахский народ на основе многовекового жизненного опыта использовал географические термины, укоренившиеся в его понятиях, и умел создавать имена в соответствии с их критическими признаками.

В основе географических терминов по своему генезису лежат свойства географических объектов, в большинстве случаев, происхождение культовых объектов. Однако имена, которые возникли на основе ислама, являются редкостью в традиционной топонимии.

По объему темы в нашей статье рассматривались только топонимы, имеющие сакральное и религиозное значение, проявления в них национального кода. В ходе исследования также особое внимание было уделено способам их создания, семантике, их разделению на отдельные типы.

Ключевые слова: топонимика, агиотопоним, семантика, этимология, сакральная ономастика, теонимы, религиозная картина мира, поверие, национальный код.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 География сакральных мест Казахстана: реестр объектов природы, археологии, этнографии и религиозной архитектуры / под общей редакцией академика НАН РК Байтанаевой Б.А. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – выпуск 1. – 904 с.

2 Boranbay B.E., Kamisheva G.A., Oralova G.S., Tulebayeva A.T. THE SACRAL CONCEPT AND ITS INTERPRETATION. *Tiltanym*. 2023;89(1):73-79. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-73-79>

3 Kulmanova, Z. Bekbulatovna , Zhirenov, S. Amanzholuly , Mashinbayeva, G. Abenovna , Orynbayeva, D. Gabitovna , Abitova, Z. Sabetkhanovna and Babaeva, K. Sabetovna. Reflection of the Religious Worldview in Language. *International Journal of Society, Culture & Language*, 10(3), 2022. 31-43. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.544382.2484>

- 4 Бугаева И.В. Агионимы в православной среде: структурно-семантический анализ: монография. М., 2007. – 258 с.
- 5 Абдрахманов А. Топонимика и этимология. – Павлодар: Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, 2010. – 240 с.
- 6 Койшыбаев Е. Словарь географических названий Казахстана. – Алматы: Школа. 198. – 256 с.
- 7 Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. - Алма-Ата: Издательство академии наук КазССР, 1963. – 185 с.
- 8 Bakytkazyevna, T. Gulden , Kurmashkyzy, R. Kyzdarkhan and Abdildaevna, Z. Aiman. Representativeness of Mythonyms and Theonyms in Language Corpora. *International Journal of Society, Culture & Language*, 12(1), 2024. – Pp. 374-395. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2024.2017262.3288>
- 9 Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия. -М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН.1996. – 254с.
- 10 Тохан Б. Словарь древних и редких слов казахского языка. – Алматы. ТОО РПБК. Эпоха. – 2021. – 464с.
- 11 Жанузак Т. Казахская ономастика.3. Топонимика. Алматы, 2019. – 390 с.
- 12 Nurdauletova B. RELIGIOUS TOPONYMS IN THE MANGISTAU TOPOAREAL. *Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, Philology Series*, 2024 – Pp. 59-68. 10.55808/1999-4214.2024-2.06.
- 13 Сагындыкулы Б. Удивительные тайны Вселенной. Алматы: Наука, 1997. – 296 с.
- 14 Бияров Б. Словообразовательные образцы земноводных имен: монография. – Алматы: институт развития государственного языка, 2012. – 460 с.

Материал поступил в редакцию журнала 28.07.2024

Nomination system in regional sacral toponymy as national code

A. Karaman¹, O. Sapashev¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

Sacred places that reflect the spiritual values of a specific country or region represent an essential part of a nation's cultural heritage. These sacred names, embedded in the collective consciousness and national code of a people, are regarded as linguistic treasures that trace back through the depths of history. Through folk culture, we gain rich insights into these sacred place names—particularly hydronyms—by exploring their etymology, meanings, and historical significance.

Geographical names serve not only as markers of physical space but also as repositories of historical memory and cultural continuity. They embody the lived experiences, beliefs, and narratives passed down from generation to generation. The toponymic system includes names that reflect natural features (such as water sources and landforms), as well as those linked to historical events, daily life, and even enigmatic or sacred phenomena.

This article focuses specifically on toponyms with sacred and religious significance, examining how they manifest elements of the national cultural code. The study investigates the origins, semantic characteristics, and typological classifications of these toponyms, offering insights into the ways sacred naming practices preserve cultural memory and identity. By analyzing selected examples, the research highlights the symbolic, spiritual, and historical dimensions of sacred place names in the Kazakh context.

Key words: toponymy, hagio toponymy, semantics, etymology, sacred onomastics, theonyms, religious worldview, belief, national code.

REFERENCES

- 1 Ábdirahmanov A. Toponimika jáne etimologïa. [Toponymy and etymology] (Pavlodar, 2010).
- 2 Bakytkazyevna, T. Gulden , Kurmashkyzy, R. Kyzdarkhan and Abdildaevna, Z. Aiman (2024). Representativeness of Mythonyms and Theonyms in Language Corpora. *International Journal of Society, Culture & Language*, 12(1), 374-395. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2024.2017262.3288>
- 3 Boranbay B.E., Kamisheva G.A., Oralova G.S., Tulebayeva A.T. THE SACRAL CONCEPT AND ITS INTERPRETATION. *Tiltanym*. 2023;89(1):73-79. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-73-79>
- 4 Biarov B. Jer-sý attarynyń sózjasamdyq úlgileri: monografia. [Word formation patterns of land and water names: monograph] (Almaty 2012). – 460 p.
- 5 Bugaeva I. V. Agionimy v pravoslavnoj srede: strukturno-semanticheskij analiz: monografija. [Hagionyms in the Orthodox Environment: a structural and semantic analysis: monograph] (Moscow, 2007).
- 6 Januzaq T. Qazaq onomastikasy.3. Toponimika. [Kazakh onomastics.3. Toponymy] (Almaty, 2019).
- 7 Konkashpaev G.K. Slovar' kazahskih geograficheskikh nazvanij. [Dictionary of Kazakh geographical names] (Alma-Ata, 1963).
- 8 Kulmanova, Z. Bekbulatovna , Zhirenov, S. Amanzholuly , Mashinbayeva, G. Abenovna , Orynbayeva, D. Gabitovna , Abitova, Z. Sabetkhanovna and Babaeva, K. Sabetovna (2022). Reflection of the Religious Worldview in Language. *International Journal of Society, Culture & Language*, 10(3), 31-43. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.544382.2484>
- 9 Murzaev Je. M. Tjurkskie geograficheskie nazvaniya. [Turkic geographical names]. (Moscow, 1996).
- 10 Nurdauletova, B.. (2024). RELIGIOUS TOPONYMS IN THE MANGISTAU TOPOAREAL. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, Philology Series. 59-68. [10.55808/1999-4214.2024-2.06](https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.06).
- 11 Qazaqstannyń kïeli oryndarynyń geografiasy: Tabıǵat, arheologïa, etnografïa jáne dinı sáylet óneri nysandarynyń tizilimi / Jalpy redaksiyasyn basqarǵan QR UǵA akademigi Baitanaev B.Á. —: Á.H. Marǵulan atyndaǵy Arheologïa institúty, - 1-shyǵarylym [The sacred geography of the places of the Kazakh: according to the object in the register, archaeologists, ethnographers are not religious architecture /by the Academician of the cauldron at the general editorial office of the Republic of Kazakhstan. The archaeologists of the Institute of A.N. Margulan – issue 1. – 904 p. (Almaty, 2017). - 904 b.
- 12 Qoıshybaev E. Qazaqstannyń jer-sý attary sózdigi. [Dictionary of geographical names of Kazakhstan] (Almaty, 1985).
- 13 Saǵyndyquly B. Galamnyń ǵajayıp syrlary. [Amazing mysteries of the Universe] (Almaty, 1997).
- 14 Tohan B. Qazaq tilindegi kóne jáne sırek qoldanystaǵy sózder sózdigi. [Dictionary of ancient and rare words of the Kazakh language] (Almaty, 2021).

Received: 28.07.2024

МҒТАР 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp172-184](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp172-184)

Р.Ж. Қияқова¹, А.М. Қорғау¹

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ СТИЛІНДЕГІ АТАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ

Сөйлем – коммуникацияның негізгі құралы. Сөйлемнің ерекше түрінің бірі – атаулы сөйлем. Атаулы сөйлем – ойды ықшам, әрі нақты жеткізетін сөйлем түрі. Атаулы сөйлемдер күнделікті сөйлеу барысында жиі қолданылады. Олар жағдайды, кеңістікті, уақытты немесе белгілі бір құбылысты қысқа әрі нақты сипаттауға мүмкіндік береді. Бұл сөйлеу процесін жеңілдетіп, қарым-қатынасты жылдам әрі тиімді етеді. Сондықтан да оның ауызекі сөйлеу тіліндегі қызметін зерттеу қазіргі тіл білімінде маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Көркем шығармада ауызекі сөйлеу стилі диалог арқылы берілетіні белгілі. Көркем әдебиеттегі диалог – кейіпкерлердің арасындағы қарым-қатынастың, оқиганың дамуын және автордың идеялық тұжырымын жеткізудің маңызды құралы. Ол шығарманың көркемдік деңгейін арттырып, оқырманға кейіпкерлердің мінезін, сезімін және дүниетанымын тереңірек түсінуге көмектеседі. Диалог арқылы кейіпкердің мінез-құлқы, ойлау жүйесі, эмоционалдық жағдайы көрінеді. Әр кейіпкердің сөйлеу мәнері оның әлеуметтік жағдайын, мәдени деңгейін, жасы мен өмірлік тәжірибесін сипаттайды. Көркем шығармадағы диалогтардың осындай қасиеттерін танытуда атаулы сөйлемдер қолданылады.

Мақалада атаулы сөйлемдердің ауызекі сөйлеу стиліндегі рөлі мен қолданылу ерекшеліктері анықталды, мағыналық реңктері талданып, олардың функционалдық маңызы сипатталды. Олардың экспрессивтілікті, эмоцияны білдіру және ақпаратты қысқа әрі нақты жеткізудегі маңызы қарастырылды. Көркем шығармадан алынған диалогтарға талдау жасалынып, олардың мағыналық реңктері, ауызекі сөйлеу тіліндегі орны сипатталды.

Кілт сөздер: ауызекі сөйлеу стилі, атаулы сөйлем, эмоциялдылық, бейнелілік, коммуникация, экспрессивтілік, диалог, контекстік коммуникация.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазіргі таңда лингвистикалық зерттеулердің антропоэлекті бағытта дамуы синтаксис саласын зерттеудегі жаңа ғылыми жаңалықтардың ашылуына алып келді. Синтаксис саласының негізгі зерттеу объектісі – сөйлем. Қазақ тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлы сөйлемнің негізгі басты сипатын танытатын құнды пікір қалдырған: «Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой, ... ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады» [1, 263-264]. Бұл пікір өз құндылығын жоймайтын, сөйлемнің негізгі мақсатын танытатын пікір. Сөйлемнің негізгі басты белгілерінің бірі ол қарым-қатынасты жүзеге асыру. Алғаш тілімізде назар аударуды қажет ететін, қарым-қанысқа негіз болатын синтаксистік құрылымдардың бар екендігін көрсеткен – академик Қ. Жұбанов. Ғалым: «Ауызекі сөз ұзақ әңгіме де, баяндама да, немесе бір ауыз сөз болуы да, тіпті бір ғана дыбыс болуы да мүмкін» [2, 146-147], – деп ойдың бір сөз арқылы да немесе дыбыс арқылы беріле алатындығын айтады. Бұл пікірді басқа да қазақ тілі білімнің синтаксис саласын зерттеуші ғалымдар жалғастырады. Оны ғалым М. Балақаевтың мына пікірінен аңғарамыз: «Тіл – қарым-қатынас жасаудың құралы да, сөйлем – сол қарым-қатынас жасауда кісінің ойын айтудың негізгі формасы. Кісінің ойы әр алуан, әр қилы болғандықтан, соларды айту үшін

жұмсалатын сөйлемдер, олардың құрамы да түрлі-түрлі болады. Кейде бір сөз бір сөйлем қызметінде жұмсалса (Түн. – Аттан! Масқара! – Көрдің бе? – Көрдім), кейде екі не одан да көп сөздерді, сөз тіркестерін құрастыру арқылы сөйлем жасалады» [3, 104]. Сөйлемнің ерекше белгілеріне тоқталады. Алғашқы кезеңдерде атаулы сөйлемдерді зерттеу жалпы оның негізгі белгілерін анықтау, анықтамасын нақтылау сияқты мәселелерді қамтыды. Алғаш қазақ тіл білімінде атаулы сөйлем ғалым Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл құралы» еңбегінде сөз болды. Ғалым атаулы сөйлемдерді «іргелес сөйлемдер» деп атап, мынадай мысалдар келтірген: *Күн ашық. Ат болдырды, ел көрінбеді. Үлесіме – үш үйрек* [1, 300].

Бұдан соң атаулы сөйлем жай сөйлемнің бір түрі ретінде С. Жиенбаев, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, Т. Сайрамбаев, М. Серғалиев тағы да басқа тілші ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды. Ғалымдар атаулы сөйлемдердің қарым-қатынасқа негіз бола алмайтын, таза стилистикалық қызмет атқаратын сөйлемдер деп алғашқы ғылыми пікірлер білдірген болатын. Ал қазіргі таңда қазақ тіл білімінде атаулы сөйлемдерді жан-жақты зерттеп, жаңа қырларын танытып зерттеу жүргізген ғалымдар — Р. Әміров, Ж. Жакупов, Ж. Ибрагимова. Жай сөйлем синтаксисін зерттеген ғалым — Р. Әміров өз еңбегінде атаулы сөйлемнің түрлерін, жасалу жолын көрсеткен. Ал, профессор Ж. Жакупов Ж. Ибрагимова атаулы сөйлемдерді «Мүшеленбейтін сөйлемдер» деген атаумен атап, атаулы сөйлемнің жаңа қырларына тоқталған. Ғалым тілде екі құрамды, бір құрамды сөйлемдерден бөлек мүшеленбейтін сөйлемдер – ерекше құрылымдар бар екендігін айтады. Өз зерттеуінде мазмұны ғана емес, құрамы да өзгеше, жаңа сөйлемнің бір түрін – мүшеленбейтін сөйлемдер деп атап, оны өз ішінен бірнеше түрге жіктейді. Атаулы сөйлемді мүшеленбейтін сөйлем деп қарастырып, сөйлемнің коммуникациядағы рөліне талдау жүргізген. Ғалым атаулы сөйлемнің сөйлеу тілінде қалай пайда болатындығы жайлы және оның маңызына төмендегідей дәлел келтіреді: «... Біріншіден, қарым-қатынас үстінде оқиғадағы, іс-әрекеттегі адамның көңіл-күйіне тікелей байланысты әртүрлі қосымша эмоционалды-экспрессивті реңкті бойына жинақтаған қысқа да дәл сөздер тез арада ойға оралады.

Екіншіден, мүшеленбейтін сөйлемдер үнемі қолданылатын, айтушыға да, тыңдаушыға да түсінікті этикеттік-прагматикалық қасиеттегі сөздер негізінен туындайды. Дайын қалпында үнемі қолданылатын бұл бірліктер қарым-қатынас жасаудың универсалды құралы болып табылады, яғни бұл бір жағынан қолданылу аясына қарай үнемді екінші жағынан сөйлеу үлгісіндегі сол кездегі жағдаяттың үстінде ғана қолданылатын қысқа да нұсқа сөйлеу үлгісі болып табылады. Біздің аңғаруымызша, бұл – диалогтік сөйлеудің бір ерекшелігі болып табылатын үнемдеу заңдылығының тағы бір көрінісі» [4, 7-8]. Бұл пікір арқылы атаулы сөйлемнің ауызекі сөйлеу тіліндегі, яғни қарым-қатынастағы негізгі рөлі ашыла түскендігін байқаймыз. Жұмысымыздың барсында осы пікірді негізге аламыз және атаулы сөйлемнің жасалу жолдарына тоқталамыз.

КІРІСПЕ

Қазақ тілінің ауызекі сөйлеу стилі қарым-қатынастың негізгі құралы ретінде ықшамдылық пен бейнелілікке негізделеді. Бұл стильдің ерекшелігі — ойды қарапайым, нақты, әрі эмоционалды түрде жеткізу. Ауызекі сөйлеу тілде адамдар күнделікті өмірдің түрлі жағдайларын тез түсіндіріп, өзара түсінісуге бейім. Осындай мақсатта қолданылатын ерекше синтаксистік құрылымдардың бірі — атаулы сөйлемдер.

Атаулы сөйлемдер көбінесе затты немесе құбылысты нақтылап атап көрсетеді. Олар белгілі бір жағдайды сипаттап қана қоймай, тыңдаушыға қажетті әсер қалдыру арқылы эмоционалдық мән береді. Бұл сөйлемдер сөйлеу барысындағы бейнелілік пен динамиканы арттыруға, сөзді үнемдеп қолдануға және әңгімені жандандыруға мүмкіндік береді. Орыс тіл ғылымында синтаксистік бірліктердің стилдік қызметі жайлы ғалымдар М.Н. Кожина, Л.Р. Дускаева В.А. Салимовский еңбегінде былай делінген: «...Сонымен бірге, синтаксистің ойдың ең нәзік реңктерін жеткізу қабілеті арқылы үлкен стилистикалық мүмкіндіктерге ие

екендігі әділ саналады», ал соның ішінде ауызекі сөйлеу тіліндегі синтаксистік бірліктердің қызметін былайша түсіндіреді: «Ауызекі сөйлеу стиліне тән синтаксис ерекше сипатқа ие. Дәл осы жерде сөйлемнің эллипсистенуі, сондай-ақ эмоционалдылығы мен экспрессивтілігі айқын көрінеді. Бұл инфинитивті және толымсыз сөйлемдердің әртүрлі мағыналық реңктерінің жиі қолданылуынан байқалады (Жә, жетер! Тамаша! Үндеме!)» [5, 261,437]. Соңғы пікірден ғалымдардың ауызекі сөйлеу тілінде синтаксистік бірліктердің ішінде атаулы сөйлемдерді мысал ретінде келтіріп, олардың стилистикалық қызметінің маңызын көрсеткен. ғалым Ғ.Қалиевтің сөздігінде ауызекі сөйлеу тілі – адамдардың күнделікті тұрмыста, бейресми жағдайда өзара тікелей қатынас жасауына негіз болатын тілдік жүйе ретінде сипатталады. Бұл тілдік түр әдеби тілдің функционалды стильдерінің бірі. Ғалымның айтуынша, ауызекі сөйлеу тілі алдын ала дайындықсыз қалыптасып, сөйлеуші мен тыңдаушы арасында бетпе-бет, қарым-қатынас жасау барысында туындайды. Сөйлесу кезінде тақырып жиі өзгереді. Сөйлеуде әдеби тіл нормасынан ауытқитын қарапайым сөздер, жергілікті диалектизмдер, варваризмдер, тұрмыстық лексика, тіпті дәрекі сөздер де кездеседі. Сонымен қатар, сөйлеудің мазмұны мен әсерін күшейту үшін түрлі ишаралар – бет-әлпет, қол қимылы және интонациялық реңктер қолданылады [8, 39-40].

Жалпы ауызекі сөйлеу стилінің өзіне тән мынадай ерекшеліктері бар, сол белгілеріне қарап атаулы сөйлемнің осы өзгешеліктерін қамтамасыз ете алатындығын анықтауға болады.

Ауызекі сөйлеу стилінің негізгі ерекшеліктері:

1. Еркіндік және бейресмилік. Ауызекі сөйлеу стилі ресми стильдерге қарағанда еркін әрі бейресми болады. Сөйлеуші өз ойын еркін жеткізеді, синтаксистік құрылымдарға қатаң бағынбайды;

2. Қысқа және қарапайым сөйлемдер. Ауызекі тілде сөйлемдер көбіне қысқа, ықшам келеді. Күрделі құрылымдар сирек кездеседі, ой қарапайым әрі түсінікті беріледі;

3. Эмоция мен экспрессивтілік. Бұл стильдің тағы бір ерекшелігі – эмоционалдылығы. Сөйлеуші дауыс ырғағы, екпін, қимыл-қозғалыс арқылы өз сезімін білдіреді. Қуану, таңдану, ашулану сияқты эмоциялар интонациямен және одағай сөздермен (*Ой! Ә! Пәлі! Апыр-ай!*) беріледі. Сондай-ақ, басқа да синтаксистік бірліктердің де көмегі аңғарылады (*– Көсеген көгергір-ай!*).

4. Диалогтық сипат. Ауызекі сөйлеу стилі көбінесе диалог түрінде жүзеге асады. Диалогта қысқа сұрақ-жауаптар, репликалар, үзік-үзік сөйлемдер жиі кездеседі. Сөйлеушілер бірін-бірі толық түсінетіндіктен, сөйлемдер кейде толық құрылмай, сөздер түсіп қалуы мүмкін.

5. Көмекші сөздер мен қайталамалар. Ауызекі тілде ойды нақтылау немесе уақыт ұту үшін әртүрлі сөздер қайталанып немесе толымсыз сөйлемдер қолданылады. Мысалы: Сонымен..., *Қалай десем екен...*, *Білесің бе...*, *Айтпақшы...* деген қолданыстар сөйлеушінің ойын жинақтауға көмектеседі.

6. Диалектизмдер мен қарапайым сөздердің қолданылуы. Күнделікті қарым-қатынаста аймақтық ерекшеліктерге байланысты диалект сөздер мен қарапайым сөйлеу тіліне тән сөздер жиі қолданылады. Мысалы, *Көргенімше Жібекті тыным таппай, Мазасынан айырылды қайран жүрек (мазасы кетті) немесе әйтік (солдай болсын)* сияқты сөздер белгілі бір өңірлерде қолданылады.

7. Ым-ишара мен интонацияның маңызы. Ауызекі сөйлеу барысында сөзбен қатар ым-ишара, дауыс ырғағы, мимика үлкен рөл атқарады. Бір ғана сөз әртүрлі контексте әртүрлі мағына беруі мүмкін. Мысалы: *Қалай десем екен... Ол маған бақшия қарап, басын шайқады.*

8. Кенеттен өзгертін тақырыптық ауысулар. Сұхбат кезінде әңгіме тақырыбы жиі өзгеріп отырады. Сөйлеушілер ойды толық аяқтамай, басқа тақырыпқа ауысып кетуі мүмкін.

9. Көркемдік құралдардың көп қолданылуы. Ауызекі сөйлеуде теңеу, метафора, гипербола, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер жиі қолданылады. Бұл сөйлеуге бейнелілік пен әсерлілік береді. Зерттеу барысында ауызекі сөйлеу тілінің атаулы сөйлемдер арқылы осы ерекшеліктері танылатынына көз жеткіземіз.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Қазақ тіліндегі атаулы сөйлемдердің ауызекі сөйлеу тіліндегі стильдік ерекшеліктерін анықтау жалпы тіл білімінің дамуына ықпал етеді. Ауызекі сөйлеу тілі негізінен көркем шығармада жиі ұшырасады. Автор кейіпкерлер арасында диалогтар жүргізу арқылы кейіпкерлердің сөйлеу мәнерін, мінезін ашады. Осы тұста қолданылатын негізгі синтаксистік бірлік – атаулы сөйлем. Сондықтан негізгі зерттеу жүргізілетін иллюстративтік материалдар көркем шығармадан алынады.

Атаулы сөйлемдердің стильдік қызметін зерттеуде бірнеше тәсілдер қолданылады: контекстуалды талдау тәсілі, семантикалық талдау тәсілі, стилистикалық және құрылымдық ерекшеліктерді талдау тәсілдері, анализ, синтез, талдау, жинақтау әдістері. Бұл тәсілдер атаулы сөйлемдердің қазақ тілінің ауызекі сөйлеу стилінде алатын орнын, олардың ойды нақты әрі бейнелі жеткізудегі маңызын түсінуге көмектеседі. Тіл біліміндегі үнемдеу, ықшамадау заңдылықтарының синтаксис саласындағы көрінісі айқындалады. Мақалада атаулы сөйлемдердің осы қызметтерін зерттеу арқылы олардың стильдік ерекшеліктері тереңірек қарастырылады. Олардың көркем шығармадағы рөлі талданады.

Атаулы сөйлемдердің стильдік қызметін таныту барсында ғалым Р. Әміровтің ғылыми зерттеулерін, М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, Б. Манасбаевтардың еңбегін негізге алдық. Ауызекі сөйлеу стиліне байланысты мысалдар, яғни иллюстративтік материалдар жазушы Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясынан алынды. Көркем шығармадан келтірілген мысалдар талданып, ондағы атаулы сөйлемдердің атқаратын қызметтері анықталды.

НӘТИЖЕЛЕР

Тіл білімінде атаулы сөйлем – ерекше назар аударатын синтаксистік құрылымдық бірлік. Атаулы сөйлемдерді түркі тіл білімінде А. Кононов, Н. Дмитриев, Т. Бертагаев, А. Шахматова сынды ғалымдар сөз етсе, қазақ тіл білімінде С. Аманжолов, С. Жиенбаев, Ғ. Мадина, А. Әбілқазов, М. Серғалиев, М. Балақаев, Т. Сайрамбаев, Ж. Жакупов сияқты тағы да басқа ғалымдар зерттеу жүргізген. Бұрыннан бір негізді сөйлем ретінде танылып келген атаулы сөйлемнің тіл білімінде қалыптасқан төмендегідей түрлері белгілі:

1. Мекен атаулы сөйлем (Тау. Алматы. Ойын-сауық орталығы.);
2. Мезгіл атаулы сөйлем (Таң. Сәске түс. Түн ортасы.);
3. Зат атаулы сөйлем (Мөлдір бұлақ. Қарлы боран.).

Ал Р. Әміров – соңғы зерттеулерде атаулы сөйлемнің ерекше түрлерін, жасалу жолдарын жіктеп көрсеткен. Ғалым тілде сөйлемдер ылғи бастауыш-баяндауыштық қатынаста қолданыла бермейтіндігіне тоқталады. Тілімізде бұдан бөлек грамматикалық ерекшеліктері бар атаулы сөйлемдер болады дейді. Және атаулы сөйлемдерді құбылыстың, заттың атауы ретінде жұмсалатындығын, сондай-ақ атаулы сөйлемдерде басты қызметті негізгі мүше немесе тірек мүше атқаратындығын мысалдар арқылы дәлелдейді. Өзінің еңбегінде атаулы сөйлемді бір негізді сөйлем түріне жатқызды. Атаулы сөйлемді жұмсалуына қарай үш топқа бөлді:

1. Бейнелеу мағыналы атаулы сөйлем;
2. Эмоциялы атаулы сөйлемдер;
3. Сөгіс, тілек мәндегі атаулы сөйлемдер.

Сонымен қатар, ғалым атаулы сөйлемнің бірнеше жасалу жолдарына тоқталады. [6, 102]. Атаулы сөйлемдерді зерттеуде түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасына жүгінетін болсақ, тілі білімінде ғалымдар Ж.Түймебаев, М.Ескеева, К.Конкобаевтың «Қазақ және қырғыз тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» атты еңбектері бар. Осы еңбекте қазақ тілі мен туыстас қырғыз тілдерінің грамматикалық жүйесі салыстырылған. Соның ішінде жай сөйлемдердің жіктелуінде және атаулы сөйлемдерге берген анықтамасында ұқсастықтар

бар: «Буюмдар жана заттар, мезгил жана жаратылыштағы ар түркүн кубулуштар жөнүндө айтылган айрым сөздөр, же сөздөрдүн айкашы атама сүйлөм деп аталат» [7, 301].

Демек, атаулы сөйлем дегеніміз – бір негізден жасалатын, негізгі мүшесі құбылыстың, заттың, іс-әрекеттің атауын білдіріп, сондай-ақ сол құбылысты, затты, іс-әрекетті сипаттап, эмоциялык, бағалаушылык мән үстейтін сөйлем.

Атаулы сөйлемнің осы сипатына қарай оған ықшамдық, жинақылық, эмоциялы-бағалаушылық, бейнелеушілік сияқты қасиеттер тән. Ал аталған қасиеттер функционалды стильдердің ішінде ауызекі сөйлеу стилінің негізгі белгілері екендігі белгілі. Күнделікті қарым-қатынаста атаулы сөйлемдерді жиі қолданамыз және біз оның атаулы сөйлем екендігіне мән бере бермейміз. Ауызекі сөйлеу стиліндегі атаулы сөйлемнің стилдік қызметін таныту үшін көркем шығармалардан алынған тілдік деректерге назар аударсақ:

1. 1) *«Тек Сүйеудің кемпірі екі шалдың ұрысқан кісідей үнсіз отырғандарын ұнатпай:*

– *Інілеріңнен хабар бар ма? – деп қонағына тіл қатты.*

– *Шүкір, хат келді.*

– *Түрік жерінде соғысып жүр дей ме? Сол рас па?*

– *Рас.*

– *Пақырлар-ай! «Кебенек кигеннен түңілме» деген. Бір күнгідей болмас, келіп қалар.*

– *Иә, тірі болғасын күдер үзбейсің ғой. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі...»*

– *Біз де баласын өсіріп жатырмыз»* [8, 427].

2)– *Төрт ат.*

–*Ойпырмай, жұбын жазбай қатар келеді.*

–*Әне, біреуі оза бастады.*

–*Озды, озды!*

–*Алды, алды!*

–*Жоқ ана бірі тағы бастырмалатты.*

–*Пай-пай, шіркін тұлпарлар-ай! (С.Жүнісов)*

Бұл мысалда берілген атаулы сөйлемнің негізгі мүшесі атау тұлғалы зат есімнен жасалып, затты немесе құбылысты атауда эмоциялық реңктің басымдығын аңғартады. Алғашқы сөйлемнің семантикасы – белгілі бір адамға деген аяныш сезімін жеткізу. Автор *«Пақырлар-ай»* деген атаулы сөйлемді қолдану арқылы кейіпкердің күйінішін, аяныш сезімін, сағынышын, қайғысын жеткізген. Пақыр сөзінің мағынасы – кедей, тұрмыс жағдайы мүшкіл деген мағынаны береді. Бұл контексте сөйлеуші осы сөзді қолдану арқылы кейіпкердің әлеуметтік жағдайын сипаттап тұр. Коммуникациядағы атаулы сөйлемнің бұл жасалу жолы арқылы болмыстағы зат немесе құбылыс атауына сөйлеушінің эксперсивтік-эмоциялық пікірі мен субъективті көзқарасы үстемеленіп қолданылады.

2. 1) *«Кенжекей арқасындағы месті былқ еткізіп босағаға тастай салды да, Айғаншаның қолында бұл кезде, тіпті үні шықпай, қып-қызыл боп ықылық атып жатқан балаға ұмтылды:*

– *Сорлы-ай!.. Байғұс балам-ай!..»* [8, 396].

2) – *Әне Құлагер!*

–*Па, Құлагер шықты әне!*

–*Сабаздың маңғазын-ай!*

–*Тұрқыңа болайын! (С.Жүнісов)*

Бұл келтірілген контекстегі атаулы сөйлемнің негізгі мүшесі сын есімнен болып, сөйлемде сын-сапаны, субъектіге тән эмоцияны білдіру мақсатында қолданылған. Атаулы сөйлем ауызекі сөйлеу стиліне тән сөйлеушінің эмоциясын білдіріп тұр. Және екінші бір субъектіге тән сын-сапаға бағалаушылық мән үстеліп тұр. Коммуникациядағы атаулы сөйлемнің негізгі қолданысы сөйлеушінің сөйлеу жағдаятында, сөйлеу үрдісіне қатысушылардың бәріне белгілі затқа не құбылысқа деген субъективті пікірін эмоциялы түрде жеткізу. Алғашқы келтірілген мысалдың семантикасынан – аяныш, қорлану, жаны ашу, шарасыздық, өкініш сынды бірқатар мағыналық реңктері байқалады. Сөйлеушінің

сөйлеу үрдісіне қатысушыларға белгілі адамға деген аяныш сезімі берілген. Сөйлеу тіліне тән қарапайым лексика қолданылған.

3. 1) *Бел-Аранның кезінен әрі асып, енді елсіз бұйратқа бет қойғасын түйе қара үзін алыстай, ұзай берді. – Арам қатқыр сары інген... Жамандатқыр сары інген! – деп, Кенжекей бір жығылып, бір тұрып жүгіріп келеді.*

2) *Сол кезде ортаңғы ақ үйден: – Құдайы құрғыр-ай! – деген әйел дауысы естілді. – Құйын келіп қалды. Түндік бауын тартып байла (Ә.Нұрпейісов)*

3) – *Жоқ болғыр. Қараң өшікр. Ерді бермедің деп ерегісіп жүрсің-ау. Мә-мә мынаны аласын! – деп, соңынан топырақ шашып, қолымды шығарып долдандым (О.Бөкей).*

4) – *Ойбой, жау алғыр қатындар! Әлі ырғалып-жырғалып, түк бітірмепсіңдер ғой –Еһ, не бітіруіміз керек, сен едің ендігі жетпегені (С.Жүнісов).*

Келтірілген мысалдарда атаулы сөйлемнің негізгі мүшесі -ғыр/ -гір/ -қыр/ -кір жұрнақтарымен жасалған сын есім, контексте кейіпкердің сөгіс, қарғыс айту амалы ретінде жұмсалған. Соңғы берілген атаулы сөйлемнің семантикасы – сөйлеушінің адамды жақтырмай, ұнатпай қарыс айту әрекеті. Ауызекі сөйлеу стиліне тән эмоциялылық басым және күнделікті тұрмысқа сай лексика қолданылған. Кейіпкердің жек көру, ыза болу, жақтырмау сияқты эмоциялары көрініс берген. Атаулы сөйлемнің осы жасалу жолына негіз болып тұрған -ғыр/ -гір/ -қыр/ -кір жұрнақтары жайлы түрколог ғалым А.Н.Кононовтың мынадай пікірі бар: «Өзбек тіліндегі -ғир/ -ғур, -қир/ -кур || -қир/ -кур, -гир/ -гур аффикстерінің алғыс айту, тілек білдіру және жаман ниет немесе қарғыс айту үшін қолданылады. Мысалы, Бой булғир (Бай болғыр)!» [50, 206]. Яғни аталған қосымшаның тілдегі бір қызметі сөгіс, тілек, қарғыс айту сияқты мағынадағы сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді жасау амалын орындау.

4. 1) *Қошеметшіл көптің ішінен Алдаберген софының ірі денесі көзге басқалардан бұрын түсті... Қамшы ұстаған қолымен бір бүйірін таянып, көп алдында тұмсығын көтере сөйлем тұр.*

–*Паһ, паһ!.. Мына жаманның жер бетіне сыймай тұрғанын-ай! – деді Сүйеу қарт (Ә.Нұрпейісов).*

2) *Әйелдер жағы жағасын ұстап, шегін тартты. Гу-гу жамырады.*

–*Астапыралла!*

–*Соншама азаптағаны-ай!*

–*Күйші қайнымды тірідей сорлатынпты ғой! (С.Сыматаев)*

Негізгі мүшесі (тұр – етістік, -ған – есімше, -ы – тәуелдік жалғауының III жағы, -н – табыс септігінің жалғауы, -ай – демеулік шылау) ған -ған/ -ген/ -қан/ -кен, -тын/ -тін тұлғалы есімшеден жасалған атаулы сөйлем іс-әрекет туралы пікірді эмоциялы түрде білдіруді мақсат етеді. Келтірілген мысалда кейіпкердің іс-әрекетке деген пікіріне эмоциялық реңк үстеу үшін автор атаулы сөйлемді қолданған, сонымен қатар ауызекі сөйлеу стиліне тән одағай сөздер де бұл контексте жұмсалған. Одағай сөздер атаулы сөйлемдердің эмоциялық бояуын одан әрі ашуға негіз болып тұр. Атаулы сөйлемде келесідей мағыналық реңктер байқалады: жақтырмау, менсінбеу, ұнатпау, жек көру, сын көзбен қарау.

5. 1) *Бір ауылдың бағлан мырзасын әп-сәтте оп-оңай қол балаға айналдырып, «саған лайығы сол» дегендей оны суға жұмсады да, өзі қайын атасын ертіп анадай жерде иіріліп тұрған көшке қарай бара жатты.*

– *Қап, мына түлкінің қорлығын-ай! – деді Әли. (Ә.Нұрпейісов).*

2) – *Ойбай-ай, мынаның зәбірін-ай! Мылтығыңды берші. (Ә.Нұрпейісов).*

3) *Маңдайдағы мөлдіреп-мөлдіреп тұрған таңғы шық секілді терді сұқ саусағымен сырып тастады да, борсып, сартаптанып жатқан қиды төрт бұрыштап алып аударып жатыр.*

– *Жарықтықтың исін-ай, – деді Серік қидың шетінен опырып алып иіскеп (О.Бөкей).*

Алғашқы атаулы сөйлемнің семантикасы – адамның әрекетіне деген сөйлеушінің жақтырмау, ыза болу сынды эмоционалды-экспрессивті көзқарасын білдіру. Атаулы сөйлемнің негізгі мүшесі қор – түбірі, – лық сөзжасамдық жұрнақ, – ы тәуелдік

жалғауының III жағы, – н табыс септігінің жалғауы, -ай демеулік шылауы арқылы жасалған. Ауызекі сөйлеу тіліне тән бағалауыштық қасиеті анық байқалады. Автор кейіпкердің ішкі күйінішін жеткізуде қарапайым күнделікті тұрмыстағы сөздерді қолданған. Және атаулы сөйлемдер арқылы ой нақты, қысқа жұмсалып, құрылымы ықшамдалған. Бұл сөйлемде жұмсалған одағайдан ашулану, ыза болу, өкіну сияқты мағыналық реңктер айқындала түскен.

6. 1) *Онсыз да отын арқалап, жаны қиналып келгенде мына қыздың бет аузын долылық буып сазарып алған мекерлігі жынына тиген Қарақатын:*

–Ой, бетің тіліңгір! Ақбала құсап бедірейуін, – деп еді

–Өзіңнің бетің оңып тұрған шығар! – деді қыз (Ө.Нұрпейісов).

2) *Көк өзектің ар жағынан жіптіктей көтерілген жалғыз шаң құйындай ұшып келеді.*

–Мына жалғыз қараның суырылуын-ай!

–Пой, пой-ой, шабысына болайын.

–Бағы жанған қай ат екен? (С.Жүнісов)

Берілген тілдік деректерден атаулы сөйлемнің сөйлеушінің бір іс-әрекетке деген эмоциялық-бағалауыштық көзқарасының айқын берілгенін байқаймыз. Алғашқы келтірілген мысалда атаулы сөйлемнің екі жасалу жолы берілген. Бірі жоғарыда аталып өткен -ғыр/ -гір/ -қыр/ -кір жұрнақтары арқылы жасалған. Екіншісі, негізгі мүшесі тұйық етістіктен(бедірей – етістік, -у – тұйық етістіктің жұранғы, -і – тәуелдік жалғауының III жағы, -н – табыс септігінің жалғауы) болған атаулы сөйлем. Ауызекі сөйлеу стиліне тән негізгі белгілері: эмоциялылық, бағалауыштық, қарапайымдылық, ықшамдық. Келтірілген мысалдан келесідей мағыналық реңктерді байқаймыз: жақтырмау, кекету, ұнатпау, ыза болу, менсінбеу.

7. 1) *Ақбала қанды енді көрді.*

– Ух, құрысынышы. Итшілік өмір ғой – деп, енжар қимылмен астындағы алашаның шетін қайырып, әйнек тілген алақанын топыраққа басты да, қолымен жер тіреп отырып қалды.

2) – *Құрысынышы. Құрып қалсынышы бәрі, – деді Ақбала дүниеден түңіліп баз кешкендей болып.*

3) – *Керек. Бірақ есіңде юолсын... Жә, құрысынышы. Көзің жетсін, жүр, сөйлесіп көр.*

Көркем шығармадан алынған иллюстративті материалдардан атаулы сөйлемдердің келесі бір негізгі мүшесі - шы, - ші жұрнақтары арқылы жасалғанын аңғаруымызға болады. Мағыналық реңк – өкіну, шарасыздық.

Көріп отырғанымыздай, сұрыпталған атаулы сөйлемдер ауызекі сөйлеу стилінде қолданылып, эмоционалды және экспрессивтік ерекшеліктерімен айшықталатынын аңғарамыз. Қарым-қатынас жасау барысында, демек коммуникацияда адресанттың болған іс-әрекетке деген немесе оқиғаға деген, белгілі бір адамға деген көзқарасын эмоциялы түрде жеткізуде жиі қолданатындығын анықтадық. Сол сияқты жинақталған мысалдардан -ай демеулік шылауының да жиі жұмсалатындығын байқадық.

Негізінен демеуліктер ауызекі сөйлеу тілінде көңіл-күйді білдіру үшін, ой екпінін түсіру үшін мәнерлілік тудыру мақсатында жұмсалады.

ТАЛҚЫЛАУ

Жүргізілген талдау нәтижесінен атаулы сөйлемнің ауызекі сөйлеу тілінде эмоциялық пен ықшамдылықтың болуын қамтамасыз ететін синтаксистік бірлік екендігін байқадық. Негізінен ықшамдылық тіл білімінде жалпы тілдің құрылымдық жүйесінің барлық түріне ортақ болып келеді. Тілде күрделену заңымен қатар үнемдеу заңы қолданылатындығын ғалымдар дәлелдеген. Тілдегі үнемдеу заңдылығы соңғы жылдары басты зерттеу нысанына айналған. Бұл заңдылықтың негізін қалаған ғалымдар – ағылшын ғалымы Г. Спенсер, орыс ғалымдары И.А. Бодуэн де Куртенэ, В.А. Богороцкий, В.Д. Поливанов. Ал оны әрі қарай

көптеген тілшілер тілдің әр саласындағы ерекшеліктерін жеке бөліп қарастырған. Бұл заңдылық ағылшын тіл білімінде де тереңінен қамтылған. Ағылшын тілі білімінде «Linguistic economy» деген термин қолданылады, тілдің құрылымдық тиімділігі мен ықшамдылығын сипаттайтын ұғым [13]. Американың лингвистикасындағы үнемдеу заңдылығы (economy of expression) немесе қысқалық (brevity) туралы ғалым Голдштейн Лоуренстің «Brevity» атты еңбегінде қысқалықтың философиялық және лингвистикалық аспектілерін қарастырған, сондай-ақ оның тілдегі көріністерін талдаған [11]. Ал синтаксис саласындағы үнемдеу заңдылығы туралы Дэнни Фокстың «Үнемдеу және семантикалық интерпретация» еңбегінде синтаксис пен семантика арасындағы өзара байланыста үнемдеу принциптерінің рөлін зерттеген [12].

Тіл білімінде «үнемдеу заңдылығы» түрлі қырынан зерттелген. Орыс тіл білімінде бұл ұғымға алғашқылардың бірі болып Бодуэн де Куртенэ назар аударып, оны сөйлеу процесіндегі ықшамдалудың негізгі қағидаларының бірі ретінде қарастырады. Оның тұжырымдауынша, сөйлеу кезінде ықшамдалу қолайлылық пен бірізділікке негізделеді. Ол: а) дыбыстық өзгерістер мен ықшамдалулардың күрделіден қарапайымға бейімделуінде физиологиялық факторлардың ескерілетінін; ә) синтаксисте сөйлем мүшелерінің контексте байланысты түсіп қалуы арқылы ойдың нақтылықтан абстракцияға қарай ауысатынын атап өткен [9, 186]. Түркі тілдерінде сөздердің ықшамдалуы негізінен дыбыстардың түсіп қалуы және буындардың кірігуі арқылы жүзеге асатыны анықталған. Бұл мәселе В.В. Радлов, А. Самойлович, Н.А. Ашмарин, Ж. Дени, Ф. Катанов, Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, А. Котвич, Э.В. Севортян, Н.А. Баскаков, А.М. Щербак сынды түркітанушы ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылған. Қазақ тіл білімінде үнемдеу құбылысына А. Байтұрсынұлы, С. Аманжолов, М. Балақаев, І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, М. Томанов, А. Ысқақов, М. Дүйсебаева, А. Айғабылов, С. Мырзабеков, С. Исаев, Ә. Ибатов, Ә. Қайдаров, Р. Сыздықова, Б. Сағындықұлы, Р. Әмір, Ә. Жүнісбеков, Н. Уәлиев сынды ғалымдар ерекше мән берген.

Үнемдеу заңдылығы дегеніміз – тілдік бірліктердің ықшамдануы, сөйлеу процесін жеңілдету, тілдегі нақтылықты қалыптастыру заңдылығы. Тілдің дыбыстық жүйесінде бұл заңдылық редукция мен элизия түрінде көрініс тапса, грамматикада сөздердің эллипсистенуі мен интеграция құбылыстары арқылы байқалады. Қысқартылған тілдік бірліктер айтылатын ойдың мағынасын бұзбайды. Тілдегі үнемдеу – адам ойы мен санасында қалыптасқан құбылыс. Ол қарым-қатынас кезінде сөйлеушінің энергиясын үнемдеп, ойды қысқа, бірақ мағыналық және мазмұндық жағынан бай етіп жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тілдік ықшамдалу эмоцияны тиімді жеткізуге көмектесіп, сөйлеушінің қажеттілігіне қарай икемделеді. Бұл құбылысты өзіміз талдау жасаған ауызекі сөйлеу тілінде қолданылған атаулы сөйлемдерден байқадық. Себебі атаулы сөйлемдер бір негізді сөйлемдер тобына жатады және олар екі негізді сөйлемдердің ықшамдалған түрі ретінде қолданылады. Мәселен, тіл білімінде ерекше грамматикалық тұлға – синоним сөздер бар. Академик М Серғалив өзінің «Қазақ тіл білімінің антологиясы» еңбегінде синоним сөйлемдердің де болатындығын дәлелдейді. Ғалым: «Синтаксистік қатынастар бірыңғай және лексикалық құрамдары бірдей болғанда ғана, синтаксистік категориялардың синонимдігі туралы сөз қозғауға тура келеді. Міне, сондықтан *зейінділігінің арқасында жақсы оқиды және зейінділігінен жақсы оқиды* дейтін сөз тіркестері өзара синоним деп танылуы тиіс», – дейді [10, 20]. Ғалымның пікіріне сүйене отырып жоғарыда келтірілген мысалдардың ішінен бір атаулы сөйлемнің келесідей синонимдік вариантын беруге болады: «*Ой, бетің тіліңгір! Ақбала құсап бедірейуін, – деп еді*», «*Мына қыздың Ақбала ұқсап бедірейіп тұруын қарашы*». Немесе «– *Қап, мына тұлкінің қорлығын-ай! – деді Әли*», «*Сен мына тұлкінің қорлығын көрдің бе?*», «*Сен мына тұлкінің қорлығын қарашы*». Бұл мысалдан ойдың кеңейіп, толыға түскенін байқаймыз, ал атаулы сөйлем сол ойды ықшам, әрі нақты жеткізеді. Сонымен қатар, эмоциялық реңкінің де бәсеңдеуі байқалады. Ал бұл ауызекі сөйлеу тіліне тән құбылыс емес. Осы қасиеттеріне қарап атаулы сөйлемді ауызекі сөйлеу стилінің негізгі көрсеткіші, стилдік сипатын танытушы деп қарастырсақ болады.

Талдау барысында атаулы сөйлемнің тағы бір қасиеті эмоцияны жеткізу деп атадық. Сондай-ақ жоғарыда талдау жасалған мысалдардан одағай сөздер мен демеуліктердің жиі ұшырасатындығын байқайдық. Бұл атаулы сөйлемнің ауызекі сөйлеу стиліне тән эмоцияны күшейте түседі деп қарастырдық. Бірақ бізде мынадай мәселе туындауы мүмкін, атаулы сөйлемдер емес эмоцияны беріп тұратын одағай сөздер немесе демеуліктердің қызметі арқылы эмоция көрініс беріп тұр, сондықтан атаулы сөйлемдер одағай сөздерсіз, демеулік шылаусыз эмоцияны жеткізе алмайды. Бұндай ойдың тууы орынды, себебі, ауызекі сөйлеу тілінде атаулы сөйлемдердің құрамында көбінесе одағай сөздер, демеулік шылаулар қолданылады. Ең алдымен одағай сөздер мен демеулік шылаулардың қызметіне тоқталайық. Тіл білімінің морфология саласында қарастырылатын одағай сөздер мен демеулік шылаулардың ауызекі сөйлеу тілінде қызметі айтарлықтай. Одағай сөздер – адамның әртүрлі көңіл-күйін, сезімін, жан дүниесіндегі құбылыстарды, эмоцияны, сондай-ақ шақыру мен еліктеу мәнін білдіретін сөздер. Олар сөйлемде басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспейді және сөйлем мүшесі қызметін атқармайды. Одағай сөздер ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылады және көркем әдебиетте кейіпкерлердің сезімін жеткізу үшін маңызды рөл атқарады. Келтірілген мысалдарда қолданылған одағай сөздер сөйлемнің динамикасын арттырып, эмоциялық реңкті күшейтіп тұр. Дегенмен бұл атаулы сөйлемдердің ауызекі сөйлеу тілінде эмоцияны білдіру үшін одағай сөздерге тәуелді дегенді білдірмейді. Мәселен, «– *Паһ, паһ!.. Мына жаманның жер бетіне сыймай тұрғанын-ай! – деді Сүйеу қарт*», «.. Мына жаманның жер бетіне сыймай тұрғанын».

Осы екі мысалды салыстырып қарасақ, алғашқы сөйлемде эмоциялық реңк басым екендігі байқалады, бірақ екінші атаулы сөйлемде эмоциялық реңк солғындау. Алғашқы сөйлем негізінен көркем шығармадан алынғандықтан, автор ойды әсерлі жеткізуде, оқырманның сезімін ояту мақсатында одағай сөздерді қолданып, диалогты жандандыра түскен, әйтсе де одағай сөздерсіз де сөйлемнің беретін мазмұны сақталған. Демек, ауызекі сөйлеу тілінде атаулы сөйлемдердің құрамында одағай сөздердің болуы басты шарт емес, одағай сөздерсіз де атаулы сөйлемдер ауызекі сөйлеу тіліне тән эмоцияны бере алады.

Ал демеулік шылауларға тоқталар болсақ, демеулік шылаулар – сөйлеушінің ойына қатысты түрлі реңктерді білдіретін, сөйлемнің мағынасын нақтылайтын, күшейтетін немесе жұмсартатын көмекші сөздер. Олар ауызекі сөйлеу тілінде ерекше рөл атқарады, өйткені әңгімелесушінің ойын анық жеткізуіне, эмоциясын білдіруіне, қарым-қатынасты реттеуге көмектеседі. Ауызекі сөйлеу тілінде демеулік шылаулар пікір алмасу барысында ойдың реңкін білдіру үшін белсенді қолданылады. Олар сөйлесудің табиғилығын арттырып, коммуникативті рөл атқарады. Бұл пірікті ғалым Ғ.Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде» берілген мындай анықтамамен дәлеледейміз: «Демеулік шылаулар – тіркескен сөздеріне қосымша мағына, реңк үстейтін немесе сөйлемге эмоционалды өң беретін шылаулар» [8, 86]. Осы қызметіне байланысты демеулік шылаулар атаулы сөйлемдерде ойдың ашыла түсуіне, нақтылана түсуіне және эмоциялық реңктің күшейе түсуіне жағдай жасайды. Бірақ демеулік шылаулар атаулы сөйлемдердің ауызекі сөйлеу тілінде қолданылуының негізгі көрсеткіші емес. Мәселен, «*Ой, бетің тіліңгір! Ақбала құсап бедірейуін, – деп еді*», «– *Қап, мына түлкінің қорлығын-ай! – деді Әли*» немесе «– *Ойбай-ай, мынаның зәбірін-ай! Мылтығыңды берші*», «*Ойбай, мынаның зәбірін! Мылтығыңды берші*». Келтірілген мысалдарды салыстырып қарасақ, демеулік шылаулар сөйлемде эмоциялық реңкті күшейтіп тұрғандығын байқаймыз, ал демеулік шылаулар жоқ, немесе алынып тасталған сөйлемдерде эмоциялық реңк бар, тек оны байқау үшін сөйлемді айрықша екпінмен оқу қажет. Демек, демеулік шылаулардың болуы атаулы сөйлемнің ауызекі сөйлеу тілінде қолданылуының негізгі шарты емес.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу барысындағы қорытындымыз: Ауызекі сөйлеу стиліндегі атаулы сөйлемдер – қарым-қатынастың тиімді әрі ыңғайлы құралы. Олар сөйлеушіге ойды тез әрі айқын

жеткізуге мүмкіндік береді, сондай-ақ эмоция мен әсерді күшейту арқылы диалогты жандандырады. Атаулы сөйлемдер сөйлеу тіліндегі экспрессивтілікті және ықшамдылықты қамтамасыз ететін маңызды элемент. Тілде екі негізді сөйлемдермен қатар қолданылып, синтаксистің үнемдеу заңына негіз болатын сөйлем. Осы зерттеу жұмысының барасында атаулы сөйлемнің коммуникацияға негіз болатын жай сөйлемнің негізгі түрі екендігін аңғардық. Ауызекі сөйлеу тілінде атаулы сөйлемнің құрамында одағай сөздер, демеулік шылаулардың қолданылуының негізгі шарттарын айқындадық.

Сонымен қатар атаулы сөйлемнің ауызекі сөйлеу стилін танытудағы бірнеше маңызды жақтарын байқадық. Біріншіден, экспрессивтілік пен эмоциялық басым болады. Ауызекі сөйлеу стилінде атаулы сөйлемдер тыңдаушыға белгілі бір сезім мен эмоцияны жеткізу үшін қолданылады. Бұл сөйлемдер нақты жағдайды немесе затты сипаттай отырып, оған белгілі бір көңіл-күйді, эмоциялық түрлі реңк үстейді. Бұл белгінің жазушы, қаламгерлер көркем шығармадағы кейіпкерлердің табиғатын, мінезін, көңіл-күйін аша түсу мақсатында шебер қолданады. Осы мақсатқа жету жолында атаулы сөйлемдермен қатар одағай сөздер, демеулік шылаулар жиі жұмсалады. Сонымен қатар атаулы сөйлемдер тыңдаушының назарын аударып, белгілі бір жағдайды әсерлі сипаттауға көмектеседі. Әсіресе, диалогтарда, ауызекі әңгімеде, көркем шығармалар мен публицистикалық мәтіндерде жиі кездеседі. Екіншіден, ойды қарапайым тілдік құрылыммен жеткізеді. Сөйлеушінің ойын ықшам, әрі түсінікті және нақты түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл тілдегі үнемдеу (ықшамдау) заңдылығына негізделеді. Ал ауызекі сөйлеу тіліндегі үнемдеу заңдылығы – қарым-қатынасты жеңілдететін, уақыт пен күшті үнемдейтін, сөйлесуді табиғи әрі тиімді ететін маңызды құбылыс. Ол тілдің икемділігін көрседі. Адамдар арасындағы байланысты жылдам әрі еркін жүргізуге мүмкіндік береді. Демек, атаулы сөйлемдер сөйлеу тілінің динамикасын күшейтіп, оны жандандыратын маңызды құрылымдар қатарына жатады. Атаулы сөйлемдер тілде жалпы жай сөйлемнің бір түрі ретінде мезгілді, мекенді, құбылысты атап тұратын сөйлем ретінде қарастырылып келді. Соңғы зерттеулерде атаулы сөйлемді жан-жақты қарастырып оның басқа да қырлары, белгілері ашылды. Атаулы сөйлемнің сөйлеу тіліндегі маңызы айқындалды. Құрылымдық-семантикалық тобына қарай атаулы сөйлемнің жасалуы, яғни коммуникативтік қатынасқа қызмет етуі, шығармадағы қолданысы әлі де зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1998. – 581 б.
- 3 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Астана, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 237 б.
- 4 Ибрагимова Ж. Қазақ тіліндегі мүшеленбейтін сөйлемдер (Автореферат). – Қарағанды, 2008. – 24 б.
- 5 Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. – Москва: Наука, 2008. – 451 б.
- 6 Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2010. – 97 б.
- 7 Түймебаев Ж., Ескеева М., Конкобаев К.. Қазақ және қырғыз тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Алматы – Қазақ университеті, Қазақ университеті, 2024. – 336 б.
- 8 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 439 б.
- 9 Baudouin de Courtenay, J., & Stankiewicz, E. (Ed. & Trans.). / A Baudouin de Courtenay anthology: The beginnings of structural linguistics. Bloomington: Indiana University Press, 1972.

- 10 Серғалиев М. Қазақ тіл білімінің антологиясы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2010. – 562 б.
- 11 Goldstein, Laurence. Brevity. Oxford: Oxford University Press, 2013. – 368 p.
- 12 Fox, Danny. Economy and Semantic Interpretation. Cambridge, MA: MIT Press, 2000. – 208 p.
- 13 Collins English Dictionary. 14th ed. London: HarperCollins, 2023.

Материал 05.04.2025 баспаға түсті

Функции назывных предложений в разговорном стиле речи

Р.Ж. Киякова¹, А.М. Коргау¹

¹Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

Предложение – основной инструмент коммуникации. Особым видом предложения является назывное предложение. Назывное предложение – это тип предложения, передающий мысль лаконично и точно. Они широко используются в повседневной речи, так как позволяют кратко и ясно охарактеризовать ситуацию, пространство, время или явление. Это облегчает процесс общения, делая его быстрым и эффективным. Поэтому исследование их функции в разговорной речи является одной из актуальных задач современной лингвистики. Известно, что в художественной литературе разговорная речь передается через диалог. Диалог в художественном произведении – важный инструмент, развивающий сюжет, передающий взаимоотношения персонажей и выражающий авторскую идею. Он усиливает художественную выразительность произведения, помогает читателю глубже понять характер, чувства и мировоззрение персонажей. Через диалог раскрываются темперамент, мышление и эмоциональное состояние героя. Стилль его речи отражает социальный статус, уровень культуры, возраст и жизненный опыт. Для передачи этих характеристик в диалогах художественного произведения используются назывные предложения.

В статье определена роль назывных предложений в разговорном стиле, проанализированы их смысловые оттенки и функциональное значение. Рассмотрено их значение в передаче экспрессивности, эмоций и лаконичной передачи информации. Проведен анализ диалогов из художественных произведений, выявлены их смысловые особенности и место в разговорной речи.

Ключевые слова: разговорный стиль, назывное предложение, эмоциональность, образность, коммуникация, экспрессивность, диалог, контекстная коммуникация.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Байтурсынов А. Языковое наследие. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 с.
- 2 Жубанов К. Исследования по казахскому языку. – Алматы: Наука, 1998. – 581 с.
- 3 Балакаев М. Современный казахский язык: Синтаксис словосочетаний и простых предложений. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2006. – 237 с.
- 4 Ибрагимова Ж. Несегментированные предложения казахского языка (Автореферат). – Караганда, 2008. – 24 с.
- 5 Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. – Москва: Наука, 2008. – 451 с.
- 6 Әміров Р. Синтаксис простого предложения. – Павлодар: ПМУ им. С.Торайғырова, 2010. – 97 с.
- 7 Түймебаев Ж., Ескеева М., Конкобаев К. Сопоставительная грамматика казахского и кыргызского языков. – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 336 с.
- 8 Калиев Г. Толковый словарь терминов языкознания. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 439 с.

- 9 Baudouin de Courtenay, J., & Stankiewicz, E. (Ed. & Trans.). / A Baudouin de Courtenay anthology: The beginnings of structural linguistics. Bloomington: Indiana University Press, 1972.
- 10 Серғалиев М. Антология казахского языкознания. – Павлодар: ПМУ им. С.Торайғырова, 2010. – 562 с.
- 11 Goldstein, Laurence. Brevity. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 368 p.
- 12 Fox, Danny. Economy and Semantic Interpretation. – Cambridge, MA: MIT Press, 2000. – 208 p.
- 13 Collins English Dictionary. 14th ed. London: HarperCollins, 2023.

Материал поступил в редакцию журнала 05.04.2025

The functions of Nominal Sentences in Colloquial speech

R. Kiyakova¹, A. Korgau¹

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

The sentence is the fundamental unit of communication, and among its various types, the naming or nominal sentence stands out for its precision and conciseness. A nominal sentence conveys meaning succinctly, often omitting a verb, and is widely used in everyday speech to briefly describe situations, settings, time, or phenomena. Its efficiency and clarity make it an essential component of spoken language, making the study of its functions particularly relevant in modern linguistics.

In literary texts, spoken language is primarily reflected through dialogue. Dialogue not only advances the plot and reveals character interactions but also conveys the author's intent. It enriches the artistic depth of the work and offers insights into the characters' emotions, values, and perspectives. A character's dialogue reflects their temperament, social status, cultural background, age, and life experience. Within this context, nominal sentences play a significant role in shaping character speech and contributing to the authenticity of dialogue.

This article explores the function of nominal sentences within the spoken style, analyzing their semantic nuances and communicative value. It highlights their importance in expressing emotional states, enhancing expressiveness, and delivering concise information. The study is based on the analysis of dialogues from literary works, identifying the various shades of meaning and functions that nominal sentences fulfill in representing natural spoken language.

Key words: spoken style, nominal sentence, emotionality, imagery, communication, expressiveness, dialogue, contextual communication.

REFERENCES

- 1 Baitursynuly, A. (1992). *Til tagylymy*. Ana tili.
- 2 Zhubanov, K. (1998). *Kazakh tili zhöinidegi zertteuler*. Nauka.
- 3 Balakaev, M. (2006). *Qazirzi qazakh tili: Söz tirkesi men zhaj söylem sintaksisi*. L.N. Gumilyov atyndagy EYU.
- 4 Ibragimova, Zh. (2008). *Qazakh tilindegi müşelenbeytin söylemder* [Abstract].
- 5 Kozhina, M. N., Duskayeva, L. R., & Salimovskij, V. A. (2008). *Stilistika russkogo jazyka*. Nauka.
- 6 Ämirov, R. (2010). *Jaj söylem sintaksisi*. S.Toraýgyrov atyndagy PMU.
- 7 Tuimebaev, Zh., Eskeeva, M., & Konkobaev, K. (2024). *Qazaq zhäne qyrgyz tilderiniñ salystyrmaly grammatikasy*. Qazaq universiteti.
- 8 Kaliev, G. (2005). *Til bilimi terminleriniñ túsindirme sózdígi*. Sozdik-Slovať.
- 9 Baudouin de Courtenay, J., & Stankiewicz, E. (Ed. & Trans.). (1972). *A Baudouin de Courtenay anthology: The beginnings of structural linguistics*. Indiana University Press.
- 10 Sergaliyev, M. (2010). *Qazakh til biliminiñ antologiyasy*. S.Toraýgyrov atyndagy PMU.
- 11 Goldstein, L. (2013). *Brevity*. Oxford University Press.

- 12 Fox, D. (2000). *Economy and Semantic Interpretation*. MIT Press.
13 *Collins English Dictionary* (14th ed.). (2023). HarperCollins.

Received: 05.04.2025

MFTAP 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp184-198](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp184-198)

Б.Ж. Курманова¹, Н.Ж. Құрман²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан Республикасы

²М.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТІЛДІК ТАКТИКА МЕН ҚОҒАМДЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Мәдениетаралық коммуникация – бүгінгі күні өзекті және дамып жатқан пәнаралық сипаты бар лингвистикалық бағыт. Мәдениетаралық сипаттағы зерттеулер Қазақстанда жеткіліксіз және бұл бағыт бойынша шешуін күтіп жатқан мәселелер өте көп. Сондай мәселелердің бірі – ұлттық тілдік тактика мен ұлттық қоғамдық мінез-құлық. Ұлттық тілдік тактика мен ұлттық мінез құлық мәселелері лингвистика мен этнопсихологияда бөлек қарастырылып жүрген сұрақтар. Ал мәдениетаралық коммуникация аясында бұл мәселе тұтастықта зерттелген жоқ деп айта аламыз. Біз өз зерттеуімізде қазақ ұлттық тілдік тактикасы мен қоғамдық мінез-құлқын ұштастыра зерттеуге талпыныстар жасадық. Бұл зерттеудің өзектілігі айқын және бүгінгі күнгі маңызды әлеуметтік мәселе болып табылады. Мақаламызда мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан қазақ халқының тілдік тактикасы мен қоғамдық мінез-құлқының ерекшеліктерін айқындауға талпындық. Мақсатқа сай теориялық материалдар талданды және зерттеу нысанына байланысты негізгі теориялық тұжырымдар жасалып, тәжірибелік бөлімнің құралы ретінде 2 сауалнама алу таңдалды. Сауалнамалардың мазмұны қойылған мақсатқа сай жасақталды, яғни қазақ халқының тілдік тактикасының бүгінгі күнгі сақталуын айқындау және де қазақ халқының қоғамдық мінез-құлқын қалыптастырушы әдет-ғұрып пен ырымдар, салттардың қазіргі қазақтар арасындағы рөлін анықтау болды.

Кілт сөздер: мәдениетаралық коммуникация, елтану, лингвомәдениеттану, тілдік тактика, сөйлеу мәдениеті, ұлттық қоғамдық мінез-құлық, салт-дәстүр, наным-сенімдер, ырым, әдет-ғұрып, этникалық стереотиптер.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Тілдік тактика мәдениетаралық коммуникацияда орталық орын алады. Тілдік тактика – нақтыланған жағдаяттарда алға қойған мақсаттарға жету үшін қолданылатын сөйлеу тәсілі. Коммуникациядағы тілдік тактика коммуникативтік стратегияны жүзеге асыруға арналған құрал болып табылады. Сондықтан да стратегиялар сөйлеуші қойған мақсатына қарай сөйлесушіге әсер ету бағытын анықтап отырады да тактика арқылы тілдік құралдарды тиімді пайдалана отырып, өз ортасында қалыптасқан барлық нормаларды сақтау арқылы мақсатқа жетуді көздейді және сөйлеуді іске асырады. Аталған мәселені терең де нақты зерттеген сала мәдениетаралық коммуникация болып табылады. Мәдениетаралық коммуникация әртүрлі мәдениет өкілдерінің соның ішінде оның біреуінің өзге тілде сөйлейтінін ескере отырып, тілдік қарым-қатынасты тепе-тең жүргізуді алға тарта отырып, коммуникацияның табысты жүзеге асыруын қарастырады. Елдің ерекшелігін және оның тарихы мен мәдениетінің

көрсеткіші тілді сақтаудың бір жолы – дәстүрлі тілдік қарым-қатынастың жоғалмауы. Мұндай дәстүрлі қарым-қатынастың маңызын тек қана ұлттық сөйлеу тактикасы мен стратегиясын анықтап, оны айналымға енгізіп, ұлттық қоғамдық тәрбие мен мінез-құлықты, дәстүрді жоғалтпау арқылы мызғымас етуге болады. Соның ішінде тіл ұлттың ерекшелігін, мәдениетінің құндылығын айқындайтын, сақтайтын құндылық деп танылады. Тіл арқылы барлық мәдениет ұрпақтан ұрпаққа таратылып отырады. Ал тіл - жер бетіндегі барлық жақсылыққа апара алатын, тас түйінді шешетін құдіретті құрал. Ол туралы қазақ халқында көптеген мақал-мәтелдер де пайда болып, ұрпақтан ұрпаққа таратылған. Мысалы, *«Тілі бардың тіріде ақысы кетпейді», «Тілден тілдің кеңдігі болғанымен, кемдігі жоқ», «Тіл – қылыштан да өткір», «Бас кеспек болса да, Тіл кеспек жоқ», «Аузы құлып сандықты, тіс ашпаса тіл ашар», «Алажағым кетсе де, Айташағым кетпесін», «Әділ сөздің зілі жоқ, Көп көзінен өткен істің міні жоқ».*

Қазіргі жаһандану үдерісі мен әлемдік өркениеттің қарқынды жүруі ұлттық ерекшелігімізді жоғалтып алу қаупін тудыруда. Цифрлық технологияның дамуы әлемде шекараларды бұзып кеңістіктерді жойып, адамзатты жоғары жылдамдықтағы шексіз қарым-қатынасқа түсіруде және ол үдеріс ұлттық ерекшеліктерді ескермей өзінің талаптарын қойып жатқанын барлығымыз білеміз. Оның бір мысалы ретінде жасөспірімдердің ортақ ойналатын түрлі желілік ойындарын айта аламыз. Ол ойындардың ұлтқа, ұлттық мінез-құлыққа тәуелді емес ететіндей күші бар екендігін барлығымыз білеміз. Сонымен қатар қазіргі кездегі діни ағымдардың да ересектер арасында түрлі әрекеттер жасап, қазақи құндылықтарды жойып жатқанының және ол ересектердің жас ұрпаққа өзге мәдениетті таратып жатқанының куәсі болып отырмыз. Ал енді оған тосқауыл болу үшін, біз өзіміздің қазақи салт-дәстүрімізді, әдет-ғұрыптарымызды, сөйлеу тактикамызды біліп қана қоймай, оның бүгінгі жай-күйін зерттеп, танып, ол ұлттық тілдік тактикамыздың, салт-дәстүрлеріміздің үздік үлгілерін жас ұрпаққа құндылық ретінде үйретіп отыруымыз керек. Осы орайда зерттеп отырған тақырыбымыз жаңа және өзекті деп танымыз.

КІРІСПЕ

Тіл мен мәдениеттің ара қатынасын зерттеп олардың өзара тығыз байланыстарын анықтаған лингвист ғалым С.Тер-Минасова былай дейді: «Тіл адамдардың ағынынан этнос қалыптастырушы, белгілі бір тілде сөйлеуші ұжымның мәдениетін, дәстүрін, қоғамдық өзіндік санасын сақтап, тарату арқылы ұлт қалыптастырушы қуатты қоғамдық құрал» [1,15]. Тіл, мәдениет және қоғамдық мінез-құлықты біріктіре қарастыру және тілдің мәдениет, дәстүр қалыптастырушы мықты функциясына аса көңіл бөліну 20-ғасырдың 80-жылдарынан бастау алды деуге болады. Аталып отырған проблема алғаш рет екінші тілді оқытудағы елтанушылық мәселе деп қарастырылды [2]. Елтану орыс филологиялық және педагогикалық білім беру жүйесінде тілді оқытудың бір аспектісі ретінде Е.М.Верещагин мен В.Г. Костомаровтың орыс тілін шетел тілі ретінде оқыту бағытындағы іргелі ғылыми еңбектері негізінде пайда болып, ажыратылды және де оған мынадай анықтама берілді: «Елтану - орыс тілін шетелдіктерге оқытудың бір аспектісі. Оның мақсаты ретінде тілдің кумулятивтік (жинақтаушы) қызметі мен адресаттың аккультурациясының және білім беру мен гуманистік міндеттердің тілді оқытудағы коммуникативтілігі қамтамасыз етіле отырып, лингводидактикалық тұрғыдан жүзеге асырылуы. Әдістеме бұл тұрғыда филологиялық табиғатқа ие болып табылады» [2,38]. Елтану проблемасы мен мәдениетаралық коммуникацияның байланыстары аталып отырған еңбекте былай көрсетіледі: «Тіл мен мәдениет өзара кіріктірілген құбылыс. Өйткені тілдің семантикасы ұлттың әлемдік бейнесінен туындайды. Ал тіл өз кезегінде мәдениетке әсер етіп отырады. Яғни мәдениет тілде бекітілсе, тіл де мәдениетсіз өмір сүрмейді» [2,28] екен. Сонымен тілдік тактиканың мәдениетаралық коммуникациядағы орнын тілдің мәдениеттің ерекшелігін көрсетуші қызметімен қатар мәдениетаралық коммуникация үдерісіндегі маңызды құрал екендігімен

айғақтауға болады. Ал табысты мәдениетаралық коммуникация тек қана сол мәдениеттің тасымалдаушысы болып табылатын тілді меңгеру арқылы жүзеге асырылады.

Сондай-ақ мәдениетаралық коммуникация өзге әлеумет өкілінің коммуникативтік мінез-құлқын, ол тілді тасымалдаушының мәдениеті болып табылатын ұлттық мінез-құлқын танып білу арқылы ғана табысты қарым-қатынасты көздейді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Тілдік тактика – сөйлесушіге әсер етіп, оларды сендіріп, шабыттандырып, қарым-қатынаста мақсат пен табысқа жетудегі маңызды құрал. Ал соның ішінде өзге мәдениет өкілімен қарым-қатынасқа түсуде тілдік тактика тек қана шебер сөйлеуді емес, сонымен қатар сөйлесуші өзге мәдениет өкілінің қоғамдық ұлттық мінез-құлқын толыққанды танып біле отырып, іске асырғанда қажет болып табылатын сөйлеу әрекеті. Қоғамдық мінез-құлық мәдениетаралық коммуникацияда ерекше қаралатын мәселе болып табылады. Біріншіден, біз этностық сәйкестіліктің мағынасын айтуымыз керек. Этникалық сәйкестілік тұлғаның әлеуметтену үдерісінде қалыптасады, Яғни тұлға саналы түрде немесе бейсаналы түрде өзі өмір сүріп жатқан топтың мінез-құлық үлгілеріне еліктеп, олардың тілін, дәстүрін, салтын игеріп сол топтың мүшесіне айналады [3]. Ал ұлттық қоғамдық мінез-құлық сол ұлттың белгіленген, әдетке айналған нормалардың орындалуымен ерекшеленеді. Соның ішінде айт кететіні сол белгіленген нормалар моральдық құндылықтарға айналып, ұлттың мәдени игілігінің жиынтығы болып табылады. Қоғамдық мінез-құлық пен оның құрамдас бөлігі - нормалар халықтың мәдени-тарихи дамуындағы көзқарастар мен тәжірибелердің негізінде аккумулятивтік, яғни жинақтаушы-сақтаушы, қасиетке ие болып табылады және де ол нормаларда ұлттың басынан өткерген әртүрлі мәдени дәуіріне тән келетін мазмұндағы діни-этикалық көзқарастар көрініс табады [4]. Мысалы, қазақтардың әдет-ғұрпындағы шаманизм мен пұтқа табынушылық кезеңіндегі ежелгі ырымдардың, салт-дәстүрлердің әлі күнге дейін сақталып келе жатқанын айтуға болады: «Баталасу», «Дәм татыру», «Жөн-жосық сұрасу», «Көңіл шай беру», «Қайыр айтып бару», ырымдарды айтатын болсақ, босағаға тұрмау, Айға қарап сұқ саусақты шошайтпау, белін таянбау, отқа май құю, адыраспанмен аластау т.с.с. Ұлттық қоғамдық мінез-құлық осындай ежелден қалыптасқан нормалардан тұрады. «Дәм татыру» әлі күнге дейін өзінің мәні мен әлеуметтік рөлін жоймаған қазақы дәстүр болып табылады. Өйткені ол дәстүр атадан балаға жалғасып, халық арасында қай заман болса да, өзінің орнынан таймағанын көріп келеміз. Бұл жоғарыда айтылған әрбір халықта дәуірлер бойы қалыптасқан белгілі нормалардың жиынтықтары ұлттық қоғамдық мінез-құлықты қалыптастырған деген тұжырымның өмірдегі дәлелі ретінде көрініс тауып отыр. Біз зерттеу барысында С.Кенжеахметтің «Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті» еңбегінде «Дәм татыру» дәстүрінің мән-мағынасы түптен түсіндірілгенін көрдік: «Қазақтар асты дәм деп атайды. Халық арасында біреуді еске алғанда, «Дәмдес болып едік. Үйінен дәм татып едік», - деп, ренжігенде, өкпелегенде: «Дәм-тұзым атсын! Дәм-тұзыма салдым!», - деп айтқан сөздерінің ұлт ұғымында өзіндік орны бар. Өйткені әр қазақ өздерінің жақындары мен туыс-жекжаттарына ғана емес, ел сыйлаған құрметті азаматтарына, қадірлі ақсақалдарына, аналарына өз үйінен дәм татыруды үлкен мұрат, парыз деп санаған. «Дәм татыру» салтының қоғамдық, әлеуметтік істерде маңызы зор болған. ең алдымен, әдейі шақырып, дастарқанынан дәм татыру – ата салт, қазақы әдеп, жол-жоралғы. Екіншіден, сыйлаудың, құрметтеудің, көңіл білдірудің айғағы. Үшіншіден, қай жерде болмасын, қай уақытта болмасын, сыйлас, қамқорлас, тілектес бола жүрудің кілті. Ел дәстүрі бойынша дәмдес болған адамдар бір – біріне қиянат жасамайды, жоғалғанын іздеседі, табысына қуанып, қайғысына ортақтасады. Бұл – ғасырлар бойы санаға сіңген саликалы салт. Демек, дәм тату – адамгершілік, достық, бірлік белгісі. Бұл жақсы үрдіс халықпен бірге жасайды» [5, 113-118]. Ал енді осы ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық мінез-құлықтың тілдік тактикамен байланысына келетін болсақ, екеуінің де атқаратын қызметі бір деп айтуға болады. Өйткені жоғарыда көрсетілгендей, ұлттың дәуірлер бойы жинақтаған қоғамдық мінез-құлық ретіндегі

мәдени құндылықтары әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ырымдар арқылы көрініс тапса, олардың барлығы тіл арқылы жүзеге асып отырады. Осы екі маңызды нәрсе этностардың өзара қарым-қатынасында көрініс тауып, мәдениетаралық коммуникацияда іске асырылады. Бүгін әлемде барлық шекаралар ашылды, цифрлық технологиялар уақыт пен кеңістікті жойып жіберді. Адамдар арасында ұлт, этнос ұғымдары өмірде болып жатқан қарқынды жаһандану мен цифрландыру үдерісіне байланысты жойылып бара жатқанға ұқсайды. Сонымен қатар бүгінде елімізге әлемдегі барлық елдерден түрлі ұлт өкілдері саяхаттау мақсатында, өмір сүруге келіп жатыр. Онымен бірге біздің елімізде кеңестік кезеңнен бері тұрып жатқан этностарды да атап айтқан жөн. Осындай түрлі этникалық құрамда ұлттық санамызды сақтап қалатын ана тіліміз бен ұлттық мінез-құлқымыз, салт-дәстүріміз болып табылады. Өйткені «... әлемдік көлемдегі әлеуметтік, саяси, экономикалық күйзелістер халықтың бұрын соңды болмаған көші-қонуына, қақатығыстарға, араласуына әкеліп отыр. Сондықтан бұл үдерістер мәдениеттер қақтығыстарына әкеліп жатыр. Ал бұл халықтың прогресивті, алдыңғы қатарлылары өзіне қарым-қатынастың жаңа түрін ашып, өзара түсіністікке жетіп, мәдениеттер диалогына көшіп, шыдамдылық пен сыйластық танытып, өзара табысты қарым-қатынастар құруда. Ал осындай табысты коммуникацияның құралы ретінде, әрине, тіл мен сөйлеу түр. Сонымен қоса тіл - мәдениеттің айнасы. Бұл айнада халықтың өздік санасы, менталитеті, ұлттық мәнез құлқы, дәстүрі мен салты, моральдік ұстанымдары, құндылықтар жүйесі, әлемді сезіну мен тануы, әлемге деген өзіндік ұлттық көзқарасы жатыр» [1, 14-15]. Қойылған мақсатымызға сай таңдалған материалдарымыз қазақтың ұлттық салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, жол-жоралғыларының қоғамдық мінез-құлық қалыптастырушы мәнін ашып, көрсетуге арналған ғылыми-көпшілік, ғылыми-теориялық дереккөздер мен салт-дәстүр, әдет-ғұрыптардың бүгіндегі халық арасындағы орнын, рөлі мен қызметін анықтауға арналған сауалнама жауаптары құрады. Осыған орай бізді қызықтыратын сұрақтарға жауап алу мақсатында мәдениетаралық коммуникацияда жиі қолданылатын сауалнама әдісі қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақтардың тілдік тактикасының өзіндік ерекшеліктерін былай ажыратады:

- қазақтар әңгіменің мазмұнына аса мән береді;
- сөйлесу кезінде қазақтар бос сөзге әуес емес және де оған жол бермейді. Сонымен қатар сөйлеушінің мінез қылықтарына аса мән беріп, оның сөзін, ишараттарын, бет жүзі қозғалыстарын бақылап отырады;
- сөйлесу кезінде сабырлық танытып, қарсы сөйлеушіге бірден жауап бермей, оның таңдаған позициясына сый көрсетіп, оның сөзінің аяқталуын күтіп, туындаған жағдайдан абыройлы шығуды мақсат етеді;
- қазақтарда кек алу сезімі жоқ. Алайда бұл қазақтарда өзін өзі сыйлау қасиеті жоқ дегенді білдірмейді;
- қазақтар сөйлеушісін әрдайым сыйлайды және де оның сөзін кеспей, дәлелді, деректі сөзі болмаса да, оның сөзін толық аяғына дейін тыңдай біледі. Олар осындай мінез қылығымен сөйлеушіні сыйлап, артық эмоционалды реңксіз қателерін түзеп отырады [6, 160-167]. Атап өткендей, тілдік тактика этностың менталитетіне тікелей байланысты. Қазақтың түпкі мәдениетінде үлкенді сыйлау, қонаққа құрмет көрсету. Осыған байланысты қазақта «қырықтың бірі қыдыр» деген аталы сөз де бар. Ал көршіні сыйлауда қазақта көршіге берілетін заңды рөл де бар, яғни «көршінің қақысы», кішілердің үлкендерге сәлем беруі [7, 107]. Міне, осылардың барлығы қазақтың тілдік тактикасының көрсеткіштері. Біз өз зерттеуімізде қазақ халқының тілдік тактикасының бүгінгі ұрпаққа қаншалықты таныс және ол нормалар бүгінгі жастар мен олардың ата-аналары арасында сақталу деңгейін зерттеген болатынбыз. Зерттеуіміздің мақсаты – коммуникацияда ұлттық тілдік тактиканың бүгінгі күнгі қазақтар бойында сақталуының қазіргі жай күйі. Мақсатқа сай мына міндеттер

белгіленді:

- Д.Кішібеков атап көрсеткен қазақтардың тілдік тактикасының мазмұнына сүйене отырып, анкета құрастыру;

- анкетаны сынаудан өткізу және қажет түзетулер енгізу;
- анкетаны «Coogl Form» арқылы тарату;
- алынған нәтижелерді өңдеу, интерпретациялау, сәйкес тұжырымдар шығару.

Зерттеу барысында сауалнамада 2 блок сұрақтар желісі берілді. Бірінші блокта қатысушының жасы, ұлты, қай тілдегі мектепті аяқтағаны туралы ақпарат берілді. Ал екінші блокта тікелей мақсатымызға сай сұрақтар берілді. Сауалнамаға барлығы 50 респонденттен жауап келді. Оның ішінде 13-21 жас аралығындағылар 21 респондент, ал 29 респондентті 33-66 жастағылар құрады.

«Сіз сөйлесіп отырған адамыңыздың әңгімесінің мазмұнына мән бересіз бе?» деген сұрағымызға 96% респондент «Иә» деген жауапты таңдаған. Ал «Сізбен сөйлесіп отырған адамның әңгімесі сізді қызықтырмаса, не істер едіңіз?» сұрағын берілген жауаптар әртүрлі. Сұраққа үш түрлі нұсқадағы жауаптар беріліп, мынадай нәтижелер алынды:

- әңгімені тоқтатуын өтінемін – 6 %;
- тыңдап отырған сияқты боламын - 66%;
- әңгіменің мені қызықтырмайтынын айтып көремін – 28 %.

«Сізбен сөйлесіп отырған адамның сөзін мұқият тыңдайсыз ба?» деген сұраққа респонденттердің жартысынан көбі мұқият тыңдайтынын көрсетсе (74%), қызықтыратын ақпараттарға ғана көңіл бөлетіндердің саны 26% құраған.

Сауалнамадағы келесі сұрақта респонденттердің сөйлесушісінің қимыл-қозғалыстарына, ишараттарына көз салып бақылауын айқындау болды. Респонденттердің 82% әңгіме барысында сөйлесушісінің ишараттары мен қимыл-қозғалыстарын бақылап отыратын болса, 18% мән бермейтінін көрсеткен. Бұл 18%-дың ішінде жас мөлшері әр түрлі респонденттер бар.

«Сізбен сөйлесіп, белгілі бір мәселеде келіспеушілігін білдірген адаммен қандай қарым-қатынас құрар едіңіз?» деген сұрақ бойынша қазақтардың тілдік тактикасындағы сабырлықпен әңгіме мен жағдайдың аяғын күтіп нәтиже шығару қасиеттерінің сақталу/сақталмауын анықтау болатын. Сұрақ бойынша үш нұсқадағы жауап берілген болатын және респонденттердің жауаптары мына нәтижемен шықты: кек алуға тырысамын - 6%; келіспеген себебін анықтаймын - 46%; ештеңе істемеймін - 42%. Сонымен, қазақтардың дәстүрлі тілдік тактикасы әлі де болса, сақталып келе жатқанын зерттеуімізде көріп отырмыз және де Д.Кішібековтың қазақтардың тілдік тактикасы талаптарының (постулаттарының) дұрыс екендігіне көзіміз жетіп отыр. Яғни қазақтар әңгіменің мазмұнына аса мән береді екен. Бірақ сөйлесу кезінде мұқият тыңдаумен қатар, керек ақпараттарға ғана мән беретінін көрсеткен. Бұл жерде бос сөзге әуес емес және де оған жол бермейді деген постулатты да жоққа шығармаймыз. Сонымен қатар сөйлеушінің мінез-құлықтарына аса мән беріп, оның сөзін, ишараттарын, бет жүзі қозғалыстарын бақылап отыратынын айқындадық. Сөйлесу кезінде сабырлық танытып, қарсы сөйлеушіге бірден жауап бермей, оның таңдаған позициясына сый көрсетіп, оның сөзінің аяқталуын күтіп, туындаған жағдайдан абыройлы шығуды мақсат ететіндікке келер болсақ, бұл жолда респонденттердің әртүрлі позицияларын көруге болады. Қазақтарда кек алу сезімі жоқ деп айта алғанмен, кейбір респонденттер өзінің позициясын анық көрсеткен екен. Қазақтар сөйлеушісін әрдайым сыйлайды және де оның сөзін кеспей, дәлелді, деректі сөзі болмаса да, оның сөзін толық аяғына дейін тыңдай біледі. Олар осындай мінез-құлығымен сөйлеушіні сыйлап, артық эмоционалды реңксіз кателерін түзеп отырады деген постулат сақталады екен.

ТАЛҚЫЛАУ

Қоғамдық мінез-құлық ғасырлар бойы қалыптасқан белгілі бір ортада қабылданған іс-әрекеттер болып табылады. Ал нақты бір этностың қоғамдық немесе әлеуметтік мінез-құлқы

көптеген байланыстар мен қатынастардың көрініс табуларынан пайда болатын сол этносқа тән әрекеттердің жиынтығы. Қазақ халқының ұлттық қоғамдық мінез-құлық ұжымдық болып табылады. Оны халықтың ежелден келе жатқан дәстүрлерінен көруге болады. Ал ол дәстүрлердің көбісін мақал-мәтелдерден көруге болады. Мысалы, «Ағайын тат болса, ас көп», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Бөлінгенді бөрі жейді», «Жалғыздың үні шықпас, жаманның шаңы шықпас». Сонымен қатар ағайындық және ұжымдық мінез құлықтың қалыптасуын тарихи деректер де дәлелдеп отыр. Ұлттық қоғамдық мінез құлық, әдетте, оның тілі мен дәстүрі, рухани құндылықтар жүйесі, символдар мен ритуалдар, заттар мен адамдарға деген қарым-қатынастары арқылы ұрпақтан ұрпаққа тараған мінез құлық тәсілдерінің үлгісімен анықталады және де осы факторлардың барлығы қалыптасқан ұжымдық сананың ұлттық ерекшеліктерін айқындап отырады. Сонда әрбір этностың субъективті психологиялық бейнесі немесе ерекше ұлттық мінез-құлық нормасы қалыптасады екен. Ал кез келген этностың өмірі белгіленген шарттар қатарынан тұрады. Ол шарттарды ұстану, бір затқа деген көзқарастың бірлігін немесе әртүрлілігін көрсетеді [8]. Айтатын болсақ, үйге аяқ киімді шешіп кіру әрбір қазақ үшін белгіленген тәртіп, ал кейбір Еуропа мен АҚШ өкілдері үшін бұл ерсі болып көрінуі мүмкін. Сонымен қатар үлкеннің алдын кесіп өтпеу қазақ баласы үшін кез келген жағдайда көрсете білуі керек қалыпты мінез-құлық, сонымен қатар сөйлескенде үлкен адамның бетіне тік қарамау, үлкенге қарсы жауап бермеу, дауысын қатты шығарып сөйлемей т.с.с. әрекеттер қазақтардың әдетке айналған мінездері болып табылады. Сонымен қатар қазақтардың арасында осы күнге дейін келе жатқан ырымдары мен әдет-ғұрыптарын да қоғамдық мінез-құлықтың құраушысы деп атауға болады.

Этникалық психологияда ұлттық мінез-құлықты «этникалық стереотиптер» деп қарастырады. Оған мынадай анықтама беріледі: «Белгілі бір этникалық топ пен қауымдастықтың қарапайым, схемаланған, эмоционалды боялған, жоғары деңгейде тұрақталған бейнесі. Этникалық стереотип арқылы ұлт туралы белгілі бір пікір, ой қалыптасады» [8]. Қазақ халқының қоғамдық мінез-құлыққа қатысты деректерді ырымдар мен дәстүрлерден қарастырып көрейік. Қазақта «Жол-жоралғы» деген ұғым бар. Бұл әр адамның еңбегіне, ата-тегіне, туыстық қатынастарына сай жасалатын сый-сыяпат ретінде берілетін тарту-таралғы. Ол әр түрлі жолдармен жасалады: алғаш қонаққа келген батырға, оның жанындағыларға, ақынға, құда-құдағиға көрсетіледі. Мұндай тарту-таралғыларға ат-шапан, кісе белбеу, ер-тұрман, қару-жарақ, қалы кілем, құндыз бөрік, күміс қамшы, домбыра жатады. Жол-жоралғы кезек беру арқылы да көрсетіледі: бата беру, бас ұстау, жоғары төрде отыру [5, 113-118]. Қазіргі кезде тойларда, үлкен, жасы келген адамға берілген астарда бата берген адамға шапан кигізіледі. Бұл қоғамдық мінез-құлыққа толыққанды айналған дәстүр деуге болады. «Бас ұстау» – ол қазақта ғана бар дәстүр. Яғни бас тарту – ол қонағыңды сыйлау. Сонымен қатар ежелден келе жатқан және бүгінде де сақталған, қоғамдық мінез-құлыққа айналған «Табақ тарту» дәстүрін айтатын болсақ, қазақ халқының ежелден келе жатқан әр адамның өз ортасындағы атқаратын рөлі мен алатын орнына сай жасалатын қоғамдық норма деуге болады. Егерде табақ жасалғанда қате кетсе, ол үй қожайынының қонақ алдындағы беделін түсіреді және оның біліксіз екендігін, дәстүрді құрметтемейтінін көрсетеді. «Жөн-жосық» әдебі туралы С.Кенжеахметұлы былай дейді: «Мындаған жылдар бойы халқымыз қазақтық қалпын сақтай отырып, өмір тәжірибесінде салт пен сананың, әр істің реті мен әдебін, жөні мен жолын жасап қалдырған. Осыдан ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ырымдар, ұғымдар, тыйымдар қалыптасқан. Осының бәрінің басын құрайтын әдептер жиынтығы – ұлтымыздың жөн-жосығы туындаған. Мұның барлығы ұлттық мінез бен сана-сезім, діни сенім, рухани қазына мен қағидалар байлығы, үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие ережесіне негіз бола отырып, жылдар бойы дами түскен» [5, 121]. Ырымдар мен тыйымдар да қазақтың қоғамдық мінез-құлықтың құрамдас бөлшегі болып табылады. Өйткені ырымдар – ежелден келе жатқан және де халықтың жадындағы белгілі бір таңба немесе нышандарға сену [9]. Ал тыйым – нақты бір әрекетке, сөзге, затқа, іске қойылатын діни тыйым салу [10, 699]. Қазақ ырымдары мен тыйымдарының түпкі мәні қоғамдық нормаларды орнату болып табылады,

яғни әрбіреуінің атқаратын қоғамдық рөлін қалыптастыру. Сонымен қатар «қазақ халқының ырымдары мен нанымдарының негізгі міндеті — әсіресе жастар мен тәжірибесі аздарды жаманшылық пен өмір қиындықтарынан сақтандыру, қорғау, оларды адами ізгілік дәстүрімен тәрбиелеу үлкендерді және шынайы халық өсиеттерін құрметтеуге баулу» [11]. Сондай-ақ салт-дәстүр мен ырымдардың халықтың өмірінде маңызды рөл атқаратынын, ұлттық салт-дәстүрлер тілдік бейне қалыптастыратынын зерттеушілер атап кетеді [12, 13, 14, 15].

Кейбір қазақ ырымдары мен тыйымдарының мән-мағынасы төменде берілді (Кесте 1).

Кесте 1. Қазақ ырымдары *

№ №	Ырымдар	Мағынасы мен мақсаты
1.	Отқа май құю	Келін түскенде, келіншек босанғанды, жас отау шаңырағы көтерілгенде жасалатын жақсы ырымдарды бірі. От - халық зердесінде қасиетті ұғым. Отпен аластау; "от ана", "отың өшпесін", "ошақтан от кетпесін" деген тілек пен ырым сабақтастығы болып табылады.
2.	Жуған қолды сілкуге болмайды.	Ырысың қашады
3.	Қазақ қыз баланы қорламайды. бақытына балайды.	«Қыздың қабағында құт бар. Қыз қабағы күрен тартса – ел жұртқа шалдығады. Қыздың қабағы күлімдесе – құт қонады. Қызды жылатқаның қырсығы қырық есекке жүк болады», - деп ырымдап, қыз баланы адамның бақытына балайды.
4.	Қазанды есік жаққа қаратып қисайта аспайды.	Ол құласа: «Несібе төгіледі, ырыс далаға қашады. Отқа төгіліп, дән куйеді. Қазан шайқалса, ырыс шамданады», - деп ырымдайды.
5	Шәуігіннің шүмегін ошақтың аузына қаратып аспайды.	Шай тасыса - үйдегі қыз ащы азап арқалайды деп ырымдалады. «Түз астың иманы, қыз - үйдің көркі». Дәм-тұз ауыспак қыздан. Тұз шамданса - қыз шамданады. Дәм-тұз атқан адам өмір бойы оңбайды деп, сол ырымға нанады.
6	Екі қолды төбеге қойып отыруға болмайды.	Басына қайғы-қасірет түскен адам ғана төбесіне қолын қойып отырады.
7	Мықыныңды таянба.	Бұл қайғы-қасірет шақырады деген жаман ырымды білдіреді.
8	Есікті керме.	Үйге ешкім кірмесін деген белгі болып табылады.
9.	Қыз баланың басына ақ немесе қара орамал тақпайды.	Ақ – жаулықтың, қара – қайғының белгісі.

*<https://kk.wikipedia.org/wiki/>

* Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. –Алматы, 2006.

Осындай маңызды және терең мағынасы мен мәні бар ырымдар қазақтың қоғамдық мінез-құлқын қалыптастырған. Өйткені қоғамдық мінез-құлық дәуірлер бойы белгілі бір этноста қалыптасқан және сақталуы мен орындалуы шарт болып табылатын нормалар жиынтығы.

XXI ғасырдағы қазақтың қоғамдық мінез-құлқында өзгерістер пайда болды ма? Жоғарыда көрсетілген ырымдар, тыйымдар, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер халық арасында сақталып келе ме? Сақталса, оны бүгінгі қазақтар қалай түсінеді? Осындай сұрақтарға жауап іздеу үшін сауалнамалық зерттеу жүргізген болатынбыз. Зерттеуіміздің мақсаты – қазақтың ұлттық қоғамдық мінез-құлқын ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ырымдар, ұғымдар, тыйымдар қалыптастырғанын және бүгінгі қазақтардың салт-дәстүрді сақтау арқылы ұлттық қоғамдық мінез-құлқын сақтап қалуын анықтау. Міндеттер:

- сауалнама сұрақтарын дайындау;
- сауалнаманы сынақтан өткізу;
- сауалнаманы «Coogle Form» арқылы тарату;

- алынған жауаптарды өңдеу, интерпретациялау, тұжырымдар шығару, қорытындылау.

Сонымен зерттеуге барлығы 20 респондент қатысты. Оның ішінде жас ерекшеліктері бойынша 15-21 арасындағылар 6 респондент, 22-65 арасындағылар 14 респондентті құрады. Сауалнамада қойылған мақсатымызға қарай орналастырылған сұрақтарға қажетті жауаптар алынып, өңделді, интерпретацияланды.

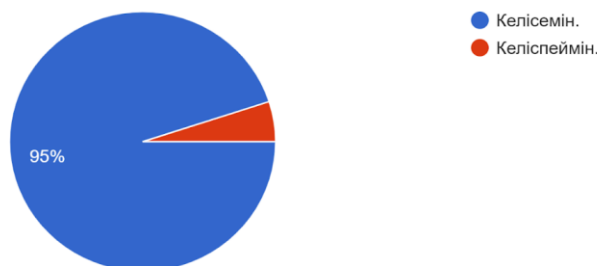
Сауалнамадағы бірінші сұрақ «Үлкенге – құрмет. Кішіге – ізет» мәтелін қалай түсінесіз?» деп қойылды. Бұл сұрақ арқылы қазақ халқының қоғамдық мінез-құлқының орталық көрсеткіші «сыйластық» ұғымының орнын айқындау болды (Кесте 2). Алынған жауаптар бойынша респонденттердің барлығы да мәтелдің мағынасының түпкі мәні «сыйластық» екенін түсінгенін көреміз.

Кесте 2. Қазіргі кездегі сыйластық ұғымының қазақ респонденттер арасындағы жай-күйі.

№№	Жауаптар
1.	Бұл үлкен тәрбиелік мәні бар мақал. қазақтың негізгі ұстанымын көрсетеді.
2.	Өзімізден үлкенді құрметтеп, кішіге иіліп ізет көрсетсек, адамзатты сыйлаған, бәрімен жақсы боламыз.
3.	Ибалы адам болу.
4.	Үлкенді құрметтеу, кішіні аялау
5.	Үлкен мен кіші арасындағы сыйластық
6.	Үлкенді құрметтеу, кішіні сыйлай білу
7.	Үлкендерді сыйлап,кішілерге қамқор болу
8.	Үлкен мен кішіге бірдей құрмет көрсету
9.	Үлкенге де, кішіге де құрмет көрсетсең, өзің сыйлы боласың
10.	Үлкенге құрмет ,сыйластық
11.	Қарт жастағы адамдарды құрметтеу, кішіге үлгі болып жүру
12.	Үлкенді құрметтеп, кішіні аялау керек
13.	Үлкенді сыйлау,кішіні де ренжітпеу керек деп түсінем
14.	Үлкенді сыйлап, кішіге үлгі боларлық құрмет таныту
15.	Жақсы
16.	Адамгершілігі жоғары адамның, бойынан табылатын қасиет
17.	Ұрпақта сабақтастықтың болуы
18.	Үлкендерді сыйлап, кішілерге қамқор болу деген
19.	Үлкендерді сыйлау керек

Келесі сұрақ қазақ халқының ырымдары мен нанымдарының тәрбиелік мәні және міндеті – адамдарды қиындықтардан сақтандыру, қорғау, халық өсиеттерін құрметтеуге баулу болып табылатындығына деген бүгінгі қазақтардың қарым-қатынасын анықтау болды және мынадай жауаптар алынды (Сурет 4).

4. «Қазақ халқының ырымдары мен нанымдарының негізгі міндеті — әсіресе жастар мен тәжірибесі аздарды жаманшылық пен өмір қиын...теуге баулу» деген тұжырыммен келісесіз бе?
20 ответов

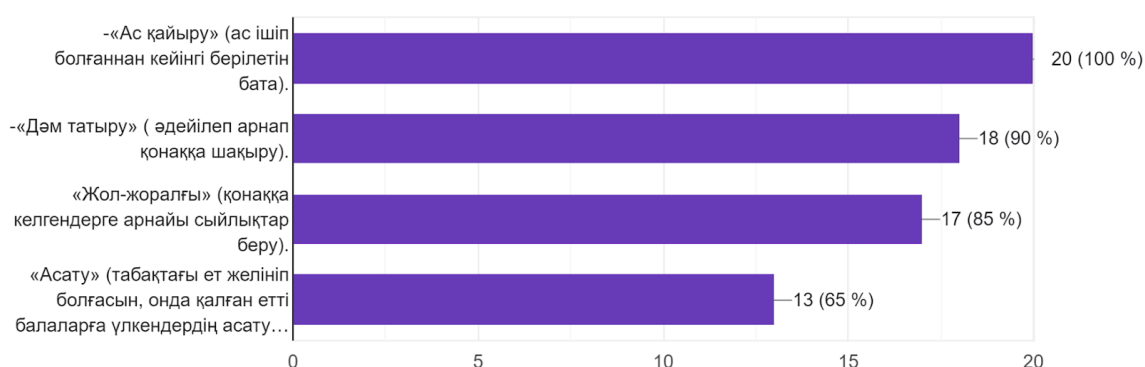

Сурет 4. Қазақ халқының ырым, нанымдарының бүгінгі күнгі қазақтар арасындағы мәні

Келісетіндер, яғни ырым-нанымдар қоғамдық мінез-құлық қалыптастырады дегендер: 95%; келіспейтіндер – 5%. Бұл дегеніміз – қазақтардың арасында қазақтың ұлттық қоғамдық мінез-құлықын басқаша түсіну дегенді білдіреді және де бұл проблеманы әлі де болса арнайы мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан терең зерттеу керек екендігін көрсетеді.

Сауалнамамызда салт-дәстүрлер, жоралғылар ұлттық қоғамдық мінез-құлықтың басты көрсеткіші және ол ұрпақтан ұрпаққа таралып, орындалуы міндетті норма болып табылатындығын айқындау мақсатында кейбір қазақы дәстүрлердің отбасында сақталу/сақталмауын анықтауға арналған сұрақ берілген болатын. Респонденттерге халық арасында кең таралған және әлі күнге дейін орындалып келе жатқан дәстүр мен жол-жоралғылар тізбесі берілген болатын. Ол сұрақтар мен оларға жауап төмендегі диаграммада анық берілген (Сурет 5).

5. Мына дәстүрлер сіздің отбасыңызда сақталған ба? Бірнешеуіне дейін белгілеуге болады.
20 ответов

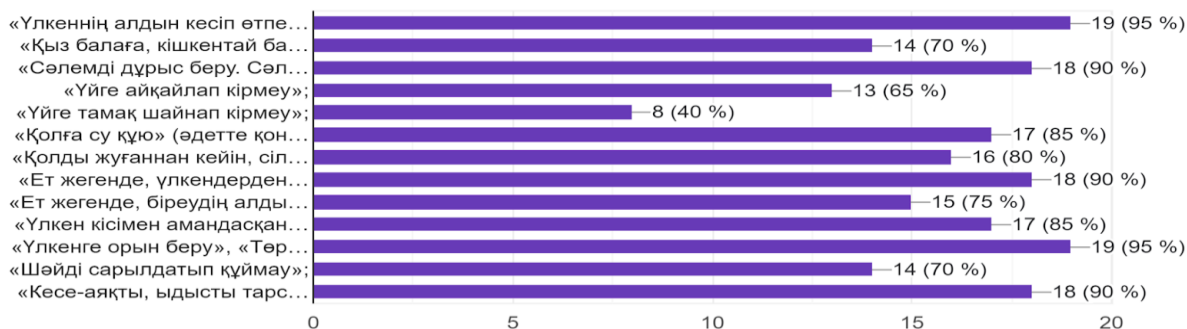
Сурет 5. Қазіргі қазақтар арасында сақталған және орындалатын дәстүрлер.

Респонденттердің жауаптары бойынша толық сақталған және орындалатын дәстүр «Ас қайыру» – 100%, «Дәм татыру» – 90%, «Жол-жоралғы көрсету» – 85%. Ал «Асату» дәстүрін тек қана – 65% респондент біледі және орындайды екен.

Дәстүрлер мен әдептер де ұлттық қоғамдық мінез-құлықты қалыптастырып, этностың этикалық ұстанымдарының негізіне айналады. Ежелден келе жатқан әдеп пен дәстүрлердің бүгінгі қазақтардың ой-санасында қандай орын алатынын да зерттеген болатынбыз. Осыған байланысты қазақтың 13 дәстүрі мен әдеп нормаларының тізбесі беріліп, оларды ұстанатындығы мен ұстанбайтындығы анықталды. Оған төмендегідей жауап алынды (Сурет 6, Кесте 3):

6. Қазақтың мына дәстүрлері мен әдептерін ұстанасыз ба? Ұстансаңыз, бірнешеуіне дейін белгілеуге болады.

20 ответов

Сурет 6. Әдеп пен дәстүрлердің бүгінгі қазақтардың ой-санасындағы орны.

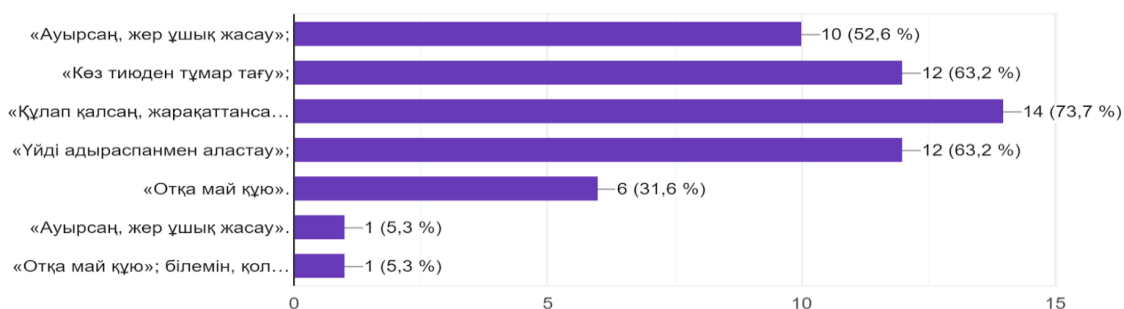
Кесте 3. Әдеп пен дәстүрлердің бүгінгі қазақтардың ой-санасындағы орны.

1	-«Үлкеннің алдын кесіп өтпеу»;	95%
2	- «Қыз балаға, кішкентай балаға айқайлап, қатты сөйлему»;	70%
3	- «Сәлемді дұрыс беру. Сәлемді дұрыс алу»;	90%
4	- «Үйге айқайлап кірмеу»;	65%
5	- «Үйге тамақ шайнап кірмеу»;	40%
6	- «Қолға су құю» (әдетте қонақтардың қолына су құю)	85%
7	- «Қолды жуғаннан кейін, сілкімеу»;	80%
8	- «Ет жерде үлкендерден бастау»;	90%
9	- «Ет жегенде, біреудің алдына қолыңды жүгіртпеу»;	75%
10	- «Үлкен кісімен амандасқанда, қос қолдап қолын алу»;	85%
11	- «Үлкенге орын беру», «Төрге жүгірмеу»;	95%
12	- «Шәйді сарылдатып құймау»;	70%
13	- «Кесе-аяқты, ыдысты тарсылдатпау».	90%

Қазақ ырымдарының қазіргі қазақтардың өмірінде қолданылуын және олардың қазақтардың арасындағы рөлін анықтау барысында мынадай жауаптар алынып, интерпретацияланды: қазіргі күнде аталған ырымдардың халық арасында әлі де болса белгілі бір рөл атқаратындығы айқындалды. Оған дәлел көрсетілген ырымдардың барлығының белгіленгені. Мысалы, «Ауырса, жер ұшық жасау» «Құлап қалса, жарақаттанса, ұшықтау», «Үйді адыраспанмен аластау» ырымдарын халықтың әлі де болса білетіндігін және оны қолданатындығын 52,6%-73,7% респонденттердің оң жауап бергендерінен көруге болады (Сурет 7).

8. Мына ырымдарды білесіз бе/ қолданасыз ба?

19 ответов

Сурет 7. Қазақ ырымдарының қазіргі қазақтардың өмірінде қолданылуы.

«Көрсетілген ырымдар, тыйымдар, дәстүрлер қазақ халқының ұлттық мінез-құлқын көрсетеді және оларды ұстану қазақтың өзіндік қоғамдық мінез-құлқының ежелден қалыптасқан үлгісі бар екендігін дәлелдейді» деген біз ұсынып отырған тұжырымның қаншалықты дұрыс/дұрыс емес екендігін растау мақсатында қойылған сұраққа төмендегідей жауап алынды: респонденттердің 90% тұжырымды қолдаған, 5% - «жоқ» деп жауап берген, 5% «басқа пікірде» екенін көрсеткен. Ал «Салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар қазіргі кезде халықтың ұлттық санасын нығайтады» деген пікірмен келісесіз бе?» деген қорытынды сұраққа 19 респонденттің барлығы «Иә» деп жауап берген. Яғни бұдан ұлттық қоғамдық мінез-құлықтың негізін салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар құрайды деген қорытынды шығады.

Сонымен сауалнамалық зерттеуіміздің нәтижесінде ұлттық мінез-құлықты құраушы ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып пен тілдік тактика болып табылады және де осы құраушы компоненттер этностың этикалық-моральдық нормаларын қалыптастырады, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады деген тұжырым айта аламыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

1. Тілдік тактика мәдениетаралық коммуникацияда орталық орын алады. Тіл мәдениеттің ерекшелігін көрсетуші қызметімен қатар мәдениетаралық коммуникация үдерісінде маңызды құрал болып табылады.

2. Табысты мәдениетаралық коммуникация тек қана сол мәдениеттің тасымалдаушысы болып табылатын тілді меңгеру арқылы жүзеге асырылады. Мәдениетаралық коммуникация мақсаты - өзге мәдениет өкілінің коммуникативтік мінез-құлқын, ол тілді тасымалдаушының мәдениеті болып табылатын ұлттық мінез-құлқын танып білу арқылы коммуникацияға түскен екі мәдениет өкілінің өзара түсіністікке жетуі. Ол тек қана ұлттық тілдік тактиканы дұрыс меңгеру арқылы жүзеге асады. Ал ұлттық тілдік тактикада қарым-қатынасқа түсудің маңызды мазмұны мен формалары бар екенін ескерумен қатар сол ұлттық қоғамдық мінез-құлқын да білуді талап етеді.

3. Қазақтардың дәстүрлі тілдік тактикасы әлі де болса сақталған. Д.Кішібековтың қазақтардың тілдік тактикасының талаптарының (постулаттарының) дұрыс екендігі және де қазіргі қазақтардың да осы постулаттардан бас тартпағанын сауалнама арқылы зерттеп, дәлелдік. Қазақтар әңгіменің мазмұнына аса мән береді, бірақ сөйлесу кезінде мұқият тыңдаумен қатар, керек ақпараттарға да ден қоя отырып, бос сөзге әуес еместігін көрсетіп, оған жол бермейді. Сөйлеушінің мінез-құлықтарына аса мән беріп, оның сөзін, ишараттарын, бет жүзі қозғалыстарын бақылап отырады. Сөйлесу кезінде сабырлық танытып, сөйлеуші сөзінің аяқталуын күтеді және де туындаған жағдайдан абыройлы шығуды мақсат етеді. Қазақтарда кек алу сезімі жоқ деуге болады, алайда зерттеу барысында кейбір жағдайларда респонденттер өзінің кек алатындығын да көрсеткенін атап өткен жөн.

4. Қазақтардың ұлттық мінез-құлқын тілдік тактика, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар құрайды. Қазіргі қазақтар ұлттық тілдік тактиканы, ежелден келе жатқан салт-дәстүрлер мен ырымдарды, әдет-ғұрыптарды біледі және ұстанады.

5. Қазақтардың қоғамдық мінез-құлқын салт-дәстүрлер құрайды және олар ұлттық қоғамдық мінез-құлықтың басты көрсеткіші және олардың сақталуы мен орындалуы міндетті норма болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Москва, 2008. – 261 с.
- 2 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Русский язык, 1990. – 246 с.
- 3 Манапова В.Э. Национальный характер: истоки формирования и стереотипы поведения в межкультурном диалоге // Омский научный вестник №3 (119) 2013. – Омск, 2013. – С.227-230. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy>. (Қараған күні: 12.09.24).
- 4 Ярматова М.А. Национальные особенности этикета // "Экономика и социум" №6 09)-1. 2023. – С.1227-1231. – URL: <https://www.iupr.ru/> (Қараған күні: 12.09.24).
- 5 Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. – Алматы, 2006. – 384 б.
- 6 Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999. – 189 б.
- 7 Садирова К.К., Курманова Б. Ж. Тактика речевого поведения в межкультурной коммуникации // Социокультурное пространство России и зарубежья: общество, образование, язык. Выпуск 6. – Екатеринбург, 2017. – С.107-116.
- 8 Этнопсихология: иллюстрированный учебник для студентов высших учебных заведений (бакалавриат, магистратура). Под ред. Б.Р. Мандель. – М.-Берлин, 2015. – 412 с.
- 9 Академик.ру/ Толковый словарь Ожегова. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. 1949-1992. – URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/940654>. (Қараған күні: 13.09.2024).

10 Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва, 1983. – 816 с.

11 А.Қалыбекова. «Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы». – Алматы, 2011. – 485 б. – URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/2814>. (Қараған күні: 16.09.2024).

12 Kulmatov P.M. The role of national customs, values and traditions in our society. "Экономика и социум" №4(119)-2 2024. pp. 247-249. – URL: <https://www.iupr.ru/>. (Қараған күні: 02.01.2025).

13 Abduqaxxorov S. A. (2023). Language reflection of national customs, traditions and customs. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(8), pp. 213-215. – URL: <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/5623> (Қараған күні: 02.01.2025).

14 Zhubay O. S., Imankulova S.M., Adil Absattar, M. Ryskulov, T.A7 Zamzayeva, T. Ramazanov (2023). Language as a cultural code of a nation (on the example of the modern Kazakh language). SHS Web of Conferences 164, 00138. – URL: <https://doi.org/10.1051/shsconf/202316400138>. (Қараған күні: 16.09.2024).

15 Mustafayev F.M., Mustafayeva Z.S. The influence of customs and traditions on the formation and spiritual development of society in a multicultural region // Научный альманах стран Причерноморья. 2022. Том 29. № 1. – С.47-51. – URL: <https://oaji.net/pdf.html?n=2022/2743-1650277506>. DOI 10.23947/2414-1143-2022-29-1-47-51 UDC 392. (Қараған күні: 16.09.2024).

Материал 06.01.2025 баспаға түсті

Проблема национальной языковой тактики и этнического общественного поведения

Б.Ж. Курманова¹, Н.Ж. Курман²

¹Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актөбе, 030000, Республика Казахстан,

²Казахстанский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова, Астана, 010000, Республика Казахстан

Межкультурная коммуникация является актуальной и динамично развивающейся проблемой, имеющей междисциплинарный характер. На сегодняшний день в Казахстане недостаточно исследований по межкультурной коммуникации и предстоит решить множество задач в этом направлении. Одним из таких актуальных и вызывающий большой интерес вопросов являются национальная языковая тактика и национальное общественное поведение. Проблемы национальной языковой тактики и национального общественного поведения рассматриваются по отдельности в лингвистике и этнопсихологии. Необходимо отметить, что эта проблема не изучена в полной мере в рамках межкультурной коммуникации. В нашем исследовании мы делали попытки рассматривать эти два вопроса в рамках межкультурной коммуникации. Актуальность этого исследования очевидна и является важной социальной проблемой сегодняшнего дня. В нашей статье мы попытались определить особенности языковой тактики и общественного поведения казахов с точки зрения межкультурной коммуникации и делать свои собственные выводы по полученным данным анкетирования. Согласно поставленной цели был проанализирован теоретический материал и сделаны основные теоретические выводы, связанные с объектом исследования.

Также в качестве инструмента практической части было выбрано 2 опросника. Содержание анкет составляли вопросы соответствующие заявленной цели, то есть определить сохранение языковой тактики казахов в нынешней коммуникации и определить роль среди современных казахов обычаев, суеверий традиции, формирующих общественное поведение казахов.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, страноведение, лингвокультурология, языковая тактика, культура речи, национальное общественное поведение, традиции, верования, суеверия, обычаи, этнические стереотипы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Москва, 2008. – 261 с.
- 2 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Русский язык, 1990. – 246 с.
- 3 Манапова В.Э. Национальный характер: истоки формирования и стереотипы поведения в межкультурном диалоге // Омский научный вестник №3 (119) 2013. – Омск, 2013. – С.227-230. –URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy>. (дата обращения: 12.09.24).
- 4 Ярматова М.А. Национальные особенности этикета //Экономика и социум. №6 09)-1. 2023. – С.1227-1231. – URL: <https://www.iupr.ru/> (дата обращения: 12.09.24).
- 5 Кенжеахметулы С. Быт и культура казахского народа. – Алматы, 2006. – 384 с.
- 6 Кишибеков Д. Казахский менталитет: вчера, сегодня, завтра. – Алматы: Гылым, 1999. – 189 с.
- 7 Садирова К. К., Курманова Б. Ж. Тактика речевого поведения в межкультурной коммуникации //Социокультурное пространство России и зарубежья: общество, образование, язык. Выпуск 6. – Екатеринбург, 2017. – С.107-116.
- 8 Этнопсихология: иллюстрированный учебник для студентов высших учебных заведений (бакалавриат, магистратура). Под ред. Б.Р. Мандель. -Берлин, 2015. – 412 с.
- 9 Академик.ру/ Толковый словарь Ожегова. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. 1949-1992. –URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/940654> (дата обращения: 13.09.2024).
- 10 Ожегов С.И.Словарь русского языка. – Москва,1983. – 816 с.
- 11 А.Калыбекова. Великое наследие казахского народного воспитания. – Алматы, 2011. – URL:<https://e-history.kz/kz/news/show/2814> (дата обращения: 16.09.2024).
- 12 Kulmatov P.M. (2024) The role of national customs, values and traditions in our society. "Экономика и социум" №4(119)-2 2024. pp. 247-249. – URL: <https://www.iupr.ru/> (дата обращения: 02.01.2025).
- 13 Abduqaxxorov S. A. (2023). Language reflection of national customs, traditions and customs. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(8), pp. 213-215. – URL: <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/5623> (дата обращения: 02.01.2025).
14. Zhubay O. S., Imankulova S.M., Adil Absattar, M. Ryskulov, T.A7 Zamzayeva, T. Ramazanov (2023). Language as a cultural code of a nation (on the example of the modern Kazakh language). SHS Web of Conferences 164, 00138. –URL:h <https://doi.org/10.1051/shsconf/202316400138> (дата обращения: 16.09.2024).
- 15 Mustafayev F.M., Mustafayeva Z.S. (2022). The influence of customs and traditions on the formation and spiritual development of society in a multicultural region // Научный альманах стран Причерноморья, 2022. Том 29. – № 1. – С.47-51. -URL: <https://oaji.net/pdf.html?n=2022/2743-1650277506>. DOI 10.23947/2414-1143-2022-29-1-47-51 UDC 392 (дата обращения: 16.09.2024).

Материал поступил в редакцию журнала 06.01.2025

National language tactics and national public behavior problem

В. Kurmanova¹, N. Kurman²

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan

²Kazakhstan branch of the M. Lomonosov Moscow State University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

Intercultural communication is a highly relevant and rapidly evolving interdisciplinary field. In Kazakhstan, however, this area remains under-researched, with many important issues still requiring thorough investigation. Among these is the complex relationship between national

language tactics and patterns of national public behavior—topics traditionally examined separately within linguistics and ethnopsychology. Yet, their combined analysis within the framework of intercultural communication has received little scholarly attention.

This study aims to bridge that gap by exploring how national language tactics and cultural behavioral norms among Kazakhs function within contemporary intercultural contexts. The research seeks to identify specific features of Kazakh language strategies and public behavior as they relate to intercultural communication, drawing on both theoretical analysis and empirical data.

To address this objective, relevant theoretical literature was reviewed, and key concepts were examined to form the conceptual foundation of the study. For the empirical part, two specially designed questionnaires were employed. These instruments included questions aimed at evaluating (1) the extent to which traditional Kazakh language tactics are preserved in present-day communication, and (2) the influence of customs, superstitions, and traditions on the social behavior of modern Kazakhs.

The findings provide valuable insights into the ways in which cultural and linguistic elements continue to shape communication patterns in a multicultural and globalized environment. The results contribute to the broader discourse on intercultural communication by offering a culturally specific case study that emphasizes the importance of integrating national linguistic and behavioral dimensions.

Key words: intercultural communication, country study, linguacultural studies, language tactics, speech culture, national public behavior, traditions, beliefs, superstitions, customs, ethnic stereotypes.

REFERENCES

- 1 Ter-Minasova, S.G. (2008) *Ĭazyk i mejkŭlturnaia komunikasia* [Language and intercultural communication]. Moskva.
- 2 Vereşagin, E.M., Kostomarov, V.G. (1990) *Ĭazyk i kŭltura: Lingvostranovedenie v prepodavanii ruskogo iazyka kak inostrannogo* [Language and Culture: Linguistic and Regional Studies in Teaching Russian as a Foreign Language]. 4-e izd., pererab. i dop. Moskva: Russkyi iazyk.
- 3 Manapova, V.E. (2013) *Nasionälnyi harakter: istoki formirovania i stereotipy povedenia v mejkŭlturnom dialoge* [National character: sources of formation and stereotypes of behavior in intercultural dialogue] // *Omski nauchnyi vestnik* №3 (119). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy> (date of application 12.09.24).
- 4 Ĭarmatova, M.A. (2023) *Nasionälnye osobenosti etiketa* [National features of etiquette] // *Ekonomika i sosium*, №6(109). 1. . <https://www.iupr.ru/> (date of application 12.09.24).
- 5 Kenjeahmetuly, S. (2006) *Byt i kŭltura kazahskogo naroda* [Life and culture of the Kazakh people]. –Almaty.
- 6 Kişibekov, D. (1999) *Kazahski mentalitet: vchera, segodnä, zavtra* [Kazakh mentality: yesterday, today, tomorrow]. Almaty: Gylym.
- 7 Sadirova, K. K., Kurmanova, B. J. (2017) *Taktika rechevogo povedenia v mejkŭlturnoi komunikasii* [Tactics of speech behavior in intercultural communication] // *Sosiokŭlturnoe prostranstvo rosii i zarubejä: obşestvo, obrazovanie, iazyk*. Vypusk 6. – Ekaterinburg.
- 8 *Etnopsihologia: ilŭstrirovannyi uchebnik dlä studentov vyssih uchebnyh zavedeni (bakalavriat, magistratura)* [Ethnopsychology: illustrated textbook for students of higher educational institutions] (2015). Pod red. B.R. Mandel. – M.-Berlin.
- 9 *Akademik.ru/ Tolkovyi slovär Ojegova* [Ozhegov's Explanatory Dictionary]. S.Ĭ. Ojegov, N.Ĭ. Şvedova. 1949-1992. – URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/940654> (date of application 13.09.24).
- 10 Ojegov S.Ĭ. *Slovär ruskogo iazyka* [Dictionary of the Russian language] (1983). Moskva..

- 11 Kalybekova, A. (2011) Velikoe nasledie kazahskogo narodnogo vospitania [The Great Heritage of Kazakh National Education]. Almaty. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/2814> (date of application 16.09.24).
- 12 Kulmatov, P.M. (2024) The role of national customs, values and traditions in our society // Ekonomika i sotsium. №4(119)-2. URL: <https://www.iupr.ru/> (date of application 02.01.2025).
- 13 Abduqaxxorov, S. A. (2023). Language reflection of national customs, traditions and customs. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(8). URL: <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/5623> (date of application: 02.01.2025).
- 14 Zhubay, O. S., Imankulova, S.M., Adil, Absattar, Ryskulov, M., Zamzayeva, T.A, Ramazanov, T. (2023). Language as a cultural code of a nation (on the example of the modern Kazakh language). SHS Web of Conferences 164, 00138. URL: <https://doi.org/10.1051/shsconf/202316400138>. (date of application 16.09.2024).
- 15 Mustafayev, F.M., Mustafayeva, Z.S. (2022) The influence of customs and traditions on the formation and spiritual development of society in a multicultural region. Nauchnyi almanah stran Prichernomöra. Tom 29. № 1. – S.47-51. URL: <https://oaji.net/pdf.html?n=2022/2743-1650277506>. DOI 10.23947/2414-1143-2022-29-1-47-51 UDC 392 (date of application: 16.09.2024).

Received: 06.01.2025

МРНТИ 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp198-212](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp198-212)

Е.П. Меркулова¹, А.Р. Сулькарнаева²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, Астана, 010008, Казахстан

²Казахстанский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова, Астана, 010008, Казахстан

ЭТНИЧЕСКИЙ КОММУНИКАТИВНЫЙ КОД АНГЛОЯЗЫЧНОЙ КУЛЬТУРЫ: МАРКЕРЫ ВЕРБАЛЬНОСТИ И НЕВЕРБАЛЬНОСТИ

Активная межкультурная и межэтническая коммуникация влечёт насущную необходимость в исследовании национальных, культурных особенностей этого процесса на уровне вербального и невербального языка. Статья посвящена исследованию вербальных и невербальных средств коммуникации представителя англоязычной лингвокультуры посредством речевой идентификации и дальнейшей интерпретации элементов проксемики, такесики и кинесики, а также анализу с точки зрения теории речевых актов Дж. Л. Остина и Дж. Р. Сёрлу. Материалом исследования послужил речевой акт героя романа М. Митчелл «Унесённые ветром» George Ashley Wilkes (Эшли). Методы анализа: дескриптивно-аналитический, лингвостатистический, мультимодальный дискурс-анализ. Исследование выполнено в рамках антропоцентрической лингвокультурной парадигмы, что позволило предпринять скромную попытку идентификации этнического коммуникативного кода на материале английской лингвокультуры. Данная работа (имеется в виду докторское исследование по этой теме) также открывает новые перспективы для дальнейших исследований в области сопоставительной и сравнительной лингвистики, этнолингвистики, психолингвистики, социологии.

Ключевые слова: межкультурная и межэтническая коммуникация, вербальные и невербальные средства, проксемика, такесика, кинесика, паралингвистика, коммуникант, речевое поведение.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

В настоящее время интенсификация межкультурных и межэтнических коммуникативных процессов способствует оживленному исследовательскому интересу в области различных аспектов коммуникации. Результаты научных работ ученых в данной сфере, без сомнения, обогащают современную лингвистику и смежные с ней науки – семиотику, сопоставительное языкознание, психолингвистику, этнолингвистику. В процессе возрастающего общения представителей разных этнолингвокультур заметно возрастает интерес к изучению национально-культурной специфики этого общения как на уровне вербального языка, так и невербального (А. Шлейхер (1864), Г.В. Колшанский (1974), И.Г. Гердер (1977), В. фон Гумбольдт (1985), И.Н. Горелов (1991), К.Ш. Кажгалиева (1991), С.Б. Бейсембаева (2002), М.П. Ешимов (2004)). Каждый этнос уникален в использовании невербальных средств в качестве знаковых элементов. Причина использования того или иного невербального средства определена исторической, этнической, социально-культурной, географической средой: дети от рождения до момента осознанной речи выражают все свои эмоции невербально; люди с ограниченными возможностями по слуху и зрению также ведут общение невербально; иностранцы (говорящие на разных языках по отношению друг к другу) также выражают себя невербально. Отсюда можно сделать вывод, что **невербальная коммуникация превалирует** в том случае, **когда вербальная коммуникация невозможна** по тем или иным причинам. И часто невербальная коммуникация дает более полное понимание происходящего, чем вербальная или нередко вразрез вербальному выражению (например, лицемерная вежливость выражается вежливыми фразами, но может быть негативной с точки зрения кинесики, такесики и т.д.)

В этой связи, представители разных этнических лингвокультур имеют различные картины мимического поведения и характера жестов. Несмотря на универсальность некоторых жестовых и мимических знаков, часто проявляется несовпадение их значения у разных этносов, что даёт возможность говорить о существовании различий в этническом коммуникативном коде того или иного народа. В данной статье **фокус исследования сосредоточен на вербальных и невербальных компонентах коммуникации** английского языка.

ВВЕДЕНИЕ

Важность расширить и углубить межкультурные контакты явилась причиной повышенного внимания к изучению языка телодвижений, жестов и мимики в разных культурах, поэтому необходимо иметь представление о существенных «знаках» «кинетического» языка изучаемой культуры. Данная работа имеет своей целью проанализировать вербальные и невербальные средства коммуникации представителя английской лингвокультуры на материале художественной литературы. Это, по нашему скромному мнению, позволит определенным образом идентифицировать составляющие этнического коммуникативного кода. Очевидно, что требуется широкий анализ разных представителей одной лингвокультуры (и далее – разных), прежде чем предпринять попытку обобщить и определить составляющие этнического коммуникативного кода. Забегая вперед, уточним, что данная работа является очередной в цикле работ по анализу вербальных и невербальных компонентов коммуникации на английском и русском языках в рамках докторского диссертационного исследования.

Примечание от авторов: предваряя возможные вопросы читателя о выборе героя из романа, описывающего события 19-го века, отметим, что роман: 1) является образом классической американской литературы; 2) показывает коммуникацию героев из аристократического сословия (хотя и на провинциальном уровне); 3) универсально понятен читателям независимо от страны проживания, уровня образования, религиозных,

политических, гендерных аспектов; 4) неоднократно экранизирован; 5) выбирается для театральных постановок в разных странах; 5) описывает вечные вопросы о любви и ненависти, войне и мире, отношениях мужчин и женщин, классовых различиях. И, самое важное, последующий анализ других художественных героев из других эпох в других странах позволит определить этнический коммуникативный код той или иной лингвокультуры в полной мере, а также даст возможность сравнить аспекты кода в прошлом и настоящем.

Объектом анализа являются речевые акты представителя англоязычной культуры, предметом выступают выраженные им вербальные и невербальные средства коммуникации. Новизна работы заключается в *идентификации связи между особенностями вербальной и невербальной культуры общения и этническим кодом нации*. Гипотеза научного исследования – изучение речевого акта коммуниканта способствует определению этнического коммуникативного кода нации. Значимость работы заключается в дальнейшем использовании результатов исследования в таких направлениях, как сопоставительная и сравнительная лингвистика, психолингвистика, этнолингвистика, социология.

Речевое общение, кроме вербальных знаков включает и дополнительные системы знаков неакустического и невербального характера. Эти знаки являются объектами изучения так нелингвистических дисциплин, как проксемика, такесика и кинесика.

Термин **проксемика** произошёл от английского “proximity” (т.е. «близость»); термин предложен американским ученым Э. Холлом [1] и означает эффекты пространственной организации общения, влияние территории, ориентации и дистанции между людьми на характер межличностного общения. **Такесика** (от лат. “tactilis” – «осязаемость») изучает человеческую манеру вести себя, выраженную системой тактильного восприятия (поцелуй, похлопывание по спине и т.д.). Кинесика занимается изучением невербальных средств коммуникации (далее – НВС) и является составляющей частью паралингвистики. Термин **паралингвистика** был предложен А. Хиллом, для фокуса связи наблюдаемых явлений с языком [2, 408-409]. Паралингвистика изучает просодические явления – темп речи, тембр голоса, паузация, интонация, мелодика и др. Таким образом, проксемика, такесика, кинесика, паралингвистические средства являются системой знаков, которые заменяют, дополняют и усиливают речь. Если объединить вербальную коммуникацию со знаками, то представится возможным создать наиболее полное представление о человеке, понять его мотивы, эмоции, чувства, что помогает правильно выстраивать тактику общения и более или менее однозначно воспринимать информацию.

Целый ряд **российских ученых** исследовали область невербального общения. А.В. Филиппов в своей статье «Звуковой язык и «язык» жестов» подробно описывает ситуации, в которых применяется невербальная, жестовая кинетическая речь – далёкое расстояние между собеседниками; наличие шума при коммуникации; незнание языка коммуниканта (расчёт на метафорические и визуально-ономатопоэтические жесты); наличие недостатка голосового или слухового аппарата у одного из коммуникантов; определенные обстоятельства при неимении возможности говорить вслух; сокрытие мысли от части присутствующих и передача сообщения лишь одному (нескольким) коммуниканту. Иногда человек желает использовать жест с целью подчеркнуть нерасположенность к разговору или полагает, что жест выразительнее слова [3, 20]. Можно заметить, как ученый разделяет внутренние и внешние обстоятельства, при которых коммуникант использует средства невербального общения. К внешним обстоятельствам относится далёкое расстояние и наличие шума, к внутренним – недостаточное знания языка коммуникации, проблемы слухового и голосового аппаратов, сокрытие мысли от части присутствующих и передача мысли избранному собеседнику, нерасположенность к разговору. А.Ф. Филиппов говорит о том, что жест может быть выразительнее слова, следовательно, можно предположить, что речь идёт о несовершенстве языковых знаков [3, 24].

Описание и первоначальная систематизация речевой жестикуляции была предпринята **зарубежными учеными**. Американский антрополог Р. Бердвимстел в 60-е гг. 20 века ставил

вопрос о преподавании кинесики и предложил разработать систему моделей телесных движений [4, 10-15, 160]. М. Кнапп связывает невербальное общение со «всеми теми человеческих реакций, которые не описываются как явно выраженные слова (устные или письменные)» [5, 163]. Австралийский ученый А. Пиз в своей работе «Язык телодвижений. Как читать мысли по жестам» [6] говорит о том, что вербальный канал используется для передачи информации о внешнем мире, событиях, предметах, а межличностные вопросы решаются путём использования невербального канала.

Казахстанские исследователи также проводят широкий спектр исследований в области невербальной семиотики. Так, например, коммуникативные и национально-культурные функции невербальных единиц казахского языка были представлены в сравнительном анализе такими исследователями, как А.Т. Оналбаева, К.Т. Жанузакова, которые под невербальным общением рассматривают «использование невербальных средств в ходе визуального непосредственного, межличностного взаимодействия» [7, 1053]. Также А.Т. Оналбаева отмечает, что «средства невербального общения составляют неразрывную часть коммуникативной культуры конкретного этноса, отражают древние архетипические и мифоритуальные представления человека» [8, 145]. Р.Ш. Бердалиева в своём сопоставительном исследовании об особенностях невербальной модели общения русского и казахского народа установила специфику невербальных средств: «Невербальные средства выполняют те же функции, что и язык. Основными функциями невербальных средств являются снабжение информацией, информация о внутреннем состоянии людей, регулировка межличностных отношений посредством голоса, жеста, мимики, молчания, выражение симпатии, экспрессивная функция, функция социального контроля, которая наиболее четко прослеживается при прямой коммуникации и указывает на социальный статус общающихся» [9, 87].

Промежуточный вывод об исследованиях в области семиотики.

Теоретический обзор трудов казахстанских, российских и зарубежных ученых в области невербальной семиотики показывает, что это важное научное направление, позволяющее получить дополнительную информацию о внутреннем мире человека, лучше понять его коммуникативные намерения, с высокой точностью определить его чувства и эмоции в момент времени. Указанные выше исследователи выявляют функции НВС; внутренние и внешние факторы, побуждающие коммуниканта использовать НВС в процессе общения; также полагают, что НВС дополняют, а иногда замещают знаки вербального языка в процессе межличностного общения. Они также положили начало новой дисциплине – кинесике, которая изучает невербальное общение того или иного лингвокультурного общества на более глубоком уровне и побуждает проводить исследования сопоставительного характера. Однако, позволим себе подчеркнуть, что при этом все ещё отсутствует связь результатов ранее проведенных ими исследований с **этническим коммуникативным кодом нации**, который, как ранее отмечали авторы в предыдущей работе, является *«совокупностью этнолингвокультурных единиц, используемых участниками речевого акта в моно- и поликультурной среде для перцепции и трансмиссии этнокультурных представлений о мире»* [10, 433].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В качестве материала исследования послужил роман американской писательницы **М.Митчелл «Унесённые ветром»** (англ. *Gone with the Wind*), который стал одним из самых знаменитых бестселлеров американской литературы. Роман является произведением классической литературы и написан во времена гражданской войны, в которых, помимо истории, политики сражений и побед, затронута тема любви – несчастной любви главных героев – Эшли и Скарлет, испытывающих друг к другу чувства, но вынужденных, в силу разных обстоятельств, не быть вместе [11, 17].

В данной статье была предпринята попытка проанализировать вербальные и невербальные средства коммуникации героя романа George Ashley Wilkes (Эшли), являющегося представителем английской культуры. Для анализа был выбран вербально продолжительный, эмоционально насыщенный речевой акт героя в одной из знаковых сцен всего романа – встреча Эшли и Скарлетт в библиотеке [11, 100]. Речевой акт героев является разговором-признанием в любви. Теоретические рамки настоящего исследования опираются на достижения в области невербальной коммуникации, в частности на концепции проксемики (Э. Холл), такесики и кинесики, позволяющие анализировать пространственное поведение, тактильные контакты и жестово-мимическую составляющую речевой деятельности персонажа в художественном тексте, а также на речевые акты по Дж. Л. Остину и Дж. Р. Сёрлу. Точность передачи эмоции анализируемого героя определялась согласованностью использованной лексики, невербальных средств, контекста, реакции коммуниканта Скарлетт и авторского восприятия. Основные методы исследования: *дескриптивно-аналитический*: изучение, отбор, интерпретация и классификация средств проксемики, такесики и кинесики; *метод целевой выборки* практического материала; *лингвостатистический метод*: выделение прямой речи героя, формирование корпуса его речевых высказываний, анализ частотности слов (наиболее часто используемые слова, употребление местоимений, наличие инверсий, повторов); *качественный метод*; *мультимодальный дискурс-анализ*: аннотирование вербального и просодического каналов, аннотирование кинетической модальности: окулomotorный канал, канал жестов лица, канал жестов головы, канал жестов рук, канал жестов туловища; *метод сопоставления* полученных данных.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Одним из главных героев романа Маргарет Митчелл «Унесённые ветром» является Джордж Эшли Уилкс (англ. George Ashley Wilkes) – мечтатель, идеалист, обладающий европейским образованием и живущий в родовом поместье «Двенадцать дубов». Человек, не проявляющий рвения к войне из-за отсутствия уверенности в победе, живёт в мире собственных грёз. Эшли был предметом обожания Скарлетт, с которой он так и не смог связать свою жизнь, потому что они были совершенно разные люди по складу характера и восприятия действительности. В данной статье приводится анализ диалога-признания в любви между Эшли и Скарлетт в библиотеке во время бала, проходящего в поместье «Двенадцать дубов».

Коммуникант Эшли ведёт разговор обращаясь на Вы, несмотря на давнее знакомство, дружеские и теплые отношения, социальное равноправие, придерживается уважительного отношения к собеседнику (Скарлетт). По мнению автора, для читателя частое употребление местоимения «Вы» вместо имени собственного очевидно и намеренно дистанцирует его от Скарлет.

Коммуникант Эшли может быть охарактеризован контактной и побудительной интенцией. Тип речевой стратегии – убеждение (апелляция к разуму), внушение (использование чувств), побуждение (мотивация собеседника). Целью речевой стратегии явилось предостережение от опрометчивого поступка.

Важным для описания его речевого поведения – формы и содержания речи – являются как **вербальные знаки**, так и **невербальные**: взгляд («удивленный, заинтригованный», выражающий «испуг, недоверие»; «смотрит на нее так странно»), улыбка («шутливо-вопросительная»), мимика («смеющиеся глаза»; «но тут лицо его приняло обыденное выражение» – он «словно бы надел свою привычную маску и улыбнулся»), тембр («понижив голос до шепота»; «с ласково-насмешливой ноткой в голосе»; «проговорил он глухо»), тактильная коммуникация («бессознательно он притворил за собой дверь и взял ее за руку»; «его рука мягко зажала ей рот» [11 с. 100]).

Анализ использованных коммуникантом перечисленных выше невербальных знаков раскрывает его внутренний мир, в котором живёт тайный интерес и джентельменская симпатия к собеседнику – *удивленный, заинтригованный, шутливо-вопросительная улыбка, смеющиеся глаза, с ласково-насмешливой ноткой в голосе, взял ее за руку; его рука мягко зажала ей рот*. Бессознательное закрывание двери показывает желание коммуниканта увести собеседника от любопытных взглядов. *Надев же свою привычную маску*, Эшли возвращается в реальный (внешний) мир, где его окружает *испуг и недоверие*.

Особенность речевого поведения Эшли (согласно Теории речевых актов Джона Остина) состоит в том, что, видя, что коммуникант Скарлетт отвечает молчанием на поставленный вопрос («Как? Это вы, Скарлетт?», Эшли пытается задать более детализированные вопросы: «От кого вы тут прячетесь – от Чарльза или от Тарлтонов?», «Что случилось?», «Так что же случилось?», «Вы хотите поведать мне какой-то секрет?», «Разве вам мало того, что вы покорили здесь сегодня все сердца?», «Вам нужна еще одна, завершающая победа?») с целью начать беседу. Эти вопросы включают в себя иллюкутивную (неречевую) функцию, а сами речевые акты являются (по Дж. Сёрлу) – интеррогативами, т.е. актами-запросами информации. Имеются речевые акты, выражающие такую функцию, как: 1) иллюкутивный комиссив: «Я женюсь на Мелани», выражающим намерение; 2) иллюкутивным вердиктивом: «Вы этого не думаете. И вы возненавидите себя за эти слова и меня за то, что я их слушал!»; «расстанемся и забудем, навсегда то, что мы сейчас сказали друг другу» [11 с. 100], выражающие суждение, решение коммуниканта.

ОБСУЖДЕНИЕ

Речевое поведение одного из главных персонажей – Джорджа Эшли Уилкса в романе Маргарет Митчелл «Унесённые ветром» в диалоге со Скарлетт указывает на важные составляющие его национального характера, раскрывая его культурные ценности и установки. Данный анализ нацелен на исследование национальных особенностей коммуникативного поведения героя посредством анализа вербальных и невербальных составляющих.

Поскольку диалог ведётся на одном общем для коммуникантов языке и отсутствуют внутренние и внешние помехи при коммуникации, вербальные средства преобладают. Частые обращения на «Вы» («Как? Это вы, Скарлетт?», «Вы хотите поведать мне какой-то секрет?», «Разве вам мало того, что вы покорили здесь сегодня все сердца?», «Вам нужна еще одна, завершающая победа?») указывают как на желание дистанцироваться, так и на вежливость общения, создавая при этом эффект формальности.

Используемые Эшли *основные стратегии* являются следующими: *убеждение* – обращение к разуму Скарлетт с попыткой объяснить возможный исход её поступков, например: «Вы этого не думаете. И вы возненавидите себя за эти слова и меня за то, что я их слушал!» – данная реплика показывает о предпринятой попытке Эшли оказать влияние на мировосприятие Скарлетт и характеризует его как рационального, интеллектуального и уверенного в себе человека, обладающего логичным мышлением и умением приводить факты и находить доводы. В данном примере также видна стратегия *внушения* – внушение того, что её действия могут причинить ей боль и разочарование. Стратегия *внушения* характеризует человека, её использовавшего, как манипулятора, способного воздействовать на эмоциональный фон и подсознание собеседника. Стратегия *побуждения* к действию нацеливает Скарлетт на переосмысление своих решений – «расстанемся и забудем, навсегда то, что мы сейчас сказали друг другу». Умение использовать данную стратегию характеризует героя как энергичного мотиватора к действию. Таким образом, речевые стратегии убеждения, внушения и побуждения также помогают дать более полную картину образа героя, характеризуя его как активного собеседника, способного оказать влияние на своего коммуникатора. Данные стратегии характеризуют наличие таких качеств Эшли, как

рациональность, интеллектуальность, уверенность, аргументативная и риторическая компетенции, манипулятивность, мотивационная компетентность.

Речевые акты, использованные Эшли в диалоге иллюстративный коммиссив («Я женюсь на Мелани») и вердиктив («Вы этого не думаете. И вы возненавидите себя за эти слова и меня за то, что я их слушал!») говорят об обладании у Эшли твёрдых намерений и суждений относительно собеседника. Частое использование интеррогативов, вопросов – «От кого вы тут прячетесь – от Чарльза или от Тарлтонов?», «Что случилось?», «Так что же случилось?» свидетельствует о желании поддержать беседу, проявить участие и заинтересованность в собеседнике. Частые вопросы Эшли в диалоге показывают предпринятые попытки понять Скарлетт и избежать прямолинейности в выражении собственных чувств. Таким образом, речевые акты характеризуют описываемого героя как человека, твёрдо заинтересованного в поддержании беседы и уклончивого от каких-либо объяснений.

Анализируя речь коммуниканта Эшли, можно сделать вывод, что невербальные средства коммуникации используются Эшли в широком спектре автоматически и неосознаваемо, что способствует более точной передаче эмоций и чувств:

- удивленный и заинтригованный *взгляд* с выражением испуга, и недоверия указывает на имеющийся интерес к собеседнику, который не должен быть проявлен в явной степени;
- шутливо-вопросительная *улыбка* придаёт ощущение легкой иронии;
- миимика*, передающаяся через смеющиеся глаза, меняющиеся на обыденное выражение лица является явным признаком самоконтроля;
- сниженный до шепота *тембр* придаёт его репликам более личный и доверительный характер;

-*тактильная коммуникация*, выражающаяся через прикосновения руки и рта («взял её за руку», «его рука мягко зажала ей рот») демонстрирует желание близости и одновременного контроля ситуации.

Таким образом, анализируя значение использованных Эшли невербальных средств коммуникации в диалоге со Скарлетт можно сделать вывод, что данные средства коммуникации указывают на такие составляющие характера Эшли, как непрямолнейность, самоконтроль, ироничность, доверительность к собеседнику.

Суммируя выше сказанное, анализируя результаты вербальных и невербальных средств, использованных Эшли, можно заметить, что в разговоре между Эшли и Скарлетт наблюдается борьба между чувством и долгом. Использование официального стиля общения для поддержания дистанции в диалоге, несмотря на внутренне желание близости к Скарлетт говорит о принятии любви как чувства, которое благодаря социальным и моральным нормам (женитьба на Мелани) не может быть воплощено. Отсутствие признаний в любви со стороны Эшли, использование намёков и иных сказаний говорит о внутреннем конфликте героя. Таким образом, характеризуя данного персонажа, можно сказать, что Эшли чётко соблюдает личные границы, вежлив, доверителен и формален в общении. Героя можно описать как рационального, интеллектуального, уверенного человека, обладающего самоконтролем, аргументативной, риторической и мотивационной компетенцией, а также манипулятивностью. Эшли проявляет заинтересованность в беседе, уклончив в ответах – непрямолнейен и ироничен.

Изучая труды ученых, исследовавших этнические национальные черты англичан, следует упомянуть некоторые результаты работы для дальнейшего сравнения и выявления этнического в коммуникативном поведении анализируемого героя – Эшли.

В монографии «Очерк английского коммуникативного поведения» И.А. Стернин, Т.В. Ларина и М.А. Стернина [12] детально изучают особенности коммуникации англичан, идентифицируя этнические черты, которые обособляют коммуникативное поведение данного этноса. В своём исследовании ученые используют сопоставительный анализ с теоретическим и эмпирическим подходами. В результате проведенного исследования, ученые выявили следующие основные особенности коммуникативного поведения англичан: 1) сдержанность и умеренность – невозмутимость при выражении эмоций и отсутствие

крайностей в поведении; 2) уважение к личному пространству – высокоценным является для англичан личная независимость, существование невидимой грани, пересекающую без особой надобности считается не этичным; 3) коммуникативная неимпозитивность – ненавязывание собственной точки зрения в пользу косвенных обращений и почитании личной свободы собеседника; 4) социальная улыбчивость – является знаком вежливости и доброжелательности, не всегда отражая при этом искренность эмоций; 5) чувство юмора – юмор англичан тонок и ироничен, для понимания которого иногда требуется особая смекалка, так как понять его не всегда просто; 6) пунктуальность и уважение к времени; 7) соблюдение очередности в разговоре – перебивать разговор считается актом грубости, а поочередные высказывания способствуют организованному общению; 8) сдержанная невербальная коммуникация – использование небольшого количества жестов, сохранение нейтральной мимической окраски и почти полное отсутствие физического контакта.

Данные черты англичан формируют их особенный стиль общения, базируемый на уважении к личной независимости, сдержанности, вежливости. Понимание этих особенностей ведёт к продуктивной межкультурной связи и предупреждению неясностей в диалогах.

В докладе Ю.В. Дмитриевой «Национально-культурная специфика невербального поведения английской, немецкой и русской этнолингвокультур» [13] также были рассмотрены невербальные особенности в поведении английского этноса посредством анализа свободных и устойчивых словосочетаний, раскрывающих эмоциональное состояние людей в процессе межличностного общения. Ю.В. Дмитриева использовала свободные и фразеологические единицы и словосочетания, отобранные методом сплошной выборки из лексикографических источников. В ходе проведенного исследования выявились следующие этнические характеристики англоязычных коммуникантов: умеренность в обществе, неспособность к крайностям, отсутствие прямолинейности при выражении мыслей, чувств, эмоциональная сдержанность, высокий самоконтроль, спокойствие в процессе межкультурного взаимодействия, бытовая вежливость, почтение к нижестоящим – проявление аристократизма, подавление проявления собственных чувств и эмоций, редкое рукопожатие, улыбчивость, отсутствие манеры перебивать и ожидание очереди в диалоге, соблюдение зоны личной автономии, отсутствие прикосновений, ограниченное использование жестов.

В целом представители английского этноса ограниченно используют средства невербальной коммуникации, подвергая контролю мимические выражения лица и движения тела, что и отличает данную лингвокультуру сдержанностью в проявлении эмоций и соблюдением зоны личного пространства, демонстрируя при этом высокий уровень вежливости в общении и приверженность давно сложившимся традициям.

Исследуя английское коммуникативное поведение, ученые (И.А. Стернин, Т.В. Ларина и М.А. Стернина, Ю.В. Дмитриевой) приходят к выводу об индивидуалистской культуре англичан – отсутствие душевности, открытости и радушия.

В статье Л.О. Шмыгарёвой «Национальный характер англичан на страницах британских газет» [14] автором исследовались лингвокультурологические особенности английской нации на материале качественной и современной прессы Великобритании – статей из газет “The Times”, “The Guardian”, “The Daily Mirror”, “The Daily Mail”. Используя комплексный подход, включающие такие методы, как метод контекстуального анализа, описательный метод и метод культурологической интерпретации Л.О. Шмыгарёва исследовала лингвокультурологические особенности английской нации. В связи с частым использованием в речи слов-извинений (“Sorry”, “Excuse me”), комплиментов и выражение уважения к личным границам собеседника (неприемлемость обсуждения фактов личной жизни и финансовых доходов, невмешательство в чужие разговоры), англичанина можно охарактеризовать вежливостью в общении. Консервативность представителей английского этноса выражается в проверенности традициям – левостороннее движение, традиционный завтрак, верность любимому пабу. Эмоциональная сдержанность выражается в

демонстрации англичанами высокой степени самообладания – как при радости, так и при трагедии важно оставаться внешне невозмутимыми, а фраза “Keep Calm and carry On” (Сохраняй спокойствие и продолжай) явилась показателем стойкости британцев. Английский юмор сложен и специфичен, сложен для понимания не носителем языка. Разнообразие юмора британцев можно увидеть на примерах, проиллюстрированных прессой – “My wife and I were happy – then we met” (Моя жена и я были счастливы. Пока не встретились). Пропитанные иронией шуточные высказывания являются важной составляющей культурной особенности представителей английского этноса. Из вышеизложенного можно сделать вывод, что этнической спецификой исследуемого этноса явились сочетание вежливости, тактичности, эмоциональной сдержанности, уважения личных границ собеседника, традиционализм. Данные характеристики наблюдаются как в межличностном общении, так и в повседневной жизни, иллюстрируемой примерами прессы Великобритании. Работа Л.О. Шмыгарёвой даёт возможность более глубоко понять особенности менталитета британцев и его отражения в культуре языка.

Результаты исследования вербальных и невербальных средств коммуникации.

Исследуя лингвокультурные особенности англичан посредством анализа их национального характера и менталитета, используя при этом: сопоставительный анализ с теоретическими и эмпирическими подходами (И.А. Стернин, Т.В. Ларина и М.А. Стернина); анализ свободных и фразеологических единиц и словосочетаний, отобранных методом сплошной выборки из лексикографических источников (Ю.В. Дмитриева); комплексный подход, включающие такие методы, как метод контекстуального анализа, описательный метод и метод культурологической интерпретации (Л.О. Шмыгарёва), вышеупомянутые ученые выявляют следующие английские национальные черты характера:

1. Эмоциональная сдержанность и умеренность. И.А. Стернин, Т.В. Ларина и М.А. Стернина считают, что сдержанность является одной из ключевых черт английского характера, где невозмутимость и умеренность являются нормой. Ю.В. Дмитриева также говорит о подавлении собственных эмоций как важной характеристике англичан. Сдержанность находит отражение и в работе Л.О. Шмыгарёвой, которая показывает стойкость британцев фразой “Keep Calm and Carry On”. Анализируемый герой Эшли также проявляет эмоциональную сдержанность в момент признания в любви Скарлетт, после которого его лицо приняло обыденное выражение, и он словно надел свою привычную маску (невербальный, мимика).

2. Уважение к личному пространству. И.А. Стернин утверждает, что для англичан важна личная независимость, посягательство на которое является не этичным. Ю.В. Дмитриева согласна с существованием зоны личной автономии, а Л.О. Шмыгарёва не приемлет обсуждение фактов личной жизни. Обладая желанием дистанцировать собеседника, Эшли, частыми обращениями на «Вы» при условии давнего дружеского знакомства также демонстрирует формальность и желание обладать личным пространством (вербальный, интеррогативы, иллюкутивные вердиктивы, лингвостатистический метод – подсчет местоимений).

3. Коммуникативная неимпозитивность. И.А. Стернин отмечает ненавязчивание собственной точки зрения коммуниканту, Ю.В. Дмитриева добавляет отсутствие прямолинейности. Данная черта также применима к описываемому автором герою. Высокая частотность использования вопросительных предложений (вербальный, лингвостатистический метод – подсчет речевых актов с иллюкутивным комиссивом) вместо повествовательных показывает на уклончивость от ответов-признаний в любви.

4. Социальная улыбчивость. И.А. Стернин и Ю.В. Дмитриева отмечают улыбчивость как знак вежливости, но не всегда выражающий искренние эмоции. У описываемого героя Эшли также присутствовала шутивно-вопросительная улыбка при разговоре (невербальный, улыбка).

5. Чувство юмора. И.А. Стернин и соавторы говорят о тонком и ироничном юморе англичан, понять который не всегда просто, а Л.О. Шмыгарёва, в свою очередь,

иллюстрирует иронические шутки британской прессы в знак подтверждения данной характеристики. Своеобразное чувство юмора проявлялось также и у Эшли в его ответе на любовное признание Скарлет, в котором он с ласково-насмешливой ноткой в голосе (невербальный, тембр) несколько возмутительно повествовал о том, что уже достаточно мужских сердец, покоренных Скарлетт.

6. Сдержанная невербальная коммуникация. И.А. Стернин с соавторами говорят о сохранении нейтральной мимической окраски, небольшого количества жестов, что находит подтверждение в работах Ю.В. Дмитриевой и Л.О. Шмыгарёвой, которые акцентируют внимание на отсутствии рукопожатий прикосновений и контроле мимики.

7. Вежливость и тактичность, выражаемые высокой частотностью в использовании слов извинений, комплиментов по Шмыгарёвой; Стернин добавляет, что улыбка и поочередные высказывания в диалоге являются признаками вежливого общения. Негромкая речь и уважительное обращение на «Вы» анализируемого героя Эшли тоже может быть отнесено к вежливому обращению в диалоге с коммуникантом Скарлетт (вербальный, интеррогативы, иллюкутивные вердиктивы).

8. Консервативность. В докладе Ю.В. Дмитриевой акцентируется внимание на приверженности давно сложившимся традициям, а в статье Л.О. Шмыгарёвой упоминаются некоторые из них – левостороннее движение, традиционный завтрак. Эшли, отказывая Скарлетт в признании в любви и взаимных чувствах, также привержен традиции и чувству долга, и намеревается жениться на Мелани (вербальный, иллюкутивный коммиссив).

Исследованные вербальные и невербальные средства коммуникации героя романа George Ashley Wilkes (Эшли), являющегося представителем английской культуры с точки зрения теории речевых актов по Дж. Л. Остину и Дж. Р. Сёрлу, и с позиции проксемики, такесики и паралингвистики, а также проведенный сравнительный анализ с работами И.А. Стернина, Т.В. Лариной, М.А. Стерниной, Ю.В. Дмитриевой, Л.О. Шмыгарёвой позволяют выявить этнический коммуникативный код коммуниканта Эшли. По мнению авторов, этническим кодом в речи коммуниканта Эшли является чопорность и невозмутимость Эшли в момент признания в любви Скарлетт, после которого его лицо приняло обыденное выражение (мимика), и он словно надел свою привычную маску. Негромкая речь Эшли указывает на особенную эмоциональную сдержанность англичан, в диалоге Эшли невольно понижал голос до шепота и говорил глухо (тембр). Вежливость, уважение к личному пространству - обладая желанием дистанцировать собеседника, Эшли, частыми обращениями на «Вы» при условии давнего дружеского знакомства также демонстрирует вежливость, формальность и желание обладать личным пространством. Своеобразное чувство юмора Эшли проявляется в его ответе на любовное признание Скарлет, в котором он с ласково-насмешливой ноткой в голосе несколько возмутительно повествовал о том, что уже достаточно мужских сердец, покоренных Скарлетт. Коммуникативная неимпозитивность – не вести речь о самом себе старался Эшли на протяжении всего диалога, уходя от прямых ответов, которые могли бы раскрыть его чувства и эмоции; отсутствие прямого отказа на главный вопрос Скарлет о женитьбе путём переключения разговора на другую тему. Консервативность – Эшли, отказывая Скарлетт в признании в любви и взаимных чувствах, также привержен традиции и чувству долга, и намеревается жениться на Мелани. Наличие шутливо-вопросительной улыбки при разговоре со Скарлетт позволяет также добавить улыбчивость как черту национального характера (улыбка).

Суммируя вышесказанное, этнический код Эшли можно представить такими составляющими, как эмоциональная сдержанность, чопорность, невозмутимость, вежливость, уважение к личному пространству, своеобразное чувство юмора, коммуникативная неимпозитивность, консервативность, улыбчивость. Также необходимо резюмировать, что невербальные средства (наиболее значимые, по мнению автора, – мимика, тембр и улыбка) при выявлении этнического кода позволяют нам лучше понимать эмоции, настроение и намерения других людей, а также выразить свои мысли и чувства без использования слов.

Семантико-прагматическими особенностями речевого поведения коммуниканта Эшли являются: 1) обращение на «Вы»; 2) речевая интенция – контактная, побудительная; 3) тип речевой стратегии – побуждение (мотивация собеседника); убеждение (апелляция к разуму), внушение (использование чувств); 4) цель речевой стратегии – предостережение от опрометчивого поступка; 5) невербальные знаки – тембр; тактильная коммуникация (взгляд, улыбка, мимика); 6) наличие речевых актов с функцией иллокутивного интеррогатива, комиссив, вердиктив; 7) наличие повторений в речевом акте (различные части речи).

Полагаем, что особенности речевого поведения коммуниканта обусловлены социальной ситуацией, социальной ролью, этнокультурными особенностями, *коммуникативным контекстом* – признание в любви, выяснение отношений и *коммуникативной установкой* – контактно-побудительной (завязывание беседы).

Проксемика, такесика, кинесика, паралингвистические средства являются системой знаков, которые заменяют, дополняют и усиливают речь. Если объединить вербальные коммуникации со знаками, то представится возможным создать наиболее полное представление о человеке, понять его мотивы, эмоции, чувства, что помогает правильно выстраивать тактику общения и однозначно воспринимать информацию.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

У каждого исследователя имеется своё видение на причины использования НВС в коммуникации, которые выражаются как внешними, так и внутренними обстоятельствами, при которых НВС дополняет вербальный язык, замещает, выражая при этом участие человека, его поведение в процессе общения. К *внешним обстоятельствам* относятся: дальнейшее расстояние, шум; необходимость соблюдения определённого темпа беседы, акцентирования на смысл высказывания и внесения личного отношения к сообщению; компенсация неиспользованных языковых средств. К *внутренним* можно отнести незнание языка, проблемы слухового и голосового аппаратов. Таким образом, коммуникативный акт – это единство вербального и невербального поведения коммуниканта.

Критический анализ научной литературы показывает, что движения тела играют важную роль в понимании передаваемого сообщения и могут быть использованы при общении помимо слов. Вербальная коммуникация должна быть нацелена на значение и содержание диалога. Невербальная коммуникация является коммуникацией межличностного отношения, при этом без знания конвенциональных этнокультурных жестов в стране изучаемого языка полное взаимопонимание достигнуто быть не может.

Исследования казахстанских ученых показывают глубокий интерес к проблеме идентификации, сравнения и сопоставления специфики невербального общения того или иного лингвокультурного сообщества. Отличительным аспектом исследований казахстанских ученых является их сопоставительный ракурс и выделение функций невербальных единиц. Согласно анализу художественной литературы, мимика является основным средством невербального общения, с помощью которого, по мнению казахстанских ученых, можно определить социальный статус человека. Российские ученые выделяют причины использования НВС, разделяя их на внутренние и внешние, а зарубежные ученые акцентируют внимание на направленность коммуникации, в которой важно наиболее полно передать значение и содержание диалога, что представляется возможным с обязательным использованием НВС. Как казахстанские ученые, так российские и зарубежные ученые схожи во мнении, что коммуникативный акт – это единство вербальных и невербальных средств коммуникации, знание и понимание которых усиливает эффективность этнокультурного взаимодействия и понимания друг друга.

Ранее проведенные отечественные и зарубежные исследования положили начало новой дисциплине – кинесике, которая изучает невербальное общение того или иного лингвокультурного общества на более глубоком уровне и побуждает проводить исследования сопоставительного характера. Однако, при этом все ещё отсутствует связь

результатов ранее проведенных исследований с этническим коммуникативным кодом нации как совокупностью этнолингвокультурных единиц, используемых участниками речевого акта в моно- и поликультурной среде для перцепции и трансмиссии этнокультурных представлений о мире.

Анализ материала исследования выявил особенности в коммуникации литературного персонажа, а также показал, что невербальная коммуникация дополняет вербальное общение независимо от этнолингвокультурной характеристики анализируемых персонажей. Исследованные вербальные и невербальные средства коммуникации героя романа George Ashley Wilkes (Эшли), с позиции проксемики, такесики и паралингвистики, а также проведенный сравнительный анализ с работами И.А. Стернина, Т.В. Лариной, М.А. Стерниной, Ю.В. Дмитриевой, Л.О. Шмыгарёвой позволяют выявить этнический коммуникативный код коммуниканта Эшли. Этнический код персонажа английской лингвокультуры характеризуется такими составляющими, как эмоциональная сдержанность, чопорность, невозмутимость, вежливость, уважение к личному пространству, своеобразное чувство юмора, коммуникаивная неимпозитивность, консервативность, улыбчивость. Исходя из составляющих этнического кода можно также добавить, что невербальные средства, такие как мимика, тембр и улыбка, выделенные автором при анализе речи героя, в большей степени значимы для выявления кода, так как характеризуют чопорность, эмоциональную сдержанность и улыбчивость. Результаты данного исследования расширяют эмпирическую базу подтверждения выводов вышеупомянутых ученых, являясь вкладом в верификацию ранее выявленных характеристик представителей англоязычной лингвокультуры. Исследование представляет собой новизну за счет оригинальности материала и совокупности использованных методов для его анализа. Невербальные средства при выявлении этнического кода в английской лингвокультуре, в равной мере с вербальными дополняют процесс коммуникации, позволяя лучше понимать эмоции, настроение и намерения других людей, выражать мысли и чувства без использования слов. Следовательно, можно предположить, что вербальные и невербальные средства коммуникации – это зеркало этнического кода.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Hall E.T. Silent language. N.Y.: Doubleday & Co., 1959. –240 p.
- 2 Hill A. Introduction to Linguistic Structures. N.Y.: Harcourt, Brace & Co., 1958. – 496 p.
- 3 Филиппов А.В. Звуковой язык и «язык» жестов // Лингвистический сборник. Вып. III. М.: МОПИ, 1975. С. 14-33.
- 4 Birdwhimstell R.L. Paralanguage: 25 Years after Sapir // Lectures on Experimental Psychiatry. Pittsburgh: Univ. of Pittsburgh Press, 1961. pp. 43–63.
- 5 Кнапп М.Л. Невербальные коммуникации / М.Л. Кнапп. – М.: Наука, 1978. – 308 с.
- 6 Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли по жестам, 2010. – 448 с.
- 7 Оналбаева А.Т., Жанузакова К.Т. Коммуникативные и национально-культурные функции невербальных единиц казахского языка // Успехи современного естествознания. – 2015. – № 1-6. – С. 1049-1053.
- 8 Оналбаева А.Т. Репрезентация невербальных средств общения в письменном тексте // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова. Серия Филологическая. – Кокшетау, 2010. – № 1/2. – С.143–147.
- 9 Р. Ш. Бердалиева, Особенности невербальной модели общения казахского народа, ҚазҰУ хабаршысы, Вестник КазНУ. Сер. Филологическая, 2017. – № 4 (168). – С. 81-88
- 10 Меркулова Е. П., Сулькарнаева А. Р. Ethnic communicative code: theoretica analysis // Филологическая наука в современном образовательном пространстве: материалы Международной научно-практической конференции, посвященной Году русского языка как языка межнационального общения в СНГ. – 2023. С. 462–467.
- 11 Mitchell M. Gone with the Wind. N.Y., 1993. – 1024 p.

- 12 Стернин И.А., Ларина Т.В., Стернина М.А. Очерк английского коммуникативного поведения. Воронеж, 2003. – 85 с.
- 13 Дмитриева Ю.В. Национально-культурная специфика невербального поведения английской, немецкой и русской этнолингвокультур [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalno-kulturnaya-spetsifika-neverbalnogo-povedeniya-angliyskoy-nemetskoj-i-russkoj-etnolingvokultur/viewer> (дата обращения: 15.05.2025).
- 14 Шмыгарёва Л.О. Национальный характер англичан на страницах британских газет [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_46370412_42483498.pdf (дата обращения: 17.05.2025).
- 15 Митчелл М. Унесенные ветром. М., 1984. Т. 1. Перевод с английского Т. Озерской. – 640 с.

Материал поступил в редакцию журнала 01.04.2025

Ағылшынтілді мәдениеттің этникалық коммуникативті коды: вербалды және бейвербалды маркерлер

Е. П. Меркулова¹, А.Р. Сулькарнаева²

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010008, Қазақстан

²М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы, Астана, 010008, Қазақстан

Белсенді этникалық қарым-қатынас вербалды және бейвербалды тіл деңгейінде осы процестің ұлттық, мәдени ерекшеліктерін зерттеуге ғылыми қажеттіліктің артуына алып келеді. Мақала ағылшынтілді лингвистикалық мәдениет өкілінің сөйлеудегі сәйкестендіру арқылы проксемика, такесика және кинесика элементтерін әрі қарай талдауларды жүргізуге, сондай-ақ Дж.Л.Остин мен Дж.Р.Серлоның сөйлеу актілері теориясы тұрғысынан вербалды және бейвербалды қарым-қатынас құралдарын зерттеуге арналған.

Зерттеу материалы М.Митчеллдің «Желмен ғайып болғандар» романының кейіпкері Джордж Эшли Уилкстің (Эшли) сөйлеу актісі болды. Талдау кезінде қолданылатын әдістер: гипотетикалық-дедуктивті, дескриптивті-аналитикалық, лингвостатистикалық, сапалық, мультимодальды дискурстық талдау. Зерттеу антропоцентристік лингвомәдени парадигма аясында жүргізілді және ағылшын лингвомәдениетінің этникалық коммуникативтік кодын анықтауға әрекет жасауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар бұл еңбек салыстырмалы және салғастырмалы лингвистика, психолингвистика, этнолингвистика, әлеуметтану салаларындағы бұдан кейінгі жаңалықтардың ілгері дамуына жол ашады.

Кілт сөздер: вербалды және бейвербалды құралдар, проксемика, такесика, кинесика, паралингвистика, коммуникант, сөйлеу мінез-құлқы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Hall E.T. Silent language. N.Y.: Doubleday & Co., 1959. –240 p.
- 2 Hill A. Introduction to Linguistic Structures. N.Y.: Harcourt, Brace & Co., 1958. – 496 p.
- 3 Филиппов А.В. Дыбыстық тіл және ым тілі // Лингвистикалық жинақ. Шығ. Ш. М.: МОПИ, 1975. 14-33 б.
- 4 Birdwhimstell R.L. Paralanguage: 25 Years after Sapir // Lectures on Experimental Psychiatry. Pittsburgh: Univ. of Pittsburgh Press, 1961. pp. 43–63.
- 5 Кнапп М.Л. Бейвербалды коммуникациялар. М.Л. Кнапп. – М.: Ғылым, 1978. – 308 б.
- 6 Пиз А. Дене қимылы тілі. Ым-ишара арқылы адам ойын оқуға бола ма?, 2010. – 448 б.

- 7 Оңалбаева А.Т., Жанұзақова Қ.Т. Қазақ тілінің бейвербалды бірліктерінің коммуникативтік және ұлттық-мәдени қызметтері // Қазіргі жаратылыстану жетістіктері. – 2015. – № 1-6. – 1049-1053 б.
- 8 Оңалбаева А.Т. Жазбаша мәтіндегі бейвербалды коммуникация құралдарының бейнеленуі // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – Көкшетау, 2010. – № 1/2. – 143–147 б.
- 9 Р.Ш. Бердалиева, Қазақ халқының коммуникациясының бейвербалды моделінің ерекшеліктері, ҚазҰУ хабаршысы, Филология сериясы, 2017. – № 4 (168). – 81-88 б.
- 10 Меркулова Е. П., Сулькарнаева А. Р. Ethnic communicative code: theoretica analysis // Қазіргі білім кеңістігіндегі филология ғылымы: ТМД елдеріндегі ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілі жылына арналған Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – 2023. 462–467 б.
- 11 Mitchell M. Gone with the Wind. N.Y., 1993. – 1024 p.
- 12 Стернин И. А., Ларина Т.В., Стернина М. А. Ағылшын коммуникативтік мінез-құлық туралы очерк
- 13 Дмитриева Ю.В. Ағылшын, неміс және орыс этнолингвистикалық мәдениеттерінің бейвербалды мінез-құлықның ұлттық-мәдени ерекшелігі [Электрон.ресурс]. – 2022. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalno-kulturnaya-spetsifika-neverbalnogo-povedeniya-angliyskoy-nemetskoy-i-russkoy-etnolingvokultur/viewer> (дата обращения: 15.05.2025).
- 14 Шмыгарева Л. О. Британдық газет беттеріндегі ағылшындардың ұлттық сипаты [Электрон.ресурс]. – 2022. URL:https://elibrary.ru/download/elibrary_46370412_42483498.pdf (дата обращения: 17.05.2025).
- 15 Митчелл М. Желмен бірге кетті. М., 1984. Т.1. Ағылшын тілінен аударған Т.Озерская. –640 б.

Материал 01.04.2025 баспаға түсті

Ethnic communicative code of english culture: markers of verbality and non-verbality

Ye. Merkulova¹, A. Sulkarnayeva²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Kazakhstan

²Kazakhstan branch of M.V. Lomonosov Moscow State University, Astana, 010008, Kazakhstan

Active intercultural and interethnic communication entails an urgent need to study the national and cultural characteristics of this process at the level of verbal and non-verbal language. The article is devoted to the study of verbal and non-verbal means of communication of a representative of the English-speaking linguistic culture through speech identification and further interpretation of elements of proxemics, takesics and kinesics, as well as analysis from the point of view of the theory of speech acts by J. L. Austin and J. R. Serlo. The research material was the speech act of the hero of the novel M. Mitchell "Gone with the Wind" by George Ashley Wilkes. Methods of analysis: descriptive-analytical, linguistic-statistical, multimodal discourse analysis. The research was carried out within the framework of the anthropocentric linguistic and cultural paradigm, which allowed us to make a modest attempt to identify the ethnic communicative code based on the material of English linguoculture. This work (meaning a doctoral study on this topic) also opens up new perspectives for further research in the field of comparative linguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, and sociology.

Key words: intercultural and interethnic communication, verbal and non-verbal means, proxemics, takesics, kinesics, paralinguistics, communicant, speech behavior.

REFERENCES

- 1 Hall E.T. Silent language. N.Y.: Doubleday & Co., 1959. –240 p.
- 2 Hill A. Introduction to Linguistic Structures. N.Y.: Harcourt, Brace & Co., 1958. – 496 p.

- 3 Filippov A.V. *Zvukovoj yazyk i «yazyk» zhestov* [Sound language and the “language” of gestures] // *Lingvisticheskij sbornik* [Linguistic collection.]. Vyp. III [Issue III], 14-33, (1975). [in Russian]
- 4 Birdwhimstell R.L. *Paralanguage: 25 Years after Sapir* // *Lectures on Experimental Psychiatry*. Pittsburgh: Univ. of Pittsburgh Press, 1961. pp. 43–63.
- 5 Knapp M.L. *Neverbal'nye kommunikacii* [Non-verbal communication] (Moscow, 1978).
- 6 Piz A. *Yazyk telodvizhenij. Kak chitat' mysli po zhestam* [Body Language. How to Read Minds by Gestures] (Moscow, 2017).
- 7 Onalbaeva A.T., Zhanuzakova K.T. *Kommunikativnye i nacional'no-kul'turnye funkcii neverbal'nyh edinic kazahskogo yazyka* [Communicative and national-cultural functions of non-verbal units of the Kazakh language] // *Uspekhi sovremennogo estestvoznaniya* [Achievements of modern natural science] no. 1-6, 1049-1053 (2015). [in Russian]
- 8 Onalbaeva A.T. *Reprezentaciya neverbal'nyh sredstv obshcheniya v pis'mennom tekste* [Representation of non-verbal means of communication in written text] // *Vestnik Kokshetauskogo gosudarstvennogo universiteta im. SH. Ualikhanova* [Bulletin of Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov], no. 1/2, 143–147 (2010). [in Russian]
- 9 Berdalieva R. SH. *Osobennosti neverbal'noj modeli obshcheniya kazahskogo naroda* [Features of the non-verbal communication model of the Kazakh people] *Vestnik KazNU* [Bulletin of KazNU], *Philological series* no. 4 (168), 81-88 (2017). [in Russian]
- 10 Merkulova E. P., Sulkarnayeva A. R. *Ethnic communicative code: theoretical analysis* // *Filologicheskaya nauka v sovremenom obrazovatel'nom prostranstve: materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj Godu russkogo yazyka kak yazyka mezhnacional'nogo obshcheniya v SNG* [Philological science in modern educational translation: materials of the international scientific and practical conference, promoting the Russian language as the language of international society in the CIS], 462–467 (2023) [in English]
- 11 Mitchell M. *Gone with the Wind*. N.Y., 1993. – 1024 p.
- 12 Sternin I.A., Larina T.V., Sternina M.A. *Ocherk anglijskogo kommunikativnogo povedeniya*. [An essay on English communicative behavior] (Voronezh, 2003)
- 13 Dmitrieva YU.V. *Nacional'no-kul'turnaya specifika neverbal'nogo povedeniya anglijskoj, nemeckoj i russkoj etnolingvokul'tur* [National and cultural specifics of non-verbal behavior in English, German and Russian ethnolinguistics]. Available at: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalno-kulturnaya-spetsifika-neverbalnogo-povedeniya-angliyskoy-nemetskoy-i-russkoy-etnolingvokultur/viewer>
- 14 SHmygaryova L.O. *Nacional'nyj harakter anglichan na stranichah britanskikh gazet* [The national character of the British on the pages of British newspapers]. Available at: https://elibrary.ru/download/elibrary_46370412_42483498.pdf
- 15 Mitchell, M. (1984), *Unesennye vetrom* [Gone with the Wind], Translated by Ozerskaya T., Moscow, Russia

Received: 01.04.2025

Г.Ә. Сәрсекес¹, Б.Е. Акмагамбетова², Ж.Қ. Сентірбек¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

²М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан Республикасы

АКАДЕМИЯЛЫҚ КОРПУС ЖӘНЕ ОНЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ӘЗІРЛЕУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мақалада академиялық корпустар туралы және академиялық қазақ тілінің жазбаша корпусын әзірлеу барысындағы ғылыми зерттеулер нәтижелері баяндалады. Ғылыми зерттеудің мақсаты – академиялық қазақ тілінің жазбаша корпусын әзірлеудің өзектілігі мен маңыздылығын негіздеу. Мақалада қазіргі қазақ корпус лингвистикасының жайы, біздің ғылыми зерттеуіміздің аталған салаға қосар үлесі, академиялық корпустар туралы, академиялық корпустар құрудың шетелдік тәжірибесі, сондай-ақ қазақ тілінде академиялық корпус құрудың өзектілігі мен маңыздылығы талқыға түседі.

Бұл жұмыста академиялық жазбаша қазақ тілінің корпусын әзірлеу аясында жүргізілетін ғылыми зерттеулердің нәтижесінде тақырыптың негізгі ұғымдары анықталады және олардың қазіргі қазақ тілді ғылыми зерттеулердегі қолданыстары ашылады. Академиялық корпустар құру ісінің шетелдік тәжірибесіне ағылшын тіліндегі академиялық корпустарға типі, мазмұны, құрылымы, көлемі және репрезентативтілігі тұрғысынан сараптама жасалды.

Зерттеудің нәтижелерін қазақ тілінің корпус лингвистикасы және компьютер лингвистикасы салаларында, сонымен қатар аталған пәндерді жоғары оқу орындарында оқытуда теориялық және практикалық материалдар ретінде пайдалануға болады. Академиялық жазбаша қазақ тілінің корпусын әзірлеу және ұсыну ұлттық тілдің ғылыми әлеуеті мен қолданбалы мүмкіндіктерін арттыруға, қазақ тілінің халықаралық кеңістікте кеңінен насихатталуына, сондай-ақ гуманитарлық ғылымдарды цифрландыру ісін жеделдетуге үлес қосады. Академиялық корпус және бұл тақырыпта жүргізілген ғылыми зерттеулер академиялық қазақ тілі ұғымын бекемдеуге, академиялық лексиканы айқындауға, академиялық мәтінді жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Қазақ тілін академиялық мақсатта оқыту ісіне үлес қосады.

Кілт сөздер: академиялық, академиялық корпус, академиялық мәтін, қазақ тілі, жазбаша корпус, академиялық мақсатта оқыту, цифрландыру, гуманитарлық ғылымдар

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Академиялық корпус лингвистикалық корпустардың бір түрі болып табылады. Корпустар электронды мәтіндердің жиынтығын ғана емес, түрлі лингвистикалық құралдарды және қосымшаларды қоса қамтитын үлкен ресурс ретінде қолданбалы лингвистикада және лингводидактикада, сондай-ақ басқа да салаларда корпуста негізделген ғылыми зерттеулер жүргізуде үлкен қолданбалы маңызға ие болып отыр. Академиялық корпустар академиялық салалардың әртүрлі пәндеріндегі тілдің қолданысы, нақтылай айтқанда академиялық жазбаша мәтіндерде тілдің қалай қолданылатыны туралы түсінік береді. Академиялық корпустар академиялық мәтіндердің түрлі жанрлары мен регистрлерінен жиналған үлкен көлемі арқылы академиялық жазбаша және сөйлеу тілінің табиғи қалпын тануға көмектеседі. Корпус деректері арқылы академиялық мәтіндердің басқа мәтін түрлерінен ерекшеленетін өзіндік белгілері мен сипаттамаларын алуға болады.

Бұл зерттеуде академиялық жазбаша қазақ тілінің корпусын әзірлеу жобасы аясында жүргізілген ғылыми зерттеулердің нәтижелері баяндалады. Бұл тақырыптағы ғылыми зерттеулерде *академиялық* атрибут ұғымы негізгі кілт сөз болып табылады. *Академиялық* сөзінің тірек сыңар болуымен бірқатар тақырыптық негізгі фразалар жасалады. *Академиялық мәтін, академиялық дискурс, академиялық жазу/академиялық жазылым, академиялық корпус, академиялық қазақ тілі* т.т. осылардың қатарынан. Зерттеу мақаламызда осындай терминдік тіркестердің қазіргі қазақ тілді ғылымда қаншалықты және қалай қолданылып жүргеніне назар аудартылады. Қазақ тілінің ғылым тілі ретінде мәртебесін нығайтуда және оның академиялық салалардағы қолданысын кеңейтуде академиялық қазақ тілінің корпусы маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар мұндай корпус қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту әдістемесінде де маңызды рөлге ие.

Академиялық жазбаша қазақ тілінің корпусын әзірлеу ісі осы тақырыпта ғылыми зерттеулер жүргізумен қатар жүреді. Академиялық корпус құру тақырыбында ғылыми зерттеулер жүргізу барысында академиялық корпустар құрудың халықаралық тәжірибесі мен жалпы корпус құрудың отандық тәжірибесі қарастырылады және салыстырылады.

Тұжырымдай айтқанда, мақалада көтерілетін өзекті мәселе – қазақ тілінде академиялық корпус құрудың маңыздылығы мен қажеттілігін, оны әзірлеу және көпшіліктің пайдалануына ұсынудың қолданбалы лингвистикаға, лингводидактикаға және гуманитарлық ғылымдарды цифрландыруға айтарлықтай үлес қосатынын негіздеу болды.

КІРІСПЕ

Қазіргі жаһандану заманында ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуымен түрлі саяси-әлеуметтік, мәдени және экономикалық салалардағы ақпарат ағыны ерекше жылдамдықпен таралуда. Қоғамдағы ақпарат ағымының бұлайша тез таралуы тіл арқылы жүзеге асатындықтан, тілдің қызметі кеңейіп, функционалдық мүмкіндіктері арта түсуде. Технологиялардың қарыштап дамуымен *табиғи тілді өңдеу* ұғымы қалыптасып, қазірде қолданбалы лингвистикада пәнаралық зерттеу түрі ретінде үлкен қызығушылыққа ие болып отыр. Табиғи тілді өңдеудің жарқын мысалы лингвистикалық корпустар құру болып табылады.

Корпустар құру ісі халықаралық тәжірибеде тіл ғылымы мен компьютерлік ғылымдарда орасан зор нәтижелер беріп отыр. Корпус лингвистикасы – бұл адамзат тілін өңдеуде немесе табиғи тілдің қолданысын дәл көрсетуде компьютерлерді қолдануға бағытталған пәнаралық сала. Корпус лингвистикасы машинада оқылатын мәтіндердің үлкен жиынтығы арқылы тілді зерттеуге орасан мүмкіндіктер ашады. Машинада оқылатын мәтіндер *корпус* (латынның *corpus*, көпше *corpora* сөзінен алынған) деп аталады. Корпус – лингвистикалық зерттеулер үшін құрылған «электронды түрдегі тілдік мәтіндер фрагменттерінің жиынтығы» [1, 19]. Корпус лингвистикасы соңғы онжылдықта табиғи тілді компьютерлерде өңдеудің керемет мүмкіндіктерінің арқасында жақсы дамыды. Компьютерлердің және машинада оқылатын мәтіндердің болуы деректерді тез және оңай алуға, сондай-ақ ол деректерді талдау үшін қолайлы форматта ұсынуға мүмкіндік берді.

Компьютерлік технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалана отырып, қазіргі қазақ тілінің академиялық жазбаша корпусын құру – аса маңызды әрі қажетті іс. Отандық тәжірибеде академиялық корпус(тар) жоқ. Біз әзірлейтін академиялық қазақ тілінің жазбаша корпусы осы олқылықтың орнын толтырады. Қазақ тілінің корпустарын жасауда алғашқы ұлттық ізденістердің барын атап өтуіміз қажет. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеген корпустар бар. ҚазҰУ ғалымдары құрған *Алматы қазақ тілі корпусы* мен А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеген *Қазақ тілінің ұлттық корпусы* пайдалануда ашық қолжетімді. Ағылшын тілінің корпустарымен салыстыра қарасақ, қазақ тілінің қолда бар корпустары саусақпен санарлықтай аз және олардағы сөз саны әлі де болса аз. Бұл сандық көрсеткіш қазақ тіліндегі корпустарды әлі де

жетілдіре түсу қажеттілігін көрсетеді. Осы орайда корпустардың санын арттыру ғана емес, олардың түрлілігін арттыру да маңызды. Академиялық жазбаша қазақ тілінің корпусы сол түрлілікке үлес қосады.

Бұл зерттеуде, алдымен, академиялық қазақ тілінің жазбаша корпусын әзірлеу аясында жүргізілген ғылыми зерттеулердің негізінде бірқатар салалық негізгі ұғымдар анықталады. Google Scholar платформасында зерттеу жүргізу арқылы негізгі ұғымдарды белгілейтін сөздер мен фразалардың қолданысына талдау беріледі. Онан кейін академиялық корпустар құрудың халықаралық тәжірибесі сарапқа салынады. Соңында, қазақ тілінде академиялық корпус әзірлеудің өзектілігі мен маңыздылығы негізделіп, дәлелденеді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Бұл зерттеудің негізгі материалдары қолжетімді шетелдік академиялық корпустар және ол корпустарды әзірлеу бойынша жарық көрген ғылыми зерттеу мақалалары, кітап тараулары, вебсайт материалдары, сондай-ақ корпус әзірлеуші ғылыми жоба тобымен сұхбаттасу деректері болды. Материалдарды іріктеуде ағылшын тіліндегі корпустардың ішінен зерттеу мақсатына сай тек академиялық корпус түрлері таңдалды және олармен танысу үшін олардың ашық қолжетімді болуы ескерілді. Дегенмен кейбір корпустардың ашық қолжетімді болмауына немесе жартылай қолжетімді болуына байланысты ол корпустардың қалай әзірленгені туралы белгілі бір ғылыми жұмыс тобының жариялаған ғылыми зерттеулері пайдаланылды. Сонымен қатар академиялық корпусты әзірлеп, пайдалануға берген ғылыми жоба тобымен бетпе-бет жүздесіп, сұхбаттасудың нәтижесінде алынған материалдар да зерттеу мақаламызда пайдаланылды. Айталық, осы тақырыпта ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында Британдық академиялық жазбаша ағылшын тілінің корпусын [2] әзірлеген Ұлыбританияның Ковентри университетінің ғылыми жұмыс тобы мүшелерімен кездесіп, сұхбаттасу мүмкін болды.

Зерттеу мәселесі – қазақ тілінде академиялық корпус әзірлеу ісінің маңыздылығын негіздеу. Қазақ тілінде қазіргі күнде академиялық корпус жоқ, сондықтан корпустың бұл түрін әзірлеп, көпшіліктің пайдалануына ұсыну өзекті әрі маңызды. Зерттеу тақырыбының жаңашылдығы да сонда. Бұл корпус қазіргі қолданыстағы қазақ тілді корпустар ресурстарындағы бос тұрған орынды толтырады.

Зерттеу кезеңдері мына сатылардан тұрды. Алдымен, академиялық корпустар әзірлеудің халықаралық тәжірибесі сарапқа салынды. Шет тілдерінде жасалған академиялық корпустармен жұмыс жасап, оларды жобалау және құру тәжірибесін бөліскен корпус әзірлеуші топтың ғылыми зерттеулерімен танысып шықтық. Академиялық ағылшын тілінің корпусын әзірлеген Ковентри университетіне барып, корпус әзірлеген ғылыми жоба тобымен кездестік. Британдық жазбаша ағылшын тілінің академиялық корпусын әзірлеген ғалымдардың іс-тәжірибелері мен кеңестері біздің корпус құрудағы ісімізге бағыт берді, кейбір сұрақтарымыздың жауабын алуға көмектесті. Келесі кезеңде, отандық тәжірибе сарапқа салынды. Алматы қазақ тілі корпусы мен Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы деректер қорына сараптама жасадық. Академиялық корпустың нақты академиялық мәтіндерден тұру сипаты бұл корпусты аталған екі корпустан ерекшелетін тұсы екеніне көз жеткіздік. Тек қана академиялық мәтіндерді қамтитын корпус сол мәтіндердің табиғи белгілері мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретіні сөзсіз. Осы кезеңде қазақ тілінің академиялық корпусына кіретін мәтіндерді іріктеу, тақырып аясындағы негізгі ұғымдарды анықтау және сипаттау, сондай-ақ ағылшын тіліндегі академиялық корпустар әзірлеудің халықаралық тәжірибесін зерттеу жүзеге асты. Ағылшын тілінен құрылған академиялық корпустарға мазмұны, құрылымы, репрезентативтілігі және көлемі сияқты сипаттамалары бойынша сараптама жасалды.

НӘТИЖЕЛЕР

Академиялық жазбаша қазақ тілінің корпусын әзірлеу жобасы аясында жүргізілген ғылыми зерттеулердің нәтижесінде академиялық корпус құру ісіне қатысты ұғымдар анықталды және олардың қазіргі қазақ тілді ғылымдағы қолданылу жиілігіне зерттеу жасалды. Соның нәтижесінде *академиялық* сөзінің қолданылу жиілігі *ғылыми* сөзінің қолданылу жиілігіне қарағанда әлдеқайда төмен екені көрінді. *Академиялық* сөзі – бұл зерттеудің кілт сөзі. Бұл сөз академиялық корпусар тақырыбындағы терминдерге тірек сыңар болып, салалық ұғымдарды жасауға негіз болады. Зерттеу барысында сондай ұғымдардан *академиялық корпус*, *академиялық қазақ тілі*, *академиялық мәтін*, *академиялық дискурс*, *қазақ тілін академиялық мақсатта оқыту* тіркестерінің қолданысына зерттеу жүргізілді. Нәтижесінде *академиялық корпус* ұғымының қазіргі қолданыста жоқ екенін, *академиялық қазақ тілі* және *қазақ тілін академиялық мақсатта оқыту* ұғымдарының өте сирек жұмсалатынын анықтадық. Мұндай негізгі ұғымдардың қолданылу жиілігіне зерттеу біздің қолға алып отырған жоба тақырыбымыздың жаңашылдығын, қазақ тілінде академиялық корпус құру ісінің маңыздылығын және қажеттілігін дәлелдей түсті.

Отандық тәжірибеде академиялық корпусар құру ісі бүгінге дейін қолға алынбағандықтан, салыстырмалы түрде академиялық корпусардың халықаралық тәжірибесі сарапталды. Сараптама әлемдік тәжірибеде академиялық корпусардың ағылшын тілінен өте көп құрылғанын көрсетті. Мұның себебі де түсінікті, қазіргі күнде ағылшын тілі халықаралық ғылым мен білім беру процесінде үлкен басымдыққа ие. Сонымен қатар ағылшын тілін ана тілі және шет тілі ретінде пайдаланушылардың саны әлем бойынша өте жоғары екені белгілі. Ағылшын тілінен әзірленген академиялық жазбаша корпусарға шолу жасалды. Шолудың мақсаты оқырманға академиялық корпусар типі, құрылымы мен құрамы, көлемі, лингвистикалық тұрғыдан жетілдірілуі жайлы ақпарат беру болды. Шетелдік академиялық корпусар құру ісі қазақ тілінің академиялық корпусын жобалау мен әзірлеу ісінде бағыт-бағдар беретін тәжірибе алаңы болатыны сөзсіз.

Отандық академиялық корпусы әзірлеу және ұсыну бірқатар мәселелердің шешім табуына ықпал етуімен маңызды. Олардың бастылары: гуманитарлық ғылымдарды цифрландыруға, сондай-ақ қазақ тіл білімінде қолданбалы лингвистика саласын дамытуға үлес қосады; академиялық мақсатта қазақ тілін оқыту ісін жандандыра түседі; қазақ тілін шет тілі ретінде меңгерту және оқыту ісіне, яғни лингводидактикаға үлес қосады; академиялық корпусқа негізделген ғылыми зерттеулерді жүргізуді арттырады және түрлендіреді.

ТАЛҚЫЛАУ

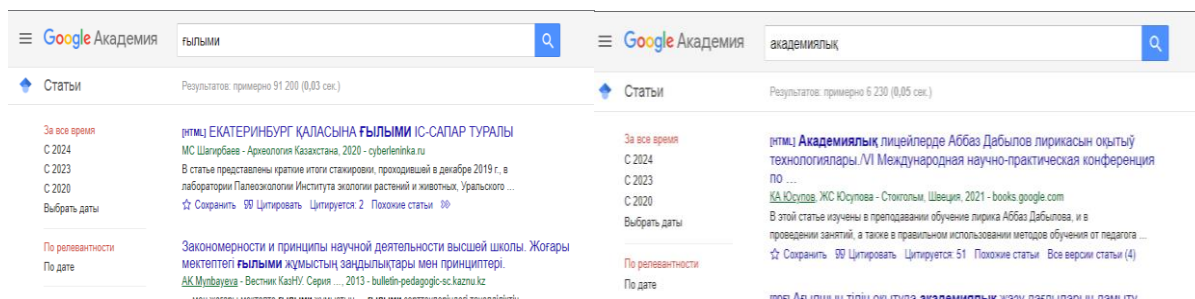
Ғылыми жоба шеңберінде негізгі ұғымдарды анықтау

Қазақ тілінің академиялық жазбаша корпусын әзірлеу жобасы аясында жүргізілген ғылыми зерттеулер барысында бірқатар терминдерді анықтап алуымыз қажет болды. Академиялық корпус әзірлеу ісі қазақ тіл білімінде алғаш қолға алынып отырғандықтан, тақырыпқа қатысты бірқатар негізгі және өзектес терминдерді нақтылап, талқылау маңызды. Ғылыми жобаның мақсаты корпусының академиялық түрін әзірлеу болғандықтан, жоба аясында жүргізілетін ғылыми зерттеулерде *академиялық* атрибут сөзі негізгі ұғым болып табылады. Бұл – қазақ тілінің академиялық жазбаша корпусын әзірлеу аясында жүргізілетін ғылыми зерттеулеріміздің басты кілт сөзі және негізгі терминдік тіркестерді жасаудағы тірек сөз.

Қазіргі қазақ тілді ғылыми ортада *академиялық* сөзінің қолданысы аз, оған қарағанда *ғылыми* сөзінің жұмсалуды көп. *Ғылыми* және *академиялық* атрибут сөздерін салыстыра алуымыздың себебі мынада: бұл екі ұғымның мағынасы қолданыста бір-біріне жуықтасып кетеді, кейде тіпті екі сөз бірінің орнына бірі жұмсалады. *Академиялық* сөзінің қолданысы білім беру саласындағы соңғы өзгерістермен, атап айтқанда біртұтас еуропалық кеңістікке

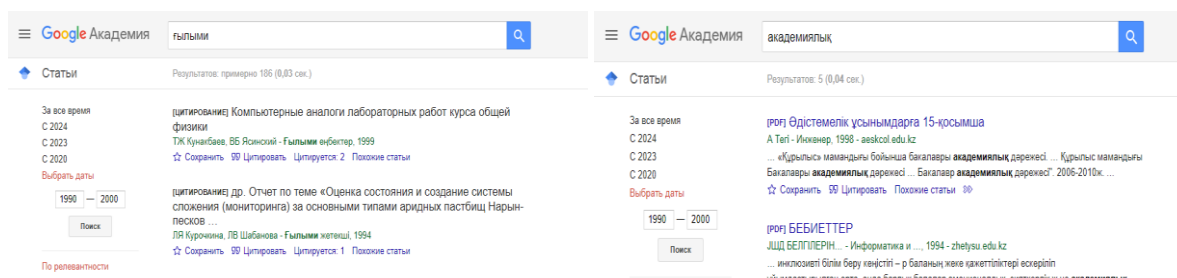
енудің Болон процесімен жоғары оқу орындарында академиялық ұтқырлық, академиялық адалдық, академиялық алмасу, сондай-ақ академиялық жазу сияқты жаңашылдықтардың енгізілуімен, өзектеніп түсті. Орта білім беру оқу орындарында оқушылардың *академиялық эссе* жазуы оқыту үдерісіне енгізілді. Осындай жаңа істердің іске асуымен *академиялық ұтқырлық, академиялық алмасу, академиялық орта, академиялық жазу/академиялық жазылым, академиялық дискурс* т.с.с. тіркестер қолданысқа енді. Бізді ғылыми зерттеуіміздің бағытына сәйкес *академиялық жазу/академиялық жазылым, академиялық мәтін, академиялық тіл, академиялық қазақ тілі* сөз тіркестерінің қолданыстары қызықтырады. Қазіргі қазақ тілді ғылыми айналыста *академиялық жазу/академиялық жазылым, академиялық хат, академиялық эссе* тіркестері жиі қолданылады, бірақ *академиялық тіл, академиялық қазақ тілі, академиялық мәтін, академиялық дискурс, академиялық жұмыс* ұғымдары қолданыста өте сирек ұшырасады деп ойлаймыз. Академиялық мақсаттарға арналған қазақ тілі немесе қазақ тілін академиялық мақсатта оқыту қолданыстары кездеспейді деуге болады. Олармен салыстырғанда *ғылыми жазу, ғылым тілі/ғылыми тіл, ғылыми мәтін, ғылыми дискурс, ғылыми жұмыс* ұғымдары өте жиі кездеседі. Сондай-ақ *академиялық* атрибут сөзімен келген мұндай сөздер мен сөз тіркестері қазақ тілді ғылыми ортаға соңғы онжылдықтарда енді және осы уақыттан бастап жиі қолданыла бастады деп болжамдаймыз. Ойымыз мен болжамымыздың дұрыстығын тексеру үшін Google Scholar платформасында зерттеу жасап көрдік. Google Scholar-ды таңдауымыздың себебі, ол тек академиялық еңбектерге іздеу жасайтын платформа болып табылады. Бұл біздің зерттеуіміздің мақсатына сай келеді.

Іздеуге алдымен *ғылыми* сөзін салдық. Барлық уақыт кезеңдерінде іздеу нәтижесі бұл сөзге қатысты шамамен 91 200 қолданысты тапты. Ал *академиялық* сөзінің қолданыс саны барлық уақыт кезеңімен іздегенде шамамен 6230 болды (Сурет 1). Салыстырып қарасақ, *ғылыми* сөзінің қолданысы *академиялық* сөзінің қолданылу жиілігіне қарағанда шамамен 15 есеге артық. (іздеу күні – 29.12.2024)

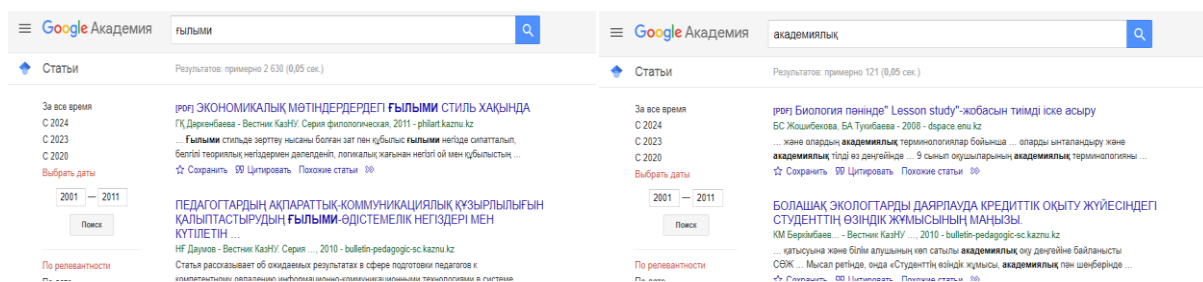
Сурет 1. *Ғылыми* және *академиялық* сөздерінің шамамен қолданылу жиілігі

Ғылыми және *академиялық* сөздері 1990 жылдан бергі онжылдықтарда қаншалықты жиі қолданылды, қолданыс жиілігінде айырма бар ма деген сұрағымызға зерттеу нәтижелері мыналарды көрсетті. *Ғылыми* сөзі 1990-2000 жылдары аралығында шамамен 186 рет қолданылса, *академиялық* сөзі дәл осы онжылдықта шамамен 5 рет ғана қолданылған (Сурет 2).

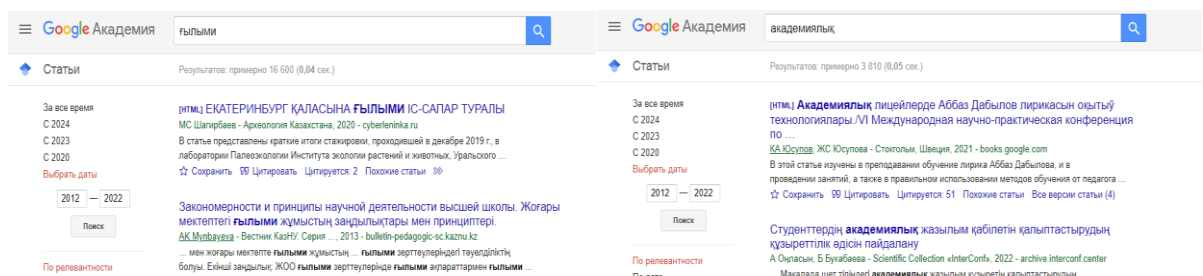

Сурет 2. *Ғылыми* және *академиялық* сөздерінің қолданылу жиілігі (1990-2000)

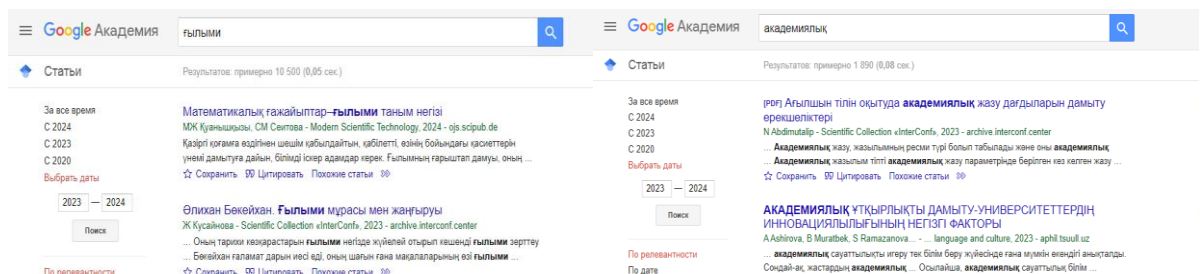
Кейінгі онжылдықтарда да *ғылыми* сөзінің қолданылу жиілігі *академиялық* сөзінің қолданылу жиілігінен бірнеше есеге артқан. 2001-2011 жылдар аралығында *ғылыми* сөзінің қолданысы 2630-ға, онан кейінгі онжылдықта (2012-2022) 16600-ге жеткен. Соңғы бір жылдың өзінде (2023-2024) *ғылыми* сөзінің қолданысы 10500 болды. Мұнымен салыстырғанда *академиялық* сөзінің дәл осы онжылдықтардағы қолданылу жиілігі әлдеқайда төмен: оның саны 2001-2011 жылдары шамамен 121 болса, 2012-2022 жылдары шамамен 31,5 есеге дейін артып 3810-ге жеткен. Соңғы бір жылда (2023-2024) *академиялық* сөзінің қолданылу жиілігі шамамен 1890 болды (Суреттер 3, 4, 5).

Сурет 3. *Ғылыми* және *академиялық* сөздерінің шамамен қолданылу жиілігі (2001-2011)

Сурет 4. *Ғылыми* және *академиялық* сөздерінің шамамен қолданылу жиілігі (2012-2022)

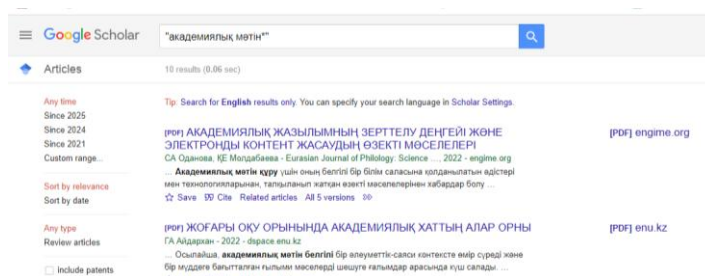
Сурет 5. *Ғылыми* және *академиялық* сөздерінің шамамен қолданылу жиілігі (2023-2024)

Бұл зерттеу екі сөзге қатысты да 1990 жылдан 2024 жылға дейін қолданылуында өсу болғанын көрсетеді және *академиялық* сөзінің XX ғасырдың 90 жылдары танымал термин болмағанын, кейінгі 2010 жылдардан бері ғана бұл сөзді жұмсау өзектеніп түскенін көрсетіп отыр. Сонда жалпы алғанда *ғылыми* сөзі 1990-2024 жылдар арасында шамамен 29916 рет қолданылған болса, *академиялық* сөзі дәл осы уақыт аралығында шамамен 5826 рет қолданылған. Бұл *академиялық* атрибутының *ғылыми* атрибут сөзіне қарағанда шамамен бес есеге кем жұмсалғанын көрсетеді.

Сөздердің қолданыс жиілігіне зерттеу біздің алғашқы болжамымыздың дұрыстығын көрсетті. Яғни *ғылыми* сөзінің қазақ ғылымында қолданылу жиілігі өте жоғары болса, *академиялық* сөзінің қолданылу жиілігі төмен және ол кейінгі 2010 жылдардан бастап қана өзектеніп бастаған.

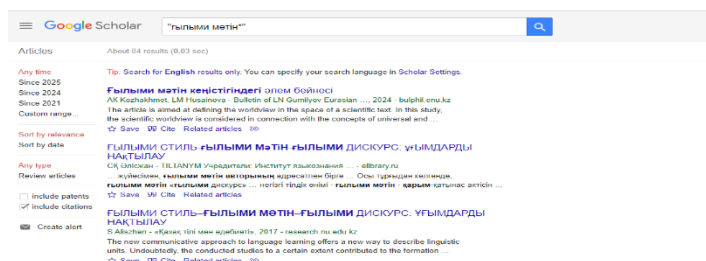
Академиялық сөзінің тірек сыңар болуымен қазақ тілінде бірқатар терминдік тіркестер жасалады. Солардың ішінде біздің зерттеуімізге қатысты негізгі ұғымдардың, атап айтқанда *академиялық мәтін*, *академиялық қазақ тілі*, *қазақ тілін академиялық мақсатта оқыту*,

академиялық жазу/академиялық жазылым, академиялық корпус сөз тіркестерінің, қолданылуына назар аударайық. Академиялық мәтін ұғымының қолданысы іздеуде қатысы жоқ қолданыстарды алып шыққандықтан, іздеу аясын нақтыладық. Нәтижесінде барлық уақыт кезеңінде академиялық мәтін тіркесі шамамен 10 рет ғана қолданылған (Сурет 6).

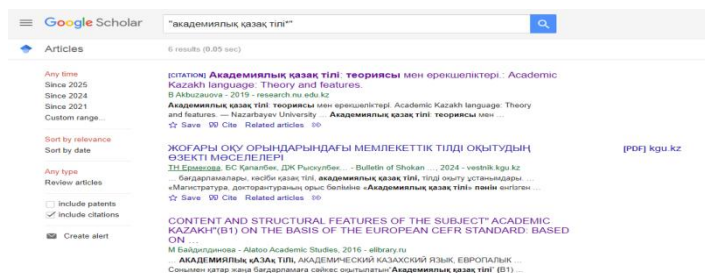
Сурет 6. Академиялық мәтін сөз тіркесінің шамамен қолданылу жиілігі

Бұл сөз тіркесімен салыстырғанда ғылыми мәтін сөз тіркесі шамамен сегіз есе артық қолданылған (Сурет 7).

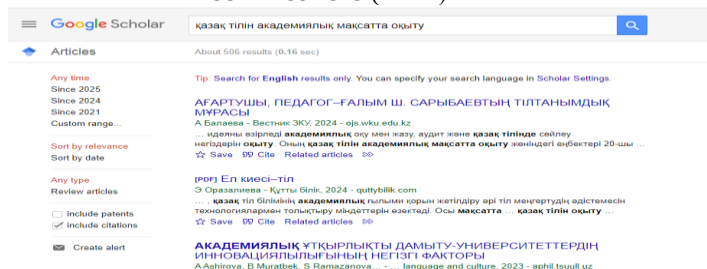
Сурет 7. Ғылыми мәтін сөз тіркесінің шамамен қолданылу жиілігі

Академиялық қазақ тілі тіркесін іздеуде де ұғымға қатысы жоқ қолданыстарды есепке алмау мақсатында нақтыладық. Бұл тіркес шамамен 6 рет ғана қолданылған, соның ішінде біреуі бір мақаланың қайталануы болса, қалған бесеуі академиялық қазақ тілін оқытуға қатысты қолданылған (Сурет 8).

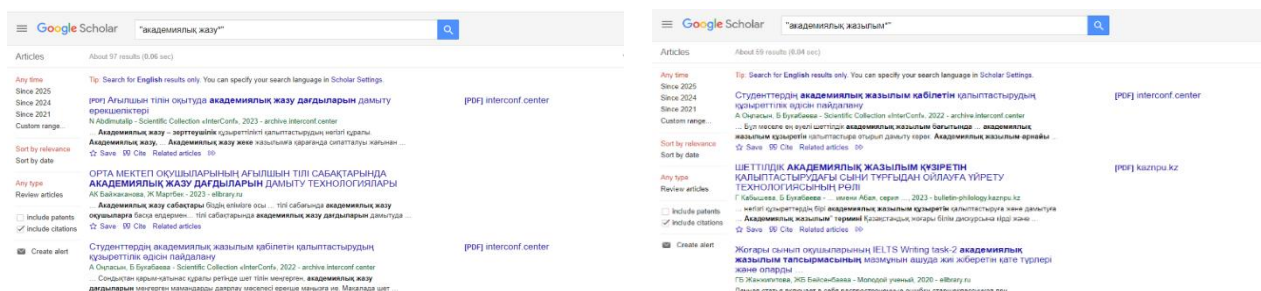
Сурет 8. Академиялық қазақ тілі сөз тіркесінің шамамен қолданылу жиілігі

Қазақ тілін академиялық мақсатта оқыту тіркесі тіпті қолданыста жоқтың қасы десек болады. Уақытқа шектеу қоймай жалпы іздегеннің өзінде тіркес бір-ақ рет кездесті (Сурет 9). (іздеу күні – 03.01.2024)

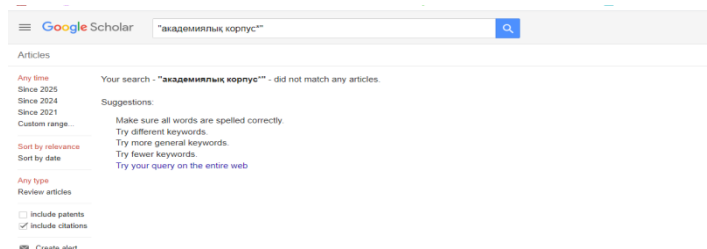
Сурет 9. Қазақ тілін академиялық мақсатта оқыту тіркесінің шамамен қолданылу жиілігі

Академиялық жазу мен академиялық жазылым сөз тіркестерін баламалы терминдер ретінде іздегенде, іздеу нәтижесі академиялық жазу шамамен 97 рет, ал академиялық жазылым шамамен 59 рет қолданылғанын көрсетті (Сурет 10). (іздеу күні - 05.01.2025)

Сурет 10. Академиялық жазу/академиялық жазылым сөз тіркестерінің шамамен қолданылу жиілігі

Академиялық корпус терминіне іздеу еш нәтиже бермеді (Сурет 11). Бұл біздің зерттеу тақырыбымыздың негізгі термині қазақ тілді ғылымда қолданыста жоқ екенін көрсетеді.

Сурет 11. Академиялық корпус сөз тіркесінің шамамен қолданылу жиілігі

Сонымен, Google Scholar платформасында жүргізілген зерттеу академиялық жазбаша қазақ тілінің корпусын әзірлеу жобасы тақырыбындағы ғылыми зерттеулердің негізгі терминдері мен терминдік тіркестерінің кейбірінің қолданыста аз, кейбірінің өте аз кездесетінін және енді бірінің әлі де ғылыми айналымға енгенін көрсетті. Бұл корпус лингвистикасы саласында қазақ тілінде ғылыми зерттеулер жүргізудің және корпустар құру ісінің өзектілігін және маңыздылығын көрсетеді. Бұл істер аталған саладағы басты термин сөздер мен сөз тіркестерінің қолданысын арттырады және қазақ тілді ғылыми қолданыста жоқ ұғымдар мен олардың аталуы терминдердің ғылыми айналысқа енуін мүмкін етеді.

Академиялық корпустар құрудың шетелдік тәжірибесі

Көпшілікке ұсынылған академиялық корпустардың ішінде саны жағынан ағылшын тілінен құрылған корпустар көп. Олардың ішінде ертеректе 1990 жылдары құрылғандары да, соңғы онжылдықтарда құрылғандары да бар. Репрезентативті корпустар да, репрезентативті емес корпустар да кездеседі. Сөз саны жағынан көлемі үлкен және шағын түрлері де бар. Мысалы, өткен ғасырдың 90 жылдарының аяғында құрылған Ағылшын тіл иелерінің

эсселерінің Лувен корпусы (Louvain Corpus of Native English Essays, LOCNESS) [3] көлемі жағынан шағын корпус болып есептеледі. Бұл корпус - ағылшын тілінде жазылған эсселерді жинақтаған корпус. Лувен корпусы Британдық оқушылардың 60 209 сөзден тұратын А деңгейіндегі эсселерінен, Британдық университет студенттерінің 95 695 сөзден тұратын эсселерінен және Американдық университет студенттерінің 168 400 сөзден тұратын эсселерінен тұрады. Сонда бұл корпустың сөздердің жалпы саны – 324 304 сөз [4].

Ағылшын тілін үйренушінің халықаралық корпусы (International Corpus of Learner English, ICLE) ортадан жоғары және жоғары деңгейлердегі тіл үйренушілердің жазбаша эсселерінің корпусы болып табылады. Бұл корпустың негізін Лувен университетінің зерттеушісі Сильвиан Грейджер қалаған және бұл корпус халықаралық деңгейдегі көптеген университеттердің 30 жылға жуық бірлескен қызметінің нәтижесінде жасалған жұмыс болып табылады [5]. 2002 жылы бірінші басылымы және 2009 жылы екінші басылымы шыққаннан бері корпус халықаралық ғылыми жобалардың ауқымында кеңінен қолданылып келеді. Корпус түрлі ғылыми зерттеулерді жүргізуге негіз болған. Осы корпусқа сүйеніп жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде көптеген магистрлік және кандидаттық диссертациялар орындалған. Корпустың бүгінгі күнге дейін үш нұсқасы жарық көрді. Әр нұсқасында корпустар тілдік фон және сөз саны жағынан жетілдіріліп, дамытылған. 2002 жылғы бірінші нұсқасы 11 ана тілдік фон үйренушілер қолданған 2,5 миллион сөзден тұрса, 2009 жылғы екінші нұсқасы тілдік фон (саны - 16) жағынан да, сөздер саны жағынан да (сөз саны - 3,7 миллион) көлемдірек болды. Үшінші нұсқа 25 ана тілден алынған деректерді қамтиды және сөздің саны 5,5 миллионнан тұрады. Соңғы нұсқасының тағы бір артықшылығы, алдыңғы нұсқалардың екеуі де CD-ROM дискілерінде таратылған болса, соңғы нұсқасы жаңа вебке негізделген ICLEv3 интерфейсте орналастырылған. Бұл аталған корпустардың атауында *академиялық* атрибуты болмағанын және тек оқушылардың эсселері мен студенттердің жазбаша жұмыстарын қамтығанын байқауға болады.

Академиялық корпустардың бірқатарын ағылшын тілін шет тілі ретінде меңгертудің TOEFL, TESOL бағдарламалары шеңберінде жазылған мәтіндерден тұратын корпустар құрайды. Солардың бірі – TOEFL 2000 Ауызша және жазбаша академиялық тіл корпусы (TOEFL 2000 Spoken and Written Academic Language Corpus, (T2K-SWAL) [6]. Бұл корпусты құрушылар TESOL мамандарына қажет университетте қолданылатын барлық ауызша және жазбаша регистрлердің толық лингвистикалық сипаттамасын білу мақсатын көздегендіктерін айтады [6]. Осы мақсатқа сәйкес бұл корпус АҚШ университеттерінде қолданылатын ауызша және жазбаша регистрлердің толық спектрін, атап айтқанда сыныптағы оқытуды, кеңсе сағаттарын, оқу топтарын, оқулықтарды, қамтыған. Сондай-ақ негізгі академиялық пәндерді, атап айтқанда гуманитарлық ғылымдар мен жаратылыстану ғылымдарының пәндерін, сондай-ақ академиялық деңгейлерден төменгі бөлім, жоғары бөлім және бітірушілер түрлерін қамтыған.

Академиялық және ғылыми ортада кеңінен танымал болған академиялық корпустардың бірі – Британдық академиялық жазбаша ағылшын тілінің корпусы (BAWE – British Academic Written English Corpus) [2]. Британдық академиялық жазбаша ағылшын тілі (BAWE) – Ұлыбританиядағы университеттерде жазылған студенттердің жазбаша жұмыстарының басын біріктіріп ұсынып отырған академиялық корпус. Бұл корпус өнер және гуманитарлық ғылымдар, әлеуметтік ғылымдар, өмір туралы ғылымдар және физика ғылымдарынан бакалавриат пен магистратура деңгейлерінде жазылған британдық академиялық ағылшын тілінің үлгілерін жинақтаған. Бүкіл корпус көлемі 500-5000 сөз аралығындағы студенттердің 2761 жазбаша жұмысынан тұрады. BAWE корпусының басқа академиялық корпустардан ерекшелігі – ондағы мәтіндердің кәсіби тұрғыдан өңделмеген және сараптаудан өтпеген жазбаша мәтіндер болуы. Мысалы, корпусқа магистрлік диссертациялар кірмеген, себебі олардың көлемі жазбаша жұмыстарға қарағанда көлемдірек болған. Сондай-ақ бастысы диссертациялар өңдеу, қайта жазу және рецензиялау процестерінен өткендіктен, жарияланған нұсқаға тым жақын деп есептеліп, енгізілмеген. Корпустың репрезентативтілігі академиялық оқудың әртүрлі кезеңдерінен төрт кезеңді: негізінен бакалавриат

бағдарламасын және соңғы төртінші жылы магистратура болып келетін кейбір төрт жылдық бакалавриат бағдарламасын, сондай-ақ әртүрлі пәндерден төрт тобын: өнер және гуманитарлық ғылымдар, жаратылыстану ғылымдары, физика ғылымдары және әлеуметтік ғылымдарды таңдап алуынан көрінеді.

Мичиган корпусы (Michigan Corpus of Upper-level Student Papers) да студенттердің жазбаша жұмыстарынан құрылған корпус. Корпусты Мичиган университетінің Ағылшын тілі институтының зерттеушілері әзірлеген. Корпусты әзірлеушілер Мичиган университетінің тек А бағалауын алған бакалавриаттың соңғы және магистратураның алғашқы курстарында жазылған студенттердің жазбаша жұмыстарын іріктеп алған. Корпусты әзірлеушілердің айтуынша, корпус академиялық жазудағы пән айырмашылықтарын көруге, белгілі бір сөз не сөз тіркесі қолданысының әртүрлі тәсілдерін бақылауға және жазбаша жұмыстардың түрлерінің, мәселен дәйексөздермен немесе қатаң аргументпен жазылған жұмыстардың, ерекшеліктерін табуға мүмкіндік береді [7]. Бұл корпусты түрлі саланың пәндерін және жазбаша жұмыстардың бірнеше түрлерін қамтыған, академиялық мәтін түрлерін кеңінен ұсынған репрезентативті корпус және құрылымдық тұрғыдан жақсы жасалған корпус деп бағалауға болады.

Академиялық ағылшын тілінің Оксфорд корпусы (Oxford Corpus of Academic English (OCAE) [8] көлемі жағынан ең үлкен корпус болып табылады. Қазіргі көлемі 85 миллион сөзден тұрады. Осы корпустың негізінде Тіл үйренушіге арналған академиялық ағылшын тілінің Оксфорд сөздігі (Oxford Learner's Dictionary of Academic English) жасалған. Сонымен қатар аталған корпус студенттердің академиялық жазу дағдыларын дамытуға қажетті басқа да құралдарды ұсынады. Корпус жүздеген академиялық қолданыстың жазбаларын, нақты академиялық мәтіндерге негізделген толық сөйлем мысалдарын, референстер беттерін, сондай-ақ Oxford Academic iWriter интерактивті жазу тьюториалын қамтиды.

Кембридж академиялық ағылшын тілінің корпусы (CAEC - Cambridge Academic English Corpus) [9] да студенттердің жазбаша және ауызша жұмыстарының мәтіндерінен құрастырылған корпус. Корпусқа АҚШ пен Ұлыбританияның бірқатар институттарынан бакалавриат және жоғары оқу орнынан кейінгі деңгейдегі жазбаша және ауызша академиялық тілден жиналған мәтіндер кірген. Академиялық мәтіндер дәрістерден, семинарлардан, студенттердің презентацияларынан, журналдардан, эсселерден және оқулықтардан іріктелген.

Қарап отырсақ, пайдаланудағы академиялық корпустардың басым бөлігі ағылшын тілінен және шетел зерттеушілерінің тобы әзірлеген. Сонымен қатар, зерттеуіміздің алдыңғы бөлімінде атап өткеніміздей, ағылшын тіліндегі академиялық жазбаша корпустар негізінен студенттердің, магистранттардың жазбаша жұмыстарының және ағылшын тілін үйренушілердің эсселерінің мәтіндерінен құрылған. Ол корпустардың көлемі де әртүрлі: бірнеше мыңдаған сөзден бастап миллиондаған сөзден асып түседі.

Академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеудің өзектілігі және маңыздылығы

Академиялық жазбаша қазақ тілінің корпусын әзірлеу алғаш рет қолға алынғалы отыр. Жоғарыда жүргізген зерттеуіміздің нәтижесінің *академиялық корпус* терминдік тіркесінің әлі ғылыми қолданыста жоқ екендігін және басқа да негізгі ұғымдардың ғылыми айналымда аз кездесетінін көрсетуі бұл тақырыпта ғылыми зерттеулер жүргізудің өзектілігін және қазақ тілінде академиялық корпус құрудың қажеттілігін дәлелдейді. Корпустар құру, оның ішінде академиялық корпустар құру ісі, қазақ тіл білімінде корпус лингвистикасы, компьютер лингвистикасы сынды қолданбалы тіл ғылымының салаларын дамытуда және гуманитарлық ғылымдарды цифрландыру ісін арттыруда өзекті. Академиялық қазақ тілінің жазбаша корпусы қазақ тілінің корпус лингвистикасы саласының дамуына қосылатын үлес болумен қатар, қазақ тілінің ғылыми және академиялық әлеуеті мен функционалдық мүмкіндіктерін көрсететін электронды оқу-зерттеу және ақпараттық-танымдық құрал болмақ.

Қазақ тіл ғылымы корпустар құру ісі жағынан Орталық Азия кеңістігінде көш бастап келе жатқанымен, халықаралық деңгейде көп артта қалып келеді. Бұл салада қазіргі уақытта қалың көпшілік пайдалана алатын ашық қолжетімді екі корпусты, атап айтқанда Алматы

қазақ тілі корпусын және Қазақ тілінің ұлттық корпусын ғана айта аламыз. Бұлардан басқа қалың көпшілікке пайдалануға ашық қолжетімді емес Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, Назарбаев университетінің ғалымдары мен зерттеушілері әзірлеген қазақ тілінің жазбаша корпусы және сөйлеу тілінің корпусы [10] бар. Біздің ғылыми зерттеу жобамыздың аясында әзірленетін академиялық жазбаша қазақ тілінің корпусы қазақ тілінде жарияланған, жалпыға қолжетімді академиялық жазбаша мәтіндер жиынтығы арқылы қазақ тіліндегі қазір қолда бар корпустар ресурстарын толықтыру мақсатын көздейді, сол арқылы қазақ тілді корпустардың санын және түрлілігін арттыруға үлес қосады.

Академиялық корпус құрудың өзектілігі мен қажеттілігі тағы мынадан көрінеді. Академиялық корпустардың білім беру мен оқыту ісінде кеңінен қолданылатынын халықаралық тәжірибе көрсетіп отыр. Осы тұрғыдан қазақ тілінің академиялық корпусы елімізде және шет елдерде қазақ тілін үйрену мен үйретуге қажетті электронды әдістемелік құрал бола алады. Корпус қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытуда және басқа ұлт өкілдеріне шет тілі ретінде меңгертуде мемлекеттік тілдің лингводидактикалық және лингвоқолданбалы базасын жасау ісіне үлес болмақ. Академиялық корпус сонымен қатар білім берудің жоғарыдан кейінгі, жоғары және кәсіптік оқу орындарында академиялық қазақ тілі пәнін оқыту ісінде қажет. Бұл мақсатта ол қазақ тілін академиялық мақсатта оқытуда пайдаланылатын цифрлық платформа болады.

Қазақ тілінің академиялық жазбаша корпусын әзірлеу мынадай мүмкіндіктерге жол ашуымен де маңызды:

Біріншіден, корпус құру ісінің аясында лексикографиялық зерттеулер жүргізу, сөздіктер құру қоса жүреді. Ағылшын тіліндегі белгілі көптеген сөздіктер (Коллинз, Вебстер, Макмиллан және т.б.) үлкен лингвистикалық корпустардың негізінде жасалған. Біздің ғылыми жобамыздың аясында да сөздік құру ісі қолға алынады. Бұл лексикографтарға академиялық жазудағы сөздердің, сөз тіркестерінің, фразеологизмдердің үлкен мәтіндер көлеміндегі қолданыстарын тексеруге, өлшеуге және талдауға мүмкіндік береді;

Екіншіден, ғылыми жоба нәтижесінде жасалатын корпус арқылы академиялық қазақ тілінің лексикалық қабаты жайлы, академиялық салалар мен пәндерде қолданылатын сөздер мен фразалардың салыстырмалы жиіліктері туралы дәлді деректер алуға мүмкіндік болады;

Үшіншіден, академиялық қазақ тілінің корпусы әртүрлі академиялық салалардағы пәндерде академиялық мәтіндердің жанрлары мен регистрлерінің кең ауқымында кездесетін белгілі бір сөздер мен сөздер тобын, контекстегі кілт сөздерді, конкорданстарды, коллокацияларды анықтауға және зерттеуге мүмкіндік береді;

Төртіншіден, корпус лингвистикасы тілдердің табиғи қолданыстағы грамматикасын, атап айтқанда белгілі бір грамматикалық құбылыстардың бір-бірімен үйлесімділігін, зерттейтіндіктен, біз әзірлейтін корпус арқылы академиялық мәтіндердегі грамматикалық тұлғалардың тіркесімділіктерін зерттеу мүмкін болады;

Бесіншіден, корпус арқылы тұтас мәтіндерді зерттеуге жол ашылады. Мысалы, жобадағы мәтін корпусының көмегімен академиялық мәтіннің функционалды стилін оның статистикалық сипаттамалары, мысалы, сөз бен сөйлемнің орташа ұзындығы, сөздердің қалыпты тіркестерінің саны және т.б., арқылы анықтауға болады;

Алтыншыдан, ғылыми жоба нәтижесінде ұсынылатын корпусты, жоғарыда атап өткеніміздей, лингводидактикада, яғни тілдерді оқытуда, оның ішінде қазақ тілін оқытуда қолдануға болады. Тілді үйретушіге нені оқыту керектігін білу үшін оқытылатын тіл туралы нақты сандық мәліметтер қажет, мысалы, жиі кездесетін лексиканың құрамы, академиялық сөздер тізімі, белгілі бір грамматикалық түзілімдерді қолдану ықтималдығы және т.б. Дәл осы сандық мәліметтерді академиялық корпус бере алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу жұмысының мақсаты ұлттық тілде академиялық жазбаша корпус әзірлеп, ұсынудың қазіргі уақытта өзекті әрі маңызды екенін көрсету болды. Қазіргі қолда бар қазақ

тілінде құрылған корпустар қатарына академиялық корпусты қосу корпустардың санын арттырумен қатар, түрлілік жағынан да байытады. Академиялық жазбаша қазақ тілінің корпусы қазақ тілінің жазба тілдегі академиялық әлеуеті мен қолданыс мүмкіндіктерін айғақтайтын электронды ресурс болуымен де құнды болмақ. Мұндай корпустардың негізінде сан түрлі ғылыми зерттеулер орындалады. Мақаламызда атап өткеніміздей, корпустар, соның ішінде академиялық корпустар, сан түрлі ғылыми зерттеулердің, докторлық диссертациялардың орындалуына негіз болуда. Ендеше, қазақ тілінің академиялық корпусының негізінде де лингвистикада ғана емес, әдебиет, аударма ісі, тілдерді оқыту және тағы басқа салаларда корпустық негізделген ғылыми зерттеулер жүргізу мүмкін болады.

Қазақ тілінде академиялық жазбаша корпус әзірлеу аясында ғылыми зерттеулер жүргізу барысында бірқатар ұғымдардың мәні мен қолданысы өзектенеді. Зерттеу барысында тақырыпқа қатысты негізгі терминдердің қазіргі ғылыми айналымда қаншалықты жиі немесе сирек қолданылатыны айқындалды. Кейбір терминдердің соңғы онжылдықтарда белсендірек қолданыла бастағаны байқалды. Академиялық корпуспен байланысты қолданылатын негізгі терминдердің қазақ тілді ғылыми қолданыста сирек жұмсалуды немесе мүлдем кездеспеуі бұл тақырыптың өзектілігін, корпус құрудың және осы тақырыпта ғылыми зерттеулер жүргізудің қажеттілігін көрсетеді.

Академиялық корпустар лингвистикалық зерттеулер жасауда, тілдерді оқытуда, жалпы лингводидактикада кеңінен қолданылады. Академиялық корпустар құрылған тілдерде осы корпустарды пайдаланып көптеген сапалық және сандық ғылыми зерттеулер жасалды және жасалуда. Ендеше, қазақ тілінде академиялық мәтіндердің корпусын жасау өзекті. Ол цифрлық технологияны гуманитария ғылымына енгізуде, сол арқылы гуманитарлық ғылым салаларындағы зерттеулердегі тілдік деректер мен құралдарды, гуманитарлық зерттеулер мен компьютерлік зерттеулерді ұштастыра отырып пәнаралық зерттеулер жүргізуді дамытуда маңызды.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант №AP23488585 «Цифрлық гуманитарлық ғылымдар: Академиялық қазақ тілінің корпусын әзірлеу»).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Sinclair J. Trust the text: Language, corpus and discourse. – Routledge, 2004. – P. 51-66.
- 2 Alsop S., Nesi H. Issues in the development of the British Academic Written English (BAWE) corpus // Corpora. – 2009. – Т. 4. – №. 1. – P. 71-83. <http://dx.doi.org/10.3366/E1749503209000227> (қаралған мерзімі: 08.11.2024).
- 3 Granger S., Tyson S. Connector usage in the English essay writing of native and non-native EFL speakers of English // World Englishes. – 1996. – Т. 15. – №. 1. – P. 19–29.
- 4 Granger S. The computer learner corpus: a versatile new source of data for SLA research // Learner English on computer. – Routledge, 2014. – P. 3-18.
- 5 Granger S. The international corpus of learner English: a new resource for foreign language learning and teaching and second language acquisition research // Tesol Quarterly. – 2003. – Т. 37. – №. 3. – P. 538-546. <https://doi.org/10.2307/3588404> (қаралған мерзімі: 02.11.2024)
- 6 Biber D., Conrad S., Reppen R., Byrd P., and Helt M. Speaking and writing in the university: A multidimensional comparison // TESOL quarterly. – 2002. – Т. 36. – №. 1. – P. 9-48.
- 7 Michigan Corpus of Upper-level Student Papers <https://sites.lsa.umich.edu/eresources/2020/05/29/micusp-corpus-of-written-academic-papers/> (қаралған мерзімі: 17.11.2024).
- 8 Oxford Corpus of Academic English (OCAE). <https://www.sketchengine.eu/oxford-corpus-of-academic-english/> (қаралған мерзімі: 17.11.2024).

- 9 CAEC: Cambridge Academic English Corpus. <https://www.sketchengine.eu/cambridge-academic-english-corpus/> (қаралған мерзімі: 14.11.2024).
- 10 Mussakhojayeva S., Khassanov Y., Varol H. A. KSC2: An Industrial-Scale Open-Source Kazakh Speech Corpus // INTERSPEECH. – 2022. – P. 1367-1371.

Материал 25.04.2025 баспаға түсті

Академический корпус и актуальность и значимость его разработки на казахском языке

Г.А. Сарсеке¹, Б.Е. Акмагамбетова², Ж.К. Сентирбек¹

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

В статье представлены результаты научных исследований по академическим корпусам и разработке академического письменного корпуса казахского языка. Целью научного исследования является обоснование актуальности и важности разработки письменного корпуса академического казахского языка. В статье рассматриваются состояние современной казахской корпусной лингвистики и вклад нашего научного исследования в это направление, зарубежный опыт создания академических корпусов, а также актуальность и важность создания корпуса академического казахского.

В данной работе выявлены основные термины по теме и раскрыты их использования в современных научных исследованиях в результате исследований, проведенных в рамках разработки корпуса академического письменного казахского языка. Проведен анализ зарубежного опыта создания академических корпусов, в том числе академических корпусов, созданных на английском языке, по типу, содержанию, структуре, объему и репрезентативности.

Результаты исследования могут быть использованы в качестве теоретических и практических материалов в области корпусной лингвистики и компьютерной лингвистики казахского языка, а также при преподавании этих дисциплин в высших учебных заведениях. Разработка и презентация корпуса академического письменного казахского языка будет способствовать повышению научного потенциала и прикладных возможностей национального языка, широкому продвижению казахского языка в международном пространстве и ускорению цифровизации гуманитарных наук. Сам академический корпус и научные исследования, проведенные по данной теме, позволяют укрепить концепцию академического казахского языка, определить академическую лексику и всесторонне изучить академические тексты. Способствует преподаванию казахского языка для академических целей.

Ключевые слова: академический, академический корпус, академический текст, казахский язык, письменный корпус, обучение для академической цели, цифровизация, гуманитарные науки

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Sinclair J. Trust the text: Language, corpus and discourse. – Routledge, 2004. – P. 51-66.
- 2 Alsop S., Nesi H. Issues in the development of the British Academic Written English (BAWE) corpus // Corpora. – 2009. – Т. 4. – №. 1. – P. 71-83. <http://dx.doi.org/10.3366/E1749503209000227> (дата обращения: 08.11.2024).
- 3 Granger S., Tyson S. Connector usage in the English essay writing of native and non-native EFL speakers of English // World Englishes. – 1996. – Т. 15. – №. 1. – P. 19-29.

- 4 Granger S. The computer learner corpus: a versatile new source of data for SLA research // *Learner English on computer*. – Routledge, 2014. – P. 3-18.
- 5 Granger S. The international corpus of learner English: a new resource for foreign language learning and teaching and second language acquisition research // *Tesol Quarterly*. – 2003. – Т. 37. – №. 3. – P. 538-546. <https://doi.org/10.2307/3588404> (дата обращения: 02.11.2024).
- 6 Biber D., Conrad S., Reppen R., Byrd P., Helt M. Speaking and writing in the university: A multidimensional comparison // *TESOL quarterly*. – 2002. – Т. 36. – №. 1. – P. 9-48.
- 7 Michigan Corpus of Upper-level Student Papers <https://sites.lsa.umich.edu/eresources/2020/05/29/micusp-corpus-of-written-academic-papers/> (дата обращения: 17.11.2024).
- 8 Oxford Corpus of Academic English (OCAE). <https://www.sketchengine.eu/oxford-corpus-of-academic-english/> (дата обращения: 17.11.2024).
- 9 CAEC: Cambridge Academic English Corpus. <https://www.sketchengine.eu/cambridge-academic-english-corpus/> (дата обращения: 14.11.2024).
- 10 Mussakhojayeva S., Khassanov Y., Varol H. A. KSC2: An Industrial-Scale Open-Source Kazakh Speech Corpus // *INTER_SPEECH*. – 2022. – P. 1367-1371.

Материал поступил в редакцию журнала 25.04.2025

Academic corpus and the relevance and significance of its development in the Kazakh language

G. Sarseke¹, B. Akmagambetova², Zh. Sentirbek¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan

This article presents the findings of a study on academic corpora and the development of a written corpus of the academic Kazakh language. The primary aim is to substantiate the relevance and necessity of creating an academic written corpus in Kazakh. The paper examines the current state of corpus linguistics in Kazakhstan, outlines the contribution of this research to the field, and highlights international experiences in developing academic corpora. It emphasizes the practical and theoretical importance of establishing such a resource for the Kazakh language.

Within the framework of the project, key concepts related to academic corpora were identified and their applicability within Kazakh linguistics explored. The article provides quantitative data on the frequency of specific terms relevant to the formation of the academic corpus. It also includes a comparative analysis of academic corpora in English, focusing on their types, content, structure, size, and representativeness.

The study offers both theoretical insights for the fields of corpus and computational linguistics in Kazakhstan, and practical materials for teaching these subjects in higher education institutions. The creation and implementation of an academic written Kazakh corpus is positioned as a significant contribution to enhancing the scientific and applied potential of the national language, promoting its global presence, and advancing the digitalization of the humanities.

Key words: academic, academic corpus, academic text, Kazakh language, written corpus, teaching for academic purposes, digitization, humanities.

REFERENCES

- 1 Sinclair, J. (2004). *Trust the text: Language, corpus and discourse*. Routledge, 51-66.
- 2 Alsop, S., & Nesi, H. (2009). Issues in the development of the British Academic Written English (BAWE) corpus. *Corpora*, 4(1), 71-83. <http://dx.doi.org/10.3366/E1749503209000227> (date of access: 08.11.2024).
- 3 Granger, S., & Tyson, S. (1996). Connector usage in the English essay writing of native and non-native EFL speakers of English. *World Englishes*, 15(1), 17-27.

- 4 Granger, S. (2014). The computer learner corpus: a versatile new source of data for SLA research. In *Learner English on computer* (pp. 3-18). Routledge.
- 5 Granger, S. (2003). The international corpus of learner English: a new resource for foreign language learning and teaching and second language acquisition research. *Tesol Quarterly*, 37(3), 538-546. <https://doi.org/10.2307/3588404> (date of access: 02.11.2024).
- 6 Biber, D., Conrad, S., Reppen, R., Byrd, P., and Helt, M. (2002). Speaking and writing in the university: A multidimensional comparison. *Tesol Quarterly*, 36(1), 9-48.
- 7 Michigan Corpus of Upper-level Student Papers <https://sites.lsa.umich.edu/eresources/2020/05/29/micusp-corpus-of-written-academic-papers/> (date of access: 17.11.2024).
- 8 Oxford Corpus of Academic English (OCAE). <https://www.sketchengine.eu/oxford-corpus-of-academic-english/> (date of access: 17.11.2024).
- 9 CAEC: Cambridge Academic English Corpus. <https://www.sketchengine.eu/cambridge-academic-english-corpus/> (date of access: 14.11.2024).
- 10 Mussakhojayeva, S., Khassanov, Y., and Varol, H. A. (2022). KSC2: An Industrial-Scale Open-Source Kazakh Speech Corpus. In *INTER_SPEECH* (pp. 1367-1371).

Received: 25.04.2025

МРНТИ 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp227-242](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp227-242)

Д.А. Худайбердина¹, Л.С. Байманова², А.Ж. Сарсембаева³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

³Казахская национальная академия имени Т. Жургенова, Алматы, 050000, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ БИЛИНГВАЛЬНОЙ ЭЛИТАРНОЙ ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ КАЗАХСТАНА

В статье исследуется феномен формирования билингвальной элитарной личности в историко-культурном контексте Казахстана на примере творческой биографии Мурата Ауэзова. Цель исследования – определить ключевые особенности элитарной билингвальной личности, проанализировать влияние семьи, историко-культурных и образовательных факторов на процесс её формирования. В исследовании учитывается влияние двуязычия на культурную и когнитивную компетентность, а также на развитие профессиональной и социальной идентичности. Анализируется значение билингвизма для сохранения культурных норм, роли образовательной среды в становлении элитарной личности и влияния двуязычия на когнитивные способности в период взросления. В рамках исследования применяются методы когнитивного, дискурсивного анализа и историко-культурного подхода, основанного на описании биографических данных и социально-культурных традиций. Подчеркивается важность билингвальной образовательной среды для формирования элитарной личности и условий развития когнитивных способностей. Практическая значимость результатов заключается в разработке конкретных рекомендаций по формированию образовательных стратегий и программ в области филологии и социокультуры.

Ключевые слова: билингвизм, элитарная личность, историко-культурный контекст, когнитивная компетенция, дискурсивный анализ.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Как утверждают ученые личность складывается под влиянием окружающей среды, условий воспитания и культурного контекста. Г.И. Гачев отмечает, что человек представляет собой результат обстоятельств, является продуктом окружающих условий и воспитания. Он указывает, что, описывая обстановку, условия и быт, землю и климат-природу как основу, предопределяющую поведение персонажа, субстанции и силы, с чем он сцеплен и чем пропитан, а также по обстановке жилища можно определить характер человека. [1, 23]. С раннего детства ребенок, благодаря развитию в окружающей его среде (семья, школа), а в случаях с билингвами, еще и взаимодействия с двумя культурами и языками, становится не только носителем этих языков, но и культурным посредником, активно интегрирующим различные элементы традиций, обычаев, быта в свою жизнь и деятельность. Такое выполнение роли связующего звена между двумя языками и культурами можно обозначить понятием языкового посредничества, под которым понимается способность билингвального индивида переводить и интерпретировать культурно-языковые смыслы из одной среды в другую, обеспечивая эффективную коммуникацию между носителями культур. Обращение к феномену билингвальной личности особенно актуально в отношении представителей казахстанских элитарных личностей, которые развиваются в особой уникальной среде, взаимодействуя с двумя, а то и более языками и культурами. Благодаря этому появляются яркие личности, которые становятся не только носителями языков, но и культурными посредниками, способными расширять горизонты собственного опыта за счет эффективной коммуникации в поликультурной среде.

Обращаясь к биографии и трудам казахского писателя, публициста, дипломата Мурата Ауэзова, рассмотрим его творческую биографию с целью анализа процессов формирования элитарной билингвальной личности как продукта окружающих условий и среды (по Г. Гачеву), в историко-культурном контексте сер. XX-нач. XXI в. При этом рассматриваются теоретические основы билингвизма, формирующего когнитивную и культурную компетенцию, определяются поведение и восприятие окружающего мира яркими и творческими личностями. Тем самым подтверждается тезис, что такие элементы окружающей среды, как язык, культура, воспитание, оказывают решающее влияние на процесс взросления и социализации целого поколения ученых, писателей и поэтов, таких как Мурата Ауэзов, О. Сулейменов, Б.Каирбеков. Они играют ключевую роль в формировании индивидуальности, обеспечивая возможности для успешной адаптации и личностного развития в многоязычных и многокультурных обществах.

ВВЕДЕНИЕ

В последнее десятилетие глобализация и процессы межкультурного взаимодействия приобрели исключительное значение в различных областях человеческой деятельности. Одним из наиболее ярких проявлений этих процессов является формирование билингвальных личностей, которые играют важную роль в культурной и интеллектуальной жизни общества. Среди них особое место занимают элитарные личности, чья способность интегрировать различные языковые и культурные практики делает их ключевыми участниками культурных, социальных и политических процессов. В контексте нашего исследования под элитарной билингвальной личностью понимается представитель интеллектуальной или культурной элиты, свободно владеющий двумя языками и обладающий высоким уровнем культурной компетентности. Такая личность не только использует двуязычие в профессиональной и общественной деятельности, но и служит «мостом» между разными культурами, транслируя ценности и смыслы одного общества на языке другого. В многоязычной среде, особенно среди представителей элиты, владение несколькими языками не только важно в общении, но и способствует более глубокому

пониманию традиций, менталитета и ценностей других народов. Это становится необходимым условием в сфере международной дипломатии, науки, образования и бизнеса, где культурная осведомлённость и способность адаптироваться к многоязычной среде являются ключевыми свойствами личности.

Образовательная среда и семья, в которой ребенок растет и развивается, имеют решающее значение для формирования билингвальных и социокультурных навыков. С самого раннего возраста контакт с двумя языками и культурами влияет на когнитивное развитие, формируя у детей способность воспринимать и адаптировать различные культурные и языковые нормы. В рамках данной статьи когнитивная компетенция трактуется как совокупность интеллектуальных способностей и навыков, формирующихся под влиянием двуязычия (например, гибкость мышления, умение переключаться между языковыми кодами и эффективно усваивать новую информацию). Это, в свою очередь, способствует развитию не только интеллектуальных, но и социальных компетенций, что делает билингвальных людей более гибкими и успешными в межкультурном общении.

Билингвальные личности играют важную роль не только в сохранении культурных традиций, но и в их адаптации к современным реалиям. С помощью языка и культуры они создают новые формы культурной трансляции, где язык становится не просто инструментом общения, но и мощным средством формирования новых культурных концепций и идей. Это позволяет современному обществу развиваться через постоянное обновление культурных норм и их интеграцию в международную практику.

Билингвизм, как способность свободно использовать два языка, например, русско-казахский, казахско-русский в различных сферах жизни, становится определяющим фактором в интеллектуальном и культурном уровне развития личности. Вопрос о том, как двуязычные люди воспринимают и применяют различные языковые и культурные кодировки, приобретает особую значимость в условиях глобализации и транснациональных процессов.

Актуальностью проблемы заключается во всевозрастающей потребности анализа роли билингвизма в процессе формирования культурных и когнитивных компетенций личности. Уделяя особое внимание билингвальным элитарным личностям, которые играют важную роль в культурной трансляции, социальном и политическом развитии обществ, можно выявить их вклад в укрепление межкультурного диалога, формирование толерантного общества и развитие национальной идентичности в условиях глобализации. Такие билингвальные личности, как Чингиз Айтматов, Мурат Ауэзов, Олжас Сулейменов, Бахыт Каирбеков не только являются носителями двух языков, но и выступают как «мосты» между различными культурами, что придает им статус своего рода дипломатических посредников и создателей новых межкультурных норм. В условиях глобализующегося мира эта роль становится всё более значимой, поскольку развитие общества и сам человек становится все более многоязычным и многокультурным.

Цель данного исследования заключается в выявлении ключевых особенностей формирования билингвальной элитарной личности в историко-культурном контексте Казахстана, с особым акцентом на фигуру Мурата Ауэзова. Исследование направлено на анализ воздействия билингвальной языковой среды на когнитивное и культурное развитие личности, а также на её роль в социокультурных и интеллектуальных процессах. Объектом исследования выступает творческой биографии Мурата Ауэзова как представителя билингвальной элитарной личности.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В качестве основного объекта анализа в данной статье выбрана творческая биография Мурата Ауэзова, выдающегося казахстанского интеллектуала, как репрезентативный пример элитарной билингвальной личности. Его кандидатура обусловлена тем, что М. Ауэзов вырос и сформировался в условиях двуязычия и внёс значительный вклад в культуру Казахстана,

что позволяет проследить влияние билингвальной среды на развитие личности. Кроме того, для сравнения привлекались биографические сведения о других известных билингвальных деятелях (О. Сулейменов, А. Ким, Б. Каирбеков и др.), что дало возможность выявить общие и специфические черты формирования билингвальной личности в сходных историко-культурных условиях.

Материал исследования, включающий в себя как теоретические работы, так и практико-ориентированные поиски архивов, документальных подтверждений послужили, в первую очередь, биографические данные, направленные на изучение жизни Мурата Ауэзова от раннего детства к зрелому возрасту, литературные и публицистические произведения, отражающие развитие билингвизма в Казахстана в целом и семьи Мурата Ауэзова. Во вторую очередь, в качестве материала привлекались воспоминания и интервью семьи, педагогов, коллег и сбор данных через школьные программы учебники периода начальной и средней школы г. Алматы. Отбор указанных материалов производился с учетом их достоверности и информативности относительно влияния языковой среды, семейного воспитания и образования на становление личности Мурата Ауэзова.

Историко-сравнительный и историко-культурный методы направлены на изучение изменений в структуре и механизмах функционирования элитарной личности в разные периоды развития в контексте эпохи, а также на анализ первоисточников (официальные документы, мемуары, биографические заметки), позволяющих выявить закономерности формирования и эволюции личности. В рамках этих методов проводится определение факторов, влияющих на трансформацию элитарной билингвальной личности: языковые, политические, социолингвистические, экономические, социальные и культурные изменения.

Контент-анализ применяется для исследования биографий Мурата Ауэзова с целью выявления ключевых факторов формирования билингвизма и элитарного типа речевой культуры. В рамках этого анализа проводится изучение автобиографии, интервью, мемуаров, публичных выступлений и официальных биографий, воспоминаний родных и друзей. При этом проводится систематизация данных на основе таких критериев, как социальное происхождение, уровень образования, язык обучения и общения в семье, профессиональная деятельность, личностные качества, наличие социальных и политических связей. Систематизация данных по указанным критериям позволила выявить повторяющиеся закономерности в биографии и определить ключевые факторы, влияющие на формирование билингвальной личности.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Исследование творческой биографии Мурата Ауэзова выявляет ключевые особенности формирования элитарной личности, которые сводятся к анализу условий, при которых формируется анализируемая личность, описание семейной и образовательной среды, а также установление социокультурной и интеллектуальной среды в период взросления и затем в течение всех жизни той или иной личности. В ходе исследования историко-биографических данных нами установлено, что билингвизм играет ключевую роль в формировании культурных и когнитивных компетенций личности. Билингвальные личности, такие как Мурат Ауэзов не только владеют двумя языками, но и активно интегрируют элементы двух культур в свою деятельность. Это делает их важными культурными посредниками в современном мире. Формирование этих способностей начинается с детства, когда закладывается основа для будущей культурной и языковой компетенции.

Билингвизм играет ключевую роль в формировании культурных и когнитивных компетенций элитарной билингвальной личности, проживающих в Казахстане. Биография Мурата Ауэзова показывает, что он, как уникальная билингвальная личность формировался под влиянием семейных традиций, где чтение и образование были в приоритете, где родители говорили на казахском и русском языках, что позволяло развивать гибкость мышления и адаптацию к казахскому и русскому культурно-языковому контексту.

Сравнение с биографиями других писателей и поэтов (О.Сулейменова, А.Кима, Б.Каирбекова, М. Канапьянова и др.), публицистов этого периода свидетельствует об активной интеграции элементов двух культур в свою деятельность и это позволяло им транслировать различные культурные ценности, делая носителями двух и более языков важными культурными посредниками в современном мире. Этот процесс происходит на всех этапах развития, начиная с детства, когда формируется основа для будущей культурной и языковой компетенции. Такие личности становятся генераторами новых идей, создателями особого творческого контекста, посредниками, способствующими процессам межкультурной коммуникации и обмена.

Практическая результативность состоит в выявлении образовательной среды и поисков подтверждения источников формирования билингвальных элитарных личностей. Особое внимание при этом уделяется воспитанию в семье и школе, характеристики билингвальной и многоязычной среды, Пример Мурата Ауэзова демонстрирует, как влияние семьи и образовательного окружения способствует формированию уникальной билингвальной личности, которая в процессе взросления стала играть ключевую роль в трансляции культурных и языковых норм. Как правило, именно такие личности оказывают влияние на окружение и в целом на развития общественного сознания и духовного возрождения, что особенно важно в условиях глобализации. Билингвальные личности, обладая знаниями двух языков и культур, становятся не только их носителями, но и представляют собой генераторов новых идей, способствующих развитию инновационных подходов и укреплению межкультурного взаимодействия в условиях глобализации и информационно-технологических изменений начала XXI века.

Результаты исследования показывают, что развитие и внедрение стратегии, направленные на поддержку билингвальной среды в семье, школе, вузе способствовать формированию элитарных личностей, обладающий навыком кодового переключения, успешной межкультурной коммуникации и способных успешно работать не только в казахско-русской языковой среде, но и в международном контексте. Это также подчеркивает важность формирования гибкости в восприятии различных культурных кодов, что способствует эффективному взаимодействию и адаптации в современном глобализированном мире.

Обобщая результаты, можно выделить несколько концептуальных положений. Во-первых, двуязычное воспитание с раннего детства формирует у личности когнитивную гибкость и широкую культурную перспективу. Во-вторых, интеграция элементов двух культур в образовании и профессиональной деятельности ведёт к развитию уникального набора компетенций — как когнитивных, так и культурных. В-третьих, билингвальная элитарная личность сознательно выполняет роль культурного и языкового посредника, транслируя ценности одной культуры средствами другого языка. Таким образом, элитарный билингв характеризуется высоким уровнем когнитивной компетенции, способностью к языковому посредничеству и выраженным культурным лидерством.

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные нами результаты требуют дальнейшего обсуждения и уточнения, что позволяет более глубоко понять влияние билингвизма на формирование элитарных личностей. В первую очередь, важно рассмотреть, как среда в семье, а также культурные и историко-культурные контексты влияют на процесс двуязычия и усвоения элитарного типа речевой культуры. Это помогает выявить универсальные и специфические особенности формирования билингвальной личности в разных условиях. По мнению В.И.Карасика, личность представляет собой не просто носителя двух языков, но и культурного посредника, который активно и эффективно интегрирует различные культурные элементы и нормы в свою деятельность [2]. Роль таких личностей в культурной трансляции и социальных процессах неопределима, поскольку они оказывают влияние на развитие культуры, науки и

образования. Историко-культурные аспекты формирования билингвальной личности играют ключевую роль в этом процессе, так как они способствуют созданию культурных и когнитивных мостов между различными сообществами.

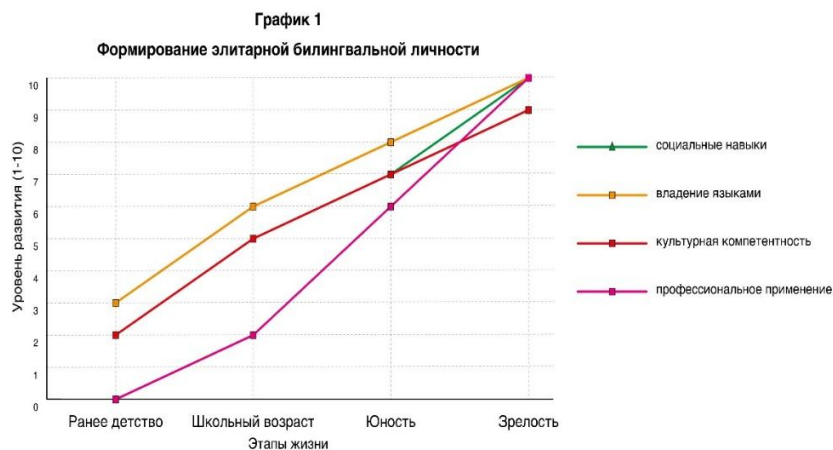
Отметим, что теоретические подходы Г.Д.Гачева, В.И.Карасика и У.М.Бахтикиреевой взаимно дополняют друг друга в интерпретации наших результатов. Концепция Г. Д. Гачева, согласно которой личность является продуктом окружающей культурной среды [1], подчёркивает, что билингвальная среда, в которой формируется элитарная личность, во многом определяет её мировоззрение и характер. Подход В. И. Карасика к языковой личности [2] акцентирует роль языка как средства интеграции культурных концептов, представляя билингвальную элитарную личность активным культурным посредником между языковыми мирами. В свою очередь, идея У. М. Бахтикиреевой о полилингвальной личности [5] показывает, как овладение несколькими языками формирует у индивида уникальную модель самоощущения и гибкое мировидение. Критически сопоставляя эти теории, можно заключить, что Г.Д.Гачев задаёт макрокультурный контекст формирования личности, тогда как В.И.Карасик и У.М.Бахтикирева раскрывают лингвистическое и когнитивное измерения этого процесса. В совокупности они позволяют рассматривать элитарную билингвальную личность как феномен на пересечении влияний среды (по Г.Д.Гачеву), языкового посредничества (по В.И.Карасику) и многоязыковой самоидентификации (по У.М.Бахтикиреевой). Именно такой синтез теоретических взглядов используется для анализа биографии Мурата Ауэзова в нашем исследовании.

Билингвизм для элитарной личности - это не просто владение двумя языками, а более сложное и глубокое явление, которое связано с пониманием и восприятием двух разных культурных миров. Такая личность не только свободно общается на двух языках, но и способна тонко чувствовать культурные особенности каждого из них, понимать их ценности, традиции и символику. Например, элитарный билингв способен оценить шутку или литературное произведение в оригинале, понять подтексты и отсылки, которые могут быть утрачены при переводе. Более того, такой человек умеет адаптироваться к разным культурным ситуациям, выбирая стиль общения и манеру поведения в зависимости от культурного контекста. Это делает его мостом между культурами и позволяет успешно взаимодействовать в многонациональном обществе. Таким образом, билингвальные элитарные личности обладают уникальными возможностями для интеграции в различные культурные контексты и являются важными элементами культурной и социальной мобильности.

Целью данной статьи является выявление и анализ ключевых факторов, определяющих формирование билингвальной элитарной личности в историко-культурном контексте на примере творческой биографии Мурата Ауэзова. Для достижения этой цели необходимо рассмотреть социолингвистические аспекты билингвизма и его влияние на развитие личности в условиях глобализации. При этом особое внимание уделяется на взаимодействие различных языковых и культурных практик, а также их влияние на личностное и социальное развитие. Примером яркого проявления билингвизма и межкультурного взаимодействия в творческой биографии Мурата Ауэзова является его способность интегрировать казахскую и русскую культурные традиции, что оказывает влияние не только на его личное развитие, но и на культурное восприятие общества. Мурат Ауэзов, как билингвальный писатель, который является автором таких произведений как «Ділім» и «Иппокрена», использовал два языка для создания произведений, отражающих синтез двух мировоззрений - казахского и русского. Его творчество стало мостом между этими культурами, раскрывая возможности двуязычного восприятия мира и расширяя горизонты литературного процесса Казахстана. Изучение его творчества позволяет углубить понимание того, как билингвальная элитарная идентичность способствует формированию интеллектуального и культурного лидерства. В частности, его произведения, в которых он интегрировал элементы обеих культур, помогают понять, как взаимодействие двух языков и культур влияет на развитие личности и её роль в социокультурных процессах.

В статье, опубликованной в «Новые исследования Тувы» профессором РУДН У.М. Бахтикиреевой, предлагается концепцию полилингвальной личности, позволяющей выявить ключевые моменты развития би- и полилингвальной личности, которые столь важны для понимания уникальных моделей самоощущений писателей и их культурной среды. Развитие её идей было представлено в диссертационных исследованиях под ее руководством [3, 4], в которых анализируются интервью с представителями этнических меньшинств, такими как хакасы и балкарцы. У.М. Бахтикиреева, которая на протяжении трех десятков лет исследует это направление в лингвистике акцентирует внимание на том, как билингвальные личности создают уникальные модели самоощущения, опираясь на свой опыт взаимодействия с несколькими языками и культурами. По её мнению, для многих из них язык становится не только средством общения, но и важным элементом формирования мировоззрения и адаптации в социальном контексте. Это утверждение находит отражение в биографии Мурата Ауэзова, чья жизнь является подтверждением того, как билингвальная личность выполняет роль культурного, дипломатического посредника и лидера, способствующего развитию диалога в различных языковых и культурных сообществах [5].

Э.Д.Сулейменова в своих работах анализирует языковую политику в контексте глобализации, акцентируя внимание на взаимодействии глобальных и локальных языков. В статье «Глобализация и языковая политика» она описывает, как различные страны, в том числе Казахстан, реагируют на вызовы глобализации, активно проводя политику вернакуликации (возрождение родных языков) и монолингвизма. Э.Д. Сулейменова анализирует, как языковая политика влияет на социальную структуру, личностную и культурную идентичность, где билингвизм становится одним из важнейших факторов в формировании новой культурной и языковой среды [6]. Опираясь на ее исследования, мы определяем ключевые факторы в жизни элитарных билингвальных личностей в условиях языкового строительства Казахстана. Так, например, биография Мурата Ауэзова, рожденного в семье великого казахского писателя Мухтара Ауэзова свидетельствует о влиянии языковой ситуации и, в частности, билингвальной среды на интеллектуальное и культурное развитие личности при которой он сформировался как мыслитель, соединяющий казахские традиции и глобальные культурные тенденции современной эпохи. В своей профессиональной и публицистической деятельности он активно исследовал вопросы национальной идентичности, культуры и языковой политики. Будучи билингвом, он владел как казахским, так и русским языками, и всегда подчеркивает, что двуязычие – это не просто знание языков в общении, а это мощное развитие интеллектуальное развитие, обогащение двумя культурами и формирования новой языковой среды. Мурат Ауэзов неоднократно поднимал вопрос о родном, втором языках, указывая на необходимость проявления диалога разных языков и культур. Анализ биографии и публикаций Мурата Ауэзова демонстрируют его взгляды и свидетельствуют о том, что билингвизм способствует расширению мировоззрения, сохранению национальных традиций и созданию нового интеллекта.

Анализ представленных на графике 1 данных источников показывает, что процесс формирования элитарной билингвальной личности носит постепенный и поэтапный характер. В раннем детстве развивается начальное освоение языков на базе родного и затем языки общения с друзьями, в школе, на этом уровне культурной компетентности и социальных навыков остается на низком уровне. В школьные годы наблюдается существенный рост языковой и культурной компетентности, что связано с активным образовательным процессом и расширением коммуникативных возможностей.

В юности билингвальная личность интенсивно развивает как языковые, так и социальные навыки, что способствует успешной социализации в многоязычной среде. Профессиональное применение второго языка на основе родного языка начинает формироваться на данном этапе, но достигает своего пика лишь во взрослой жизни, когда билингвальная личность активно использует языковые навыки в профессиональной сфере. Данные графики подтверждают, что развитие билингвальной личности представляет собой непрерывный процесс, детализацию которого составляют возрастная, образовательная среда и социальная активность индивида. Рассмотрим все эти этапы в проекции на биографию Мурата Ауэзова.

Мурат Мухтарович Ауэзов – выдающаяся фигура в культурной и интеллектуальной жизни Казахстана. Выросший в билингвальной семье, он стал примером элитарного билингвального интеллектуала, чей вклад охватывает литературу, культурологию и общественную деятельность. Его уникальное наследие связано с гармоничным сочетанием казахского и русского языков, что сделало его мостом между различными культурами и помогло распространению казахской культуры на международной арене. Его отец, Мухтар Ауэзов, был выдающимся казахским писателем, драматургом и автором романа-эпопеи «Путь Абая». Фатима Габитова, мать Мурата Ауэзова, была женщиной, воспитавшей детей трех великих личностей и выдающихся представителей казахской культуры: Биляла Сулеева, Ильяса Жансугурова и Мухтара Ауэзова. Она была известным школьным учителем казахского языка и литературы, а ее жизнь была неразрывно связана с литературной и просветительской деятельностью. За годы своей работы она воспитала тысячи учеников и активно участвовала в реформах образования. Ее труд в годы Великой Отечественной войны, несмотря на клеймо «жены врага народа», был отмечен государственной наградой. Отец Фатимы, оренбургский купец первой гильдии, дал дочери приличное для того времени образование. Фатима училась в русской школе для девочек, затем продолжила обучение в татарском медресе «Хусайния» в Оренбурге. В 1914 году, после начала Первой мировой войны, царское правительство выразило недовольство немцами и чехами, которые жили в крупных городах Центральной Азии, и переселило их в Капал. В результате семья Карла Кайзера, который был директором банка в Самарканде, проживала в доме семьи Габитовых в течение трех лет. Жена Кайзера, Ида Карловна, обучала Фатиму и её сестру французскому и немецкому языкам, будучи выпускницей Франкфуртского университета [9]. Уже в 1918 году, в возрасте 15 лет, она начала работать учителем в Капальской татарской школе.

Семья Ауэзовых сформировала уникальную билингвальную и культурно насыщенную среду, в которой Мурат с ранних лет овладел казахским и русским языками. Фатима Габитова играла ключевую роль в формировании личности Мурата, «каким-то образом возвращая чувство равнодушия...» [10]. Воспоминания современников подчеркивают её вклад как в развитие детей, так и в культурное просвещение общества. Благодаря интеллектуальному окружению семьи и поддержке родителей, Мурат Ауэзов получил всестороннее образование и культурное воспитание. В 1949 году, Мухтар Ауэзов проявив огромное гражданское мужество, взяв на себя огромный риск, покупает в Алматы маленький домик и перевозит семью «врага народа». В этом же году, Мухтар Омарович берет за руки маленького Мурата и ведет его в казахскую школу №19, так как ему было очень важно, чтобы его сын получил первоначальное образование на казахском языке. В №19 школе Мурат Мухтарович закончил 3 класса, затем по инициативе своей матери был переведен в

№39 русскую школу. В этом же году по истечению обстоятельств, в Алматы оказывается Агния Викторовна Жилинская, уроженка г. Глазов Удмурской АССР – учительница, которая была матерью Германа Борисовича Жилинского, советского ученого, профессора, член-корреспондент АН КазССР, заслуженный деятель науки Казахстана. Она помогла Мурату с русским языком, и благодаря этому, перевод с казахского в русскую школу был безболезненным [9].

Мурат Ауэзов учился в Институте восточных языков при МГУ имени М.В. Ломоносова и специализировался по китайской филологии. Его академические интересы включали вопросы национальной идентичности и особенности казахской литературы. В 1969 году он защитил кандидатскую диссертацию на тему «Проблемы национального своеобразия современной казахской литературы».

Мурат Ауэзов не только свободно владел двумя языками, но и использовал их как инструмент для выражения своих идей и культурных взглядов. В интервью он часто отмечал, что пишет на русском языке, но при этом сохраняет казахскую идентичность своих текстов. Это создает уникальный стиль, который отражает его двойную культурную принадлежность.

Он писал: «Пишу на русском языке, но не по-русски. Мой русский язык – непритязательный, маленький костер, огня которого хватает лишь на то, чтобы осветить мои собственные мысли и чувства» [7]. Это подчеркивает его осознание того, что билингвальность – это не просто знание двух языков, но и способность мыслить и чувствовать в рамках двух культур.

Культурно-языковой аспект билингвальной личности заключается в том, что двуязычные люди, помимо знания языков, обладают богатым культурным опытом, который формирует их уникальное восприятие мира. Все это более четко отражается в сочетании культурных и языковых элементов при формировании личности с раннего детства.

Элитарные личности, такие как Мурат Ауэзов, активно используют свои знания для создания и трансляции культурных текстов, включая художественные произведения, научные работы и политические высказывания. М.Ауэзов, например, как билингвальный писатель, интегрировал элементы казахской культуры, мир кочевья, историко-культурную традицию в своем произведении «Времен связующая нить», что позволило ему служить связующим звеном между двумя мирами. Его творчество стало примером того, как двуязычные личности могут использовать свои знания для формирования национальных образов в контексте мировой культуры.

Этот аспект позволяет элитарной личности служить культурным посредником, транслирующим идеи и ценности разных культур, и делает её важным агентом в культурной и интеллектуальной жизни общества. Билингвизм способствует не только межкультурной коммуникации, но и культурному обмену, где билингвальные личности становятся не просто носителями двух языков, но и генераторами культурных идей, которые могут служить основой для новых форм межкультурного взаимодействия и интеграции.

Рассматривая произведение «Иппокрена» Мурата Ауэзова, опубликованное в 1997 году, можем выделить такие разделы как «Преимственность», где рассматривается преимственность как фундаментальный принцип культурного развития, особенно в контексте казахской литературы и искусства. Описывается, как модернизация XX века привела к потере связи с традициями, но вместе с тем позволила осмыслить национальную идентичность через призму других культур. Традиционная культура казахов базировалась на кочевом образе жизни, который формировал не только уклад общества, но и ментальность народа. Однако в XX веке произошло насильственное переселение казахов к оседлому образу жизни, что привело к разрыву многих культурных связей. Так Казахстан вступив в новый этап цивилизованного развития, столкнулся с необходимостью к европейской и советской культуре, в результате процесс модернизации сопровождался утратой национальных традиции, однако также дал толчок к поиску новой культурной идентичностью. В разделе «Кто мы?», посвящен вопросам национальной идентичности и самоопределения, языковому инобытию, а также взаимодействию традиционной и

современной культуры. Казахстан, будучи частью пограничного культурного пространства, столкнулся с необходимостью переосмыслить свою этническую и языковую идентичность, особенно в XX и XXI веках, после распада советского союза, когда для Казахстана настал толчок в изменении этнокультурной картины. До этого времени казахская идентичность была тесно связана с кочевым образом жизни, исламским миром и тюркскими традициями. Однако, советская власть привела к интенсивной русификации, массовая урбанизация изменила традиционные модели передачи языка и культуры. А независимость в 1991 году вызвала новую волну поисков самобытности. Также в данном разделе отмечается, что Казахстан пережил несколько волн культурного самоопределения, особенно в 60-х годах, когда молодые писатели начали обращаться к историческим сюжетам. Так же стоит отметить, что казахские писатели начали писать на русском языке, например О.Сулейменов, Б.Каирбеков, Б. Канапьянов, при этом сохраняя свой национальный культурный код. Казахская интеллигенция посредством русского языка, столь востребованном в тот период языка образования, культуры, передавали реалии казахского народов и казахские культурные коды. Вопрос «чей это язык?» стал один из базовых для осмысления национального самосознания. Так же в данном разделе указывается, что двуязычие привело к двум противоположным тенденциям, первое, связанное с обогащением казахской литературы за счет взаимодействия с русской культурой, второе, приносящее опасность утраты национальной идентичности, поскольку русский язык стал в тот период доминирующим в научной и литературной среде. Казахская культура всегда находилась на стыке цивилизаций, и это порождало дискуссии о границах национальной самобытности, где проходят граница между национальным и универсальным? Что считать своим, а что-чужим? Должна ли культура изолироваться или, наоборот, интегрироваться в мировое пространство? В книге подчеркивается, что казахская литература развивается одновременно на двух направлениях: национальная (поиск культурных корней, возвращение к эпосу, мифам и истории) и глобализационная (выход на мировой уровень, а как следствие, заимствование западных литературных форм) [7].

Билингвизм не только усиливает когнитивные способности личности, позволяя ей адаптироваться к новым культурным и языковым условиям, но и способствует более глубокой самоидентификации. Особенность билингвальной личности заключается в том, что она может воспринимать различные социальные и культурные контексты, что делает её идеальным посредником в межкультурных коммуникациях. Пример Мурата Ауэзова показывает, как двуязычные писатели могут эффективно интегрировать элементы обеих культур в свою работу, предоставляя уникальные инсайты, которые невозможно передать только через один язык. Его творчество служит примечанием того, как билингвизм способствует инновациям в литературе, культурологии и социальных науках, создавая новые способы мышления и коммуникации.

Важнейшим фактором формирования билингвальной личности является образовательная среда, которая способствует не только языковому обучению, но и развитию культурной осведомленности. Как показывает опыт Мурата Ауэзова, воздействие билингвальной среды в раннем возрасте, особенно через семейное воспитание и выбор образовательных учреждений, является решающим. Введение в процесс образования традиций обеих культур и языков позволяет ребенку развить чувствительность к различиям в культуре и языке, а также выработать способность к культурной адаптации, что впоследствии становится основой успешной социальной мобильности и культурного лидерства.

Билингвальные личности не только играют роль культурных посредников, но и становятся важными фигурами на политической и социальной арене. Их способность функционировать в нескольких культурных и языковых контекстах способствует появлению нового типа лидерства, который ориентирован на сотрудничество и диалог между различными культурами и народами. Например, в дипломатии или международных организациях, где необходимы тонкие знания языка и культуры, такие личности способны

эффективно представлять интересы своей страны или общины. Это становится возможным благодаря их уникальной способности адаптироваться и находить общий язык с представителями других культур. Мурат Ауэзов тонко указывает на то, что казахская литература на русском языке – это не «чужая» культура, а часть национального достояния, так как казахские писатели использовали русский язык, но их творчество было глубоко казахским по духу, думают на русском, но чувствуют на казахском. Они не могут выразить себя на одном языке, потому что их сознание двуязычно. Так как язык – это не просто средство общения, он формирует мировоззрение.

В таком контексте билингвальная личность приобретает статус культурного посредника, не ограничиваясь ролями переводчика или толмача, но становясь творцом новых культурных моделей. Это подчеркивает важность билингвизма для элитарных личностей, которые в силу своей гибкости и способности адаптироваться к различным культурным контекстам могут успешно транслировать ценности и идеи в глобализованном мире, влияя на общественные и политические процессы. Например, политические деятели или интеллектуалы, которые используют свои языковые и культурные навыки, могут выстраивать мосты между различными нациями и культурами, обеспечивая таким образом более эффективное сотрудничество и развитие.

Таким образом, когнитивные и культурно-языковые аспекты билингвальной личности не только характеризуют её способность к эффективному взаимодействию в многоязычном мире, но и делают её ключевым игроком в создании и поддержании культурных и социальных связей, которые играют важную роль в глобальной политике и культурном обмене. Эти способности открывают новые горизонты для формирования и развития элитарных личностей, которые могут стать ведущими фигурами в международных отношениях и в процессе глобализации.

Билингвизм в контексте элитарной личности позволяет не только формировать глубокое понимание различных культур, но и влияет на социальное поведение, устанавливая новые нормы общения и взаимодействия. В этом контексте билингвизм становится важным инструментом формирования культурной идентичности, поскольку он способствует развитию гибкости в восприятии различных культурных кодов и норм. Билингвальная личность не просто использует два языка для общения, но и становится активным создателем культурных связей, соединяя и адаптируя различные социальные и культурные элементы.

В современных условиях усиливающихся межкультурных контактов возрастает роль билингвальных элитарных личностей, которые становятся примером для молодого поколения казахстанцев, стремящихся к изучению нескольких языков и культур. В этой связи чрезвычайно важно изучать и создавать условия для формирования билингвальных элитарных личностей через образовательные и социальные структуры, создание специализированных программ, направленных на развитие навыков общения и межкультурной компетенции в условиях билингвальной среды.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Билингвизм, таким образом, служит стимулом для развития более гибких и адаптивных стратегий коммуникации, и это означает, что человек, владеющий двумя языками и погружённый в две культуры, легче адаптируется к различным коммуникативным ситуациям. Он быстрее находит общий язык с представителями разных культур, понимает их образ мыслей и культурные особенности. Для элитарных личностей это особенно важно, поскольку они часто участвуют в международных встречах, переговорах и культурных проектах. Умение переключаться между разными культурными нормами и выбирать правильный стиль общения помогает таким людям быть успешными и влиятельными в глобальном контексте.

Формирование билингвальной личности представляет собой сложный и многогранный процесс, в котором ключевую роль играют не только языковые и культурные практики, но и

ранние этапы развития, такие как детство и воспитание в семье. Как показывает биография Мурата Ауэзова, семья, как первое социальное и культурное окружение, оказывает значительное влияние на становление личности, а также на её способность к интеграции в многоязычные и многокультурные общества. Этот процесс социализации, начинающийся с самого раннего возраста, когда ребёнок погружается в две культуры и языковые среды, способствует развитию гибкости мышления и способности адаптироваться к различным культурным и языковым кодам.

Семейное воспитание и образовательные учреждения играют решающую роль в процессе становления билингвальной личности. Создание поддерживающей билингвальной среды в образовательных системах способствует развитию гибкости мышления и способности к межкультурному диалогу, что имеет критическое значение для формирования будущих культурных и интеллектуальных лидеров.

Билингвизм является важным фактором формирования элитарной личности, предоставляя этим личностям уникальные возможности для межкультурного взаимодействия и эффективного применения своих навыков и знаний в разнообразных социальных контекстах. В мире, где культурные и языковые границы становятся все более размытыми, способность эффективно функционировать на нескольких культурных и языковых уровнях позволяет таким личностям не только сохранять свое влияние в культурной и социальной сфере, но и активно формировать будущее общества.

Исследование показало, что билингвизм играет ключевую роль в формировании когнитивной и культурно-языковой компетенции личности, которая активно интегрирует различные культурные и языковые элементы, что особенно важно для элитарных социальных групп. Билингвальная личность не только становится носителем двух языков, но и выполняет роль культурного посредника, обеспечивающего гармоничное взаимодействие между разными сообществами.

Мурат Ауэзов является примером элитарного билингвального интеллектуала, чье творческое наследие демонстрирует важность гармоничного сочетания языков и культур. Его жизнь и творчество показывают, как билингвальность может служить инструментом для укрепления национальной идентичности и построения культурного диалога. Детство и семейное воспитание сыграли важную роль в формировании билингвальной личности, которая стала не только носителем двух языков, но и активным представителем казахской и русской культуры. Изучение всех сопутствующих процессов формирования элитарной билингвальной личности имеет важное значение для разработки образовательных стратегий, направленных на подготовку казахстанской молодежи, которая сможет эффективно взаимодействовать и интегрироваться в многоязычные и многокультурные сообщества.

Перспективы исследований в области билингвизма связаны с углубленным изучением влияния двуязычия на личностное развитие и профессиональную деятельность, поэтому важно продолжать поиски и анализ билингвальных личностей, создающих культурные и языковые модели элитарного типа, влияющие в целом на социокультурные процессы государства.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИНАНСИРОВАНИИ

Исследование проводится при поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках научного проекта [ИРН AP23486380] «Тюркские языки Казахстана в условиях духовной модернизации общества от графики к эпическому тексту» (по программе грантового финансирования научных и научно-технических проектов на 2024-2026 годы).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гачев Г. Французский образ мира. Зима с Декартом (роман мышление). – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2019. – С. 23.
- 2 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Москва, ГНОЗИС, 2004. – С. 389.
- 3 Кремер Е.Н. Проблемы русско-инонационального билингвизма (языковая и этническая идентичность билингвальной личности. Автореф.канд.филол.наук. – М, 2010.
- 4 Гринберг С.А. Белорусско-русский художественный билингвизм в когнитивно-дискурсивном и лингвокультурологическом аспекте. Дисс.канд.филол.наук. – М, 2011.
- 5 Бахтикиреева, У. М. Дом бытия полилингвальных личностей (интервью с Т. Г. Боргояковой и З. А. Кучуковой) / У. М. Бахтикиреева // Новые исследования Тувы. – 2024. – № 1. – С. 276-290. – DOI 10.25178/nit.2024.1.18. – EDN PZUFRC.
- 6 Сулейменова Э.Д. Глобализация и языковая политика // Полилингвальность и транскультурные практики. – №1, 2020. – С. 112-120.
- 7 Ауэзов М.М. Иппокерна. Хождение к колодезю времени. Алматы: Издательский дом Жибек жолы, 1997. – С.170.
- 8 Бахтикиреева У.М. О транслингвизме и транскulturации через призму одной языковой биографии // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке – №2 (50). – С. 76-80.
- 9 Большое интервью Мурата Ауэзова с Арманжаном Байтасовым. 30 ноябрь. (Большое интервью Мурата Ауэзова. Часть 1.) [Электрон.ресурс]. 2022. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=_tFPwGaLSRQ (дата обращения: 20.01.2025).
- 10 Интервью Мурат Ауэзов-«Знание стало оружием борьбы» с Майрой Салыковой, (Мурат Ауэзов - «Знание стало оружием борьбы» / Майра Салыкова (1 часть)) [Электрон.ресурс]. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DcyIy-BJ9nE> (дата обращения: 11.01.2025).
- 11 Wang B. Translingual practice: Literature, national culture, and translated modernity. Comparative Literature, 1997. – No. 49. (3). – P. 283-285.
- 12 Weininger, M. Language Politics: The Boundaries of Homeland and Translingual Israeli Literature. Studies in The Novel, 2016. – No. 48 (4). – Pp. 477-93.
- 13 Kellman S.G. Literature Translingualism: What and Why? Polylingualism and Transcultural Practise, 2019. – Vol.16, No3. – P.337-346.
- 14 Seifer E. In a double sharp Language// RUDN Journal of Language Education and Translingual Practices 2017.– Vol.14, Issue 1. – Pp. 122-139.
- 15 Аден Ж., Сансызбаева С., Байманова Л. Когнитивное развитие учащихся в контексте билингвальной среды обучения и современных педагогических трендов в Казахстане. Вестник Кокшетауского университета имени Ш.Уалиханова, филологическая серия, 2024. – (2). – Pp. 222-234. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp222-234>

Материал поступил в редакцию журнала 01.04.2025

Тарихи-мәдени қызметте екі тілді элитатарлық тұлғаның қалыптасу ерекшеліктері

Д.А. Худайбердина¹, Л.С. Байманова², А.Ж. Сарсембаева³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

²Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

Республикасы

³Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық академиясы, Алматы, 050000, Қазақстан

Республикасы

Мақалада Мұрат Әуезов тұлғасына баса назар аудара отырып, Қазақстанның тарихи-мәдени жағдайында қос тілді элиталық тұлғаның қалыптасу құбылысы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – қос тілді тұлғаның қалыптасуының негізгі

ерекшеліктерін анықтау және қостілділіктің мәдени-танымдық құзыреттілігін дамытуға ықпалын қарастыру. Зерттеудің міндеттеріне қостілді тұлғаның қалыптасу процесіне әсер ететін өмірбаяндық және тарихи-мәдени факторларды талдау, сонымен қатар мәдени-тілдік нормаларды сақтау мен жеткізудегі қостілділіктің рөлін зерттеу кіреді. Жұмыстың әдістемесі когнитивтік, дискурсивті және лингвомәдени талдауды қамтиды. Мақалада мәдени элитатарлық тұлғаны қалыптастыру және тұлғаның кемелдену кезеңінде танымдық қабілеттерін дамыту үшін білім беру және билингвалдық ортаның маңыздылығы, сонымен қатар элитатарлық екітілді тұлғаның әлеуметтік-мәдени және интеллектуалдық процестердегі рөлі атап өтілген. Зерттеудің практикалық маңыздылығы білім беру стратегияларын әзірлеуге және әлеуметтік мәдениет пен лингвистика саласындағы одан әрі зерттеулерге қорытындыларды қолдануда жатыр.

Кілт сөздер: қостілділік, элитатарлық тұлға, тарихи-мәдени контекст, когнитивтік құзыреттілік, дискурстық талдау.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Гачев Г. Дүниенің француздық бейнесі. Декартпен қыс (романдық ойлау). – М.: Академиялық жоба; «Мир» қоры, 2019. – 23 б
- 2 Карасик В.И. Тілдік шеңбер: тұлға, ұғымдар, дискурс. Мәскеу, GNOSIS, 2004. – 389 б.
- 3 Кремер Е.Н. Орыс-шетелдік ұлттық қостілділік мәселелері (қос тілді тұлғаның тілдік және этникалық сәйкестігі. Филология ғылымдарының кандидатының авторефераты. Мәскеу, 2010 ж.
- 4 Гринберг С.А. Когнитивтік-дискурсивті және лингвомәдени аспектілердегі белорус-орыс көркем қостілділігі. филология ғылымдарының кандидаты. – М., 2011.
- 5 Бахтикиреева У.М. Көптілді тұлғалардың өмір сүру үйі (Т.Г. Боргоякова және З.А. Кучуковамен сұхбат) // Туваның жаңа зерттеулері-2024, №1. – 216-290 б.
- 6 Сулейменова Е.Д. Жаһандану және тіл саясаты // Көптілділік және трансмәдени тәжірибелер. – 2020, №1. – 112-120 б.
- 7 Әуезов М.М. Иппокерна. Уақыт құдығына серуендеу. Алматы: «Жібек жолы» баспасы, 1997. – Б.170.
- 8 Бахтикиреева У. М. Бір тілдік өмірбаян призмасы арқылы транслингвизм және транскультурация туралы // Қиыр Шығыстағы қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар – No2(50). 76-80 б.
- 9 Мұрат Әуезовтің Арманжан Байтасовпен ұзақ сұхбаты. 30 қараша. 2022 (Мұрат Әуезовпен ұзақ сұхбат. 1-бөлім.) – URL: https://www.youtube.com/watch?v=_tFPwGaLSRQ (қолданылған: 20.01.2025).
- 10 Сұхбат Мұрат Әуезов - Майра Салықовамен «Білім күрес қаруына айналды», (Мұрат Әуезов – «Білім болды күрес қаруы» / Майра Салыкова (1-бөлім)) – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DcyIy-BJ9nE> (қолданған күні: 11.200).
- 11 Wang B. Translingual practice: Literature, national culture, and translated modernity. Comparative Literature. – 1997, No. 49. (3). – P. 283–285.
- 12 Weininger, M. Language Politics: The Boundaries of Homeland and Translingual Israeli Literature. Studies in The Novel. – 2016, No. 48 (4). – P. 477–493.
- 13 Kellman S.G. Literature Translingualism: What and Why? Polylingualism and Transcultural Practise, 2019. – Vol.16, No3. – P.337-346.
- 14 Seifer E. In a double sharp Language// RUDN Journal of Language Education and Translingual Practices 2017.– Vol.14, Issue 1. – Pp. 122-139.
- 15 Әден Ж., Сансызбаева С., Байманова Л. Қазақстандағы қос тілді оқу орта және қазіргі педагогикалық тренденциялар жағдайында оқушылардың танымдық дамуы. Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы Филология сериясы, 2024. – (2). – Pp. 222-234. <https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp222-234>

Материал 01.04.2025 баспаға түсті

Specific features of formation of bilingual elite personality in historical and cultural space

D. Khudaiberdina¹, L. Baymanova², A. Sarsembayeva³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

²Sh. Ualikhanov Kokshetau state university, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

³Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

This article explores the phenomenon of bilingual elite personality formation within the historical and cultural context of Kazakhstan, with particular attention to the life and legacy of Murat Auezov. The study aims to identify the key features involved in the development of a bilingual personality and to examine the influence of bilingualism on the acquisition of cultural and cognitive competencies.

The research objectives include an analysis of the biographical, historical, and cultural factors that shape the formation of a bilingual individual, as well as an investigation into the role of bilingualism in preserving and transmitting cultural and linguistic norms. The methodology combines cognitive, discursive, and linguocultural analyses to provide a comprehensive understanding of the topic.

The article underscores the significance of educational and bilingual environments in shaping a culturally enriched and intellectually developed personality, particularly during formative years. It also highlights the contribution of elite bilingual figures to socio-cultural and intellectual discourse in society.

The practical relevance of the study lies in its potential application to the development of educational strategies that support bilingualism and intercultural competence. Furthermore, the findings offer a foundation for future research in sociocultural studies and linguistics, particularly in multilingual and multicultural contexts.

Key words: bilingualism, elite personality, historical and cultural context, cognitive competence, discourse analysis.

REFERENCES

- 1 Gachev, G. Frantsuzskiy obraz mira. Zima s Dekartom (roman myshlenie) [The French Image of the World. Winter with Descartes (A Novel of Thought)]. Moscow: Akademicheskii proekt; Fond "Mir", 2019, p. 23.
- 2 Karasik, V.I. Iazykovoi krug: lichnost', kontsepty, diskurs [The Linguistic Circle: Personality, Concepts, Discourse]. Moscow: GNOSIS, 2004.
- 3 Kremer E.N. Problemy russko-inonatsional'nogo bilingvizma (yazykovaya i etnicheskaya identichnost' bilingval'noy lichnosti) [Problems of Russian-foreign national bilingualism (linguistic and ethnic identity of a bilingual personality)]. Abstract of Cand. Philological Sciences. Moscow, 2010.
- 4 Grinberg S.A. Belorussko-russkiy khudozhetsvennyy bilingvizm v kognitivno-diskursivnom i lingvokulturologicheskom aspekte [Belarusian-Russian artistic bilingualisms in the cognitive-discursive and linguacultural aspects.] Diss. Cand. Philological Sciences. Moscow, 2011.
- 5 Bakhtykireeva, U.M. Dom bytiya polylingval'nykh lichnostei (intervyu s T.G. Borgoyakovoi i Z.A. Kuchukovoi) [The House of Being of Polylingual Personalities (Interview with T.G. Borgoyakova and Z.A. Kuchukova)]. Novye issledovaniia Tuvy, 2014, no. 1.
- 6 Suleimenova, E.D. Globalizatsiya i iazykovaya politika [Globalization and Language Policy]. In: Polylingval'nost' i transkul'turye praktiki, 2020, no. 1.
- 7 Aueyov, M.M. Ippokerna. Khozhdenie k kolodtsu vremeni [Ippokerna. The Journey to the Well of Time]. Almaty: Izdatel'skii dom "Zhibek zholy". 1997.

- 8 Bakhtykireeva, U.M. O translingvizme i transkul'turatsii cherez pryzmu odnoy iazykovoi biografii [On Translingualism and Transculturation Through the Prism of a Single Linguistic Biography]. Sotsial'nye i gumanitarnye nauki na Dal'nem Vostoke, no. 2(50).
- 9 Bol'shoe intervyyu Murata Aueyzova s Armanzhanom Baytasovym. (Bol'shoe intervyyu Murata Aueyzova. Chast' 1.) [The Big Interview of Murat Aueyzov with Armanzhan Baytasov (Part 1)]. Available from: https://www.youtube.com/watch?v=_tFPwGaLSRQ (Accessed: 20 January 2025).
- 10 Intervyyu Murata Aueyzova – “Znanie stalo oruzhiem bor'by” s Mayroi Salykovoi [Interview: “Knowledge Became the Weapon of Struggle” with Mayra Salykovoi]. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=DcyIy-BJ9nE> (Accessed: 11 January 2025).
- 11 Wang, B. Translingual practice: Literature, national culture, and translated modernity. Comparative Literature. 1997. No. 49. (3).
- 12 Weininger, M. Language Politics: The Boundaries of Homeland and Translingual Israeli Literature. Studies in The Novel. 2016. No. 48 (4).
- 13 Kellman S.G. Literature Translingualism: What and Why? Polylingualism and Transcultural Practise. 2019. Vol.16. No3.
- 14 Seifer E. In a doublesharp Language// RUDN Journal of Language Education and Translingual Practices. Vol.14. Issue 1. P.122-139. 2017
- 15 Aden, Zh., Sansyzbaeva, S. and Baymanova, L. Kognitivnoe razvitie uchashchikhsia v kontekste bilingval'noi sredy obucheniia i sovremennykh pedagogicheskikh trendov v Kazakhstane [Cognitive Development of Learners in the Context of a Bilingual Educational Environment and Modern Pedagogical Trends in Kazakhstan]. Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series, (2), pp. 222–234. doi:10.59102/kufil/2024/iss2pp222-234.

Received: 01.04.2025

МРНТИ 19.61.47

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp242-254](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp242-254)

Му Юньсяо¹, П.Ж. Балхимбекова², Л.Ю. Мирзоева³, А.А. Братаева⁴

¹Guangxi Talentinter National College, Guangxi, 535000, Китай

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

³Университет СДУ, Алматы, 040900, Республика Казахстан

⁴Университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

ССТV1: ФОРМИРОВАНИЕ МЕДИАДИСКУРСА И КУЛЬТУРНОГО КОНТЕКСТА НА ЦЕНТРАЛЬНОМ ТЕЛЕВИДЕНИИ КИТАЯ

В цели настоящей работы входит определение как процессов, происходящих на ССТV1 и связанных со становлением языковых норм в языке телепередач и выработке требований к уровню речевой культуры и стилистической палитре речи ведущих, а также с ролью, которую ССТV1 выполняет в развитии культуры речи потенциальной аудитории. В качестве материала исследования авторы избрали две программы ССТV1, контент которых связан преимущественно с традиционной китайской культурой (поэзией и музыкой). Основным приемом сбора материала являлась сплошная выборка из контента данных телепрограмм; в качестве основного метода исследования был использован лингвостилистический анализ языковых характеристик программ ССТV1.

В работе подчеркивается, что программы ССТV1 ведут постоянную работу по стандартизации языка; вырабатывают требования не только к контенту, но и к речевому его оформлению (в частности, к речи телеведущих).

Ключевые слова: программы CCTV1, стандартизация языка, контент телепрограмм, язык телепрограмм, традиционная китайская культура, китайская поэзия

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Основная задача работы – установить, какие процессы на CCTV1 (Центральном телевидении Китая) определяют лингвистические особенности передач, в особенности – развитие культуры речи, а также отражение лингвокультурных факторов в телепередачах на CCTV1. Как отмечено в работе Вэнь Симэй (2023), CCTV1 является признанным лидером китайского телевидения (приводятся данные о зрительской аудитории, которая составляет более 1 млрд. человек, что позволяет говорить о сформированных требованиях не только к контенту, но и к лингвистической стороне телепередач [1]. Изучение языковых особенностей на материале двух программ CCTV1, контент которых нацелен на репрезентацию традиционной культуры (в особенности – поэзии и музыки) является актуальным, поскольку позволяет проследить процесс формирования как самого контента, так и языковых средств его выражения. Помимо этого, как указывается в работе, формирование контента тесно связано со стандартизацией языка, и прослеживаемые здесь тенденции сходны с теми, которые были выявлены в работе Кабышевой, Кокебаевой (2018) на материале казахстанского телевидения, а именно историческая изменчивость и преобладание публицистически-разговорного стиля [2]. В данной работе отмечается также, что «для аналитических программ характерны более сложные структуры, чем для информационных сюжетов; выражение авторской индивидуальности позволяет более свободно использовать экспрессивно-эмоциональные пласты языка» [2, 108], подтверждение чему мы видим в исследуемом материале. В нашей работе в основном использовался материал, извлеченный из телепрограмм «Вечная классика» и «Конференции по китайской поэзии», который позволяет утверждать, что происходит динамический процесс стилистической стандартизации, а также формирования культуры речи как участников процесса телевидения, так и потенциальной целевой аудитории. В работе отражена и историческая изменчивость таких факторов, как культура речи и стилистика в передачах CCTV1 [3]; очевидно также, что интенсивное развитие телевизионной медиаиндустрии обусловило формирование новых требований к культурным и языковым компетенциям ведущих телевизионных программ.

В цели настоящей работы входит выявление особенностей формирования языковых норм в языке телепередач CCTV1, выработке стратегий повышения уровня речевой культуры и привлечения потенциальной аудитории как путем совершенствования контента, так и при помощи использования широкой лингвостилистической палитры и совершенствования языковых характеристик программ CCTV1 на основе анализа их содержания и специфики формирования языковых норм телепередач CCTV1, с акцентом на расширении языковых и стилистических ресурсов программ CCTV1.

ВВЕДЕНИЕ

Центральное телевидение Китая (CCTV1) играет важную роль в глубоком формировании культурных ценностей Китая и формировании общественных настроений с помощью различных программ, включая новости, культурные и образовательные программы. Национальные телевизионные СМИ Китая играют активную роль в содействии социальному прогрессу, популяризации научных знаний и продвижении традиционной культуры. Стиль освещения событий в китайских национальных телевизионных СМИ оказывает влияние на восприятие и образ мышления зрителей, формирует общий культурный опыт и способствует формированию общих тенденций языка СМИ. В то же время, национальное телевидение играет образцовую и ведущую роль в литературном творчестве, способствует процветанию индустрии культуры. Таким образом, Центральное

телевидение Китая является одновременно хранителем культурного наследия и одним из лидеров общественного развития, оказывая решительную поддержку в создании культурной атмосферы, что обуславливает актуальность изучения языковых, в том числе – стилистических и лингвокультурных особенностей передач, транслируемых на CCTV1. Благодаря широкому охвату и прямой ориентации на национальную аудиторию, оно является мощной платформой для распространения культурной информации и формирования общественных ценностей [1]. Кроме того, являясь экспортером культуры, CCTV1 служит проводником "мягкой силы" страны посредством международных коммуникаций, а это определяет познавательную значимость темы исследования. Как указывалось выше, цель работы заключается в определении особенностей программной стратегии CCTV1 на основе анализа их содержания и специфики формирования языковых норм телепередач CCTV1, расширения языковых и стилистических ресурсов программ CCTV1. Поставленная цель предполагает решение следующих задач:

- 1) - охарактеризовать языковую специфику передач CCTV1 как важнейшего канала медиакommunikаций начала XXI в.
- 2) рассмотреть принципы, на которые CCTV1 опирается в ходе развития и совершенствования языкового мастерства ведущих программ, контент которых связан с историей и культурой;
- 3) проанализировать особенности языка современного дискурса национальных массмедиа, который, как отмечают исследователи, постоянно подвергается эволюции [4, 3].

Изменения в жанре и языке телевизионных программ часто отражают эволюцию и развитие общества. Помимо этого, особое внимание уделяется подготовке новостной программы; как утверждает Ма Юйфенг, компоновка – «высшее проявление журналистского мастерства, требующее большого опыта, гражданской зрелости, подлинного профессионализма» [3, 29] Изучая телевизионные программы, особенно их жанровые и языковые изменения, мы можем получить более полное представление об историческом процессе, культурных изменениях и эволюции языка, что и является объектом исследования в данной работе. Благодаря углубленному изучению жанровых и языковых особенностей мы можем лучше понять, как китайская культура представлена на телевидении и как она взаимодействует и интегрируется с другими культурами; поэтому основной целью данной работы является изучение процессов в языке современного телевидения Китая; в качестве предмета исследования были избраны языковые и стилистические аспекты программ, связанных с историей и культурой и представленных на CCTV1 как наиболее популярном канале телевидения Китая. Как это показано в исследовании Чжу Бокунь [4], особое внимание «уделяется осуществлению гибкой и рациональной языковой политике национальных средств медиакommunikаций», в частности, с целью раскрытия культурного наследия Китая. В то же время, в современных исследованиях (см., например, диссертационное исследование Ли Янь, отмечается, что «повседневная телевизионная практика ... неизбежно опережает ее научное осмысление» [5, 14]; следовательно, изучение стратегий постоянно остается актуальным, учитывая также то, что CCTV1 активно открывает аккаунты в социальных сетях и ориентируется на разновозрастную аудиторию.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В качестве материала исследования, как уже говорилось выше, нами выбраны программы CCTV1 в аспекте их языковых характеристик и проблем культуры речи ведущих и участников программ, что обуславливает новизну исследования, поскольку в таком ключе программы CCTV1 практически не рассматривались. Основным приемом сбора материала являлась сплошная выборка из контента телепрограмм (в настоящей работе мы сосредоточили внимание в основном на программах «Конференции по китайской поэзии» и «Вечная классика») ввиду того, что эти программы являются высокорейтинговыми, и количество просмотров в разрезе каждого выпуска, по данным Huanpu [11] и Чжу Бокунь [4]

превышает 1 млн. Помимо этого фактора, свидетельствующего о популярности программ, выбор материала обусловлен и значимостью содержания, а также высоким интеллектуальным потенциалом и масштабностью задач (в частности, популяризацией классической поэзии).

В связи с этим, в качестве метода исследования нами использовался качественный метод, заключающийся в контент-анализе и лингвостилистическом анализе языковых характеристик программ CCTV1.

Применение контент-анализа (анализа содержания) как особой методической процедуры анализа разных видов текстов заключается в рассмотрении содержания как того, что «лежит между коммуникатором и аудиторией» [6]. В нашем случае использовался качественный контент-анализ, поскольку материал не требует количественной параметризации.

Безусловно, объект и материал исследования предполагают использование лингвостилистического анализа как инструмента, объектом которого служит текст как «структура словесных форм в их эстетической организованности» и как макроречевой акт [7, 41].

На основании вышеизложенного, становится возможным определить основной исследовательский вопрос: Как совершенствование языка телепередач CCTV1 коррелирует с их контентом, и каковы способы нормализации языка данных телепередач?

РЕЗУЛЬТАТЫ

ЯЗЫКОВАЯ СТАНДАРТИЗАЦИЯ ПРОГРАММ CCTV1

Меры, принимаемые на CCTV1 относительно стандартизации языка, обеспечивают качество программы и понимание ее аудиторией, а также способствуют развитию и пропаганде литературных норм. Как ведущий, так и приглашенные гости используют в программе стандартный, нормированный китайский язык, а их голос и интонации строго регулируются в рамках языковых норм, что обеспечивает эффективную передачу информации. Ведущий придерживается предписанных CCTV1 стандартов в выборе лексико-стилистических ресурсов; в то же время, он избегает использования слов или выражений, затрагивающих такие деликатные темы, как политика и религия. Таким образом, точность и достоверность информации предопределяется четкостью языковых стандартов и выбором определенного круга тем. Кроме того, команда разработчиков программы строго контролирует планирование, организацию и редактирование содержания программы, чтобы убедиться, что содержание программы соответствует этическим нормам, законам и нормативным актам, чтобы избежать неуместных замечаний или недостоверного контента. Для контента, затрагивающего профессиональные области, команда программы заранее проводит достаточную подготовку, изучая контент с позиций семантики, прагматики и стилистики, чтобы обеспечить точность и профессионализм подачи информации. Такая практика языковой стандартизации не только улучшает аудиовизуальный эффект программы, но и обеспечивает аудиторию более надежным источником информации и стимулирует развитие культуры речи.

Таким образом, благодаря ряду мер по стандартизации языка, программы CCTV1 успешно создали особую языковую среду, которая способствует развитию и внедрению литературной нормы, а также создает благоприятную атмосферу для коммуникации. Чтобы достичь таких стандартов, телеканал CCTV1 внедрил стратегию регулярного обучения, направленную на повышение общего качества работы ведущих. Содержание тренинга включает в себя привлечение экспертов и ученых из отрасли для предоставления подробных разъяснений, охватывающих многие аспекты - от профессиональных знаний и языковых компетенций до стандартов этикета. Таким образом, ведущие могут обучиться использованию подходящих языковых ресурсов, комфортно общаться с аудиторией перед камерой и привлекать внимание аудитории с использованием юмора.

ТРЕБОВАНИЯ К КУЛЬТУРЕ РЕЧИ ВЕДУЩИХ И ПРОБЛЕМЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА АУДИТОРИЮ

В дополнение к техническим аспектам, на этих тренингах особое внимание уделяется развитию личностных качеств ведущего. Так, эксперты советуют ведущим уделять больше внимания стандартизации языка, использованию разнообразных стилистических средств стандартизированного и нормированного языка при проведении программы. Тем самым гарантируется, что используемые ведущими языковые средства будут адаптированы к аудитории разного возраста и культурного происхождения. Это не только помогает ведущим накапливать богатый опыт ведения программ на CCTV1, но и повышает их культурный уровень. Постоянно повышая качество своей работы, ведущие телепрограмм также должны обеспечивать качество и глубину своих передач, гибко реагируя на различные ситуации. Благодаря сбалансированной языковой политике и отбору контента телевизионные программы могут завоевывать любовь аудитории и в то же время передавать позитивные ценности и оказывать позитивное социальное воздействие.

С бурным развитием телевизионной медиаиндустрии были выдвинуты новые вызовы и требования к культурным и языковым компетенциям ведущих телевизионных программ. Только те ведущие, которые постоянно совершенствуют культуру речи и коммуникативную культуру, внедряют инновации, могут выделиться в условиях жесткой конкуренции и стать по-настоящему уважаемыми представителями телевизионной культуры. Благодаря такому постоянному обучению и практике есть основания полагать, что китайские телепрограммы будут представлять более красочные и увлекательные картины, стимулируя как когнитивное, так и эмотивное зрительское восприятие. При проведении многих программ решающее значение имеет стандартизация языка ведущего. Это связано не только с качеством программы, но и с тем, сможет ли аудитория получить удовольствие от просмотра. Различные типы программ предъявляют разные языковые требования к ведущим, поэтому следует изучить и понять основные нормы, которым ведущие должны следовать в программах различного типа.

Так, новостные программы требуют от ведущего точной передачи информации, чтобы аудитория могла получать достоверную новостную информацию. Что касается языка, то следует избегать субъективных оценок, эмоциональных преувеличений и самовыражений, поскольку это повлияет на объективность и доверие к программе.

Напротив, интервью позволяют ведущим напрямую общаться с гостями, чтобы обсудить текущие события или личные мнения. В это время язык ведущего должен заинтересовать гостей, ведущий может использовать определенные приемы, акцентируя внимание на речи гостя программы (в фокусе находятся и форма, и контент), оттеняя с помощью наводящих вопросов взгляды и суждения каждого гостя и избегая споров из-за различий в позициях. Развлекательные программы требуют, чтобы ведущие использовали юмористическую составляющую, чтобы сделать программу более привлекательной. Однако чрезмерное преувеличение или вульгарность могут повредить имиджу программы, поэтому ведущий должен быть вежливым и обладать тонким чувством юмора.

В свою очередь, для достижения максимального эффекта образовательных и культурных программ необходимо, чтобы ведущие излагали сложные концепции кратким и понятным языком и помогали зрителям узнать больше. В то же время они должны демонстрировать свои знания и достижения и предоставлять аудитории ценный контент. Стандартизация речи ведущего в различных типах программ должна соответствовать характеру программы и потребностям аудитории. Только таким образом можно повысить качество и рейтинг той или иной программы. В процессе работы команды по производству телепрограмм стандартизация языкового оформления часто зависит от отраслевых стандартов и нормативных предписаний, которым они следуют.

Это особенно актуально во многих странах, поскольку создание телевизионного контента требует строгого соблюдения местных законов и правил, а также общепринятых в отрасли рекомендаций; в особенности это относится к передачам для детей, которых

довольно много на CCTV 1. Эти правила призваны защитить детей от подачи материала на недоступном детям языке, а также обеспечить точную передачу информации и выполнение социальных обязанностей средств массовой информации (этим правилам должны соответствовать мультсериалы, игровые шоу, тематические передачи). Если взять, например, мультипликационный контент центрального телеканала за период 2015–2023 гг., (для детей 3–6 лет, 7–12 лет и подростков 13–18 лет, становится очевидным, что программы носят развлекательно-познавательный характер; жанр определяется в литературе, посвященной данной проблеме (Ши Цинъюань, 2020), как мультипликационный сериал: «Детские стихи Янань», «Растем без проблем», «Триста вопросов о морали: Лао Цзы», «Молодой мастер», «Китайская история борьбы с наводнениями», «Девятицветный олень». Очевидно, что в этом жанре языковые выражения должны быть краткими и ясными, следует же избегать использования сложной или многозначной лексики, чтобы избежать препятствий для понимания данной специфической аудитории. Как указывает Цао Юй (2021), популярность детского телевидения в определенной степени связана с тем, что данные просмотры легко контролируются как администрацией школ и дошкольных учреждений, так и самими родителями. «Администрация китайских школ, как правило, запрещает детям брать мобильные телефоны на урок, родители также ограничивают время использования детьми электронных устройств. Поскольку для детской аудитории классическое телесмотрение по-прежнему является основным способом получения информации, знаний и развлекательного контента, перспективы детского телевидения в Китае нельзя недооценивать»[8, 19]. Поэтому данным передачам уделяется особое внимание; особенно важным представляется не только контент с позиции влияния на физическое и психологическое здоровье детей, но и язык детских телепередач, поскольку становление норм литературного языка в онтогенезе происходит именно в детском возрасте, с 3 до 6 лет.

Кроме того, языковой контент программы должен быть адаптирован к когнитивному уровню и стадии психологического развития детей, а благодаря ярким и выразительным языковым описаниям стимулировать их воображение и любознательность, одновременно направляя к правильным ценностям и моделям поведения. Это не только привлечет детскую аудиторию, но и будет способствовать росту привлекательности программ (так, число просмотров программы «Растем без проблем» за указанный период практически удвоилось и достигло 2,5 млн. просмотров).

В профессиональных новостных программах съемочная группа должна строго следить за объективностью, беспристрастностью и достоверностью новостных сообщений. Формулировки новостей должны оставаться нейтральными и избегать оценок, основанных на личных эмоциях. Любая форма предвзятости рассматривается в китайской традиции формирования контента телепередач как потенциальный ущерб общественным интересам. Поэтому, независимо от того, идет ли речь о программе для детской или взрослой аудитории, команда разработчиков программы должна тщательно спланировать и скорректировать языковое оформление в соответствии с установленными правилами, стандартами и принципами. Возможно, им придется пересмотреть выбор и использование языка, чтобы убедиться, что информация, передаваемая в программе, соответствует нормам права и этики, а также является достаточно увлекательной и познавательной. Такого рода тщательное составление программ имеет решающее значение для поддержания доверия к телевизионным СМИ и их социальной ответственности.

ТРАДИЦИОННЫЙ ЯЗЫК И ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА В ПРОГРАММАХ CCTV1

На экране CCTV1 мы можем видеть, насколько богато и разнообразно использование китайской традиционной культуры и языка. Идиомы, традиционная поэзия, пословицы, аллюзии и различные термины этикета - все это играет важную роль в формировании языковой структуры телепрограмм CCTV1. Вместе они составляют своеобразный языковой мир, полный глубоких культурных коннотаций. Обладая высоким уровнем культурной грамотности, ведущие и гости программ CCTV1 интегрировали эти традиционные элементы

в каждый аспект программы, создав уникальный культурный ландшафт. Так, они часто цитируют идиомы и пословицы, которые передавались из поколения в поколение на протяжении тысячелетий и которые, в свою очередь, отражают национальный колорит, не только для того, чтобы украсить речь, но и для того, чтобы изложить свою позицию, опираясь на аккумулированный в идиоматике опыт.

Помимо этого, чтение традиционной китайской поэзии как элемент программ CCTV1 - это форма самовыражения носителя языка, которая сочетается с глубоким классическим художественным колоритом и позволяет зрителям ощутить широту и глубину китайской традиционной культуры. Таким образом, это не только обращение к истории, но и резонанс с современной жизнью, пробуждающий у аудитории глубокий отклик и понимание традиционной культуры. Кроме того, объяснение аллюзий и использование терминов этикета не только обогащают содержание программы, но и передают нормы этикета и моральные концепции традиционной китайской культуры. Эти нормы и моральные концепты по-прежнему имеют большое практическое значение и руководящую роль в современном обществе. Именно такое бережное использование традиционного культурного языка не только придает программе притягательность и увеличивает зрительскую аудиторию, но и предоставляет зрителям глубокий культурный опыт и пространство для размышлений.

В различных программах традиционный язык находит свое отражение повсюду, особенно в такой программе CCTV1, как "Конференции по китайской поэзии". В данной программе представлены лучшие образцы традиционной культуры Китая (поэзия, народное искусство, опера и другие формы традиционной китайской культуры). Среди них особое место занимает чтение традиционных популярных стихотворений и поэм, таких, как поэмы Ли Бая и Ду Фу, а также стихотворения Су Ши и Синь Цицзи. Благодаря интерпретации хозяев и гостей, можно раскрыть глубокий смысл традиционной китайской поэзии. Таким образом, программа CCTV1 "Конференции по китайской поэзии" характеризуется широким представлением традиционной китайской культуры и служит обогащению языка зрительской аудитории. Классическая поэзия преподносится зрителю с помощью разнообразных форм, таких, как поэтические дуэты, конкурсы, в т.ч. – импровизации и т.д. Целью конкурсов является выявление поэтических способностей конкурсантов и их языкового мастерства. Так, конкурсанты часто цитируют классику, выступают с поэтическими импровизациями, полностью демонстрируя свое глубокое понимание и умелое использование китайской традиционной культуры и языка. В целом, "Конференции по китайской поэзии" не только обогатили содержание программы за счет тщательной интерпретации традиционного китайского культурного кода, но и продемонстрировали целый ряд культурных коннотаций. В данной программе использование традиционного китайского культурного кода отражено не только в выборе контента, но и в ее языковых аспектах.

В программе "Вечная классика" ведущим является Са Бейнинг. Гостями программы являются не только звезды, но и исполнители классической музыки и артисты, читающие классическую китайскую поэзию, представляющие различные слои современного китайского общества. Они по-своему интерпретируют стихи, написанные тысячи лет назад, связывая их с современностью. Каждый исполнитель интерпретирует эти стихи по-новому, со своим собственным пониманием и эмоциями, позволяя слушателям ощутить связь времен, духовную связь с древними благодаря пению либо декламации. Когда популярные классические стихи переосмысливаются представителями нового поколения в форме современной поп-музыки, зрители также могут почувствовать преемственность поколений. Кульминацией данной программы является дискуссионная сессия после исполнения песни, на которой исполнитель и другие гости рассказывают о предыстории создания песен и их значении в современном обществе. Это не просто спектакль, а демонстрация культурного наследия; это диалог, который отражает тесную связь между традицией и современностью, историей и реальностью. Ср. Также использование речевых фигур и широкого спектра стилистических средств (метафоричность речи, использование повторов, ритмизованный

характер речи, что воссоздано и в приводимом ниже переводе): Five thousand years of culture, three thousand years of poetic rhyme, our culture has never ceased to flow, floating clouds and wandering children, and the setting sun is old human feelings. How many sincere friendships last forever because of poems, don't worry about no confidants in the future, no one in the world knows you, it is an inspiration [17]. В финале программы выступают профессионалы в сфере культуры; так, например, в качестве приглашенного докладчика Кан Чжэнь глубоко раскрыл культурный подтекст и гуманистическую ценность каждого классического произведения.

В свою очередь, жюри конкурса дают подробные комментарии, которые позволяют слушателям глубже изучить богатые культурные подтексты, стоящие за текстами песен. Благодаря такому взаимодействию зрители могут более полно понять и оценить глубину китайской культуры и в то же время увидеть связь времен, культурного наследия и инноваций. Суть тысячелетней цивилизации доносится до всех, кто любит традиционную китайскую культуру. С момента своего запуска программа "Вечная классика" завоевала любовь публики за свою уникальную музыкальную перспективу и культурный подтекст. В каждом выпуске программы зрителям предоставляется возможность увидеть, как конкурсанты используют свое мастерство и демонстрируют достижения современной культуры, чтобы показать зрителям неповторимое очарование классических шедевров. Для любителей поэзии и музыки программа CCTV 1 "Вечная классика" - отличная возможность окунуться в мир традиционной китайской культуры. После выхода программы в эфир было проведено исследование мнения зрителей; многие из них утверждали, что, посмотрев "Вечную классику", они по-новому поняли традиционную поэзию и музыку и почувствовали великую силу и бесконечные возможности китайской культуры. Помимо обычных зрителей, эта программа также привлекла много молодых людей, заинтересованных в содействии развитию традиционной китайской культуры. Для них "Вечная классика" – это не только сцена для демонстрации талантов, но и своеобразный культурный мост между прошлым и настоящим.

Таким образом, данная программа привносит богатое культурное наследие Китая и историю поэзии и музыки в современное общество, пробуждая у молодого поколения интерес и любовь к китайской культуре, а также дает новый импульс и вдохновение через классическое музыкально-поэтическое наследие. На такой платформе каждый участник становится посланником китайской цивилизации, а каждый зритель может стать распространителем традиционной культуры, став свидетелем и участником возрождения и процветания китайской музыкальной культуры. Программа ориентирована на широкую аудиторию, охватывает все возрастные группы и группы по интересам и направлена на распространение традиционной музыкальной культуры Китая и демонстрацию богатого наследия китайской культуры. Благодаря "Вечной классике" целевая аудитория может оценить классическую поэзию и музыку. В то же время, как уже говорилось выше, "Вечная классика" не только предоставляет платформу для самовыражения, но создает возможности для представления современных поэтов читательской аудитории. Благодаря этой медиа-платформе любители культуры и искусства могут глубже понять суть китайской традиционной культуры и искусства. Происходит своеобразное погружение целевой аудитории в классическую поэзию; путем проникновения в художественную концепцию произведений искусства происходит не только, тем самым приобретая понимание и знания о глубоком значении китайской культуры. Благодаря своей уникальной перспективе и глубокому культурному подтексту программа стала мостом, соединяющим прошлое и настоящее, Восток и современность. Следует отметить, что аудитория "Вечной классики" также включает в себя группу иностранных слушателей, которым глубоко интересна китайская традиционная культура. Образовательные учреждения и музыкальные тренинги также стали постоянными слушателями "Вечной классики". Они рассматривают программу как учебный ресурс, способствующий образованию и культурному развитию, помогающий студентам лучше понять исторические предпосылки китайской культуры, в особенности – поэзии и музыки. Массовое использование этого образовательного ресурса в значительной

степени способствовало широкому распространению традиционной поэтической и музыкальной культуры в сфере современного образования.

ОБСУЖДЕНИЕ

Несмотря на приоритет Интернет-коммуникации, в XXI веке телевидение не утратило роли важного канала массовой коммуникации; напротив, как это можно видеть на примере CCTV1, оно приобретает все большее влияние. Вместе с этим, возрастают требования к роли телеведущего. Он должен не только обладать профессиональными знаниями и навыками, но также демонстрировать глубокие знания в сфере культурного наследия, как и высокий уровень этической подготовки.

Проблемы формирования речевой компетенции ведущих ставятся в исследовании Wenzhe [9,93], которое посвящено языковым аспектам телевизионных шоу, а также в работе Liwei [10], где рассматривается языковая специфика культурно-просветительской программы CCTV1 «The Reader».

В свою очередь, в работе Huanpu [11] исследуются не только собственно языковые аспекты передач, посвященных культуре (как традиционной, так и современной; как национальной, так и мировой), но и маркетинговая привлекательность данных программ. По мнению автора, маркетинговые стратегии телеканалов тесно связаны как собственно с контентом, так и с уровнем речевой культуры. Исследование же Sisi, Boyang [12] сосредоточено на жанровой специфике и экспрессивном потенциале различных телепрограмм; основной акцент ставится на программах CCTV1.

Помимо этого, ряд исследований посвящается формированию контента и решению проблем, связанных с речевой культурой, на детских телепередачах CCTV1 (отметим в числе многих работы Ши Цинъюань [13] и Цао Юй [8]).

Профессиональный телеведущий должен уметь отражать определенных лингвокультурный подтекст в своей речи и поведении, чтобы зрители могли ощутить очарование китайской культуры, а не только развлекательного по своей сути контента [14,11].

Более того, в современных исследованиях, посвященных компетенциям телеведущих, особо выделяются такие из них, как культура общения и предоставление гостям передачи возможности высказаться [15], [16].

Таким образом, в исследованиях, посвященной сопредельной проблематике, также подчеркивается актуальность изучения контента медиа и необходимость формирования культуры речи и, шире, общекультурного контекста программ CCTV1.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, проведенный нами анализ позволил установить, что на современном этапе как руководящими структурами, так и авторскими коллективами программ CCTV1 уделяется значительное внимание, во-первых, культуре речи и языка телевидения, поскольку он должен служить образцом для зрительской аудитории. Помимо этого, акцент ставится и на коммуникативной компетентности ведущего как на одной из ключевых, ввиду того, что он выстраивает взаимодействие как с гостями программы, так и с потенциальной аудиторией. Во-вторых, программы «Конференции по китайской поэзии» и «Вечная классика», на материале нами был произведен анализ как контента, так и стилистической палитры, и эмотивной стороны речи ведущих данных программ. Следовательно, путем популяризации данного контента достигается также развитие и обогащение речи их потенциальной целевой аудитории.

Дальнейшие перспективы исследования в данной сфере заключаются, во-первых, в сопоставительном анализе языка и контента программ, предназначенных для разной целевой

аудитории, и, во-вторых, в детальном рассмотрении стилистики речи ведущих телепрограмм CCTV1.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Вэнь Симэй. Центральное Телевидение Китая (CCTV1) в системе национального телевидения. Журналистика в эпоху цифровых трансформаций: ценности и практики: сборник материалов X Международной научно-практической конференции. 17 ноября 2022 года. Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина. – С. 141-145.
- 2 Кабышева Р.Б., Кокебаева Б.С. Языковые и стилистические особенности телевизионной речи. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы, 2018. – No 2 (38). – С. 107-111.
- 3 Ма Юйфенг. Особенности верстки информационного вещания телеканала CCTV-1 (КНР) – Международный научный журнал «Инновационная наука», 2018. – № 3. – С. 29-31.
- 4 Чжу Бокунь. Особенности функционирования CCTV в контексте реализации программы «Китайская мечта». Автореф. канд. дисс. Москва, 2022. – 22 с.
- 5 Ли Янь. Программные стратегии телеканалов в Китае и в России. Канд. дисс. Москва, 2005.
- 6 Макеева В.А. Контент-анализ как метод исследования настроений СМИ в переводе и межкультурной коммуникации, 2020. – E-Scio. – № 5 (44).
- 7 Кульнина Е.А. Лингвостилистический анализ как средство изучения особенностей построения и понимания различных видов текста. Известия Волгоградского государственного педагогического университета, 2021. – 5 (158). – С. 40-45.
- 8 Цао Юй. Детское телевидение в Китае: особенности программирования и контент-стратегий в цифровую эпоху : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – 2021.
- 9 Wenzhe, Li. Analysis of the language characteristics of online variety show hosts [J]. Satellite TV and Broadband Multimedia, 2019. – (17). – pp. 92-93.
- 10 Liwei, Liu. Analysis of Dong Qing's language characteristics-taking the cultural program "The Reader" as a model [J]. Sound Screen World, 2020. – (23). – pp. 23-27.
- 11 Huanyu, Zhou. Breakthrough in the marketing of Chinese cultural TV programs—taking the marketing of CCTV1 cultural seasonal programs as an example [J]. China Advertising, 2023. – (09). – pp. 72-74.
- 12 Sisi, Chen, Boyang, Huang. Technology empowerment, genre development and emotional expression: innovative exploration of music variety shows in my country in recent years [J]. Contemporary Television, 2023. – (12). – pp. 51-56. DOI:10.16531/ j.cnki.1000-8977.2023.12.022
- 13 Ши Цинъюань. Детское телевидение Китая как инструмент патриотического воспитания [Электронный ресурс].URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/305042/1/267-270.pdf>. Дата обращения: 17.04.2025.
- 14 Смирнова И.П. Коммуникативная компетентность телеведущего: критерии эффективности речевого поведения. Автореф. канд.дисс. Москва, ФГОУ ДПО «Институт повышения квалификации работников телевидения и радиовещания», 2010.
- 15 Drok N., Duiven R. Journalistic Roles, Values and Qualifications in the 21st century. How European journalism educators view the future of a profession in transition. Windesheim, Zwolle, 2019.
- 16 Zianwen Luo. CCTV News Analysis. WeChat Official Account Editing Strategy// New Media Research Magazine, 2020. – Vol. 14. [Электронный ресурс].URL: <https://www.cnki.com.cn/Article/CJFDTotat-XMTJ202014016.htm>. Дата обращения: 17.04.2025.
- 17 Sa Beining's Classic World. [Электронный ресурс]. <https://inf.news/en/culture/1792d7d4e477c027d1b3a53b6cbdd057.html>. Дата обращения: 17.04.2025.

Материал поступил в редакцию журнала 05.04.2025

CCTV1: Қытай орталық теледидарындағы медиа дискурс пен мәдени контекстті қалыптастыру

Му Юньсяо¹, П.Ж. Балхимбекова², Л.Ю. Мирзоева³, А.А. Братаева⁴

¹Guangxi Talentinter National College, Guangxi, 535000, China

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

³SDU University, Алматы, 040900, Қазақстан Республикасы

⁴Абай Мырзахметов атындағы университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Осы жұмыстың мақсатына CCTV1 болып жатқан және телехабарлар тіліндегі тілдік нормалардың қалыптасу процесімен және жүргізушілердің сөйлеу мәдениеті мен сөйлеу стилистикалық палитрасының деңгейіне қойылатын талаптарды әзірлеумен, сондай-ақ CCTV1 әлеуетті аудиторияның сөйлеу мәдениетін дамытудағы атқаратын рөлімен байланысты процестер ретінде анықтау кіреді. Зерттеу материалы ретінде авторлар контентті негізінен дәстүрлі қытай мәдениетімен (поэзия және музыка) байланысты екі CCTV1 бағдарламасын таңдады. Материалды жинаудың негізгі тәсілі осы телебағдарламалардың контентінен жаппай іріктеу болды; зерттеудің негізгі әдісі ретінде CCTV1 бағдарламаларының тілдік сипаттамаларын лингвостилистикалық талдау пайдаланылды.

Жұмыста CCTV1 бағдарламалары тілді стандарттау бойынша тұрақты жұмыс жүргізетіні; контентке ғана емес, сондай-ақ оның сөйлеу ресімделуіне (атап айтқанда, тележүргізушілердің сөйлеуіне) қойылатын талаптарды әзірлейді.

Кілт сөздер: CCTV1 бағдарламалары, тілді стандарттау, телебағдарлама мазмұны, телебағдарлама тілі, дәстүрлі қытай мәдениеті, қытай поэзиясы

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Вэнь Симэй. Қытайдың орталық телевидениесі (CCTV1) ұлттық телехабар тарату жүйесінде. Цифрлық трансформация дәуіріндегі журналистика: құндылықтар мен тәжірибелер: X Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. 2022 жылғы 17 қараша. Г.Р. Державин атындағы Тамбов мемлекеттік университеті. – 141-145 б.
- 2 Кабышева Р.Б., Кокибаева Б.С. Телесіз сөзінің лингвистикалық-стилистикалық ерекшеліктері. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің хабаршысы, 2018. – No 2 (38). – 107-111 б.
- 3 Ма Юфенг CCTV-1 (ҚХР) телеарнасының ақпараттық хабар тарату макетінің ерекшеліктері – "инновациялық ғылым" Халықаралық ғылыми журналы, 2018. – № 3. – 29-31 б.
- 4 Чжу Бокун. "Қытай арманы" бағдарламасын іске асыру контекстінде CCTV жұмысының ерекшеліктері. Реферат. канд. дисс. – Мәскеу, 2022. – 22 б.
- 5 Ли Ян. Қытай мен Ресейдегі телеарналардың бағдарламалық стратегиялары. Канд. дисс. Мәскеу. – 2005.
- 6 Макеева В.А. Аудармадағы және мәдениетаралық коммуникациядағы БАҚ көңіл-күйін зерттеу әдісі ретінде мазмұнды талдау, 2020. – E-Scio. – № 5 (44).
- 7 Кулнина Е.А. Лингвостилистикалық талдау мәтіннің әртүрлі түрлерін құру және түсіну ерекшеліктерін зерттеу құралы ретінде. Волгоград Мемлекеттік педагогикалық университетінің жаңалықтары, 2021. – 5 (158). – 40-45 б.
- 8 Цао Юй. Қытайдағы балалар теледидары: цифрлық дәуірдегі бағдарламалау және контент стратегияларының ерекшеліктері: автореф. дис..филология ғылымдарының кандидаты, Мәскеу. – 2021.

- 9 Wenzhe, Li. Analysis of the language characteristics of online variety show hosts [J]. Satellite TV and Broadband Multimedia, 2019. – (17). pp. – 92-93.
- 10 Liwei, Liu Analysis of Dong Qing's language characteristics-taking the cultural program "The Reader" as a model [J]. Sound Screen World, 2020. – (23). pp. – 23-27.
- 11 Huanyu Zhou. Breakthrough in the marketing of Chinese cultural TV programs-taking the marketing of CCTV1 cultural seasonal programs as an example [J]. China Advertising, 2023. – (09). – pp. 72-74.
- 12 Sisi Chen, Boyang, Huang. Technology empowerment, genre development and emotional expression: innovative exploration of music variety shows in my country in recent years [J]. Contemporary Television, 2023. – (12). – pp. 51-56. DOI:10.16531/ j.cnki.1000-8977.2023.12.022
- 13 Ши Цинъюань Қытай балалар теледидары патриоттық тәрбие құралы ретінде, 2020. [Электрондық ресурс] .URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/305042/1/267-270.pdf> Accessed: 17.04.2025
- 14 Смирнова, И.П. Тележүргізушінің коммуникативтік құзыреттілігі: сөйлеу тәртібінің тиімділік критерийлері. Автореф. канд.дисс. Мәскеу, «Теледидар және радио хабарларын тарату қызметкерлерінің біліктілігін арттыру институты» ҚБЖҚ ҚБҚ, 2010.
- 15 Drok N., Duiven R. Journalistic Roles, Values and Qualifications in the 21st century. How European journalism educators view the future of a profession in transition. Windesheim, Zwolle, 2019.
- 16 Zianwen Luo. CCTV News Analysis. WeChat Official Account Editing Strategy // New Media Research Magazine, 2020. – Vol. 14. Retrieved from: URL: <https://www.cnki.com.cn/Article/CJFDTotat-XMTJ202014016.htm> Accessed: 17.04.2025
- 17 Sa Beining's Classic World. Retrieved from <https://inf.news/en/culture/1792d7d4e477c027d1b3a53b6cbdd057.html>. Accessed: 17.04.2025.

Материал 05.04.2025 баспаға түсті

CCTV1: Media Discourse and Cultural Context of China Central Television

Mu Yunxiao¹, P. Balkhimbekova², L. Mirzoyeva³, A. Bratayeva⁴

¹Guangxi Talentinter National College, Guangxi, 535000, China

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 01000, Kazakhstan

³SDU University, Almaty, 040900, Kazakhstan

⁴Abai Myrzakhmetov University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

This study aims to examine the processes on CCTV-1 related to the standardization of television language and the development of requirements for speech culture and the stylistic palette of presenters' speech. It also explores the channel's role in the cultural and linguistic development of its potential audience. The research focuses on two CCTV-1 programs, both centered on traditional Chinese culture – specifically, poetry and music.

The primary method of data collection was continuous sampling of the content from the selected programs. A linguistic and stylistic analysis was then conducted to identify distinctive features of language use on CCTV-1. The study highlights how CCTV-1 systematically works to standardize television language and sets specific standards not only for the content of programs but also for the speech design and stylistic quality of presenters' language.

Overall, the research underscores the importance of media language in shaping cultural values and promoting linguistic norms through public broadcasting, particularly within programs that aim to preserve and popularize traditional Chinese culture.

Key words: CCTV1 programs, language standardization, TV program content, TV program language, Chinese traditional culture, Chinese poetry.

REFERENCES

- 1 Vjen' Simjej. Central'noe Televidenie Kitaja (CCTV1) v sisteme nacional'nogo televeshhanija. Zhurnalistika v jepohu cifrovyh transformacij: cennosti i praktiki: sbornik materialov H Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. 17 nojabrja 2022 goda. Tambovskij gosudarstvennyj universitet imeni G.R. Derzhavina.
- 2 Kabysheva R.B., Kokebaeva B.S. Jazykovye i stilisticheskie osobennosti televizionnoj rechi. Qazaq innovacijalyq gumanitarlyq-zan universitetinin habarshysy
- 3 Ma Yufeng. Features of the layout of the information broadcast of the CCTV-1 TV channel (China) – The International scientific journal "Innovative Science". – No. 3 – 2018.
- 4 4. Zhu Bokun. Features of the functioning of CCTV in the context of the implementation of the "Chinese Dream" program. Abstract of the cand. diss. Moscow, 2022.
- 5 5. Li Yan. Programming strategies of TV channels in China and Russia. Candidate of Dissertation. Moscow, 2005.
- 6 6. Makeeva V.A. Content analysis as a method of studying media attitudes in translation and intercultural communication. – E-Scio. - № 5 (44). 2020.
- 7 Kulnina E.A. Linguistic stylistic analysis as a means of studying the features of constructing and understanding various types of text. Proceedings of the Volgograd State Pedagogical University. 5 (158). 2021. pp. 40-45.
- 8 Cao Juj. (2021) *Detskoe televidenie v Kitae: osobennosti programmirovaniya i kontent-strategij v cifrovuju jepohu* [TV for Children in China: Peculiar Features and Content-forming Strategies in Digital Era]: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Moscow.
- 9 Wenzhe, Li. Analysis of the language characteristics of online variety show hosts [J]. Satellite TV and Broadband Multimedia, 2019, (17).
- 10 Liwei, Liu. Analysis of Dong Qing's language characteristics-taking the cultural program "The Reader" as a model [J]. Sound Screen World, 2020, (23).
- 11 Huanyu, Zhou. Breakthrough in the marketing of Chinese cultural TV programs—taking the marketing of CCTV1 cultural seasonal programs as an example [J]. China Advertising, 2023, (09).
- 12 Sisi, Chen, Boyang, Huang. Technology empowerment, genre development and emotional expression: innovative exploration of music variety shows in my country in recent years [J]. Contemporary Television, 2023, (12): 51-56. DOI:10.16531/ j.cnki.1000-8977.2023.12.022
- 13 Shi Cin'juan' (2020) *Detskoe televidenie Kitaja kak instrument patrioticheskogo vospitaniya* [TV for Children in China as an Upbringing Tool] Retrieved from: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/305042/1/267-270.pdf> Accessed: 17.04.2025.
- 14 Smirnova, I.P. (2010) *Kommunikativnaja kompetentnost' televedushhego: kriterii jeffektivnosti rechevogo povedeniya*. [Communicative Competence of TV Presenters] Avtoref. kand.diss. Moskva, FGOU DPO «Institut povysheniya kvalifikacii rabotnikov televideniya i radioveshhanija».
- 15 Drok, N., Duiven, R. (2019) Journalistic Roles, Values and Qualifications in the 21st century. How European journalism educators view the future of a profession in transition. Windesheim, Zwolle.
- 16 Zianwen, Luo. (2020). CCTV News Analysis. WeChat Official Account Editing Strategy// New Media Research Magazine. Vol. 14. URL: <https://www.cnki.com.cn/Article/CJFDTotal-XMTJ202014016.htm> Accessed: 17.04.2025.
- 17 Sa Beining's Classic World. Retrieved from: <https://inf.news/en/culture/1792d7d4e477c027d1b3a53b6cbdd057.html> Accessed: 17.04.2025.

Received: 05.04.2025

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

IRSTI 16.31.4

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp255-268](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp255-268)

N. Borgul¹, L. Dalbergenova¹

¹Shokan Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

EFFECTIVE APPROACHES TO TRANSLATING CHILDREN'S LITERATURE: PRESERVING CULTURAL AND UNIVERSAL VALUES IN FOLK TALES

The article considers the issues of translating children's literature using the example of folk tale translation. As a genre of folklore, the folk tale is often classified as children's literature due to its target audience. It shares a number of common features with other genres and forms of fiction but also has specific characteristics that the translator must take into account. The translator's task is further complicated by the fact that, in addition to its entertainment function, the folk tale also serves a didactic purpose: it helps children gain knowledge about their own and other cultures, develop an understanding of specific cultural features, and foster both cultural and universal human values. In this regard, understanding the specifics of translating folk tales appears particularly relevant.

The article analyzes the linguistic, cultural, structural, and other features of Russian, Kazakh, and English folk tales. The main research methods employed include comparative analysis, linguistic and stylistic analysis, and translation analysis. The authors focus in detail on several significant translation problems and examine strategies for addressing them.

Key words: literary translation, children's literature, folk tales, cultural values, translation strategies.

MAIN PROVISIONS

Despite the diversity of forms and genres within children's literature, folk tales remain one of the most popular yet challenging objects in translation studies and practice. Many of the difficulties translators face in rendering folk tales are similar to those encountered in general literary translation, as fundamental translation principles apply to both. However, folklore presents some unique challenges due to its stylistic, cultural, and linguistic features.

Significant contributions to the theoretical and practical aspects of literary translation, including children's literature and folklore, have been made by scholars and translators such as A.S. Mirbadaleva, N.V. Kidaish-Pokrovskaya, and I.V. Pukhov. The translations of folk tales by S. Marshak, P. Hansen's renowned Russian renditions of Hans Christian Andersen's fairy tales, and N. Korneychukov's adaptations of works by Mark Twain, Oscar Wilde, and Rudyard Kipling remain exemplary models of children's literature translation. Soviet translators such as Nora Gal (Eleonora Galperina), B. Zakhoder, and N. Demurova also played a crucial role in advancing the field.

Many contemporary researchers continue to explore the translation of folk tales and its challenges, including T.N. Bogdanova (on Russian fairy tales into English), D.F. Shakirov (on Russian into Tatar), Ryspayeva D.S. et al (on the folk tales of the peoples residing in Kazakhstan).

When translating a folk tale, as well as when translating any national children's literature more broadly, two approaches are often used: **domestication** and **foreignization**. Lawrence Venuti, in his book "The Translator's Invisibility: A History of Translation" (1995) was the first to

formulate them and introduce them as strategies into translation studies. Domestication is used when translating works that have a strong national character, both in form and content. In order for the translated work to fit into the value system of the target audience, the translator adapts the original to create a message addressed to a new audience with its specific sociolinguistic and cultural needs, thereby losing the style and color of the original and thus “domesticating” it. Opponents of domestication argue that this approach deprives children of new knowledge about the world, sacrificing form for the sake of content. Foreignization is the approach directly opposite to domestication. In this approach, the translation results in a product that clearly does not belong to the target culture; such a text is filled with foreign cultural elements and complex structures, accompanied by numerous annotations and commentaries, making it difficult for the reader to follow and comprehend [1, 97].

The controversy over these two strategies cannot be resolved simply by determining which one is correct or incorrect, or which is better or worse. Instead, they should be viewed as part of a continuum that provides translators with heuristic tools to address various cultural aspects during the translation process. Therefore, translators are encouraged to apply both strategies in their work, keeping in mind that a good translation should combine elements of domestication and foreignization [2, 81].

In this research we will consider both of these two approaches, bearing in mind that neither of these approaches can be dominant or the only correct one when translating folk tales, and that they must be used thoughtfully and carefully in each individual case.

Any interlingual translation, including the translation of folk tales, requires a transformational approach. The greater the linguistic and cultural distance between the source and target languages, the more transformations are needed in the translation process. The type of transformation depends on the level at which the translation challenge occurs. This may be at the lexical, grammatical, stylistic or other level. In this study, several transformation strategies are discussed in the analysis of the results. These include transcription and transliteration, loan translation, omission, and other methods.

INTRODUCTION

Every society is interested in the reproduction and transmission of its value system, contributing to the spiritual and moral development of their population. This can be achieved through family and school education, as well as exposure to the role models, such as teachers, famous figures, historical personalities, or even book protagonists. Having acquired the value system of their own culture and community, a person becomes more open to the values of others, whether they are culture-specific, individual, or universal. This, in turn, helps them become global citizens, which is essential for a developed and civilized society.

A nation's identity is also shaped, in part, by how others perceive its community and by the image that is formed in the public consciousness. To a large extent, this image is influenced by which works of the nation's literature are translated into other languages and by the quality of those translations [3, 93].

By ‘values’ after the Collins Dictionary we understand “the moral principles and beliefs or accepted standards of a person or social group” [4]. Depending on the key principles of looking upon values, there can be distinguished various types of values, including: individual and universal; cultural and social; material and spiritual; negative and positive (i.e. good and evil) [5, 39-40]. Cultural values encompass the most significant and deeply rooted principles that shape a person's self-determination in relation to nature, society, their immediate environment, and themselves.

One of the tools that play a significant role in shaping a child's worldview and value system is children's literature. It helps transmit moral and ethical principles, shape cultural identity, and promote global citizenship skills by encouraging children to compare their own values with those of representatives of other cultures. This can be done by reading works from both one's own and

foreign authors, featuring contemporary themes as well as depictions of past events. In this context, the high-quality translation of children's literature is of particular importance.

Among the various forms of children's literature, folk tales stand out as those where the didactic element of instilling values in children is usually most evident. Though the content of folktales may seem simple and conventional, they are much more than just single stories having entertainment value. They are "expressions of a people's world view, the narratives and images through which a folk renders its values and beliefs" [6, 66].

Despite the significant similarities in the composition, plot, and structure of folk tales, they also reflect distinctive national characteristics, unique narrative styles, moral lessons, and culturally specific imagery. These aspects may sometimes present considerable challenges for translators. Although scholarly interest in this field has long been recognized, no unified framework for translating folklore or teaching its translation has been established. In the absence of a standardized system of translation strategies and techniques, translators have to independently navigate these challenges, often primarily relying on their expertise, intuition, and the accumulated knowledge of preceding generations.

Literary translation, regardless of genre, form or language, is always an act of creative interpretation rather than merely a mechanical search for equivalent words and structures. A translator cannot limit their efforts solely to dictionary correspondences; they must take into account the peculiarities of the language, cultural features, and the contemporary perceptions of the target audience. In the process of translation, a literary piece – including children's literature – is adapted to a new cultural and linguistic environment in order to convey both the aesthetic and semantic properties of the original text [7, 12–14].

This article aims to identify potential challenges that translators may encounter when rendering folk tales and to determine the most effective strategies for addressing them.

In order to achieve the established aim, the following objectives must be accomplished:

- to analyze the similarities and differences in folk tales from various cultures (Russian, Kazakh, and English), focusing on their compositional structure, underlying values, linguistic characteristics, and stylistic features;
- to identify potential linguistic, cultural, and stylistic challenges that may arise in the process of translating folk tales, basing on prominent Russian, Kazakh, and English examples;
- to examine existing translation approaches and strategies or propose new methods for addressing the identified translation challenges.

MATERIALS AND METHODS

This article examines distinctive features of folk tales in Russian, Kazakh, and English and highlights key aspects that may present challenges in translation. The dataset comprises over 20 folk tales in these languages, some of which are accompanied by their translated versions. The selection criteria included cultural significance, folkloric nature, a shared target audience orientation, and an emphasis on fostering specific cultural values. The selected folk tales are popular and well-known within their cultures and sometimes beyond. All of them are easy to find on the Internet.

The aim of this research is to identify potential challenges that translators may encounter when rendering folk tales and to determine the most effective strategies for addressing them. The findings may extend not only to folk tales but also to other genres of children's literature and prove useful for students training to become literary translators, as well as for in-service translators and researchers in this field.

The folk tales analyzed in this research represent various types, including domestic tales, magic tales, hero tales, and beast tales, with particular emphasis on domestic folk tales, as they are considered to reflect more vividly the cultural values and ways of life in all three cultures.

The study employed various research methods, including comparative analysis, linguo-stylistic analysis, component analysis, translation analysis, transformation analysis, as well as description and interpretation of the results.

Comparative analysis was applied to examine the similarities and differences in narrative structure, motifs, and stylistic elements across the three languages.

Linguo-stylistic analysis was essential for examining the linguistic and stylistic peculiarities of folk tales, such as the use of dialectal, archaic, and historical words, culture-specific notions, syntactic structures, expressive means, and stylistic devices.

Component analysis was necessary to explore lexical elements related to cultural specificity, such as realia, symbols, images, and speaking names.

Translation and transformation analyses were aimed at identifying challenges encountered when rendering folk tales into a different linguistic and cultural context, as well as examining the involvement of lexical, syntactic, and semantic shifts that occur during translation.

Description and interpretation of the results were used to outline the distinctive features of folk tales in the three languages, identify translation challenges, and explain the translator's solutions or possible errors.

RESULTS

Children's literature, unlike most types of literature for adults, is generally more regulated and multifunctional, as it simultaneously belongs to two systems: the literary-aesthetic and the socio-educational. As a powerful tool for shaping a child's worldview, it transmits values, moral guidelines, and social and cultural norms characteristic of different countries and historical periods [8, 26–27]. Since translated versions must also align with the recipient culture's system of values, the translator is often required to transform the original text in order to convey an equivalent message to the new target audience.

Most folk tales are now considered children's literature, even though they were not originally intended for children. Therefore, in translation, the translator's communicative task is to convey the folk tale's inherent message and moral in a way that is accessible to the child recipient. This task is further complicated by the need to preserve the tale's distinctive style, cultural elements, and language in the target text.

According to their content, folk tales can be categorized into such types as domestic (realistic) tales, magic tales, hero tales, beast tales, *pourquoi* tales, and others. Regardless of the type – be it a hero tale, a domestic tale, a magic tale, or any other – there are numerous similarities across the three languages under consideration that a translator should be aware of. At the same time, it is equally important to recognize the differences.

Having analyzed the content of the folk tales under consideration, we identified key features that are crucial for understanding and must be taken into account during the translation process. The most prominent of these are listed below.

Composition

Russian, Kazakh, and English folk tales generally follow a relatively stable structure. Each typically begins with an introduction that often includes a formulaic opening phrase, such as the Russian *davnym-davno* (long ago); *v tridevyatom tsarstve*, *v tridesyatom gosudarstve* (in one faraway country); *zhili-byli* (there lived), the Kazakh *erte*, *erte*, *ertede* (long time ago); *bazzy zamanda* (in ancient times), or the English *once upon a time*; *there once lived*. The translator must be familiar with such phrases and take them into account when translating a folk tale. At this stage of the text, no particular creativity is required. On the contrary, it is important to use conventional expressions in order to preserve the familiar tone. This allows the child, whether listening to or reading the tale, to be immediately immersed in the atmosphere of the tale and to anticipate the unfolding narrative.

The introductory part is followed by the main body of the tale, where the narrative unfolds and reaches its climax, usually closer to the end. The conclusion may include a formulaic phrase,

such as the Russian *i stali oni zhit'-pozhyvat', da dobra nazhyvat'* (literally “and they began to live and prosper”), although such closing expressions tend to be less standardized than introductory ones. Whether or not a fixed phrase is used at the end, the conclusion in folk tales is generally brief, yet it provides a sense of completeness and does not feel abrupt.. The translator must also be aware of this to make the ending concise and not overloaded with excessive details and explications.

Plot and moral

The plot of a folk tale is typically simple, without subplots or multiple moral lessons presented simultaneously. It focuses on a single core value or lesson that the reader is expected to grasp. If a story deviates from this structure, it most likely belongs to a different genre of children’s literature rather than to a folk tale.

Despite differences in culture, traditions, and language structure, most folk tales convey similar core values, including justice, honesty, generosity, moral and material achievements, and the rejection of betrayal and cowardice. For instance, the Russian folk tale “*Repka*” translated into English as “The Turnip” or “The Great Big Turnip” (should not be confused with the Brothers Grimm’s tale “The Turnip” as it is fundamentally different), illustrates the importance of cooperation, emphasizing that even the most challenging tasks become manageable when undertaken collectively. The Kazakh folk tale “*Bir uzim nan*” (a piece of bread) conveys the moral that material wealth – whether in the form of silver or gold – cannot purchase everything and is insufficient in times of calamity. The Kazakh folk tale “*Totambai*”, which features a young man with golden hair named Totambai, teaches young readers that any lie will be exposed and the truth will ultimately prevail. In the English folk tale “*Jack and the Beanstalk*”, the moral highlights the importance of being quick-witted and persevering regardless of challenges.

In addition to conveying universal truths and values, folk tales serve other important educational functions. They provide younger generations with knowledge about their cultural heritage, including traditions, customary behaviors, beliefs, and models of social subordination. From the perspective of intercultural communication theory, it is well established that Russian and Kazakh cultures tend to be collectivistic, whereas English culture is more individualistic. This cultural orientation is often reflected in folk tales and lies at the heart of their moral messages. Moreover, folk tales frequently portray social structures and hierarchies, embedding them in narrative form. For instance, in the Russian tale “*Repka*” (“The Turnip”), we observe a clear representation of the traditional family hierarchy: the grandfather comes first, followed by the grandmother, granddaughter, and other characters, each acting according to their social position in the family hierarchy.

However, it is important to remember that a folk tale is not intended only as an educational tool. One of its central purposes is to entertain. This dual nature of folk tales – as both instructive and entertaining – must be carefully preserved in translation. If the translator focuses too heavily on the didactic aspects, the resulting text may become overly moralistic and lose its appeal to young readers, thereby undermining the original function and spirit of the tale.

Characters

Characters in Russian, Kazakh, and English folk tales are typically constructed as contrasting pairs who come into contact with one another: the wise and the foolish, the brave and the cowardly, the generous and the greedy, the honest and the deceitful, the poor and the wealthy. Through such character contrasts, their behaviors, and their actions, the unknown authors of folk tales aimed to convey universal truths and culturally significant values to younger generations.

Linguistically and stylistically, these oppositions are often reinforced through the use of emotionally charged vocabulary and specific adjectival choices. For instance, in many Russian folk tales, the bear is regularly described with the epithet *kosolapyj* (literally *pigeon-toed*, but more contextually accurate as *clumsy*), while the fox is frequently referred to as *hitraya* (*sly* or *cunning*). Such character-defining adjectives are often repeated throughout the text to reinforce the traits.

A similar phenomenon is observed in English folk tales for young readers. In some versions of “The Gingerbread Man” (a tale that bears plot similarities to the Russian “Kolobok”), the adjective *little* is repeated extensively: “*Once upon a time, there were a little old woman and a little*

old man who lived in a little cottage near the river. The little old woman and the little old man were hungry...” This repetition not only simplifies the language for early readers but also creates a specific rhythm and emotional tone.

In Kazakh tales, adjectives can carry symbolic meaning. For example, in the tale “Totambai”, the word *qara* (black) is used not simply as a color adjective but as a symbol of evil and impending danger. This figurative use deepens the cultural layer of the story.

However, contrary to initial expectations, the analysis revealed that descriptive adjectives were not overly common in the considered texts, particularly in beast tales and domestic tales, where their usage was minimal. Magic tales presented more variation: some contained a relatively rich adjectival language, while others were more reserved. When used, such adjectives often had an archaic or elevated tone, contributing to the overall atmosphere and stimulating the child’s emotional response. This was more evident in the Russian and Kazakh tales, as the English ones turned out to be more colloquial in style than initially expected.

Regardless of the density or style of description, the translator must carefully analyze how characters are portrayed in the source text and seek to reproduce an analogous effect in the target language. The emotional and evaluative tone associated with each character must be preserved. A coward must evoke the same sense of contempt, a sage must command the same respect, and a hero must inspire admiration in both the original and translated versions. In this sense, the translator’s task involves not only linguistic equivalence but also cultural and emotional resonance.

Motifs and images

Depending on the type of folk tale, certain motifs and images in Russian, Kazakh, and English traditions may vary significantly.

In domestic folk tales, however, these differences are generally less pronounced. Typical protagonists include a husband and wife, a worker and his employer, a father and his sons, etc. For instance, the English folk tale “*The Three Sillies*” features a farmer’s daughter and her suitor; the Russian tale “*Fedul and Malanya*” centers on a married couple; while in the Kazakh tale “*Siqyrlı ton*” (“The Wonderful Fur Coat”), the main characters are the cunning poor man Aldar Kose and a wealthy bai. The setting in such stories is usually a household, a village community, or a small kingdom. Domestic folk tales are widespread in Russian folklore and relatively common in Kazakh tradition. In contrast, this type of narrative appears less frequently in English, Scottish, and Irish folk tales written in English.

Hero tales show many similarities across Russian, Kazakh, and English folk traditions. As a rule, they feature a strong and brave warrior who rescues the weak and the oppressed.

Beast tales may also exhibit similar motifs across cultures, although the selection of animal characters tends to vary. Russian and Kazakh folk tales are particularly close in this regard, frequently featuring animals such as the hare, fox, bear, and wolf. Reflecting the nomadic heritage of Kazakh culture, horses are also common characters in Kazakh stories. In Russian tales, birds such as the rooster and hen often appear, while Kazakh stories frequently include the eagle and other birds of prey. English beast tales share some of these animal characters – such as the bear, fox, wolf, hen, and cat – but also feature others that are rare or absent in Russian and Kazakh folklore, such as pigs or piglets. Despite these differences in character selection, the traits ascribed to animals are largely consistent across the three traditions: the fox is typically portrayed as cunning, the rabbit or hare as timid, and so on.

One of the significant challenges in translating beast tales lies in the grammatical differences between languages. For instance, the fox is typically portrayed as female, while the bear is commonly male in both Russian and English traditions. In Russian, these gender associations are explicitly marked through verb and adjective endings, making the characters’ gender immediately recognizable to the reader. However, English, where grammatical gender is largely absent, and Kazakh, which has no gender category at all, do not offer such overt grammatical cues. As a result, maintaining these gendered nuances in translation can be particularly challenging.

Magic tales demonstrate significant differences across Russian, Kazakh, and English folk traditions. In English, Scottish, and Irish folklore, such tales are particularly prevalent and feature a

wide array of fantastical beings, including fairies, giants, brownies, and various magical objects like enchanted rings and wands. Russian and Kazakh folklore also have a rich tradition of magic tales, each with a distinctive set of characters and magical elements. For instance, Russian tales frequently feature *Baba Yaga* (an evil witch), *Leshiy* (a forest spirit), or the *skatert-samobranka* (a magic tablecloth that provides food on command). Kazakh magic tales often include characters and motifs that reflect Persian cultural influence, such as *Peri* (a beautiful fairy-like maiden with supernatural powers) and *Aydahar* (a dragon or multi-headed serpent that guards treasures or abducts young maidens).

This cultural and mythological diversity presents challenges for the translator, who must choose between two primary strategies: foreignization (retaining the original cultural references and preserving the source text's exoticisms) or domestication (adapting elements to align with the target culture's expectations). For example, *Baba Yaga* may be translated simply as *witch* or *ogress*, depending on the context and the target audience's familiarity with Slavic folklore.

Although Russian, Kazakh, and English folk tales share similarities in terms of composition, motifs, and underlying intentions, which generally cause only minor difficulties for translators, they also contain specific features that pose more significant challenges. The following are some of the key issues identified in the course of the analysis.

1. Archaic vocabulary and grammatical forms

Russian and Kazakh folk tales are traditionally marked by the use of relatively archaic language. This is evident in the presence of outdated vocabulary and grammatical forms, such as the Russian words *chelo* (forehead), *sluzhiviy* (soldier), and verbs like *glyad'* (close in the meaning to 'saw', 'noticed'). The use of archaisms in these texts helps to preserve the spirit of folk traditions and cultural heritage. Archaic language contributes to the creation of a particular atmosphere, allowing the reader to feel the national flavor of the past events, which could be lost if modern synonyms were employed. In contrast, English folk tales typically do not feature such a rich use of archaic language. This is likely because many Russian and Kazakh folk tales are significantly older and were passed down orally for much longer before being written down, while English folk tales were often recorded more recently.

The translator's task is to strike a balance between the need to convey the meaning and preserve the original effect through the use of archaic forms or words. This presents a challenge, as not all archaic words in one language have direct or regular equivalents in the target language. Even when such equivalents exist, their shades of meaning may differ.

As the analysis of existing translations revealed, the translator may adopt one of the following strategies when rendering an archaic form:

a) *Finding an analogous archaic word or structure in the target language.*

This strategy can be applied only rarely, as it is often difficult to find an archaic equivalent in the target language that is stylistically appropriate and has the same shades of meaning.

b) *Using a neutral synonym for the archaic word or word-form, while compensating for the loss by introducing another archaism elsewhere in the text to preserve the overall effect.*

This strategy is commonly used when translating various literary genres and forms. However, in the case of folk tales, the translator must carefully assess whether using an equivalent archaism in the target language is appropriate or necessary. This choice largely depends on the specific language pair. For example, when translating from Russian into Kazakh, the use of this strategy is more likely due to similar stylistic traditions and a shared cultural and historical background. On the other hand, when translating from Russian or Kazakh into English, this approach is rarely applied. English folk tales are usually written in relatively modern language, and translations of Russian or Kazakh folk tales into English tend to favor domestication, i.e. adapting the text to the stylistic norms of the target culture rather than preserving its original archaic tone or linguistic flavor.

c) *Substituting the archaism with a modern neutral synonym without attempting to compensate for the loss.*

In the analyzed folk tales, only a few truly archaic words were identified, and in most cases, they were rendered using this third strategy. This was partly due to the lack of appropriate

equivalents in the target language, and partly because the archaic elements did not carry significant stylistic or cultural weight.

For example, in the Russian folk tale “Fedul and Malanya”, the sentence:

“*Tak i metalsya: to za odno delo skhvatitsya, to za drugoe, pokuda ne vorotilas' s polya Malanya*” was translated as:

“*He kept running from one thing to another until Malanya came back from the field.*”

In this case, the archaic word *pokuda* and the archaic verb *vorotilas'* were replaced by the neutral *until* and *came back*. These substitutions were made because they have no direct archaic counterparts in English, and their presence in the original does not contribute significantly to the overall tone or meaning of the passage. However, the style of the original was somewhat changed: the English version became more modern.

2. Culturally marked common nouns

Culturally marked words (realia) have no equivalents in another culture. Such lexical units reflect the uniqueness of a people, serve as cultural markers, and carry part of the cultural code. Among such we can find words related to traditional food, beverages, clothing, utensils, weapons, forms of address, names of social ranks, etc.

Having no equivalents in the target language poses a significant challenge for the translator of a folk tale. In such cases, the translator typically chooses between two general strategies – domestication and foreignization – or attempts to strike a balance between the two, especially when a large number of culturally specific elements are present in the source text.

Under the domestication approach, the translator adapts the culturally marked unit by substituting it with a close equivalent or an analogue familiar to the target audience. This can involve:

- using a word that conveys a similar meaning (e.g., English *ale* rendered as *pivo* in Russian);
- choosing a generalized or neutral term (e.g., Russian *kasha* translated as *porridge* or *gruel*),
- employing explication to explain the meaning of the culturally specific realia (e.g., Kazakh *kimeshek* translated as *a traditional shawl worn by married women*).

In some cases, especially when the cultural reference is not essential to the plot, the translator may even opt for omission.

By contrast, the foreignization strategy aims to preserve the cultural flavor of the source text. This can be done through: a) transcription or transliteration (or a combination of both), which retains the original form of the realia in the target language script; b) transcription/transliteration accompanied by explication, which provides a brief explanation to help the target reader understand the culture-specific term.

Culturally marked words can be found in all kinds of folk tales, but in the analyzed texts, they were particularly frequent in Kazakh folk tales. For example, *dzhigit* (a young warrior, a rider) and *kalym* (a traditional form of bride price or dowry paid by the groom to the bride's family).

It is interesting to note that in many Russian translations of Kazakh tales available online, translators preserved many culturally marked words through transcription or transliteration. For instance, in the Russian translation of the Kazakh tale “Zhanadil”, words such as *zhalmouz-kempir* (ogress), *kaurdak* (a meat dish), *dyau* (wicked and silly giant), and *zhantak* (a plant growing in deserts) were retained, though many readers may not know them.

On the one hand, this approach helps the translator create a specific cultural atmosphere; on the other hand, it makes the text sound rather unnatural. The translator could have applied generalization, explication, or other translation methods in at least some cases to improve readability while maintaining cultural authenticity.

3. Anthroponyms and other proper names

In Russian folk tales, the translation of proper names and nicknames plays a significant role. They are often rendered into English through transliteration or transcription. For example, the names *Ivan*, *Vasilisa* and *Elena/Yelena*. In fact, the choice of personal names in Russian folk tales is rather limited. The same applies to English folk tales. In many English stories, the main character is often named Jack, as seen in “*Jack and the Beanstalk*”, “*Jack the Giant Killer*”, and “*Lazy Jack*”. In

contrast, Kazakh folk tales contain a much wider variety of personal names. Examples include *Zhirenshe*, *Karashash*, *Zhanadil*, *Yermagambet* and many others. In translation, these names are usually transliterated or/and transcribed.

A significant challenge in translation arises when dealing with derivatives of personal names. The Russian language offers a rich system of name modifications, including diminutives, affectionate forms, shortened versions, and occasionally those with slightly offensive connotations. For example, the name *Ivan* has numerous variants such as *Vanya*, *Vanechka*, *Vanyusha*, *Van'ka*, *Ivanushka* and even *Ivashka*.

Many linguists believe that such derivatives should not be transcribed directly. Instead, they recommend to restore the full form of the name and then apply transcription or transliteration. This approach is considered appropriate, since speakers of other languages, especially children who have little or no experience with other cultures, may not recognize the link between the original name and its derivative. As a result, the emotional or evaluative nuances in the derived form may be lost. However, some researchers disagree with this view. They argue that using the full name in the context of a folk tale might sound excessively formal and could alter the perception of the character [9, 41–42].

Therefore, in certain cases, it may be more effective to retain one derivative form and use it consistently throughout the story. This can help the child reader understand that this is simply another version of the same name, typically used by close characters such as the mother or friends. A common example is *Ivanushka*, which is often preserved and rendered in this form (*Ivanushka*).

For two-word names, nicknames, and descriptive names, translators often use loan translation (calque) or a combined approach involving both calque and transcription/transliteration. Examples include the translations of *Vasilisa Prekrasnaya*, *Ivanushka-durachok*, and *Mar'ya-iskusnica* as *Vasilisa the Beautiful*, *Ivan the Fool*, and *Maria the Magic Weaver*, where the original meaning is preserved through descriptive phrases.

4. Repetitions

Many folk tales, especially Russian and Kazakh, make use of various types of repetition for expressive purposes. These include morphological reduplication, recurrent repetitions of the same word, parallel constructions, and other techniques that enhance the stylistic effect.

In many cases, when translating between Russian and Kazakh, this does not present a significant problem, since both languages naturally employ repetition as a stylistic device. The translator simply chooses a suitable grammatical equivalent of the reduplication or repeats the word where it fits the context. However, in some cases, it is not possible to reproduce the same repeated words or forms in one language exactly as they appear in the other. In such situations, a compensation technique is used. The translator may omit repetition in one part of the text and introduce it in another, in order to preserve the rhythm and stylistic intention of the original.

For example, in the Russian folk tale “Teremok” (translated into English as “The Wooden House” or “A Little Hut”) and its Kazakh version “Uishik”, we find the following passages:

Russian original:

Stoit v pole teremok-teremok. On ne nizok, ne vysok, ne vysok. Bezhit mimo myshka-norushka. Uvidela teremok, ostanovilas' i sprashivaet: Kto, kto v teremochke zhivyot? Kto, kto v nevysokom zhivyot?

Kazakh translation:

Bul ormanda bolgan oqiga edi. Ashyq alanqajda kip-kishkentaj eski yjshik turgan. Birde ony qasynan zhygirip otip bara zhatqan tyshqan koredi. Tyshqan toqtap: Syp-syjkimdi, kip-kishkentaj bul yjshikte kim bar dep syrajdy?

As we can see, the rhythm and expressiveness were preserved in the Kazakh version through partial reduplication of word roots, which is a common stylistic device in the Kazakh language.

In English, however, this strategy does not work as effectively as in Russian or Kazakh. Below is the translation of the same text fragment into English:

There stood a small wooden house (teremok) in the open field. A mouse ran by. "Little house, little house! Who lives in the little house?" Nobody answered. The mouse went into the house and began to live there.

As we can observe, the translator tried to retain repetition by repeating *little house* twice in the first sentence. This choice sounds emphatic in English, but if such repetition is used too frequently, it may appear unnatural to an English-speaking audience. Other repeated elements from the Russian version, such as "*Кмо, кмо*", were not preserved in translation. This slightly affected the final result, making it stylistically different from the original.

The challenges that the translator faces when working with folk tales are not limited only to the mentioned above. Differences in grammatical word order, the use of stylistic devices such as metaphors and metonymies, and the translation of titles represent only a small part of the issues that both researchers and translators may encounter.

DISCUSSION

Translators of folk tales play a crucial role in adapting culturally embedded messages, ensuring that they remain accessible and relevant to young readers while preserving essential moral lessons, as well as genre-specific and linguistic characteristics.

Looking back at literary works of the past, many pieces traditionally regarded as children's literature were not originally intended as such. Most folklore legends, ballads, poems, and tales now included in children's textbooks or collections were created without a specific target audience in mind. The dual audience of both adults and children may create the false impression that translating children's literature does not require special approaches or techniques. In some cases, this duality indeed simplifies the translator's task, as they do not always need to adapt the text exclusively for a child audience. However, this is not always the case, as the translation of children's literature, and folk tales in particular, has its specific features.

The analysis conducted in this research demonstrates that different cultures and regions may share both universal and national characteristics in their folk tales. Universal elements appear at various textual levels, including plots, motifs, character types, and moral lessons. Even linguistic features and composition show similarities across many folklore traditions.

The translation of folk tales presents its unique challenges, no matter in what language the folk tale was created. The translator must not only convey the content of the story but also reflect national identity and peculiar narrative style. In many cases, adaptation is necessary to ensure that the text remains engaging and comprehensible for a young audience while retaining its cultural authenticity. Translators must balance fidelity to the original with the sociocultural adaptation for the target audience, ensuring the preservation of pragmatic and semantic features. This necessitates a dual competency: understanding the text's cultural and historical roots while making it accessible to new readers.

Translation of the folk tales involves the use of strategies such as domestication (bringing the text closer to the target culture) and foreignization (preserving elements of the source culture). The choice between these strategies depends on the specific objectives of the translation and its intended audience. A good translation requires not only linguistic adjustments for the target audience but also a conceptual rethinking of cultural realities. For instance, the Russian word *царевна* is often translated as "princess" (but not *tsarevna*) or the Kazakh word *батыр* as "warrior" instead of *batyr* aligning them with more familiar concepts in other cultures. Such choices demonstrate how translators mediate between cultures while striving to preserve the integrity of the original work.

Translators may encounter challenges at all levels of language (vocabulary, grammar, and style) and in some cases, it is only their intuition and experience that guide them toward the most appropriate rendition.

Overall, translating children's literature involves both linguistic and cultural mediation. Understanding the balance between preservation and adaptation is crucial for maintaining the text's integrity while ensuring its accessibility for new generations of readers. Translation is always "a

risk game where translators calculate risks and take decisions,” uncertain whether they have considered all possible options. In fact, some degree of uncertainty remains even after the translator has made a choice, as translation is not an exact science but rather a mixture of prior experience, creativity, and proficiency in both language and culture [10, 51].

CONCLUSION

Folk tales are an essential tool in educational and upbringing programs aimed at fostering cultural values, civic identity, and global citizenship skills. By integrating traditional narratives with modern themes, educators can develop a balanced approach that respects national heritage while preparing children to navigate the complexities of the globalized world.

A child cannot be confined solely within the boundaries of their own culture. Knowledge of other cultures, lifestyles, and differing or shared values can be effectively introduced through the folk tales of other nations. However, this becomes challenging if the child does not speak or has limited knowledge of other languages. In this context, the role of translation becomes invaluable.

Modern approaches to translation demand not only a strong command of both source and target languages, but also an in-depth understanding of cultural specifics and sensitivity to the target audience. In the case of children, the translator must remember that the young reader may not yet be familiar with many aspects of their own culture, let alone foreign ones. At the same time, the translated text must sound natural and ‘smooth’ in the target language. The reader should not stumble or struggle with awkward phrasing.

Therefore, the translator must be ready to take part in a creative process, adapting the text when necessary while considering the characteristics and needs of the young audience. This makes it possible to strike a balance between preserving the original message and making the story accessible, engaging, and enjoyable for a new generation of readers. Translation thus becomes “an ethical encounter between languages” [11, 47], in which the translator takes responsibility for welcoming the foreign into their own linguistic and cultural home.

INFORMATION ON FINANCING

This study was conducted within the framework of a grant-funded project for scientific and/or scientific-technical research for the years 2024–2026 (Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan) under the project titled “Fostering Cultural Values and Civic Identity in the Multilingual Space of Kazakhstan in the Era of Globalization” (IRN AP23487659).

REFERENCES:

- 1 Borgul', N.M., Ryspaeva, D.S., Akhmetova, G.S. (2022) Ispol'zovanie fol'klornykh tekstov dlya razvitiya yazykovykh i perevodcheskikh kompetenciy na zanyatiyakh po hudozhestvennomu perevodu [Using folklore texts for the development of language and translation competencies at the literary translation classes] // Sopostavitel'naya lingvokul'turologiya. Seriya “Konceptual'nyj i lingval'nyj miry” [Comparative Linguoculturology. Series "Conceptual and Linguistic Worlds"], 22. - Saint-Peterburg. [in Russian]
- 2 Chouit, A.A (2019) Critical Evaluation of Venuti’s Domestication and Foreignization // Theory of Translation. Revue Traduction et Langues, 18(1).
- 3 Ajtony, Zs. (2017) Taming the Stranger: Domestication vs Foreignization in Literary Translation // Acta Universitatis Sapientiae, Philologica, 9 (2).
- 4 <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/value>
- 5 Gryaznova, E.V., Afanas'ev, S.V. (2019) O sootnoshenii ponyatiij “cennosti”, “duhovnye cennosti” i “kul'turnye cennosti” [On the relationship between the concepts of “values”, “spiritual values”, and “cultural values”] // Innovacionnaya ekonomika: perspektivy razvitiya i

sovershenstvovaniya [Innovative Economy: Prospects for Development and Improvement], 5 (39). [in Russian]

6 Kennedy, X.J., Gioia, D., Bauerlein, M. (2006) The Longman dictionary of literary terms. Pearson Longman.

7 Autleva, F.A. (2005) Fol'klornye i literaturnye tradicii v hudozhestvennom tvorchestve i perevodcheskoj deyatel'nosti S.YA.Marshaka [Folk and literary traditions in the literary works and translations of S.Ya. Marshak] – Abstract of the dissertation for the degree of candidate of philological sciences. Maykop.

8 Goreninceva, V.N. (2018) Strategii perevoda krossover-literatury (na materiale russkoyazychnyh versij epicheskogo fentezi R.Adamsa “Obitateli holmov”) [Translation strategies for crossover literature (Based on the Russian-language versions of R. Adams' epic fantasy “Watership Down”)]. - Text. Book. Publishing: scientific and practical journal. - Tomsk: Publishing house of Tomsk State University, 18. [in Russian]

9 Ryspayeva, D.S., Borgul, N.M., Akhmetova, G.S. (2021) et al. Translation of folklore texts: a textbook. Moscow; Berlin: Direct-Media.

10 De Leon, C. M., Guerra, J.M.C. (2022) Spoiled for Choice? Uncertainty facing options in translation // Translation and Interpreting. Vol.14, No 2.

11 Foran, L. (2023) Untranslatability and the ethics of pause // Perspectives. Studies in Translation Theory and Practice. - Vol.31, No 1.

Received: 05.04.2025

Балалар әдебиетінің аудармасында қолданатын тиімді тәсілдері: Халық ауыз әдебиетіндегі мәдени және әмбебап құндылықтарды сақтау

Н.М. Боргуль¹, Л.Е. Дальбергенова¹

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Мақалада халық ертегілерін аудару мысалында балалар әдебиетін аудару мәселелері қарастырылады. Халық ертегісі фольклор жанры ретінде, көбінесе мақсатты аудиториясына байланысты балалар әдебиетіне жатқызылады, және ол көркем әдебиеттің басқа жанрлары мен түрлерімен салыстырғанда ұқсас әрі ерекшеленетін белгілерге ие, сондықтан аудармашы бұл ерекшеліктерді ескеруі қажет. Аудармашының міндеті тек ертегінің ойын-сауықтық қызметімен шектелмейді, өйткені ертегі дидактикалық қызметті де атқарады: ол балаға өз мәдениеті мен өзге мәдениеттер туралы білім алуға, белгілі бір мәдени ерекшеліктер туралы түсінік қалыптастыруға, сондай-ақ мәдени және жалпыадамзаттық құндылықтарды дамытуға көмектеседі. Осыған байланысты халық ертегілерін аударудың ерекшеліктерін білу аса өзекті болып табылады.

Мақалада орыс, қазақ және ағылшын ертегілерінің лингвистикалық, мәдени, композициялық және басқа да ерекшеліктері талданады. Негізгі зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы, лингвостилистикалық және аударматанулық талдау қолданылады. Авторлар аударманың бірқатар маңызды мәселелеріне тоқталып, оларды еңсеру стратегияларын қарастырады.

Кілт сөздер: көркем аударма, балалар әдебиеті, халық ертегісі, мәдени құндылықтар, аударма стратегиялары.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Боргуль Н.М., Рыспаева Д.С., Ахметова Г.С. Фольклорлық мәтіндерді тілдік және аударма компетенцияларын дамытуда қолдану // Салыстырмалы лингвокультурология.

Серия «Концептуалды және лингвистикалық әлемдер», 22-шы шығарылым. – Санкт-Петербург, 2022. – Б. 95-106.

2 Chouit A. A Critical Evaluation of Venuti's Domestication and Foreignization // Theory of Translation. Revue Traduction et Langues, 18(1). – 2019. – Pp.72-82.

3 Ajtony Zs. Taming the Stranger: Domestication vs Foreignization in Literary Translation // Acta Universitatis Sapientiae, Philologica, 9 (2), 2017. – Pp.93-105.

4 <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/value>.

5 Грязнова Е.В., Афанасьев С.В. «Құндылықтар», «рухани құндылықтар» және «мәдени құндылықтар» ұғымдарының өзара байланысы / Инновациялық экономика: даму және жетілдіру перспективалары. – № 5 (39), 2019. – Б.38-44.

6 Kennedy X.J., Gioia D., Bauerlein M. The Longman dictionary of literary terms. Pearson Longman, 2006.

7 Аутлева Ф.А. Фольклорлық және әдеби дәстүрлер С.Я.Маршактың көркем шығармашылығы мен аударма қызметінде. – Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты. – Майкоп, 2005.

8 Горенинцева В.Н. Кроссовер-әдебиетінің аударма стратегиялары (Р.Адамстың «Холм тұрғындары» эпикалық фэнтезиінің орыс тіліндегі нұсқасы материалында) / Текст. Книга. Книгоиздание = Text. Book. Publishing: ғылыми-практикалық журнал / Томск мемлекеттік университеті. - Томск: Томск мемлекеттік университетінің баспасы, 2012-2018. – №18. – 2018. – Б. 24-43.

9 Ryspayeva D.S., Borgul N.M., Akhmetova G.S. et al. Translation of folklore texts: a textbook. – Moscow; Berlin: Direct-Media, 2021. – 112 p.

10 De Leon, C. M., Guerra J.M.C. Spoiled for Choice? Uncertainty facing options in translation // Translation and Interpreting, 2022 – Vol.14. – No 2. – Pp.50-67.

11 Foran L. Untranslatability and the ethics of pause // Perspectives. Studies in Translation Theory and Practice, 2023. – Vol.31. – No 1. – Pp.44-58.

Материал 05.04.2025 баспаға түсті

Эффективные подходы к переводу детской литературы: сохранение культурных и универсальных ценностей в народных сказках

Н.М. Боргуль¹, Л.Е. Дальбергенова¹

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В статье рассматриваются вопросы перевода детской литературы на примере перевода народных сказок. Народная сказка как жанр фольклора, часто относимый к детской литературе из-за своей целевой аудитории, обладает как рядом сходных, так и отличительных черт по сравнению с другими жанрами и формами художественной литературы, которые переводчику необходимо учитывать. Задача переводчика усложняется тем, что, помимо развлекательной функции, сказка выполняет также дидактическую: она помогает ребёнку получить знания о своей и чужих культурах, сформировать представление об определённых культурных особенностях, а также развить как культурные, так и общечеловеческие ценности. В этой связи знание особенностей перевода народных сказок представляется особенно актуальным.

В статье анализируются лингвистические, культурные, композиционные и другие особенности русских, казахских и английских сказок. В качестве основных методов исследования используются сравнительно-сопоставительный, лингво-стилистический и переводоведческий анализ. Авторы подробно останавливаются на некоторых значимых проблемах перевода и рассматривают стратегии их преодоления.

Ключевые слова: художественный перевод, детская литература, народная сказка, культурные ценности, стратегии перевода.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Боргуль Н.М., Рыспаева Д.С., Ахметова Г.С. Использование фольклорных текстов для развития языковых и переводческих компетенций на занятиях по художественному переводу // Сопоставительная лингвокультурология. Серия «Концептуальный и лингвальный миры», выпуск 22. – Санкт-Петербург, 2022. – С. 95-106.
- 2 Chouit, A. A Critical Evaluation of Venuti's Domestication and Foreignization Theory of Translation // Revue Traduction et Langues, 2019). – 18(1). – Pp.72-82.
- 3 Ajtony Zs. Taming the Stranger: Domestication vs Foreignization in Literary Translation // Acta Universitatis Sapientiae, Philologica, 2017. – 9 (2). – Pp.93-105.
- 4 <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/value>
- 5 Грязнова Е.В., Афанасьев С.В. О соотношении понятий «ценности», «духовные ценности» и «культурные ценности». / Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, 2019. – № 5 (39). – С.38-44.
- 6 Kennedy X.J., Gioia D., Bauerlein M. The Longman dictionary of literary terms. Pearson Longman, 2006.
- 7 Аутлева Ф.А. Фольклорные и литературные традиции в художественном творчестве и переводческой деятельности С.Я.Маршака. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Майкоп, 2005.
- 8 Горенинцева В.Н. Стратегии перевода кроссвер-литературы (на материале русскоязычных версий эпического фэнтези Р.Адамса «Обитатели холмов») / Текст. Книга. Книгоиздание [Текст] = Text. Book. Publishing : научно-практический журнал / Томский государственный университет. – Томск: Издательство Томского государственного университета, 2012-2018. – № 18. – 2018. – С.24-43.
- 9 Ryspayeva D.S., Borgul N.M., Akhmetova G.S. et al. Translation of folklore texts: a textbook. - Moscow; Berlin: Direct-Media, 2021. – 112 p.
- 10 De Leon, C. M., Guerra J.M.C. Spoiled for Choice? Uncertainty facing options in translation // Translation and Interpreting, 2022. – Vol.14. – No 2. – Pp.50-67.
- 11 Foran L. Untranslatability and the ethics of pause // Perspectives. Studies in Translation Theory and Practice, 2023. – Vol.31. – No 1. – Pp.44-58.

Материал поступил в редакцию журнала 05.04.2025

MFTAP 16.31.4

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp268-282](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp268-282)

С.А. Итегулова

Қазақ Ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ СЮЖЕТТЕР МЕН КЕЙІПкерлерді КОМИКСТЕРГЕ БЕЙІМДЕУ

Мақалада комикстердің фольклорлық шығармаларды оқыту барысында алатын орны қарастырылып, комикстерді әдеби және фольклорлық туындылардың сюжеті негізінде әзірлеудің маңыздылығы мазмұндалған.

Зерттеудің мақсаты, негізгі бағыты мен идеясы – фольклорлық сюжеттер мен кейіпкерлерді комикстерге арқау етіп, балалардың ауыз әдебиетіне деген қызығушылығын қалыптастыру. Визуалданған қаһармандардың жас ұрпақ арасындағы танымалдылығын арттыру арқылы төлтума шығарманы оқуға деген ұмтылысты арттыру. Осы ретте икемделген комикстермен танысу балаларды әдебиет әлеміне ғана емес, шығармашылық әлемге де апаратын баспалдақ екендігі көрсетіледі. Комикстердің танымдық және

тәрбиелік тұрғыдан тигізетін әсеріне тоқталумен бірге, олардың педагогикалық және психологиялық мүмкіндіктерін баланың оқу дағдысын қалыптастырудағы тәсіл ретінде пайдалану жолдары да ұсынылған.

Мақала авторлары ғылыми-теориялық еңбектерді жүйелеу, салыстыру, талдау әдістерін қолдана келіп, комикстерді балалардың бойындағы тұлғалық қасиеттерді қалыптастырудың бір тетігі ретінде пайдалануды ұсынады. Тәжірибе жүзінде жүргізген зерттеу нәтижелерімен нақты мысалдар арқылы бөліседі.

Зерттеу аясында жүргізілген сауалнамалар нәтижелерін талдау негізінде қазақ тіліндегі комикстердің танымалдық деңгейі анықталып, оларды тиімді қолдану жолдары көрсетіледі. Зерттеу нәтижелері бойынша комикстердің құрылымы мен мағынасына талдау жасалып, олардың оқырмандарға тигізер игі әсері айқындалады. Сондай-ақ батырлық жырлар негізінде әзірленген комикстердің балалардың сөздік қорын дамытудағы рөлі көрсетіледі. Комикстер балалардың есте сақтау қабілетін дамытып, қиялын ұштайтын, жаңа білімді жалықтырмай қабылдауға мүмкіндік беретін жанр деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: кейіпкерлерді визуалдау, комикс, фольклор, бас қаһарман, оқу дағдысы, эстетикалық талғам.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Ата-бабамыздың «Заманына қарай адамы, адамына қарай амалы» деген қанатты сөзі бар. Қазіргі балалар қоршаған ортаны немесе ұсынылатын ақпаратты түрлі-түсті суреттер арқылы қабылдауға үйренген. Бала жан-жағын тани бастаған сәттен жарнамалар әлеміне тап болады. Көзін ашқаннан қоршаған түрлі жарнамалар олардың зейінін уақыты жағынан шектеулі, ал көлемі жағынан қысқа мәліметтер арқылы тиісті ақпаратты қабылдауға жаттықтырады.

Ақпаратты визуалдаудың заманауи процесі адамның, әсіресе балалардың оны қабылдау сипатын өзгертеді. Олар вербалды ақпаратқа қарағанда визуалды ақпаратты жақсырақ қабылдайды. Мәселен, белгілі бір затты құрастыру барысында ересек адамдардың өзі мәтінді оқығаннан гөрі суреттермен берілген нұсқаулыққа қарағанды ұнатады. Бұл ретте суреттер ақпаратты анық түсінуге септігін тигізеді.

Бүгінгі балалардың көлемді мәтіндерді оқығысы келмейтіні ащы шындық. Көркем шығарманы оқу арқылы эстетикалық талғамын кеңейтіп, уақытын пайдалы өткізетін оқушылар аз. Осы мәселені шешудің бір тетігі ретінде балаларға көркем әдебиетпен бірге түрлі комикстер ұсынылуда.

«Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігінде» комикстерді «логикалық тұрғыдан өзара байланысқан, бір ортақ оқиғаны баяндайтын суреттер жиынтығынан тұратын әдеби жанрдың бір түрі» [1:241] ретінде сипаттайды. Комикстерге берілген анықтамаларды түйіндей келе, «комикс – қандай да бір оқиғаны баяндайтын суреттер сериясы» деп қорытуымызға болады.

Қазақ тіліндегі комикстер басқа әдеби жанрларға қарағанда енді-енді дамып келе жатқанымен, әлемде комикстерді оқып өскен ұрпақтардың бірнеше легі қалыптасып үлгерді. Бүгінгі таңда шығармашылықтың бұл түрі тек балалар арасында ғана емес, үлкендер арасында да танымал. Комикстер балаларды әдебиет әлеміне жалықтырмай тартуды көздейді. Комиксте сөз өнері мен графика өнері тоғысады. Тілдік мәтін мен суретті ақпарат қатар жүріп, оқырманның зейінін келесі сюжетке қарай аударады. Оқу және көру дағдысы қатар қалыптасып, тіл байлығы мен қиялы бірге дамиды. Өйткені бұл жанрда жазылған кітаптың шамамен 80 пайызы иллюстрациялардан тұрады. Мәтін иллюстрациялармен біте қайнасып, сөйлемдер қысқа да нұсқа келеді. Ғылыми зерттеулерде мидың сол жартышары логикалық және аналитикалық ойлауға жауап беріп, тілдік қабілетті дамытатынын, ал оң жартышары сөз арқылы емес, символдар мен образдар арқылы бейнеленген ақпаратты қабылдап, қиялын, яғни шығармашылық пайымдауын дамытатынын айтады [2:244]. Демек комикстерді оқу барысында баланың оң және сол жартышарлары ақпаратты синхронды

түрде қабылдап және өңдеп отырады. Сөйтіп нейрондар арасындағы байланыстың пайда болуына ықпал етеді.

Әрине комикстер классикалық әдебиетті, халық ауыз әдебиетін ығыстырып шығара алмайды. Барлық жырларды, фольклорлық мұраларды комикс форматына ауыстыру мүмкін емес және де ол басы артық іс болар еді. Алайда осы мол мұрамен оқушыларды таныстыру үшін, фольклор әлеміне терең бойлату үшін фольклорлық кейіпкерлерді комикстер арқылы танымал ету, фольклорлық сюжеттер негізінде комикстер құрастыру, фольклорлық шығармаларды комикстерге бейімдеу арқылы түпнұсқа мәтінге деген қызығушылықты қалыптастыру мәселесін қолға алуға болады. Сондай-ақ комикстер оқушылардың визуалды ойлауын дамытуға жәрдемдеседі.

КІРІСПЕ

Комикстердің суреттер арқылы сипатталған оқиға екенін ескерсек, мұндай суретті оқиғалар тасқа қашалған таңбалардан бастау алады деген ойға жетелейді. Тура аталмағанмен, адамзат тарихындағы бізге жеткен құнды ескерткіштердің бірегейі – петроглифтерді комикстердің түпатаасы ретінде қабылдау нышандары байқалады.

Бүгінгі комикстер түрлі түсті бояумен салынып, танымдық сипатта құрастырылады, оқиғалары шытырман, ал тілі жеңіл әрі тартымды болып келеді. Туындылар ақпаратты қарапайым да түсінікті етіп жеткізуді көздейді. Комикстер жай иллюстрациялар емес, оларда терең мағына, тұтас оқиға бар.

Комикстер иллюстрациялы кітаптан құрылымы жағынан ерекшеленеді. Мұнда суреттер нақты оқиғаны баяндаса, кейіпкерлердің сөздерді олардың характерін аша түседі. Мәтін мен суреттің өзара байланыстылығы сонша, бірінсіз бірін түсіну мүмкін емес. Сондай-ақ суреттердің реттілігі бұзылса, суреттердің бірін алып тастаса, ой тұтастығы жойылады.

Кей комикстерді оқып отырып, балалар арнайы тапсырмаларға кезігеді. Тапсырмаларды шеше отырып, оқиғаның қалай өрбитінімен танысады. Туғаннан қолына гаджет ұстап үйренген бала үшін суреттер мен ақпараттардың жылдам ауысып отыруы қалыпты дүние. Сюжеттер көші, олардың берілу қарқыны, әрекет түрінің алмасып отыруы, оқиғаның шешімін білуге ынтығу комикстер арқылы белгілі бір білім деңгейін қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Жастар қазір ауыз әдебиеті туындыларын көп оқымайды. Тіпті, бір кездері ата-аналары жастанып жатып оқыған танымал шығармаларды да қолдарына сирек ұстайды. Ал комикстерге деген қызығушылықтары басым. «Ендеше осы комикстерді балалардың оқу дағдысын қалыптастыру үшін неге пайдаланбаймыз?!» деген орынды сұрақ туындайды. Өйткені сапалы комикс жасөспірімнің бойындағы оқуға деген құлшынысын қалыптастыратын құбылысқа, басқаша айтқанда триггерге айналуы әбден мүмкін.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі комикстерді фольклорлық мұраларды танымал етудің бір тетігі ретінде қолдануымен, комикстердің баланы тұлға ретінде қалыптастырудағы психологиялық-педагогикалық мүмкіндіктерін атап өтуге талпынуымен, сонымен қатар комикстерге бейімделген фольклорлық сюжеттердің баланың сөздік қорын қалыптастырудағы маңызын айқындауға ұмтылысымен анықталады. Комикс қаһарманы ретінде жыр кейіпкерлерін алып қана қоймай, олардың бет-бейнесінің фольклорлық мәтінмен сәйкес келуінің маңыздылығын ашады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Комикстер бүгінде суретті-әдеби жанр аясынан шығып, танымдық-ақпараттық құрал деңгейіне көтеріліп отыр. Оларды әдістемелік құрал ретінде қолдану, тарихты оқытуда, шет тілін үйретуде пайдалану педагогикалық тәжірибеде бар. Десек те, «комикстер баланың терең ойлау мүмкіндіктерін тежейді» деген көзқарас та жоқ емес. Мәселен Н.В.Чернов пен Н.М. Макарованың зерттеулерінде «комикс – «клиптік ойлаудың жемісі» деп түйінделеді

[3:109]. «Қазіргі балалар мен жастар оны жеңіл меңгеретінін» көрсете келіп, «заманауи балалар журналының 80 % комикстерден тұратынын» айтады [3:109].

Қазіргі педагогикалық және психологиялық еңбектерде «клиптік ойлау» термині жиі кездеседі. «Клип» термині ағылшын тіліндегі «clip» сөзінен алынған. Қазақша мағынасы «қырку, кесу, қысқарту» дегенді білдіреді. Клиптік ойлау – әлемді қысқа, жарқын образдар арқылы қабылдау. Ойлаудың бұл типі туралы ең алғашқы пікірлер өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында жарық көре бастады. Канадалық философ М.Маклюэннің «Понимание медиа: Внешние расширение человека» еңбегінде клиптік ойлаудың қалыптасу жолдары туралы жан-жақты көрсетіледі. Ғалым технологиялардың адамға әсері туралы айта келіп, олар пікірлер мен ұғымдар деңгейінде жүрмейтінін, олардың сезімдік пропорцияларды немесе қабылдау үлгілерін біртіндеп, асқан дәйектілікпен және ешбір қарсылықсыз өзгертетінін атап өтеді [4:23].

Ғалым аталған еңбегінде комикстерге тұтастай бір тарауды арнайды. Визуалды ақпарат немесе бір-бірімен байланысты ақпарат аз берілетіндіктен комикстердің телевизиялық образдарды танудағы рөлі жоғары екенін айта келіп, «комикстер – телевизиялық образдарды танудың кілті» деп қорытады. Сондай-ақ «телевизияның қарыштап дамуы комикстерді ығыстырып шығарады» деген пікірін білдіреді [4:187].

Бұл терминді ғылыми айналымға енгізіп, өз тұжырымдарын білдірген келесі ғалым – американдық философ, әлеуметтанушы Э.Тоффлер болатын. Ғалым қоғамның дәстүрлі ойлаудан алшақтауының астарын бір ғана сәттік кадрлар мен мағынасы жоқ «клиптердің» көбеюінен іздеп, «клип-мәдениетте» өмір сүріп жатқанымызбен байланыстырады [5:119].

Ал зерттеуші А.А.Сорокин мен В.И.Краустың «Клиповое мышление» атты мақаласында клиптік сана туралы ғылыми көзқарастарды қорыта келіп, клиптік ойлаудың жетістіктері мен кемшіліктерін егжей-тегжейлі талдауға ұмтылыс жасалады. Клиптік ойлаудың алынған ақпаратты зерделеудегі жылдамдығы; сындарлы сәтте және күйзеліс жағдаяттарында тығырықтан шығатын жол табуға жәрдемдесетіні, ішкі түйсік арқылы дұрыс шешімді қабылдауға көмектесетіні оның тиімді жағы ретінде көрсетілсе, клиптік ойлауға бейімделу студенттің ойын шоғырландыруына кедергі келтіріп, жалпылау мен қорытындылау қабілетін азайтатынын, ойын жеткізудегі жүйелілікті жоятынын кемшілігі ретінде қарастырады [6:303-306].

Заманауи педагогтар комикстердің оқушыларға нақты бір тақырыптарды меңгертуде таптырмайтын құрал екенін дәлелдеп жүр. Бұл ретте тарих және қоғамтану сабақтарында медиабілім беру мәселесін қамтитын, белорус әріптестеріміздің мұғалімдерге арнап шығарған нұсқаулығын мысал ретінде келтіруге болады. Әсіресе, зерттеуші Т.Шумельдің комикстерді тарихты оқытудағы медиасауаттылықты қалыптастыру құралы ретінде қарастыруы және қол жеткен нәтижелерімен бөлісуі комикстерді тиімді қолдану арқылы оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттыруға болатындығын тағы бір мәрте дәлелдей түседі. Зерттеуші комикстерді сабақта қолданылуына қарай жіктей отырып, комикстер арқылы мифтерді, аңыздарды, қанатты сөздерді зерделеу мәселесіне зор мән береді [7:133-152].

Ал психология ғылымдарының докторы Л.Э.Семенова «Образовательные возможности комиксов и карикатур: аналитический обзор» атты мақаласында аталған жанрдың негізгі функциялары мен басымдылықтарына тоқталып, олардың цифрлық ұрпақ өкілдерімен жұмыс жасау барысындағы өзектілігін отандық және шет елдік тәжірибеге сүйене отырып айқындайды [8:78-85].

Н.Я.Симбирцева, Е.В.Корякина «Художественное своеобразие комикса: образовательный потенциал» атты мақаласында комикстердің құрылымдық-мазмұндық әлеуетіне тоқталып, олардың батысеуропалық білім беру тәжірибесінде бірнеше онжылдықтар бойы білім беру құралы ретінде қолданылып келе жатқанына баса назар аударады. Авторлар «педагог комиксті білім беру процесінде оқушыларды білім алуға ынталандыру, қабылдау дағдыларын дамыту, вербалды және бейвербалды ақпаратты қайта таныстыру, мультимодалды сауаттылығын көтеру мақсатында әлемді тану тәсілі және

пәнаралық байланысты қалыптастыру құралы ретінде тиімді қолдана алады» деп тұжырымдайды [9:35].

Білім берудің американдық жүйесіндегі комикстердің алатын орны, ағартушылық ортадағы көзқарастар туралы Дж.Янгтің еңбегінен комикстерді білім беру саласында қолдану жалпылай алғанда жағымды әсер тудыратынын байқадық [10].

Танымалдығы жағынан Батыс комикстерінен кем түспейтін жапондық мангалардың да бала тәрбиесіндегі орны ерекше. Манганы зерттеушілер оның жай ғана әдеби жанр емес, тұтас мәдениет екенін айтуда. Мангада мәтін мен бейнелеу өнері қабыса отырып, қызықты баяндалады. Оны жапон мәдениетіне апарар баспалдақ десек, қателеспейміз. Бүгінде жапондық комикстер әлемдік мәдениеттің бір бөлігіне айналды. Мангалардың бір ерекшелігі – адамның жас ерекшелігі мен жынысына қарай бейімделуі. Мәселен, «кодомо» балаларға арналса, «сёнэн» мен «сёдзё» жасөспірімдерге арналады. «Сейнен» ер адамдардың, ал «дзёсэй» әйелдердің қызығушылығына сай құрастырылады. Бұл жанрлардың әрқайсысы стилдік бірегейлігін сақтайды.

Мангалардың қай ғасырда пайда болғаны туралы тартысты пікірлер көп. Алғашқы жапондық комикстерді «сонау XII ғасырда пайда болған» деушілер де, «мангалар XX ғасырдың қыркыншы жылдарында батыс әскерилері апарған комикстердің ықпалымен дамыды» деушілер де бар [11].

Атауы ағылшынның «comic» (күлкілі) және «strip» (сурет) деген екі сөзінің бірігуі арқылы жасалып, мазмұны мәтін мен суреттер сериясынан тұратын шағын шығармалар қалың оқырманды әлі күнге тамсандырып келеді. Әлемдік тәжірибеде дидактикалық қана емес, идеологиялық құрал ретінде сәтті қолданылып келген бұл жанр бүгінгі қазақ қоғамына да жат емес. А.Ерболқызы дайындаған «Қазіргі қазақ комиксі» атты сұқбатта комикс жанры қазақ жұртына ертеден таныс екендігін айтады. Жүсіпбек Аймауытұлының XIX ғасырдың басында Қызылордада жарық көрген «Жаман тымақ» атты сықақ өлеңдер жинағының комикс форматында безендірілгенін мысал ретінде келтірген автор, бұл ұлттық әдебиеттің сан қырлығынан хабар береді деп түйіндейді [12].

Қазақ комикстері көбіне балаларға арналған журналдарда жарияланады. Балаларға арналған әдебиеттің заманауи жанрларының біріне жататын бұл туындыларды танымдық және тәрбиелік құрал ретінде пайдалану орын алған. Сондай-ақ халық ертегілері немесе жеке авторлардың ертегілерін комикс түрінде ұсыну тәжірибесі де кездеседі. Отандық комикстер саласында бірегей өнімдерімен танымал бола бастаған Khan Comics баспа үйінің өнімдерін айта аламыз.

Шетелдік авторлардың танымал комикстерін қазақ тіліне аудару мәселесімен Step&World Publishing баспа үйі айналысып жүр. Осы баспадан жарық көрген сәтті аудармалардың қатарында Казу Кибуишидің «Тұмар: Тас қарғысы» комиксін атауға болады. Қазақ оқырмандарын әлем әдебиетімен қазақ тілінде таныстырып, сапалы аударма жасауды мақсат еткен ұжымның жасөспірімдердің оқу мәдениетін қалыптастыруға қосып жүрген үлесі мол.

Фолиант баспасынан жарық көрген Майк Барфилдтің «Комикстегі әлем тарихы» атты кітабы оқырманын ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі қызықты тарихи оқиғалармен таныстырса, осы автордың «Комикстегі жаратылыстану» кітабы жан-жануарлар әлемінің қызықтары мен ғылыми бағыттағы жаңалықтар туралы мағлұмат береді.

Фольклорлық мұраларымызды, төл мәдениетімізді комикстер арқылы дәріптеп, әлем халықтары ұстанып жүрген тәсілдерді ұтымды пайдалануға жасалған қадамдардың қатарында «Мемлекеттік тілді дамыту қоры» ұйымдастырған Qazaq Comics веб-сайтын атап өтуге болады. Бұл веб-сайттағы комикстер ауыз әдебиетіндегі үш жанрды қамтиды. Керкұла атты Кендебай, Ер Тарғын, Ер Төстік, Алпамыс батыр, Қобыланды батыр, Қамбар батырларларға арналған комикстер батырлық жырлардың негізінде жасалса, «Кенесары-Наурызбай», «Жалаңтөс баһадүр», «Райымбек», «Махамбет» комикстері тарихи оқиғаларға негізделеді. Ал «Айша бибі», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Естай – Хорлан» комикстері халқымыздың ғашықтық жырларын насихаттайды.

НӘТИЖЕЛЕР

Комикстердің қазақы ортада қаншалықты танымалдығын білу, оқырманның қандай комикстерге қызығатынын анықтау, бүгінгі таңға дейін қазақ тілінде жарық көрген комикстердің ел арасындағы таралу деңгейін байқау, батырлық жыр сюжеттерін комикспен берудің жырды насихаттаудағы тиімділігін болжау мақсатында сауалнама жүргізген едік.

Сауалнамаға барлығы 92 адам қатысып, олардың жас ерекшеліктері 13-60 жас аралығын қамтыды. Респонденттердің әлеуметтік құрамы оқушы, студент, ата-ана және мұғалімдерден тұрды. Сауалнама жалпы 10 сұрақтан (анықтаушы сұрақтар, бағытталған сұрақтар) құралды.

Респонденттерге «Белгілі бір кітапты оқуыңыз үшін ішінде түрлі түсті суреттер болу маңызды ма?», «Сізге қандай кітап оқыған ұнайды?», «Ішінде ешбір иллюстрациялары жоқ кітапты оқисыз ба?», «Ұзақ мәтіндері бар, ішінде ешбір иллюстрациялары жоқ кітап сізге қалай әсер етеді?» деген сұрақтарды қою арқылы оқырманның кітапты таңдауына кітаптың рәсімделуінің қаншалықты әсер ететінін білгіміз келді.

«Белгілі бір кітапты оқуыңыз үшін ішінде түрлі түсті суреттер болу маңызды ма?» деген сұраққа қатысушылардың 63 %-ы «жоқ, маңызды емес» деп жауап берсе, 20,7 %-ы «мән бермегенін» айтады. Ал 12 % респондент мұның «маңыздылығын» атап өтеді. Қалған 4,3 %-ы «Бұл адамның жасына, оқудың мақсатына және жеке талғамына байланысты. Балалар үшін түрлі түсті кітап қызығырақ болады», «Суреттер болуы міндетті емес, бірақ кейбір жанрлар үшін визуалды элементтер қажет», «Бар болса, жақсы әрі қызық болады», «Егер беттер әдемі болса, оқуға жеңіл болады» деп түйіндейді.

«Сізге қандай кітап оқыған ұнайды?» деген сұраққа респонденттердің 79,3 %-ы «кітаптың жалпы мазмұнына қарайтынын» айтқанымен, 10,9 %-ы «суреттермен безендірілген кітаптар ұнайтынын» жасырмайды. Қалған 9,8 % өздеріне ұнайтын тақырыптарды жазған.

«Ішінде ешбір иллюстрациялары жоқ кітапты оқисыз ба?» деген сұраққа 82,6 % респондент «оқи беремін» деп жауап береді. Ал респонденттердің 8,7 пайызы «қиналып оқитынын» мойындайды. Қалған 8,7 пайыздың ішінде «оқымаймын» деп жауап бергендер де, «кітаптың мазмұны қызықты, оқиғасы шытырман болса ғана оқимын», «бірнеше қызық иллюстрациялары болса, оқимын» деушілер де болған.

«Ұзақ мәтіндері бар, ішінде ешбір иллюстрациялары жоқ кітап сізге қалай әсер етеді?» деген сұраққа қатысушылардың 45 %-ы «басында ұнамайды, кейін қызығып кетемін» деп жауап берсе, 18,5 %-ы «ондай кітаптың жалықтырып жіберетінін» айтады. Ал қалған 36,5 % респонденттің басым көпшілігі «амалсыздан оқып шығатынын» атап өтеді. Әрине соңғы пайыздық көрсеткіштің ішінде «ұнайды», «мағынасына байланысты», «қатты ұнамайды», «мазмұны жақсы болса, оқи беремін», «иллюстрация маңызды емес» деген жекелеген жауаптар да кездеседі.

Оқырмандарымыздың кітаптың мазмұны мен рәсімделуіне қатысты ойларын анықтағаннан кейін келесі сұрақтарымызда тікелей біз көтеріп отырған мәселеге көштік. Алдымен комикстерге деген респонденттердің көзқарасын білгіміз келді. Осы ретте «Сізге комикстерді оқыған ұнай ма?» деген сұрақ қойып, келесі жауапты алдық. Респонденттердің 42,4 %-ы «ұнайды» деп жауап берсе, 39,1 % респондентке комикстер «ұнамайды» екен. Ал қалған 18,5 %-ы «оқып көрмегенін» айтады.

Келесі «Комикстерді қаншалықты жиі оқисыз?» деген сұраққа респонденттердің 8,7 пайызы «арнайы сатып аламын немесе интернеттен іздеп оқимын» деген жауапты таңдаған екен. Ал 66,3 % респондент «қолыма түссе ғана оқимын» деп жауап береді. Ал 25 % респондент «оқымағандарын» айтады. Бесінші сұрақтағы жауаптарды саралай келе, біз «қолыма түссе ғана оқимын» дегендердің ішінде осы уақытқа дейін оқымағандар да бар деп есептейміз.

«Қандай комикстер ұнайды?» деген сұрақтың жауабына қарап, респонденттердің арасында жапондық манга мен комикс-ертегілердің танымалдығы жағынан тең түсетіндігін байқадық. Өйткені осы екі жанр 23,9 %-дан дауыс жинап отыр. 18,5 % респондент америкалық экшн комикстерге қызығушылық танытқан. 33,7 % респонденттердің жауаптарынан оқып көрмегендіктен де жауап бере алмайтындарын байқадық. Осы жерде сауалнама жауаптарының ішінде «оқып көру керек екен» деген пікірдің бар екендігін айта кеткіміз келеді.

Келесі сұрақтарды «Қазақ тіліндегі комикстер ұнай ма?» деп қоюымыздың да өзіндік себебі бар. Бұл арқылы жұртшылықтың қазақ тіліндегі комикстерге көзқарасын білгіміз келді. Бұл сұраққа 70,7 % респондент «оқып көрмедім» деп жауап береді. Ал респонденттердің 8,7 пайызы ұнамайтынын ашып айтты. 5,4 %-ы «көрсем оқыр едім», «баламен бірге оқуға болар еді» дегендей пікір айтып, оқымау себебін түсіндіргендей болды. Қалған 15,2 % респонденттің ұнайды деген жауабына қарап, қазақ тіліндегі комикстер жұртшылыққа мүлдем бейтаныс еместігін аңғардық.

«Комикстер туралы пікіріңіз қандай?» деген сұраққа респонденттер ойларын әртүрлі жеткізеді. 42,4 % респондент шығармашылыққа үйретеді деп оң баға бергенімен, 14,1 % респондент «еш пайдасы жоқ» деп түйіндейді. 23,9 %-ы «уақыт өткізу үшін керектігін» атап өтсе, қалған 19,6 %-ы «қызық, заманауи, миым демалады» деп пікір қалдырады. Оқып көрмегендіктен ешнәрсе айта алмайтындығын жазған респонденттер де бар.

Сауалнаманың соңғы сұрағы «Танымал батырлар жырының сюжетімен комикс шығарса, оқисыз ба?» деп қойылды. Бұл сұрақты қоюдағы мақсатымыз қазақы аудиторияның фольклорлық мұраларға деген сұраныс деңгейін байқау, ақпаратты қабылдауға деген даярлығын болжау болатын. Респонденттердің жартысынан астамы, яғни 54,3 %-ы «оқимын» деп жауап берді. 35,9 %-ы «білмеймін» деп жауап берсе, қалған 9,8 % респонденттің ішінде «негізі қызық болады деп ойлаймын», «пікірлерге қараушы едім» деп оң жауап бергендері де, «оқымаймын» деп үзілді-кесілді бас тартқандары да, «оқыдым, ұнамады» деп өз көзқарасын білдіргендері де бар.

Алынған нәтижелердің негізінде біз комикстердің оқырмандардың арасында танымал жанр екенін байқадық. Комикстердің танымал болу себебін былай түсіндіріп көрейік:

Біріншіден, балалар көлемді мәтінді оқудан жалығып кетеді. Ал комикстердегі мәтін көлемі жағынан шағын, мағынасы жағынан нақты болып келеді. Онда күрделі оралымдар жоқ. Қысқа да нұсқа сөйлемдерден тұрады.

Екіншіден, көптеген кітаптарда түрлі иллюстрациялар кездеспейді немесе аз кездеседі. Ал комикстерде оқырман қаһармандардың сөзі мен ісін бірге бақылап отырады. Кейіпкерлердің мінезін байқап, бейнесін визуалды көреді.

Үшіншіден, комикстер балалардың көру арқылы есте сақтау қабілетін дамытып қана қоймай, олардың қиялын ұштайды. Олар жаңа білімді жалықтырмай қабылдатуға мүмкіндік береді.

Төртіншіден, балалардың сөздік қорын молайтады. Мәселен, Батырлар жыры негізінде әзірленген комикстерде «бадана көзді ақ сауыт», «жарқылдаған алмас қылыш», «алтындаған ақ найза», «толғамалы ақ сүңгі» деген теңеулер кездеседі. Балалар архаизмдермен танысып қана қоймай, оларды иллюстрация барысында көреді.

ТАЛҚЫЛАУ

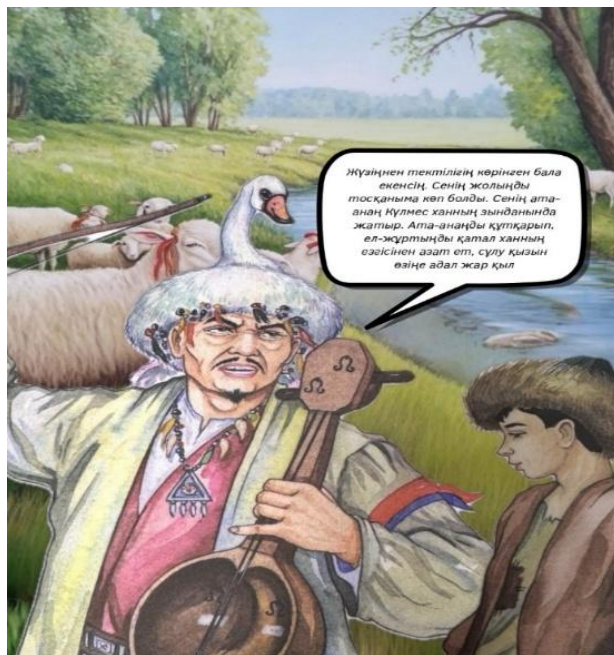
Сурет пен мәтінді қабыстыра беру балалардың оқиға қалай өрбитінін түйсінуіне жәрдемдеседі. Балалар қаһармандардың іс-әрекеті мен оқиғаның өрбуі арасындағы байланысты ұғады. Бала табиғаты өзін қызықтырған нәрсені қайталауға құштар келетіні белгілі. Әдемі әрі шытырман суреттерге қарап отырып, өзі де сурет салуға ұмтылады, өзін ойландырған оқиғаны сипаттауға тырысады. Комикстерді салу технологиясының әртүрлі болуы баланың қарындашты немесе майлы бояуды қалауынша қолдануына мүмкіндік береді. Олардың қиялын дамытады.

Психологтар баланың ішкі әлеміндегі өзгерістерді байқау үшін сурет салдырту әдісін жиі пайдаланады. Осы орайда қашықтан оқыту жағдайында мектепке дейінгі жастағы ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалардың жоғары деңгейде білім алуына және қоғамда өзгелермен тең байланыс орнату арқылы ортаға бейімделуіне мүмкіндік беретін, балалардың сөйлеуінің қалыптасу деңгейін айқындауға бағытталған әдістемелік-диагностикалық кешеннің қатарында баланың суреттегі бейнені тани білуін (анықтай білуін, суретті атай алуын, сипаттай алуын) бақылаудың болғандығын айта кеткіміз келеді. Баланың суреттегі бейнені жеке-жеке атап, сипаттап беруі арқылы оның сөйлеу тілінің даму деңгейі айқындалған. Балаға жағдаяттық суреттер ұсынылып, сол суреттердің астына қайсы бейнеге қайсы іс-әрекет сәйкес келетінін анықтау тапсырылған. Сондай-ақ суреттегі іс-әрекеттік бейнелерді өткен шаққа ауыстырту арқылы баланың сөйлеу тілі анықталған [13].

Комикстер арқылы халық ауыз әдебиеті кейіпкерлерін насихаттау, жастар арасында танымалдығын арттыру әлемдік тәжірибеде кең қолданылатынын жоғарыда атап өткенбіз. Қазақ ауыз әдебиетінде жиі кездесетін бейненің бірі – Тазша бала. Ол ертегілерде де, тіпті батырлар жырында да кездеседі. Бұл бейне барлық шығарманың соңында барша мұратына жетеді. Тазша баланың сыртқы кейпі ғана жұпыны, ал ішкі дүниесі өте бай.

Қазақ глуттониялық дискурсын ұлттық концептуалдық әлем бейнесі туралы дереккөздердің бірі ретінде қарастыруға ұмтылған зерттеуші А.Таусоғарова, С.Бектемирова, Д.Тузельбаевалардың еңбегінде «Тағдыр» концептісі туралы айта келіп, оның халық санасында көрініс тапқан концептуалдық бейнелеріне тоқталады. «Тағдырдың» жанды құбылыс ретінде берілетінін атап өтеді [14]. Қазақ фольклорындағы Тазша балада Жазмышты өзгертушілік сипат бар. Ол басқа кейіпкерлердің тағдырын өзгертіп отырады. «Алпамыс батыр» жырында тазша Кейқуат Алпамыстың зынданнан шығуына себепші болса, ертегілерде көбіне ханның қызына үйленіп, әділ патшаға айналады.

«Қазақтың мифтік кейіпкерлері» жинағында бұл бас қаһарманның басының таздығы, үстіндегі жұпыны киімі, кір-қожалақ реңі трансформациялық тәсіл екендігі көрсетілген. Тазша бейнесінде миф қаһармандарында кездесетін құбылушылық қасиет бар. Ол – шын мәнінде текті, ақылды және тапқыр бейне» деген сипаттама беріледі [15].

1-сурет. Бақсы мен Тазша бала

Келтірілген пікірлерге сүйене отырып, біз комикстерде Тазша бала жоғарыдағы кейіпте берілгені дұрыс деген шешімге келдік. Комикстің сюжеті бойынша Күлмес ханның сұлу

қызын қапастан құтқару бақыты Тазшаға бұйырады. Бұл жерде де Тағдырды өзгертуші – Тазша өз ата-анасының, тұтас бір хандықтың өмірін өзгертеді, тұрмысын жақсартады.

Комикстер көлеміне қарай әртүрлі болып келеді. Көбіне газеттер мен журналдарда жарияланатын, көлемі бір беттен аспайтын шағын түрлерін стрип (comic strip) деп атаса, белгілі бір мерзімділікпен шығып, композициясы стрипке қарағанда күрделі болатын суретті әңгімелерді флоппи (comic floppy) деп атайды. Ал комикстердің келесі түрі – графикалық романдардың (graphic novel) мазмұны 64 беттен асады. Оларды басынан аяғына дейін нақты суретшілер ұжымы орындап, толыққанды оқиға баяндалады. Суперқаһармандар туралы қарапайым комикстерге қарағанда мазмұны анағұрлам салмақты болып келеді. Соңғы жылдары интернетте веб-комикстер (webcomics) пайда бола бастады [30].

Комикстердің осындай көптүрлілігін фольклорлық мұраларды насихаттау барысында шебер қолдануға болады.

2-сурет. Алшағыр мен Құртқа

Бұл суретті «Қобыланды батыр» жыры негізінде салынған комикске мысал ретінде келтіріп отырмыз. Суретте Алшағыр мен Құртқаның кездесуі бейнеленген. Комикстің оқырманы суреттерді қызықтап қана қоймайды, қаһармандардың не айтатынын да білгісі келеді. Комикстердегі мәтіндердің қысқа әрі нұсқа болуы жекелеген сөздердің есте сақталып қалуына жәрдемдеседі. Комикстерде көне сөздерді қолдану арқылы оларды жасөспірімдердің арасында тірілтуге болады. Жалпы батырлар жырының сюжеттерін комиксте қолдану арқылы, басқаша айтқанда баланы жыр кейіпкерлермен комиксте кездестіру арқылы көне мұралармен табыстыруға болады. Сүйікті қаһармандарымен бірге таңғажайып оқиғалар әлеміне ену баланың жырды оқысам деген қызығушылығын оятады. Өйткені комикстерде бала басты қаһарманға айналады. Комиксте бала алдын ала әзірленген сюжетті құрғақ оқып қана шықпайды, ол шытырманға толы тапсырмаларды шешеді. Қобыланды батырды лабақтан, ал Алпамыс батырды зынданнан шығару жолдарын іздейді, Жәдігермен бірге Ұлтан құлдан қашады, батырдың бес қаруының атауын дәл тауып, Жиделі Байсынға жетеді. Бала жырда кездесетін салт-дәстүр көріністерін есте сақтайды. Ең бастысы еліне, жеріне деген махаббаты қалыптасады.

Жырды оқу барысында кітап оқу машығы қалыптаспаған бала енжар күйден арыла алмауы мүмкін. Жырдағы ұзын-сонар баяндаулар, қиын оралымдар мен көнерген сөздер бұрын әдеби шығармамен сусындамаған баланы тез жалықтыруы мүмкін. Ал комикстерді оқу барысында баланың қиялы енжар күйде қала алмайды. Өйткені бір суреттен бір сурет, бір оқиғадан бір оқиға туындап, баланы көргенін жинақтап, қорытуға, топтастыруға,

қорытындылар шығаруға мәжбүрлейді. Бір сурет пен екінші суретті байланыстыру үшін бала қиялын қосады. Суреттердің қозғалысы, кейіпкердің бет-пішініндегі өзгерістер, әрбір деталь оқырманның миына шабуыл жасап, ойланбасына қоймайды. Баланың бар зейіні кітапқа ауып, ұшқыр ойы кейіпкермен біте қайнасып кетеді.

Комикстер оқуға ынталандырады, олар оқушының назарын сөйлемге аудартып, қаһармандардың сөздерін оқуға мәжбүрлейді. Көлемді мәтінді оқуға жалығатын бала комикстердегі суреттерге қарап отырып, қаһарманның сөзін де қызыға оқып отырғанын өзі де байқамай қалады. Көлемі шағын комикстерді оқып шыққан баланың өзіне деген сенімі қалыптасып, басқа да шығармаларды оқысам деген қызығушылығы артады.

Зерттеу барысында кей оқушылардың ұзақ мәтіндері бар, ішінде ешбір иллюстрациялары жоқ кітапты қолына алуға жүрексінетінін байқадық. Түрлі түсті суреттер балаға визуалды қолдау көрсетіп, бейтаныс материалды зерделеу барысында пайда болатын кедергі мен қысымды азайтуға көмектеседі.

Сөз байлығы аз, оқу машығы айтарлықтай қалыптаспаған жасөспірімнің бүгінгі ұсынылып отырған форматтағы жырды оқуға құлшына қоймауының бірнеше себебі бар. Біріншіден, батырлар жырында көнерген сөздер көп. Екіншіден жырдағы көркемдік оралымдар мәтіндік ақпаратты қорытуға дағдыланбаған жасөспірімдердің қабылдауына ауыр. Үшіншіден, батырлар жырындағы бас қаһармандар визуалданбаған. Сюжеттік желісі шым-шытырық, кейіпкерлері күрделі, тәрбиелік жүгі ауқымды шығарманы қабылдау үшін баланың сол дәуір, ондағы құндылықтар туралы танымы болу керек. Батырлар жырын ой елегінен өткізіп, ондағы қаһармандардың күйініш-сүйінішін сезіну үшін балаға лингвистикалық және психо-эмоционалдық дайындық қажет. Өткен ғасырдың баласы мен қазіргі балалардың таным-түсінігін, қоршаған әлемді қабылдауын, дүниетанымын салыстыруға болмайды. Олай болса, көне жәдігерлерді де бүгінгі жастарға бірден сол күйінде ұсынбауымыз керек. Бұл жерде, көне мұраларды өз мәнінде ұғыну үшін оқушыларды алдын ала дайындау керек деген мәселені көтергіміз келеді. Басқаша айтқанда, батырлар жырының сюжетін комикстерге арқау етіп, визуалды қолдау көрсету бейтаныс материалды меңгеру барысында туындайтын қобалжу сезімін сейілтеді. Батырдың визуалданған бейнесіне қарап шоқпар мен сүңгінің, қорамсақ пен жебенің не екенін таниды. Бурыл ат пен қара қасқа аттың айырмашылығын байқайды. Зындан мен лабақтың қандай болғанын көреді.

Комикстерді берудегі мақсатымыз – оқушының көңілін аулай отырып, кітап әлеміне тарту, еліктіре отырып, қабылдау көкжиегін кеңейту, танысам деген талпынысын жандандыру. Баланы батырлар жырындағы бір оқиға селт еткізсе, ол оны тереңірек қаза түседі, қажетті ақпаратты басқа да қайнар көздерден іздестіріп, сұрақ қоя бастайды. Мәселен, батырдың үстіндегі қару-жарағы қызықтырып, қазақ қару жарағы туралы мол мәлімет іздейді. Жырдың өзін оқып шығады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Комикстер біздің қалыпты өмірімізге жарнамалық үндеухаттар, плакаттар түрінде, сондай-ақ балалар мен жасөспірімдерге арналған журналдар, кітапшалар сипатында еніп, ел тұрғындарының өмірінен өзіндік орнын алып үлгерді. Комиксті ұнататын оқырмандар үшін таңдау көп. Олар жастар мен ересектердің, мектеп жасына дейінгі бүлдіршіндер мен кіші мектеп жасындағы балдырғандардың, жеткіншектер мен жасөспірімдердің қызығушылықтары мен жас ерекшеліктерін ескере отырып әзірленеді. Комикстердегі оқиғалар әртүрлі. Бүгінгі оқырман комикс арқылы өрілген ертегілер мен аңыздарды да, фантастика мен шым-шытырық қызықты оқиғаларды да, мелодрама мен атыс-шабыс жанрындағы сюжеттерді де, детективтер мен триллерді де таңдай алады. Батыстық, жапондық авторлардың шығармаларымен қатар отандық авторлардың өнімдері де қолжетімді. Осынау мол дүниені саралай келе, фольклорлық мұраларды комикстер арқылы танымал етуге бағытталған жобалардың аздығын байқадық.

Отандық білім беру саласында бұл жанрдың тұлғаны қалыптастырудағы орны жете зерттелмеген. Ата-аналар мен ұстаздардың көзқарасында эмоционалды сипат басым. Қолданыстағы отандық комикстердің ішінде суреттері сапасыз, оқиғалары тартымсыз өнімдердің жиі кездесуі, сыртқы форма мен ішкі мазмұн арасындағы сәйкестіктің болмауы бұл жанрдың қалыптасу үстінде екенін аңғартады.

Тақырыпты зерделеу барысында шет елдердегі танымалдығына қарамастан елімізде бұл жанрдың жетістігі мен кемшілігін саралау, дидактикалық әлеуетін бағамдау кемшін қалғанын көрдік. Нарықтағы өнімдердің сапасының төмендігі, сюжетінің тартымсыздығы, қаһармандарының визуалды бейнесінде кейіпкер мінезінің байқалмауы бұл жанрдың ұлттық әдебиетпен үндесіп кетуіне кедергі болып отыр деген пікірге келдік.

Батыстық және жапондық комикстердің адамдарды ел фольклорымен, әдет-ғұрпымен таныстыру тетігі ретінде қолданылатынын ескере келе, қазақстандық патриотизмді қалыптастыруда комикстердің осы – елтанымдық қырын пайдалануға болатынына көз жеткіздік.

Жарнамалық сипаттағы анықтамалық материалдарда ақпараттың комикстер түрінде берілуі олардың адам санасына тез әрі оңтайлы әсер етуімен тығыз байланысты. Міне, комикстердің осы қасиетін пайдалану арқылы кітап оқу дағдысы жеткілікті қалыптаспаған немесе кітап оқығанды жақсы көрмейтін балаларды ауыз әдебиеті туындыларымен таныстыруға болады.

Комикстерді фольклорлық мұраны танымал етуші, оларды насихаттаушы, балалардың елсүйгіштік қасиетін қалыптастырушы құрал ретінде пайдалану үшін үш бағытта жұмыстану қажеттігі анықталды. Ең алдымен фольклорлық кейіпкерледі визуалдап, унификациялау қажет. Екіншіден, осы кейіпкерлер бар фольклорлық сюжеттердің негізінде жаңа сценарийлер әзірленуі тиіс. Үшіншіден, дарынды суретшілер тартылуы қажет. Комикстерді өнім ретінде шығару субмәдениет деңгейінен көтеріліп, халықтық шығармашылықтың жаңа формасы ретінде дамығаны жөн.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен АР19678024 «Фольклор кейіпкерлерін жеке тұлғаны қалыптастырудағы маңызды құрал ретінде пайдалану жолдары» атты гранттық жобасы аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құраст.: Ш.Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. – А., 2019. – 596 б.
- 2 Супрун Л.И., Супрун Е.Г., Устюгова Л.А. Конструктивті тапсырмаларды орындату арқылы мидың сол жартышарын дамыту // Заманауи ғылымды қажетсінетін технологиялар. – 2018. – №6. – Б. 244-249. ISSN: 1812-7320.
- 3 Чернова Н.В., Макарова Н.Н. Оқытудың көрнекілік әдістері мен тарих сабақтарындағы жобалық әдістемелер // Ғылым және білім перспективалары. – 2018. – № 6 (36). – Б. 105-113. doi: 10.32744/pse.2018.6.11
- 4 McLuhan, Marshall. Understanding media; the extensions of man. (New York, 1987).
- 5 Toffler, Alvin. The third wave. (New York, 1980).
- 6 Сорокин А.А., Краус В.И. Клиптік ойлау // Заманауи ғылымның теориясы мен практикасы. – 2018. – №11(41). – Б. 303-306.
- 7 Шумель Т. Комікс як сродак медыяадукацыі / Медыяадукацыя на ўроках гісторыі і грамадазнаўства: дапаможнік для настаўнікаў / А.Палейка, С.Кудраўцава, Г.Давідоўская, Н.Кушнер [і інш.]; пад рэд. Н.В. Кушнер. – М., 2020. – 252 с.
- 8 Семенова Л.Э. Комикстер мен карикатуралардың білім беру мүмкіндіктері: аналитикалық шолу // Нижегородтық білім. – 2021. – №3. – Б. 78-87. ISSN: 2073-1086.

- 9 Симбирцева Н.А., Корякина Е.В. Комикстердің көркемдік ерекшеліктері: білім беру әлеуеті // Ресейдегі педагогикалық білім. – 2021. – №6. – Б. 35-41. ISSN: 2079-8717.
- 10 Yang, G. History of Comics in education / G. Yang. – URL: <https://www.humblecomics.com/comicsedu>.
- 11 Sharon Kinsella. Adult Manga: Culture and Power in Contemporary Japanese Society. University of Hawai'i Press, 2000. – P. 228.
- 12 Ерболқызы А. Қазіргі қазақ комиксі // Алаш республикалық қоғамдық-саяси газеті. 02 қыркүйек 2024. // <https://zhasalash.kz/news/syuzhet-alsz-suret-arsz-kazak-komiks-8c7cf2>.
- 13 Есенғұлова М., Ертлеуова Б., Аманжол М. Мектепке дейінгі жастағы ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға қашықтан оқыту технологиясын қолдану // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы «Педагогикалық ғылымдар» сериясы, – № 2 (79), – А.: 2024. – Б. 115-131.
- 14 Ayauzhan Taussogarova, Diana Tuzelbayeva, Saule Bektemirova, Vera Yermakova, Zhaina Satkenova, Abdibek Amirov. Kazakh Gluttonous Discourse analysis of “Bas Tartu” & “Tabak Tartu”: Conceptual Image and Institutional Function // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(1) (2024) P. 127-138 // <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10112>.
- 15 Қазақтың мифтік кейіпкерлері. / Құраст. С.Итегулова. А., 2016. – 276 б.

Материал 02.04.2025 баспаға түсті

Адаптации фольклорных сюжетов и персонажей в комиксах

С.А. Итегулова

Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, 050010,
Республика Казахстан;

В статье рассматривается роль комиксов в обучении фольклорных произведений, подчёркивается значимость их создания на основе сюжетов литературных и устно-народных текстов.

Цель и основная идея исследования – использование фольклорных сюжетов и персонажей в комиксах с целью формирования у детей интереса к устному народному творчеству. Повышение популярности визуализированных героев среди молодого поколения способствует росту мотивации к чтению оригинальных произведений.

Показано, что знакомство с адаптированными комиксами становится не только ступенью в мир литературы, но и проводником в сферу художественного и креативного восприятия.

Помимо анализа познавательного и воспитательного потенциала комиксов, в статье предлагаются педагогические и психологические подходы к их использованию как инструмента развития читательских навыков у детей.

Авторы, опираясь на методы систематизации, сравнительного анализа и обобщения научно-теоретических источников, рассматривают комиксы как эффективный механизм формирования личностных качеств у ребёнка. Приведены результаты практического исследования с конкретными примерами.

На основе анкетирования выявлен уровень популярности комиксов на казахском языке и предложены пути их эффективного применения в образовательной практике.

В результате проанализированы структура и содержание комиксов, выявлено их положительное влияние на читателя. Отдельно подчёркивается роль комиксов, созданных на основе героических эпосов, в расширении словарного запаса детей. Делается вывод о том, что комиксы – это жанр, способствующий развитию памяти, воображения и усвоению новых знаний в лёгкой и доступной форме.

Ключевые слова: визуализация персонажей, комикс, фольклор, главный герой, навык чтения, эстетический вкус.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Словарь заимствованных слов казахского языка / Сост.: Ш.Курманбайұлы, С.Исакова, Б.Мизамхан и др. – А., 2019. – 596 с.
- 2 Супрун Л.И., Супрун Е.Г., Устюгова Л.А. Развитие левого полушария мозга через решение конструктивных задач // Современные наукоемкие технологии. – 2018. – №6. – С. 244-249. ISSN: 1812-7320.
- 3 Чернова Н.В., Макарова Н.Н. Наглядные методы обучения и проектные методики на уроках истории // Перспективы науки и образования. – 2018. – №6 (36). – С. 105-113. doi: 10.32744/pse.2018.6.11.
- 4 McLuhan, Marshall. Understanding media; the extensions of man. (New York, 1987).
- 5 Toffler, Alvin. The third wave. (New York, 1980).
- 6 Сорокин А.А., Краус В.И. Клиповое мышление // Теория и практика современной науки. – 2018. – №11(41). – С. 303-306.
- 7 Шумель Т. Комикс как средство медиаобразования // Медиаобразование на уроках истории и обществознания: пособие для учителей / под ред. Н.В. Кушнер. – М., 2020. – 252 с.
- 8 Семенова Л.Э. Образовательные возможности комиксов и карикатур: аналитический обзор // Нижегородское образование. – 2021. – №3. – С. 78-87. ISSN: 2073-1086.
- 9 Симбирцева Н.А., Корякина Е.В. Художественное своеобразие комикса: образовательный потенциал // Педагогическое образование в России. – 2021. – №6. – С. 35-41. ISSN: 2079-8717.
- 10 Yang, G. History of Comics in Education / G. Yang. – URL: <https://www.humblecomics.com/comicsedu>.
- 11 Sharon Kinsella. Adult Manga: Culture and Power in Contemporary Japanese Society. University of Hawai'i Press, 2000. – P. 228.
- 12 Ерболкызы А. Современные казахские комиксы // Алаш, 02 сентября 2024. // <https://zhasalash.kz/news/syuzhet-alsz-suret-arsz-kazak-komiks-8c7cf2>.
- 13 Есенгулова М., Ертлеуова Б., Аманжол М. Использование технологий дистанционного обучения для детей дошкольного возраста с особыми образовательными потребностями // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия «Педагогические науки», – № 2 (79), – Алматы, 2024. – С. 115-131.
- 14 Ayauzhan Taussogarova, Diana Tuzelbayeva, Saule Bektemirova, Vera Yermakova, Zhaina Satkenova, Abdibek Amirov. Kazakh Gluttonous Discourse analysis of “Bas Tartu” & “Tabak Tartu”: Conceptual Image and Institutional Function // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(1) (2024) P. 127-138 // <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10112>.
- 15 Казахские мифологические персонажи / Сост. С.Итегулова. А., 2016. – 276 с.

Материал поступил в редакцию журнала 02.04.2025

Adaptation of folklore stories and characters in comics

S. Itegulova

Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan;

This article explores the role of comics in the teaching of folklore and emphasizes the importance of creating comics based on the plots of literary and folkloric narratives. The primary aim of the study is to use folklore plots and characters as a foundation for comics to spark children's interest in oral literature. By popularizing visualized folklore figures among younger audiences, comics can effectively enhance motivation to engage with original literary works.

The article demonstrates that familiarization with adapted comic formats serves not only as an introduction to the world of literature but also as a stimulus for creativity. In addition to

analyzing the cognitive and educational potential of comics, the study proposes their use as pedagogical and psychological tools to support the development of children's reading skills.

Drawing on methods such as systematization, comparison, and theoretical analysis, the authors argue for the effectiveness of comics as a means of promoting children's personal growth. Empirical data from the study is presented, including survey results that assess the popularity of Kazakh-language comics and outline strategies for their effective use in educational settings.

The research findings also include an examination of the structural and semantic features of comics, emphasizing their positive influence on readers. Special attention is given to comics based on heroic epics, which contribute to vocabulary expansion and language development. The study concludes that comics represent a valuable genre capable of enhancing memory, stimulating imagination, and facilitating the acquisition of new knowledge in an engaging and accessible manner.

Key words: character visualization, comics, folklore, main hero, reading skills, aesthetic taste.

REFERENCES

- 1 Kazakh tilinin kirme sozder sozdigi [Dictionary of Borrowed Words in the Kazakh Language / Compiled by: Sh. Kurmanbaiuly, S. Isakova, B. Mizamkhan, et al.] – (Almaty, 2019).
- 2 Suprun L.I., Suprun E.G., Ustyugova L.A. Razvitie levogo polushariya mozga cherez reshenie konstruktivnix zadach [Developing the Left Hemisphere of the Brain by Solving Constructive Tasks] // Sovremennnie naukaionkie texnology [Modern High-Tech Technologies.] – 2018. – No.6. – P. 244-249. ISSN: 1812-7320.
- 3 Chernova N.V., Makarova N.N. Naglyadnie metodi obucheniya i proektnie metodiki na urokax istoriy [Visual Teaching Methods and Project-Based Methodologies in History Lessons] // Perspektivi nauki i obrazovaniya [Perspectives of Science and Education.] – 2018. – No. 6 (36). – P. 105-113. doi: 10.32744/pse.2018.6.11.
- 4 McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man (Transl. from English by V. Nikolaev; Final article by M. Vavilova) – (Moscow, 2003).
- 5 Toffler A. The Third Wave / Scientific Editor P.S. Gurevich. – (Moscow, 2004).
- 6 Sorokin A.A., Kraus V.I. Klipovoe mishlenie [Clip Thinking] // Teorya i praktika sovremennoi nauki [Theory and Practice of Modern Science]. – 2018. – No. 11(41). – P. 303-306.
- 7 Shumel T. Komiks kak sredstvo mediaobrazovaniya [Comics as a Means of Media Education] // Mediaobrazovaniya na urokax istoriy i obshestvoznaniya: posobie dlya uchitelei [Media Education in History and Social Studies Lessons: A Teacher's Guide] / Ed. by N.V. Kushner. – (Minsk, 2020).
- 8 Semenova L.E. Obrazovatelnye vozmozhnosti komiksov i karikatur: analiticheski obzor [Educational Potential of Comics and Caricatures: An Analytical Review] // Nijegorodskoe obrazovanie [Nizhny Novgorod Education.] – 2021. – No.3. – P. 78-87. ISSN: 2073-1086
- 9 Simbirtseva N.A., Koryakina E.V. Xudojestvennoe svoeobrazie komiksa: obrazovatelnyy potential [The Artistic Features of Comics: Educational Potential] // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii [Pedagogical Education in Russia.] – 2021. – No.6. – P. 35-41. ISSN: 2079-8717
- 10 Yang, G. History of Comics in Education / G. Yang. – URL: <https://www.humblecomics.com/comicsedu>.
- 11 Sharon Kinsella. Adult Manga: Culture and Power in Contemporary Japanese Society. University of Hawai'i Press, 2000. – P. 228.
- 12 Yerbolkyzy A. Qazirgi qazaq komyksi [Modern Kazakh Comics] // Alash respublikalalyq qogamdyq-sayasi gazeti [Alash National Socio-Political Newspaper.] September 2, 2024. // <https://zhasalash.kz/news/syuzhet-alsz-suret-arsz-kazak-komiks-8c7cf2>.
- 13 Esengulova M., Ertleuova B., Amanzhol M. Mektepke deyingi jastagi erekshe bilim beru qajettiligi bar balalarga qashiqtan oqitu texnologiasin qoldanu [The Use of Distance Learning Technologies for Preschool Children with Special Educational Needs] // Al-Farabi atindagi QazUU

habarshisi [Bulletin of Al-Farabi KazNU, Series "Pedagogical Sciences",] – No. 2 (79), – Almaty: 2024. – P. 115-131.

14 Ayauzhan Taussogarova, Diana Tuzelbayeva, Saule Bektemirova, Vera Yermakova, Zhaina Satkenova, Abdibek Amirov. Kazakh Gluttonous Discourse Analysis of "Bas Tartu" & "Tabak Tartu": Conceptual Image and Institutional Function // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(1) (2024) P. 127-138 // <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10112>.

15 Qazaqtin miftik keyipkerleri [Kazakh Mythical Characters.] / Compiled by S.Itegulova. (Astana, 2016).

Received: 02.04.2025

MFTAP 16.21.47

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp282-293](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp282-293)

Қ.К. Кенжалин¹, Д.Ә. Балтабай¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы

«ШЕЖІРЕ-И ТЕРАКИМЕ» ЕҢБЕГІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН КЕЙБІР АРХАИЗМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАСЫ

Тарихи шығармалардың, жыр-дастандардың лексикалық қабатын лингвистикалық аспектіде зерделеу тілдің қалыптасу тарихын, дамуын айқындауда маңызды рөл атқарады. Мақалада «Шежіре-и теракиме» тарихи шығармасында кездесетін төре, жақ/жай/йай, байтақ сөздерінің қолданылу сипаты, семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Аталған сөздердің шығу тегіне, қолданылу аясына, қазақ тілінен өзге түркі тілдеріндегі лексика-семантикалық ерекшеліктеріне, фонетикалық, морфологиялық тұлғаларына қатысты тілдік материалдар беріледі. Әбілғазы Баһадүрдің ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі – түркі халықтарының тарихына, мәдениетіне, этнографиясына, жер-су атауларына қатысты мол деректерді қамтитын орта ғасырлық еңбек. XVII ғасырда шағатай жазба тілінде жазылған бұл еңбек – Оғызнама дастанының араб әліпбиімен жазылған нұсқасы. Аталмыш шежіре түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті үшін мәні мен мазмұны жоғары құнды дерек болып саналады. Қолжазба еңбектің лексикалық қабатынан қазіргі қазақ тілінде қолданылатын тіл бірліктерін жиі кездесетірімізге болады. Сондықтан да «Шежіре-и теракиме» еңбегін лингвистикалық аспектіде зерттеу мақаламыздың маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу мақаланың негізгі мақсаты – «Шежіре-и теракиме» мәтінінде кездесетін төре, жақ/жай/йай, байтақ сөздерін лексика-семантикалық тұрғыдан саралап, этимологиясын айқындау. Зерттеу барысында семантикалық талдау әдісі, сипаттамалы әдіс, тарихи-салыстырмалы әдіс-тәсілдер қолданылды.

Кілт сөздер: шағатай жазба тілі, лексикалық қабат, қолжазба, фонетикалық ерекшеліктер, семантика, этимология.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Тіл білімінде тарихи жырлардың, тарихи шығармалардың лексикалық қабатын лингвистикалық аспектіде зерделеу, ондағы тіл бірліктеріне семантикалық, фонетикалық, морфологиялық талдаулар жүргізу тілдің қалыптасу тарихын, дамуын айқындауда маңызды рөл атқарады. Мақалада «Шежіре-и теракиме» мәтінінде кездесетін *төре, жақ/жай/йай, байтақ* сөздерінің қолданылу сипаты, семантикалық ерекшеліктері сараланды. Аталған

сөздердің шығу тегі, қолданылу аясы, қазіргі түркі тілдеріндегі лексика-семантикалық өзгешеліктері, фонетикалық варианттары, морфологиялық тұлғаларының қалыптасуы қарастырылды. XVII ғасырда шағатай тілінде жазылған «Шежіре-и теракима» тарихи еңбегінде кездесетін тілдік бірліктердің біршамасы бүгінгі күнде қазақ тілінде де қолданылады. Ал қазақ тілінің қалыптасуында орта ғасырлық шағатай тілінің алатын орнын ескерсек, ондағы ортақтар мен айырмашылықтарды анықтауда ілкімді зерттеулердің қажет екендігі анық. Зерттеу барысында *төре*, *жақ/жай/йай*, *байтақ* сөздерінің этимологиясына баса назар аударылды. «Шежіре-и теракима» еңбегінде *байтақ/рай-таһт* сөзі «елдің астанасы, бас қаласы» деген мәнде қолданылса, қазіргі қазақ тілінде «ел астанасы» деген семантикасы көмескіленіп, «кең, ұшы-қиыры жоқ, үлкен» деген мағыналық реңкте қолданылады. Яғни парсы тілінен енген байтақ сөзінің «астана» мағынасы бүгінгі күнде көнерген болып табылады. Сондай-ақ шежіре мәтінінде кездесетін «қағида, заң» мәніндегі *төре* сөзі көне түркі тілінде де «заң, билік», ал *төрүмек*, *төрү* етістігі бір елге жататын ру-тайпалардың қарым-қатынастарын реттеп тұратын «заң, қағида» деген ұғымда қолданылған. Қазіргі түрік тілінде *төр* «әдет, ырым», моңғол тілінде *төр* «құрылыс, мемлекет, өкім, билік, басқару, заң» ұғымдарын білдіреді. Ал шежіредегі *садақ* мағынасындағы *жақ/жай/жа* сөздері қазіргі қазақ тілінде көнерген сөз болып табылады. Көне түркі тілінде *йа* – «жақ», *йа қур* – «жай тарту, жақ ату», *йа қурғучы* – «жайшы, жақ атушы» мағыналарын білдірген. Аталған лексикалық бірліктердің семантикалық ерекшелігін айқындауда Дж. Клаусон, А. Ысқақов, Ә. Қайдар, Ш. Сарыбаев, Р. Сыздық т.б. түркітанушы ғалымдардың гипотезалық пікірлері негізге алынды.

КІРІСПЕ

Тілдің қоғамдық құбылыс екендігінің айғағы – уақыт өте келе кез келген тілдің лексикалық қорында түрлі өзгерістер болуында, яғни біріне жаңа сөздер келіп қосылып жатса, кейбір сөздер қолданыс аясынан шығып қалады. Қоғамдық формацияның, ғылым мен техниканың күн санап қарыштап дамуы, ғалымдардың ашып жатқан жаңалықтарының халыққа жариялануы секілді дүниелер тілге әсер етпей қоймайды. Тілдің лексикалық қабатында тілдік бірліктер кірме сөздермен, жаңа сөздермен толығып отырса, кейбір сөздер мағынасының көмескіленуі арқылы пассив қабаттарға ауысып отырады. Ал лексикалық қордағы сөздердің семантикалық мән-маңызын анықтауда лингвистикалық зерттеулер қашан да маңызды болмақ.

Әбілғазы Баһадүр хан еңбектерінің ішінде бүгінгі қазақ ғылымында кең зерттеліп келе жатқаны – «Шежіре-и түрк» еңбегі. Аталмыш еңбек тарихи тұрғыдан да, филологиялық жақтан да зерттеу нысанына алынып келеді. Қазақ тіл білімінде «Шежіре-и түркті» лингвистикалық аспектіде зерттеген ғалым – Б. Әбілқасымов. Ғалымның ««Түркі шежіресі» және оның тілі» атты зерттеу еңбегі «Шежіре-и түрктің» жариялануы мен зерттелуіне, шежіренің фонетика-орфографиялық, лексика-фразеологиялық сипаты мен грамматикалық құрылысына қатысты талдаулардан тұрады. [1, 117]. Ал Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракима» еңбегі тілдік тұрғыдан алғаш рет зерттеу нысанына алынып отыр. «Шежіре-и теракима» – Оғызнаманың түркімендік (нұсқасы) риуаяты. Түркімендер арасында кең таралған Оғыз туралы риуаяттар мен осыған дейінгі «Оғызнамаларды» қамтиды [2, 28]. Аталмыш шежірені алғаш болып зерттеген ғалымдардың бірі – А.Н. Кононов. Ғалымның «Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази» атты зерттеуі 1958 жылы жарық көрген. Зерттеуде қолжазбаның орысша аудармасы, фонетикасы, морфологиясы, синтаксисі және шежіренің жеті нұсқасын қамтитын салыстырмалы мәтіндер берілген [2, 27]. Шежіре тілін қатысты тағы бір еңбектердің бірі – түрік ғалымы З.К. Өлмездің «Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terakime» (Анкара, 1996) монографиялық зерттеуі. Зерттеу жұмысында «Шежіре-и теракименің» фонетикасы мен морфологиясы талданып, қолжазбаның түрікше аудармасы, Т (Ташкент) және L (Ленинград) нұсқаларының факсимилесі берілген. Ал біздің зерттеуіміздің аталған еңбектерден басты ерекшелігі – шежіренің лексикалық қабатын зерттеп, ондағы

әрбір тілдік бірліктердің этимологиясын, семантикалық қырын айқындау. Атап айтқанда, зерттеу мақалада «Шежіре-и теракиме» мәтінінде кездесетін *төре, жақ/жай/йай, байтақ* секілді сөздердің лексика-семантикалық ерекшелігі сараланады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу барысында «Шежіре-и теракиме» шығармасының Т (Ташкент) нұсқасы басшылыққа алынды. Бұл нұсқа Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясы, Шығыстану институтының Ташкент қолжазбалар жинағында сақталған: қолжазба № 171, инв. № 1522/V [2, 25]. Т (Ташкент) нұсқасын транскрипциялаған – түрік ғалымы З.К. Өлмез. Шежіре 1659-1660 жылы жазылған. Шығармаға түркімен тайпалары арасындағы риуаяттар, сол дәуірдегі түркімен ғалымдарының, бектерінің қолындағы шежірелер жинағы дереккөз болған. Сонымен қатар шежіреге Рашид ад-диннің «Жамиғ ат-тауарихындағы» Оғызнама аңыз-дастаны негіз болған. Автор өз шежіресінде қазақ топонимдеріне, этнонимдеріне, этнографиясына қатысты деректер мен түркі халықтарын құраған ру-тайпалардың атауы мен этимологиясына қатысты мол мағұлматтарды көрсетеді. Шығарма тілін қыпшақ, оғыз тілдік элементтері құрағандықтан, қыпшақ тобына жататын қазақ тілімен сабақтастықта қарауымызға себеп болды. Шежіредегі сөздерді лексика-семантикалық жақтан талдап, этимологиясын жасау қазіргі қазақ тіліндегі түбірлер мен қосымшалардың тарихи даму, қалыптасу сипатын анықтауға үлкен септігін тигізеді. Сондай-ақ «Шежіре-и теракиме» еңбегі түркі халықтары жайлы, олардың тарихы, мәдениеті, этнографиясы, фольклоры, тіпті ономастикалық атаулары жайлы да көп деректерді қамтиды. XVII ғасырда шағатай жазба тілі негізінде жарық көрген аталмыш шежіре түркі тілдерінің тарихы үшін, әсіресе, көне түркілік элементтер мол сақталған қазіргі қазақ тілі тілінің тарихи даму сатысын саралауда құнды материал болып саналады. Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегі лексикалық қоры жағынан қазіргі қазақ тіліне өте жақын. Шежіре мәтініндегі тілдік бірліктердің дыбыстық, морфологиялық құрылымы жағынан түркі тілдеріне, атап айтқанда, қазақ тіліне жақындығы ескеріліп, зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде алынды. Қолжазба мәтіндегі араб, парсы, моңғол элементтері әлі де болсын семантикалық тұрғыдан, этимологиялық жағынан жіті зерттеулерді талап етері анық. Зерттеу мақалада талдауға түскен *төре, жақ/жай/йай, байтақ* сөздерінің түп төркінін анықтау қазақ тілі сөздік қорының тарихи дамуын зерделеуде маңызды саналады. Мақалада аталмыш сөздердің лексика-семантикалық қыры сараланды. Сонымен бірге алтайтану, түркітану ғылымындағы зерттеуші ғалымдардың ғылыми-теориялық гипотезалары келтірілді. Зерттеу нәтижесінде қол жеткізген деректер тарихи грамматика, салыстырмалы тіл білімі салаларының дамуына айтарлықтай үлесін қоса алады.

Шағатай жазба тілінде жазылған «Шежіре-и теракиме» еңбегінің лексикалық қабаты көне түркі, араб, парсы, моңғол, қытай сөздерінен тұрады. Сондай-ақ қолжазба мәтінде кездесетін кейбір лексикалық бірліктер бүгінгі түркі тілдерінде өзінің семантикалық мағынасын өзгерткен тілдік бірліктер болып саналады. Тілдің жанды құбылыс екенін ескерсек, сөздердің де мағынасының өзгеріп, яғни актив немесе пассив қабатқа ауысып отыруы үнемі жүріп отыратын үдеріс екенін байқаймыз. Мәселен, «Шежіре-и теракиме» лексикасында кездесетін *төре, жақ/жай/йай, байтақ* сөздері бүгінгі түркі тілдерінде мағыналық өзгеріске түскен сөздер қатарына кіреді. Аталған сөздердің мағыналық ерекшелігін анықтауда лексика-семантикалық талдау әдісі, жазба мұралар мен ақын-жыраулар шығармашылығындағы қолданысын саралауда тарихи-салыстырмалы әдіс, шежіре мәтініндегі қолданылу жиілігін айқындауда статистикалық әдіс-тәсілдер қолданылды. Сонымен бірге зерттеу мақалада Дж. Клаусонның «An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish» (Oxford, 1972), «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (15-томдық), «Древнетюркский словарь» (1969), «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966) пайдаланылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Түркі тілдерін дәуірлеу мәселесінде айрықша сөз болатын маңызды әрі ауқымды кезеңдердің бірі – шағатай дәуірі. Шағатай жазба дәстүрі түркі халықтарының рухани кеңістігінде, ұлт болып ұйысу процесінде айрықша орын алады. Қазіргі роман тілдерінің дамуында латын тілінің рөлі қандай болса, Орта Азиядағы түркі тілдерінің дамуында да шағатай тілінің рөлі соншалықты маңызды болды. Шағатай тілі түркі тілдерінің ортаазиялық тобына жатады. Қараханлы немесе Хаканилер (XI-XIII ғасырлар) және Хорезм (XIV ғасыр) әдеби тілінің жалғасы болып, Тимуридтер билігі кезінде (1405-1506) дамып, өркендеген шағатай тілі, әсіресе Науайдің шығармаларында классикалық деңгейге көтерілген. Шағатай тілінің беделі ғасырлар бойы жоғары, әрі ерекше маңызға ие болды. Шағатай тілінде жазылған «Шежіре-и теракиме» түркітану, шығыстану ғылымында жоғары маңызға ие еңбек болып саналады. Аталмыш еңбек түркітану ғылымында орыс, түрік ғалымдары тарапынан ғана зерттеу нысанына айналды. Сол тұрғыда «Шежіре-и теракименің» түркі халықтарына ортақ шығарма екенін ескеріп, қазақ тіл білімінде лингвистикалық аспектіде зерттеуді аса маңызды деп таныдық.

Зерттеу кезінде «Шежіре-и теракиме» еңбегі лексикасындағы *төре*, *жақ/жай/йай*, *байтақ* сөздері тілдік тұрғыдан таланып, аталмыш сөздердің тарихи жазба мұралар тіліндегі, қазіргі түркі тілдеріндегі қолданылу сипаты қарастырылды. Әбілғазы Баһадүр ханның бұл шежіресі XVII ғасырда жазылса да, көне түркі сөздерін молынан пайдаланған. Хиуа жерінде жазылған еңбектің тілінде кірме сөздер аз кездеседі, таза түркі сөздерінен тұрады. Қолжазбаның мәтінін лексикалық жақтан зерттеп-зерделеу, ондағы әрбір сөздің семантикалық мән-мағынасын айқындау, қазақ тілінің сөздік қорымен сабақтастықта қарау тіліміздің тарихи даму сатысын санамалауда аса маңызды. Сонымен бірге автор шежіренің тіліне қатысты мынадай түсініктеме береді: «*Barça biliñ kim bizdin burun Turki tarih aytqanlar Arabi luğāt-larnı qoşup tururlar ve Farsini hem qoşup tururlar ve Turkini hem sec' qılıp tururlar. Özleriniñ hünerlerin ve üstādlıqlarını xalqğa ma'lum qılmaq üçün biz munlarnıñ hiç qaysısını qılmađuq. Anıñ üçün kim bu kitābnı oquğuçı ve tıñlağuçı elbette Türk bolğusı turur. Bes Türklerge Türkāne aytmaq kerek tā olarnıñ barçası fehm kılğaylar*» (Бізден бұрынғы түркі тарихын жазғандар өздерінің өнерлері мен шеберліктерін көрсету үшін араб, парсы сөздерін қосқанын, түрікшені де сежі (арабтың өлең үлгісі, прозада жасалатын ұйқас) түрінде жазғанын біліңіздер. Бұл кітапты оқитын, тыңдайтын түріктер болатындықтан, біз бұлардың ешқайсысын жасамадық. Шынында да барлығының түсінуі үшін түріктерге түрікше айту керек) [2, 32].

Мақалада *төре*, *жақ/жай/йай*, *байтақ* сөздерінің лексика-семантикалық сипаты біршама зерделенді. Қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген «кең, ұшы-қиыры жоқ, үлкен» мағынасындағы *байтақ* сөзі орта ғасырларда «елдің астанасы, бас қаласы» деген мәнде қолданылғаны, шығу тегі жағынан парсылық элемент екені, аталмыш сөздің «астана» мағынасы бүгінгі күнде көнергендігі сараланды. Тұжырымдай келе, парсылық *байтақ* сөзінің келесідей лексика-семантикалық мағыналары қалыптасқандығын көреміз: 1. тақтың төменгі жағы, аяғы; 2. елдің астанасы, бас қаласы; 3. белгілі бір этникалық-территориялық тұтастық, ел, жұрт; 3. Ұшы-қиыры жоқ кең, үлкен. «Шежіре-и теракиме» еңбегінде *байтақ/рай-таht* сөзі «елдің астанасы, бас қаласы» деген мәнде қолданылса, қазіргі қазақ тілінде «ел астанасы» деген семантикасы көмескіленіп, «кең, ұшы-қиыры жоқ, үлкен» мағынасы жиі қолданылып келеді.

Сонымен бірге зерттеу мақалада «қағида, заң» мәніндегі көне түркілік *төре* сөзі қазіргі түрік тілінде *төр* «әдет, ырым», моңғол тілінде *төр* «құрылыс, мемлекет, өкім, билік, басқару, заң» мағынасында қолданылатыны, ал қазақ тілінде рулық ұғымды білдіруде, *төрелік*, *төreshілік* етуде және *төр* сөзінде сақталғандығы сөз болды. Қазақ қоғамында үстемдік еткен ақсүйектерді, яғни Шыңғыс ханның тұқымын *төрелер* деп атаса, аталмыш сөздің бұдан өзге «тұрақты, қалыпты заңдар жинағы», «әділдік, төрелік, билік айтушы» деген

де ауыспалы мағыналары қалыптасқан. *Төре* сөзінің соңғы бір ауыспалы мағынасы – *бір тектес жанның, нәрсенің жақсысы, асылы*.

Шежіредегі «садақ» мағынасындағы *жақ/жай/жа* сөздері қазіргі қазақ тілінде көнерген сөз болып табылады. Соңғы *жа* варианты қазақ тілінде *сарыжа*, *бұхаржа* сөздерінде сақталған. Ағаштан доғаша иіп немесе иілген іспетті екі бөлікті жалғастырып, екі ұшын қайыспен керіп, сол кермеге оқ (жебе) салып, тартып алатын, өте көне замандардан келе жатқан қару атауы *садақ* (жақ) деп аталған. Сонымен бірге бұхаржа және сарыжа сөздеріндегі *жа* компоненті де көне *йа* сөзінің қазақша нұсқасы (сөз басындағы *й* дыбысының қазақ тілінде *ж* болып келетіні ескерсек) екені белгілі. Көне түркі тілінде *йа* – «жақ», *йа қур* – «жай тарту, жақ ату», *йа құрғучы* – «жайшы, жақ атушы» мағыналарын білдірген. *Жақ* пен *жай* параллельдері – түркі тілдеріне тән дыбыс алмасулар (ғ~й) нәтижесінде пайда болған бір ғана сөз.

Жоғарыда келтірілген ғылыми-теориялық тұжырымдарды тарихи грамматика, тарихи лексикология, салыстырмалы түркі тілдері пәндері аясында дереккөз ретінде пайдалануға болады. Бұл аталған мақаланың практикалық маңызының жоғары екендігін, тіл тарихын зерттеу ісінде оң нәтижелердің туындауына ықпал ететіндігін көрсетеді.

ТАЛҚЫЛАУ

Сөздің қолданылу тарихын зерттеу сол сөздер білдіретін заттардың, ұғымдардың тарихын бақылаумен байланыстырыла жүргізіледі. Бұл таным тілді иемденуші халықтың этникалық, азаматтық тарихымен ұштасады. Сөздердің қолданылу тарихын әңгімелеу дегеніміз олардың мағыналарының қозғалысына (эволюциясына) үңілу болып шығады. Сөз мағынасының эволюциясы тек дамудан, яғни жақсара түсу сипатында ілгері жылжудан тұрмайды, сонымен бірге сөз мағынасының күңгірттенуі не мүлде ұмытылуы, ауысуы, кеңеюі, тарылуы секілді құбылыстар да сөз табиғатының қозғалысын танытады.

«Шежіре-и теракиме» еңбегінде кездесетін көнерген сөздердің бірі – *байтақ/payı-taht*. Мысалы: *Sultan Muhammed Harezmsahniñ payı-tahtı ve nöker ve hazineniñ turğan yeri turur tip uluğ oğlu Coçi Han ve ikkinçi oğlu Çağatay Han ve üçünçi oğlu Ögedey Han, bu üçisini seksen miñ kişi birlen Ürgençke yiberdi* (Сұлтан Мұхаммед Харезмшахтың астанасы, нөкерлері мен қазынасының тұрған жері деп үлкен ұлы Жошы ханды, екінші ұлы Шағатай ханды, үшінші ұлы Үгедей ханды, үшеуін сексен мың адаммен Үргенішке жіберді) [2, 135]. Қолжазба мәтіндегі *байтақ* сөзі «елдің астанасы, бас қаласы» деген мағынада 4 рет қолданылған. *Байтақ* сөзі – парсы тілінен енген элемент. Қазақ тілінде аталмыш сөздің мынадай тұлғалары сақталған: *байтақ, пайтақ, пайтақыт, пайтахыт, пайтахт* [3, 79]. Парсы тіліндегі *пай-тахт* сөзі «астана», тура мағынасында «тақтың төменгі жағы, аяғы» мағынасын білдірген [4, 61]. Түркі тілдерінде «тақтың төменгі тұсы» дегеннен «тақта отырған билеушінің аяқ астындағы (қол астындағы) бағынышты ел» деген ауыспалы мағынасы пайда болуы мүмкін. Талданып отырған *байтақ* сөзінің «астана, орталық қала» мәніндегі қолданысын «Алпамыс батыр» жырынан да кездестіруімізге болады:

Байсын деген өз елім,

Жиделі *байтақ* қаламыз [4, 61]. Яғни мұнда байтақтың «орталық қала, астана» мағынасы берілген. Ал «Қобыланды батыр» жырында байтақ сөзі «кең, үлкен» деген сындық мағынада келеді:

Жасыл *байтақ* жері бар,

Айдынды шалқар көлі бар [4, 61].

Аталмыш сөз бұрын қазақ тілінде «белгілі бір этникалық-территориялық тұтастық, ел, жұрт» мағынасында да жұмсалған. Мысалы, «Едіге» жырында:

Байтақ бөліп береді,

Патсалықты құр сәна, – деген үзіндіде кездеседі. Мұнда *байтақ* сөзі «кішігірім хандық, ел-жұрт мағынасын білдірген. Ал Шалкиіз жырау толғауында:

Алаштан *байтақ* озбаса,

Сыпайышылық сүрмен-ді, – деп келеді. Бұхар жырау:

Байтағың байып, мал беріп,

Байрақты жерге қыстатқан, – деп жырласа, Махамбет ақын өз өлеңдерінде *байтақ* сөзін «ел-жұрт» мағынасын білдіруде қолданған:

Біздің Ер Исатай өлген күн,

Он сан *байтақ* бүлген күн [4, 59-60].

Батырлық жырларда *байтақ* сөзі *ел*, *жұрт* сөздерімен бірге, *байтақ ел*, *байтақ жұрт* тіркестерімен де ұшырасады. Бұл тіркестер – «барлық ел-жұрт» деген мағынада емес, жалпы «ел-жұрт бірлігі, ру – тайпа одағы» деген түсініктегі плеоназм болып табылады, яғни бір мағынада екі сөздің қатарласа айтылуы, жалпылық ұғымын білдіруі. Мұндай қолданыс тілде жиі кездеседі. Бұлардың көбісі қос сөз ретінде дефиспен немесе біразы бөлек-бөлек, қатар келіп жазылады. Мұндай сөздер бір-бірімен қатар келіп, мағына айқындап, күшейткіш реңк үстейді. Мысалы, *байтақ ел* (ел+ел), *байтақ жұрт* (жұрт-жұрт) т.б.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (15-томдық) *байтақ* сөзінің үш омонимдік мағыналары берілген: 1) БАЙТАҚ зат. а) парсы тілінен енген сөз *بايتاقت* астана, бас қала; ә) көне мағынасы: мемлекет, қала, полис, кішігірім хандық; б) ауыспалы мағынасы: ел-жұрт. 2) БАЙТАҚ г е о г. Белгілі бір жер бедері, ауа райы, топырақ қабаты фаунасы мен флорасы өзіндік үйлесімділігімен ерекшеленетін жер қабаты, ландшафт. 3) БАЙТАҚ сын. Ұшы-қиыры жоқ кең [5, 604-605].

Байтақ сөзінің о бастағы «ел, жұрт, халық, мемлекет» деген мағыналары уақыт өте келе өзгеріп, «кең, үлкен, барлық» мәніне ауысуы мүмкін. Бұған *байтақ дала*, *байтақ өлке*, *кең байтақ*, *ұлан байтақ* секілді тіркескен сөздер мысал бола алады. Қырғыз тілі диалектісінде *байтақ* «алыс, қиыр» және «өте ертедегі, баяғы» мағыналарын білдіреді [4, 61]. Осындай талдаулар негізінде сөздердің мағыналық өзгерістерін анық аңғаруымызға болады.

Ғалым Э.В. Севортян *байтақ* сөзін этимологиялық тұрғыдан таладай келе, оны көне түркілік элемент деп көрсетеді. Аталмыш сөздің ауыспалы мағыналары келесідей түркі тілдерінде сақталғанын былайша түсіндіреді:

1. *много, многочисленный* «көп, саны көп» – қырғыз, қазақ, түмен татарлары тілінде, қазан татарлары тілінде, ұйғыр тілі диалектісінде; *изобильный, излишний* «көл-көсір, мол» – алтай тілі диалектісінде; *щедрый* «мол, бай» – шор тілінде; *масса, очень много* «көп, өте көп» – қазақ тілінде; значительно «бірталай, біраз» – татар, башқұрт, чуваш тілдерінде; довольно *много, достаточно* «едәуір көп, мол» – чуваш тілінде; порядочно «біраз, біршама» – татар, башқұрт тілдері диалектісінде; изрядно «бірталай, біршама» – башқұрт тілінде; немало «аз емес, біршама» – татар тілінде;

2. *избыток* «артық, артылу» – алтай тілі диалектісінде;

3. *обширный* «кең, байтақ, ұлан-байтақ, ауқымды» – қазақ тілінде; широко *раскинутый, просторный* «кең жайылған, кең көсілген» – қырғыз, қазақ, қазан татарлары тілінде; беспредельный «шексіз» – қазақ тілінде; открытый «ашық, айқын» – әзірбайжан тілінде;

4. *давний, давно* «бұрынғы, ежелгі, ескі, байырғы» – қырғыз, қазақ тілдерінде; Ғалым Э.В. Севортян *байтақ* сөзінің этимологиясына қатысты мынадай гипотеза ұсынады: *байтақ* сөзі *бай* «богатый», «изобильный», «изобилие» + *-тақ* салыстырмалы мәндегі жұрнақ қосылуы арқылы жасалған [6, 36].

Тұжырымдай келе, *байтақ* сөзінің келесідей лексика-семантикалық мағыналары қалыптасқандығын көреміз: 1. тақтың төменгі жағы, аяғы; 2. елдің астанасы, бас қаласы; 3. белгілі бір этникалық-территориялық тұтастық, ел, жұрт; 3. Ұшы-қиыры жоқ кең, үлкен. «Шежіре-и теракима» еңбегінде *байтақ/рай-таһт* сөзі «елдің астанасы, бас қаласы» деген мәнде қолданылса, қазіргі қазақ тілінде «ел астанасы» деген семантикасы көмескіленіп, «кең, ұшы-қиыры жоқ, үлкен» мағынасы жиі қолданылып келеді.

«Шежіре-и теракима» тарихи еңбегінде *məpe/töre* сөзі «заң, қағида, билік» мағынасында қолданылған: *Burunğı ötken biligliler aytp tururlar kim, bir kınğa ikki kılıç sığmas ve bir hatunni ikki er alıp oltura bilmes ve bir yurtğa ikki töre sığmas* (Бұрынғы өткен білімділер

айтқан екен, бір қынға екі қылыш сыймас, бір әйелді екі ер алып отырмас, бір елге екі заң сыймас) [2, 162]. Аталмыш сөздің шежіредегі қолданылу жиілігі – 3. *Төрүмек, төру* етістігі ертеректе бір елге жататын тайпалардың рулардың, жеке кісілердің қарым-қатынастарын реттеп тұратын «заң, қағида» деген ұғымда қолданылған, яғни көне түркі тілінде «тәртіп орнату, реттеу» мағынасында жұмсалған [7, 82-83]. Дәл осы мағынасы қазір де басқа тілдерде де қолданылып келеді: түрік тілінде *төр* «әдет, дәстүр», моңғол тілінде *төр* «құрылыс, мемлекет, өкім, билік, басқару, заң» деген ұғымды білдіреді [8, 188]. Кейін рудағы, тайпа ішіндегі істің бәрін ретке келтіретін, басқаратын адамды *төре* деп, ал оның отыратын орнын *төр* деп атап кетсе керек. *Төре* сөзі қазіргі түркі тілдернің көбінде көнерген сөз ретінде сақталған. Ал *төр* сөзі мағынасы тарылып, қолданылу аясы шектеліп, жалпы үйдің ішкі ең жоғарғы жағы деген ұғымды білдіретін болды.

М. Қашғаридің «Диуани лұғат ит-турк» (1072-1074) сөздігінде *törä* сөзінің *tör* формасы «киіз үйдің төрі, сыйлы орын», ал «Құтты билік» (Герат нұсқасы, 1439) дастанында *törä* сөзі «qaju elkä tegsä meniñ bu töräm / ol el barça etlür менің бұл заңым қай елге тисе, жетсе, сол елде бәрі жақсы болады» яғни «закон, обычай» (заң, дәстүр) мағынасында жұмсалған [9, 580].

Қазақ даласында Шыңғыс хан дәуірінен бастап белгілі бола бастаған билеп-төстеуші топты, Шыңғыс әулетін, соның тұқымына жататын ақсүйектер мен олардың ұрпағын *төре* деп атаған. Олар қазақ руларынан бөлек өз алдына дербес қауым болып өмір сүрген. Төрелер өздерін «ақсүйек» деп, қазақ жұртын «қара сүйек» деп атаған. Хандар тек төрелерден сайланатын болған. Олар әкімшілік және сот билігін жүзеге асырып отырған. Сонымен бірге олардың соғыс барысында жеке жасақ құрып, сол жасаққа қолбасшылық ету құқықтары болған. Қазақ қоғамында үстемдік еткен ақсүйектерді, яғни Шыңғыс ханның тұқымын *төрелер* деп атаған. Аталмыш сөздің бұдан өзге «тұрақты, қалыпты заңдар жинағы», «әділдік, төрелік, билік айтушы» деген де ауыспалы мағыналары бар. *Төре* сөзінің соңғы бір ауыспалы мағынасы – *бір тектес жанның, нәрсенің жақсысы, асылы* [10, 647]. Абылай ханның тұсында «төре тұқымының хан, сұлтан, би болғандардың ордасына рұқсатсыз, баса-көктеп кіріп келген қарашаның ат-тоны талауға түсетін болсын» деген заң қағидасы болған. «Шежіре-и теракима» тарихи шығармасында кездесетін *төре* сөзі бүгінгі қазақ тілінде *төреші* сөзінің құрамында «төрелік етуші, кесім беруші» мағынасында және Шыңғыс хан нәсілінен тараған ұрпақтарын «төре» деп атауда қолданылады.

«Шежіре-и теракима» еңбегінде «садақ» мағынасында *йай* тілдік бірлігі қолданылған: *Oğuz Han Şam vilayetinde turğanda pinhani bir nökeriniñ qolına bir altın yay ve üç oqı berdi taqı aytdı yaynı kün tuğışında bir çölde kişi ayağı yetmes yerde torpaqqa kömüp bir uçını ıçıqarıp koyğıl* (Оғыз хан Шам уәлаятында тұрғанда жасырын бір нөкерінің қолына бір алтын жай садақты және үш оғын берді және «ол садақты күн туғанда бір шөлде адам аяғы жетпейтін жерге топыраққа көміп, бір ұшын шығарып қой» деп айтады) [2, 145]. *Йай* сөзінің шежіредегі қолданылу жиілігі – 11. *Йай/ жақ/жай/жа* – сөздері *садақ* сөзінің синонимдері ретінде кездесіп жүрген көнерген сөздің бірі. Соңғы *жа* варианты қазақ тілінде *сарыжа, бұхаржа* сөздерінде сақталған. Ағаштан доғаша иіп немесе иілген іспетті екі бөлікті жалғастырып, екі ұшын қайыспен керіп, сол кермеге оқ (жебе) салып, тартып алатын, өте көне замандардан келе жатқан қару атауы *садақ* (жақ) деп аталған. Сонымен бірге бұхаржа және сарыжа сөздеріндегі *жа* компоненті де көне *йа* сөзінің қазақша нұсқасы (сөз басындағы *й* дыбысының қазақ тілінде *ж* болып келетіні ескерсек) екені белгілі. Көне түркі тілінде *йа* – жақ, *йа қур* – «жай тарту, жақ ату», *йа қурғучы* – «жайшы, жақ атушы» деген мағынаны білдірген [10, 221].

Ғалым Дж. Клаусон өзінің «An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish» (1972) сөздігінде *садақ* сөзінің атауына байланысты ол сөздің көне нұсқасы *ya* «*bow, weapon*» (садақ, қару) деп келтіреді. Оған мысал ретінде хакас тіліндегі *ça, сах, охça*, қырғыз тіліндегі *са*, қазақ тіліндегі *jak*, өзбек тіліндегі *yoу*, қарақалпақ тіліндегі *jau*, татар (Қазан) тіліндегі *сеуа*, құмық тіліндегі *јауа*, ноғай тіліндегі *уау*, әзірбайжан, Османлы түрікшесіндегі *уау*, түрікмен тіліндегі *уа:у* тұлғаларын көрсетеді [11, 869]. Сонымен қатар *йай* «садақ»

сөзіне қатысты қолданылатын *қорамсақ* сөзінің құрамындағы *сақ* элементі де *йа/йақ/жа/жақ*, *са/сақ* тұлғаларынан дамып өрбіген деуімізге де болады. Бұған қатысты ғалым Ә. Қайдар мынадай тұжырым жасайды: бұл сөздің түп-төркіні түркі-моңғол тілдеріне ортақ *саа* формасы және оның *йә/йаа/жаа/чаа/һаа/йей/жай/сай/чай/жақ/сақ/чах/жайа/сага/дага* т.б. құбылмалы фонетикалық варианттары [4, 155].

Адырнасына оқ (жебе) тіреп, тартып ататын ағаштан жасалған көне қару атауы XV-XIX ғғ. қазақ тілінде *садақ*, *жақ*, *жай*, *жа* деп аталған. Сондай-ақ *садақ* сөзі бір тілде қарудың өзін, екінші бір тілдерде тек оның қабын, үшінші бір тілдерде қарудың өзін, жабдығын, сауытын қоса алғандағы жалпы атауын білдіруде қалыптасқан. Ал қазақ тілінде *садақ* осы аталған үш мағынаны да қамтыған жалпы атау ретінде қолданылған. Моңғол тілінде *саадаг* «қорамсақ», *саадаг агсах* «қорамсақ асыну» деген мәнде жұмсалған [12, 402].

Махамбет ақын өз толғауларында *садақ* сөзінің орнына *жай* сөзін де қолданған тұстарын байқауымызға болады:

Толғай да толғай оқ атқан,

Он екі тұтам *жай* тартқан [4, 154]. Яғни мұндағы он екі тұтам дегені оқтың ұзындығы емес, жақтың кермесінің (адырнасының) өлшемін айтқандығын көрсетеді. Тұжырымдап айтқанда, *жақ* пен *жай* параллельдері – түркі тілдеріне тән дыбыс алмасулар (ғ~й) нәтижесінде пайда болған бір ғана сөз.

Қазақ тіліндегі жекелеген сөздердің этимологиясына, лексика-семантикалық ерекшелігіне, тарихи жазба мұралардағы қоладнысына қатысты ғылыми-теориялық тұжырымдар мен гипотезалық пікірлер ғалым Ә. Қайдардың «Этнолингвистикалық сөздігі» (2009), Р. Сыздықтың «Сөздер сөйлейді» (1980), Б. Сағындықұлының «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» атты зерттеу еңбектерде жиі кездеседі. Аталған зерттеулер лексикалық бірліктердің тарихи даму сатысын айқындауда, мағыналық өзгешеліктерді анықтауда, тарихи-салыстырмалы әдіс негізіндегі зерттеулерді жүргізуде аса маңызды саналады.

Түркі тілдес халықтар, олардың тілдерінде ерте кезеңдерден бері қалыптасқан жазба дәстүр бар [13, 10]. Шағатай жазба тіліне негізделген жазба мұраларды Қазақ хандығы кезінде жазылған мұралардан да кездестіруімізге болады [14, 71]. Қазіргі түркітану ғылымындағы маңызды зерттеулердің бірі – тілге синхронды, диахронды тұрғыдан талдаулар жүргізу. Қазіргі тіл білімінде тілді мәдениетпен, этноспен, саясатпен, таныммен байланыстыра зерттеу маңызды болса, тарихи тіл білімінде жазба мұралар тілін зерделеу ісі өзекті әрі қажетті болып отыр [15, 85]. Тіл біліміндегі осындай маңыздылықтарды ескере отырып, Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракиме» еңбегін зерттеу нысаны ретінде қарастырдық. Ондағы кейбір архаизмдердің лексика-семантикалық қырын зерделеіп, түркі тілдеріндегі қолданысын сараладық. Жекелеген сөздердің тарихи қалыптасу арналарын айқындау, мағыналық өзгерістерді санамалау тілдің өткен тарихын, алдағы болашағын саралауда аса қажет болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тілінің тарихи сөздік құрамына енетін қомақты тілдік материалдар іс жүзінде жазба ескерткіштерде мол қамтылатындығы баршаға белгілі. Ғылымға белгілі мұрағаттар ішінен ерте және орта ғасырларда жарық көрген филологиялық трактаттар мен әдеби мұраларда кездесетін лексикалық бірліктерді түгендеп, жинастырып, олардың әрбіріне қатысты мағыналық ерекшеліктерін, қазіргі тіл тұрғысынан этимологиясы күңгірт саналатын көнерген сөздердің семантикасын анықтау, ғылыми талдаулар жүргізу тарихи лингвистиканың негізгі міндеттерін құрайды. Тарихи лексикологиялық зерттеулер барысында қазақ тілі тарихи сөздік қорының негізін құрайтын байырғы түркілік лексикалық құрам, ежелгі тіл аралық қатынастардың нәтижесінде ескі қытай, моңғол, иран тілдерінен, ортағасырлық парсы, араб тілдерінен енген кірме лексикалық қабаттары айқындалады.

Қорыта айтқанда, Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежіре-и теракима» еңбегі түркі халықтарының тарихын, этнографиясын, тілін, мәдениетін, руханиятын бағамдаудағы маңызды еңбектердің бірі болып табылады. Ол – «Оғызнама» дастанының араб әрпімен жазылған нұсқасы. Тарихтан белгілі, Оғыз хан – оғыз тайпалары мен руларының атасы. Оғыз – түркі халықтарының аты аңызға айналған батыры, қолбасшысы. Оғыз қаған туралы барлық жырларда оның өмірі, әскери жорықтары, халық игілігі үшін жасаған істері әңгімеленеді. Орта Азия халықтарының мәдени тарихын зерттеуде «Оғызнаманың» маңызы өте зор. Еліміздегі атақты тарихшылар аталмыш еңбекті өте жоғары бағалайды. Ол тек оғыз тілдерін ғана емес, жалпы ортаазиялық түркі тілдері үшін, соның ішінде қыпшақ тілдері үшін де тарихи, әрі ғылыми маңызға ие. Орта Азия мен Қазақстан аумағында жиі айтылып жүретін «Қорқыт ата» туралы әңгімелер осы «Оғызнама» дастанымен сюжеттес, әрі сабақтас келеді. Сондықтан оларды өз ара тығыз әрі тарихи байланыста қарастыру керек.

«Шежіре-и теракима» еңбегінің лексикалық қорын сараптап қарайтын болсақ, қазіргі қазақ тіліне өте жақын екендігін көре аламыз. Шежіренің тілін басқа түркі тілдерімен салыстыра қарасақ, дыбыстық, морфологиялық құрылымының қазіргі қазақ тілімен дәл түсіп жататындағын байқаймыз. Яғни шығарманың тілінде қыпшақ тілдеріне тән элементтер мол кездеседі.

Сонымен бірге түркі тілдерінің дамуындағы маңызды кезеңдердің бірі шағатай дәуірі болса, ол кезеңге тән шығармалардың лексикалық қабатын зерделеу қай кезде болмасын өзекті. Зерттеу мақалада шежіре лексикасында кездесетін кейбір архаизмдердің лингвистикалық сипаты қарастырылды. Атап айтсақ, *төре*, *жай/йай*, *байтақ* сөздерінің семантикалық мәні, түркі тілдеріндегі қолданысы мен дыбыстық, құрылымдық сипаты айқындалды. Қазақ тілі лексикасындағы жекелеген сөздердің семантикасы, туыс тілдер құрамындағы қолданысы түркі халықтардың көнеден-ақ рухани-мәдени жақындығының тереңде жатқанын байқатады. Сондай-ақ сөздердің көнеруі, қолданыс аясынан шығуы, қолданысқа бірден түсуі, қабылдануы тіл заңдылықтарының тарихи процеске қатыстылығын көрсетеді. Қазіргі таңда тіл білімі саласында сөздердің семантикалық мағынасын айқындауда, сөздің шығу тегін, түп-төркінін анықтауда этимологиялық зерттеулердің алатын орны ерекше.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен АР22687210 ««Шежіре-и теракима» еңбегінің этимологиялық тезаурус сөздігі» гранттық жоба аясында жазылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі. – Алматы: Арыс, 2001. – 246 б.
- 2 Zuhul Kargı Ölmez. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara: Türk dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996. – 559 s.
- 3 Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2017. – 658 б.
- 4 Сыздық Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). 3-басылым. – Алматы: Арыс, 2004. – 232 б.
- 5 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық / Құраст. Қалиев Ғ., Бизақов С., Нақысбеков О. т.б. – Алматы, 2011, 2-том. – А–Б. – 744 б.
- 6 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М., 1978. – С. 349.
- 7 Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина // ЗВО ИРАО. Т .XII. – СПб., 1899. – С. 159.

- 8 Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.
- 9 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 677.
- 10 Жанұзақов Т. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.
- 11 Sir Gerard Clauson. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford at the Clarendon press.
- 12 Базылхан Б. Монгол-казах толь. Бнмаун-ын Шинжлэх Ухааны Академи Хэл Зохиолын Хүрээлэн. – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.
- 13 Daurenbekova L.N., Alimbayev A.E., Kemenger K.R., Bashirov N.K., Imanberdiyeva S.K. (2020), The Idea of eternal country in the First Epic poems of the Turkic people // Rupkatha Journal on interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled. – Vol 12, Issue 4, pp. 1-11.
- 14 Uldanay Jumabay. Duysenali Abdilashim. (2020), The Old Kazakh written language // Ural-Altaic Studies. – Vol 4, pp. 71-76.
- 15 Kenzhalin K.K., Satemirova D., Konyratbayeva Zh., Abdualiuly B. (2021), Eastern and western linguocultural Map: Similarities and Peculiarities // International Journal of Society, Cultural and Language. – Vol 4, pp. 85-97.
- URL-адрес: https://www.ijscel.net/article_246570_4aee18bc09a9c4364df5dc066e1a2e68.pdf

Материал 05.01.2025 баспаға түсті

Семантика некоторых архаизмов, встречающихся в «Шежире-и теракиме»

К.К. Кенжалин¹, Д.А. Балтабай¹

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан

Изучение лексического слоя исторических произведений, поэм и эпосов в лингвистическом аспекте играет важную роль в определении истории и развития языка. В статье рассматриваются характер употребления и семантические особенности слов торе, жак/жай/йай, байтак, встречающихся в историческом труде «Шежире-и теракиме». Приведены лингвистические материалы, касающиеся происхождения этих слов, сферы употребления, лексико-семантических особенностей, фонетических и морфологических признаков в тюркских языках, кроме казахского. Произведение Абульгазы Бахадур хана «Шежире-и теракиме» представляет собой средневековое произведение, содержащее много сведений об истории, культуре, этнографии, топонимике тюркских народов. Данное произведение, написанное на чагатайской письменности в XVII веке, представляет собой вариант эпоса «Огузнама», написанного арабским алфавитом. Этот труд считается ценнейшим документом для истории и культуры тюркских народов. В лексическом пласте рукописей часто можно встретить языковые единицы, используемые в современном казахском языке. Именно поэтому изучение произведения «Шежире-и теракиме» с лингвистической точки зрения показывает важность нашей статьи. Основная цель исследовательской статьи – различить слова торе, жак/жай/йай, байтак с лексико-семантической точки зрения и определить их этимологию. В ходе исследования использовались метод семантического анализа, описательный метод и историко-сравнительный методы.

Ключевые слова: чагатайская письменность, лексический пласт, рукопись, фонетические особенности, семантика, этимология.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Абилкасымов Б. «Тюркская летопись» Абилягзы-хана и ее язык. – Алматы: Арысь, 2001. – С. 246.

- 2 Zuhall Kargı Ölmez. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Генеалогия туркмен). – Ankara: Türk dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996. – 559 s.
- 3 Мамырбекова Г. Толковый словарь арабских и персидских слов на казахском языке. – Алматы, 2017. – С. 658.
- 4 Сыздық Р. Слова говорят (из истории употребления слов). 3-е издание. – Алматы: Арысь, 2004. – С. 232.
- 5 Словарь казахского литературного языка. Пятнадцать томов / Сост. Калиев Г., Бизаков С., Накысбеков О. и т. д. - Алматы, 2011, том 2. - А-Б. – С. 744.
- 6 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М., 1978. – С. 349.
- 7 Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина // ЗВО ИРАО. Т .XII. – СПб., 1899. – С. 159.
- 8 Искаков А., Сыздыкова Р., Сарыбаев Ш. Краткий этимологический словарь казахского языка. – Алматы: Наука, 1966. – С. 240.
- 9 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 677.
- 10 Жанузаков Т. Словарь казахского языка. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – С. 776.
- 11 Sir Gerard Clauson. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford at the Clarendon press.
- 12 Базылхан Б. Монгольско-казахский словарь. Институт языка и композиции Академии наук Бенмауна. – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – С. 885.
- 13 Daurenbekova L.N., Alimbayev A.E., Kemenger K.R., Bashirov N.K., Imanberdiyeva S.K. (2020), The Idea of eternal country in the First Epic poems of the Turkic people // Rupkatha Journal on interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled. – Vol 12, Issue 4, pp. 1-11.
- 14 Uldanay Jumabay. Duysenali Abdilashim. (2020), The Old Kazakh written language // Ural-Altaic Studies. – Vol 4, pp. 71-76.
- 15 Kenzhalin K.K., Satemirova D., Konyratbayeva Zh., Abdualiuly B. (2021), Eastern and western linguocultural Map: Similarities and Peculiarities // International Journal of Society, Cultural and Language. – Vol 4, pp. 85-97.
- URL-адрес: https://www.ijscel.net/article_246570_4aee18bc09a9c4364df5dc066e1a2e68.pdf

Материал поступил в редакцию журнала 05.01.2025

Semantics of some archaisms found in “Shezhire-i terakime”

K. Kenzhalin¹, D. Baltabay¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

The lexical analysis of historical texts, poems, and epics plays a vital role in tracing the development and history of a language. This article examines the usage and semantic features of the words töre, jak/zhay/yay, and baitak as found in the historical work Shezhire-i Terakime. The study explores the origin, semantic nuances, spheres of use, and phonetic and morphological characteristics of these words across various Turkic languages, excluding Kazakh. Shezhire-i Terakime, authored by Abulgazy Bahadır Khan in the 17th century, is a significant medieval text written in Chagatai script and based on the Oguznama epic, originally composed in the Arabic alphabet. This work holds substantial value for understanding the history, culture, ethnography, and toponymy of Turkic peoples. Many lexical elements found in this manuscript continue to appear in modern Kazakh, underscoring the relevance of a linguistic analysis of the text. The primary aim of this study is to investigate the lexical-semantic properties and etymology of the selected words. The research employs semantic analysis, descriptive, and historical-comparative methods to achieve this objective.

Key words: Chagatai writing, lexical layer, manuscript, phonetic features, semantics, etymology.

REFERENCES

- 1 Abilqasymov B. *Abilgazy hannyn «Turki shejiresi» jane onyn tili* [Abilgazy Khan's "Turkic Chronicle" and its language] (Almaty, 2001). [in Kazakh]
 - 2 Zuhul Kargi Olmez. *Ebulgazi Bahadır Han Shecere-i Terakime* [Ebulgazi Bahadır Han Genealogy of the Turkmens] (Ankara, 1996). [in Turkish]
 - 3 Mamyrbekova G. *Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi* [An explanatory dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language] (Almaty, 2017). [in Kazakh]
 - 4 Syzdyq R. *Sozder soileidi (sozderdin qoldanyly tarihyndan)* [Words speak (from the history of the use of words)] (Almaty, 2004). [in Kazakh]
 - 5 *Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq* / Qaliev G., Bizaqov S., Naqysbekov O. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes] (Almaty, 2011). [in Kazakh]
 - 6 Sevortian E.V. *Etimologicheski slovar turkskih iazykov. Obshetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvu «B»*. [Etymological dictionary of Turkic languages. Common Turkic and inter-Turkic stems starting with the letter "B"] (Moscow, 1978). [in Russian]
 - 7 Melioranskij P.M. *Pamyatnik v chest' Kyul'-Tegina* [Monument in honor of Kuhl-Tegina] (SPb., 1899). [in Russian]
 - 8 Ysraqov A., Syzdyqova R., Sarybaev Sh. *Qazaq tilinin qysqasha etimologialyq sozdigi* [Brief etymological dictionary of the Kazakh language] (Almaty, 1966). [in Kazakh]
 - 9 *Drevnetyurkskiy slovar'* [Old Turkic Dictionary] (Leningrad, 1969). [in Russian]
 - 10 Januzaqov T. *Qazaq tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh language] (Almaty, 1999). [in Kazakh]
 - 11 Sir Gerard Clauson. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. – Oxford at the Clarendon press. [in English]
 - 12 Bazyllan B. *Mongol-kazah tol'* [Mongolian-Kazakh dictionary] (Ulaanbaatar-Olgij, 1984) [in Kazakh]
 - 13 Daurenbekova L.N., Alimbayev A.E., Kemenger K.R., Bashirov N.K., Imanberdiyeva S.K. (2020), *The Idea of eternal country in the First Epic poems of the Turkic people* // Rupkatha Journal on interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled. – Vol 12, Issue 4, pp. 1-11. [in English]
 - 14 Uldanay Jumabay. Duysenali Abdilashim. (2020), *The Old Kazakh written language* // Ural-Altaic Studies. – Vol 4, pp. 71-76. [in English]
 - 15 Kenzhalin K.K., Satemirova D., Konyratbayeva Zh., Abdualiuly B. (2021), *Eastern and western linguocultural Map: Similarities and Peculiarities* // International Journal of Society, Cultural and Language. – Vol 4, pp. 85-97. [in English]
- URL-адрес: https://www.ijscs.net/article_246570_4aee18bc09a9c4364df5dc066e1a2e68.pdf

Received: 05.01.2025

А.М. Мирзабаева¹, Д.Д. Шайбакова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050038, Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, 050010, Казахстан

ПРИЁМЫ РЕЧЕВОЙ МАНИПУЛЯЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ П. САНАЕВА «ПОХОРОНИТЕ МЕНЯ ЗА ПЛИНТУСОМ»

Данная научная статья представляет собой исследование приемов речевой манипуляции, применяемых в повести П. Санаева «Похороните меня за плинтусом». Целью работы является выявление и систематизация приемов, посредством которых автор осуществляет воздействие на читательское восприятие. В рамках исследования проводится комплексный анализ текста, включающий лингвистический, стилистический, сравнительный и контекстуальный аспекты. Исследователи основывались на современных подходах к анализу текстов и речевой манипуляции. Результаты исследования демонстрируют взаимосвязь между используемыми приемами речевой манипуляции, социокультурным контекстом произведения и его интерпретацией читателем. Кроме того, исследование раскрывает взаимосвязь между текстом и социокультурным контекстом, что способствует глубокому пониманию значения произведения в современном обществе. Выводы работы подчеркивают значимость изучения речевой манипуляции в литературе и ее влияние на восприятие и интерпретацию текста. Полученные выводы могут быть использованы в дальнейших исследованиях в области литературоведения, лингвистики и теории коммуникации. Статья может быть полезной для литературных критиков, исследователей и преподавателей, а также для всех, кто интересуется механизмами воздействия текстовых приемов.

Ключевые слова: прием, речевая манипуляция, риторические приемы, повесть, стилистические средства.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Различные научные области, такие как лингвистика, психолингвистика, когнитивная и социальная психология, а также литературоведение, исследуют манипуляцию как способ воздействия на человека. Такой междисциплинарный подход позволяет рассматривать речевые стратегии как комплексный инструмент, влияющий на сознание и поведение слушателя или читателя.

В произведении П. Санаева «Похороните меня за плинтусом» речевая манипуляция является центральным элементом, раскрывающим психологическое насилие, формирующим характеры персонажей и создающим определенную эмоциональную атмосферу. Автор использует язык и стиль речи героев для демонстрации сложных форм вербального давления и контроля, проявляющихся в семейных отношениях.

Манипулятивные приемы в основном реализуются через выбор слов и построение предложений [1, 1394]. К ним относятся, например, использование лексики с сильной эмоциональной окраской, риторические вопросы, скрытые предположения и исключение альтернативных точек зрения. Эти приемы подробно изучены в работах М. Т. Шакеновой и ее коллег, что позволяет систематически выявлять языковые признаки манипуляции [2, 121].

Авторы, применяя эмоционально окрашенные слова и ассоциации, не просто создают картины в воображении читателя, но и целенаправленно вызывают у него определенные чувства, тем самым значительно увеличивая силу воздействия текста. Данный прием

особенно, заметен, в литературных произведениях, затрагивающих темы деспотии или травмы [3, 191].

Л. Г. Навасартян утверждает, что многие речевые стратегии, обнаруженные в медиа, универсальны и могут быть использованы для анализа художественной литературы. Это дает возможность проводить параллели между тем, как люди общаются в реальной жизни, и тем, как это отражается в художественных текстах [4, 9].

А. В. Купарашвили, В. И. Нехаева и Н. А. Разумова акцентируют внимание на важности логической структуры аргументов для распознавания ложных рассуждений и демагогии речи. Эти инструменты анализа особенно полезны при изучении манипулятивных высказываний персонажей, которые пытаются подавить или перенаправить внимание слушателя [5, 117].

Техники НЛП, систематизированные Ю. Русаковой для педагогических целей, могут быть использованы для анализа художественного дискурса, поскольку отражают универсальные принципы речевого воздействия [6].

Исследование имеет теоретическую и прикладную ценность, позволяя выявить механизмы речевой манипуляции и типичные модели вербального насилия в литературных произведениях, что актуально для изучения семейных и социальных взаимодействий. Опираясь на риторiku, психолингвистику и теорию речевого воздействия, работа демонстрирует, как литературные тексты отражают и воспроизводят реальные коммуникативные стратегии.

ВВЕДЕНИЕ

В современном мире, где язык — это мощный инструмент влияния, проблема речевой манипуляции становится крайне актуальной. Этот лингвистический и психолингвистический феномен требует пристального внимания, поскольку используется для достижения скрытых целей в различных сферах. Актуальность исследования обусловлена интересом к стратегиям скрытого воздействия и необходимостью понимания механизмов речевой манипуляции в художественном тексте, отражающем стратегии управления, особенно в условиях информационной перезагрузки. Объектом исследования является повесть П. Санаева «Похороните меня за плинтусом», предметом — речевые приемы манипуляции и их влияние на эмоциональное восприятие читателя. Цель статьи — теоретическое осмысление речевой манипуляции в художественном тексте, выявление и анализ стратегий воздействия на читателя.

В рамках достижения поставленной цели планируется:

- выявить и классифицировать основные техники речевой манипуляции, используемые в повести;
- проанализировать текст с лингвистической и прагмалингвистической точек зрения, фиксируя на стратегиях манипулирования;
- выяснить, как манипулятивные приемы влияют на эмоциональное восприятие текста читателем.

Предполагается, что в повести П. Санаева речевая манипуляция намеренно используется автором как художественный прием для создания у читателя определенных эмоциональных и когнитивных реакций, что усиливает драматизм и глубину восприятия персонажей.

Новизна исследования заключается в комплексном анализе речевых манипуляций с использованием психолингвистического и прагмалингвистического подходов, примененном к литературному произведению, ранее малоизученному в данном аспекте. Теоретическая значимость состоит в углублении понимания возможностей манипулятивного воздействия в литературном дискурсе. Практическая ценность работы заключается в возможности использования полученных результатов в образовательном

процессе (лингвистика, филология, психология, коммуникации), а также в развитии навыков критического анализа текста.

«Похороните меня за плинтусом» — автобиографическая повесть, написанная российским писателем, кинорежиссером и сценаристом Павлом Санаевым в 1994 году, основанная на его детских воспоминаниях. Это литературное произведение является памятным для автора, посвященное его отчиму, народному артисту СССР Ролану Быкову. Повесть отображает психологическую динамику, связанную с драматической, жизненной ситуацией главного героя. В условиях отсутствия уверенности в себе и поддержки со стороны окружающих рассматривается влияние семейных отношений на эмоциональное и психологическое состояние ребенка. Главный персонаж, вынужденный приспособливаться к нестабильной и неблагоприятной обстановке, сталкивается с нехваткой базовых потребностей, таких как забота, защита, любовь и принятие. Отношения с бабушкой, ставшей фактическим опекуном, и с матерью подчеркивают проблемы, связанные с недостаточным вниманием к нуждам ребенка. Кроме того, повесть иллюстрирует негативные последствия, возникающие из-за отсутствия позитивных отношений в семье.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Для изучения речевых манипуляций в романе П. Санаева «Похороните меня за плинтусом» применялся комплексный подход, включающий:

- лингвистический анализ подразумевает тщательное изучение языковых единиц (слов, выражений) для полного понимания текста, выявления образности, эмоциональной окраски и стилистических особенностей. Этот анализ послужил основой для понимания смысловой структуры произведения;

- анализ речевого взаимодействия для исследования диалогов и монологов персонажей с целью обнаружения манипулятивных техник, таких как коннотативные интонации, сарказм, завуалированные намеки и намеренные искажения. Это позволило понять, как речь используется для формирования определенных образов и высказывания конкретных эмоциональных реакций;

- стилистический анализ, где рассматривается изучение характерных моделей общения, стилистических приемов и языковых средств, используемых в тексте. Особое внимание уделялось контексту общения и стилистическим особенностям произведения;

- когнитивный анализ дает оценку взаимодействия манипулятивных приемов на читательское восприятие и эмоциональный отклик.

Сочетание этих методов позволило детально исследовать текст, выявить манипулятивные стратегии автора, оценить их влияние на читателя и понять их роль в создании образов и формировании смысла произведения.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Манипулятивное влияние редко проявляется в форме явной дезинформации или открытого принуждения; чаще оно осуществляется с помощью завуалированных методов, таких как подбор ракурса, замалчивание фактов, смещение приоритетов и трансформация смысловых границ. Как утверждает М. Биллинг и С. Мариньо, управление информацией — это не беспристрастное действие, а намеренный процесс формирования у публики конкретных убеждений, точек зрения и поведенческих паттернов. В контексте критического анализа дискурса ученые демонстрируют, как при помощи языковых средств формируется идеологически обусловленное восприятие явлений, где стиль изложения и организация текста играют ключевую роль. Эти концепции применимы не только к политической и медийной коммуникации, но и к исследованию литературных произведений, в которых манипуляция часто носит психологический и эмоциональный оттенок [7].

Мы предлагаем изучить феномен манипуляции сознанием посредством речи, используя для этого риторические инструменты. Обычно под риторическими приемами подразумевают стилистические средства выразительности, такие как тропы, фигуры речи и другие элементы, служащие для придания мысли формы или украшения высказывания. Тем не менее, если взглянуть на риторические приемы как на отклонения от стандартных языковых норм, мотивированные прагматическими целями, как это делают А.П. Сковородникова и Г.А. Копнина, то их можно анализировать с точки зрения оказываемого влияния и способности внушать определенные идеи [8, 76]. Указанные исследователи разработали классификацию риторических приемов, которые могут применяться для манипулятивного воздействия:

1. Паралогические риторические приемы.
2. Приемы демагогии.
3. Стилистические приемы [8, 66].

1. **Паралогические риторические приемы** представляют собой намеренные отклонения от логических норм и правил, которые служат фундаментом для манипулятивных техник. Эффективность подобной манипуляции определяется стремлением говорящего обмануть слушателя, создать видимость аргументированности и, как следствие, убедить его в определенной информации. Это, в свою очередь, может подтолкнуть адресата к действиям, полезным для манипулятора. Рассмотрим ряд паралогических приемов, применяемых для манипулирования. В произведении П. Санаева они встречаются особенно часто.

Прием отождествления — это необоснованное проведение параллелей, базирующееся на игнорировании принципа достаточного основания:

Однажды твоя мать сказала мне: «Я отыграюсь на нем». Имей в виду, я подразумевала всех вас, и теперь я сама отыграюсь на каждом». Я не совсем понимал, что значит «отыграюсь», но почему-то решил, что бабушка собирается утопить меня в ванне. Охваченный этим страхом, я побежал к дедушке. Услышав мой испуг, он рассмеялся, но я все же попросил его быть начеку. Это меня успокоило, и я спокойно отправился в ванную. Я был уверен: если бабушка действительно попробует меня утопить, дедушка тут же ворвется в комнату с мясным топориком. Почему-то мне казалось, что именно с этим топориком. Тогда он разберется с бабушкой, позвонит маме, а затем уже и на ней отыграется [9]. В этом примере показано, как прием отождествления используется для манипулятивного воздействия. Автор намеренно цитирует слова матери о «возмездии», не уточняя, на кого или на что оно направлено. Это создает у читателя ощущение всеобщей угрозы, подразумевая, что возмездие неизбежно. Выражение «отыграюсь» вызывает у главного героя повести, Саши Савельева, чувство паники и смутные ассоциации с потенциальными опасностями. В состоянии растерянности он ищет защиты у дедушки, тем самым усиливая свой страх и даже представляя его возможное вмешательство с применением кухонного топорика.

Паралогический метод также использует прием создания сложной эквивалентности, как это определено в терминологии НЛП (нейролингвистическое программирование) [6]. Этот метод основан на применении фраз, таких как «значит», «соответственно», «таким образом», «из этого следует» и тому подобных, с целью представления гипотетических утверждений как неоспоримых истин.

И игрушки, и мелочи, и даже масло с хреном! Она до сих пор не может забрать свою шубу, уже третий год — о, каком гараже, с машиной вообще речь? Хотя он, конечно, всё просчитал. Переехал в Москву, собирается расписаться с ней, чтобы получить прописку. Подлый человек! Он прекрасно понимает, что если мы уйдем, все наследство достанется тебе и этой глупой женищине. А если тебя не станет — все перейдет к ней, а значит, и к нему. Ты ему как кость в горле, он только и ждет твоего конца. Ничего, пусть подождёт, я буду бороться за своё через суд [9].

В₀ этом₀ фрагменте₀ речи₀ пожилая₀ женщина₀ прибегает₀ к₀ речевому₀ воздействию₀, искусно₀ используя₀ метод₀ создания₀ сложной₀ взаимосвязи₀ между₀ понятиями₀. Она₀ включает₀ в₀ свою₀ речь₀ выражения₀ вроде «а₀ значит₀», «получить₀ прописку₀», «ему₀ как₀ кость₀ в₀ горле₀» и₀ другие₀ подобные₀ обороты₀, чтобы₀ создать₀ обманчивое₀ впечатление₀ убедительности₀ и₀ неоспоримости₀ своих₀ доводов₀. В₀ рамках₀ такого₀ подхода₀ несвязные₀ высказывания₀ образуют₀ запутанную₀ систему₀ взаимоотношений₀ и₀ ассоциаций₀ между₀ разными₀ происшествиями₀ и₀ поступками₀. В₀ результате₀ возникает₀ иллюзия₀, что₀ каждое₀ последующее₀ заявление₀ или₀ прогноз₀ логически₀ вытекает₀ из₀ предыдущего₀, несмотря₀ на₀ отсутствие₀ реальной₀ логической₀ основы₀ между₀ ними.

Еще₀ один₀ используемый₀ прием₀ — паралогизм₀, который₀ строится₀ на₀ искажении₀ принципов₀ тождественности₀. В₀ литературном₀ произведении₀ он₀ преимущественно₀ проявляется₀ в₀ диалогах₀ персонажей.

Однажды₀ к₀ ним₀ в₀ квартиру₀ заглянул₀ Алексей₀, пожилой₀ знакомый₀ деда₀, с₀ которым₀ тот₀ сдружился₀ ещё₀ во₀ времена₀ своей₀ работы₀, портным₀ в₀ ателье₀, на₀ первом₀ этаже.

— Добрый₀ день₀, Нина₀ Антоновна₀. Можно₀, войти?₀ — вежливо₀ обратился₀ он.

Однако₀ его₀ встретил₀ резкий₀ отказ:

— Нет!₀ Не₀ желаю₀ видеть₀ вас₀, мучителей₀, в₀ своих₀ стенах!₀ Вы₀ с₀ удочками₀ своими₀ — настоящие₀ палачи₀. Вам₀ покоя₀ не₀ дает₀ тяга₀, к₀ убийству₀: боитесь₀, причинить₀, вред₀ человеку₀ — так₀, переключаетесь₀ на₀ безмолвных₀ рыб₀. Рыбалку₀, уверена₀, придумали₀ трусы!

Дед₀, приободрившись₀, при₀ виде₀ друга₀, не₀ удержался₀ от₀ язвительного₀ замечания:

— А₀ сама₀ рыбу₀ ешь!

— Удаvisь₀ ты₀ своей₀ рыбой!₀ — вспыхнула₀ бабушка₀. — Я₀ ее₀ даю₀ внуку₀, а₀ сама₀ ем₀ исключительно₀ из-за₀ проблем₀ с₀ печенью₀ — мясо₀ мне₀ противопоказано₀. Ты₀ никогда₀ не₀ задумывался₀ о₀ моем₀ здоровье!₀ Если₀ бы₀ ты₀ тратил₀ на₀ меня₀ хотя₀ бы₀ часть₀ времени₀, что₀ уделяешь₀ автомобилю₀ и₀ своим₀ рыболовным₀ походам₀, я₀ бы₀ чувствовала₀ себя₀ как₀ Ширли₀ Маклейн!₀ [9].

В₀ приведенном₀ фрагменте₀ отчетливо₀ прослеживается₀ пример₀ манипулятивной₀ тактики₀, представляющей₀ собой₀ логическую₀ несообразность₀ или₀ ошибочное₀ рассуждение₀, применяемое₀ для₀ создания₀ неясности₀ или₀ уклонения₀ от₀ сути₀. Бабушка₀, в₀ этой₀ ситуации₀, уводит₀ внимание₀ от₀ главного₀ вопроса₀, поднятого₀ Лешей₀, переходя₀ к₀ обвинению₀ в₀ убийстве₀ и₀ необоснованно₀ увязывая₀ это₀ увлечение₀ с₀ рыбалкой₀. Ее₀ намерение₀ — сместить₀ фокус₀ дискуссии₀ и₀ направить₀ ее₀ в₀ русло₀ собственных₀ проблем₀ со₀ здоровьем₀ и₀ обиды₀ на₀ недостаток₀ заботы₀ со₀ стороны₀ деда₀.

2. Приемы языковой демагогии — это₀ разновидность₀ речевого₀ манипулирования₀, направленная₀ на₀ навязывании₀ аудитории₀ единственно₀ верной₀ интерпретации₀ или₀ оценки₀ рассматриваемого₀ вопроса₀. В₀ основе₀ этого₀ способа₀ передачи₀ информации₀ лежит₀ коммуникативный₀ принцип₀ разделения₀ мира₀ на₀ категории₀ «свой» и₀ «чужой» [4, 9].

Рассмотрим₀ некоторые₀ инструменты₀ языковой₀ демагогии₀. Скрытая₀ генерализация — это₀ намеренные₀ пробелы₀ в₀ информации₀, которые₀ подталкивают₀ слушателя₀ или₀ читателя₀ к₀ неявно₀ выраженным₀ выводам:

Лихорадит₀ его₀, Галина₀ Сергеевна₀. Пока₀ хрипов₀ не₀ слышно₀, но₀, ведь₀ будут₀ — без₀ признаков₀ астмы₀ у₀ него₀ никогда₀ не₀ обходится₀. Аспирин₀ и₀ анальгин₀ ему₀ противопоказаны... Вы₀ же₀, помните₀, что₀, при₀ его₀ почечной₀ недостаточности₀, любое₀ жаропонижающее₀ становится₀ настоящим₀ ядом₀ [9].

В₀ приведенном₀ отрывке₀, бабушка₀, опираясь₀ на₀ перенесенную₀ Сашей₀ в₀ прошлом₀ астму₀, предрекает₀ появление₀ у₀ него₀ хрипов₀ в₀ будущем₀. Помимо₀ этого₀, делается₀ широкое₀ заявление₀ о₀ вреде₀ жаропонижающих₀ средств₀ для₀ лиц₀ с₀ почечной₀ недостаточностью₀, несмотря₀ на₀ то₀, что₀ не₀ все₀ препараты₀ данной₀ группы₀, запрещены₀ к₀ применению₀ при₀ таком₀ состоянии₀. Этот₀ манипулятивный₀ прием₀ основан₀ на₀ использовании₀ обобщенных₀ утверждений₀, которые₀ преподносятся₀ как₀ логические₀ выводы₀ из₀ конкретных₀ фактов₀, однако₀ в₀ действительности₀ не₀ имеют₀ четкой₀ причинно-родственной₀ связи.

В рамках рассматриваемой темы, метод плюрализации заключается в конструировании мысленной общности, которую можно определить как «свой» и «чужие». Этот механизм создает ощущение включенности, или отчуждения от конкретной группы и реализуется посредством разнообразных лингвистических средств, к примеру:

а) неопределенно-личные и безличные конструкции:

Пусть вас всех настигнет проклятие! Пусть будет проклята каждая душа за то, что вы со мной сделали! Пусть вся любовь мира достанется вам — и пусть она будет вами потеряна, как у меня отняли её! Пусть ваша жизнь, отныне будет состоять только из таких же мучительных дней, как этот! Прокляты будьте навсегда! Навеки! — выкрикивала она сквозь слёзы, исчезая в шахте лифта [9].

Техника плюрализации, осуществляемая за счет неопределенно-личных конструкций, в данном контексте представляет собой поведение воображаемой группы, которое можно охарактеризовать созданием образа «они против меня» и обвинением группы людей в предательстве. Попробуем проанализировать ситуацию: бабушка использует манипулятивный прием, представляя себе заговор предателей, создавая образ враждебной группы. Она обращается к неопределенному множеству людей, создавая впечатление, что все сговорилось против нее.

б) местоимения «мы», «нас» и «наш»: в одной из сцен персонаж использует аналогию, говоря ребенку: «мы как две рыбки, попавшие в сети», что олицетворяет измену от тех, кто должен быть рядом. Чувство отчаяния и безысходности выражается через аллгорию: «наш кораблик стоит, и никуда не плывет». Старая женщина вспоминает прошлое и делится с внуком тяжелыми переживаниями, в которых сквозит грусть об упущенных возможностях и душевная мука, вызванная предательством со стороны близких.

Использование местоимений множественного числа позволяет создать ощущение солидарности и принадлежности к группе «обиженных». Обращаясь к внуку и говоря о себе как «мы», бабушка укрепляет представление о единой команде, пострадавшей от предательства. Она формирует отрицательный образ «предателей», к которым причисляет мать и деда мальчика. Структура повествования выстроена таким образом, чтобы акцентировать общность переживаний, представляя ситуацию так, будто они оба пали жертвами различных «изменников» в своей жизни.

в) местоимение «все» в фразах «все пальто изгваздал», «все ботинки», «все изгваздал» используется для усиления эмоционального воздействия на Сашу. Оно подчеркивает полноту ущерба, создавая впечатление, что абсолютно все испорчено, и тем самым усиливает чувство вины ребенка.

Техника пресуппозиций, основанная на использовании имплицатур, работает так: помимо прямого значения сообщения, в него встраивается скрытый смысл. Этот скрытый смысл подается как нечто само собой разумеющееся, как будто оно уже является частью общей идеи, и таким образом направляет ход мыслей собеседника [10, 18].

Иди сюда, сволочь! — грозила она. — Иди, хуже будет. Иди, или я тебя бритвой на куски порежу... Иди сюда, не будь трусом. Стой, я тебе ничего не сделаю. Стой. Иди сюда, я тебе дам шоколадку. Знаешь, какую? Вот такую [9].

Фрагмент иллюстрирует манипулятивную технику пресуппозиции, где чередование угроз и поощрений используется для психологического давления. Бабушка, угрожая и обещая, создает у собеседника ощущение, что его действия предопределены. Она как бы предлагает, что собеседник, поддавшись страху и надежде, неизбежно выполнит желаемое действие — подойдет к ней.

Навешивание ярлыков — это психологический феномен, основанный на стереотипизации, описанный Липпманом в работе «Общественное мнение», представляет собой опасный психологический прием. Люди не имея возможности лично оценить все события, полагаются на стереотипы — упрощенные и часто искаженные представления о мире. Это стереотипы, активно используемые в литературе и культуре, могут приводить к

предвзятому отношению и дискриминации, как например, в случае гендерных стереотипов, когда женщинам приписываются негативные качества [11, 191]. Пропаганда, используя постоянное повторение, закрепляет эти ложные представления в сознании людей, подавляя их способность к критическому анализу. Навешивание ярлыков, таким образом, является инструментом манипуляции, использующим негативные коннотации для формирования неприязни и предвзятости. По мнению Е.М. Антоновой и А.Ю. Горной, прием «навешивания ярлыков», когда предмету намеренно присваивают название, вызывающее у читателя негативные ассоциации, является способом формирования отрицательного отношения к нему [12, 28].

В исследуемом произведении главный герой — Саша Савельев, второклассник, живущий с бабушкой и дедушкой, воспринимает уход матери как предательство, которая, по его словам, предпочла «*кровососущего карлика*» и передала заботу о нем престарелым родственникам. Он метафорически описывает себя как «*тяжкий крест*» на шее бабушки, подчеркивая тем самым чувство вины и осознание того, что он является обузой для пожилых родственников. Эта метафора отражает его глубокое чувство отверженности и внутреннего конфликта.

Прием «противопоставление подлинности» заключается в создании контраста между объективной реальностью и тем, как ее воспринимают другие. Говорящий выдвигает себя как эксперта, способного оценить истинную суть событий. Тем не менее, здесь происходит замена фактов их интерпретацией с помощью выражений «*фактически...*», «*на самом деле...*», «*в действительности...*». Внук Саша описывает, как он притворялся больным, чтобы вызывать у бабушки заботу и внимание. Это создает противопоставление между реальным состоянием здоровья и вымышленным, чтобы вызвать определенную реакцию окружающих. Саша искажает реальность, чтобы получить любовь и заботу бабушки.

3. Среди **стилистических приемов** в речевой манипуляции особую роль играют тропы. Тропы, такие как метафора, сравнение и олицетворение, являются мощным инструментом речевого манипулирования, особенно в медиа и литературе. Они не просто украшают речь, но и позволяют влиять на восприятие информации, апеллируя к эмоциям и упрощая сложные идеи. Метафора, в частности, используется для формирования определенного взгляда на реальность, привлечения внимания и продвижения авторской точки зрения, часто с целью скрытого воздействия [13]. Психологи и лингвисты неоднократно обращались к изучению метафоры в контексте манипулятивных техник. По мнению А.Н. Таджибовой, оценочная метафора способна стать определяющим элементом, формирующим номинацию и оказывающим влияние на восприятие всего контекста [14, 38].

Ах, какая у нас гордость! Жанна, д'Арк, в пятнах, держите меня! Как это так, такая гордая, а вот в своей квартире играешь роль прислуги? Знаю, в чем дело — боишься, что окончательно обрешь себя, а он в итоге выставит тебя за дверь и найдет себе что-то помоложе и посвежее. И именно так он и поступит! У него уже есть на примете одна такая. Я сама её видела! [9].

В данном отрывке автор использует метафоры и апелляцию к известной исторической личности Жанне д'Арк для манипулирования читателем. Метафорические образы формируют определенное эмоциональное восприятие, а сравнение с Жанной д'Арк призвано вызвать ассоциации с храбростью и героизмом. Эмоциональная окраска и угрозы о негативных последствиях используются как манипулятивные приемы, направленные на изменение поведения или мнения адресата.

В целях манипуляции может использоваться стилистический прием антитеза.

Записав бабушке уроки и домашние задания на несколько дней вперед, Светочка, ученица музыкальной школы, потом играла на скрипке свои собственные композиции. Бабушка с восхищением смотрела на неё, её глаза блестели от гордости, и, протягивая мне трубку, говорила: «Слушай, какой у нас талант! Какое счастье иметь такого ребенка». Она продолжала настоятельно приглашать меня послушать Светочку, но я

отозвался только один раз. Вернув трубку, я сказал: «Ну и что? Она играет как скрипучая дверь, и что с того?» Бабушка вскочила: «Дверь?! Чтобы тебе, мерзавец, скрипеть так же! Она играет на скрипке! Учится в музыкальной школе. Она умница, а ты — кретин и дерьма ее не стоишь». Это замечание ранило меня до глубины души, и в школе мне не раз хотелось столкнуться Светочку с лестницы. Бабушка в это время сунула мне под нос листок с новыми заданиями и пообещала, что если я допущу ошибку, то она так меня отругала, что люди будут думать, что я не человек. После этого она снова легла на кровать и два часа говорила со Светочкиной мамой [9].

Автор намеренно использует антитезу как манипулятивный прием. Он противопоставляет положительный образ Светочки, одаренной ученицы музыкальной школы, и негативное отношение к ней со стороны Саши, чтобы создать определенный эффект на читателя.

В то время как бабушка видит в Светочке, играющей на скрипке, воплощение таланта и успеха, Саша совершенно не впечатлен ее музыкальными способностями. Его равнодушие и даже негативное отношение к ее игре, выраженное в сравнении скрипки со скрипом двери, резко контрастирует с бабушкиным представлением о ней как о «золотом ребенке».

Изучение слов, выражающих негативное отношение, подчеркивает трудности, с которыми сталкиваются составители словарей при описании и классификации пейоративной лексики. Исследования выявили большое количество эмоционально окрашенных слов, используемых для негативной характеристики персонажей, что усложняет их лексикографическую обработку [15, 504]. Попробуем рассмотреть некоторые из них. «Крестяга» и «чумочка» могут использоваться для описания кого-то неопрятного, грязного, возможно, недостойного.

«Уродяга» и «урод» относятся к оскорбительным описаниям внешности человека или его поведения, основываясь на негативной оценке.

Слово «блошки» часто используется в контексте уменьшительно-пренебрежительного характера, чтобы описать что-то мелкое или незначительное, иногда используется для описания людей с пренебрежением.

«Карлик» и «сволочь» являются оскорбительными словами, которые могут вызывать негативные ассоциации из-за своей исторической связи с дискриминацией или оскорблением.

Эти слова обладают выраженной эмоциональной окраской и могут использоваться для усиления оценочного значения высказывания или для вызова негативных ассоциаций у читателя.

Рисунок 1. Классификация приемов речевого манипулирования.

Приемы речевого манипулирования		
Паралогические, риторические приемы	Приемы языковой демагогии	Стилистические приемы
Прием отождествлений, неправомерных аналогий	Скрытые генерализации	Метафора
Приём комплексной эквивалентности	Плюрализация	Антитеза
Паралогизмы, основанные на нарушении закона тождества	Пресуппозиция	Экспрессивно-оценочные образования
	Навешивание ярлыков	
	Противопоставление подлинности	

ОБСУЖДЕНИЕ

Результаты проведенного анализа произведения П. Санаева «Похороните меня за плинтусом» свидетельствуют о широком применении автором различных речевых приемов манипуляции, включающих эмоционально заряженную лексику, риторические вопросы, гиперболу, иронию и пейоративные конструкции. Эти средства обеспечивают не только стилистическую выразительность текста, но и выполняют важную прагматическую функцию — влияют на эмоциональное и когнитивное состояние читателя, вызывая эмпатию, осуждение или сочувствие к героям.

В частности, как показал анализ, речевая агрессия и гиперболизированные обвинения со стороны бабушки главного героя представляют собой форму манипулятивного контроля, целью которого является подчинение воли ребенка через страх, чувство вины и психологическое давление. Подобные стратегии описываются и в работах Шакеновой и других, где подчеркивается значение синтаксических и лексических маркеров в современном дискурсе манипуляции.

Сравнение полученных результатов с исследованиями, посвященными художественной литературе, демонстрирует определенную типологическую общность используемых манипулятивных стратегий. Например, в статье Бабинцевой Е.А. и других анализируется использование манипуляции в произведениях Б. Шоу, где также акцент делается на речевые конструкции, воздействующие на восприятие и поведение адресата. В этом контексте особенно интересно отметить, что манипуляция в тексте Санаева имеет более бытовой, но от этого не менее эффективный характер, выступая в роли средства формирования авторской картины детской травматизации.

Применительно к теоретическим аспектам, выявленные в работе стратегии подтверждают положения Khafaga, который рассматривает речевую манипуляцию как метод создания и поддержания определенного социального мифа. В случае с повестью Санаева это миф о «правильном воспитании», где насилие и контроль рационализируются через риторику любви и заботы. Такой дискурсивный прием усиливает эффект когнитивного диссонанса у читателя, что также подчеркивается в исследованиях Billig и Marinho о двойной природе информации в манипулятивных практиках.

Особое внимание следует уделить также тому, как в произведении реализуется экспрессивно-оценочная лексика с ярко выраженными негативными коннотациями. По мнению Николаевой Н.Т. и Турецкой И.В., лексемы с негативной оценкой характеризуются высокой прагматической нагрузкой и отражают сложные социальные и гендерные стереотипы, что отчетливо прослеживается в речи бабушки героя.

Наконец, полученные результаты согласуются с данными Навасартян Л.Г., которая отмечает, что манипулятивная информация в медийных и бытовых контекстах может быть замаскирована под обычную речевую практику, однако обладает высокой степенью внушаемости за счет своей повторяемости и социальной легитимности. Этот принцип реализуется и в анализируемом произведении — повторяющиеся обвинения, угрозы и обесценивания становятся фоном, на котором формируется идентичность главного героя.

Таким образом, можно заключить, что манипулятивные стратегии, реализованные в произведении П. Санаева, подтверждают междисциплинарные теоретические положения о речевой манипуляции как сложном коммуникативно-психологическом феномене, который заслуживает дальнейшего изучения в контексте, как художественного, так и повседневного дискурса.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Повесть Павла Санаева о семейной жизни, воспитании ребенка в семье, где перманентны конфликты, является глубоко психологичным произведением. Психологизм

повествования во многом реализуется благодаря манипулятивным приемам, которые реализуются набором языковых средств. Исследование приемов речевой манипуляции в повести Павла Санаева «Похороните меня за плинтусом» позволило выявить комплексный характер авторской стратегии использования языковых средств для создания эмоциональной окраски, манипуляции восприятием персонажей и читателя. В процессе анализа текста выявлены единицы различных стилей и регистров речи, игра слов, метафорические образы, экспрессивно-оценочные средства, а также интонационные особенности – все то, что помогает формировать определенные эмоциональные реакции у читателя.

Авторский замысел реализуется благодаря использованию лексических и стилистических средств, способствующих не только передаче содержания произведения, но и созданию определенной атмосферы, вызывающей у читателя чувственные реакции. Речевые манипуляции не только выделяют индивидуальность персонажей, но и активно формируют восприятие сюжета, создавая глубокий эмоциональный отклик у аудитории.

Таким образом, данное исследование подчеркивает важность роли языковых средств в формировании эмоциональной и психологической составляющих литературного произведения, а также указывает на их значимость в контексте воздействия на восприятие и интерпретацию текста читателем.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Babintseva, E. A., Kartseva, E., Mansur, D., Trifonova, E. Linguistic Means of Manipulation in English Fiction: B. Shaw's Works // Theory and Practice in Language Studies. – 2023. – Vol. 13, No. 6. – P. 1394-1402. – DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1306.07>.
- 2 Шакенова, М. Т., Ташимханова, Д. С., Баймаханова, М. А., Оспанова, У. А. Лексические и синтаксические маркеры речевой манипуляции в современном дискурсе // Вестник Казахского национального университета. Серия филологическая. – 2021. – № 2(192). – С. 124-129.
- 3 Khafga, A. F. Linguistic Manipulation of Political Myth in Margaret Atwood's The Handmaid's Tale // International Journal of English Linguistics. – 2017. – Vol. 7, No. 3. – P. 189-198. – DOI: 10.5539/ijel.v7n3p189.
- 4 Навасартян, Л. Г. Языковые средства и речевые приемы манипуляции информацией в СМИ (на материале российских газет): дисс. канд. филол. наук / СарГУ им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 2017. – 172 с.
- 5 Купарашвили, М. Д., Нехаев, А. В., Разумов, В. И., Черняк, Н. А. Логика: учебное пособие. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2004. – 124 с.
- 6 Русакова, Ю. 6 техник НЛП для эффективного обучения, 2021. <https://pedsovet.org/article/sest-tehnik-nlp-dla-effektivnogo-obucenia>
- 7 Billig, M., Marinho, C. Manipulating information and manipulating people: Examples from the 2004 Portuguese Parliamentary Celebration of the April Revolution // Critical Discourse Studies. – 2013. – Vol. 11, No. 2. – P. 158–174. – DOI: <https://doi.org/10.1080/17405904.2013.852982>.
- 8 Сковородников, А. П., Копнина, Г. А. Об определении понятия «риторический прием». – Филол. науки. – № 2. – 2002. – С. 75-80
- 9 Санаев, П. Похороните меня за плинтусом. <https://opentextnn.ru/man/sanaev-pohoronite/>
- 10 Гнатюк, Л. Функционально-коммуникативная типология амбивалентности как прагматической стратегии иронии (на фактическом материале английского языка) Journal of Linguistics, 2017, Vol. 68, No. 1, pp. 1736.
- 11 Maulana, S., Syarifuddin. Gender Equality: Against women in the novel "Raaytu Ramallâh" by Mourid Barghouti: A study of feminism // International Journal of Child and Gender Studies. 2022. Т. 8, № 2. С. 190-203. ISSN (p): 2461-1468; ISSN (e): 2548-1959. https://www.researchgate.net/publication/364067629_Stereotypes_against_women_in_the_novel_Raaytu_Ramallah_by_Mourid_Barghouti_A_study_of_feminism

12. Антонова Е.М., Горная А.Ю. Манипулятивные стратегии в современных интернет-публикациях // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». 2018. № 3 (91). С. 27-33. <https://philology-vestnik.ksu.kz/index.php/philology-vestnik/article/view/32/28>
13. Shovak O., Petii N., The Manipulative Potential of Stylistic Means in Contemporary Media Discourse [Электронный ресурс]. DOI: <https://doi.org/10.32782/2617-3921.2022.21-22.256-266>.
14. Таджибова, А.Н. Мир метафоры в массмедийном дискурсе / А.Н. Таджибова // Litera. — 2016. — № 2. — С. 35-44.
15. Николаева Н. Т., Турецкова И. В. Специфика лексикографической обработки немецкой негативно-оценочной лексики // Германские языки. — 2022. — Т. 15, № 2. — С. 500-504. — DOI: <https://doi.org/10.30853/phil20220073>.

Материал поступил в редакцию журнала 09.05.2025

П. Санаевтың «Еденкемердің арғы жағында» шығармасындағы сөйлеу манипуляциясының әдістері

А.М. Мирзабаева¹, Д.Д. Шайбакова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050038, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, 050010, Қазақстан

Бұл ғылыми мақала П.Санаевтың «Еденкемердің арғы жағында» оқиғасында қолданылған сөйлеу манипуляциясының әдістерін зерттеу болып табылады. Зерттеудің мақсаты — мәтіннің тілдік және стилистикалық ерекшеліктерін талдау, кейіннен манипуляцияларды жүзеге асыру әдістері мен құралдарын анықтау. Мақала авторлары шығарманың контекстін, оның қазіргі әлеуметтік-мәдени ортамен байланысын талдайды, сонымен қатар сөйлеу манипуляциясының оқырманның мәтінді қабылдауы мен түсіндіруіне әсерін бағалайды. Алынған нәтижелер шығарманың табиғатын және оның оқырман қауымға әсер ету тетіктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу мақсатына жету үшін мәтінді талдау әдістері, оның ішінде лингвистикалық және стилистикалық талдау, сонымен қатар салыстырмалы және контекстік талдау әдістері қолданылды. Зерттеушілер мәтінді талдау мен сөйлеуді манипуляциялаудың заманауи тәсілдеріне сүйенді. Сонымен қатар, зерттеу мәтін мен әлеуметтік-мәдени контекст арасындағы қарым-қатынасты ашады, бұл қазіргі қоғамдағы шығарманың мәнін терең түсінуге ықпал етеді. Алынған нәтижелер шығарманың табиғатын және оның оқырман қауымға әсер ету тетіктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жұмыстың қорытындылары әдебиеттегі сөйлеу манипуляциясын зерттеудің маңыздылығын және оның мәтінді қабылдау мен түсіндіруге әсерін атап көрсетеді. Зерттеу нәтижелері әдебиеттанушыларға, зерттеушілер мен мұғалімдерге, сондай-ақ мәтіндік құрылғылардың әсер ету тетіктеріне қызығушылық танытатын кез келген адамға пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: әдіс, сөйлеу манипуляциясы, риторикалық құралдар, әңгіме, стильдік құралдар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Babintseva, E. A., Kartseva, E., Mansur, D., Trifonova, E. Linguistic Means of Manipulation in English Fiction: B. Shaw's Works // Theory and Practice in Language Studies. — 2023. — Vol. 13, No. 6. — P. 1394-1402. — DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1306.07>.
2. Шакенова М. Т., Ташимханова Д. С., Баймаханова М. А., Оспанова У. А. Қазіргі дискурстағы сөздік және синтаксистік манипуляция маркерлері // Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 2(192). — Б. 124–129.

3. Khafaga, A. F. Linguistic Manipulation of Political Myth in Margaret Atwood's The Handmaid's Tale // International Journal of English Linguistics. – 2017. – Vol. 7, No. 3. – P. 189-198. – DOI: 10.5539/ijel.v7n3p189.
4. Навасартян Л. Г. БАҚ-тағы ақпаратты тілдік және сөздік тәсілдермен манипуляциялау (Ресей газеттері материалында): Филол. ғыл. кандидаты дәрежесін алу үшін диссертация / Н. Г. Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті. – Саратов, 2017. – 172 б.
5. Купарашвили М. Д., Нехаев А. В., Разумов В. И., Черняк Н. А. Логика: оқу құралы. – Омбы: ОмМУ баспасы, 2004. – 124 б.
6. Русакова Ю. Тиімді оқытуға арналған НЛП-нің 6 техникасы, 2021. – Қолжетімді: <https://pedsovet.org/article/sest-tehnik-nlp-dla-effektivnogo-obucenia>.
7. Billig, M., Marinho, C. Manipulating information and manipulating people: Examples from the 2004 Portuguese Parliamentary Celebration of the April Revolution // Critical Discourse Studies. – 2013. – Vol. 11, No. 2. – P. 158-174. – DOI: <https://doi.org/10.1080/17405904.2013.852982>.
8. Сковородников А. П., Копнина Г. А. «Риторикалық тәсіл» ұғымын анықтау туралы // Филология ғылымдары. – 2002. – № 2. – Б. 75-80.
9. Санаев П. Мені плинтус астына жерлендер. – Қолжетімді: <https://opentextnn.ru/man/sanaev-pohoronite/>.
10. Гнатюк Л. Амбиваленттіліктің функционалды-коммуникативтік типологиясы иронияның прагматикалық стратегиясы ретінде (ағылшын тіліндегі фактілік материал негізінде) // Journal of Linguistics. – 2017. – Vol. 68, No. 1. – P. 17-36.
11. Maulana, S., Syarifuddin. Gender Equality: Against women in the novel "Raaytu Ramallâh" by Mourid Barghouti: A study of feminism // International Journal of Child and Gender Studies. – 2022. – Vol. 8, No. 2. – P. 190–203. – ISSN (p): 2461-1468; ISSN (e): 2548-1959. – https://www.researchgate.net/publication/364067629_Stereotypes_against_women_in_the_novel_Raaytu_Ramallah_by_Mourid_Barghouti_A_study_of_feminism.
12. Антонова Е. М., Горная А. Ю. Қазіргі интернет жарияланымдарындағы манипулятивтік стратегиялар // Қарағанды университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – № 3(91). – Б. 27-33. – <https://philology-vestnik.ksu.kz/index.php/philology-vestnik/article/view/32/28>.
13. Shovak, O., Petii, N. The Manipulative Potential of Stylistic Means in Contemporary Media Discourse [Электронный ресурс]. – DOI: <https://doi.org/10.32782/2617-3921.2022.21-22.256-266>.
14. Таджибова А. Н. Масс-медиа дискурстағы метафора әлемі // Litera. – 2016. – № 2. – Б. 35-44.
15. Николаева Н. Т., Турецкова И. В. Неміс тіліндегі теріс бағалау лексикасының лексикографиялық өңдеу ерекшеліктері // Герман тілдері. – 2022. – Т. 15, № 2. – Б. 500-504. – DOI: <https://doi.org/10.30853/phil20220073>.

Материал 09.05.2025 баспаға түсті

Techniques of speech manipulation in P. Sanayev's work «Bury me behind the baseboard»

A. Mirzabayeva¹, D. Shaibakova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Kazakhstan

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Kazakhstan

This scientific article explores the techniques of speech manipulation used in P. Sanaev's story Bury Me Behind the Baseboard. The purpose of the study is to analyze the linguistic and stylistic features of the text in order to identify the methods and means of manipulation employed by the author. The article examines effective rhetorical strategies and psychological manipulation techniques used in the narrative. The authors analyze the context of the work, its connection with

the modern sociocultural environment, and evaluate the influence of speech manipulation on readers' perception and interpretation of the text.

To achieve the research objectives, various methods were applied, including linguistic and stylistic analysis, as well as comparative and contextual approaches. The researchers draw on contemporary theories of text analysis and speech manipulation. Key findings include the identification and description of various manipulative techniques used in the work and an assessment of their effectiveness and impact on the audience.

Furthermore, the study reveals the relationship between the text and its sociocultural context, contributing to a deeper understanding of the narrative's significance in modern society. The results underscore the importance of studying speech manipulation in literature and its role in shaping readers' perceptions. These findings may be of interest to literary critics, researchers, educators, and anyone interested in the mechanisms of influence employed in literary texts.

Key words: technique, speech manipulation, rhetorical technique, story, stylistic means.

REFERENCES

- 1 Babintseva, E. A., Kartseva, E., Mansur, D., Trifonova, E. Linguistic Means of Manipulation in English Fiction: B. Shaw's Works // Theory and Practice in Language Studies. – 2023. – Vol. 13, No. 6. – P. 1394-1402. – DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1306.07>.
- 2 Shakenova, M. T., Tashimhanova, D. S., Bajmahanova, M. A., Ospanova, U. A. Leksicheskie i sintaksicheskie markery rechevoj manipuljacii v sovremennom diskurse // Vestnik Kazanskogo nacional'nogo universiteta. Serija filologicheskaja. – 2021. – № 2(192). – S. 124-129.
- 3 Khafaga, A. F. Linguistic Manipulation of Political Myth in Margaret Atwood's The Handmaid's Tale // International Journal of English Linguistics. – 2017. – Vol. 7, No. 3. – P. 189-198. – DOI: 10.5539/ijel.v7n3p189.
- 4 Navasartjan, L.G. Jazykovye sredstva i rechevye priemy manipuljacii informaciej v SMI (na materiale rossijskix gazet): diss. kand. filol. nauk. / SarGU im. N. G. Chernyshevskogo. – Saratov, 2017. – 172 s.
- 5 Kuparashvili, M.D., Nehaev, A.V., Razumov, V.I., Chernjak, N.A. Logika: uchebnoe posobie. – Omsk: Izd-vo OmGU, 2004. – 124 s.
- 6 Rusakova, Ju. 6 tehnik NLP dlja jeffektivnogo obuchenija, 2021. <https://pedsovet.org/article/sest-tehnik-nlp-dla-effektivnogo-obucenia>.
- 7 Billig, M., Marinho, C. Manipulating information and manipulating people: Examples from the 2004 Portuguese Parliamentary Celebration of the April Revolution // Critical Discourse Studies. – 2013. – Vol. 11, No. 2. – P. 158-174. – DOI: <https://doi.org/10.1080/17405904.2013.852982>.
- 8 Skovorodnikov, A.P., Kopnina, G.A. Ob opredelenii ponjatija « ritoricheskij priem ». – Filol. nauki. – № 2. – 2002. – S. 75-80.
- 9 Sanaev, P. Pohoronite menja za plintusom. <https://opentextnn.ru/man/sanaev-pohoronite/>
- 10 Gnatjuk, L. Funkcional'no-kommunikativnaja tipologija ambivalentnosti kak pragmaticheskoi strategii ironii (na fakticheskom materiale anglijskogo jazyka) // Journal of Linguistics, 2017, Vol. 68, No. 1, pp. 17-36.
- 11 Maulana, S., Syarifuddin. Gender Equality: Against women in the novel "Raaytu Ramallâh" by Mourid Barghouti: A study of feminism // International Journal of Child and Gender Studies. 2022. T. 8, № 2. S. 190-203. ISSN (p): 2461-1468; ISSN (e): 2548-1959. https://www.researchgate.net/publication/364067629_Stereotypes_against_women_in_the_novel_Raaytu_Ramallah_by_Mourid_Barghouti_A_study_of_feminism.
- 12 Antonova, E.M., Gornaja, A. Ju. Manipulativnye strategii v sovremennyh internet-publikacijah // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serija « Filologija ». 2018. № 3 (91). C. 27-33. <https://philology-vestnik.ksu.kz/index.php/philology-vestnik/article/view/32/28>.
- 13 Shovak, O., Petii, N. The Manipulative Potential of Stylistic Means in Contemporary Media Discourse [Elektronnyj resurs]. DOI: <https://doi.org/10.32782/2617-3921.2022.21-22.256-266>.

14. Tadzhibova, A.N. Mir metafory v massmedijnom diskurse / A.N. Tadzhibova // Litera. – 2016. – № 2. – С. 35-44.

15. Nikolaeva, N. T., Tureckova, I. V. Specifika leksikograficheskoy obrabotki nemeckoj negativno-ocenочноj leksiki // Germanskie jazyki. – 2022. – Т. 15, № 2. – С. 500-504. – DOI: <https://doi.org/10.30853/phil20220073>.

Received: 09.05.2025

MFTAP 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp307-317](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp307-317)

Р.А. Төреханова¹, У.Г. Анесова¹, Ә.Ж. Байелі¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ «ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ» АНДРОЦЕНТРИЗМ

Абай Құнанбайұлы ұлы ақын, философ. Оның «Қара сөздері» даналық кітап, ол сол кезеңде өмір сүрген қазақтар үшін арнап жазылған және бүгінде өзектілігін жоғалтқан жоқ. Алайда бұл еңбектің барлық адамдарға арналып емес, қазақ ерлеріне арналып жазылған деген тұжырымға келдік. Осы тұжырымның дұрыс не бұрыс екендігін анықтау мақсатында зерттеу жұмысы жасалды. Мақаланың негізгі мақсаты Абай Құнанбайұлының «Қара сөздерінде» андроцентризм белгілерін зерттеу болып табылады.

Бұл зерттеуді жүргізу мақсатында «Қара сөздердің» барлығына жеке-жеке сапалық талдау әдісі жүргізілді. Нәтижесінде қырық бес қара сөздің жиырма бірінде ерлерді сынау, ерлерге қатысты ақпарат, ерлерге қатысты ұғымдар, атаулар мен концептілер көрсетілгендігі анықталды. Еңбектің басқа бөлімдерінде де тура болмаса да, жанана түрде ерлерге қатысты ақпараттың бар екендігі дәлделденді

Нәтижесінде ХХ ғасырдың басында жарық көрген Абай Құнанбайұлының «Қара сөздерінде» андроцентризмнің белгілері бар екендігін анықталды. Зерттеу жұмысы алдағы уақытта гендерлік лингвистика саласын зерттеушілер үшін өзекті және маңызға ие.

Кілт сөздер: андроцентризм, гендерлік лингвистика, қара сөздер, гендер, сапалық зерттеу.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Абай Құнанбаевтың қазақтың ұлы ақыны, философ, оны білмейтін қазақ кем де кем. Оның шығармалары әлемнің барлық тілдеріне аударылып, еңбектері көптеген қазақ ғалымдарының зерттеу нысаны болып табылады. Оның философиялық концепцияларында әр түрлі әлеуметтік мәселелер қозғалады. Абай шығармашылығын зерттеу ғылымның барлық салаларында кездеседі. Ол филология, философия, әлеуметтану, саясаттану және тағы да басқа ғылым салалары.

Абай ілімі көптеген кандидаттық және магистрілік диссертациялардың, ғылыми мақалалардың негізгі зерттеу материалы болған. Абай Құнанбаевтың тілін зерттегендер деп қазақ зерттеушілерінің ішінде Р. Сыздық, Қ.Жұмалиев, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, М.Балақаев атап өтуге болады. Профессор Қ.Жұмалиев «Абай поэзиясының тілі» атты монографиясында Абай шығармаларының тілін зерттеген.

Абай Құнанбаевтың философиялық ойларын, шығармаларын толық тану мақсатында қазіргі таңда мектептер мен ЖОО-да «Абайтану» дәрістері жүргізіліп жатыр. Мысалы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетіне қарасты Абай ғылыми-зерттеу институтының бастамасымен университеттің барлық 1 курс студенттері «Абай ілімі» пәнін оқып жатыр.

Бұл Абайды тануға деген қызығушылық, оның өнері мен мен шығармашылығына деген құштарлық өспесе кем түспек емес. Әсіресе Абайдың Қара сөздері философиялық ойларға толы асыл қазына, жастарға жол көрсетер шамшырақ іспетті. Оның еңбектері көпшілікке танымал болып келеді. Сондықтан да біз Абай Құнанбайұлының «Қара сөздерін» гендерлік аспект тұрғысынан зерттеуге шешім қабылдадық. Зерттеу барысында Абай шығармашылығында андроцентризм белгілері бар ма, бар болса ол тілде қалай көрініс табатындығын анықтайтын боламыз.

КІРІСПЕ

Тіл адам баласынан жануарлардан айыратын негізгі құрал болып табылады. Тіл арқылы адамдар өзінің барлық қажеттіліктерін өтейді. Ал сол тілде жыныстық айырымдар бар ма? Бар болса, оны қалай айыруға болады? Осы мәселені зерттеу гендерлік лингвистика ғылымының пайда болуына әкелді. Гендерлік лингвистика еркектер мен әйелдердің арасындағы тілдік ерекшеліктерді көрсету мақсатында құрылған ғылым саласы болып табылады.

Гендерлік зерттеулердің дамуы XX ғасырдың ортасынан қарқынды дами бастады. Осы кезеңде шетелдік ғалымдар Робин Лакофф, Джоан Коатс, Джанет Холмс, Дэйл Спендер еркек пен әйелдің сөйлеу тіліне қатысты еңбектер шығара бастады. Ал орыс ғалымдарының ішінде А.В.Кириллина, В.Н.Телия, И.И.Халеева, М.Д.Городникова сынды ғалымдарды атап өтуге болады. Қазақ ғалымдарының ішінде гендерлік лингвистика ғылымы саласында көлемді еңбек жазған ғалымдар ретінде Г.Шоқым, З.К.Сабитова, Мамаева Г.Б. және басқа да ғалымдарды атап өтуге болады.

Гендер зерттеушілері әйелдер мен еркектердің тілдік, әлеуметтік, мәдени, экономикалық тұрғыдан әртүрлі екендігін және жалпы қоғамда маскулинділіктің көп екендігін алға тартады. Ол дегеніміз қоғамның еркек моделі мен принциптерімен дамитындығын алға тартады. Бұл тұжырымды американдық ғалым Джоан Коатс білдірген болатын. Ол өзінің «Women, Men and language» атты кітабында «Андроцентрлік ереже» терминін қолданады. Бұл ережеге сәйкес: «Лингвистикалық тұрғыдан еркектердің сөйлеу әрекеті дұрыс әрі таңданарлық және жазушының пікіріне сәйкес болып келеді; ал әйелдердің сөйлеу әрекеті кез келген тілдік жағдаятта жазушы тарапынан қате немесе шектен тыс болып сыналады» [1]. Сонда андроцентризм дегеніміз не?

Андроцентризм деп әлемде болып жатқан барлық іс-әрекеттерге, өмірлік ұстанымдарға еркектік көзқараспен қарау және еркекті әлемнің бастамашысы ретінде бағалау деген мағынаны білдіреді. Бұл бір жағынан әлемге еркектік көзқараспен қарау дегенді ғана емес, еркектік моделмен өмір сүру дегенді білдіреді.

Ғалым, лингвист Люс Иригарей андроцентризм терминіне мынадай сипаттама береді. «Ер кісінің сөйленісі дискурстың ең бастапқы субъектісі ретінде қарастырылған және оның тілі о бастан-ақ әлемдік болып қарастырылған» [2]. Философ Симона де Бовуар андроцентризм феноменін сипаттағанда бұл ерлерге адам ретінде ал әйелдерге басқа нәрсе ретінде қарауды білдіреді деген тұжырымды айтады [3, 2].

Тілдерді қарастырғанда олардың ішінде гендерді және гендерсіз тілдер деп қарастырамыз. Олардың ішінде гендерлі тілдер әсіресе ерлердің тілдегі доминанттылығын айқын көрсетеді. Мәселен ағылшын тіліндегі «mankind» яғни адамзат деген терминнің өзі басымдылықтың ерлерге қатысты қойылғанын көрсетеді. Бұл терминді көргенде ерлер мен әйелдер көбіне «mankind» (адамзат) сөзін ерлер деп қарастырады [4, 14].

Қазақ лингвистикасында андроцентризм ұғымына лингвист Г.Шоқым сипаттаған. Ол өзінің «Гендерлік лингвистика негіздері» атты оқулығында андроцентризм терминін андроэектілік деп алып оны «тілдің қоғамдағы әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерді сипаттауда ер адамдық белгілерді негіз етіп алуымен байланысты, соның ішінде тілде еркектің басым бейнеленуі мен әйелдің қатысын жеке әрекетімен шектеп көрсетілуі» - деген анықтама берген [5, 79].

Расымен де әйелдер мен еркек тілінің ерекшеліктері бар және олар сөйлеу мінез - құлқында және сөйленісте көрініс табады. Көркем шығармалардың өзінде әйел жазушылар мен ер жазушылардың жазу мәнерінде, қозғайтын тақырыптарында ерекшеліктер бар және олар мәтінде көрініс табады. Осы тұжырымды анықтау мақсатында ақын, философ Абай Құнанбайұлының еңбегіне талдау жасадық.

МАТЕРИАЛ ЖӘНЕ ӘДІСТЕР

Зерттеу жұмысының тілдік материалын Абай Құнанбайұлының «Қара сөздері» құрайды. Абай Құнанбайұлының бұл еңбегі сол заманда өмір сүрген халықтың тұрмыс - тіршілігін, іс-әрекеттері мен принциптерін сипаттайды және сынайды. Ол сол заманда өмір сүрген адамдардың арасында қазақтың жалқаулық, өсек, өтірік, мақтаншақтық секілді қасиеттерді көбейіп кеткендігін, болыстар мен билердің ашкөздігін, бала тәрбиесі секілді өзекті тақырыптарды қозғайды. Алайда бұл еңбекті зерттей келе, Абайдың «Қара сөздерінде» андроцентризм көріністері бар екендігін анықтадық. Абайдың бұл еңбегі ерлерге арналып жасалған нұсқаулық деген тұжырым жасадық. Себебі шығармада ерлерге арналған үндеулер мен сыни пікірлер көптеп кездеседі. Осы тұжырымды толықтай анықтау мақсатында зерттеуде сапалық зерттеу әдісін пайдаланылады. Сапалық зерттеу әдісі арқылы «Қара сөздердің» әрқайсысы жеке-жеке қаралып ондағы маскулинді белгілер ізделінді.

Еркек тілі мен әйел тіліндегі айырымдар мәселесіне қатысты ғалымдар көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізген. Мәселен, шетелдік ғалымдардың ішінде әйелдер мен еркектердің сөйлеудегі ерекшеліктеріне қатысты Р. Лакофф әйелдердің күнделікті өмірде және тұрмыстағы шаруалары жөнінде өте сыпайы пікір білдіретіндігін және сөздік қорында күшейткіш сөздерді, филлерлерді көп қолданатындығын және сөйлеу барысында сенімділіктің жоқтығын алға тартады [6]. Ал орыс ғалымдарының ішінде әйел және еркек тіліндегі ерекшеліктерге қатысты зерттеу жұмысын жүргізген ғалымдардың бірі А.В. Кирилина болып табылады. Ол өзінің «Лингвистикалық гендерлік зерттеулері» атты мақаласында жазба тіліндегі ер және әйелдердердің ерекшеліктерін көрсетеді. Ерлердің жазба тілі деп ол:

- 1) армия мен түрме жаргонын қолдану;
- 2) кірме сөздерді жиі қолдану;
- 3) абстрактілі зат есімдердің көп мөлшерін қолдану;
- 4) эмоционалды жағдайды сипаттаған кезде немесе бір затты сипаттағанда эмоционалды лексиканы азырақ қолдану;
- 5) туыстары мен жақындарымен араласқанда ресми және эмоционалды таңбаланған лексиканы қолдану;
- 6) газет-публицистикалық клишелерді пайдалану;
- 7) балағат сөздерді қыстырма ретінде қолдану және қолданылатын балағат сөздердің бірегейлігі, сондай-ақ әрекеттер мен процестерді білдіретін балағат сөздер мен конструкциялардың басым болуы;
- 8) тыныс белгілерінің сөйлеудің эмоционалды қарқындылығына сәйкес келмеуі - деген категорияларды ұсынады.

Ал әйелдердің жазба тілі:

- 1) көптеген қыстырма сөздердің, анықтауыш, пысықтауыш және толықтауыш пен есімдіктерді қолдану, сенімсіздіктің, болжамдылықтың, белгісіздіктің әртүрлі дәрежесін білдіретін модальды конструкциялардың қолдану (мүмкін, менің ойымша);
- 2) беделді, стилистикалық жоғары формаларды, клишелерді, кітап лексикасын қолдануға бейімділік;
- 3) коннотативті бейтарап сөздер мен сөз тіркестерін, эвфемизмдерді қолдану (балағаттады емес, дөрекі сөйледі);

- 4) бағалауыштық сөздерді қолдану (сөздер мен сөз тіркестері);
- 5) адамның атын атаудың орнына дейктикалық лексеманы қолдану (оңбағандар, азғындар);
- 6) сезімдерді сипаттау кезінде сөйлеудің үлкен бейнесі, күшейткіш мәні бар үстеулер мен сын есімдерді қолдану секілді белгілерді қолдану жатады деп тұжырымдады [7, 112].

А.В. Кириллина көрсеткен ерекшеліктерге қарап расымен де әйел мен еркек жыныстық айырымдары тілде көрініс табатындығын айта аламыз. Тіпті әйел жазушылар мен еркек жазушылардың жазу стилінде, қозғайтын тақырыптарында ерекшеліктер бар.

Әйелдердің сөйлеу мәнерінде сыпайлық, қамқорлық сезіледі. Бұл жөнінде жүздеген жылдар бұрын лингвист Отто Есперсен: «Әйелдер еркектерге қарағанда сөйлеу барысында сөйлемдерін толық аяқтамайды, олар айтатын сөздерін білмей жатып әңгімелерін бастап кетеді» деген пікірді айтқан [8]. Бұл пікірді әлі де көптеген ер кісілерден естіп жатамыз. Бұл көзқарас XX ғасырдың ортасына дейін айтылып келді тек феминистік қозғалыстардың басталуымен бұл жағдаят өзгере бастады. Феминист ғалымдардың пайда болуы әйелдердің осы айтылған ерекшеліктерден бөлек сипаттамаларға ие екендігін көрсетеді. Ал гендер саласында зерттеулер жүргізген ғалым Дж.Коатс әйелдер бұл ерекшеліктерді стратегия құру мақсатында, өз әңгімелесушілерін өздерін маңызды және ұнамды етіп көрсету үшін пайдаланады деп тұжырымдайды [1].

НӘТИЖЕЛЕР

Абайдың Қара сөздері философиялық тұрғыдан күрделі шығарма болып табылады. Оның тілі барлық адамға бірдей түсінікті емес алайда біз бұл шығармада андроцентризмнің белгілері бар екендігін көрсеткіміз келеді.

Ең алдымен, XIX ғасырда жазушылар болмаса да қазақтың ақындарының көбі ер кісілер болған және басынан-ақ бұл шығарманың ер кісімен жазылғанын айта кеткен жөн. Осы тұрғыдан алғанда, шығарманың ер кісімен жазылуының өзі онда андроцентризм белгілерінің бар екендігін айғақтайды. Сонымен қатар ол кезде өмір сүрген әйелдердің көбісі сауат ашпаған және үй шаруасында болғанын атап өткен жөн.

Шығарманың жазылу уақыты XIX ғасырдың аяғы болса керек, себебі Абай бірінші Қара сөзінде барлығын жасап болдым, енді қартайған шағымда ел үшін болмаса, өзім үшін өнермен яғни жазумен айналысамын деген пікірді айтады. Осы тұрғыдан қарағанда шығарманың тарихи уақытына да мән берген жөн.

Абайдың жазба тілінде саяси және экономикалық мәселелердің көптеп қозғалғандығын айта кеткен жөн. Осы орайда ол уақытта барлық әлеуметтік, қоғамдық, экономикалық мәселелер ерлерге арналған және оларды шешуде ерлер жауапты болғанын ескерсек, еңбекте болыс, би, басшы сынды кәсіп атаулары көптеп кездеседі.

Жалпы Абайдың Қара сөздерін қарастыра отырып, біз ондағы үндеуді барлық адамға айтылғанымен Абайдың мұнда ер кісілерді көбірек сынағандығын және ер кісілерге қатысты айтылғандығын анықтадық.

Зерттеу нәтижелерін көрсету үшін біз кестеге оның андроцентризм белгілері бар Қара сөздерді жинақтадық.

Кесте 1 «Қара сөздер талдауы»

№	Қара сөздер	Андроцентризм белгілері
1.	<i>1 Қара сөзі</i> Ел бағу? Жоқ, елге бағым жоқ Мал бағу? Жоқ, баға алмаймын. Ғылым бағу? Жоқ, ғылым бағарға да ғылым сөзін сөйлесер адам жоқ. Білгенінді кімге үйретерсін, білмегенінді кімнен сұрарсың? [10].	Ел бағу да, мал бағу да ерлердің ісі болған ал ғылым бағумен ол заманда ер кісілер айналысқан. Қазақ әйелдері оқу жазуды кейін үйрене бастаған.
2.	<i>2 Қара сөзі</i>	А.В. Кириллина көрсеткендей

	«ененді ұрайын, кең қолтық, шүлдіреген тәжік, Арқадан үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үке» [9].	ерлердің жазба тіліне тән балағаттық сөздерді пайдаланып тұр.
3.	<i>3 Қара сөзі</i> Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Күлтөбенің басындағы күнде кеңес болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек [10].	Сот және билікті сынау арқылы андроцентризм белгілерін көруге болады. Себебі сот ісі де билік те еркектердің қолына шоғырланған. Сонымен қатар ерлердің жазба тіліне тән саясатқа қатысты сөздерді ерлер көптеп пайдаланады.
4.	<i>5 Қара сөзі</i> Түстік өмірің болса, күндік мал жи», «Өзінде жоқ болса, әкең де жат», «Мал - адамның бауыр еті», «Малдың беті - жарық, малсыздың беті - шарық», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Берген перде бұзар», «Алаған қолым - береген», «Мал тапқан ердің жазығы жоқ» [10].	Мал табу ерлердің ісі болғандықтан ол ерлерге көбірек еңбек етуге, мал табуға талпынуға үндеу тастайды. Ер сөзі бұл Қара сөзде екі рет қолданылады.
5.	<i>7 Қара сөзі</i> Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» деп, «ол неге үйтеді?» деп, «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі - жан құмары, білсем екен, көрсем екен [10].	Жас бала анадан екі түрлі мінезбен туады, осы орайда жас бала деген ер балаға айтылған сөз себебі мәтінде “ержетіңкірегенде” деген сөз қолданылып тұр. Ер жету сөзі ерлерге қатысты айтылса, бой жету қыздарға айтылады.
6.	<i>7 Қара сөзі</i> Біреу - болыс, біреу - би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтарлықпыз деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған [10].	Ерлердің кәсіптері сипатталып тұр. Болыс, би дегенді естігенде біз көз алдымызға ерлерді елестетеміз себебі бұл позицияларға тек ерлерді тағайындаған.
7.	<i>10 Қара сөзі</i> Біреулер құдайдан бала тілейді. Ол баланы не қылады? Өлсем орнымды бассын дейді, артымнан құран оқысын дейді, қартайған күнімде асырасын дейді. Осыдан басқасы бар ма? Балам орнымды бассын демек не сөз? Өзіңнен қалған дүние иесіз қалар дейсің бе? Қалған дүниенің қамын сен жемек пе едің? Өліп бара жатқанда өзгеден қызғанып айтқаның ба? Өзгеге қимайтұғын сенің не қылған артықша орның бар еді? [10].	Мәтінде бала деп тұрғаны ер бала, себебі, орын басу, құран оқу және ата-ананы асырау ердің міндеті.
8.	<i>11 Қара сөзі</i> Екінші - бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең кеп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса, мен соған керек боламын деп, к...н қыздырып алып, өзін бір ғана азық қылайын деп жүр [10].	Абай бұл Қара сөзінде к...н деп балағат сөзді пайдаланып тұр. Бұл жөнінде А.В. Кирилина ерлердің жазба тіліне тән балағат сөздерді пайдалану үрдісі көрсетілген. Ерлер үшін әлеуметтік статус, дәреже маңызды екендігін айтады.
9.	<i>11 Қара сөзі</i> Екіншісі - кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық берік боларға керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айналып, көңілі қозғалмастай берік болу керек. Бұл	Иман және ислам дінін таратумен әдетте еркектер айналысқан. Молдалар да ер кісілер болғандықтан, бұл мәтін де ерлерге арналып жазылған. Ерлердің иманына берік болу

	иманды иман таклиди дейміз [10].	шартын айтады.
10.	<i>12 Қара сөзі</i> Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманшылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады. Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі - пәлеге, жаманшылыққа еліртпек үшін, бірін-бірі «айда, батырлап!» қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратұғын сөздері. Әйтпесе құдайға терістіктен, не ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі? [10].	Мәтін ерлерге арналып жазылған, мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт тіркестерін пайдаланып тұр. Жігіт сөзі 4 рет айтылған. Осы ұғымдарға сыни пікір білдіру арқылы тағы да жігітке қоғамда қойылатын талабын айтады.
11.	<i>20 Қара сөзі</i> Ақылы түгел, ойлы адамның баласы байқаса, осы адам баласының жалықпайтұғын нәрсесі бар ма екен? Тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, қатыннан да көңіл, аз ба, көп пе, жалығады. Оның үшін бәрінің ғайыбын көреді, баянсызын біледі, көңілі бұрынғыдан да суый бастайды. Дүние бірқалыпты тұрмайды, адамның қуаты, ғұмыры бірқалыпты тұрмайды. Әрбір мақлұққа құдай тағала бірқалыпты тұрмақты берген жоқ. Енді көңіл қайдан бірқалыпты тұра алады? [10].	Адам баласының жалықпайтыны бар ма, дегенде адам деп тұрғаны әйел мен еркек емес, тек біреуі ғана яғни еркекке қатысты айтылған. Ол адамның тамақтан да, ойыннан да, күлкіден де, мақтаннан да, кербездіктен де, тойдан да, топтан да, жалығады деп келіп одан соң қатыннан деген тіркесті қолданған. Автордың адам деп тұрғанын осы орайда еркек деп тұжырымдай аламыз.
12.	<i>22 Қара сөзі</i> Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін деп ойладым. Байды қадірлейін десем, бай жоқ. Бай болса, өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Мырзаларды қадірлейін десем, осы күнде анық мырза елде жоқ, мал бергіш мырза иттен көп. Болыс пен биді құрметтейін десем, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ [10].	Қара сөзінде Абай бай, мырза, болыс пен биді сипаттайды. Ер ретінде осы адамдардан кеңес сұрау қажет пе жоқ па деген сұрақты қозғайды. Мұнда да біз сол кезеңде халықтың арасында шешуші рөлді атқарған ерлер екендігін түсінеміз және Абай бай, мырза, болыс пен би деп ерлерге қатысты айтып тұр.
13.	<i>22 Қара сөзі</i> Әкесі ел ақшасымен оқығанға әрең оқытады, өз малын не қылып шығарсын? Турасын ойлағанда, балаңа қатын әперме, енші берме, барыңды салсаң да, балаңа орыстың ғылымын үйрет! Мына мен айтқан жол - мал аяр жол емес. Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десем - оқыт, мал аяма! [10].	Балаңа қатын әперме, енші берме деп тұрғаны бұл да Абайдың ер балаларға қатысты айтып тұрғанын көреміз. Енші беру, әйел әперу де ер балаға қатысты. Балаңа орыстың ғылымын үйрет деген сөйлемде де бала дегені ұл бала, Себебі оқытуда, біздіңше, сол кезде тек ерлердің қолында болған мүмкіндік.
14.	<i>26 Қара сөзі</i> Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады. Білмеймін, содан артық қуанышы бар ма екен? Әй, жоқ та шығар! [10].	Абай қоғамды сынағанда ерлерді сынап тұр, себебі бәйгеге ат қосатын да ер, аңшылықпен айналысатын ерлер. Сонымен қатар еркек үшін қоғамда өзін-өзі көрсету және жетістікке жету маңызды болып саналады.
15.	<i>30 Қара сөзі</i> Жаңа мырзалық қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тиын есеп	Ерлердің қасиеттерін сипаттайды, мырзалық ету, сертке берік болу, жомарттық

	көрмейтұғын жомарттығы - әртүрлі белгісі бойынша тұрмас па еді? [10].	ерге тән қасиеттер тобы болып табылады.
16.	35 Қара сөзі Махшарға барғанда құдай тағала қажы, молда, сопы, жомарт, шейіт - соларды қатар қойып, сұрар дейді. Дүниеде ғиззат үшін, сый-құрмет алмақ үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шейіт болғандарды бір бөлек қояр дейді [10].	Қажы, молда, сопы болу ерлерге тән кәсіп түрлері. Әйелдер бұл кәсіп түрлерімен айналыса алмайды.
17.	35 Қара сөзі Ол екі мінезі қайсы десең, әуелі - ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен [10].	Бұл қара сөзінде Абай ата бабамыздан қалған мінездерді сипаттайды. Оны бірі елді біріктіретін ел басы, топ басының шешімдерін қабылдау болса екіншісі намысқорлық. Осы орайда елдің басы мен топтың басы да ер кісі болғанын айта кеткен жөн. Сонымен қатар бас деген сөздің өзінде андроцентризмнің белгілерін көруге болады. Тіпті малдың басы оны да біз ерлерге ұсынамыз.
18.	40 Қара сөзі Қай қазақты көрсем де, баласы жасырақ болса, оның басынан пәрмене болып жүріп, ержеткен соң суық тартатұғыны қалай? Біреудің ағайыны торқалы той, топырақты өлімде, адалдық берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай? [10].	Қазақтың кейбір қылықтарын сынай келеді де бұл қара сөзінде балаға қатысты айтылған сөзінде андроцентризм белгілерін көруге болады. Ержеткен соң дегені ер балаларға қатысты айтылған.
19.	41 Қара сөзі Үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып, медреселерге беріп, бірін ол жол, бірін бұл жолға салу керек, дүниеде көп есепсіз ғылымның жолдары бар, әрбір жолда үйретушілерге беріп сен бұл жолды үйрен, сен ол жолды үйрен деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хәтта қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберсе, жақсы дін танырлық қылып үйретсе, сонда сол жастар жетіп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда түзелсе болар еді [10].	Ол заманда медреседе тек ер балалар хат таныған. Бай мен болыстар ер балаларын молдаларға оқытуға жіберген. Автор сонымен қатар қыздарға да діни білім беру керектігін алға тартады.
20.	42 Қара сөзі Малдылар малын өңкей малшыларға, бала-шағаға тапсырып, қолдағы құдай берген азды-көпті дәулеті қызықсыз көрініп, оның ұры-бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына шыдайды. Пыш-пыш кеңестен қалып, бір ауылға барып, қулық, сұмдық жасап жүріп, тегін тамақ жеп, ыржыңдасуды қысыратуға шыдамайды. Не үшін десең, халыққа әдет жол болған соң, шаруаға пысық, мал бағуға, мал табуға пысық ол өнерлі кісіге қосылмайды, я өзі пәле шығаруға пысық, я сондайлардың сөзін «естігенім», «білгенім» деп елге жайып жүріп, ырбаңдауға пысық өнерлілерге қосылғандай көрінеді [10].	Абай малы көп байларды сынайды. Олардың ауылдарды аралап, әр жерде қулық мен сұмдықты жасайтындығына ренжейді. Бұл қара сөзінде де Абай ерлердің жағымсыз қылықтарын сынайды. Малдылар деп тұрғаны бай мен болыстар олар да ерлер, мал бағатын малшылар да ерлер.
21.	44 Қара сөзі Талаптың ішінде адам баласы көбінесе басына қадір іздеп, сол талапта болады. Біреу мал қуып жатыр. Сараңдықпен, арамдықпен, әйтеуір мал тапсам, «Мал тапқан ердің жазығы жоқ» дейтұғын, «Малдының беті жарық» дейтұғын мақалға сеніп, халықтың түріне қарай, ит те болса, малдыны сөге алмайды деп, бұл мал һәм	Абай талапты болудың маңыздылығы жөнінде сөз қозғайды және қазақтың жақсы болсын жаман болсын, кез келген жолмен мал табуға ынтазар екендігін алға тартады. Әдетте мал жинаумнен ерлер

	пайда, һәм қасиет болады бойыма дейді. Мұнысы рас, қазақтың өз құлқына қарағанда. Бірақ адамдыққа, ақылға қарағанда, қазақ түгіл, көңіл жиіркенетұғын іс. Осыған орай біреу ер атанамын, біреу қажеке атанамын, біреу молдеке атанамын, біреулер білгіш, қу, сұм атанамын деп, сол харекетте жүр [10].	айналысады, және осы Қара сөздің ішінде кездескен мақал соның дәлелі, «Мал тапқан ердің жазығы жоқ». Ер атану, қажеке және молдеке атану мұның бәрі ерлердің кәсібі болғандықтан біз қара сөздің де көбіне ерлерге қатысты айтылғанын байқаймыз.

Мәтіндегі андроцентризмді анықтау үшін ерлердің басымдылығы білдіретін сөздерді, жағдаятты көрсетуде мәтіннің рөлі жоғары екенін айта кеткіміз келеді. Кейбір мысалдарда андроцентризмге қатысты сөздерді тура мағынасында көрмегенімен оларды ауыспалы мағынада мәтін аясында көре аламыз. Абайдың Қара сөздеріне талдау жасай келе біз қырық бес қара сөздің жиырма бірінде ерлерді сынау, ерлерге қатысы ақпарат, ерге қатысты ұғымдар, атаулар мен концептілер көрсетілгендігін анықтадық. Еңбектің басқа бөлімдерінде де тура болмаса да, жанама түрде бұл «Қара сөздің» ерлерге қатысты айтылғанын анықтадық.

ТАЛҚЫЛАУ

Жалпы айтқанда Абайдың Қара сөздерінде еркек, ер кісіге арналып көптеген мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер қолданылған. Бұл өз кезегінде ерлердің ол кезеңде қоғамды жетекші орын алғандықтарын көрсетеді. Сол кезеңде өмір сүрген мамандықтардың да көбі ерлерге қатысты болғандықтан, тілде көрініс тапқан. Мысалы, бесінші қара сөзінде Абай:

«Ер азығы мен бәрі азығы жолда», «Ердің малы елде, еріккенде қолда»[10]. Ердің жұмыс мал табу болғандықтан да ақыл-насихатты көбі де отбасының асыраушысына қатысты айтылып тұр. Абай атамыз өмір сүрген кезеңде ерлер шешуші рөлдер атқарғандығын, билік пен күштің ерлердің қолдарына шоғырланғандығын көре аламыз. Сол кезде өмір сүрген қоғамда әлемнің бейнесінде ерлер негізгі болған.

Сегізінші қара сөзінде Абай Құнанбайұлы

“Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды? Біреу - болыс, біреу - би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтарлықпыз деп сайланды”[10].

Мұнда да ерлерге арналған статус түрлері бейнеленген болыс та, би де қазақ танымында ерлер, яғни барлық маңызды шешімдер, қоғамдық мәселелер ерлердің қолына шоғырланған.

Оныншы Қара сөзінде Абай жігіттерге үндеу тастайды. Ол арқылы автор қазақ жігіттеріне тура жолмен жүруді ұсынады. Әртүрлі қиын жағдайларға қарамастан олардың бір біріне қаскүнемдік ойламай, өзара қиын жағдайларға қалдырмауын өтінеді.

Қазақ та адам баласы зой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білімді білсе де, арсыз, қайратсыздығынан ескермей, ұстамай кетеді. Жаманишылыққа бір елігіп кеткен соң, бойын жиып алып кетерлік қайрат қазақта кем болады. Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі - пәлеге, жаманишылыққа еліртпек үшін, бірін-бірі «айда, батырлап!» қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратұғын сөздері[10].

Қара сөздерде, қаратпа және қыстырма сөздер де көптеп қолданылады. Ойды саралап көрсету мақсатында Абай көптеп, біріншіден, екіншіден, үшіншіден секілді қыстырма сөздерді көптеп қолданады. Осы орайда ер кісілердің сөйлеу мәнерінде логикалық тұрғыдан реттіліктің бар екендігін айтқымыз келеді. Ал Абай Құнанбаев ең алдымен ер кісі болғандықтан да оның жазу мәнерінде осы реттілікті көруге болады. Сонымен қатар еңбекте

қарастырылған негізгі тақырыптардың да ерлерге қатысты екенін анықтадық. Олар ел басқару мәселесі, саясат және жұмыс бөлінісі сынды тақырыптардан тұрады. Сол кезеңде ерлердің билігі жоғары болғанын ескерсек шығармада сол заманда өмір сүрген халықтың бейнесін тануға әбден болады деп ойлаймыз. Сол заманда өмір сүрген ерлердің көбі атқарушылық билікте болған және бұл шығарманың да ерлерге арналып жазылған нұсқаулық ретінде санауға болады деген ойдамыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Адам әлемді тіл арқылы таниды, оның жан-жағында болып жатқан құбылыстарды, адам бірінші бақылап көреді, түсінуге тырысады және кейін саралайды. Абай өз заманында өмір сүрген қазақтарға арнап осы «Қара сөздер» еңбегін жазады. Бұл еңбекте ол сол қоғамда болып жатқан әр түрлі жағдаяттарға өз көзқарасын білдірген. Бірақ біз бұл еңбекті барлық адамдарға ортақ құнды деп айтқанымен оның ерлерге арналып жазылғандығын анықтадық. Себебі еңбекте ерлерге арналған сын-пікірлер, қағидаттар, өмір сүру ережелері берілген. Ғалым Сандра Бемнің андроцентризм терминіне берген анықтамасы да осы еңбектің ерлерге қатысты жазылғандығын тағы бір дәлелдейді. Оның айтуынша андроцентризм дегеніміз ерлерді қоғамның орталығы деп қарастыру ерлердің ойлары мен эмоцияларын негізгі етіп қабылдау дегенді білдіреді[11]. Еңбекте қарастырылған негізгі мәселелер де көптеп ерлерге арналған. Сол кезеңде сот жүйесі, билік және саясаттың ерлердің қолында шоғырланғанын ескерсек Абай Құнанбайұлы өмір сүрген заманды патриархалды қоғам деп сипаттай аламыз. Сондықтан да еңбекте андроцентризмнің белгілері анық көрсетілген деп айтуға болады. Ол уақытта әйелдер тек үй шаруасында болып және қоғамдық жұмыстарға белсене қатыспаған. Алайда Абай өз еңбегінде нақты әйелдер мен еркектерді айырып көрсеткен жоқ, жалпы адам баласы қандай болу керек, қандай қасиеттерге ие болып нені дамыту керек деген мәселелерді көтереді. Осы еңбекті саралай келе жалпы негізгі көтерілген мәселелер ерлерге қатысты айтылғандығын анықтай аламыз.

Қорытындылай келе, Абай Құнанбайұлының «Қара сөздерінде» андроцентризм белгілері бар екендігін және бұл шығарманың ерлерге арналған нұсқаулық ретінде жазылған деген тұжырымға келдік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Coates J. Women, men and language: a sociolinguistic account of gender differences in language / J. Coates. – 3rd ed. – London: Routledge, 2004. – 224 p.
- 2 Irigaray L. Cultural Critique. The Construction of Gender and Modes of Social Division / L. Irigaray, E. G. Carlston // Cultural Critique. – 1989. – No. 13 (Autumn). – P. 191-202. – University of Minnesota Press.
- 3 Beauvoir S. de. The Second Sex / S. de Beauvoir; transl. by C. Borde S. Malovany-Chevallier. – New York: Vintage Books, 2010. – 800 p. – Original work published 1949.
- 4 Bailey A.H. Implicit androcentrism: Men are human, women are gendered / A. H. Bailey, M. LaFrance, F. Dovidio // Journal of Experimental Social Psychology. – 2020. – Vol. 89.
- 5 Шокым Г. Основы гендерной лингвистики: учебник / Г. Шокым; Министерство образования и науки Республики Казахстан. – Алматы: Экономика, 2012. – 190 с.
- 6 Lakoff R. Language and Woman's Place / R. Lakoff. – New York: Harper & Row, 1975. – 214 p.
- 7 Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты / А. В. Кирилина. – М.: Институт социологии РАН, 1999. – 180 с.
- 8 Jespersen O. Language: its nature, development and origin / O. Jespersen. – London: Allen & Unwin, 1975. – 280 p.
- 9 Кунанбаев А. Слова назидания / А. Кунанбаев. – Нур-Султан: Фолиант, 2021. – 120 с.

10 Bem, S. L. The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality / S. L. Bem. – New Haven: Yale University Press, 1993. – 244 p.

Материал 20.05.2025 баспаға түсті

Андроцентризм в «Словах назидания» Абая Кунанбаева

Р.А. Тореханова¹, У.Г. Анесова¹, А.Ж. Байели¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан

Абай Кунанбаев великий поэт, философ. Его «Слова назидания» – это книга мудрости, написанная для казахов, живших в тот период, и не утратившая своей актуальности и сегодня. Но мы пришли к выводу, что этот труд был написан не для всех людей, а для казахских мужчин. Нами была проведена исследовательская работа с целью определения правильности или неточности данного утверждения. Основной целью статьи является изучение признаков андроцентризма в «Словах назидания» Абая Кунанбаева.

В целях проведения данного исследования был проведен метод качественного анализа всех «Слов назидания» в отдельности. В результате было обнаружено, что в двадцати одном из сорока пяти слов назидания содержало критику, информацию, относящуюся к мужчинам, понятия, имена и концепции, относящиеся к мужчинам. В других разделах труда также уточняется, что, хотя и не прямо, но косвенно, существует информация, относящаяся к мужчинам

В результате было установлено, что «Слова назидания» Абая Кунанбаева, изданные в начале XX века, имеют признаки андроцентризма. Исследовательская работа является актуальна и важна для исследователей в области гендерной лингвистики.

Ключевые слова: андроцентризм, гендерная лингвистика, ненормативная лексика, гендер, качественное исследование.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Coates J. Women, men and language: a sociolinguistic account of gender differences in language / J. Coates. – 3rd ed. – London: Routledge, 2004. – 224 p.
- 2 Irigaray L. Cultural Critique. The Construction of Gender and Modes of Social Division / L. Irigaray, E. G. Carlston // Cultural Critique. – 1989. – No. 13 (Autumn). – P. 191-202. – University of Minnesota Press.
- 3 Beauvoir S. de. The Second Sex / S. de Beauvoir; transl. by C. Borde S. Malovany-Chevallier. – New York: Vintage Books, 2010. – 800 p. – Original work published 1949.
- 4 Bailey A. H. Implicit androcentrism: Men are human, women are gendered / A. H. Bailey, M. LaFrance, F. Dovidio // Journal of Experimental Social Psychology. – 2020. – Vol. 89.
- 5 Шокым Г. Основы гендерной лингвистики: учебник / Г. Шокым; Министерство образования и науки Республики Казахстан. – Алматы: Экономика, 2012. – 190 с.
- 6 Lakoff R. Language and Woman's Place / R. Lakoff. – New York: Harper & Row, 1975. – 214 p.
- 7 Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты / А.В. Кирилина. – М.: Институт социологии РАН, 1999. – 180 с.
- 8 Jespersen O. Language: its nature, development and origin / O. Jespersen. – London: Allen & Unwin, 1975. – 280 p.
- 9 Кунанбаев А. Слова назидания / А. Кунанбаев. – Нур-Султан: Фолиант, 2021. – 120 с.
- 10 Bem S. L. The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality / S. L. Bem. – New Haven: Yale University Press, 1993. – 244 p.

Материал поступил в редакцию журнала 20.05.2025

Androcentrism in Abai Kunanbayuly's «The book of words»

R. Torekhanova¹, U. Anesova¹, A. Baieli¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan

Abai Kunanbayuly is recognized as a great poet and philosopher whose seminal work, The Book of Words, remains relevant today as a source of wisdom for the Kazakh people. While traditionally viewed as a universal guide, this study explores the hypothesis that The Book of Words was primarily addressed to Kazakh men. The central aim of the article is to examine the presence of androcentric features in Abai Kunanbayuly's work.

To investigate this, a qualitative analysis was conducted on the entire text of The Book of Words. The findings indicate that twenty-one out of the forty-five didactic essays contain explicit references to men, including male-specific criticism, themes, and terminology. Additionally, indirect references throughout other sections further reinforce the notion that the intended audience was predominantly male.

The study concludes that The Book of Words, published in the early 20th century, reflects signs of androcentrism. These findings contribute to the field of gender linguistics by offering a critical lens through which to view a culturally and historically significant literary work. The research highlights the importance of re-evaluating canonical texts to understand the implicit gender orientations embedded within them.

Key words: androcentrism, gender linguistics, profanity, gender, qualitative research.

REFERENCES

- 1 Bailey, A. H., LaFrance, M., & Dovidio, F. (2020). Implicit androcentrism: Men are human, women are gendered. *Journal of Experimental Social Psychology*, 89.
- 2 Beauvoir, S. de. (2010). *The second sex* (C. Borde & S. Malovany-Chevallier, Trans.). New York: Vintage Books. (Original work published 1949)
- 3 Bem, S. L. (1993). *The lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. New Haven: Yale University Press.
- 4 Coates, J. (2004). *Women, men and language: A sociolinguistic account of gender differences in language* (3rd ed.). London: Routledge.
- 5 Irigaray, L., & Carlston, E. G. (1989). The construction of gender and modes of social division. *Cultural Critique*, 13(Autumn).
- 6 Jespersen, O. (1975). *Language: Its nature, development and origin*. London: Allen & Unwin.
- 7 Kirilina, A. V. (1999). *Gender: lingvisticheskie aspekty* [Gender: linguistic aspects]. M.: Institute of Sociology of the RAS.
- 8 Kunanbaev, A. (2021). *Slova nazidaniya* [The book of Words]. Nur-Sultan: Foliant publishing house.
- 9 Lakoff, R. (1975). *Language and woman's place*. New York: Harper & Row.
- 10 Shokym, G. (2012). *Osnovy gendernoj lingvistiki: uchebnik* [Fundamentals of gender linguistics: the textbook] Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Economics.

Received: 20.05.2025

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

IRSTI 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp318-331](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp318-331)

***G. Iskakova¹, G. Shakhmanova¹, T. Zhunussova¹, A. Tangsyqbai¹**

¹Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

**COGNITIVE AND AFFECTIVE ASPECTS OF LEARNING THROUGH COMICS:
IN THE CONTEXT OF "FORTY FABLES" BY A. BAITURSYNOV**

The article examines the effectiveness of teaching Akhmet Baitursynov's "Forty Fables" collection through comics. Akhmet Baitursynov's "Forty Fables" is a significant and prominent work of Kazakh literature. Each fable explores social and moral issues, reflecting the worldview and values of the Kazakh people. The article analyzes the features and advantages of the comics method, highlighting its role in the process of teaching the Kazakh language and understanding literary works. Comics provide a visual representation of literary texts in a simple and accessible manner, attracting students' attention and facilitating the comprehension of the work's main idea.

The study compares the comprehension of A. Baitursynov's fable «Маймыл мен көзілдірік / The Monkey and the Spectacles» in comics and verbal text formats. Experimental findings indicate that comics facilitate superior recall. Open-ended questions were used to assess understanding, encompassing verbal, visual, and combined information. Analysis revealed the advantages of comics in information processing.

The main research material was A. Baitursynov's fable "Маймыл мен көзілдірік / The Monkey and the Spectacles", presented in the form of a comic book (five consecutive frames) and a verbal text (five paragraphs). To assess the understanding of the material, a test was developed consisting of six open-ended questions covering key aspects of the fable. The results of the study allow us to draw conclusions about the effectiveness of using various information presentation formats to increase the level of understanding and memorization of the text.

Key words: comics, verbal text, comparative analysis, text comprehension, memorization of the text, A. Baitursynov's fable, perception of information.

MAIN PROVISIONS

At the stage when human society is entering a new level of development, and robots are being considered as future inhabitants of the time of innovative technology, the problem of spiritual relations, morality, conscience between people is moving to the second stage. However, philosophers (A.Qunanbaiuly, L.Tolstoi), psychologists (V.Frankl, A.Maslow), teachers (A.Makarenko, V.Suhomlinski), other scientists, and people who ruled the country (N.Nazarbaev, M.Gandi) also say that if a person loses spiritual value in himself, the value of society, which is the whole universe, will also disappear. In this regard, the program of Ruhani zhangyru⁹ has been launched in the country, and the spiritual value, history and language, the issue of religion and

⁹ The Rukhani Zhangyru program was developed based on the provisions of the Head of State's article "A Look into the Future: Modernization of Public Consciousness," which was published on April 12, 2017. It outlines the nation's main goal for the new historical period: to preserve and enhance spiritual and cultural values, and to join the 30 developed countries of the world.

mentality is being raised at the state level. As one of the areas of work in this vein, we consider the formation of national self-awareness and spiritual values in the younger generation through fiction, since it is precisely fiction that forms moral guidelines, awakens empathy, historical memory and a value-based attitude towards the world.

As you know, our sovereign country has done a lot of work on the development of its national culture. At the present stage of the development of society, the formation of new ideas and pedagogical approaches, especially the humanities, is expanding, and work on their study is being carried out in detail. This is confirmed by the state program “Digitalization of Education” and UNESCO initiatives to rethink humanitarian education in the context of globalization (see UNESCO Futures of Education Report, 2021) However, it is difficult to form new scientific thoughts without looking at the the historical path taken by our nation. It is known that the great people (A.Bokeikhanov, A.Baitursynov, M.Dulatov, Zh.Akbayev, A.Ermekov, Kh.Dosmukhamedov, Zh.Dosmukhamedov and others) who studied the history of the Kazakh people and spent their lives to preserve our country and sovereignty are of great merit. The study and recognition of the work of Akhmet Baitursynov, a poet, literary researcher, translator, turkologist, founder of Kazakh language science, literary studies, is relevant.

A unique individual, deeply concerned about the state of his nation, pondered how to extricate the Kazakh people from their predicament, realizing that deliverance could only be achieved through the pursuit of knowledge and education. He called upon the people to embark on this path. Akhmet Baitursynov considered education and enlightenment as both his civic duty and the purpose of his life. 1911, we see that he aimed to chart a clear path of enlightenment for his society, utilizing a familiar image – a mosquito that awakens the sleeping Kazakhs – to rouse the nation from its slumber. Similarly, Akhmet Baitursynov, envisioning himself as a mosquito awakening the stagnant Kazakh people, sought to enlighten them. He aimed to provide education through teachers and enlightened individuals within society. This objective is also evident in the poet’s collection of translations, ‘Forty Fables.

In this era of globalization, the goal is to cultivate individuals who actively participate in the learning process, possess critical thinking skills, adapt to a changing environment, communicate fluently in global languages, articulate their thoughts clearly and concisely, make sound independent decisions, and, most importantly, think within a national framework. This includes individuals who read and understand their nation’s history, its prominent figures, its poets and writers, and their works, and can effectively apply this knowledge in life. The key to achieving this lies, undoubtedly, in literary works. However, in this modern age of information, students’ and young people’s interest in reading has declined. Today, students have replaced reading literary works with watching television, and instead of consulting encyclopedias, they prefer to use Google to quickly find information in a matter of seconds. While this method of accessing information saves time and energy, it also diminishes their logical thinking abilities [1].

To address this issue, we must first cultivate a habit of reading literary works in students. For this, the learning materials we offer must be in line with the times. The proposed project suggests teaching the works of Akhmet Baitursynov, including the various characters and their emotions, through comics adapted to the perception of modern students.

The study of the language and stylistics of comics necessitates reliance on a number of foundational works that have established the basis for contemporary understanding of this art form. Scott McCloud’s *Understanding Comics: The Invisible Art* lays the theoretical groundwork for examining the narrative structure and visual language of comics. McCloud, himself a comics artist, offers a profound analysis of the structure and operating principles of comics. He introduces important concepts, such as ‘closure,’ and explores the interaction between image and text [2]. In *Visual Language of Comics: Introduction to the Structure and Cognition of Sequential Images*, Cohn approaches the study of comics from the perspective of cognitive linguistics and psychology. He investigates how readers perceive and process sequential images and how meaning is formed in comics. Cohn develops a theory of ‘visual language’ that describes the grammatical and syntactic principles underlying the construction of comic narratives [3]. Forceville’s article, “Cognitive and

Discourse Approaches to the Study of Comics and Graphic Novels,” provides an overview of various theoretical approaches to the study of comics, including cognitive linguistics and discourse analysis. Forceville examines how comics create meaning and how they are used for communication [4]. A.G. Sonin’s Comics: A Psycholinguistic Analysis served as a primary source for the theoretical grounding and methodological framework of the present study. Sonin’s work provides a detailed psycholinguistic model of comics, which explains how readers perceive and interpret the combination of visual and verbal elements [5].

These works serve as a crucial starting point for any investigation into the language and stylistics of comics. They offer the theoretical frameworks, methodologies, and key concepts necessary for analyzing this complex and multifaceted art form.

INTRODUCTION

Comics are a field of literature that utilizes both textual and visual information. The word “comics” originates from the English words “comic” (meaning “humorous”) and “strip” (referring to a sequence of images). The most renowned comics publishers globally are the American companies Marvel and DC Comics. Scott McCloud defines comics as: “Juxtaposed pictorial and other images in deliberate sequence, intended to convey information and/or to produce an aesthetic response in the viewer” [2, 188]. “In contemporary scholarly literature, comics are viewed as an interdisciplinary object of study” [6, 25]. Therefore, comics can be considered from various perspectives:

1. form of popular culture;
2. form of art;
3. form of text;
4. distinct literary genre [2].

Thus, comics are a complex system created while considering laws related not only to the rules of textual formatting but also to the principles of graphic design. In the contemporary world, comics have moved beyond their initial developmental stage – that is, beyond the realm of simple humorous stories – and have begun to be used in many fields, including literature (in the form of classic comics) and advertising, for the purpose of capturing attention. Cognitive comics are becoming increasingly popular in the current educational process [7-8].

Children in the information age are accustomed to visual components from infancy, which is why they often struggle to comprehend large texts and literary works without illustrative material. In this regard, we have come to the conclusion that creating educational comics based on literary works, including the fables of A. Baitursynov, would be a valuable supplementary resource. Furthermore, it allows for a complete analysis of the work and the visual representation of its characters. This defines the relevance of our work.

Considering the comic as a synthesis of text and image, researchers give definitions such as:

1. N.A. Starikova: “a comic is a modern form of figurative narrative, a comic is a work consisting of a sequence of images accompanied by text and supplemented by various ideographic symbols” [9].

2.P.S. Gukov: “a comic book is a special way of narration, which, in addition to transmitting the text through a picture, includes a dialogue of characters and a sequence of frames that verbally convey the work. And the picture and the oral text attached to IT form a semantic Unit” [10].

3.K.-A.L. May in his work “pragmatic aspects of comics” defines comics as “a form of narrative that combines elements of written text and imagery” [11, 27].

Based on the definitions of these scientists, we can conclude that comics are a combination of text and images, and consist of a verbal component that organizes a semantic unit.

When composing a comic, you need to consider the following points:

- 1) all images in the comic should be created in a thoughtful sequence with each other, taking into account certain design rules of both text and graphic elements;
- 2) comic elements must include all verbal and non-verbal components;

3) all components must convey certain information and have a constant composition of characters;

4) the final result is to receive aesthetic reflection from the reader.

One of the most important works related to cognitive comics, in our opinion, is the work of Nick Sousanis, the first scientist to write a dissertation in comic format, "comics as a research tool: a dissertation in comic form." The author considered and studied comics as an effective teaching tool. As a result, the scientist developed comic courses at the pedagogical college [12].

Now cognitive comics are recognized by the United States as the main source of information, which is used as an active educational tool and replaces a certain part of the educational material. Almost all the works of W. Shakespeare were adapted and presented by the British company in the form of "Self Made Hero" (Self-Made Hero) [13]. In Japan, historical comics are widely used in schools as auxiliary literature in the study of the country's history. As proof, we can note the 48-volume "history of Japan", consisting of comics, which was approved by the Ministry of Education and culture of Japan as a teaching aid for teaching history in schools [14].

This study aims to determine the impact of comics on students' cognitive and emotional development in comparison to traditional teaching methods. By examining how students respond intellectually and emotionally to comics-based materials (A. Baitursynov's "Forty Fables"), the research seeks to evaluate their effectiveness in enhancing engagement, comprehension, and retention. As global experience demonstrates, comics are effectively used in the educational process.

This research aims to address the following objectives:

1. To analyze the educational value of A. Baitursynov's "Forty Fables" and explore the possibilities of adapting them to the comic format.
2. To investigate the cognitive aspects of comics-based learning, specifically identifying its role in developing students' critical thinking, text comprehension, and memorization skills.
3. To examine the affective aspects of comics-based learning, namely evaluating its impact on enhancing students' motivation, interest, and emotional engagement in learning.

MATERIALS AND METHODS

The main research method was to compare the understanding and memorization of A. Baitursynov's fable " *Маймыл мен көзілдірік* / The Monkey and the Spectacles " [15] in two formats: a comic book and a verbal text. This allowed us to assess the impact of the information presentation format on its perception and memorization. In the framework of this study, an experimental method was implemented that involves dividing participants into two equivalent groups, each of which studied A. Baitursynov's fable " *Маймыл мен көзілдірік* /The Monkey and the Spectacles" in various formats: a comic book and a verbal text. Open-ended questions were used to assess the understanding of the material, which allowed for detailed answers and a qualitative analysis of the depth of perception. In order to ensure the validity of the study, the questions were developed taking into account different types of information (verbal, visual and combined), which allowed us to assess the impact of the presentation format on the memorization of individual information components. A quantitative analysis of the participants' responses was conducted based on classification criteria such as the accuracy of the responses, the correspondence between the semantic content of the text and the visuals in the comic strip, and the degree of understanding of key aspects of the fable (main idea, cause-and-effect relationships, morality, and context). A combination of Microsoft Excel and JASP software was used for statistical analysis. Initial data entry, coding, and descriptive statistics were performed in Excel, including the use of the built-in T.TEST function for preliminary analysis. JASP was used for more robust statistical processing and visualization. An independent sample t-test was used to compare two independent groups (e.g., comics and spoken text). A paired sample t-test was used to assess changes within a group (e.g.,

immediately and one week after reading). All calculations were based on the actual test results of the participants.

All calculations were made based on the actual test results of the participants. The open-ended responses of the participants were coded based on categorical analysis. The codes included the following categories: accuracy of understanding the main idea, sequence of events, cause-and-effect relationships, moral lesson, characters, and context. Each category was assessed on a point scale (e.g., 0 - incorrect answer, 1 – partially correct, 2 – completely correct). The main research method was an experiment with division into groups, supplemented by a qualitative analysis of open-ended questions. A quantitative analysis of the responses, conducted on the basis of clearly defined classification criteria, allowed us to obtain objective data on the accuracy of understanding and memorizing the text in each of the formats, as well as to analyze the correspondence of the semantic content of the text and the visual series in the comic.

A. Baitursynov's fable " *Маймыл мен көзілдірік* / The Monkey and the Spectacles" was used as the main research material, presented in two formats: a comic strip and a verbal text. The comic version consisted of five consecutive frames, each of which illustrated a fragment of the fable, while the visual series strictly corresponded to the semantic content of the verbal text. The verbal version consisted of five paragraphs, each of which consisted of one sentence, while maintaining semantic unity with the comic version. To assess the understanding of the material, a test was developed consisting of six open-ended questions covering key aspects of the fable: the main idea, the sequence of events, cause-and-effect relationships, a moral lesson, characters and context. The questions were formulated in such a way as to cover the different types of information presented in the fable.: verbal, visual, and combined.

RESULTS

Work with the text and its structure includes the following: definition of the theme and genre of the work, narration of the text (narrative: full or brief, expressive reading), definition of the main idea, analysis, division into parts according to the content, naming the text for its part, as well as analysis and description of the image of the characters (with reference to the text). However, since the process of perception is different for each student, students may struggle to grasp the main idea, even if they can read and speak about the text, or they may not be able to analyze why the author takes exactly the same image.

For the full formation of reading skills in students, a number of methods are used. A method is an ordered service that guides you on the path to achieving a goal in a certain way. For the formation of reading skillsthe following methods should be used:

- ✓ these are the methods of verbal transmission and auditory perception of information (conversation, lecture, interview, etc.);
- ✓ methods of transmitting educational information through visual means, that is, visual perception (illustrative means, demonstration, etc.);
- ✓ game and exercise method, the game is an important type of activity used by children to make themselves known to the external environment (quizzes, crosswords, game programs, etc.);
- ✓ method of theatricalization-based on certain plots and social roles;
- ✓ methods of entry into the competition-when dividing the class into groups, all tasks will be associated with this method;
- ✓ the method of improvisation-it leads children to the formation of practical skills, as well as to their creative beginning;

Using various techniques and interesting techniques in Literature lessons, we allow students not only to form emotionality and artistic taste, but also to store information in memory for a long time. We observed the results of experiments conducted on him regarding the perception and storage of information in memory.

For the experiment, the fable "Маймыл мен көзілдірік/ The Monkey and the Spectacles" from the collection "Forty Fables" by A. Baitursynov was used. The work was demonstrated to the subjects in two different forms:

- 1) In the form of a comic strip containing five panels, each of which included a fragment of the recipe;
- 2) In its original form – a verbal text consisting of five paragraphs, each one sentence long.

A preliminary analysis of the comic revealed a high level of correspondence between the meaning expressed in the text and the meaning conveyed through the visual elements. This allowed for the creation of two versions of the fable – verbal and comic – with identical content but different structures.

In the context of this experiment, open-ended questions were chosen as the optimal tool for assessing text comprehension. However, the use of this methodology necessitates addressing two primary challenges: determining the type of information to be controlled and establishing clear criteria for classifying the responses obtained.

The test questions covered information presented:

- 1) Solely in the verbal portion of the comic;
- 2) Solely in the visual portion;
- 3) Simultaneously in both portions.

Clearly, questions pertaining only to the visual component could not be used, as participants working with the verbal text would be unable to answer them. At the same time, questions regarding verbal information could be posed to both groups. Since not all information in the comic is conveyed simultaneously by both text and image (e.g., the time of the action may be indicated only verbally), questions of the first type allowed for comparing the understanding and recall of information presented unimodally versus polymodally. However, these questions did not allow for comparing the understanding and recall of the two different formats of fable presentation. To obtain the data necessary to test hypotheses about the specifics of understanding and recalling comic text compared to verbal text, it was decided to use questions of two types (the first and third) in the test. This allowed for increasing the internal validity of the study through their subsequent comparative analysis.

The test consisted of six questions: four assessed comprehension of information presented in both components of the comic, while two assessed information presented only verbally. Three questions pertained to the first part of the fable, one to the second, one to the fourth, and the last to the fifth. This distribution of questions is explained by differences in their informational value: some parts of the fable are more informative and important for comprehension than others. However, differences between parts did not affect the reliability of the results, as stage-by-stage comparison of answers was not conducted.

The second problem associated with the use of free-response answers was the criteria for classifying the answers. To establish clear bases for classification, all six test questions were formulated to require unambiguous answers.

Questions on A. Baitursynov's fable "Маймыл мен көзілдірік/The Monkey and the Spectacles:

- 1) What was the monkey's purpose in acquiring the spectacles? (Checks understanding of the fable's main idea)
- 2) What did the monkey do with the spectacles at the beginning? (Checks understanding of the sequence of events)
- 3) Why was the monkey unable to use the spectacles? (Checks understanding of cause-and-effect relationships)
- 4) What is the moral lesson of the fable? (Checks interpretation of the figurative meaning)
- 5) Which characters appear in the fable? (Checks understanding of the characters)
- 6) Where do the events of the fable take place? (Checks understanding of the context)

The course of the experiment was as follows: 46 participants were divided into two equal groups (23 people each). Participants were randomly assigned into two groups: one group received

the fable in comic format, while the other received it as plain text. Both formats were printed on standard A4 sheets and were titled "Маймыл мен көзілдірік/ The Monkey and the Spectacles" Before reviewing the material, the participants received oral instructions: "Read the fable carefully and try to answer the questions that will be asked to you after reading as accurately as possible." Thus, the participants were warned about the follow-up control test. There was no time limit for reading.

The prepared test was presented to the participants twice. The first time is immediately after reading to check the understanding of the content. The second time is a week later, to check the memorization. The weekly interval was chosen to minimize the effect of repeating the same questions. The participants were not warned about retesting after a week.

In the experiment, the influence of two factors on the success of the control test was studied: the format of the presentation of the fable ("Type of text") and the time of the test ("Control time").

– **The impact of the text format:** The results of two groups of participants were compared: one group read the fable in the form of a comic book, the other in the form of plain text. The analysis showed that the presentation format of the fable had a significant impact on the test results. The research instrument used was the author's test, consisting of six open questions covering the main elements of the fable's content (plot, moral, cause-and-effect relationships, visual details, etc.).

– **The impact of testing time:** The results of the same participants were compared during the test immediately after reading the fable and a week later. This analysis revealed how time affects the memorization of the content of a fable, depending on the format of its presentation. The influence of testing time was also considered as an important aspect of the study, since the purpose of the experiment was not only to compare the understanding of the fable in two formats (comics and verbal text), but also to assess the stability of memorization of information. The stability of memorization is an important indicator of the effectiveness of the educational format. Comparison of the test results immediately after reading and a week later made it possible to identify how long the content of the fable is retained in memory depending on the format of its presentation.

– **Influence of the type of question** (for the comic book group): Within the group that read the fable in comic book form, the answers to questions related only to the text and to questions related to information presented simultaneously by the text and illustrations were analyzed. This allowed us to evaluate how different types of information in the comic affect understanding and memorization.

The study showed that people remember information presented in the form of a comic book better than in plain text. See the results in Table 1.

Table 1. Comparison of information memorization efficiency when using comics and verbal text

Factor	Condition	M Correct Answers	Statistical Significance
Text Type	Comic	91.1%	$p < .02$
	Verbal Text	79.5%	
Time of Testing	Immediately after reading	87.1%	$p < .007$
	One week after reading	83.5%	
Interaction: Text Type x Time of Testing	Comic (immediately after)	91.1%	$p < .007$
	Comic (one week after)	91.1%	
	Verbal text (one week after)	75.9%	$p < .009$
Comparison of Recall	Comic (immediately vs. one week)	91.1%	Not significant
	Verbal text (immediately vs. one week)	83.0% vs. 75.9%	$p < .009$
Comparison of Text Types (Delayed Recall)	Comic vs. Verbal Text (one week after)	91.1% vs. 75.9%	$p < .005$

To analyze the data, Student's t-tests for independent and dependent samples were conducted using both Microsoft Excel and JASP statistical software. Excel's built-in T.TEST function was applied for preliminary comparison of means, while JASP was used to perform confirmatory statistical testing and to visualize results. Correlation analysis was not employed, as the study did not aim to examine relationships between variables. Instead, the focus was on comparing mean performance scores between groups, which makes the use of t-tests the most appropriate method for addressing the research objectives.

Comics are more effective than text:

– The participants who read the comic gave significantly more correct answers to questions testing understanding and memorization of the material than those who read the text version. Participants who read the comic version of the fable gave significantly more correct answers to questions assessing comprehension and memorization compared to those who read the verbal text. To identify this difference, a quantitative comparative analysis was conducted using data from two equal groups. Statistical processing was carried out using Student's t-test in both Microsoft Excel (via the T.TEST function) and JASP, allowing for accurate assessment of the statistical significance of intergroup differences. The primary research instrument was a test consisting of open-ended questions addressing key aspects of reading comprehension, including plot understanding, moral interpretation, and recall of characters and events.

– When checking memorization a week after reading, the results of those who read the comic remained at the same high level, while the results of the group who read the text decreased significantly. When testing memory one week after reading, the results of the group that read the comic remained at the same high level (91.1%), while the results of the group that read the text dropped significantly (from 83.0% to 75.9%). The obtained p-values ($< .009$ for the text group, and no significant differences for the comic group) confirm that information in comic format is remembered more reliably.

The timing of the test significantly influenced the results: scores obtained immediately after reading were higher than those recorded one week later, confirming that information tends to decline over time. To assess this effect, a paired samples t-test was conducted, comparing the performance of the same participants at two time points. Statistical analysis was performed using both Microsoft Excel (T.TEST function) and JASP for validation and visualization. The observed differences were statistically significant ($p < .007$), particularly in the group that read the verbal text, thereby confirming the time-related decay in memory retention for this format.

The comic helps to better memorize information for a long time. This may be due to the fact that the visual presentation of information makes it more memorable and understandable. This study shows the advantage of comics over plain text in terms of memorizing the information provided.

Next, at the results of tests aimed at assessing the memorability of information presented in the comic book format. The results of the first test, immediately after reading, and the delayed test, conducted later, are almost the same. However, the type of questions asked after reading the comic greatly affects the number of correct answers. Participants responded better to questions about information presented as a combination of text and images (polycode information) than to questions about text-only information.

An analysis of answer accuracy revealed a clear advantage for questions related to polycode information (text + image), with a correct response rate of 91.1%, compared to 65.2% for questions based solely on verbal information. The data were statistically processed using both Microsoft Excel (via the T.TEST function) and JASP, ensuring reliability of results. Prior to analysis, test questions were classified into two categories: “verbal information” and “polycode information.” This categorization enabled a focused internal comparison of how different modes of presentation influenced comprehension and recall. The results underscore the superior effectiveness of multimodal (polycode) input in facilitating accurate and lasting understanding.

As a result of the analysis, it was found that comics provide effective long-term memorization of information, surpassing traditional text formats in this indicator due to the integration of visual and verbal elements.

DISCUSSION

Learning through comics creates emotionality and increases interest in children; secondly, they can easily perceive and narrate information through comic frames created according to the storyline; thirdly, by narrating through comic frames, students develop smooth speech skills. Such comics can be prepared in advance and presented to students, or after reading the text, students can be given a task to compose for themselves. As a result, the student, in order to draw a comic, first reads the text several times, dividing the text into parts in order to divide it into several frames. And by narrating through the comic, the text fully understands the content. For example, let's pay attention to the comic below, created on the example of A. Baitursynov:

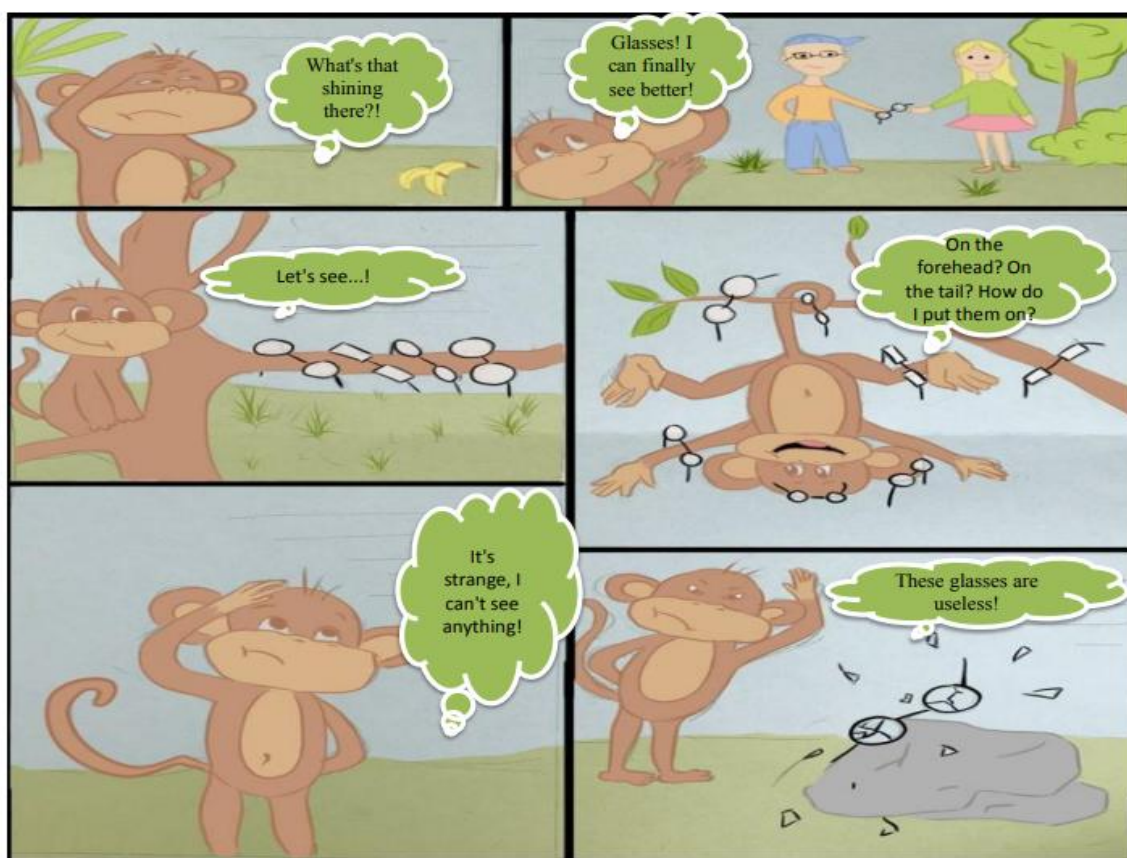

Figure 1. Comic book based on the example of A. Baitursynov "Маймыл мен көзілдірік/ The Monkey and the Spectacles"

Based on the translation of A. Baitursynov "The Monkey and the Spectacles", it is necessary to teach students to use the acquired knowledge correctly, not to show ignorance. Why choose a real monkey as a character? Because the monkey is perceived by people as a clumsy, inflexible beast, whose actions themselves cause laughter. Those who do not see in their own ignorance, but look for fault in others, on the example of "The Monkey and the Spectacles" are described as follows:

*Alǵaǵa bul keñeste ǵıbrat bar,
Maimylsha is etetin kóp nadandar.
Paidaly zatty ornyna jumsai almaı,
Sógetin paidasyz dep joq pa adamdar?!*

As we can see, the translations of A. Baitursynov presented in the collection "forty examples" are of great educational and cognitive importance. And it is necessary to be able to read and analyze the works of students. When deciding on life situations, the instructive thoughts in these examples help. To do this, first of all, it is necessary to develop the skills of reading books in students. In this regard, it is important to use comics that interest children with their visuals.

The study of comics in the cognitive aspect is related to the thought processes of learners. Comics develop students' critical thinking, text comprehension, and memory. The combination of images and text in comics helps learners visualize the story and understand its meaning more deeply. For example, students who read a historical event in comic format will remember that event better because the images leave a mark on their memory. From the perspective of the affective aspect, it is related to the feelings and emotions of the learners. Comics stimulate the interest of learners and encourage them to read. The attractive plot and artistic language of comics will appeal to learners. Especially the presentation of complex texts in comic format dispels learners' fear of reading. For example, teaching A. Baitursynov's "forty examples" through comics increases students' interest in literature.

CONCLUSION

Education reform consists not only in mastering the technical process, but also in deepening the content of education, using effective methods for teaching, the content of our teaching aids and materials that we offer. And it directly depends on the pedagogical skills of the teacher, who can rationally convey the same material. Currently, the educational process is aimed at the formation of a person who thinks critically, consciously learns information, is able to express thoughts, and is free to communicate. Today, a number of changes have been made to the education system, and the content of education is changing.

Based on the fact that the development of creative abilities is associated with the development of students' intelligence, the effective organization of the educational process, the creative qualitative features of the subject of activity, the rational use of diagnostic and creative tasks during the lesson are of great importance.

At the moment, there are many types of Organization of classes in literature in such a way that they are interesting and attractive to students. One of them is learning through comics. In the proposed research work, we showed examples of working with comics based on translations by A. Baitursynov. To begin with, we touched upon the history of the origin of the comic, touched upon its structure and ways of using it in the educational process. Based on the translations of A. Baitursynov from the collection "Forty Examples", we prepared several examples of comics and showed an example of their creation.

This study was conducted to evaluate the effectiveness of comics as a didactic tool. To do this, we compared the understanding and memorization of information presented in the form of a comic book with similar information presented in plain text. Based on the theoretical model of understanding comics, it was assumed that the combination of visual and textual elements contributes to better perception and memorization of the material. The main result was the discovery of a significant advantage of comics over the text format in terms of understanding and memorization. The participants in the experiment who worked with a comic book containing a cooking recipe demonstrated significantly higher accuracy of responses, which indicates the greater effectiveness of this format.

Teaching with the use of comics in Literature lessons stimulates the interest of children and contributes to the formation of reading skills. Students can develop their creative skills by creating comics themselves based on works of art.

The student's interest in the lesson increases, cognitive, participatory abilities develop, forms a logical thinking system, and works creatively.

INFORMATION ON FINANCING

This article was written as part of the grant project AP 27511079, titled ‘New trends in teaching the Kazakh language: studying the principles of adapting literary texts and the methodology for creating educational comics’, approved by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES

- 1 Bozhkova, G.N., Shastina, E.M., Shatunova, O.V., Samigullina-Kaserta, L.F. (2019). Problemy formirovaniya chitatelskoy kultury molodezhi v usloviyakh tsifrovizatsii obshchestva [Problems of Formation of Reading Culture of Young People in the Context of Digitalization of Society]. *Vyssheye obrazovaniye segodnya* [Higher education today], 2, 35-40. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-formirovaniya-chitatelskoy-kultury-molodezhi-v-usloviyakh-tsifrovizatsii-obshchestva>
- 2 McCloud, S. (1993). *Understanding comics: The invisible art*. Kitchen Sink Press.
- 3 Cohn, N. (2013). *The visual language of comics: Introduction to the structure and cognition of sequential images*. Bloomsbury Publishing.
- 4 Forceville, C. (2005). Cognitive and discourse approaches to the study of comics and graphic novels. *Style*, 39(2), 172-213.
- 5 Sonin, A. G. (1999). *Komiks: Psikholingvisticheskiy analiz: Monografiya* [Comic book: Psycholinguistic analysis: Monograph] (V. A. Pishchal'nikova, Ed.). Izdatel'stvo Altaiskogo Gosudarstvennogo Universiteta.
- 6 Kurdina, I. V. (1986). Adaptirovannyye izdaniya khudozhestvennoy literatury kak ob'ekt [Adapted editions of fiction as an object]. *Kniga: issledovaniya i materialy*, 53, 25-33.
- 7 Kulikova, N.E. (2019). Komiks kak vid vizualnogo iskusstva [Comics as a form of visual art], *Ogarev-Online*, 1-5. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/komiks-kak-vid-vizualnogo-iskusstva>
- 8 Onkovich, G.V., Onkovich, A.D. (2016). Komiks kak sredstvo mediaobrazovaniya [Comics as a means of media education], *Mediaobrazovaniye* [Media education], 2, 52-60. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/komiks-kak-sredstvo-mediaobrazovaniya>
- 9 Starikova, N. A., & Terent'eva, N. P. (2018). Komiks na uroke literatury [Comic book in the literature lesson]. *Iazyk. Kul'tura. Kommunikatsiya* [Language. Culture. Communication], 1, Retrieved from <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/673/782>
- 10 Gukov, P. S. (2017). Opisanie yazyka komiksov i ego spetsifika [Description of the comics language and its specifics]. *Skif*, 16, 91-97. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/opisanie-yazyka-komiksov-i-ego-spetsifika>
- 11 Mey, K.-A. L. (2006). Comics: pragmatics. In *Encyclopedia of Language and Linguistics* (2nd ed., p. 623). Oxford: Elsevier.
- 12 Korableva, E. (2012). Uchenyi Nik Sousanis: «Komiksy – estestvennyi sposob formulirovat' nashi mysli» [Scientist Nick Sousanis: "Comics are a natural way to formulate our thoughts"]. *Theory&Practice*. Retrieved from <http://theoryandpractice.ru/posts/5580-uchenyy-nik-sousaniskomiksy-estestvennyy-sposob-formulirovat-nashi-mysli>
- 13 P'esy Shekspira prevratili v komiksy manga [Shakespeare's plays turned into manga comics]. (2008, April 20). *Lenta.ru*. Retrieved from <https://lenta.ru/news/2008/04/20/manga/>
- 14 Kinsella, S. (2000). Adult Manga and the Regeneration of National Culture. In *Adult Manga: Culture and Power in Contemporary Japanese Society* (pp. 73–228). Honolulu: University of Hawaii Press. (ConsumAsiaN Book Series).
- 15 Baitursynov A. (1989). *Shygharmalary: Olender, audarmalar, zertteuler* [Works: Poems, translations, researches] (Ө. Sharipov & S. Dautov, Comp.). Almaty: Zhazushy.

Received: 05.04.2025

Комикстер арқылы оқытудың когнитивті және аффективті аспектілері:

А.Байтұрсыновтың «Қырық мысалы» контекстінде

¹Г.Ж. Искакова*, Г.Ш. Шахманова¹, Т. Жунусова, Ә.Қ. Таңсықбай

¹Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан

Мақалада А.Байтұрсынұлының «Қырық мысал» жинағын комикс арқылы оқыту тиімділігі қарастырылады. А.Байтұрсынұлының «Қырық мысал» жинағы – қазақ әдебиетінің маңызды әрі көрнекті шығарма. Бұл жинақтың әр мысалы әртүрлі әлеуметтік, моральдық мәселелерді қозғай отырып, қазақ халқының дүниетанымын, ұлттық құндылықтарын көрсетеді, моральдық және этикалық құндылықтарын бейнелеп, дәстүрлі тәрбиеге негізделген философиялық ойларды жеткізеді. Мақалада комикс әдісінің ерекшеліктері мен артықшылықтары талданып, оның қазақ тілін оқыту мен әдебиет шығармаларын түсіну процесіндегі орны көрсетіледі. Комикс – көркем мәтіндердің визуалды түрде қарапайым әрі түсінікті түрде ұсынылуы, оқушылардың назарын аударады және шығарманың негізгі идеясын меңгеруді жеңілдетеді.

Зерттеуде А. Байтұрсыновтың «Маймыл мен көзілдірік» мысалын комикс және вербалды мәтін форматында түсіну деңгейі салыстырылады. Комикстің ақпаратты жақсы есте сақтауды қамтамасыз ететіні тәжірибе жүзінде анықталды. Түсіну деңгейін бағалау үшін вербалды, визуалды және аралас ақпаратты қамтитын ашық сұрақтар қолданылды. Талдау ақпаратты қабылдауда комикстің артықшылықтарын көрсетті.

Зерттеудің негізгі материалы ретінде А. Байтұрсыновтың комикс (бес реттік кадр) және вербалды мәтін (бес абзац) түрінде ұсынылған «Маймыл мен көзілдірік» мысалы алынды. Материалды түсінуді бағалау үшін мысалдың негізгі аспектілерін қамтитын алты ашық сұрақтан тұратын тест әзірленді. Зерттеу нәтижелері мәтінді түсіну және есте сақтау деңгейін арттыру үшін ақпаратты ұсынудың әртүрлі форматтарын қолданудың тиімділігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: комикс, ауызша мәтін, салыстырмалы талдау, мәтінді түсіну, мәтінді есте сақтау, А.Байтұрсыновтың ертегісі, ақпаратты қабылдау.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Божкова, Г. Н., Шастина, Е. М., Шатунова, О. В., Самигулли-Касерта, Л. Ф. Проблемы формирования читательской культуры молодежи в условиях цифровизации общества // Высшее образование сегодня. – 2019. – № 2. – С. 35-40. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-formirovaniya-chitatelskoy-kultury-molodezhi-v-usloviyah-tsifrovizatsii-obschestva> (қаралған күні: 19.04.2024).
- 2 McCloud, S. (1993). Understanding comics: The invisible art. Kitchen Sink Press.
- 3 Cohn, N. (2013). The visual language of comics: Introduction to the structure and cognition of sequential images. Bloomsbury Publishing.
- 4 Forceville, C. (2005). Cognitive and discourse approaches to the study of comics and graphic novels. Style, 39(2), 172-213.
- 5 Сонин, А. Г. Комикс: психолингвистический анализ: Монография / Под ред. В. А. Пищальниковой. Барнаул: Изд-во Алт. гос. ун-та. – 1999. – 110 с.
- 6 Курдина, И. В. Адаптированные издания художественной литературы как объект / И. В. Курдина // Книга: исследования и материалы. – Москва: 1986. – № 53. – С 25–33. – ISSN 0134-837X.
- 7 Куликова, Н. Э. Комикс как вид визуального искусства // Огарёв-Online. – 2019. – С. 1-5. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/komiks-kak-vid-vizualnogo-iskusstva> (қаралған күні: 21.03.2025).

- 8 Онкович, Г. В., Онкович, А. Д. Комикс как средство медиаобразования // Медиаобразование. – 2016. – № 2. – С. 52-60. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/komiks-kak-sredstvo-mediaobrazovaniya> (қаралған күні: 25.02.2025).
- 9 Старикова, Н. А., Терентьева, Н. П. Комикс на уроке литературы // Язык. Культура. Коммуникация. – 2018. – № 1. – URL: <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/673/782> (қаралған күні: 11.03.2020).
- 10 Гуков, П. С. Описание языка комиксов и его специфика // Скиф. – 2017. – № 16. – С. 91-97. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/opisanie-yazyka-komiksov-i-ego-spetsifiki> (қаралған күні: 22.06.2020).
- 11 Mey, K.-A. L. (2006). Comics: pragmatics. In Encyclopedia of Language and Linguistics (2nd ed., p. 623). Oxford: Elsevier.
- 12 Кораблева, Е. Ученый Ник Соусанис: «Комиксы – естественный способ формулировать наши мысли // Theory&Practice. – 2012. – URL: <http://theoryandpractice.ru/posts/5580-uchenyy-nik-sousaniskomiksy-estestvennyy-sposob-formulirovat-nashi-mysli> (қаралған күні: 21.12.2023).
- 13 Пьесы Шекспира превратили в комиксы манга. Электронный ресурс. URL: <https://lenta.ru/news/2008/04/20/manga/> (қаралған күні: 08.12.2020).
- 14 Kinsella, S. (2000). Adult Manga and the Regeneration of National Culture. In Adult Manga: Culture and Power in Contemporary Japanese Society (pp. 73–228). Honolulu: University of Hawaii Press. (ConsumAsiaN Book Series).
- 15 Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.

Материал 05.04.2025 баспаға түсті

Когнитивные и аффективные аспекты обучения через комиксы: в контексте «Сорока басен» А. Байтұрсынова

*Г.Ж. Искакова¹, Г.Ш. Шахманова¹, Т. Жунусова¹, А.К. Тансыкбай¹

¹Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан

В статье рассматривается эффективность преподавания сборника А. Байтұрсынова «Сорок басен». Сборник А. Байтұрсынова "Сорок басен" – важное и выдающееся произведение казахской литературы. Каждый пример этого сборника, затрагивая различные социальные, нравственные проблемы, отражает мировоззрение, национальные ценности казахского народа, отражает моральные и этические ценности, передает философские мысли, основанные на традиционном воспитании. В статье проанализированы особенности и преимущества комического метода, показано его место в процессе обучения казахскому языку и понимания произведений литературы. Комикс-это визуальное простое и понятное представление художественных текстов, привлекающее внимание учащихся и облегчающее усвоение основной идеи произведения.

В исследовании сравнивается понимание басни А. Байтұрсынова «Маймыл мен көзілдірік / Обезьяна и очки» в форматах комикса и вербального текста. Экспериментально установлено, что комикс обеспечивает лучшее запоминание. Использовались открытые вопросы для оценки понимания, охватывающие вербальную, визуальную и комбинированную информацию. Анализ выявил преимущества комикса в восприятии информации.

Основным материалом исследования послужила басня А. Байтұрсынова "Обезьяна и очки", представленная в виде комикса (пять последовательных кадров) и вербального текста (пять параграфов). Для оценки понимания материала был разработан тест, состоящий из шести открытых вопросов, охватывающих ключевые аспекты басни. Результаты исследования позволяют сделать выводы об эффективности использования различных форматов представления информации для повышения уровня понимания и запоминания текста.

Ключевые слова: комикс, вербальный текст, сравнительный анализ, понимание текста, запоминание текста, басня А. Байтұрсынова, восприятие информации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Божкова, Г. Н., Шастина, Е. М., Шатунова, О. В., Самигуллина-Касерта, Л. Ф. Проблемы формирования читательской культуры молодежи в условиях цифровизации общества // Высшее образование сегодня. – 2019. – № 2. – С. 35-40. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemny-formirovaniya-chitatelskoy-kultury-molodezhi-v-usloviyah-tsifrovizatsii-obschestva> (дата обращения: 19.04.2024).
- 2 McCloud, S. (1993). Understanding comics: The invisible art. Kitchen Sink Press.
- 3 Cohn, N. (2013). The visual language of comics: Introduction to the structure and cognition of sequential images. Bloomsbury Publishing.
- 4 Forceville, C. (2005). Cognitive and discourse approaches to the study of comics and graphic novels. Style, 39(2), 172-213.
- 5 Сонин, А. Г. Комикс: психолингвистический анализ: Монография / Под ред. В. А. Пищальниковой. Барнаул: Изд-во Алт. гос. ун-та. – 1999. – 110 с.
- 6 Курдина, И. В. Адаптированные издания художественной литературы как объект / И. В. Курдина // Книга: исследования и материалы. – Москва: 1986. – № 53. – С 25–33. – ISSN 0134-837X.
- 7 Куликова, Н. Э. Комикс как вид визуального искусства // Огарёв-Online. – 2019. – С. 1-5. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/komiks-kak-vid-vizualnogo-iskusstva> (дата обращения: 21.03.2025).
- 8 Онкович, Г. В., Онкович, А. Д. Комикс как средство медиаобразования // Медиаобразование. – 2016. – № 2. – С. 52-60. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/komiks-kak-sredstvo-mediaobrazovaniya> (дата обращения: 25.02.2025).
- 9 Старикова, Н. А., Терентьева, Н. П. Комикс на уроке литературы // Язык. Культура. Коммуникация. – 2018. – № 1. – URL: <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/673/782> (дата обращения: 11.03.2020).
- 10 Гуков, П. С. Описание языка комиксов и его специфика // Скиф. – 2017. – № 16. – С. 91-97. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/opisanie-yazyka-komiksov-i-ego-spetsifiki> (дата обращения: 22.06.2020).
- 11 Mey, K.-A. L. (2006). Comics: pragmatics. In Encyclopedia of Language and Linguistics (2nd ed., p. 623). Oxford: Elsevier.
- 12 Кораблева, Е. Ученый Ник Соусанис: «Комиксы – естественный способ формулировать наши мысли // Theory&Practice. – 2012. – URL: <http://theoryandpractice.ru/posts/5580-uchenyy-nik-sousaniskomiksy-estestvennyy-sposob-formulirovat-nashi-mysli> (дата обращения: 21.12.2023).
- 13 Пьесы Шекспира превратили в комиксы манга. Электронный ресурс. URL: <https://lenta.ru/news/2008/04/20/manga/> (дата обращения: 08.12.2020).
- 14 Kinsella, S. (2000). Adult Manga and the Regeneration of National Culture. In Adult Manga: Culture and Power in Contemporary Japanese Society (pp. 73–228). Honolulu: University of Hawaii Press. (ConsumAsiaN Book Series).
- 15 Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.

Материал поступил в редакцию журнала 05.04.2025

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

REVIEWS, CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

МРНТИ 81'37, 81'38

DOI: [10.59102/kufil/2025/iss2pp332-349](https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp332-349)

Ж.Г. Темирова¹, О.А. Анищенко¹

¹Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА: ВЛИЯНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ И КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ КАЗАХСТАНЦЕВ

Статья посвящена изучению влияния глобализации на языки, ценностные ориентиры и культурные процессы в современном мире. Цель статьи – рассмотреть современное состояние вопроса о влиянии глобализации и реформ на язык, языковое сознание и ценности казахстанцев в научной литературе. Внимание авторов обращено на труды зарубежных и отечественных ученых последних десятилетий, в которых нашли отражение основные подходы в изучении процесса трансформации языкового сознания и культурных приоритетов в условиях глобальных изменений. Глобализация рассматривается как сложный многомерный процесс, охватывающий экономические, социальные, культурные и политические аспекты. Особое внимание уделяется роли государств и международных организаций в сохранении национальной идентичности и культурного разнообразия. Актуальность проводимого исследования определяется необходимостью обобщения научных результатов по изучению ценностных приоритетов граждан в условиях стремительно меняющегося мира.

Казахстанская языковая политика представлена как пример сочетания модернизации и сохранения культурной идентичности. Осуществляемые реформы, включая латинизацию алфавита и внедрение трехязычия, направлены на интеграцию в мировое сообщество при сохранении национальных особенностей.

Научные исследования подчеркивают важность комплексного подхода к изучению влияния глобализации. Особое внимание уделяется изучению динамики заимствований, трансформации ценностей и роли национальных языков в формировании идентичности. Программы, направленные на регулирование языковых изменений и поддержку культурной самобытности, играют ключевую роль в укреплении духовного содержания общества.

Основным методом, примененным в обзорной статье, является аналитический метод, направленный на анализ и интерпретацию научных данных с целью выявления аспектов изучения влияния глобализации на современное общество, на определение эффективных методов и приемов проводимых исследований, закономерностей осуществления эффективной языковой политики в стране и формирования ценностных представлений в общественном сознании.

Ключевые слова: глобализация, языковые реформы, общественно-языковое сознание казахстанцев, ценности.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Глобализация – понятие, характеризующее современное состояние мира. Под глобализацией понимают «процесс всемирной экономической, политической, культурной и религиозной интеграции и унификации» [1].

Процесс глобализации зародился в экономической сфере, когда международные торговые отношения, движение капитала и миграция рабочей силы достигли новых масштабов. С течением времени глобализация стала охватывать всё больше аспектов жизни, выходя за рамки экономики и затрагивая культуру, политику и социальные структуры. Взаимодействие между национальными экономиками привело к взаимозависимости стран, ускорив обмен не только товарами и услугами, но и технологиями, информацией и культурными ценностями. Эти процессы привели к формированию мировой экономической системы, где традиционные границы утрачивают своё прежнее значение, а экономические изменения в одной стране могут оказать немедленное влияние на другие регионы.

Сегодня глобализация становится предметом изучения различных научных дисциплин. Экономика изучает глобализацию через анализ взаимосвязей международных рынков, потоков капитала и транснациональных корпораций (М. Кастельс, В.И. Кузнецов). Социология и антропология исследуют влияние глобальных процессов на социальные структуры, культурные идентичности и традиции, а также на формирование новых форм социальных взаимодействий (У. Бек, З. Бауман, Э. Гидденс, М. Делягин). В политологии глобализация рассматривается через призму международной политики и безопасности, включая роль наднациональных организаций, таких как ООН и ВТО, и проблемы суверенитета в условиях глобальных интеграций (Джеймс К. Гэлбрейт, В.А. Дергачев, И.А. Пфаненштиль). В сфере экологии глобализация изучается с точки зрения её воздействия на климат, ресурсы и устойчивое развитие, поскольку экологические проблемы также становятся глобальными по масштабу и требуют коллективных решений (В.В. Снакин). Философия и культурология, в свою очередь, обращаются к глобализации как к фактору, трансформирующему культурные ценности и способы познания мира, что порождает новые представления о границах и устойчивости национальной идентичности (Ж. Деррида, В.В. Миронов, Л.А. Коробейникова, А.Ю. Гиль).

Глобализационные процессы анализируются и с точки зрения филологической науки (Н.В. Тишунина, J.A. Blommaert, А.В. Кирилина, D. Cameron). В лингвистике и литературоведении глобализация открывает новые горизонты для исследования трансформаций языка и литературы в условиях межкультурного обмена. Ученые-лингвисты анализируют процессы заимствования, взаимодействия лингвокультурных кодов и изменений в языковой политике, которые приводят к формированию мультязычных пространств и транслингвальных форм коммуникации, рассуждают о проблеме сохранности национальных языков (М.В. Алпатов, A. Gardt, B. Hüppauf, N. Coupland).

Литература становится пространством, где авторы сталкиваются с вызовами и возможностями, связанными с глобальным культурным потоком. Литературоведение исследует произведения, в которых переплетаются национальные и универсальные элементы, а также изучает роль транкультурных литературных влияний в создании новых жанровых форм и художественных направлений. Изучая влияние глобализационных процессов на мировую литературу, ученые акцентируют внимание на таких проблемных вопросах, как сохранность гуманистической направленности литературы как вида искусства, переосмысление традиционных ценностей в контексте глобальных изменений, угроза утраты самобытности национальных литератур (B. Hüppauf, P.J. Nederveen, А.Н. Андреев, Т.Л. Кащенко, Г.Н. Юлина).

Таким образом, глобализация представляет собой сложный многомерный процесс, находящийся в центре внимания сразу нескольких дисциплин, каждая из которых исследует уникальные аспекты в понимании её механизмов и последствий.

Изучая глобализацию как одну из ведущих тенденций мирового развития, исследователь А.Д. Богатуров обобщил и логически выделил ряд характерных явлений и процессов: 1) повышение проницаемости границ, выраженное в преодолении межгосударственных барьеров и «экономическом гражданстве»; 2) рост транснациональных потоков капитала, информации, услуг и рабочей силы; 3) распространение западных стандартов быта, потребления, само- и мировосприятия на все другие части планеты; 4)

усиление влияния негосударственных регуляторов мировой экономики и международных отношений; 5) форсирование экспорта и внедрение демократических моделей управления в разных странах; 6) создание виртуального пространства для глобальной социализации; 7) формирование осознания ответственности за глобальные проблемы и появление идеологии глобализации, обосновывающей объединение мира под эгидой «цивилизованного центра» [2].

Таким образом, можно заключить, что глобализация, развиваясь от экономической интеграции к многоаспектному влиянию на общественные и культурные процессы, становится одной из ключевых сил, преобразующих мир.

ВВЕДЕНИЕ

Глобализация оказывает глубокое воздействие на различные сферы человеческой жизни, способствуя не только объединению мирового сообщества, но и ставя перед ним новые задачи, требующие комплексного научного осмысления и общественного регулирования. Современные глобализационные процессы оказывают значительное влияние на язык, языковое сознание и систему культурных ценностей. Особое внимание в этом контексте заслуживает языковая политика Казахстана, стремящаяся сбалансировать интеграцию в мировое сообщество и сохранение национальной идентичности.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью обобщения научных результатов по изучению ценностных приоритетов граждан Казахстана в условиях стремительно меняющегося мира.

Объектом исследования является научная литература, посвященная влиянию глобализации на язык и ценностные приоритеты граждан. Предмет исследования – описанные в научной литературе подходы к изучению языка, языковой политики Казахстана и ценностных представлений казахстанцев в эпоху глобализации.

Цель статьи – рассмотреть современное состояние вопроса о влиянии глобализации и реформ на язык, языковое сознание и ценности казахстанцев в научной литературе.

Для достижения цели необходимо решить ряд задач:

- осуществить подбор современных трудов, исследующих глобализационные процессы и общественные, государственные реформы, выявить основные подходы и направления в изучении данного вопроса;
- на основе анализа научной литературы систематизировать факторы, влияющие на изменения в языковой сфере и трансформацию ценностей в общественно-языковом сознании граждан Казахстана;
- изучить концепцию государственных реформ современного Казахстана и труды, посвященные анализу воздействия данных реформ на ценностную парадигму казахстанцев.

Гипотеза исследования. Мы предполагаем, что глобализация оказывает не только унифицирующее, но и трансформирующее влияние на национальные языки, способствуя их адаптации через модернизацию и интеграцию. Казахстан демонстрирует уникальный опыт языковой политики, который включает в себя реформы, направленные на укрепление национальной идентичности в условиях глобальных вызовов.

Научная новизна статьи заключается в обобщающем характере аналитического обзора трудов, нацеленных на исследование глобализационных процессов в мире и их влияния на языковую ситуацию и систему ценностей современного казахстанского общества. Значимость проводимого исследования состоит в необходимости проведения критического анализа не только фактов современной действительности, но и научной рефлексии на новейшие вызовы времени.

МЕТОДЫ И МАТЕРИАЛЫ

В статье применен комплекс общенаучных методов исследования, которые позволили провести анализ влияния глобализации на современное общество и систему ценностей. Включение различных методологических подходов обусловлено междисциплинарным характером изучаемой проблемы, что потребовало привлечения данных из социологии, культурологии, философии и лингвистики.

Описательный метод позволил дать подробное изложение теоретических подходов к анализу глобализации и её влияния на ценностные ориентации. Этот метод был использован для структурирования существующих концепций, а также для выделения ключевых аспектов трансформации языков и культурных ценностей.

Сопоставительный метод применялся для анализа и сравнения национальных и международных моделей языковой и культурной политики. На его основе был проведен сравнительный анализ языковых реформ в ряде стран, что позволило выявить общие закономерности и уникальные особенности подходов к сохранению культурной идентичности в условиях глобализации.

Интерпретационный метод использовался для понимания и интерпретации данных, представленных в научной литературе. Этот метод обеспечил возможность выявления взаимосвязей между глобализационными процессами, трансформацией языкового сознания и изменением культурных ценностей.

Дополнительно в статье применялись *анализ и синтез*, что позволило систематизировать полученные данные, выделить ключевые проблемы и определить направления дальнейших исследований.

Основным методом исследования стал *аналитический метод*, направленный на углубленный анализ научных данных, что позволило выявить ключевые аспекты влияния глобализации на языковую картину мира и ценностные ориентиры общества. Этот метод способствовал систематизации и осмыслению теоретических подходов, представленных в отечественных и зарубежных научных исследованиях.

Материалом исследования стали труды отечественных и зарубежных ученых, посвященные изучению ценностных ориентаций, формирующихся под воздействием глобализации. Эти работы охватывают широкий спектр аспектов, от влияния глобализации на языковую политику до трансформации культурных и аксиологических установок. Анализ этих трудов позволил выделить основные направления исследований и их практическое значение для формирования научной рефлексии по данной теме.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В результате осуществленного обзора исследований стало очевидно, что глобализация оказывает многоуровневое воздействие на языковую картину мира, культурные и ценностные ориентиры, а также на государственную политику в этой области. В условиях интеграции в мировое сообщество национальные культуры, включая казахстанскую, сталкиваются с вызовами сохранения своей идентичности и адаптации к новым реалиям.

В целом, проведенный анализ показал, что зарубежные и отечественные ученые в ходе исследований приходят к следующим результатам:

1. Глобализация оказывает как трансформирующее, так и деструктивное влияние на языки. В то время как она способствует созданию универсального языка для науки и технологий, её побочные эффекты включают утрату самобытности национальных языков и усреднение культурного разнообразия.

2. Локальные условия, такие как экономические, социальные и политические факторы, играют ключевую роль в судьбе языков. Решения самих носителей языка о его сохранении или отказе оказываются решающими.

3. Казахстан демонстрирует уникальный подход к языковой политике, сочетающий модернизацию (латинизацию алфавита, внедрение трехязычия) с акцентом на сохранение культурной идентичности. Успешная реализация данных реформ требует учета как глобальных тенденций, так и местных культурных особенностей.

4. Опыт других стран, таких как Швейцария, Швеция и Китай, можно взять во внимание для разработки сбалансированных моделей языковой политики, которые учитывают как потребности общества, так и культурное наследие.

5. Для сохранения культурного разнообразия и языковой идентичности необходимо реализовать комплекс мер, включающих изучение динамики заимствований, внедрение образовательных программ и разработку языковой политики, направленной на укрепление национальной идентичности.

ОБСУЖДЕНИЕ

Концептуальные подходы исследователей к изучению влияния глобализации на языки демонстрируют разнообразие фокусов и интерпретаций. Так, многие ученые проявляют обеспокоенность, прежде всего, за судьбу малых языков.

К примеру, исследователь Николас Остлер сосредотачивается на вопросах сохранения языков, особенно тех, которые находятся под угрозой исчезновения. По данным «Интерактивного атласа исчезающих языков мира ЮНЕСКО», большинство языков, находящихся под серьезной угрозой исчезновения, – это те, на которых говорят менее 100 тысяч человек. Для передачи языка из поколения в поколение необходимо как минимум 10 тысяч человек, говорящих на этом языке. Из 7000 языков, на которых говорят по всему миру, 2498 языков исчезли. С каждым годом количество языков, попадающих под угрозу исчезновения, растет. Автор подчеркивает, что глобализация создает давление на малые языки, вытесняя их доминирующими мировыми языками. В его работе акцент сделан на необходимости активных мер по защите языков: использование цифровых технологий, развитие языкового архивирования и поддержка этноязыковых групп. Остлер рассматривает языки как ключевые элементы культурного наследия и обращается к проблеме их сохранения через интернациональные инициативы и государственную политику [3].

Данная проблема становится предметом изучения в работе Дэвида Харрисона «When Languages Die: The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge». Харрисон исследует причины исчезновения языков и приходит к выводу, что глобализация не является единственным или главным фактором. Он подчеркивает важность локальных социальных, экономических и политических условий, которые влияют на жизнеспособность языков [4].

Профессор английского языка Копенгагенской школы бизнеса Роберт Филлипсон критикует глобализацию с точки зрения языковой гегемонии, уделяя особое внимание доминирующей роли английского языка. Его работа сфокусирована на феномене «лингвистического империализма», при котором английский продвигается как основной глобальный язык, что негативно влияет на другие языки. Автор подчеркивает, что такая ситуация усиливает социальное и экономическое неравенство, а также приводит к утрате культурного разнообразия. Филлипсон ставит под сомнение справедливость глобализации, задаваясь вопросом о возможности сохранения баланса между продвижением глобальных языков и поддержкой языков локальных [5].

Ингрид Пиллер, автор книги «Linguistic Diversity and Social Justice: An Introduction to Applied Sociolinguistics» [6], также считает, что глобальные процессы могут обострять языковое неравенство, при котором малые языки воспринимаются как менее престижные, а их носители сталкиваются с дискриминацией. Закономерно связывая такие социальные факторы, как доступ к образованию, трудоустройству и социальным ресурсам с выбором языка, И. Пиллер подчеркивает необходимость изменения политики государств, поддерживающих языковое равенство.

Представленные мнения ученых небезосновательны, так как в истории человечества самым распространенным языком является английский язык. Из языка жителей небольшого островного государства он вырос до статуса языка-посредника во всем мире. В наши дни английский язык обслуживает важные сферы жизни земного шара:

- деятельность международных организаций и конференций (85 % от их общего числа используют английский язык, параллельно с ним 49 % – французский, около 10 % – арабский, испанский и другие языки);
- публикация научной и художественной литературы (на английском языке публикуется 28 % всех книг в мире, на китайском – 13 %, немецком – 11 %, французском – 7,7 %, русском – 4,7 %) [5: р. 9];
- международное банковское дело, экономика, торговля и финансы;
- реклама всемирных брендов;
- кино, телевидение, радиовещание, популярная музыка;
- международный туризм;
- международное право;
- международная безопасность (язык авиа- и морского сообщения);
- технологии;
- интернет-коммуникация (Ионина, 2013).

Общее число говорящих на английском языке сегодня в мире – более 1 900 000 000 человек.

Для становления английского языка как глобального решающее значение имеет ряд факторов: исторические и политические факторы, связанные с процессом миграции, колониальной экспансией Великобритании, формированием мировой супердержавы США; языковой фактор, отражающий гибридный характер, восприимчивость и гибкость английского языка; фактор информационных технологий, обусловленный активным применением английского языка (более 80 %) во Всемирной сети; демографический фактор, вызванный незначительным ростом числа носителей английского языка как родного (среди жителей Соединённого Королевства и Северной Ирландии, Ирландской республики, США, Австралии, Канады, Новой Зеландии, Южной Африки) и значительного увеличения числа жителей планеты, для которых английский имеет статус второго языка или языка делового общения (Индия, Малайзия, Нигерия, Сингапур, Филиппины, Пакистан, страны Скандинавии, Германия, Франция, Бельгия, а также Россия, Япония, Китай, Египет, Турция, Корея, Индонезия и т. д.)

Анализируя сложившуюся языковую ситуацию в мире, некоторые ученые подходят к проблеме доминирования мировых языков и исчезновению малых с иных позиций.

Так, Ян Бломмарт изучает эволюционные изменения, происходящие с языками под влиянием глобализации. Его внимание сосредоточено на концепции «мобильности языка», которая отражает способность языков адаптироваться к новым условиям. Он вводит понятие «детерриториализации», предполагающее отрыв языков от их традиционных географических и культурных границ. Автор рассматривает языки в контексте их взаимодействия с миграцией, цифровыми технологиями и транснациональными процессами, что делает его подход ориентированным на динамику и трансформацию языковой среды в глобализованном мире [7].

Этот процесс особенно актуален для Казахстана, где казахский язык, ранее ограниченный национальными границами, постепенно распространяется в глобальном пространстве благодаря миграции, цифровым технологиям и транснациональным коммуникациям. Современные казахстанцы, особенно молодежь, используют казахский язык в социальных сетях, цифровых платформах и международных проектах, что подтверждает его функциональную адаптацию за пределами национальной территории. В этом контексте языковая политика Казахстана, направленная на развитие цифрового контента и интеграцию казахского языка в глобальное информационное пространство, способствует процессу его детерриториализации, делая его более устойчивым в условиях глобализации.

Переосмысление сложившихся представлений о глобализации как угрозе для малых языков представлено в работе Саликоко Мфуvene «Globalization and the Myth of Killer Languages: What's Really Going On?» [8], в которой критикуется концепция «языков-убийц». По мнению Мфуvene, такие ученые, как Кристал (2000, 2004), Далби (2002), Неттл/Ромейн (2000), Маффи (2001), Филлипсон (2003) и Скутнабб-Кангас (2000), чрезмерно упрощая реальность, как правило, сводят глобализацию к процессу, который делает мир все более и более однородным посредством всемирного распространения интеллектуальных, языковых, военных, технологических и культурных продуктов, связанных с гегемонистскими режимами США, Великобритании и Австралии. Мфуvene ставит под сомнение распространенное мнение о том, что глобализация неизбежно ведет к исчезновению малых языков под давлением доминирующих. Автор предлагает рассматривать языки как элементы экосистемы, где их выживание зависит от множества факторов, включая социальные, экономические и политические условия. В работе С. Мфуvene не умаляется роль носителей языка, так как решение о переходе на другой язык часто принимаются самими носителями на основе прагматических соображений, таких как экономические выгоды или социальная мобильность. Мфуvene анализирует, как исторические процессы, включая колонизацию, повлияли на языковую динамику, и утверждает, что глобализация не всегда является прямой угрозой для языкового разнообразия.

Подходы представленных авторов раскрывают многоаспектность проблемы воздействия глобализации на языковую картину мира.

Применительно к Казахстану вопрос о влиянии английского языка как глобального не столь актуален, поскольку количество владеющих английским языком в стране по данным Национальной переписи населения 2021 года составляет всего 35,14% [9]. Государственная политика Казахстана, напротив, направлена на активное изучение английского языка, но при сохранении приоритета знания казахского языка. Это подтверждается образовательными реформами, такими как введение трехязычного образования и латинизация казахского алфавита. Исследование Казахского института языкознания (2022) отмечает, что латинизация способствует цифровизации казахского языка, что облегчает его интеграцию в мировое информационное пространство.

Одним из наиболее дискуссионных вопросов, волнующих научную общественность на постсоветском пространстве, является вопрос сохранения национальной, культурной и языковой идентичности в условиях мировой интеграции (И.И. Бурлакова, В.Г. Кузнецов). Изучается проблема формирования языковой культуры личности в условиях унификации культур, трансформации национальных языков (Е.А. Бутина). Ряд работ современных ученых посвящены проблеме трансформации языкового сознания людей разных поколений в эпоху глобализации. Например, Ю.А. Петрова, В.Б. Черемина рассматривают перемены в сознании молодежи на примере изменений в их языке. Д. Акынова, А.Е. Агманова, Ш.К. Жаркымбекова и др. изучают выбор английского языка казахстанской молодежью как показатель престижа.

Ученые стремятся выделить и проанализировать факторы языковой интеграции, в частности, влияние английского языка на национальные языки как развитых, так и развивающихся стран (М.О. Гузикова, Г.А. Дёмин, Л.А. Ульяницкая), влияние языка интернет-пространства на языковое сознание представителей разных обществ (В.В. Котлярова, Е.В. Маринова, Т.Б. Радбиль, Л.В. Рацибурская). Рассматривается дискуссионный вопрос о влиянии заимствований на языковую картину мира (Н.С. Иванова, И.Г. Морозова).

В целом, влияние глобализационных процессов приводит к интернационализации языка. Исследователь Г.И. Дедкова, обращаясь к этому вопросу, изучает трансформацию языка под влиянием социокультурной экспансии, которая идет через массовую культуру, СМИ и интернет, и выделяет положительные и отрицательные тенденции интернационализации языка. К числу положительных сторон данного явления автор относит 1) облегчение кросс-культурной коммуникации и 2) создание универсального языка для

науки, бизнеса и технологий.

Отрицательными сторонами интернационализации языка автор правомерно называет 1) утрату самобытности национальных языков, 2) усреднение культурного разнообразия и появление "массовой культуры", 3) искажение и упрощение языковых норм.

Для решения поставленной проблемы исследователем предложены такие ключевые подходы, как: 1) изучение динамики заимствований; 2) разработка программ, направленных на сохранение культурной идентичности; 3) необходимость регулирования языковых изменений [10, 73].

В сложившейся ситуации вопросы языковой политики государств приобретают особую актуальность. Ученые обращаются к исследованию данной проблемы, изучая опыт реализации языковых реформ в разных странах.

Например, Швейцария как одна из самых децентрализованных федераций Европы, в которой компактно проживают четыре языковых сообщества (швейцарский, немецкий, французский, итальянский и ретороманский), вызывает особый исследовательский интерес (А.Р. Зарипова, Я.П. Кузнецов). В основе устойчивости швейцарской модели федерализма лежат принципы равноправия языков, свободного языкового выбора для регионов и формального закрепление языковой территориальности. Благодаря распределению полномочий между центром и регионами обеспечивается гармонизация языковой ситуации.

В языковой политике Швеции, напротив, превалирует установка на укрепление статуса шведского языка как единственного государственного. Е.М. Чекалина, изучая языковую ситуацию и законодательные документы Швеции, анализирует «четыре главные цели языковой политики. 1. Шведский язык должен быть в Швеции основным. 2. Шведский должен быть функционально полноценным и общественно значимым языком. 3. Официальный шведский язык должен быть нормализованным, простым и понятным. 4. Все жители Швеции должны иметь возможность реализовать свое право на язык: изучать шведский язык и использовать его, развивать и использовать собственный родной язык и языки национальных меньшинств, получать возможность изучать иностранные языки».

В исследовании М.Я. Каплуновой предпринята попытка представить наиболее полную картину языковой ситуации и языковой политики современного Китая и проанализировать динамику в сравнении с прошлыми тенденциями, а также обозначить степень функционального развития языков на территории КНР. Рассматривается языковая политика Китая, обусловленная стремлением государства предоставить свободу развития диалектов китайского языка и языков национальных меньшинств на фоне распространения нормированного языка путунхуа.

В работе Се Чжоу, Ван Фан анализируется языковая ситуация в Китае и Казахстане: рассматривается языковая политика Казахстана с точки зрения исторического развития и в контексте социокультурного процесса сопряжения китайской инициативы «Один пояс, один путь» и программы Казахстана «Светлый путь». Учеными представлен обзор современного состояния исследований языковой политики Казахстана западноевропейскими и китайскими учеными, подробно анализируются важнейшие тенденции в социокультурной жизни Казахстана в аспекте реализации трехязычной политики, рассматриваются причины популярности китайского языка в Казахстане и деятельность Институтов Конфуция как важнейших центров в распространении китайского языка и китайской культуры на территории республики Казахстан.

Языковая политика стран Содружества Независимых Государств (СНГ) проанализирована А.А. Лавицким. В своей работе исследователь подчеркивает актуальность изучения специфики развития языкового ландшафта СНГ. Проведенный им анализ позволил выявить «общие направления языковой политики, характерные для отдельных стран: 1) защита и охрана языков титульной нации с закреплением за ними статуса единственного государственного и официального для всех сфер коммуникативного взаимодействия (Азербайджан, Армения, Грузия, Узбекистан); 2) проведение алфавитной реформы с целью перехода на латиницу (Азербайджан, Казахстан, Молдова, Узбекистан); 3) реализация

политики государственного би- или полилингвизма (Азербайджан, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан); 4) попытки решить прецедентные языковые проблемы (номинация государственного языка для Молдовы, статус русского языка для Армении и Грузии)» [11, 24].

Изучение языковой ситуации в Казахстане и осуществляемых в стране языковых реформ вызывает исследовательский интерес отечественных и зарубежных ученых. В разные годы ученые-лингвисты изучали проблемы и перспективы казахстанской политики в области языка (Б. Хасанұлы, М.М. Копыленко, А.Е. Карлинский, Э.Д. Сулейменова, З.К. Ахметжанова, Ш.К. Жаркынбекова, Н.Ж. Шаймерденова и др.). Обзор социолингвистических исследований в Казахстане представлен в работе А.М. Абасилова и С.А. Асанбаевой [12].

Особую актуальность на современном этапе приобретает оценка влияния факторов глобализационного и интеграционного характера на динамику развития языковой политики Республики Казахстан. Ученые отмечают большую распространенность казахско-русского двуязычия, трансформацию образования и внедрение трехязычия (К.Т. Байниева, Г.Т. Сейдишева, А.Ж. Умурзакова, Д.А. Черничкин); рассматриваются такие явления в реализации языковой политики, как: латинизация казахской письменности (А.Б. Зейнельгабдин, А.К. Молдабаева, Ш.Т. Мухамеджанова, Чжан Хунин, У. Цзюань), формирование национальной идентичности (К.С. Калыбекова, Н.Н. Касимов, Ж.Е. Колбачаева).

Социокультурные тренды в языковой политике Республика Казахстан отражают ценностные представления казахстанцев: постепенный переход индивидуального полиязычия в массовое полиязычие, направленное на повышение статуса Казахстана в рейтинге многоязычных государств. Д.А. Черничкин, отмечая поликультурность страны, подчеркивает, что «в последнее время вектор развития языковой культуры в Республике Казахстан за более чем 30 лет независимости начинает смещаться по значимости от «казахский, русский, английский и др.» в сторону «казахский, английский, русский и др.» [13].

Выводы отечественных ученых подтверждаются данными последней переписи населения Казахстана 2021 года [9]¹⁰. Так, относительно этнического состава и языковой ситуации в стране выявлены следующие показатели.

Общее население Казахстана на момент переписи составляло 19 186 015 человек, что на 19,8% больше, чем в 2009 году. Казахи – крупнейшая этническая группа (70,4% населения, рост с 63,1% в 2009 году). Количество граждан русской национальности сократилось с 23,7% (2009) до 15,5% (2021). Значительное увеличение численности узбеков (+34,4%), уйгуров (+29,2%), других тюркских народов (таджики, азербайджанцы, туркмены). Отмечено сокращение численности европейских народов, включая немцев (с 1,2% до 1,1%), белорусов, поляков и украинцев (Рис. 1)

Языковая ситуация. Казахский язык становится доминирующим – число людей, владеющих государственным языком, увеличилось. По данным переписи, 80,07% населения Казахстана владеет казахским языком, а 65,2% использует его в повседневной жизни. Самый высокий уровень владения наблюдается в южных и западных регионах (от 80% до 90%), тогда как в северных областях показатель ниже – от 60% до 70%, но наблюдается рост.

Русский язык сохраняет высокий уровень распространенности – 83,69% населения Казахстана владеют им. Наиболее высоким (более 90%) владение русским языком остается в северных и восточных регионах, тогда как в южных областях среди молодежи чаще используется казахский язык.

¹⁰ Здесь и далее в статье приводятся статистические данные Национальной переписи населения 2021 года по разделу [Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан](#)

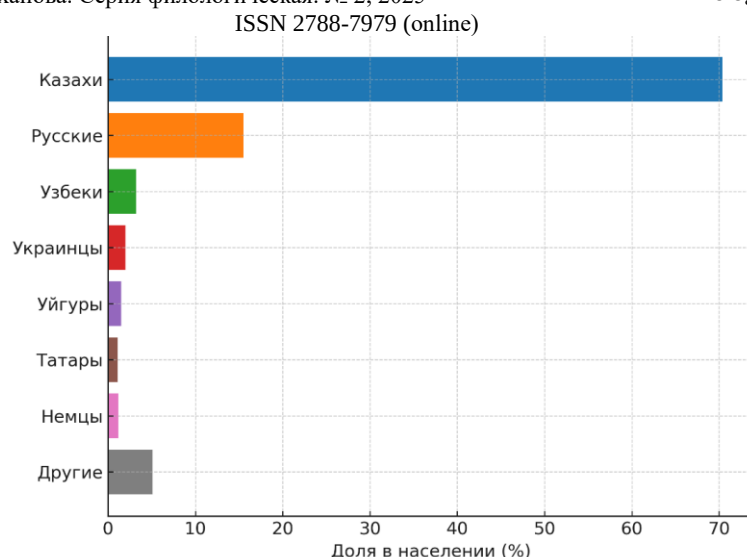

Рисунок 1. Этнический состав населения Казахстана по данным переписи населения 2021 года

Таким образом, сохраняются региональные различия: юг более «казахскоязычный», север – «русскоязычный». При этом в Казахстане усиливается роль казахского языка и тюркской идентичности. В северных регионах продолжается снижение численности русскоязычного населения. Естественная миграция русскоязычного населения остается заметным процессом.

Английский язык постепенно набирает популярность. Из 35,14% населения, владеющего английским языком, большую часть составляет молодежь. Исследования Казахстанского института стратегических исследований (2022) показывают, что молодое поколение воспринимает английский как язык карьерного роста, но при этом сохраняет приверженность родному языку. Наиболее активное использование английского языка отмечается в крупных городах – Алматы и Нур-Султане (Астане).

Статистические данные свидетельствуют, что в целом для казахстанского общества характерна билингвальная и полилингвальная языковая ситуация.

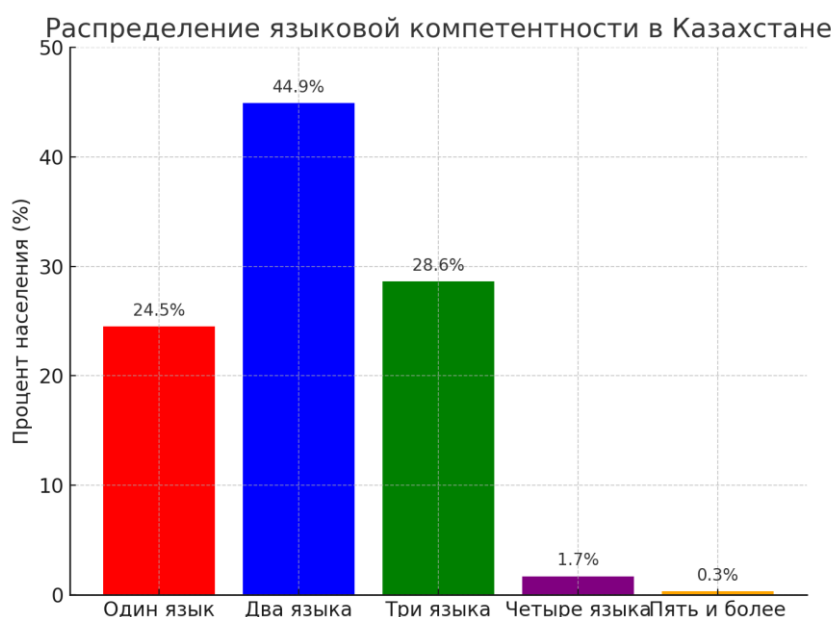

Рисунок 2. Языковая ситуация в Казахстане по данным переписи населения 2021 года

Так, двумя языками в стране владеют 44,9%, тремя языками – 28,6%, четырьмя – 1,7%, пятью и более – 0,3%. Тогда как монолингвы составляют 24,5% от всего населения Казахстана.

В целом процесс языковой политики в Казахстане демонстрирует позитивные тенденции в укреплении статуса государственного языка и успешности проводимых языковых реформ. Данные показывают, что 79,6% казахов и 58,3% русских изучают или планируют изучать казахский язык, что подтверждает высокий интерес к его освоению. Это свидетельствует о росте престижности государственного языка и его значимости в обществе.

Дополнительно, 31,2% казахов изучают или планируют изучать русский язык, а 34,3% казахов и 27,2% русских изучают или планируют изучать английский, что говорит об открытости населения Казахстана к международной коммуникации. Языковая политика Казахстана способствует не только развитию государственного языка, но и укреплению многоязычия, отвечая вызовам глобализации и обеспечивая конкурентоспособность граждан в мировом сообществе.

Национальная языковая картина мира отражает ценностные ориентиры общества, на формирование которых большое воздействие оказывает государственная политика в целом. К числу значимых факторов ученые относят законодательные документы, государственные программы, обращения глав государств к гражданам страны («Об утверждении Концепции культурной политики Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы», Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана 2024 года «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм», «Концепция развития языковой политики в Республике Казахстан на 2023-2029 годы» и др.).

Данный вопрос становится предметом изучения научной общественности. Так, в 2018 году Фонд им. Фридриха Эберта в Центральной Азии провел социологическое исследование «Ценности казахстанского общества», результаты которого были опубликованы в 2019 году [14]. В работе выделены ключевые аспекты трансформации ценностей в Казахстане под воздействием глобализационных процессов, а также их связь с национальной стратегией духовной модернизации.

В сентябре 2021 года состоялось заседание республиканского круглого стола «Культура и ценности современного мира», на котором были обозначены ключевые задачи, способствующие развитию инновационного потенциала культуры и ценностей в процессе обновления нации.

Институтом философии, политологии и религиоведения в 2021–2022 годах был реализован научно-исследовательский проект «Изучение культуры и ценностей общества в контексте стратегии устойчивого развития Казахстана». Исследование было направлено на разработку рекомендаций, связанных с духовно-нравственными и политическими ценностями, а также с актуальными культурными проблемами, которые возникают в условиях модернизации казахстанского общества.

В 2022 году разноаспектное обсуждение данной темы представлено в материалах международной научно-практической конференции «Ценностные ориентиры Нового Казахстана: вызовы современности», посвященной вопросам формирования, укрепления и развития ценностных ориентиров в условиях глобализации [15].

Вызванная новыми потребностями современности проблема трансформации ценностей казахской культуры нашла отражение в трудах Т.Х. Габитова. Ученый рассмотрел влияние на базовые ценности традиций и обычаев, реформы казахского языка, цифровизацию образования. На раскрытие духовного содержания культурных ценностей нацелены труды культурологов Т. Габитова, А. Абишевой, З.Н. Исмагамбетовой, А.Т. Кулсариевой. Взаимообусловленность национальных культур и цивилизации стала предметом исследований Н.Ж. Байтеновой, А.Д. Курманалиевой, К.А. Затова. Доктор философии, доцент истории Университета штата Вашингтон и старший научный сотрудник Казахского национального университета им. аль-Фараби Р. Чарльз Уэллер, изучая религиозно-

культурную идентичность стран Центральной Азии, рассматривает, в частности, влияние глобализации на развитие казахской культуры.

Отражение системы ценностей, описание оценки и их влияние на язык и сознание в аксиологическом аспекте представлено в работах российских (Ю.Д. Апресяна, Н.Д. Арутюновой, Л.В. Васильева, Е.М. Вольф, В.И. Карасика, Ю.С. Степанова, В.Н. Телия и др.) и отечественных ученых (З.К. Ахметжановой, Н.В. Дмитрюк, Л.К. Жаналиной, М.М. Копыленко, З.К. Сабитовой, З.К. Темиргазиной, Д.Д. Шайбаковой и др.)

Ценностные представления казахской культуры широко изучаются в отечественной науке и представлены в многочисленных трудах казахстанских исследователей (Ж.М. Абдильдин, Р.Ж. Абдильдина, К.А. Абишев, Е.Е. Бурова, В.Ю. Дунаев, Г.К. Курмангалиева, А.Б. Наурзбаева, А.Н. Нысанбаев, З.Н. Сарсенбаева, Р.С. Сартаева, М.С. Шайкемелев, З.К. Шаукенова и др.).

Процессы трансформации общества, влияние научного прогресса и духовная модернизация в контексте казахской культуры освещены в статьях М.Б. Аликбаевой, Т.Х. Габитова, А.О. Омирбековой, Б.Е. Молдагалиева, Синан Өзбека, Қабыла Оралбая и др. Гендерные ценности культуры рассматривается в работах таких исследователей, как З.М. Кодар, А.Р. Масалимова, С. Шакирова и др.

Социополитический и социокультурный подходы к изучению вызовов глобализации и характера их воздействия на казахстанское общество нашли применение в исследованиях А.В. Вишневской, Ж.М. Досхожиной, Г.К. Косиченко, Б.Б. Мейрбаева, Б.Г. Нуржанова, Т.Т. Оспанова, Д.А. Пардабекова, А.Х. Рамазановой, К. Токаева и др. [16, 10].

Национальная языковая картина мира Казахстана тесно связана с государственными инициативами и политикой, направленными на сохранение культурных и духовных ценностей в условиях глобализации. Законодательные документы и государственные программы, концепции культурной и языковой политики отражают стремление к гармонизации модернизации и национальной идентичности. Проведенные исследования и мероприятия, включая психолингвистические эксперименты, социологические опросы и научно-практические конференции, подчеркивают важность ценностей и языковой политики в процессе обновления общества.

В предыдущих исследованиях у нас также был опыт проведения экспериментального исследования, посвященного изучению ценностной парадигмы современного казахстанского общества, в котором приняли участие 100 казахстанцев в возрасте от 18 до 72 лет, проживающие в Акмолинской, Северо-Казахстанской, Южно-Казахстанской, Восточно-Казахстанской областях [17, 107-127]. В результате анализа более 1000 метавысказываний респондентов, полученных в ходе эксперимента, мы пришли к следующим выводам.

В нашем обществе институт семьи играет ключевую роль, обладая значительным национально-культурным и моральным значением. Семья становится первичным источником формирования норм и ценностей, которые определяют поведение и социальные взаимодействия. Эти принципы передаются от поколения к поколению, что способствует поддержанию культурной преемственности и укреплению связей внутри этнической группы. Именно семья формирует основу для воспитания чувства единства, принадлежности к культурной традиции, а также ответственности перед обществом.

В ходе эксперимента респонденты выбирали 3 главные семейные ценности казахстанской семьи из предложенных вариантов ответов. Результаты обработки экспериментальных данных представлены в рисунке 3.

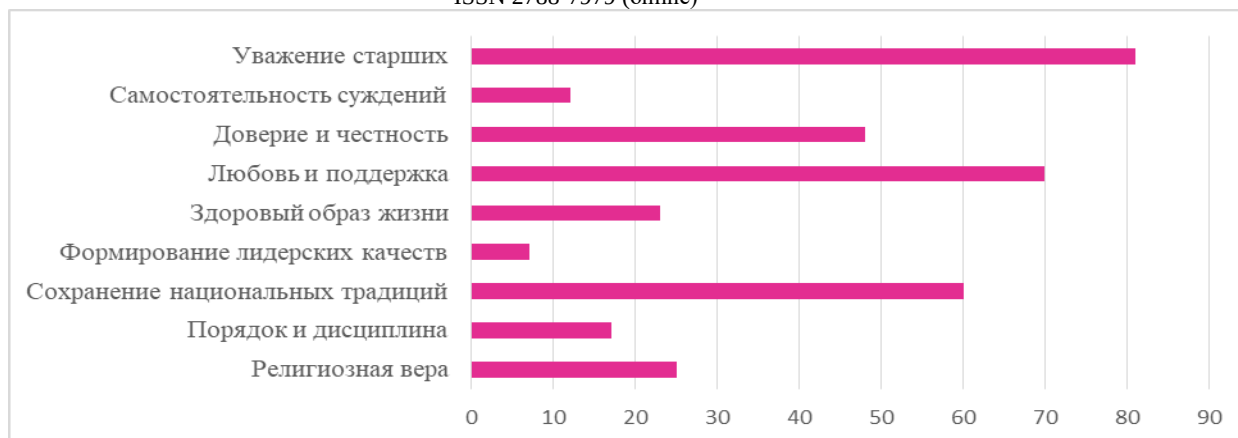

Рисунок 3 – Приоритетные семейные ценности современной казахстанской семьи по данным психолингвистического эксперимента

По мнению участников эксперимента, в приоритете современной казахстанской семьи стоят такие семейные ценности, как: уважение старших (81%), любовь и поддержка (70%) и сохранение национальных традиций (60%). Это свидетельствует о том, что традиционные культурные ценности продолжают играть ключевую роль в жизни современных казахстанцев, несмотря на процессы глобализации и социальные изменения.

Высокий процент участников, отмечающих уважение старших (81%), подчеркивает важность иерархии и авторитета внутри семьи. Уважение к старшим является фундаментальной ценностью казахской культуры, способствующей укреплению семейных связей и поддержанию гармонии в межпоколенческих отношениях. Это также указывает на сохранение традиционных социальных структур и уважение к опыту и мудрости старших членов семьи.

Любовь и поддержка (70%) как приоритетные семейные ценности отражают значимость эмоциональных связей и взаимопомощи среди членов семьи, свидетельствуют о высоком уровне солидарности и сплоченности внутри семейных единиц, что является важным аспектом социальной устойчивости общества.

Сохранение национальных традиций (60%) указывает на осознание важности сохранения культурного наследия. Стремление к сохранению традиций свидетельствует о значимости культурной идентичности и гордости за свое наследие, отражает желание сохранить уникальные культурные особенности Казахстана в условиях современного мира, способствуя укреплению национального самосознания и чувства принадлежности к своему народу.

В совокупности эти данные показывают, что современные казахстанские семьи ценят и поддерживают традиционные культурные устои, интегрируя их в свою повседневную жизнь. Это демонстрирует баланс между сохранением культурных корней и адаптацией к современным условиям, что способствует устойчивости и гармоничному развитию семейных и общественных отношений в Казахстане [17, 115-116].

В целом труды казахстанских и зарубежных ученых демонстрируют комплексный подход к изучению трансформации базовых ценностей, включая влияние традиций, обычаев и научного прогресса. Особое внимание уделяется вопросам интеграции Казахстана в мировое сообщество при сохранении культурной самобытности и развитии национальной идентичности. Таким образом, изучение национальной языковой картины мира позволяет выявить ключевые механизмы, формирующие устойчивую систему ценностей, способствующую духовной модернизации и социальному прогрессу.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Влияние глобализационных процессов на язык, культуру и ценности требует системного и междисциплинарного подхода к их изучению.

Обзор проведенных исследований демонстрирует, что влияние глобализации на языковую картину мира и ценностные ориентиры является сложным и многогранным процессом. С одной стороны, глобализация стимулирует межкультурное взаимодействие, создавая универсальные средства коммуникации для науки, технологии и бизнеса. С другой стороны, она вызывает обеспокоенность относительно сохранения уникальности национальных языков, которые оказываются под давлением доминирующих мировых языков, таких как английский.

В результате проведенного исследования можно заключить, что 1) глобализация не приводит к прямой утрате национальных языков, но изменяет их функции и сферу использования; 2) глобализация одновременно открывает новые возможности для взаимодействия между культурами и ставит перед обществами вызовы, связанные с сохранением языковой и культурной идентичности; 3) Казахстан демонстрирует успешную модель языковой политики, сочетающую модернизацию и сохранение культурной идентичности; 4) внедрение трехязычного образования способствует расширению языковых компетенций молодежи, но требует дополнительной поддержки казахского языка через образовательные и медиа-программы.

В сложившейся ситуации необходимо усиление программ популяризации казахского языка среди молодежи через цифровые платформы и социальные сети; развитие цифрового контента на национальном языке, включая создание образовательных ресурсов и программного обеспечения; укрепление позиций казахского языка в науке и бизнесе путем увеличения финансирования академических и исследовательских проектов на казахском языке; сохранение традиционных национальных ценностей в казахстанском обществе.

Обзор показал, что рассматриваемая тема актуальна и имеет широкие перспективы. Дальнейшие исследования в области языковой политики и трансформации ценностей могут сосредоточиться на сравнительном анализе опыта различных стран, оценке эффективности образовательных программ и разработке новых стратегий, способствующих сохранению культурного и языкового разнообразия в условиях глобализации.

ИНФОРМАЦИЯ О ФИНАНСИРОВАНИИ

Исследование выполнено при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках грантового финансирования научного проекта ИРН AP23488481 «Ценностные приоритеты в языковом сознании казахстанцев: социо-психолингвистический и когнитивно-дискурсивный подходы» (2024-2026 гг.), реализуемого в Евразийском национальном университете им Л.Н. Гумилева.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Калужский М. Л. Система социальной глобализации // ЭКО: Всероссийский экономический журнал : журнал. – 2003. – № 4. – С. 38-58. – doi:10.13140/RG.2.1.1186.2243
- 2 Богатуров А.Д. Глобализация как «синдром поглощения» в международной политике // Богатуров А.Д., Косолапов Н.П., Хрусталева М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. М., 2002, с.340.
- 3 Nicholas Ostler. "Is it Globalization that Endangers Languages?" United Nations University, 2008. Доступно по ссылке: https://archive.unu.edu/globalization/2008/files/UNU-UNESCO_Ostler.pdf?utm_source=chatgpt.com
- 4 K. David Harrison When Languages Die: The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge (2007)

- https://www.researchgate.net/publication/259862939_When_languages_die_The_extinction_of_the_world's_languages_and_the_erosion_of_human_knowledge_by_K_David_Harrison
- 5 Robert Phillipson (1992) Linguistic Imperialism. Oxford University Press.
<https://books.google.co.uk/books?id>
- 6 Piller, Ingrid. (2016) Linguistic Diversity and Social Justice: An Introduction to Applied Sociolinguistics. Oxford University Press
https://www.researchgate.net/publication/345774293_Linguistic_Diversity_and_Social_Justice_An_Introduction_to_Applied_Sociolinguistics
- 7 Jan Blommaert. "Commentary: A Sociolinguistics of Globalization." Journal of Sociolinguistics, 2003, Volume 7, Issue 4, pages 607–623. Доступно по ссылке: Academia.edu
<https://www.academia.edu/1410282>
- 8 Саликоко С. Мфувене ««Globalization and the Myth of Killer Languages: What's Really Going On?»»
<https://www.researchgate.net/publication/228053011>
- 9 Итоги Национальной переписи населения 2021 года. Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Доступно по ссылке:
<https://stat.gov.kz/upload/iblock/107/5zkn34tqn5atonvbhoob28p7ebnrbc19/%>
- 10 Дедкова Г.И. Интернационализация языка в условиях глобализации: плюсы и минусы // Человеческий капитал, 2020, № 5(137). – С. 71-75.
- 11 Лавицкий А.А. Языковая политика стран СНГ: актуальное состояние и перспективы. Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2021. №4. С. 16-27.
- 12 Абасилов А.М., Асанбаева С.А. Социолингвистические исследования в Казахстане: новые возможности и проблемы // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 3-2. – С. 192-196;
URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=6778> (дата обращения: 30.11.2024).
- 13 Черничкин Д. А. Социокультурные тренды языковой политики в Республике Казахстан // Верхневолжский филологический вестник. 2023. № 1 (32). С. 226-235.
- 14 Ценности казахстанского общества в социологическом измерении. Алматы: Издательство «ТОО «DELUXE Printery», 2019. – 140 с.
- 15 Ценностные ориентиры Нового Казахстана: вызовы современности: сборник статей по материалам конференции. – Нур-Султан: Казахстанский институт общественного развития», 2022 - 200 с.
- 16 Абдулина Н.А. Проблема трансформации ценностей казахской культуры в условиях глобализации. Дис.насоиск. уч. ст. доктора PhD. – Алматы., 2022. – 159 с.
- 17 Темирова Ж.Г. Образы казахской лингвокультуры в транслингвальной русскоязычной литературе Казахстана: Монография. – Астана: Изд-во ТОО «Полиграфический центр «Индиго Принт»», 2024. – 138 с.

Материал поступил в редакцию журнала 09.01.2025

Жаһандану және тілдер саясаты: қазақстан халқының ұлттық тұрғындары мен мәдени құндылықтарына әсері

Ж.Г. Темирова¹, О.А. Анищенко¹

¹Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

Мақала қазіргі әлемдегі жаһанданудың тілдерге, құндылықтарға және мәдени процестерге әсерін зерттеуге арналған. Жаһандану экономикалық, әлеуметтік, мәдени және саяси аспектілерді қамтитын күрделі көп өлшемді процесс ретінде қарастырылады. Ұлттық бірегейлік пен мәдени әртүрлілікті сақтаудағы мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың рөліне ерекше назар аударылады. Жүргізіліп жатқан зерттеулердің өзектілігі тез өзгеретін әлемде азаматтардың құндылық басымдықтарын зерттеу бойынша ғылыми нәтижелерді жалпылау қажеттілігімен анықталады.

Қазақстанның тіл саясаты мәдени бірегейлікті жаңғырту мен сақтаудың үйлесімінің үлгісі ретінде ұсынылған. Жүргізіліп жатқан реформалар, оның ішінде әліпбиді романдандыру және үштілділікті енгізу ұлттық ерекшеліктерді сақтай отырып, әлемдік қауымдастыққа кірізуге бағытталған.

Ғылыми зерттеулер жаһанданудың әсерін зерттеуге кешенді көзқарастың маңыздылығын атап көрсетеді. Қарыз алу динамикасын, құндылықтардың

трансформациясын және ұлттық тілдердің тұлғаны қалыптастырудағы рөлін зерттеуге ерекше назар аударылады. Тілдің өзгеруін реттеуге және мәдени бірегейлікті қолдауға бағытталған бағдарламалар қоғамның рухани мазмұнын нығайтуда басты рөл атқарады.

Шолу мақаласында қолданылатын негізгі әдіс – қазіргі қоғамға жаһанданудың әсерін зерттеу аспектілерін анықтау мақсатында ғылыми деректерді талдауға және түсіндіруге бағытталған аналитикалық әдіс, зерттеудің тиімді әдістері мен тәсілдерін, еліміздегі тиімді тіл саясатын жүзеге асыру заңдылықтарын айқындау және қоғамдық санада құндылықтық идеяларды қалыптастыру.

Кілт сөздер: жаһандану, тіл реформалары, қазақстандықтардың әлеуметтік және тілдік санасы, құндылықтар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Калужский М. Л. Әлеуметтік жаһандану жүйесі // ЭКО: Бүкіл ресейлік экономикалық журнал: журнал. – 2003. – № 4. – Б. 38-58. – doi:10.13140/RG.2.1.1186.2243
- 2 Богатуров А.Д. Жаһандану халықаралық саясаттағы "сіңіру синдромы" ретінде // Богатуров А.Д., Косолапов Н.П., Хрусталеv М.А. Халықаралық қатынастарды саясаталдаудың теориясы мен әдіснамасының очерктері. – М., 2002, 340 б.
- 3 Nicholas Ostler. "Is it Globalization that Endangers Languages?" United Nations University, 2008. Мына мекенжайда қолжетімді: https://archive.unu.edu/globalization/2008/files/UNU-UNESCO_Ostler.pdf?utm_source
- 4 K. David Harrison When Languages Die: The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge (2007) https://www.researchgate.net/publication/259862939_When_languages_die_The_extinction_of_the_world's_languages_and_the_erosion_of_human_knowledge_by_K_David_Harrison
- 5 Robert Phillipson (1992) Linguistic Imperialism. Oxford University Press. <https://books.google.co.uk/books?id>
- 6 Piller, Ingrid. (2016) Linguistic Diversity and Social Justice: An Introduction to Applied Sociolinguistics. Oxford University Press https://www.researchgate.net/publication/345774293_Linguistic_Diversity_and_Social_Justice_An_Introduction_to_Applied_Sociolinguistics
- 7 Jan Blommaert. "Commentary: A Sociolinguistics of Globalization." Journal of Sociolinguistics, 2003, Volume 7, Issue 4, pages 607–623. Мына мекенжайда қолжетімді: [Academia.eduhttps://www.academia.edu/1410282](https://www.academia.edu/1410282)
- 8 Саликоко С. Мфуvene ««Globalization and the Myth of Killer Languages: What's Really Going On?»» https://www.researchgate.net/publication/228053011_
- 9 2021 жылғы Ұлттық халық санағының нәтижелері. Қазақстан Республикасындағы этникалық құрамы, діні және тілді меңгеруі. Мына мекенжайда қолжетімді: <https://stat.gov.kz/upload/iblock/107/5zkn34tqn5atonvbhoob28p7ebnrbc19/%>
- 10 Дедкова Г.И. Жаһандану жағдайында тілді интернационалдандыру: оң және теріс жақтары // Адами капитал, 2020, № 5(137). – Б. 71-75.
- 11 Лавицкий А.А. ТМДелдерінің тілсаясаты: өзекті жағдайы мен болашағы. Филология мен педагогикалық лингвистиканың өзекті мәселелері. 2021. №4. Б. 16-27.
- 12 Абасилов А.М., Асанбаева С.А. Қазақстандағы әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер: жаңа мүмкіндіктер мен проблемалар // Халықаралық эксперименттік білім журналы. – 2015. – № 3-2. – Б. 192-196; URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=6778> (дата обращения: 30.11.2024).
- 13 Черничкин Д. А. Қазақстан Республикасындағы тілсаясатының әлеуметтік-мәдени трендтері // Верхневолжский филологиялық хабаршысы. 2023. № 1 (32). Б. 226-235.
- 14 Социологиялық өлшемдегі қазақстандық қоғамның құндылықтары. Алматы: Баспа «ТОО «DELUXE Printery», 2019. - 140 б.
- 15 Жаңа Қазақстанның құндылық бағдарлары: қазіргі заманның сын-тегеуріндері:

конференция материалдары бойынша мақалалар жинағы. – Нұр-сұлтан: Қазақстандық қоғамдық даму институты, 2022 - 200 б.

16 Абдулина Н.А. Жаһандану жағдайында қазақ мәдениетінің құндылықтарын трансформациялау мәселесі. Дис.ізденуге. PhD докторы. – Алматы. 2022. – 159 б.

17 Темірова Ж.Г. Қазақстанның транслингвалды орыстілді әдебиетіндегі қазақ тіл мәдениетінің бейнелері: Монография. – Астана: «Индиго Принт» баспа орталығы» ЖШС баспасы, 2024. – 138 б.

Материал 09.01.2025 баспаға түсті

Globalization and language policy: impact on national identity and cultural values of kazakhstan citizens

Zh. Temirova¹, O. Anichshenko¹

¹Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Kazakhstan

This article examines the influence of globalization on language, value orientations, and cultural processes in the modern world. The primary objective is to analyze the current state of research regarding the impact of globalization and socio-political reforms on language, linguistic consciousness, and the value system of Kazakhstan's population. The study reviews scholarly works by both international and Kazakhstani researchers over recent decades, highlighting the main theoretical approaches to understanding the transformation of linguistic identity and cultural priorities under global shifts.

Globalization is approached as a multifaceted phenomenon encompassing economic, social, political, and cultural dimensions. Particular attention is given to the role of nation-states and international organizations in preserving national identity and cultural diversity amidst globalization. The relevance of the study lies in the growing need to synthesize scientific findings on shifting value orientations in a rapidly transforming world.

Kazakhstan's language policy serves as a key case study, illustrating efforts to balance modernization with cultural preservation. Initiatives such as the transition to the Latin alphabet and the promotion of trilingualism reflect the country's strategy to integrate into the global community while maintaining its unique cultural identity.

The article emphasizes the importance of a comprehensive, interdisciplinary approach to studying globalization's impact on language and values. Key topics include lexical borrowing, the transformation of value systems, and the role of national languages in shaping identity. Cultural and linguistic programs aimed at managing language evolution and safeguarding cultural authenticity are presented as essential tools for reinforcing the spiritual foundation of society.

The analytical method underpins this review, enabling the evaluation and interpretation of scholarly literature to identify trends, effective strategies, and policy recommendations for managing globalization's cultural and linguistic impacts.

Key words: globalization, language reforms, socio-linguistic consciousness of Kazakhstanis, values.

REFERENCES

- 1 Kaluzhskij, M. L. (2003) Sistema social'nojglobalizacii[The system of social globalization] // EKO: Vserossijskijekonomicheskijzhurnal : zhurnal. No 4. 38-58 pp.doi:10.13140/RG.2.1.1186.2243[in Russian]
- 2 Bogaturov, A.D. (2002) Globalizaciya kak «sindrom pogloscheniya» v mezhdunarodnojpolitike [Globalization as an "absorption syndrome" in international politics] // Bogaturov A.D., Kosolapov N.P., Hrustalev M.A. Ocherki teorii i metodologii politicheskogo analiza mezhdunarodnyh otnoshenij [Essays on theory and methodology of political analysis of international relations]. M.,P.340.[in Russian]

- 3 Nicholas Ostler (2008) "Is it Globalization that Endangers Languages?" United Nations University. Доступно по ссылке: https://archive.unu.edu/globalization/2008/files/UNU-UNESCO_Ostler.pdf?utm_source=chatgpt.com
- 4 K. David Harrison (2007) When Languages Die: The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge https://www.researchgate.net/publication/259862939_When_languages_die_The_extinction_of_the_world's_languages_and_the_erosion_of_human_knowledge_by_K_David_Harrison
- 5 Robert Phillipson (1992) Linguistic Imperialism. Oxford University Press. <https://books.google.co.uk/books?id>
- 6 Piller, Ingrid. (2016) Linguistic Diversity and Social Justice: An Introduction to Applied Sociolinguistics. Oxford University Press https://www.researchgate.net/publication/345774293_Linguistic_Diversity_and_Social_Justice_An_Introduction_to_Applied_Sociolinguistics
- 7 Jan Blommaert (2003) "Commentary: A Sociolinguistics of Globalization." Journal of Sociolinguistics, Volume 7, Issue 4, 607–623 pp. Доступно по ссылке: [Academia.eduhttps://www.academia.edu/1410282](https://www.academia.edu/1410282)
- 8 Salikoko, S. Mfuvane «Globalization and the Myth of Killer Languages: What's Really Going On?» https://www.researchgate.net/publication/228053011_Results_of_the_2021_National_Population_Census_Ethnic_composition_religion_and_language_proficiency_in_the_Republic_of_Kazakhstan_Available_at_https://stat.gov.kz/upload/iblock/107/5zkn34tqn5atonvbhoob28p7ebnrb19/%
- 9 Results of the 2021 National Population Census. Ethnic composition, religion and language proficiency in the Republic of Kazakhstan. Available at: <https://stat.gov.kz/upload/iblock/107/5zkn34tqn5atonvbhoob28p7ebnrb19/%>
- 10 Dedkova, G.I. (2020) Internacionalizaciya yazyka v usloviyah globalizacii: plyusy i minusy [Internationalization of language in the context of globalization: pros and cons] // Chelovecheskij kapital. No 5 (137). 71-75 pp. [in Russian]
- 11 Lavickij, A.A. (2021) YAzykovaya politika stran SNG: aktual'noe sostoyanie i perspektivy. Aktual'nye problem filologii i pedagogicheskoy lingvistiki. [Language policy of the CIS countries: current state and prospects. Actual problems of philology and pedagogical linguistics]. No 4. 16-27 pp. [in Russian]
- 12 Abasilov, A.M., Asanbaeva, S.A. (2015) Sociolingvisticheskie issledovaniya v Kazahstane: novye vozmozhnosti i problem [Sociolinguistic research in Kazakhstan: new opportunities and problems] // Mezhdunarodnyj zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya. No 3-2. 192-196 pp; HPJL: URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=6778> (data obrascheniya: 30.11.2024). [in Russian]
- 13 Chernichkin, D. A. (2023) Sociokul'turnye trendy yazykovoj politiki v Respublike Kazahstan [Socio-cultural trends of language policy in the Republic of Kazakhstan] // Verhnevolzhskij filologicheskij vestnik. No 1 (32). 226-235 pp. [in Russian]
- 14 Cennosti kazahstanskogo obshchestva v sociologicheskom izmerenii. [Values of the Kazakh society in the sociological dimension] Almaty: Izdatel'stvo «TOO « DELUXE Printery», 2019. P. 140. [in Russian]
- 15 Cennostnye orientiry Novogo Kazahstana: vyzovy sovremennosti: sbornik statej po materialam konferencii. [Value orientations of New Kazakhstan: challenges of modernity: a collection of articles based on the conference materials] – Nur-Sultan: Kazahstanskij institute obshchestvennogo razvitiya», 2022. P. 200. [in Russian]
- 16 Abdulina, N.A. (2022) Problema transformacii cennostej kazahskoj kul'tury v usloviyah Globalizacii [The problem of transformation of the values of Kazakh culture in the context of globalization]. Dis.na soisk. uch. st.doktora PhD. Almaty. P. 159. [in Russian]
- 17 Temirova J.G. Images of the Kazakh linguistic culture in the translingual Russian-language literature of Kazakhstan: Monograph. – Astana: Publishing house of "Printing Center "Indigo Print" LLP, 2024. – 138 p. [in Russian]

Received: 09.01.2025

Біздің авторлар

А.К. Абилкасымова – 3 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: abilkassymova.ak@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-3695-8471>.

А.Ш. Акжигитова – PhD, шетел филологиясы кафедрасының доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: aakzhigitova@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-3509-6650>.

Ұ.Ұ. Анарбекова – гуманитарлық ғылымдарының магистрі, PhD кандидат, Аға оқытушы, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, 130000, Қазақстан Республикасы. E-mail: ulzhan.anarbekova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5931-9505>.

А.Р. Бейсембаев – филология ғылымдарының докторы, профессор, маркетинг жөніндегі проректор, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы. E-mail: aman2908@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7627-2040>.

Ә.Ж. Бахралинова – филология ғылымдарының кандидаты, PhD, "Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту педагогикасы" білім беру бағдарламасының доценті, Павлодар педагогикалық университеті. Әлкей Марғұлан, Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы, E-mail: 87013271319@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-1535-1706>.

Б.А. Газдиева – ф.ғ.к., доцент, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: bella@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-1727-7631>.

И.И. Михневич – Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының 1 курс магистранты, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: I_Mikhnevich_ROR242np@shokan.edu.kz.

М.В. Тавлуй – ф.ғ.к., ассистент профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасы, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: MTavlyi@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-7378-238X>.

К.Б. Дуйсенова – докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан. E-mail: k.duisenova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7588-642X>.

А.Е. Сарбасова – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, 030000, Қазақстан. E-mail: aigul_sarbassova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1226-0032>.

Е.В. Алешинская – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ұлттық зерттеу ядролық университеті, Мәскеу, 115409, Ресей Федерациясы. E-mail: evaleshinskaya@mephi.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5684-5852>.

Ш.Қ. Жаркынбекова – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: zharkyn.sh.k@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>.

Ж.Б. Селиверстова, PhD, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан. E-mail: seliverst.zh@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6686-3368>.

А.Қ. Жұмабекова – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы. E-mail: aigzhum@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>.

А.М. Куркимбаева – PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы. E-mail: aizhankurkim555@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2075-3427>.

Н.Р. Шенгелбаева – ф.ғ.к. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы. E-mail: nurzhamal07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2398-4220>.

А.З. Мухитов – магистр, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы. E-mail: mb.arupzhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0836-7723>.

Ә.Қ. Жүнісқали – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: zhuniskali_ak_1@enu.kz.

Г.О. Сыздыкова – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақ тіл білімі кафедрасының профессор м.а., Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. Author ID: 57193865499 <https://www.scopus.com/authid>.

А.Ш. Юсупова – филология ғылымдарының докторы, Қазан федералдық университеті Филология және мәдениетаралық коммуникация институты Жалпы тіл білімі және түркология кафедрасының профессоры, Қазан, 420008, Ресей Федерациясы. <https://orcid.org/0000-0003-4156-5705>.

Б.А. Жүнісова – түрік тілі мен әдебиеті бағыты бойынша ғылым докторы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің аға оқытушысы, Қарағанды, 100028, Қазақстан. E-mail: bayan75-75_75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3570-1010>.

Ж.М. Баймұрынов – ф.ғ.к., Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің доценті, Қарағанды, 100028, Қазақстан. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4980-1397>.

С.А. Кенжеғалиев – ф.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры, Қарағанды, 100028, Қазақстан. E-mail: Sayan582@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8412-6716>.

Г.С. Закиряева – «Лингвистика» мамандығы бойынша докторант, «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Филология институты, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы. E-mail: gulnazk86@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-8632-3323>.

С.А. Жиренов – ф.ғ.к., профессор, «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КЕАҚ, Филология институты, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы. E-mail: Saken82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4660-0381>.

Н.С. Искакова – PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан. E-mail: iskakova_nazira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9027-212X>.

А. Ислам – ф.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, 050022, Қазақстан. E-mail: aisha_ling@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8920-9294>.

А.Қ. Қараман – 2-курс PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан. E-mail: Karaman.aruzhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7773-3793>.

О.С. Сапашев – PhD, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050040, Қазақстан. E-mail: sapashevo@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7143-9123>.

Р.Ж. Қияқова – ф.ғ.к., қауымдаст.проф., профессор, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: raua_5@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1150-2335>.

А.М. Қорғау – Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: tehnoteh811@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-8144-5704>.

Б.Ж. Курманова – ф.ғ.к, педагогика ғылымдарының докторы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті орыс филологиясы және мәдениетаралық коммуникация

кафедрасының профессоры, Ақтөбе, 030000, Қазақстан Республикасы. E-mail: baktigul_2001@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5305-215X>.

Н.Ж. Құрман – педагогика ғылымдарының докторы, М.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы филология кафедрасының профессоры, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: nessibeli_k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5757-9031>.

Е.П. Меркулова – педагогика ғылымдарының магистрі, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы Филология кафедрасының оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының докторанты, Астана, 010008, Қазақстан. E-mail: derevyanko_ekate@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7595-9895>.

А.Р. Сулькарнаева – ф.ғ.к., М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы Филология кафедрасының доценті, Астана, 010008, Қазақстан. E-mail: a-r-s-2008@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7377-7310>.

Г.Ә. Сәрсеке – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 000001, Қазақстан. E-mail: sarseke_ga@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>.

Б.Е. Акмагамбетова – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, 150000, Қазақстан. E-mail: bibigul1013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9662-893X>.

Ж.Қ. Сентірбек – магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 000001, Қазақстан. E-mail: sentrbekj@mail.ru.

Д.А. Худайбердина – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология факультеті орыс филологиясы және әлем тілдері кафедрасының 1 курс докторанты, Алматы, 050038, Әл-Фараби даңғылы, 71, Қазақстан Республикасы. E-mail: dinara.azretaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-6352-110X>.

Л.С. Байманова – Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университетінің жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к., доцент, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: LBaimanova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0371-0898>.

А.Ж. Сәрсембаева – Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ өнер академиясының доценті, ф.ғ.к., Алматы, 050000, Панфилова 127, Қазақстан Республикасы. E-mail: aechkax777@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-0272-9558.

Му Юньсяо – журналистика магистрі, Guangxi Talentinter National College, Guangxi, 535000, China. E-mail: muyunxiao0926@163.com, <https://orcid.org/0009-0001-5734-7131>.

П.Ж. Балхимбекова – PhD, Гумилев атындағы ЕҰУ шет тілдері кафедрасының меңгерушісі, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: peri_75_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4510-8379>.

Л.Ю. Мирзоева – ф.ғ.д., СДУ университетінің профессоры, Алматы, 040900, Қазақстан Республикасы. E-mail: leila.mirzoyeva@sdu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>.

А.А. Братаева – Абай Мырзахметов атындағы университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы.

Н.М. Боргуль – педагогика ғылымдарының магистры, аға оқытушы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: n-borgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9272-8044>.

Л.Е. Дальбергена – PhD, қауымдастырылған профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан. E-mail: LDalbergenova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

С.А. Итегулова – ф.ғ.к., Қазақ Ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы, 050010, Қазақстан Республикасы. E-mail: itegul-saya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-2765>.

Қ.К. Кенжалин – PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>.

Д.Ә. Балтабай – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, 010000, Қазақстан Республикасы. E-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4541-5413>.

А.М. Мирзабаева – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: mirzabaeva1983@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-6504-4340>.

Д.Д. Шайбакова – филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, 050000, Қазақстан. E-mail: damina@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0921-9669>.

Р.А. Төреханова – докторант, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, 050040, Қазақстан. E-mail: rauana0792@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5439-8662>.

У.Г. Анесова – PhD, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, 050040, Қазақстан. E-mail: a_ymit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2971-2920>.

А.Ж. Байелі – ф.ғ.к, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, 050040, Қазақстан. E-mail: baieliassel@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5962-7818>.

Г.Ж. Исакова – PhD, қауымдастырылған профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: g.ristina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

Г.Ш. Шахманова – педагогика ғылымдарының магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>.

Т. Жунусова – педагогика ғылымдарының магистрі, «8D02303 Филология: шетел филологиясы» оқу бағдарламасының докторанты, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: tlekzhunussova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-0717-9337>.

Ә.Қ. Таңсықбай – педагогика ғылымдарының магистрі, «8D01717 – Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының докторанты, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы. E-mail: adilet_2_97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9929-1685>.

Ж.Г. Темирова – PhD, жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Абай көшесі, 76-үй, Қазақстан Республикасы. E-mail: temirova.zh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5294-9846>. Scopus Author ID: 57213190418.

О.А. Анищенко – ф.ғ.д., жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, 020000, Абай көшесі, 76-үй, Қазақстан Республикасы. E-mail: olga_alex62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2264-3499>. Scopus Author ID: 55927987300.

Наши авторы

А.К. Абилкасымова – докторант 3 курса, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: abilkassymova.ak@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-3695-8471>.

А.Ш. Акжигитова – PhD, и.о. доцента кафедры иностранной филологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: aakzhigitova@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-3509-6650>.

У.У. Анарбекова – магистр гуманитарных наук, PhD кандидат, сеньор лектор, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, 130000, Республика Казахстан. E-mail: ulzhan.anarbekova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5931-9505>.

А.Р. Бейсембаев – д.ф.н., профессор, проректор по маркетингу, Инновационный Евразийский Университет, Павлодар, 140000, Республика Казахстан. E-mail: aman2908@mail.ru, <https://orchid.org/0000-0002-7627-2040>.

Бахралинова А.Ж. – к.ф.н., PhD, доцент образовательной программы «Педагогика дошкольного воспитания и обучения», Павлодарский педагогический университет им.Әлкей Марғулан, Павлодар, 140000, Республика Казахстан. E-mail: 87013271319@mail.ru, <https://orchid.org/0009-0001-1535-1706>.

Б.А. Газдиева – к.ф.н., доцент, ассоциированный профессор кафедры общего языкознания и литературы НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова», Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: bella@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-1727-7631>.

И.И. Михневич – магистрант 1 курса кафедры общего языкознания и литературы НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова», Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: I_Mikhnevich_ROR242np@shokan.edu.kz.

М.В. Тавлуй – к.ф.н., ассистент профессор кафедры общего языкознания и литературы НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова», Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: MTavlyi@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-7378-238X>.

К.Б. Дуйсенова – докторант, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, 030000, Республика Казахстан. E-mail: k.duisenova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7588-642X>.

А.Е. Сарбасова – кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актобе, 030000, Республика Казахстан. E-mail: aigul_sarbassova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1226-0032>.

Е.В. Алешинская – кандидат филологических наук, доцент, Национальный исследовательский ядерный университет МИФИ, Москва, 115409, Российская Федерация. E-mail: evaleshinskaya@mephi.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5684-5852>.

Ш.К. Жаркынбекова – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: zharkyn.sh.k@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>.

Ж.Б. Селиверстова – PhD, ст. преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Казахстан. E-mail: seliverst.zh@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6686-3368>.

А.К. Жумабекова – д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, 050010, Республика Казахстан. E-mail: aigzhum@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>.

А.М. Куркимбаева – PhD, ассоциированный профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050000, Республика Казахстан. E-mail: aizhankurkim555@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2075-3427>.

Н.Р. Шенгелбаева – к.ф.н., Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, 050010, Республика Казахстан. E-mail: nurzhamal07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2398-4220>.

А.З. Мухитов – магистр, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, 050010, Республика Казахстан. E-mail: mb.arupzhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0836-7723>.

Ә.Қ. Жүнісқали – магистр гуманитарных наук, докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: zhuniskali_ak_1@enu.kz.

Г.О. Сыздыкова – доктор филологических наук, и.о. профессора кафедры казахского языкознания Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. Author ID: 57193865499 <https://www.scopus.com/authid>.

А.Ш. Юсупова – доктор филологических наук, профессор кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета, Казань, 420008, Российская Федерация. <https://orcid.org/0000-0003-4156-5705>.

Б.А. Жунусова – доктор наук в области турецкого языка и литературы, старший преподаватель Карагандинского университета имени Е.А. Букетова, Караганда, 100028, Казахстан. E-mail: bayan75-75_75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3570-1010>.

Ж.М. Баймурынов – к.ф.н., доцент Карагандинского университета Казпотребсоюза, Караганда, 100028, Казахстан. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru, ORCID: 0000-0003-4980-1397.

С.А. Кенжегалиев – к.ф.н., профессор Карагандинского университета имени Е.А. Букетова, Караганды, 100028, Казахстан. E-mail: Sayan582@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8412-6716>.

Г.С. Закиряева – докторант по специальности «Лингвистика», НАО «Казахский национальный педагогический университет им. Абая», Институт филология, Алматы, 050010, Республика Казахстан. E-mail: gulnazk86@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-8632-3323>.

С.А. Жиренов – к.ф.н., профессор, НАО «Казахский национальный педагогический университет им. Абая», Институт филология, Алматы, 050010, Республика Казахстан. E-mail: Saken82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4660-0381>.

Н.С. Исакова – PhD, ассоциированный профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050022, Казахстан. E-mail: isakova_nazira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9027-212X>.

А. Ислам – д.ф.н., профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, 050022, Казахстан. E-mail: aisha_ling@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8920-9294>.

А.К. Караман – PhD-докторант 2 курса, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail: Karaman.aruzhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7773-3793>.

О.С. Сапашев – PhD, профессор, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail: sapashevo@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7143-9123>.

Р.Ж. Киякова – к.ф.н., ассоц. проф., профессор. Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: raua_5@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1150-2335>.

А.М. Коргау – Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: tehnoteh811@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-8144-5704>.

Б.Ж. Курманова – к.ф.н., доктор педагогических наук, профессор кафедры русской филологии и межкультурной коммуникации Актыбинского регионального университета имени К.Жубанова, Актобе, 030000, Республика Казахстан. E-mail: baktigul_2001@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5305-215X>.

Н.Ж. Курман – доктор педагогических наук, профессор кафедры филологии Казахстанского филиала Московского государственного университета имени

М.В.Ломоносова, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: nessibeli_k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5757-9031>.

Е.П. Меркулова – магистр педагогических наук, преподаватель кафедры филологии Казахстанского филиала Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова, докторант кафедры теоретической и прикладной лингвистики Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва, Астана, 010008, Казахстан. E-mail: derevyanko_ekate@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7595-9895>.

А.Р. Сулькарнаева – к.ф.н., доцент кафедры филологии Казахстанского филиала Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова, Астана, 010008, Казахстан. E-mail: a-r-s-2008@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7377-7310>.

Г.Ә. Сәрсеке – кандидат филологических наук, доцент, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 000001, Казахстан. E-mail: sarseke_ga@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>.

Б.Е. Акмагамбетова – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Петропавл, 150000, Казахстан. E-mail: bibigull013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9662-893X>.

Ж.Қ. Сентірбек – магистрант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, 000001, Казахстан. E-mail: sentrbekj@mail.ru.

Д.А. Худайбердина – докторантка 1 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, филологический факультет, кафедра русской филологии и мировых языков, Алматы, 050038, пр.аль-Фараби, 71, Республика Казахстан. E-mail: dinara.azretaliyeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-6352-110X>.

Л.С. Байманова – к.ф.н., доцент, заведующая кафедрой общего языкознания и литературы Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова, 020000, г. Кокшетау, Республика Казахстан. E-mail: LBaimanova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0371-0898>.

А.Ж. Сарсембаева – к.ф.н., доцент Казахской академии искусства им. Темирбека Жургенова, Алматы, 050000, ул. Панфилова, 127, Республика Казахстан. E-mail: aechkax777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-0272-9558>.

Му Юньсяо – магистр журналистики, преподаватель, Guangxi Talentinter National College, Guangxi, 535000, China. E-mail: muyunxiao0926@163.com, <https://orcid.org/0009-0001-5734-7131>.

П.Ж. Балхимбекова – PhD, заведующий кафедрой иностранных языков ЕНУ им. Гумилёва, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: peri_75_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4510-8379>.

Л.Ю. Мирзоева – д.ф.н., профессор Университета СДУ, Алматы, 040900, Республика Казахстан. E-mail: leila.mirzoyeva@sdu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>.

А.А. Братаева – Университет имени А. Мырзахметова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан.

Н.М. Боргуль – магистр педагогических наук, сеньор-лектор, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: n-borgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9272-8044>.

Л.Е. Дальбергенова – PhD, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, Казахстан. E-mail: LDalbergenova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

С.А. Итегулова – к.ф.н., Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, 050010, Республика Казахстан. E-mail: itegul-saya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-2765>.

К.К. Кенжалин – PhD, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>.

Д.А. Балтабай – PhD, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, 010000, Республика Казахстан. E-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4541-5413>.

А.М. Мирзабаева – докторант, Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: mirzabaeva1983@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-6504-4340>.

Д.Д. Шайбакова – доктор, филологических наук, профессор, Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, 050000, Казахстан. E-mail: damina@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0921-9669>.

Р.А. Төреханова – докторант, старший преподаватель, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail: rauana0792@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5439-8662>.

У.Г. Анесова – PhD, старший преподаватель, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail: a_ymit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2971-2920>.

А.Ж. Байелі – к.ф.н., старший преподаватель, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, 050040, Казахстан. E-mail: baieliassel@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5962-7818>.

Г.Ж. Искакова – PhD, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: g.ristina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

Г.Ш. Шахманова – магистр педагогических наук, Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>.

Т. Жунусова – магистр педагогических наук, докторант образовательной программы «8D02303 Филология: иностранная филология», Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. mail: tlekzhunusova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-0717-9337>.

А.К. Тансыкбай – магистр педагогических наук, докторант по образовательной программе «8D01717 – Казахский язык и литература», Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: adilet_2_97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9929-1685>.

Ж.Г. Темирова – PhD, ассоциированный профессор кафедры общего языкознания и литературы, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, ул. Абая, д. 76, Республика Казахстан. E-mail: temirova.zh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5294-9846>. Scopus Author ID: 57213190418.

О.А. Анищенко – д.ф.н., ассоциированный профессор кафедры общего языкознания и литературы, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, 020000, ул. Абая, д. 76, Республика Казахстан. E-mail: olga_alex62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2264-3499>. Scopus Author ID: 55927987300.

Our authors

A. Abilkassymova – 3rd year Doctoral student of Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: abilkassymova.ak@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-3695-8471>.

A. Akzhigitova – PhD, Acting Associate Professor of the Department of Foreign Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: aakzhigitova@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-3509-6650>.

U. Anarbekova – Master of Human Sciences, PhD Candidate, Senior Lecturer, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov, Aktau, 130000, Kazakhstan. E-mail: ulzhan.anarbekova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5931-9505>.

A. Beisembaev – doctor of Philology, Professor, Vice-Rector for Marketing, Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan. E-mail: aman2908@mail.ru, <https://orchid.org/0000-0002-7627-2040>.

A. Bakhralinova – candidate of Philology, PhD, Associate professor of the educational program "Pedagogy of preschool education and training", Pavlodar Pedagogical University Alkey Margulan, Pavlodar, 140,000, Republic of Kazakhstan. E-mail: 87013271319@mail.ru, <https://orchid.org/0009-0001-1535-1706>.

B. Gazdiyeva – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of General Linguistics and Literature, “Ualikhanov Kokshetau University” NJSC, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: bella@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-1727-7631>.

I. Mikhnevich – 1st-year Master's student, Department of General Linguistics and Literature, “Ualikhanov Kokshetau University” NJSC, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: I_Mikhnevich_ROR242np@shokan.edu.kz.

M. Tavlyu – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Department of General Linguistics and Literature, “Ualikhanov Kokshetau University”, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: MTavlyi@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-7378-238X>.

K. Duisenova – doctoral student of Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, 030000. E-mail: k.duisenova@zhubanov.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7588-642X>.

A. Sarbassova – candidate of philological sciences, docent, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, 030000, Kazakhstan. E-mail: aigul_sarbassova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1226-0032>.

E. Aleshinskaya – candidate of philological sciences, docent, National Research Nuclear University MRPhI, 115409, Moscow, Russia. E-mail: evaleshinskaya@mephi.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5684-5852>.

Sh. Zharkynbekova – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: zharkyn.sh.k@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4160-6215>.

Zh. Seliverstova – PhD, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan. E-mail: seliverst.zh@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6686-3368>.

A. Zhumabekova – d.ph.sci, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan. E-mail: aigzhum@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4457-2687>.

A. Kurkimbayeva – PhD, associate professor, Kazakh Ablai khan university of international relations and world languages, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan. E-mail: aizhankurkim555@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2075-3427>.

N. Shengelbayeva – c.ph.sci, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan. E-mail: nurzhamal07@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2398-4220>.

A. Mukhitov – MA, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan. E-mail: mb.arupzhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0836-7723>.

A. Zhuniskali – Master of Humanities, Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: zhuniskali_ak_1@enu.kz.

G. Syzdykova – Doctor of Philology, Acting Professor of the Department of Kazakh Linguistics of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. Author ID: 57193865499 <https://www.scopus.com/authid>.

A. Yusupova – Doctor of Philology, Professor, Department of General Linguistics and Turkology, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University, Kazan, 420008, Russian Federation. <https://orcid.org/0000-0003-4156-5705>.

B. Zhunussova – Doctor of Science in the field of Turkish language and literature, senior lecturer at Karaganda University named after E.A.Buketov, Karaganda, 100028, Kazakhstan. E-mail: bayan75-75_75@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3570-1010>.

Zh. Baimurynov – candidate of philological Sciences, Associate Professor of the Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, 100028, Kazakhstan. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4980-1397>.

S. Kenzhegaliev – Candidate of Philological Sciences, Professor of the Karaganda University named after E.A.Buketov, Karaganda, 100028, Kazakhstan. E-mail: Sayan582@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8412-6716>.

G. Zakiryayeva – doctoral student in «Linguistics», «Kazakh National Pedagogical University named after Abai» NCJSC, Institute of Philology, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan. E-mail: gulnazk86@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-8632-3323>.

S. Zhirenov – Candidate of philological sciences, professor «Kazakh National Pedagogical University named after Abai» NCJSC, Institute of Philology, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan. E-mail: Saken82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4660-0381>.

N. Iskakova – PhD, Associate professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Kazakhstan. E-mail: iskakova_nazira@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9027-212X>.

A. Islam – Doctor of philological sciences, professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Kazakhstan. E-mail: aisha_ling@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8920-9294>.

A. Karaman – 2nd year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: Karaman.aruzhan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7773-3793>.

O. Sapashev – PhD, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: sapashevo@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7143-9123>.

R. Kiyakova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Professor. Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: raua_5@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1150-2335>.

A. Korgau – Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: tehnoteh811@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-8144-5704>.

B. Kurmanova – Candidate of Philological Sciences, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Russian Philology and Intercultural Communication of the Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan. E-mail: baktigul_2001@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5305-215X>.

N. Kurman – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Philology of the Kazakhstan branch of the Moscow State University named after M.V.Lomonosov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: nessibeli_k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5757-9031>.

Ye. Merkulova – Master of Pedagogical Sciences, English language teacher, Department of Philology, Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University; Doctoral Candidate, Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Kazakhstan. E-mail: derevyanko_ekate@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7595-9895>.

A. Sulkarnayeva – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Philology, Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University, Astana, 010008, Kazakhstan. E-mail: a-r-s-2008@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7377-7310>.

G. Sarseke – Candidate (PhD) of Philological Sciences, Dotcent, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 000001, Kazakhstan. E-mail: sarseke_ga@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1670-5131>.

B. Akmagambetova – master of humanitarian sciences, Senior Lecturer, M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavl, 150000, Kazakhstan. E-mail: bibigul1013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9662-893X>.

Zh. Sentirbek – master's student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 000001, Kazakhstan. E-mail: sentrbekj@mail.ru.

D. Khudaiberdina – 1st year doctoral student of al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology, Department of Russian Philology and World Languages, Almaty, 050038, Al-Farabi Ave., 71, Republic of Kazakhstan. E-mail: dinara.azretalieвна@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0004-6352-110X>.

L. Baimanova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of General Linguistics and Literature of the Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: LBaimanova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-0371-0898>.

A. Sarsembayeva – candidate of philological sciences, associate professor of Temirbek Zhurgenov Kazakh Academy of Art, Almaty, 050000, st. Panfilova 127, Republic of Kazakhstan. E-mail: aechkax777@mail.ru, ORCID ID: 0009-0007-0272-9558.

Mu Yunxiao – MA in Journalism, Guangxi Talentinter National College, Guangxi, 535000, China. E-mail: muyunxiao0926@163.com, <https://orcid.org/0009-0001-5734-7131>.

P. Balkhimbekova – PhD, Head of Foreign Languages Department, Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: peri_75_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4510-8379>.

L. Mirzoyeva – Doctor of Philology, Professor of SDU University, Almaty, 040900 Kazakhstan. E-mail: leila.mirzoyeva@sdu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>.

A. Bratayeva – Abai Myrzakhmetov University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan.

N. Borgul – master of pedagogical sciences, senior lecturer, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: n-borgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9272-8044>.

L. Dalbergenova – PhD, associate professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: LDalbergenova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-9558-148X>.

S. Itegulova – candidate of philological sciences, Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan. E-mail: itegul-saya@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-2765>.

K. Kenzhalin – PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>.

D. Baltabay – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: baltabayev.dosjan@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4541-5413>.

A. Mirzabayeva – doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: mirzabaeva1983@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-6504-4340>.

D. Shaibakova – Doctor of Philological Sciences, Professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Kazakhstan. E-mail: damina@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0921-9669>.

R. Torekhanova – PhD student, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan. E-mail: rauana0792@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5439-8662>.

Y. Anesova – PhD, senior lecturer, Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan. E-mail: a_ymit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2971-2920>.

A. Bayeli – Candidate of philological sciences, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan. E-mail: baieliassel@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5962-7818>.

G. Iskakova – PhD, Associate Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: g.ristina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8631-7169>.

G. Shakhmanova – Master of Pedagogical Sciences, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. E-mail: gulshat.shakhmanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6246-2356>.

T. Zhunussova – master of pedagogical sciences, PhD student in foreign philology, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Kazakhstan. mail: tlekzhunussova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-0717-9337>.

A. Tangsyqbai – Master of Pedagogical Sciences, PhD student in the educational program «8D01717 – Kazakh Language and Literature», Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan. E-mail: adilet_2_97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9929-1685>.

Zh. Temirova – PhD, Associate Professor of the Department of General Linguistics and Literature, Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Abaya street, 76, Republic of Kazakhstan. E-mail: temirova.zh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5294-9846>. Scopus Author ID: 57213190418.

O. Anichshenko – Doctor of Philology, Associate Professor of the Department of General Linguistics and Literature, Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, Abaya street, 76, Republic of Kazakhstan. E-mail: olga_alex62@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2264-3499>. Scopus Author ID: 55927987300.